

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗΣ

ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ

Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή

Γιώργος Ν. Καραβοκύρης

Επίκουρος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ

ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ

Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή

Μονογραφίες - 9

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Τίτλος βιβλίου: Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή

Συγγραφέας: Γιώργος Ν. Καραβοκύρης

Σειρά: Μονογραφίες - 9

Copyright © 2024 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Μάιος 2024

ISBN: 978-618-85921-7-9

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοανατύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Ακαδημίας 43, 10672 Αθήνα

Website: epoliteia.gr

Τηλέφωνο: 2103623506

Mail: info@epoliteia.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	3
Εισαγωγικά προλεγόμενα	7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΣΚΟΠΟΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ: ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	15
Κεφάλαιο 1: Η πολιτική μήτρα των σκοπών	29
1.1. Αρχαίοι και μοντέρνοι: Από το «κοινό καλό» στο «γενικό συμφέρον»	29
1.2. Πάθη, συμφέροντα και συνταγματικές παραδόσεις	34
Κεφάλαιο 2: Ο σκοπός ως μεθοδολογικό ζήτημα	39
2.1. Η δυσπιστία του νομικού θετικισμού	41
2.2. Η ρεαλιστική «ρωγμή»	45
2.3. Η πραγματολογική και φαινομενολογική ανάδειξη των σκοπών	48
2.4. Ο σκοπός ως μέσο της κριτικής συνταγματικής θεωρίας	52
Κεφάλαιο 3: Ο σκοπός ως τύπος γεγονότων και αξιών	57
3.1. Η θέση της περιπλοκής γεγονότων και αξιών (the fact-value complex)	57
3.2. Σκοπός και νομικός χαρακτηρισμός	62
3.3. Το «νομολογιακό» δίκαιο των σκοπών	67
3.4. Το Σύνταγμα ανάμεσα σε δεοντοκρατία και ωφελιμισμό	70
Κεφάλαιο 4: Σκοποί και αξίες στο «Σύνταγμα της Μεταπολίτευσης»	75
4.1. Ο «επιφυλακτικός» φιλελευθερισμός του Συντάγματος του 1975	78
4.2. Κράτος Δικαίου και στάθμιση: Οι δύο όψεις του συνταγματικού «εκσυγχρονισμού» στην αναθεώρηση του 2001	81
4.3. Η πραγματιστική ανάγνωση του Συντάγματος στην εποχή της κρίσης	88

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΣΚΟΠΩΝ	93
Κεφάλαιο 1: Ο κανονιστικός πλουραλισμός των σκοπών	97
1.1. Οι σκοποί στο κείμενο του Συντάγματος	98
1.2. Η ερμηνευτική «ανακάλυψη» των συνταγματικών σκοπών	100
1.3. Η υπεροχή των σκοπών στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης	110
1.3.1. Το ενωσιακό γενικό συμφέρον	114
1.3.2. Οικονομία της αγοράς και κρατικός παρεμβατισμός	117
1.4. Οι υπερ-νομοθετικοί σκοποί στο διεθνές δίκαιο και την ΕΣΔΑ	120
1.4.1. Η έννοια της «τάξης» στην ΕΣΔΑ	121
1.4.2. Το γενικό συμφέρον στην ΕΣΔΑ	124

Κεφάλαιο 2: Η κανονιστικότητα των συνταγματικών σκοπών	127
2.1. Η απαγορευτική λειτουργία των συνταγματικών σκοπών.....	129
2.2. Η δεσμευτικότητα των συνταγματικών σκοπών	132
2.3. Η εξουσιοδοτική λειτουργία των συνταγματικών σκοπών	136
2.4. Οι συνταγματικοί σκοποί ως «μετα-κανόνες».....	136
Κεφάλαιο 3: Οι συνταγματικοί σκοποί και το γενικό συμφέρον	139
3.1. Το γενικό συμφέρον ως υπόσχεση	140
3.2. Η «ρωσική κούκλα»: Ο προσδιορισμός του γενικού συμφέροντος από τους συνταγματικούς σκοπούς.....	142
3.3. Το γενικό συμφέρον ως δικαιοπολιτικός λόγος της εξουσίας.....	146
Κεφάλαιο 4: Οι σκοποί στις τεχνικές του δικαστικού ελέγχου	151
4.1. Οι σκοποί στον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων	151
4.2. Οι σκοποί στον έλεγχο της νομιμότητας της διοικητικής πράξης	156
4.3. Γενικό συμφέρον και αστική ευθύνη του Δημοσίου	161
4.4. Η κατάχρηση δικαιώματος.....	166
Κεφάλαιο 5: Η ηθικοπολιτική θεμελίωση των συνταγματικών σκοπών	169
5.1. Το «αφηρημένο» ιδανικό της ίσης ελευθερίας	170
5.2. Η «εντοπισμένη» αρχή της ισότητας	175
5.3. Η «παρεμβατική» αρχή της αλληλεγγύης.....	180
5.3.1. Το χρέος της αλληλεγγύης.....	182
5.3.2. Η λειτουργική δέσμευση των πολιτικών δικαιωμάτων	186
Κεφάλαιο 6: Οι σκοποί και η ερμηνεία του Συντάγματος	189
6.1. Ούτε αντικειμενικότητα, ούτε "anything goes"	190
6.2. Η τελολογική ερμηνεία των συνταγματικών σκοπών	194
6.3. Η «δυναμική» και τελολογική ερμηνεία στην πράξη	197
6.3.1. Η τελολογική ερμηνεία και η προστασία των δικαιωμάτων	201
6.3.2. Το «ίδιο» και το «άλλο»: Οι νομολογιακές ανατροπές.....	202

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ «ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΤΑΞΗ» ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ	205
Κεφάλαιο 1: Οι συνταγματικοί σκοποί ως όροι των δικαιωμάτων	209
1.1. Οι συνταγματικοί σκοποί ως προϋποθέσεις αποτελεσματικότητας των δικαιωμάτων	210
1.2. Οι συνταγματικοί σκοποί ως όρια των δικαιωμάτων.....	214
Κεφάλαιο 2: Οι συνταγματικοί σκοποί ως θετικές υποχρεώσεις του Κράτους	217
2.1. Η διαδικαστική ενίσχυση των παροχικών δικαιωμάτων: τεκμηρίωση και αιτιολογία	221
2.1.1. Η πραγματολογική ένταση.....	222

2.1.2. Η «φύση» του δημοσίου λειτουργήματος	224
2.1.3. Η τεχνοκρατική θεμελίωση	227
2.2. Η λειτουργική αξιοπρεπής διαβίωση	234
Κεφάλαιο 3: Οι «υπερ-σκοποί» του Συντάγματος	245
3.1. Η δημόσια υγεία ως καθήκον	246
3.1.1. Οι συνταγματικοί σκοποί της υγείας	247
3.1.2. Το υγειονομικό δημόσιο συμφέρον	250
3.1.3. Η υγεία, η φρόνηση και η δημόσια ασφάλεια	253
3.2. Η παραδοσιακή υλική δημόσια τάξη	261
3.2.1. Η εσωτερική πλοκή δημόσιας τάξης και ελευθερίας	263
3.2.2. Η υπερεθνική δημόσια τάξη	264
3.2.3. Δημόσια τάξη και ιδιωτικότητα	267
3.2.4. Δημόσια τάξη και ελευθερία της συνένωσης	269
3.3. Η νέα ηθική δημόσια τάξη	275
3.3.1. Τα χρηστά ήθη	277
3.3.2. Το κοινό περί δικαίου αίσθημα	280
3.3.3. Η αντικειμενική ηθική της αξίας του ανθρώπου	282
3.4. Η σκοτεινή εθνική ασφάλεια	285
3.4.1. Απόρρητο και εθνική ασφάλεια	286
3.4.2. Ασφάλεια και διοικητική απέλαση	290
3.5. Η αυστηρή δημοσιονομική τάξη	293
3.5.1. Οι δημοσιονομικοί σκοποί	294
3.5.2. Η επιφύλαξη ως προς την επεκτατική ισότητα	297
3.5.3. Η εξαίρεση των βασικών λειτουργιών του Κράτους	299
3.6. Το καθολικό οικολογικό συμφέρον	304
3.6.1. Η βιώσιμη ανάπτυξη	305
3.6.2. Το δασικό κεκτημένο ως δημόσιο συμφέρον	307
3.6.3. Η προστασία του οικιστικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος	312
3.6.4. Η οικοκεντρική «στροφή»	320
Κεφάλαιο 4: Οι συνταγματικοί σκοποί ως φορείς ιδεολογίας	323
4.1. Η συνέχεια και η συνοχή του Έθνους	323
4.2. Η ανάπτυξη της ορθόδοξης θρησκευτικής συνείδησης	329
4.2.1. Η θρησκευτική εκπαίδευση	331
4.2.2. Θρησκευτικά σύμβολα και δημόσια υπηρεσία	336
4.2.3. Η νομολογία ως ιδεολογία	339
4.3. Το «αγορακεντρικό» Σύνταγμα	342
4.3.1. Το «άνοιγμα» των επαγγελμάτων	346

4.3.2. Η επιχειρηματική ελευθερία	350
4.3.3. Γενικό συμφέρον και αναγκαστική απαλλοτρίωση.....	354
4.3.4. Ιδιωτικοποιήσεις και δημόσιο συμφέρον	356
Κεφάλαιο 5. Οι συνταγματικοί σκοποί ως «θεσμικές εγγυήσεις»	363
5.1. Η ραδιοτηλεόραση ανάμεσα σε δέσμευση και ελευθερία	363
5.1.1. Ο εξωτερικός πλουραλισμός.....	364
5.1.2. Ο εσωτερικός πλουραλισμός	369
5.1.3. Ο πυρήνας προστασίας του ατόμου.....	372
5.2. «Κανείς δεν μπορεί να αγνοεί τον νόμο»: Η ασφάλεια του δικαίου	376
5.2.1. Η εγγύηση των δικαιωμάτων των διοικουμένων	377
5.2.2. Η συνοχή της νομολογίας.....	381
5.3. Η αρχή της αποτελεσματικότητας στη δικαιοσύνη	383
5.3.1. Ταχύτητα και αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης	386
5.3.2. Τα δικαστικά δαπανήματα και το δικαίωμα δικαστικής προστασίας	390
5.4. Η «λειτουργική» δημόσια υπηρεσία.....	392
5.4.1. Η αρχή της οικονομικότητας της δημόσιας υπηρεσίας.....	393
5.4.2. Η αρχή της διαφάνειας της διοικητικής δράσης.....	395
5.4.3. Δικονομικές όψεις της αρχής της αποτελεσματικότητας.....	399
5.4.4. Η αρχή της συνέχειας της δημόσιας υπηρεσίας.....	402
5.5. Οι «συμπεριληπτικοί» συνταγματικοί σκοποί.....	404
5.5.1. Γάμος και οικογένεια: η δύναμη της εξελικτικής ερμηνείας.....	405
5.5.2. Μητρότητα και παιδική ηλικία: Pro-life θέση και συμφέρον του παιδιού...412	
5.5.3. Πολυτεκνία και δημογραφικό πρόβλημα	415
Επίλογος: Το «τέλος» του συνταγματισμού.....	419
A. Μια «θεσμική» θεωρία για τα δικαιώματα	421
B. Μια νεο-ρεπουμπλικανική θεωρία για το Κράτος	426
Γ. Προς έναν «λειτουργικό» συνταγματισμό;.....	432
Βιβλιογραφία	439
Ελληνόγλωσση	439
Ξενόγλωσση	480

Εισαγωγικά προλεγόμενα

Η ιδέα μιας μονογραφίας για τους συνταγματικούς σκοπούς προέκυψε μάλλον διαισθητικά, λόγω αφενός της δικαιοπολιτικής επικαιρότητας των τελευταίων ετών, αφετέρου της διδακτικής εμπειρίας, ιδίως στο μάθημα της Σύνθεσης του Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικής Δικονομίας στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ, του οποίου την κεντρική θεματική συγκροτούν ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών ελευθεριών. Με δυο λόγια, η συγκυρία είναι αυτή που, όπως συνήθως συμβαίνει, προκάλεσε την επιστημονική περιέργεια. Αυτή επιβεβαιώθηκε και ενισχύθηκε από την πρώτη έρευνα στη διεθνή –με έμφαση στη γαλλική– βιβλιογραφία, όπου το ζήτημα της (δημόσιας) τάξης και των σκοπών της καταλαμβάνει, ιδιαίτερα την τελευταία εικοσαετία, σημαντική θέση. Όχι μόνο επειδή αφορά την ελευθερία μας στην εποχή των διακινδυνεύσεων και των απειλών, αλλά γιατί ο σκοπός και οι συναφείς με αυτόν νομικές έννοιες επιτρέπουν στον ερευνητή να συλλάβει και να ταξινομήσει, να κατανοήσει ουσιαστικά τα –συχνά αντιφατικά και πυκνά– νομικά γεγονότα. Ανήκουν δηλαδή οι έννοιες αυτές στα κλειδιά της εξήγησης του δικαίου, έχουν θεωρητικό βάθος και συνάμα ηχηρό πρακτικό αντίκτυπο. Ως κλασικές κατασκευές, εμπεριέχουν τη δυναμική εξέλιξη του δικαίου και της επιστήμης του και, κατά τούτο, θέτουν μια συνεχή πρόκληση στον νομικό και τον συνταγματολόγο.

Η πρόκληση είναι καταρχάς *μεθοδολογική*, καθώς παραδοσιακά η έννοια του σκοπού και ευρύτερα της σκοπιμότητας μοιάζει να υπονομεύει ή και να απειλεί την τυπική νομιμότητα/συνταγματικότητα, ιδίως από την άποψη του νομικού θετικισμού. Αρκεί να σκεφτούμε τις ενστάσεις που προκαλεί ήδη στον καθημερινό –πριν τον νομικό λόγο– η επίκληση των σκοπών, όπως και η αναγωγή του κανόνα δικαίου ή ακόμη περισσότερο μιας θεωρίας της δικαιοσύνης στην ικανοποίηση των συμφερόντων, αντί για την καθολική, αφηρημένη και υψηλή έννοια της αξίας. Έτσι, βρισκόμαστε ενώπιον ενός σημαντικού επιστημολογικού ζητήματος, που, παρότι μοιάζει πολυτελές για τον εφαρμοστή του δικαίου, μας οδηγεί σε μια κρίσιμη θεωρητική αναζήτηση, ήδη στην κελσενική θεωρία ή στο

έργο του Jhering για τον σκοπό στο δίκαιο. Κοντολογίς, και αυτό αποτελεί το ερώτημα στο οποίο απαντά η μελέτη μας στο πρώτο, κυρίως μεθοδολογικό/επιστημολογικό και «εισαγωγικό» της μέρος, αξίζει να αναρωτηθούμε αν ο σκοπός συνιστά ένα *αντικείμενο γνώσης* για τους νομικούς ή παραπέμπει σε μια εξωνομική σφαίρα, που αφορά άλλους κλάδους των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Αυτό το ερώτημα προϋποθέτει με τη σειρά του ένα άλλο, ακόμη πιο προκλητικό, που απευθύνεται πάλι στην επιστήμη του δικαίου: Είναι δυνατόν να περιγράψουμε ή να κατανοήσουμε έγκυρα τον σκοπό στο δίκαιο; Υπάρχει η δυνατότητα για μια έγκυρη επιστημονική νομική προσέγγιση των σκοπών ή μοιραία θα ενδώσουμε σε έναν αυθαίρετο λόγο περί αξιών, αν όχι στην καλυμμένη από τον (δήθεν) αντικειμενικό χαρακτήρα των τελευταίων προβολή μιας δικής μας σκοπιμότητας, ηθικής και πολιτικής; Πρόκειται για απορίες που δεν έχουν πάψει να απασχολούν τη νομική δογματική και προϋποθέτουν μια επιστημονική θεωρία ικανή να δώσει, έστω από τη δική της μερική γωνία, μια έγκυρη θέαση του φαινομένου που αποκαλούμε «δίκαιο». Επιπλέον, στη μελέτη του Συντάγματος, λόγω της ιδιοσυστασίας των κανόνων του, που είναι εξ ορισμού ελλειπτικοί, αφηρημένοι και ανάγονται σε θεμελιώδεις αρχές, τα ερωτήματα αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη σημασία, καθώς προσδιορίζουν τα όρια της ερμηνείας του.

Το πεδίο των συνταγματικών σκοπών είναι μια δοκιμασία για τη διαμόρφωση της επιστημολογικής ταυτότητας του συνταγματολόγου, τουλάχιστον για όποιον θεωρεί ότι αυτή υπολαμβάνει την ένταξη, κριτική και με αποχρώσεις, σε μια σχολή σκέψης και σε ένα ρεύμα θεωρητικών ιδεών, των οποίων τις βασικές αρχές καλείται να ακολουθήσει. Όχι από κάποια μεταφυσική πεποίθηση ή πίστη στο ανήκειν σε μια κοινότητα, αλλά γιατί ο διάλογος το απαιτεί. Ο επιστημονικός *εκλεκτικισμός* μπορεί να παρουσιάζει το πλεονέκτημα της εύκολης και ευέλικτης θεωρητικής και πρακτικής εφαρμογής σε ζητήματα της συγκυρίας, όπως και της υποψιασμένης ματιάς σε όλες τις επιμέρους θεωρίες του δικαίου, όμως αδυνατεί να προχωρήσει και να εμβαθύνει στον στίβο μιας «διαμάχης των ερμηνειών». Οι ερμηνευτικές και δογματικές συγκρούσεις για παράδειγμα ανάμεσα σε θετικιστές και φυσικοδικαιιστές, ρεαλιστές και ηθικοπολιτικούς, δεοντοκράτες και συνεπειοκράτες, ωφελιμιστές και φιλελεύθερους, πατερναλιστές και ελευθεριακούς, κοινοτιστές και ρεπουμπλικάνους, δείχνουν την αξία μιας συμπαγούς μεθοδολογίας.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, θα επιχειρήσουμε να φωτίσουμε τη σημασία μιας πραγματολογικής και ρεαλιστικής θεωρίας του δημοσίου δικαίου. Θα αξιολογήσουμε κυρίως τη γαλλική συνταγματική θεωρία για να αποδείξουμε ότι στο πλαίσιο του *κριτικού θετικισμού* είναι δυνατή η επιστημονική ενασχόληση με τον σκοπό και τη θέση του στο δίκαιο. Η θέση αυτή έγκειται καταρχάς στην *ανατομία της σχέσης του σκοπού με τον (θετικό) κανόνα δικαίου*. Η ανάλυση εστιάζει στη θεωρία του δικαίου και ειδικότερα στην επιρροή των σκοπών ως προς την κανονιστικότητα των νομικών προτάσεων. Εάν το δίκαιο είναι, μετά τις επιστημονικές επαναστάσεις του 20^{ου} αιώνα, ένα σύνολο προτάσεων, δηλαδή ένα *δεσμευτικό discours*, αποτελούμενο από γλωσσικά σημεία, τότε προέχει, με βάση αυτά τα θεωρητικά ρεύματα, να ανιχνεύσουμε πώς συνδέεται επιστημολογικά η σκοπιμότητα με τον κανόνα δικαίου. Με αφετηρία τη «βουλευτική στροφή» του Kelsen στη «Γενική Θεωρία των Κανόνων» και ανατρέχοντας –στον βαθμό που μπορεί να αποδοθεί με κάποια οικονομία μια εξαιρετικά σύνθετη επιστημολογική συζήτηση– στη φαινομενολογία του P. Amselk, τον ρεαλισμό του M. Troper και την πραγματολογική θεώρηση του O. Cayla, καταλήγουμε σε μια συγκεκριμένη μεθοδολογική πρόταση για τη σχέση σκοπού-κανόνα, που εστιάζει στο *συγκεκριμένο* και όχι στο *κείμενο*, στη διαλεκτική *δύναμης* και *νοήματος* και στη ρεαλιστική θέση περί *αυθεντικής ερμηνείας*.

Η δεύτερη μεθοδολογική μας θέση συνίσταται στην προβληματική της σχέσης *γεγονότων* και *αξιών* (*facts-values*), ως μια προέκταση, εντός του δικαίου, αυτής των συμφερόντων και των σκοπών με τις ιδέες και των κανόνων με το πραγματικό. Η διερεύνηση αυτή δεν έχει μόνο θεωρητικό διακύβευμα, παρότι αγγίζει ένα θεμελιώδες και αμφιλεγόμενο φιλοσοφικό ζήτημα. Αποτελεί εργαλείο κατανόησης για τη σημασία των κανόνων δικαίου και, ειδικότερα, την εκπλήρωση των συνταγματικών σκοπών, που αναγνωρίζουν μεγαλύτερη διακριτική ευχέρεια στον νομοθέτη και τη Διοίκηση. Αντί να ακολουθήσουμε μια δεοντολογική προσέγγιση, που ανάγεται στον νόμο του Hume και τη διάκριση είναι-δέοντος, η οποία θεμελιώνει και τον λογικό θετικισμό ή μια ηθικοπολιτική θεωρία ή ένα φιλοσοφικό ρεαλισμό των αντικειμενικών αξιών, αναλύουμε, με βάση την

πραγματολογία και μελέτες συνταγματικής θεωρίας που την αξιοποιούν, τη θέση της περιπλοκής των γεγονότων και των αξιών (fact-value complex). Για την ακρίβεια, υποστηρίζουμε, με ρεαλιστική επίσης απόχρωση, ότι η αφηρημένη αξία, ως εγγενής στη γενική νόρμα (norme générale), για παράδειγμα στις θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, προσδιορίζεται από συγκεκριμένες και ατομικές νόρμες (normes individuelles), δηλαδή από την εφαρμογή της –η οποία λογικά προηγείται στη νοηματοδότησή της– υπό το βάρος του πραγματικού. Τη σχέση αξιών και γεγονότων, σκοπών, συμφερόντων και κανόνων, ανιχνεύουμε εισαγωγικά στο Σύνταγμα της μεταπολίτευσης –τον καμβά της μελέτης μας– για να προβούμε σε μια περιοδολόγηση: Από τη δημοκρατική έκρηξη της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου και τη δικαιοκρατική αναβάθμιση της αναθεώρησης του 2001 καταλήγουμε στην όψιμη πραγματιστική στροφή των κρίσεων. Ο διάλογος πραγματικού-αξίας εντός του δικαίου, η απόδοση της σημασίας στον γενικό κανόνα από τον συγκεκριμένο κανόνα εφαρμογής και η διαλεκτική δύναμης (συγκεκριμένου) και νοήματος (κειμένου) είναι το μεθοδολογικό μας τρίπτυχο, σύμφωνα με το οποίο αναπτύσσουμε τη μελέτη και την ερμηνεία του συνταγματικού και δημοσίου δικαίου, με άξονα την έννοια των συνταγματικών σκοπών.

Στο δεύτερο μέρος, το βιβλίο θέτει στο επίκεντρό του τον σκοπό εντός του κανόνα δικαίου, εξετάζουμε δηλαδή τις περιπτώσεις στις οποίες το θετικό δίκαιο –στο δικό μας γνωστικό πεδίο, το δημόσιο/συνταγματικό δίκαιο– κατοχυρώνει και αναγνωρίζει σκοπούς, μέσα από το γράμμα και την ερμηνεία του Συντάγματος, όπως και τον τρόπο με τον οποίο ο σκοπός νομικά εισχωρεί στον δικαστικό έλεγχο (συνταγματικότητα, νομιμότητα, αναλογικότητα, καταχρηστικότητα). Έχοντας στο πρώτο μέρος θέσει τις επιστημολογικές βάσεις για την κατανόηση του θέματος, στο δεύτερο αναπτύσσεται και ολοκληρώνεται η προσέγγισή του στο πεδίο της κανονιστικότητας (normativity), σε μια νοηματική και επιστημολογική συνέχεια και ενότητα, που προετοιμάζει και προαναγγέλλει την εφαρμοσμένη και «νομολογιακή» πραγμάτευσή του (Τρίτο Μέρος). Ιδιαίτερη έμφαση δίνουμε εδώ στην κανονιστική σημασία και λειτουργία των συνταγματικών σκοπών και του γενικού συμφέροντος, το οποίο και εξειδικεύουν. Υποστηρίζουμε, εντός του ευρύτερου θετικιστικού ρεύματος, ότι πρόκειται για «μετα-κανόνες» που

λειτουργούν, αφενός ως προϋποθέσεις εκπλήρωσης, αφετέρου ως όρια των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η κανονιστικότητα των σκοπών του γενικού συμφέροντος αποκαλύπτει ότι η λειτουργία του είναι πιο πολύπλευρη και επιδραστική από την παραδοσιακή θεώρησή του μόνον ως (αντι)περιορισμού, δηλαδή ελέγχου των περιορισμών των δικαιωμάτων. Αντιθέτως, το γενικό συμφέρον φέρει τον σκοπό της απόλαυσης των δικαιωμάτων, σε συνδυασμό με την οριοθέτησή τους, υπερβαίνοντας την κλασική τυπολογία τους σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά και μαζί με αυτή την κλασική φιλελεύθερη διάκριση αποχής-παροχής του Κράτους. Παράλληλα, η ερμηνεία των σκοπών και του γενικού συμφέροντος δεν συρρικνώνεται στο εθνικό δίκαιο, καθώς συνδέεται τόσο με την υπεροχή των ενωσιακών σκοπών, όσο και με τις ρήτρες του γενικού συμφέροντος στην ΕΣΔΑ, στο πλαίσιο του σύγχρονου πολυεπίπεδου συνταγματισμού. Τη λειτουργική αυτή όψη του δικαίου, μοιάζει, επίσης, να υπηρετεί και η επικράτηση της τελολογικής και της δυναμικής ερμηνείας ανάμεσα στις κλασικές μεθόδους της συνταγματικής ερμηνείας.

Στο τρίτο, πιο «εφαρμοσμένο» και εκτενές μέρος της μονογραφίας, εξετάζουμε, με βάση τη νομολογία, ιδίως του Συμβουλίου της Επικρατείας, την επίδραση των συνταγματικών σκοπών στην εκπλήρωση και τη δέσμευση των δικαιωμάτων και σκιαγραφούμε μια λειτουργική *στροφή* του συνταγματικού και δημοσίου δικαίου στην ύστερη μεταπολίτευση. Σε αυτήν συνηγορεί η υπερτροφία της επίκλησης του γενικού συμφέροντος σε διάφορες –εξαιρετικά ισχυρές κανονιστικά– εκδοχές του, τις οποίες ονομάζουμε «*υπερ-σκοπούς*» της έννομης τάξης. Περαιτέρω, αναδεικνύουμε τις ιδεολογικές προκατανοήσεις των δικαστών στην ερμηνεία του Συντάγματος, καθώς και την εμβέλεια του άρθρου 25 Σ. (με το Κοινωνικό Κράτος Δικαίου, την αρχή της αναλογικότητας, το χρέος εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης) στην ερμηνεία των δικαιωμάτων (και) ως καθηκόντων. Στο υπόβαθρο αυτής της λειτουργικής τάσης βρίσκεται η ισχυρή νομολογιακή πρόσληψη της (δημόσιας) «*τάξης*», ως θεμελίου και νομιμοποιητικού λόγου του δικαίου. Η πολυσήμαντη έννοια της τάξης καθίσταται μια υπαρξιακή συνθήκη για την ικανοποίηση της ελευθερίας και υπονοεί ανοικτά, ιδίως σε περιόδους αλληπάλληλων κρίσεων, την επικαιρότητα μιας θεσμικής και ρεπουμπλικανικής θεω-

ρίας στο δίκαιο. Μελετώντας τους συνταγματικούς σκοπούς επιχειρούμε, ακόμη, μια αποτύπωση των *σταθμίσεων* και των *ιεραρχήσεων* μεταξύ των δικαιωμάτων στην έννομη τάξη, σύμφωνα με τον δικαστικό λόγο. Με μια πρόταση: Η έννοια της «τάξης» είναι αυτή που *διαμεσολαβεί* τη συγκεκριμένη πρόσληψη της αξίας και της ισχύος των συνταγματικών ελευθεριών και αγαθών και *διαρρηγνύει* τη θέση της τυπικής ισοτιμίας τους. Στον επίλογο του βιβλίου, η θέση αυτή παραπέμπει στην ανάδυση ενός «λειτουργικού» συνταγματισμού που σηματοδοτεί μια νέα και μάλλον ρευστή φάση του σύγχρονου Κράτους Δικαίου, ενώ τροφοδοτεί και μια ιδιαίτερη αντίληψη του Συντάγματος, αυτή που βρίσκεται πιο κοντά στην *εκπλήρωση των (συγκυριακών, δυναμικών) σκοπών*, παρά στην *τήρηση (αυστηρών, στατικών) ορίων*. Εξού και ο μάλλον τολμηρός και αμφίσημος τίτλος για το «τέλος» του (παραδοσιακού) συνταγματισμού, που υποδηλώνει την υποχώρηση της αυστηρότητας και της τυπικότητας του Συντάγματος για χάρη της ευελιξίας του και της ερμηνευτικής, από τα κάτω προς τα πάνω της πυραμίδας του δικαίου, «εφαρμογής» του.

Οι παραπάνω ιδέες και θέσεις συγκροτούν τον άξονα ενός βιβλίου, που εκκινεί από έναν κλασικό προβληματισμό για να διερευνήσει σύγχρονες όψεις και μεταλλαγές των σκοπών, του γενικού συμφέροντος και –στη μεγάλη εικόνα– του σύγχρονου συνταγματισμού. Η δε κεντρική του συμβολή, αυτή της λειτουργικής στροφής και της έντονης παρουσίας των σκοπών και ευρύτερα της σκοπιμότητας στη συνταγματική τάξη, από την ελευθερία του νομοθέτη και τη διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης μέχρι τον δικαστικό έλεγχο, διατρέχει όλο το κείμενό μας, ώστε τελικά αυτό να καταστεί –ή τουλάχιστον έτσι φιλοδοξούμε– μια *μελέτη εφαρμοσμένης θεωρίας του συνταγματικού δικαίου*. Το εγχείρημά μας δεν έγκειται σε μια αφηρημένη θεωρητική πραγματεία, ούτε από την άλλη εξαντλείται σε μια δειγματοληπτική παρουσίαση του θετικού δικαίου –παρότι η έκταση του θέματος μοιραία μας επιβάλλει μια επιλογή μεταξύ των πολυάριθμων αποφάσεων–, αλλά πρόκειται για μια μεθοδολογική και επιστημολογική εμβάθυνση στο θετικό συνταγματικό δίκαιο, *όπως αυτό είναι και όχι όπως θα θέλαμε ή θα έπρεπε να είναι*.

Προνομιακό πεδίο της έρευνάς μας είναι αυτό των κρατικών σκοπών/αποστολών/αρμοδιοτήτων και της επίδρασής τους στα δικαιώματα. Ειδικότερα, αναφερόμαστε στις συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν δράσεις/παροχές του Κράτους και όχι σε παραδοσιακά αμυντικά δικαιώματα που αξιώνουν την αποχή του. Αφήνουμε ανοικτό για το μέλλον το επόμενο κεφάλαιο των αρχών και ευρύτερων σκοπών της Πολιτείας, που αφορά το οργανωτικό συνταγματικό δίκαιο. Εξάλλου, για λόγους οικονομίας της μελέτης, αλλά και μεθοδολογικής συνέπειας με την πραγματιστική και ρεαλιστική θεωρία, επικεντρωθήκαμε στη νομολογία, την οποία και σχολιάζουμε όχι μόνο άμεσα, αλλά και έμμεσα, στα αποσπάσματά της, *δια των υπογραμμίσεών μας* (απολογούμαστε εκ των προτέρων στον αναγνώστη για την αισθητική επιβάρυνσή του). Πολλά ακόμη θα μπορούσαν να γραφτούν για τον νομοθέτη και τη Διοίκηση και τον τρόπο που συλλαμβάνουν τους σκοπούς του Συντάγματος, όμως ο (ανώτατος) δικαστής είναι αυτός που δίνει το τελικό τους νόημα και στίγμα και εκφέρει την πιο ζωντανή γλώσσα του δικαίου. Περαιτέρω, η μελέτη μας εστιάζει στην εθνική έννομη τάξη και δεν επεκτείνεται αναλυτικά στο δίκαιο της Ένωσης και την ΕΣΔΑ, παρά μόνο «*ιμπρεσιονιστικά*», όταν είναι κρίσιμο για την ανάλυση του επιχειρήματος. Ειδάλλως, θα έπρεπε να προσθέσουμε στο παρόν ένα ακόμη, δεύτερο, ή και τρίτο βιβλίο. Επιγραμματικά, παραμένουμε προσηλωμένοι στον εθνικό συνταγματισμό, δίχως, παρά ταύτα, να αμελούμε τις διαδρομές του στη διεθνή και την ενωσιακή έννομη τάξη.

Πίσω από τις λέξεις του κειμένου δεν αποτυπώνεται μόνον ο προσωπικός μόχθος, με την έννοια της καλλιέργειας της επιστημονικής προσωπικότητας, αλλά και μια πεποίθηση συνταγματολογική, την οποία συνδιαμορφώνουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, οι ανθρώπινες σχέσεις και παραστάσεις. Είμαι ευγνώμων στην Α.Ε. την Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κατερίνα Σακελλαροπούλου για την εμπειρία μου στην Προεδρία από την (άμισθη) θέση του συμβούλου της σε θέματα συνταγματικών και πολιτικών θεσμών. Συνιστά για μένα μια άσκηση ως προς την αντίληψη και τη σημασία του γενικού και του εθνικού συμφέροντος, την ηθική και την ευθύνη του λόγου. Στον Παύλο Κοτσώνη οφείλω, εκτός από την πολύτιμη φιλία του, ένα πρότυπο ακρίβειας στη γλώσσα και καθαρότητας στα

νομικά –και όχι μόνο– ζητήματα, στην ίδια τη θέαση, συνολικά, του κόσμου. Στους αγαπητούς μου συναδέλφους του Τομέα Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ είμαι παραπάνω από υπόχρεος για τη θερμή ενθάρρυνση, τις πλούσιες συζητήσεις και τα ερεθίσματα, την προτροπή τους στη βελτίωση και την υψηλή αίσθηση του ακαδημαϊκού καθήκοντος, την πίστη στην αξία του κλάδου του δικαίου, που από κοινού υπηρετούμε. Στους αγαπημένους φίλους και συναδέλφους, Αποστόλη Βλαχογιάννη, Γιάννη Κουτσούκο και Γιώργο Ψαρουδάκη χρωστάω την οικειότητα που πλαισιώνει μια μοναχική δουλειά, όπως η συγγραφή, στον δε δεύτερο τις κρίσιμες παρατηρήσεις και βιβλιογραφικές υποδείξεις του. Ξεχωριστές ευχαριστίες θέλω να απευθύνω στον αγαπητό συνάδελφο Ξενοφώντα Κοντιάδη για την εμπιστοσύνη του και την ιδέα να συμπεριληφθεί το βιβλίο σε μια σειρά ελεύθερης πρόσβασης από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου. Χάρη στην ενεργητικότητά του, το «δωρεάν» δεν έχει τίποτα το ευτελές, αντιθέτως συμβάλλει ευεργετικά στη διάδοση της συνταγματικής σκέψης στη χώρα μας, με πρώτους αποδέκτες τους φοιτητές μας. Ένας παλιός μου φοιτητής, ο Πάνος Δόμαλης, είχε την ευγενή καλοσύνη και την αντοχή να συνδράμει στην επιμέλεια του κειμένου και υπόσχομαι να του το ανταποδώσω στα δικά του μελλοντικά κείμενα. Τέλος, ένα μεγάλο και βαθύ ευχαριστώ ανήκει στην Ιωάννα, όχι μόνο για τη στήριξή της, αλλά για το παράδειγμα της συστηματικής δουλειάς, της εντιμότητας και της ειλικρίνειας απέναντι στους άλλους και στον ίδιο μας τον εαυτό.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΣΚΟΠΟΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ: ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Στην αχανή επικράτεια του δικαίου, ανάλογα με τη σχολή σκέψης και τις μεθοδολογικές και επιστημολογικές προτιμήσεις του καθενός, υπεισέρχονται θεμελιώδεις, όχι μόνο νομικά, αλλά και φιλοσοφικά έννοιες, που επικαθορίζουν την πρόσληψή μας για τον κανόνα, τη φύση και τη λειτουργία του. Η ενασχόληση με το δίκαιο μάς εγγράφει στο ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και, κατά τούτο, σε ένα βαθμό ετεροπροσδιοριζόμαστε, εφόσον φιλοδοξούμε να μην αρκεστούμε στην απλή περιγραφή ή καταγραφή του θετικού δικαίου, αλλά να επιχειρήσουμε την *κατανόηση* και την *εξήγησή* του. Ήδη λοιπόν στις έννοιες που επιλέγουμε (π.χ. τον σκοπό, το συμφέρον, την αξία, την ωφέλεια, το εύλογο, την αναλογικότητα), κατά το δοκούν, εφόσον στην επιστημονική μέθοδο εμφιλοχωρεί, δίχως άλλο, η υποκειμενική μας θέαση, ενυπάρχει, λιγότερο ή περισσότερο συνεκτική, η αντίληψη και η προσέγγιση που διαθέτουμε για το δίκαιο. Στο λεξιλόγιό μας αποτυπώνεται *μια θεωρία* αφενός για το δίκαιο, ως ξεχωριστό αντικείμενο και πεδίο μελέτης, αφετέρου για την *επιστήμη του*, ως γνωστική διαδικασία και δυνατότητα. Στο δίπολο αυτό δοκιμάζεται η συνοχή και η ακεραιότητα κάθε μελέτης που φιλοδοξεί να προσεγγίσει με εγκυρότητα το νομικό φαινόμενο, είτε πρόκειται για το Σύνταγμα, είτε για οποιονδήποτε άλλον κανόνα δικαίου.

Σύμφωνα με τον O. Beaud και το «πολιτικό» δίκαιο (*droit politique*), ο πραγματικός και αξεπέραστος συνεκτικός ιστός του δημοσίου δικαίου, ήτοι ο θεμελιώδης σύνδεσμος που δένει τις επιμέρους ρυθμίσεις, δεν είναι παρά η *σκοπιμότητα* (*finalité*) ή το *γενικό καλό* (*salut public*)¹. Ο R. Guastini, από μια άλλη μεθοδολογική σκοπιά, ρεαλιστική και αποφασιοκρατική, αναδεικνύει εμφaticά τη νομική σημασία της αρχής της *ωφέλειας*, καθώς ο κανόνας δικαίου σε αυτήν (συν)τείνει, άλλως καθίσταται ένα κενό γράμμα². Σε μια πιο κλασική αναφορά στη βιβλιογραφία, ο R. von Jhering, ως ο κατεξοχήν θεωρητικός του σκοπού, υπογραμμίζει ότι το δίκαιο δεν νοείται δίχως *σκοπό*, επειδή δεν υφίσταται καμία ανθρώπινη πράξη που να μην έχει σκοπό, δηλαδή μια απτή και επιτελεστική βούληση

¹ O. Beaud, L'État, σε: P. Gonod/F. Melleray/P. Yolka (επιμ.), *Traité de droit administratif*, Dalloz, 2011, σελ. 248.

² M. Maury, *Le but en droit, Étude de droit public français*, Mare & Martin, 2023, σελ. 78.

που να μην επιδιώκει ένα αποτέλεσμα³. Εξάλλου, για έναν από τους πατέρες του γαλλικού δημοσίου δικαίου, τον Μ. Hauriou, πάντα ενυπάρχει ένας πρωταρχικός σκοπός σε μια έννομη τάξη, στην ίδια τη θέσμισή της, που υπηρετεί, διά του δικαίου που δημιουργεί, την κοινωνική τάξη (*ordre social*) και τη δικαιοσύνη⁴. Σε συνέχεια της παραπάνω «θεσμικής» θεώρησης, ο Έ. Picard υποστηρίζει ότι η έννοια της (δημόσιας) τάξης συνιστά αυτοσκοπό και νομιμοποιητικό θεμέλιο του δικαίου⁵. Σε αυτή την –κριτική στον ατομικισμό και τη βουλευσιαρχία– παράδοση, η έννοια του σκοπού και η σχέση της με το δίκαιο διεκδικεί ολοένα και μεγαλύτερο ερευνητικό ενδιαφέρον, ιδίως σε σχέση με θεμελιώδεις συνταγματικούς κανόνες, όπως το γενικό συμφέρον και η δημόσια τάξη και ηθική⁶. Συναρτάται, περαι-

³ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Jhering, «ο αιτιώδης νόμος, υπό την τελευταίαν αυτήν έννοιαν, σημαίνει: ουδέν γεγονός είναι νοητό εν τω εξωτερικώ κόσμω των αισθήσεών μας, εάν αυτού δεν προηγηθεί τι όπερ να το προκαλέσει, ή κατά τη γνωστήν έκφρασιν: ουδεμία πράξις άνευ αιτίας. Σκοπός δε του νόμου, ουδεμία βούλησις, ή όπερ το αυτό, ουδεμία πράξις χωρίς σκοπόν». *Ιδίου*, Ο σκοπός εν τω δικαίω, (μτφρ. Γ. Σαραντάκη), 1955, σελ. 12.

⁴ Στην ηθική πρόσληψη του δικαίου, ο Hauriou μελετά τη «θέσμιση» της έννομης τάξης και των κανόνων υπό το πρίσμα μιας τελολογίας της ηθικής και της δικαιοσύνης. Συνιστά, όπως και όλη η παράδοση της τελολογίας, μια *αντι-βολονταριστική* θέση. Το δίκαιο στηρίζεται στον «θεσμό» ως συνεκτικό δεσμό ανάμεσα στο φυσικό και το θετικό δίκαιο. Βλ. *O. Beaud*, Hauriou et le droit naturel, *Revue d'histoire des facultés de droit et de la culture juridique, du monde des juristes et du livre juridique*, 1988, σελ. 134.

⁵ Έ. Picard, Introduction générale, σε: *M.-J. Redor* (επιμ.), *L'ordre public: Ordre public ou ordres publics ?*, *Ordre public et droits fondamentaux*, Bruylant, Droit et Justice, no. 29, 2001, σελ. 36. Επίσης βλ. τη σχετική μελέτη του G. Drago και την παραπομπή στο απόφθεγμα του Portalis ότι «η διατήρηση της δημόσιας τάξης σε μια κοινωνία είναι ο υπέρτατος νόμος». Βλ. *G. Drago*, *L'ordre public et la Constitution*, APD, vol. 58, no. 1, 2015, σελ. 199.

⁶ Στη γαλλική θεωρία του συνταγματικού και ευρύτερα του δημοσίου δικαίου ξεχωρίζουν διατριβές που εστιάζουν στη θεωρία του σκοπού και της δημόσιας τάξης ή της ηθικής και ειδικότερα στη σχέση που οι ρήτρες αυτές διατηρούν, ως επικρατούσες μορφές του γενικού συμφέροντος, με τα δικαιώματα. Βλ. *M. Maury*, ό.π., *P. de Montalivet*, *Les objectifs de valeur constitutionnelle*, Dalloz, 2006, *P. Gervier*, *La limitation des droits fondamentaux constitutionnels par l'ordre public*, LGDJ, 2014. *E. Birden*, *La limitation des droits de l'homme au nom de la morale. Étude de la jurisprudence de la cour européenne des droits de l'homme*, Fondation Varenne, 2015. Από την ελληνική βιβλιογραφία αναφερόμαστε ιδίως στο έργο του *Ev. Βενιζέλου*, *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, Παρατηρητής, 1990 και πιο πρόσφατα σε εκείνο του *N. Παπασύρου*,

τέρω, με μια «αντικειμενική» ιδέα του δικαίου, όπου οι σκοποί του (κοινωνικού και πολιτικού) συνόλου υπερτερούν των ατομικών μας συμφερόντων και εκφράζουν μια *δέσμευση* των κανόνων. Τη συναντάμε, επίσης, σε θεωρίες του γερμανικού μεσοπολέμου που συλλαμβάνουν την υπαγωγή του κανόνα σε μια υπέρτερη λειτουργία, όπως στα δικαιώματα ως «κατ' αντανάκλαση αποτελέσματα» του αντικειμενικού δικαίου (C.F. v. Gerber, P. Laband) ή –σε μια ακραία εκδοχή– στον εθνικοσοσιαλιστή K. Larenz της δεκαετίας του 1930 και τη θεωρία των συμφερόντων της «λαϊκής κοινότητας», ή στην πολιτισμική παραλλαγή του R. Smend, για τον οποίο τα δικαιώματα «ολοκληρώνουν» πολιτιστικά και πνευματικά την κοινότητα, καθώς και σε σύγχρονους –απαλλαγμένους από τις αμαρτίες του γερμανικού παρελθόντος– νομικούς και θεωρητικούς, όπως οι P. Häberle και N. Luhmann. Οι τελευταίοι εστιάζουν την προσέγγισή τους στη θεσμική και αντικειμενική διάσταση των δικαιωμάτων, δηλαδή την αναγωγή τους σε συστατικά στοιχεία της έννομης τάξης ή του κοινωνικού συστήματος, για να νομιμοποιηθεί η επιβολή δημοσίων ή κοινωνικών σκοπών στην άσκησή τους⁷.

Για μια σημαντική μερίδα της θεωρίας του δημοσίου δικαίου ο *επιτονισμός* στον σκοπό δεν αποτελεί μια ακόμη επιμέρους όψη της άτακτης νομικής πραγματικότητας, αλλά μια εξαιρετικά κρίσιμη παράμετρο και έναν πλούσιο *επιστημονικό τόπο*. Μοιάζει μάλιστα η θέση αυτή, που στη σύγχρονη γαλλική θεωρία –για να περάσουμε στην άλλη όχθη του Ρήνου– αποκαλείται «τελολογική» (*finaliste*), να έρχεται σε μετωπική σύγκρουση με το βασικό *θετικιστικό αξίωμα* ότι οι σκοποί δεν ενδιαφέρουν, τουλάχιστον εκ πρώτης, τους νομικούς, γιατί, παρότι βρίσκονται εντός ή στο περιβάλλον της νομικής πρότασης, δεν ανήκουν στη δική της ξεχωριστή, με την έννοια του προς γνώση αντικειμένου, τάξη. Σε μια «καθαρή» ή «λογική» προσέγγιση του δικαίου, η ανάγνωση του συνταγματικού κειμένου, όπως και κάθε κανόνα, δεν μπορεί να *νοθευτεί* από τη σκοπιμότητα. Καθίσταται

Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί. Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής, Σάκκουλας, 2019.

⁷ Βλ. αναλυτικά την παρουσίαση και κριτική του Χ. Ανθόπουλου στις παραπάνω θεωρίες, που χαρακτηρίζονται ως «λειτουργικές», σε Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, Σάκκουλας, 1993, σελ. 43-57, 52-53.

λοιπόν εξαρχής πρόδηλο ότι μια μελέτη για τους σκοπούς του Συντάγματος δεν μπορεί παρά να προκαλεί τις βασικές μας νομικές προκατανοήσεις και διαισθήσεις, κυρίως, καταρχάς, ως προς τη μεθοδολογική και επιστημολογική της πλευρά. Υπάρχει, όμως, στο δίκαιο και, ιδίως, τη θεωρία και την επιστήμη του χώρος για τον σκοπό και, αν ναι, πώς μπορούμε να τον εξερευνήσουμε; Από αυτό το μάλλον κλασικό, αν όχι οντολογικό, ερώτημα ξεκινά το βιβλίο και η απόπειρα, μέσα από τον σκοπό, να εμβαθύνουμε στη γνώση των μεταβολών της συνταγματικής μας τάξης και, κυρίως, των ερμηνειών των οργάνων του δικαίου. Κοντολογίς, για την έρευνά μας, ο σκοπός έρχεται να λειτουργήσει ως *διερώτηση* για τη θεωρία και ως *φακός* στους κανόνες του δικαίου και την εφαρμογή τους⁸.

Η θεωρία του σκοπού, μιας έννοιας παρεξηγημένης –και διόλου άδικα αν σκεφτούμε το γνωστό απόφθεγμα «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα»– ως προς τη σχέση της με την τυπική νομιμότητα, μοιάζει από τη μια να συγκινεί τον μελετητή και από την άλλη να τον δοκιμάζει ή και να τον απομακρύνει ή ακόμη και να τον υπονομεύει, ως (δήθεν) «αμερόληπτο» και «αντικειμενικό» παρατηρητή, καθώς σε αυτήν καθρεφτίζονται συχνά οι πιο βαθιές του πεποιθήσεις για το δίκαιο. Όσο ξεφεύγουμε από το *γράμμα του νόμου* και τα τυπικά του θεμέλια για να βυθιστούμε στο γοητευτικό πλην επικίνδυνο σύμπαν των σκοπών και των συμφερόντων των ερμηνευτών και των οργάνων του δικαίου, τόσο πιο πολύ αισθανόμαστε επιστημονικά ευάλωτοι. Την ερευνητική αυτή πρόκληση εντείνει η εμπειρική διαπίστωση ότι παρότι το δίκαιο στερεώνουν οι κανόνες, μέσω των θεμελιωδών αξιών που, για να χρησιμοποιήσουμε ξανά την όμορφη φράση του Σβώλου, «εγκοιτώνουν», εν τέλει το «κινούν» και του δίνουν περιεχόμενο οι μεταβλητοί και ευέλικτοι ή με τη σύγχρονη ορολογία «δυναμικοί» σκοποί του. Σε αυτή τη συνταγματική παράδοση, το δίκαιο συνδέεται, με μια μορφή «κοινωνικής σκοπιμότητας», που παραπέμπει στην κοινωνική αλληλεγγύη και την κριτική του «ατομικού» δικαίου, ώστε να πραγματωθούν οι αποστολές ενός πιο παρεμβατικού, π.χ. στην οικονομία, Κράτους⁹. Όπως θα έχουμε την ευκαιρία να αναλύσουμε

⁸ M. Maury, ό.π, σελ. 95 επ.

⁹ Σε αυτήν την οπτική της δυναμικής φύσης του Συντάγματος και της «θεσμικής» αντίληψης εγγράφεται και το έργο του Α. Σβώλου, το οποίο είναι επηρεασμένο από τη γαλλική θεωρία του L. Duguit. Όπως αναφέρει ο Σβώλος στο «νέον Σύνταγμα», «Αλλ' η αυστηρότης των Συνταγμάτων δεν

στη συνέχεια, αυτή η αναπαράσταση της κρατικής ρύθμισης επανέρχεται στο θεωρητικό και νομολογιακό προσκήνιο, σχεδόν εκατό χρόνια μετά την εμπειρία του μεσοπολέμου, με άλλες δογματικές και πολιτικές διαμεσολαβήσεις.

Στον καθημερινό –και όχι μόνο– λόγο, η έννοια του σκοπού ή του «τέλους» αναφέρεται στην επίτευξη ενός επιθυμητού αποτελέσματος και προϋποθέτει τη χρήση συγκεκριμένων μέσων. Σύμφωνα με τον ετυμολογικό του ορισμό, *ο σκοπός «υποστηρίζει» την πράξη, δεν ταυτίζεται με αυτήν, αλλά την εμπεριέχει. Ο σκοπός αναφέρεται αναγκαστικά στο μέλλον, σε αυτό που θα έρθει ή θα επιτευχθεί και*

πιστεύεται κán πλέον ότι έχει απόλυτον αξίαν. Η πείρα απέδειξε πόσον ανίσχυροι φραγμοί υπήρξαν αι συνταγματικά διατάξεις απέναντι της κοινωνικής δυνάμεως, η οποία αναπτυσσόμενη αυτονόμως κατέβαλε πολλάκις βιαίως τους κανόνες του Δικαίου παρά την ηυξημένην των επιβολήν ή διέβρωσε το περιεχόμενόν των. Ουδείς αρνείται σήμερον ότι και οι συνταγματικοί κανόνες υπόκεινται εις μεταβολάς ρητώς εκφραζόμενας δια νέων διατάξεων ή εις τροποποιήσεις αι οποίαι χωρίς να θίγουν τα κείμενα, είναι ουχ ήττον πραγματικά. Αι τελευταία αυτά, ανταποκρινόμενα εις τας ανάγκας του πολιτικού βίου, είναι αντικείμενον σιωπηράς τελεσιουργίας, κατασταλάζουν δηλαδή δι' ερμηνείας σταθερής ή δι' εφαρμογής εθιμικής εις πράξιν αντίθετον προς τα διατάξεις του Συντάγματος ή μη προβλεφθείσαν υπ' αυτών και αποτελούσαν, δια τούτο, είδος «συμβατικού κανόνος» του πολιτεύματος, ή τέλος δι' αχρησίας άγουν εις απονέκρωσιν κανόνος τινός του Δικαίου [...]. Διότι οσονδήποτε μικράν αξίαν και αν έχη γενικώς, εν τω μέσω του αδιάκοπου αγώνος των κοινωνικών δυνάμεων, η επηυξημένη δύναμις του Δικαίου, εν τούτοις η ευχέρεια της μεταβολής του Συντάγματος δι' απλών νόμων, όταν είναι εμπειρικός γνωστόν ποίαν πραγματικήν θέλησιν εκπροσωπεί συνήθως η νομοθεσία, δεν ανταποκρίνεται εις το συμφέρον της λαϊκής πλειονοψηφίας». Βλ *Ιδίου*, Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος, 1928, επανέκδ, Αντ. Ν. Σάκκουλας, τ. 46, 2008, σελ. 23, 25. Όπως έχει υπογραμμίσει ο Δ. Τσαραπατσάνης στη μελέτη του για τη σχέση Σβώλου και Duguit, «Το γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου μορφοποιείται η σβώλεια σκέψη σημαδεύεται από τον σταδιακό μετασχηματισμό των κρατικών λειτουργιών των ευρωπαϊκών κρατών κατά τη διάρκεια της Μπελ Επόκ. Ο μετασχηματισμός αυτός επιταχύνεται από τις πολιτικές εξελίξεις και κορυφώνεται με τα γεγονότα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Λαμβάνει χώρα μια κατακόρυφη αύξηση του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομική και κοινωνική ζωή και μάλιστα, ιδίως κατά την περίοδο του πολέμου, με πρωτόγνωρα νομικά μέσα. Ο Σβώλος διαπιστώνει ότι «η ιδέα της κοινωνικής σκοπιμότητας έρχεται [...] εις την πρώτην γραμμήν των αναγκών [...] αν μη και εις υπερτέραν μοίραν από την συνήθη 'δημοσίαν' ανάγκην». Βλ. Δ. Τσαραπατσάνη, Η γαλλική επιρροή στο έργο του Σβώλου: η περίπτωση του Λεόν Ντυγκύ, constitutionalism.gr 18.07.2011.

στην κατεύθυνση που απευθύνεται στον αποδέκτη του¹⁰. Τον σκοπό, ως εκ τούτου, συνοδεύει μια *αβεβαιότητα* πραγματολογική που προσδίδει και στον κανόνα που τον θέτει και τον κατοχυρώνει μια *ευρύτητα* ερμηνευτική. Σε όσους θεραπεύουν το δημόσιο δίκαιο συνήθως επικρατεί η ισχυρή επιφύλαξη για έννοιες θολές και απροσδιόριστες, όπως ο σκοπός, καθώς αυτές παραπέμπουν σε πραγματικά και διαφιλονικούμενα δεδομένα (π.χ. ένας δημοσιονομικός σκοπός ή ένας περιβαλλοντικός σκοπός ή ένας σκοπός της δημόσιας τάξης), που επικαθορίζουν τον κανόνα δικαίου, αλλά δεν εμπίπτουν στο «καθαρά νομικό» πεδίο, αν υποτεθεί ότι αυτό υφίσταται ως τέτοιο, ιδίως για τις θεωρίες που εμμένουν στην περιγραφή και όχι την αξιολόγηση του θετικού δικαίου. Η δε έμφαση στην έννοια του σκοπού ή της λειτουργίας ή του «τέλους» και κατ' επέκταση η τελολογική προσέγγιση προκαλεί τουλάχιστον τη *δυσπιστία* στους νομικούς που καλλιεργούν το δίκαιο, είτε ως κατεξοχήν φορμαλιστικό και τυπικό, είτε ως εγγεγραμμένο σε αξίες σταθερές και αδιαπραγμάτευτες, που δεν μπορούν να επιδέχονται αναγνώσεις εστιασμένες στη σκοπιμότητα ή πολύ περισσότερο στη συγκυρία και την τυχόν *αυθαίρετη* ερμηνεία της. Για αυτό και στη θεωρία η «λειτουργική δέσμευση» των δικαιωμάτων εκλαμβάνεται ως αμφισβήτηση της αυταξίας τους ή της συνοχής των νομικών ρυθμίσεων¹¹. Το ίδιο ισχύει *a fortiori*, και για τις σχετικές ή σκεπτικιστικές θεωρίες, που αρνούνται την αντικειμενικότητα των ηθικών ή πολιτικών αξιών και δεν αποδίδουν στις νομικές προτάσεις κάποια τιμή (αντικειμενική ή διυποκειμενική) αλήθειας, αλλά θεμελιώνουν το δίκαιο στην εξυπηρέτηση υποκειμενικών συμφερόντων¹².

¹⁰ *M. Maury*, ό.π., σελ. 65 με παραπομπές στον Jhering.

¹¹ Όπως αναφέρει στη μονογραφία του ο Χ. Ανθόπουλος, «έτσι, όμως, εξανεμίζεται το υποκειμενικό περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Από υποκειμενικά δικαιώματα, προσδεδεμένα στην ανθρώπινη προσωπικότητα, αυτά καθίστανται κατ' ουσίαν "δικαιώματα χωρίς υποκείμενο", αφού ο φορέας τους μπορεί να τα ασκήσει μόνο σύμφωνα με τον προκαθορισμένο από την έννομη τάξη σκοπό τους, που δεν συμπίπτει πάντως αναγκαία με τον σκοπό του προσώπου». Βλ. Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 55.

¹² Βλ. τις αναλύσεις του Ν. Παπασπύρου για τη δικαιοκρατική σύλληψη των δικαιωμάτων και του δημοσίου συμφέροντος σε Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί. Σε αναζήτηση της θεσμικής πλοκής, ό.π., σελ. 22-31. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, «η ταύτιση δικαιωμάτων και συμφερόντων οδηγεί σε τρώση αν όχι αναίρεση της αυτονομίας» (σελ. 24).

Από την άλλη, η τολμηρή εισαγωγή και αξιοποίηση της έννοιας του σκοπού στο δίκαιο, σύμφωνα με τον M. Maury, μπορεί να συνδεθεί με μια *ιδιαίτερη μεθοδολογική προσέγγιση*, η οποία αμφισβητεί μεν τη θετικιστική και αυτοαναφορική τυπικότητά του, δίχως, παρά ταύτα, να διαλύεται σε μια φυσικοδικαιική προσέγγιση. Ο συγγραφέας μάς δίνει τον πιο σύγχρονο, ερευνητικά και μονογραφικά, ορισμό του σκοπού, τον οποίο και αποκαλεί «συνθετικό»: Πρόκειται για «σχήμα κανονιστικό στο παρόν που έχει ως χαρακτηριστικό γνώρισμα το αντικείμενό του –ότι δείχνει ένα επιθυμητό αποτέλεσμα– και τη σύστασή του –μιας μεταβλητής και υπερβατικής φύσης»¹³. Σε αυτή τη φράση διακρίνουμε σημαντικές παραμέτρους των σκοπών του Συντάγματος, καθώς αυτοί δηλώνουν την πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη να δεσμεύσει τον τυπικό και κανονιστικό νομοθέτη στην επέλευση ενός αποτελέσματος με τη χρήση μέσων που ο ίδιος θα επιλέξει. Επιγραμματικά, *ο σκοπός παραπέμπει στην ελευθερία των μέσων*.

Η μελέτη του σκοπού στην έννομη τάξη μπορεί να εντοπιστεί, ως διακριτό νομικό αντικείμενο, σε ποικίλες μορφές κανόνων που παραπέμπουν σε αυτόν, διαφορετικής τυπικής ισχύος (συνταγματικές διατάξεις, νόμους, κανονιστικές πράξεις της Διοίκησης, διεθνείς συμβάσεις, ενωσιακούς κανόνες), με κορωνίδα τον ύπατο –και διάσπαρτο, άμεσα ή έμμεσα παρόντα, σε κάθε έννομη τάξη– σκοπό, δηλαδή την έννοια του γενικού/δημοσίου συμφέροντος, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η τελευταία, ωστόσο, μοιάζει να γεννά έναν ατέρμονο κύκλο, διότι σαν «ρωσική κούκλα» κρύβει και αποκαλύπτει, κάθε φορά που την περιεργαζόμαστε, μια σειρά άλλων επιμέρους, έως και ανεξάντλητων, στη σύλληψη και την εφαρμογή τους, σκοπών. Εξάλλου, οι σκοποί δεν κατοχυρώνονται μόνο ρητά στο Σύνταγμα και εν γένει στα νομικά κείμενα, καθώς προκύπτουν και νομολογιακά, από τη *διαπλαστική* ερμηνεία τους¹⁴. Για την ακρίβεια, οι συνταγματικοί

¹³ M. Maury, ό.π., σελ. 68.

¹⁴ Σε αυτή τη διαπίστωση, με αφορμή την υπόθεση του «βασικού μετόχου», προβαίνει ο Αντ. Μανιτάκης στη μελέτη του Η προτεραιότητα εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος και η τεχνική της αναλογικότητας(με αφορμή το τέλος του «Βασικού Μετόχου»), ΕφημΔΔ 3/2015, σελ. 317-335. Ειδικότερα, επισημαίνει, υιοθετώντας μια πραγματολογική θεωρία περί ερμηνείας ότι «δεν ισχύει, όμως, το ίδιο έτσι γενικά και αόριστα, και για τους συνταγματικούς σκοπούς. Και τούτο διότι ούτως ή άλλως οι συνταγματικοί σκοποί, όπως άλλωστε και οι κοινοτικοί, δεν ορίζονται ρητά στο Σύνταγμα

σκοποί ανάγονται στο γενικό συμφέρον, το οποίο συγκροτούν *περιχομενικά*, ενώ αυτό λειτουργεί ως ένα ανώτερος ουσιαστικά κανόνας, που προσδίδει στους σκοπούς την κανονιστική υπεροχή τους, έναντι άλλων σκοπών και αγαθών. Σε αυτό το «παιχνίδι», δυναμικό και διαρκώς μεταβαλλόμενο, των σκοπών κρύβονται η ιεράρχηση και οι προτεραιότητες των «συνταγματικών αγαθών», στα οποία παραπέμπουν οι κανόνες των δικαιωμάτων.

Περαιτέρω, μια μελέτη για τους συνταγματικούς σκοπούς προϋποθέτει την κατηγοριοποίηση των θεωριών ανάλογα με τη θέση που αυτές επιφυλάσσουν στην έννοια του σκοπού και τη σημασία της για το δίκαιο. Αναζητώντας τους σκοπούς, πρωταρχικούς ή δευτερεύοντες, ανάλογα με την ισχύ και την κανονιστικότητά τους, ο θεωρητικός του δικαίου έρχεται μοιραία αντιμέτωπος με την πληθώρα των ορισμών και των *θεμελιώσεων* του ίδιου του δικαίου. Οι τελευταίες έχουν αναφορά σε νοητικές κατασκευές εκτός δικαίου που συνιστούν «συλλήψεις» (concepts), με άλλα λόγια σε *προϊόντα της διάνοιας* που δεν αποτυπώνουν μόνο, αλλά την ίδια στιγμή συγκροτούν μια σειρά από *εμπειρικά δεδομένα*. Όπως αναφέρει ο G. Tusseau, τα concepts συλλαμβάνουν και ταξινομούν τις εμπειρίες και κατά τούτο αποτελούν *άλλης τάξεως φιλοσοφική κατηγορία* σε σχέση με τις απλές έννοιες (notions) και πολύ περισσότερο τα πραγματικά δεδομένα (facts)¹⁵.

ούτε βέβαια στις συνθήκες. Είναι από τη φύση τους αόριστοι και, άρα, διαρκώς προσδιορίσιμοι. Προκύπτουν συνήθως από την ερμηνεία και τις περισσότερες φορές από τη συστηματική ερμηνεία του νομοθετικού ή συνταγματικού κειμένου. Οι σκοποί π.χ. του άρθρου 14 παρ. 9 Σ. π.χ. δεν περιέχονταν στο κείμενο της συνταγματικής διάταξης. Προέκυπταν από τα Πρακτικά της Βουλής ή από την εισηγητική έκθεση του εισηγητή της πλειοψηφίας και από τις συζητήσεις στη Βουλή. Ο δικαστής-ερμηνευτής της διάταξης αναζητούσε και διατύπωνε τον σκοπό. Ο δεύτερος λόγος που καθιστά την τυπική ιεράρχηση των σκοπών ή και τη συζήτηση για την υποβάθμιση ή αναβάθμισή τους ή ακόμη και για τη μετάλλαξή τους, άσκοπη, είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι οι σκοποί είναι εξ ορισμού όχι μόνον αόριστοι και γενικοί αλλά και μεταβλητοί. Αυτό συνεπάγεται την αποκάλυψη του νοήματος κυρίως κατά την εφαρμογή τους και καθιστά σχετικά εύκολη την ώσμωση των κοινοτικών με τους εθνικούς συνταγματικούς σκοπούς (...). Άλλωστε, οι σκοποί έχουν, όπως είπαμε, εξ ορισμού ένα εύπλαστο και δυναμικό περιεχόμενο. Μεταβάλλονται και προσαρμόζονται εύκολα, ανάλογα με τις συνθήκες και τις εξελίξεις της οικονομικής πολιτικής των Κρατών-μελών αλλά και της Ε.Ε.» (σελ. 328, υποσημ. 28).

¹⁵ Για τις μεθοδολογικές αυτές παραδοχές, που ανάγονται στην επιστημολογία βλ. τη διδακτορική διατριβή του G. Tusseau, *Les normes d'habilitation*, Dalloz, 2006, σελ. 38-40.

Για να το πούμε πιο απλά, στη θεμελίωση του δικαίου, ανάλογα με τις διάφορες περιόδους, η θεωρία υποτάσσει τους σκοπούς σε αξίες και κατηγορίες (π.χ. στη Φύση, στον Λόγο, στη θρησκεία κ.ο.κ.).

Το δίκαιο, λοιπόν, ανάγεται σε συλλήψεις, που προδίδουν και μια διαφορετική αντίληψή του, με την πιο περιεκτική έννοια του όρου και ανάλογα με το γνωστικό μας πεδίο¹⁶. Σχηματικά και ενδεικτικά, στη φιλοσοφία του δικαίου, το δίκαιο παραπέμπει εξ ορισμού σε μια θεωρία της δικαιοσύνης, δηλαδή σε μια ιδέα του αγαθού, πολύ περισσότερο από του ορθού ή του διαδικαστικά έγκυρου, η οποία έχει διττό χαρακτήρα: Αναγνωρίζει από τη μια τις αξίες που οφείλει να σέβεται ο εφαρμοστής του δικαίου και από την άλλη τις (γνωστικές) ιδιότητες που πρέπει να τον διακατέχουν. Τέτοιες είναι, για παράδειγμα, στους αρχαίους η σοφία¹⁷, η μεσότητα και η φρόνηση¹⁸. Στην πλατωνική Πολιτεία και στην αριστοτελική Πόλη, ο νόμος παραπέμπει, λιγότερο ή περισσότερο, στη φύση και τις αξίες της, τις οποίες καλούμαστε να μεταγράψουμε στην «ανθρώπινη κατάσταση». Με την εξαίρεση των σοφιστών, που ως κακά δαιμόνια της εποχής εισάγουν την προβληματική της σύμβασης και του ανθρώπινου ανορθολογισμού¹⁹, οι κανόνες του δικαίου –για την ακρίβεια, οι κανόνες της Πόλης– είναι μακρινοί και απολύτως εξωτερικοί ως προς τα υποκείμενα που το δημιουργούν και το εφαρμόζουν. Ο ρόλος της Φύσης είναι κανονιστικός και προγραμματικός, καθώς τα «πράγματα» φέρουν εντός τους νόημα, που το δίκαιο αποτυπώνει, δεν δημιουργεί ούτε

¹⁶ Βλ. τη μονογραφία του *J.-M. Denquin*, *Les concepts juridiques. Comment le droit rencontre le monde*, Classiques Garnier, 2021, ο οποίος εντοπίζει στις νομικές συλλήψεις τη σχέση που έχουν οι κανονιστικές προτάσεις με κάτι που προηγείται και αυτό που έπεται. Δεν πρόκειται δηλαδή για κάποιο δέον-είναι ούτε για μια αφηρημένη ιδέα/νόρμα που αυτόματα ή μηχανικά εφαρμόζεται. Βλ. σελ. 209-213.

¹⁷ *P. Raynaud*, *Nature et histoire*, σε: *P. Raynaud/S. Rials* (επιμ.), *Dictionnaire de philosophie politique*, PUF, 2001, σελ. 423 επ., επίσης *L. Strauss*, *Φυσικό δίκαιο και ιστορία*, Γνώση, 1988, σελ. 22 επ.

¹⁸ Κλασική η μελέτη του *P. Aubenque*, *La prudence chez Aristote*, Quadrige, PUF, 2004 (για την ανάγνωση του λόγου της φύσης μέσα από τη φρόνηση βλ. σελ. 66 επ., 87 επ.).

¹⁹ Τη φιλοσοφική αυτή διάσταση, με δικαιοπολιτικές προεκτάσεις, έχει αναδείξει η *B. Cassin* στην πολυσέλιδη μελέτη της *L'effet sophistique*, Gallimard, 1995. Βλ. ιδίως τα συνοπτικά συμπεράσματα ως προς τη σχέση λόγου και σοφιστικής σελ. 27 επ., 43 επ., 61 επ., 73 επ.

επινοεί, όπως στη νεωτερικότητα. Υπ' αυτό το ολιστικό πρίσμα, η πρόσληψη και η εξήγηση του κόσμου –και προφανώς του δικαίου– συναρτώνται άρρηκτα με μια ισχυρή σκοπιμότητα, την ανεύρεση και καταγραφή ενός παντοδύναμου και εύγλωττου σκοπού της Φύσης (των πραγμάτων)²⁰.

Στις μοντέρνες θεωρήσεις του φυσικού δικαίου, όπως αυτές του Κοινωνικού Συμβολαίου, ο κανόνας συναρτάται με τον Λόγο και τη μετάβαση από το αρρύθμιστο φυσικό πλαίσιο στην οργανωμένη κοινωνική και πολιτική ζωή. Η ελευθερία και η ισότητα, η αξία του ανθρώπου και η αλληλεγγύη, η προσωπική αυτονομία ή το γενικό καλό και το δημόσιο συμφέρον εγγράφονται πάλι σε αξίες, τις οποίες καλείται να υπηρετήσει και να εκπληρώσει το δίκαιο, στο πλαίσιο της γενικής αποστολής του, αυτό της ρύθμισης του κοινωνικού. *Κοινός παρονομαστής των φυσικοδικαιικών θεωριών, αρχαίων, μοντέρνων και σύγχρονων, παρά τις σημαντικές διαφορές και αποκλίσεις τους –στις οποίες δεν θα επιμείνουμε, καθώς τις έχουμε ήδη εξετάσει στη διδακτορική μας διατριβή²¹– συνιστά δίχως άλλο η πρωταρχική θεμελίωση του κανόνα σε μια αφηρημένη και καθολική «αξία» (π.χ. την ελευθερία, την ισότητα, την αδελφοσύνη, αν ανατρέξουμε στη Διακήρυξη του 1789) με την οποία περιπλέκεται «φυσικά», δια του νόμου, στο πλαίσιο του θετικού δικαίου. Με δυο λόγια, το περιεχόμενο του κανόνα δικαίου ανιχνεύεται καταρχάς εκτός του, σε εξωδικαιικές δηλαδή σφαίρες (π.χ. στην ηθική ή την πολιτική, την οικονομία, τα κοινωνικά ήθη κ.ά.), για να υπαχθεί ακολούθως στον χαρακτηρισμό που του αποδίδουν και τον τρόπο με τον οποίον τον εξειδικεύουν τα όργανα του δικαίου. Στην πλούσια και διαχρονική φυσικοδικαιική παράδοση, η αναφορά του δικαίου σε αντικειμενικές αξίες το συναρτά εγγενώς με την ηθική και πρακτική φιλοσοφία, ώστε να απαντηθεί όχι μόνο το ζήτημα της ισχύος των κανόνων, αλλά και (έμμεσα ή άμεσα) εκείνο της νομιμοποίησης και της δικαιολόγησής τους.*

²⁰ Και έτσι ο ρόλος του ανθρώπου είναι η «ανάγνωση» των κανόνων της φύσης μέσω της διαδικασίας της «ενατένισης» (contemplation). Βλ. την κλασική μελέτη του P. Hadot, *Le voile d'Isis: Essai sur l'histoire de l'idée de Nature*, Gallimard, 2004, σελ. 317.

²¹ Βλ. G. Karavokyris, *L'autonomie de la personne en droit public français*, Bruylant, 2013, ιδίως σελ. 135-177 (για τους «μοντέρνους») και 203-242 (για τους «σύγχρονους»).

Την ίδια στιγμή, εντούτοις, διατρέχει τη νεωτερική σκέψη, με βαθιές ρίζες στην ιουδαιοχριστιανική παράδοση, η επαναστατική νομιναλιστική ιδέα που προσδίδει στο δίκαιο τον μοντέρνο του βολονταρισμό και αντιστρέφει τους όρους: Ο κανόνας αποτελεί ανθρώπινο δημιούργημα και έγκειται στη βούληση και όχι σε κάποιο μεταφυσικό λόγο²². Συνοπτικά, στη νεωτερικότητα ριζώνει και αναπτύσσεται μια παράδοση μη τελεολογική (*afinaliste*), η οποία ερείδεται στη θεώρηση του κανόνα δικαίου ως τυπικής/φορμαλιστικής σύμβασης και αναγνωρίζει την αξία της συναίνεσης σε μια αυθεντία νόμιμη και νομιμοποιημένη²³. Η συμβασιοκρατική αντίληψη του δικαίου, που αποτυπώνεται στην αρχή “*pacta sunt servanda*”, υποδηλώνει μια καταρχήν αδιαφορία, έως και ευθεία αντίδραση, για την πονηρή και εύπλαστη έννοια της σκοπιμότητας. Αυτή μάλιστα εντείνεται, όσο προσεγγίζουμε επιστημολογικά στην περιοχή του δικαίου, και αντιστρόφως υπογραμμίζει την εξέχουσα σημασία της τυπικής νομιμότητας. Τα θεμέλια της αντι-τελεολογικής θέσης έχουν θέσει, πριν τους νομικούς, οι πατέρες της νεωτερικότητας που συνέλαβαν, με το φιλοσοφικό και πανοπτικό τους βλέμμα, τις βασικές κατηγορίες της εποχής μας: Η καρτεσιανή στιγμή απελευθερώνει αποφασιστικά το άτομο από την κηδεμονία των «*ύπατων σκοπών*» (της φύσης) και εγκαθιστά την (υποκειμενική) ανθρώπινη διάνοια, σε όλες τις εκδοχές της, ακόμη και ως *malin génie*²⁴, στο επίκεντρο, υποβιβάζοντας τους σκοπούς σε υποκειμενικές

²² Πρόκειται για τη νομιναλιστική επανάσταση στη φιλοσοφία που καθορίζει και την πρόσληψη του κανόνα δικαίου σε σχέση με το φυσικό δίκαιο. Βλ. τη μελέτη του *P. Alferi*, *Guillaume d’Ockham, le singulier*, ed. du Minuit, 1989, όπου ο συγγραφέας αναλύει τη νομιναλιστική φιλοσοφία, πρόγονο του βολονταρισμού και του θετικισμού της νεωτερικότητας, τη σύλληψη του σημείου και τη διαλογική μορφή της νομιναλιστικής αλήθειας (βλ. ιδίως σελ. 17 επ., 22 επ., 27-53). Επίσης, για τη σχέση νομιναλισμού και (φιλοσοφικού ρεαλισμού) στο πεδίο του νόμου βλ. *F. Oakley*, *Théories médiévales de la loi naturelle: Guillaume d’Occam et le sens de la tradition volontariste*, *Droits*, 1990, no. II, σελ. 131 επ.

²³ Βλ. την εισαγωγή του *M. Maury* για το «προβληματικό» καθεστώς του σκοπού στην ιστορία των ιδεών και ειδικότερα για την αντι-τελεολογική σκέψη σελ. 33-37.

²⁴ Η ερμηνεία του καρτεσιανού *cogito* και ειδικότερα η σχέση του με τον ορθό λόγο ή την τρέλα συνιστά μια κρίσιμη αφετηρία για την πρόσληψη της νεωτερικής σκέψης και των ορίων της συνολικά. Βλ. την κλασική μελέτη του *J. Derrida*, *L’écriture et la différence*, *Seuil*, 1979, σελ. 75 επ.

και συνεπώς αυθαίρετες –έως και επικίνδυνες για την ασφάλεια του κόσμου και συνεπώς του δικαίου που επιχειρεί να τον ρυθμίσει– προτιμήσεις²⁵.

Στον ιδεαλιστή Kant, ο σκοπός εξαντλείται σε μια *αρχή μεθοδολογική*, γιατί ο Γερμανός φιλόσοφος δεν επιθυμεί να πλάσει μια (νέα) θεολογία του «τέλους». Σύμφωνα με τον Kant, ο σκοπός δεν μας υποδεικνύει πώς είναι τα πράγματα αλλά *πώς πρέπει εμείς να αναζητήσουμε*, σαν μια άλλη κατηγορική προστακτική, *το νόημά τους*²⁶. Η μοντέρνα, συνεπώς, θεώρηση του δικαίου δεν συμβαδίζει φιλοσοφικά και θεμελιακά με το «τέλος» του, γιατί κάτι τέτοιο συνιστά μια ροπή προς ντετερμινιστικές αντιλήψεις για το νόημα των πραγμάτων και υποτιμά τον ρόλο της ανθρώπινης έλλογης βούλησης. Οι σκοποί μπορεί να εξηγούν τον κόσμο, αλλά *ποτέ δεν τον εξαντλούν*, διότι στη νομιναλιστική θεωρία επιβιώνει ένα βασανιστικό –αλλά και απελευθερωτικό– περιθώριο *απροσδιοριστίας* που αντιτίθεται στην προσδιορισμένη εξαρχής σκοπιμότητα, είτε της φύσης, είτε της ανθρώπινης διάνοιας. Η φιλοσοφική διαδρομή του σκοπού, από τον ντετερμινισμό της φύσης μέχρι την κυριαρχία της (δίχως τέλος) βούλησης και την τυπική ορθολογικότητα της νεωτερικότητας, δεν είναι, από την άλλη, άμοιρη υψηλής πολιτικής σημασίας: Αυτήν ακριβώς συμπυκνώνει η έννοια του *γενικού συμφέροντος*, πριν ακόμη τεθεί ως συνταγματικός κανόνας, από την *αρχαϊκή* της πρόσληψη, ως κοινού αγαθού, μέχρι τη *μοντέρνα* σύνθεση των ατομικών συμφερόντων και του κρατικού-δημοσίου συμφέροντος.

²⁵ Την εξέλιξη αυτή συνοψίζει το ρεύμα του «νομικού υποκειμενισμού» (subjectivisme juridique), που συνδέεται με τον νεωτερικό νομιναλισμό. Για την κριτική του Villey στη νεωτερική και βολονταριστική εκδοχή του δικαίου βλ. *Ιδίου*, *Seize essais de philosophie du droit*, Dalloz, 1969, σελ. 50-51, όπως επίσης και την ανασύσταση του επιχειρήματός του, ιδίως ως προς τη μεταφυσική του υποκειμένου, που συναρτάται και με τη βουλευσιαρχική θεμελίωση του δικαίου και των σκοπών του βλ. *O. Jouanjan*, *Les aventures du sujet dans la narration villeyenne de l'histoire de la pensée juridique*, *Droit et société*, vol. 71, 1/2009, σελ. 27 επ.

²⁶ *M. Maury*, ό.π., σελ. 31.

Κεφάλαιο 1

Η πολιτική μήτρα των σκοπών

Όταν αναφερόμαστε στον σκοπό, η πρώτη σύναψη που μας έρχεται στον νου, στο δημόσιο δίκαιο, είναι αυτή με το γενικό/δημόσιο συμφέρον. Παρά το σπουδαίο νομικό της ενδιαφέρον, η έννοια του γενικού συμφέροντος παραμένει πρωτίστως μια πολιτική ή ιδεολογική έννοια²⁷, με θεμελιώδη σημασία για τη σχέση που διατηρεί το άτομο με το Κράτος και ο πολίτης με την κοινότητά του. Συνεπώς, αποβαίνει εξόχως κρίσιμη για το πώς εμπεδώνεται μια συγκεκριμένη αντίληψη για τα (ρευστά) όρια ανάμεσα στο ατομικό συμφέρον και το γενικό καλό. Παράλληλα, η μελέτη του γενικού συμφέροντος προϋποθέτει και μια θεωρία για τη θέση των *συμφερόντων* απέναντι στον κανόνα δικαίου.

1.1. Αρχαίοι και μοντέρνοι: Από το «κοινό καλό» στο «γενικό συμφέρον»

Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, η έννοια του σκοπού παραπέμπει σε μια *τελολογική πρόσληψη* του κόσμου, με την έννοια της αναγωγής των φαινομένων σε μια *αιτία*. Ο Αριστοτέλης εστιάζει σε αυτή την «finalité» του κόσμου για να την αναλύσει φιλοσοφικά σε μια σειρά από έννοιες, ενώ στον Πλάτωνα κυριαρχεί μια φορμαλιστική αιτιότητα στο σύστημα της φιλοσοφίας των Ιδεών²⁸. Η επιδίωξη του ατομικού σκοπού ή του ιδιωτικού συμφέροντος καλύπτεται ουσιαστικά από *το τέλος της Πόλης* και τη *λειτουργική ιδιότητα* του πολίτη. Για αυτό και το «κοινό καλό», το οποίο παραπέμπει σε μια θεωρία του αγαθού (π.χ. στον Πλάτωνα), που επικεντρώνεται στη «φύση» των πραγμάτων, υπερισχύει έναντι κάθε ατομικού ή ιδιωτικού συμφέροντος. Η εκπλήρωση της πολιτικής κοινωνίας και των δημοσίων σκοπών της είναι προϋπόθεση για τη συγκρότηση του ανθρώπου και του υποκειμένου του δικαίου. Παράλληλα, προβάλλει στον Αριστοτέλη το πρότυπο του *φρόνιμου*, εκείνου δηλαδή που υποτάσσει, διά της περίφημης μεσότητας,

²⁷ «Ιδεολογικό παλίμψηστο» έχει χαρακτηρίσει το γενικό συμφέρον ο *Eu. Βενιζέλος*, Γενικό συμφέρον και περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 40.

²⁸ *M. Maury*, ό.π., σελ. 29.

στον πρακτικό λόγο τις επιθυμίες του και τη βούλησή του, ώστε το ατομικό συμφέρον να ταυτιστεί, μέσα από μια διαδρομή αυτοσυνείδησης, με το ανώτερο συμφέρον της πόλης²⁹. Η προκατανόηση μιας πολιτικής κοινότητας της οποίας το καλό προηγείται (φυσικά ή συμβατικά) των επιμέρους ατομικών σκοπών, επιθυμιών και παθών, χαρακτηρίζει και τη ρωμαϊκή *Res Publica*, σύμφωνα με τον Κικέρωνα, που αποβλέπει στην προαγωγή του κοινού αγαθού. Αυτό αφορά το σύνολο του λαού και μεταγράφει στην Πολιτεία ένα αγαθό που ήδη υφίσταται³⁰. Όπως υπογραμμίζει στη μελέτη της για το γενικό συμφέρον η F. Perrin, η αρχαιοελληνική και η ρωμαϊκή αντίληψη, καθώς και η μεσαιωνική (π.χ. του Ακινάτη που ορίζει το γενικό συμφέρον ως «bien commun») ανοίγονται στον ίδιο ορίζοντα: του κοινού αγαθού που προκαθορίζει, κατά τρόπο απολύτως φυσικό, λόγω της φυσικής ιδιότητας της ίδιας της πολιτικής τάξης, σε μια πολιτική κοινότητα τα καθήκοντα και τα αξιώματα των μελών της³¹. Συνεπώς, ο σκοπός της Πόλης ή της Πολιτείας του Θεού είναι ο σκοπός της φύσης ή του θεϊκού λόγου, δίχως να έχει ανακύψει ακόμη η ένταση που θα φέρει η νεωτερικότητα και ο φιλελευθερισμός ανάμεσα στην ιδιωτική και τη γενική βούληση.

Ο A. Hirschman έχει αναδείξει τη μετάβαση από την προ-νεωτερική έννοια του κοινού αγαθού και την παντοδυναμία των σκοπών της πολιτικής κοινότητας σε εκείνη του (γενικού) συμφέροντος, με την έννοια της σύνθεσης των ατομικών

²⁹ Βλ. τη μελέτη του Γ. Ζώη, Το «γενικό συμφέρον» και το «δημόσιο συμφέρον»: Ιστορική διαδρομή και σημερινή λειτουργία της έννοιας, ΤοΣ 1/2017, σελ. 111 επ.

³⁰ Σύμφωνα με τον Γ. Ζώη, «η *Res Publica* λογίζεται ως κοινότητα ενωμένη προς την εξυπηρέτηση του συλλογικού συμφέροντος και αφορά το σύνολο (άρα όχι ένα μέρος) της κοινότητας, τις υποθέσεις του λαού (*populus*). Για να επιτευχθεί δηλαδή η επιδίωξη του γενικού καλού θα πρέπει να επιτευχθεί η ικανοποίηση των επιμέρους –ειδικότερων– σκοπών. Η επιλογή του σκοπού από το αρμόδιο κρατικό όργανο το καθιστά δημόσιο συμφέρον. Ο Κικέρων, λοιπόν, αναλύει το δημόσιο συμφέρον όχι ως το γενικό καλό (το οποίο υφίσταται), αλλά ως εκείνο μέσω του οποίου επιδιώκεται το γενικό συμφέρον», *Ibidem*, σελ. 119.

³¹ F. Perrin, *L'intérêt général et le libéralisme politique. Entre droits et intérêts particuliers (XVIIe-XIXe siècles)*, Fondation Varenne, 2012, σελ. 5.

συμφερόντων των κοινωνιών³². Η τελευταία ενέχει καταρχάς την πρωτότυπη και καινοτόμο σύλληψη της νομικής, κοινωνικής και πολιτικής αντίθεσης ανάμεσα στο ατομικό και το γενικό, η οποία δεν υπήρχε στην αρχαία πόλη και έρχεται στο προσκήνιο μέσα από τις μεσαιωνικές θεωρίες της *Raison d'État* και τον μακιαβελικό ορισμό της πολιτικής. Αυτή προϋποθέτει, όπως αναφέρει η Perrin, τη μερική αποδέσμευση από την ηθική δικαιολόγηση και την ικανοποίηση της αποτελεσματικότητας³³. Η μη ταύτιση ή απόκλιση ανάμεσα στο άτομο και στην πόλη, ως προς τους σκοπούς τους, συγκροτεί μια παραγωγική δύναμη της νεωτερικής Πολιτείας. Είναι δηλαδή το στοιχείο της *αναγκαιότητας*, ως του αγαθού λόγου, που πολιτικοποιεί το συμφέρον και εγκαθιστά τη σχέση ανάμεσα στον κυρίαρχο και τους υπηκόους του και την πολιτική δικαιοσύνη, ως απαραίτητη *διαμεσολάβηση* για να περιφρουρηθεί τελικά το συμφέρον της διατήρησης της πολιτικής κοινότητας³⁴.

Στον Hobbes, το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, όπως γνωρίζουμε, υπηρετεί κατεξοχήν ο (απρόσωπος) Λεβιάθαν, ο οποίος αποτελεί το άθροισμα –και την υπέρβαση μαζί– των επιμέρους ατομικών συμφερόντων. Το συμφέρον κοινωνίας και Κράτους δεν μπορεί να διαχωριστεί, ενώ την ίδια στιγμή παραμένει η διάκρι-

³² Στο έργο του *Les passions et les intérêts. Justifications politiques du capitalisme avant son apogée*, PUF, 1980, (Για τη σχέση των συμφερόντων στο οικονομικό και πολιτικό πεδίο με τον ορθολογισμό βλ. ειδικότερα σελ. 61 επ.).

³³ F. Perrin, ό.π., σελ. 32.

³⁴ Η Perrin αναφέρεται στην αναγκαιότητα ως συστατικό στοιχείο της θεωρίας του Μακιαβέλι και ειδικότερα ως ένα χώρο (*espace*) ανάπτυξης της πολιτικής που «φτιάχνει» τον νόμο, ενώ ταυτόχρονα «πολιτικοποιεί» το δημόσιο συμφέρον (βλ. F. Perrin, ό.π., σελ. 25 επ.). Η αναγκαιότητα στον Μακιαβέλι είναι καθαρά εξωνομική και θεμελιώνει την πολιτική εξουσία και, ειδικότερα, τη διακυβέρνηση ως αρετή, καθώς έτσι ο Ηγεμόνας, αφενός εμφανίζεται ως αυτόνομη δύναμη, αφετέρου δικαιολογεί την ύπαρξή του σε κάθε περίπτωση. βλ. S. Bonnet, *Droit et raison d'État*, Garnier, 2012, σελ. 30 επ. και για τη μεσαιωνική πρόσληψη της *necessitas* E. Kantorowicz, *Les deux corps du roi*, σε: *Ιδίου*, Œuvres, Gallimard, 2000, σελ. 850 επ., F. Saint-Bonnet, *L'État d'exception*, PUF, *Leviathan*, 2001, σελ. 206 επ. Όπως αναφέρει ο F. Saint-Bonnet «η συντήρηση του Κράτους είναι συνολικά μια μόνιμη ανησυχία για τους μακιαβελικούς και εξαιρετική για τους αντι-μακιαβελικούς...», ό.π., σελ. 207.

ση ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος ως *μεθοδολογική προϋπόθεση* που έχει επιβληθεί με το αντι-παράδειγμα του φυσικού πλαισίου (και ειδικότερα του γενικευμένου πολέμου που συνεπάγεται η απουσία της κρατικής ρύθμισης). Ωστόσο, η έννοια του συμφέροντος καθίσταται κεντρική για το δίκαιο και καλύπτει τόσο εκείνη του δικαιώματος, όσο και του καθήκοντος, ενώ αναφέρεται, έστω έμμεσα, στην έννοια του ανθρώπινου και στη συνέχεια σε εκείνη του κυρίαρχου *πολιτικού συναισθήματος* (φόβος) που καθορίζει την υπακοή μας στον κανόνα³⁵. Στον Rousseau, το συμφέρον ανάγεται στη *γενική βούληση*, η οποία, όμως, διακρίνεται από το άθροισμα των ατομικών βουλήσεων των κοινωνιών. Δεν συγκροτείται ως η «βούληση όλων» (*volonté de tous*), ούτε ως η απλή πλειοψηφική και ενδεχομένως καταπιεστική βούληση, αλλά ως το απόσταγμα ή για την ακρίβεια η *μεταμόρφωση*, μέσα από το Συμβόλαιο, των επιμέρους δικαιωμάτων και συμφερόντων σε μια γενική και αλάνθαστη, στην πραγματικότητα *σοφή* (νομοθετική) βούληση, αυτή που εκφράζει το γενικό συμφέρον στην πιο υψηλή του μορφή, δίχως, από την άλλη, να ταυτίζεται με το δίκαιο³⁶. Στις συμβασιοκρατικές θεωρίες, η συναίνεση στο Συμβόλαιο και η διαδικασία της μετάβασης από το φυσικό στο κοινωνικό πλαίσιο, με άλλα λόγια στην πολιτική κοινότητα, είναι που διαμορφώνει το γενικό συμφέρον ως *μια νέα πολιτική κατηγορία*: Αυτή εμπεριέχει και ταυτόχρονα ξεπερνά τα ατομικά συμφέροντα. Όπως υπογραμμίζει η Perrin, *τα ιδιωτικά συμφέροντα και τα ατομικά δικαιώματα έχουν ανάγκη το γενικό συμφέρον για να υπάρξουν, όχι, όμως, και το αντίθετο*. Το γενικό συμφέρον μπορεί πολύ απλά να τα αγνοήσει ή να τα περιθωριοποιήσει, στο όνομα μιας νέας ιδέας της ελευθερίας (π.χ. στον Rousseau) ή της ασφάλειας των αγαθών και των προσώπων (όπως στον Hobbes)³⁷. Στην ιδέα της μοντέρνας υπεροχής του γενικού συμφέροντος βρίσκεται ένα ακόμη θεμέλιο του νεωτερικού *νομοκεντρισμού*, δηλαδή της αντίληψης ότι η ελευθερία μας δεν προηγείται, αλλά *δημιουργείται*

³⁵ Βλ. την ερμηνεία της F. Perrin για τον Hobbes και τον Locke σε F. Perrin, *La formulation contractuelle de l'intérêt général entre droits et intérêts particuliers*, Astéris, 17, 2017.

³⁶ F. Perrin, *L'intérêt général et le libéralisme politique*, ό.π., σελ. 107.

³⁷ Αυτό είναι ένα από τα κεντρικά συμπεράσματα της F. Perrin, *L'intérêt général et le libéralisme politique*, ό.π., σελ. 74.

μέσα από τον γενικό και αφηρημένο νόμο του Κράτους. Έτσι, το δίκαιο και ο κανόνας του Κράτους προσδιορίζουν και αναγνωρίζουν τα ατομικά συμφέροντα, ενώ –όπως θα το δούμε και στο σύγχρονο συνταγματικό δίκαιο– οι δημόσιοι σκοποί συνιστούν την προϋπόθεση, αλλά και την οριοθέτησή τους.

Στο λοκιανό, από την άλλη, συμβόλαιο, ξεχωρίζει ο φιλελεύθερος διαχωρισμός ανάμεσα στο ιδιωτικό συμφέρον και το «κοινό καλό» («bien public»), καθώς η πολιτική εξουσία οφείλει να προστατεύει τα –προπολιτικά– αστικά δικαιώματα, τα οποία τελικά συγκροτούν τον κοινωνικό και πολιτικό της σκοπό. Ωστόσο, για τον Locke, οι κοινωνοί από μόνοι τους μπορούν, σύμφωνα με τον φυσικό νόμο και την ηθική του διάσταση, να συλλάβουν, *δίχως τη συνδρομή της γενικής βούλησης*, δηλαδή τον πατερναλισμό του νομοθέτη, όπως στον Rousseau, ότι το συμφέρον τους δεν έγκειται μόνο στην ωφέλεια ή σε μια εγωιστική ανάπτυξη της προσωπικότητας, αλλά στην ελευθερία και τον ορθό λόγο, στοιχεία που καθορίζουν και τις προϋποθέσεις για να συνδεθούν, ατομικά και από κοινού, χωρίς να χάνουν την αξία τους, αλλά το ακριβώς αντίθετο, ως ιδιωτικές βουλήσεις, με μια ιδέα για το αγαθό³⁸. Ανάμεσα στον Locke και τον Rousseau χαράσσεται μια λεπτή διαχωριστική γραμμή για το *πώς μορφοποιείται το γενικό συμφέρον*, η οποία αποδίδει τελικά και τη (λεπτή) απόκλιση μεταξύ δημοκρατίας και φιλελευθερισμού, όπως και μια ευρύτερη διάκριση μεταξύ Κράτους και ιδιωτικής κοινωνίας.

Επιγραμματικά, η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, με όλες τις σημαντικές παραλλαγές της και τις γνωσιοθεωρητικές και δικαιοπολιτικές αποχρώσεις της, *κληρονομεί* από τους αρχαίους την τελολογική σύλληψη του κοινού καλού ή αγαθού και την υποβάλει στη βάσανο –και τη νομιμοποίηση– του *διαδικαστικού συμβολαίου*, ειδικότερα δε στη διεργασία, η οποία συντελείται μέσα από τη σχέση φυσικού και θετικού δικαίου, της μετάβασης από το φυσικό στο κοινωνικό πλαίσιο. Αυτή μπορεί να αποδοθεί στη βούληση (των ιδιωτών, αυτών δηλαδή που συμβάλλονται), στον Λόγο (με την έννοια του ενστίκτου της αυτοσυντήρησης ή της δικαιοσύνης) ή στο συμφέρον και την ωφέλεια, που καθίσταται έτσι ο βασι-

³⁸ *Ibidem*, σελ. 113-114. Βλ. για τη δυνατότητα γνώσης του φυσικού νόμου και τη σχέση του με το θετικό δίκαιο στον Locke, P. Raynaud, *Faire et connaître*, σε: P. Amselek, *Théorie du droit et science*, PUF, 1994, σελ. 32 επ.

κός σκοπός του δικαίου, *όχι όμως και το ίδιο το δίκαιο*. Αυτό δεν μπορεί να συρρικνωθεί, λόγω του φορμαλισμού του και της αναγωγής του σε μια (νεωτερική) ιδέα της ελευθερίας, *σε ένα και μόνο, αποκλειστικό και αναντίρρητο, «τέλος»*. Στην πραγματικότητα, οι σκοποί που υπηρετεί το δίκαιο δεν είναι καθαρά νομικοί, ούτε ευρύτερα και απροϋπόθετα δικαιοκί, *αλλά τίθενται και πραγματώνονται εντός του δικαίου*³⁹, κατευθύνοντας και περιορίζοντας τους κοινωνούς, ενώ οριοθετούν τους θεσμούς στην άσκηση των αρμοδιοτήτων τους. Παράλληλα, η έννοια του γενικού συμφέροντος στη νεωτερικότητα συνδέεται και με ισχυρές προκατανοήσεις στις κρατούσες συνταγματικές παραδόσεις της εποχής.

1.2. Πάθη, συμφέροντα και συνταγματικές παραδόσεις

Η ανάδυση της έννοιας της βούλησης και του συμφέροντος των ιδιωτών και η σχέση της με το γενικό συμφέρον ανοίγει, σε μια άλλη νεωτερική παράδοση, αυτή που εκκινεί από τα σκωτσέζικα φώτα, την προβληματική για τον κομβικό ρόλο των παθών και των συναισθημάτων στο δίκαιο και την πολιτική. Αυτή, με τη σειρά της, παραπέμπει στην επίδραση των ταυτοτήτων και των επιμέρους βουλήσεων, υπό τη μορφή συχνά των συνηθειών και των εθίμων, στη διαμόρφωση του νόμου, ενώ στη «θερμή» σκέψη του Hume διασπά τον αφηρημένο ορθολογισμό και τη γενίκευση του θετικού νόμου⁴⁰. Το πάθος και η αγάπη για τον εαυτό θεμελιώνουν το συμφέρον στον χρόνο και βέβαια στον συναισθηματικό πυρήνα των υποκειμένων. Το συμφέρον είναι το *πάθος που εγγράφεται στην ιστορία* και τα έθιμα και η πολιτική κοινωνία συνιστούν το μέσο εξυπηρέτησης και –κατά το δυνατόν– γενίκευσής του. Κοντολογίς, δεν προηγείται πάλι εδώ, ως κοινό καλό, των παθών και των συναισθημάτων, *αλλά έπεται*, καθώς καλείται να τα εγγράψει

³⁹ Όπως σημειώνει ο *Pierre de Montalivet*, οι συνταγματικοί σκοποί δεν είναι ακριβώς νομικοί σκοποί, αλλά σκοποί που τίθενται εντός του δικαίου και δίνουν κατευθύνσεις στον νομοθέτη για την εκπλήρωσή τους, με αποτέλεσμα τον περιορισμό των δικαιωμάτων. Βλ. *Les objectifs de valeur constitutionnelle*, ό.π., σελ. 4, 11 (με τον ορισμό του *B. Mathieu* για τους σκοπούς ως «directives constitutionnelles»). *B. Mathieu*, *Pour une reconnaissance de «principes matriciels» en matière de protection constitutionnelles des droits de l'homme*, Dalloz, 1995, *Chronique*, σελ. 211, υποσημ. 3.

⁴⁰ *S. Buckle*, *Hume on the Passions*, *Philosophy*, vol. 87, 340/2012, σελ. 189 επ.

στο δίκαιο με τρόπο ώστε αυτά να καταστούν συμφέροντα, τόσο για τους κοινωνούς, όσο και για την κοινωνία. Έτσι διαμορφώνεται ένα συλλογικό πάθος που διορθώνει την εγωιστική αγάπη για τον εαυτό, τοποθετώντας την στις «συνθήκες» και τη «συγκυρία» και εγκαθιστά μια θεμιτή και παραγωγική σχέση μέσου-σκοπού που αφομοιώνει τον γενικό κανόνα της ωφέλειας. Διόλου τυχαία, με βάση τη χιουμιανή παράδοση ενισχύεται η δυναμική των συμφερόντων, στο πεδίο της οικονομίας και της αγοράς, που αντιλαμβάνεται τον πλούτο τους ως θεμέλιο τελικά της οργάνωσης της κοινωνίας και του ρόλου του Κράτους⁴¹. Όπως υπογραμμίζει η Goyard-Fabre, στο έργο του Hume επικρατεί μια «πραγματιστική» αντίληψη της πολιτικής⁴².

Η (γενική) προκατανόηση της έννοιας του συμφέροντος, άμεσα συνδεδεμένη και ίσως η πιο συγγενής με αυτήν του (καθολικού) σκοπού, διαφέρει ανάλογα με την εθνική παράδοση του συνταγματισμού και επιδρά στην εμπέδωση του Κράτους Δικαίου σε κάθε έννομη τάξη. Ο γαλλικός ρασιοναλισμός, δηλαδή η περίφημη «στιγμή (moment) 1789», αντιλαμβάνεται τα επιμέρους συμφέροντα, ιδίως αυτά που ανάγονται στο Παλαιό Καθεστώς (Ancien Régime), ως επικίνδυνα για τη γενική βούληση και την εδραίωση της République στο πρότυπο του αφηρημένου γαλλικού universalisme. Τα προσωπικά πάθη και τα ατομικά ή κοινοτιστικά συμφέροντα τελικά διασπούν το υποκείμενο του γαλλικού ορθολογισμού, που οφείλει πάνω από όλα να είναι ο πολίτης του Κράτους, ώστε έτσι να καταστεί και –πλήρης– άνθρωπος. Σκοπός του δικαίου, συνεπώς, δεν είναι να δικαιώσει αυτά τα συμφέροντα, αλλά να κατοχυρώσει, είτε με τον συγκεντρωτισμό του Rousseau, είτε με τη μετριοπάθεια του Sieyes, διά του νόμου το γενικό/δημόσιο συμφέρον⁴³. Το τελευταίο θεωρείται το «θεμέλιο της δράσης της Διοίκησης»⁴⁴ και

⁴¹ F. Perrin, ό.π., σελ. 238 επ.

⁴² S. Goyard-Fabre, Hume et la critique du contrat social: esquisse d'une théorie de l'institution, Revue de Métaphysique et Morale 3/1988, σελ. 337 επ.

⁴³ Για τη γαλλική επανάσταση είναι κλασικές οι αναλύσεις του S. Rials, Sieyès ou la délibération sans la prudence: Eléments pour une interprétation de la philosophie de la Révolution et de l'esprit du légicentrisme, Droits 13/1991, σελ. 124 επ. και La déclaration des droits de l'homme et du citoyen, Hachette, Plurier, 1988. Επίσης, ανατρέχουμε στις σχετικές αναλύσεις του Ν. Παπασύρου, Τα

λειτουργεί ως το ενοποιητικό στοιχείο των επιμέρους δημοσίων σκοπών, καθώς και το όριο των δικαιωμάτων. Με άλλα λόγια, όπως έχει επισημάνει ο M. Weber, συνενώνει την πολιτική και το δίκαιο⁴⁵, ενώ στο γαλλικό παράδειγμα μεταφράζεται σε ένα συγκεκριμένο *συνταγματικό ήθος*, με την έννοια μιας *μη βολονταριστικής πολιτικής της βούλησης*, δεδομένου ότι αυτή παραμένει υποκείμενη στον Λόγο⁴⁶. Κοινώς, η εκπλήρωση του ανώτερου των ατομικών βουλήσεων δημοσίου σκοπού, αυτού που δημιουργεί και επικαιροποιεί τη γενική βούληση και υπερέχει έναντι όλων των άλλων, προϋποθέτει την *απόσταση* από τις επιμέρους ιδιότητες και ταυτότητες των κοινωνιών. Ο γαλλικός νομοκεντρισμός, η εμπιστοσύνη στον καθολικό και αφηρημένο νόμο της Δημοκρατίας, συνιστά μια απαιτητική άσκηση για τη σύνθετη και πολλές φορές συγκρουσιακή σχέση του γενικού συμφέροντος με τα δικαιώματα, ακόμη και σήμερα, ιδίως σε ταυτοτικού χαρακτήρα υποθέσεις, όπως η απόκρυψη του προσώπου στη δημόσια σφαίρα και τα θρησκευτικά και πολιτισμικά σύμβολα⁴⁷. Για τους θεωρητικούς/ιστορικούς των ιδεών, όπως ο L. Jaume, εξηγεί γιατί η γαλλική έννομη τάξη αρθρώθηκε περισσότερο ως φιλελευθερισμός των θεσμών, παρά του ατόμου⁴⁸, στο πλαίσιο μιας ρεπουμπλικανικής αντίληψης της ελευθερίας, που δεν είναι ούτε αρνητική ούτε θετική. Η τελευταία τοποθετείται ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον σοσιαλισμό και ενσαρκώνει

μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, Αλεξάνδρεια, 2016, σελ. 81 επ., *Θ. Αντωνίου/Γ. Γεραπετρίτης*, Ευρωπαϊκή Συνταγματική Ιστορία. Από τον 18^ο στον 20^ο αιώνα – Η Αγγλοσαξονική επίδραση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2024, σελ. 145 επ., *Κ. Χρυσόγονος*, Πολιτειολογία, Το κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών, Σάκκουλας, 2020, σελ. 424 επ., *Κ. Χρυσόγονος*, Το όραμα της συντακτικής εξουσίας – Σκέψεις για τον γαλλικό επαναστατικό συνταγματισμό 1789-1799, ΔτΑ 85/2020, σελ. 569 επ.

⁴⁴ Βλ. την έκθεση για το γενικό συμφέρον από το *Conseil d'Etat, L'intérêt général*, 1999, σελ. 245.

⁴⁵ *M. Weber, Le savant et le politique*, UGE, 1963, σελ. 102 επ.

⁴⁶ *S. Rials, Entre artificialisme et idolâtrie. Sur l'hésitation du constitutionnalisme*, *Le Débat* 64/1991, σελ. 166 επ.

⁴⁷ Για τη γαλλική προκατανόηση της κυριαρχίας βλ. *Γ. Καραβοκύρη*, Το πρόσωπο και ο νόμος, *ΤοΣ* 4/2017, σελ. 761 επ.

⁴⁸ *L. Jaume, L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*, Fayard, 1997, σελ. 11.

το ιδανικό της μη-εξουσίασης, όχι αυτό της μη-επέμβασης ή της συμμετοχής (βλ. τον επίλογο της μελέτης μας)⁴⁹.

Αντιθέτως, στην άλλη όχθη του Ατλαντικού, η αμερικανική επανάσταση και η (πολιτική) ανθρωπολογία της τοποθετείται εγγύτερα των παθών και των συναισθημάτων, ενώ υιοθετεί μια *ατελή πρόσληψη του Λόγου*. Σύμφωνα με τον Madison και τα *Federalist Papers*, δεδομένης της σημασίας των παθών και των συμφερόντων, που δεν είναι πάντα ορθολογικά, προκύπτει η ανάγκη όχι της εξουδετέρωσής τους, κατά το γαλλικό και παρεμβατικό πρότυπο του Sieyes, αλλά της *πραγματιστικής ισορροπίας*, στο όνομα ενός *φρόνιμου ορθολογισμού*⁵⁰. Ο πλουραλισμός των συμφερόντων συνιστά την αφετηρία για να φτάσουμε στην αμερικανική πολιτική κοινωνία ως *κατασκευή*, δηλαδή ως ένα επινοημένο –και όχι φυσικό– δημιούργημα, που στηρίζεται τελικά σε έναν διάχυτο πραγματισμό. Ο P. Raynaud σημειώνει ότι η αμερικανική παράδοση προϋποθέτει μια ιδιαίτερη διασύνδεση ανάμεσα στο πολιτικό σώμα και τα ατομικά δικαιώματα, ήτοι την παραδοχή ότι το πρώτο *συγκροτείται πριν* τεθούν οι περιορισμοί που το οριοθετούν⁵¹. Στην αμερικανική προκατάληψη της έννομης τάξης και της κυριαρχίας, όπως αυτή αποτυπώνεται και στις Τροποποιήσεις του αμερικανικού Συντάγματος, οι επιμέρους σκοποί των κοινωνιών είναι αυτοί που προϋπάρχουν της γενικής βούλησης και του νόμου και η *ιδιωτική κοινωνία*, μέσα από την απόλαυση των δικαιωμάτων της, προηγείται της κρατικής κυριαρχίας, με ό,τι αυτό συνεπά-

⁴⁹ Βλ. J.-F. Spitz, *Le moment républicain en France*, Essais, Gallimard, 2005, σελ. 13-61, και P. Pettit, *Républicanisme. Une théorie de la liberté et du gouvernement*, (μτφρ. P. Savidan/J. F. Spitz), Essais, Gallimard, 2004, σελ. 47 επ. Περισσότερα για αυτή τη ρεπουμπλικανική στροφή στον επίλογο της μελέτης μας.

⁵⁰ A. Hamilton/J. Jay-J. Madison, *Le Fédéraliste*, Economica, Coll. Etudes juridiques comparatives, 1988, σελ. 367 επ.

⁵¹ P. Raynaud, *Révolution française et révolution américaine*, σε: F. Furet (επιμ.), *L'héritage de la Révolution française*, Hachette, 1989, σελ. 43 επ. Βλ. αναλυτικά για τις ερμηνευτικές προκατανοήσεις στις ρίζες του αμερικανικού συνταγματισμού I. Tourkochoriti, *Freedom of Expression: The Revolutionary Roots of American and French Legal Thought*, Cambridge University Press, 2021, ιδίως σελ. 182 επ., K. Χρυσόγονος, *Πολιτειολογία, Το Κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών*, ό.π., σελ. 369 επ.

γεται για τα όρια του κρατικού παρεμβατισμού. Η σχέση κοινωνίας-πολιτικού τελεί εδώ σε μια *αντιστροφή* του γαλλικού παραδείγματος και δείχνει γιατί στην αμερικανική έννομη τάξη επικρατεί η υποψία, αν όχι η καθαρή δυσπιστία, απέναντι στον ρόλο του Κράτους ως εγγυητή της ελευθερίας.

Στο πεδίο της οργάνωσης της πολιτικής κοινωνίας και της άσκησης της δημόσιας εξουσίας, η αυστηρή εννοιολόγηση των σκοπών και των συμφερόντων οδηγεί σε διαφορετικές αντιλήψεις και προκατανοήσεις, σε κάθε έννομη τάξη, για τον ρόλο του νόμου, τον οποίο και τοποθετεί ανάμεσα σε μια καθολική (*universelle*) και μια πιο συγκεκριμενική (*contextuelle*) προσέγγιση, ιδίως στην αναγνώριση των επιμέρους συμφερόντων και ταυτοτήτων. Αυτό είναι και το γενικό περίγραμμα, στο οποίο τίθεται δικαιοπολιτικά η σχέση συμφερόντων και αξιών, ταυτοτήτων, βουλήσεων και καθολικών σκοπών, πραγματικών γεγονότων και νομικών κανόνων. Εντός, όμως, αυτού του γενικού πλαισίου, η θεωρία του (δημοσίου) δικαίου παραμένει μάλλον σε μια δομική επιφύλαξη απέναντι στον σκοπό ως νομικό καθαρά αντικείμενο. Αν στην πολιτική φιλοσοφία ο σκοπός λειτουργεί ως δείκτης και κριτήριο φιλελευθερισμού ή παρεμβατισμού, ορθολογισμού ή οπορτουνισμού, γενικής ή ιδιωτικής ωφέλειας, στο πεδίο της θεωρίας του δικαίου αντιμετωπίζεται καταρχάς ως *μια ξένη και επικίνδυνη κατασκευή*. Κι αυτό γιατί ευρύτερα και επί της αρχής η σκοπιμότητα αποδίδεται στην (υστερόβουλη) πολιτική και όχι στο (ορθολογικό) δίκαιο.

Κεφάλαιο 2

Ο σκοπός ως μεθοδολογικό ζήτημα

Στη θεωρία του δικαίου και του συνταγματικού δικαίου, η πρόσληψη του σκοπού υπόκειται καταρχάς στη βασική επιστημολογική και μεθοδολογική διάκριση ανάμεσα στον *νομικό θετικισμό*, που περισσότερο ή λιγότερο αποκρούει το κανονιστικό ενδιαφέρον της έννοιας, και στον *φυσικοδικαιισμό ή τις ηθικοπολιτικές θεωρίες* που του αποδίδουν κανονιστικότητα και τον συνδέουν ή ακόμη και τον ταυτίζουν με τις *αξίες* που πρέπει να υπηρετεί το δίκαιο. Η δυνατότητα να μελετήσουμε τον σκοπό, ως φαινόμενο που απασχολεί το δίκαιο, με την έννοια της παραγωγής του, ανάγεται λοιπόν σε ένα επιστημολογικό ζήτημα⁵².

Στις θετικιστικές ή νορματιβιστικές θεωρίες, η έννοια του σκοπού, όπως και κάθε εξωνομικός παράγοντας προσδιορισμού του δικαίου, βρίσκεται *εκτός ή στο περιθώριο* της προσέγγισής τους. Αντιθέτως, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται *εντός του δικαίου* και ιδίως σε (τυπικούς) παράγοντες προσδιορισμού του κανόνα, όπως η βούληση, ο λόγος και, εγγύτερα, ασφαλώς, της έννοιας του σκοπού, το συμφέρον (βλ. ιδίως Jhering)⁵³ ή η ωφέλεια⁵⁴. Στη νομιναλιστική και θετικιστική

⁵² *M. Maury*, ό.π., σελ. 99 επ.

⁵³ Στη γερμανική θετικιστική παράδοση, όπως στον Jhering, η έννοια του συμφέροντος συνιστά την κριτική του αφηρημένου λόγου (*Raison*) της νεωτερικότητας. *J. Hummel*, *La volonté dans la pensée juridique de Jhering*, *Droits* 28/1999, σελ. 72. Έτσι, στη σκέψη του Jhering ανιχνεύεται ένα είδος ορθολογικού ωφελισμού, όχι όμως με την έννοια του Bentham, καθώς το συμφέρον οφείλει να προσαρμοστεί στο κοινωνικό καλό. Βλ. επίσης *W. Seagle*, *Rudolf von Jhering: Or Law as a Means to an End*, *The University of Chicago Law Review*, Vol. 13, 1/1945, σελ. 71 επ.

⁵⁴ Η έννοια της ωφέλειας συνδέεται, όπως και το συμφέρον, με μια μορφή ορθολογισμού του κανόνα δικαίου, ωστόσο αποσυνδέεται από τη μεταφυσική του φυσικού δικαίου. Σύμφωνα με τον Bentham, η αρχή της ωφέλειας έγκειται στη μεγιστοποίηση του αγαθού για όλους, δηλαδή η «μεγαλύτερη ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού ανθρώπων καθίσταται το κριτήριο για το δίκαιο και το άδικο». Βλ. *J. Bentham*, *Fragment sur le gouvernement*, LGDJ-Bruylant, 1996, σελ. 87 επ. Για μια σύνοψη βλ. *J. Driver*, *The History of Utilitarianism*, διαθέσιμο στο:

<https://plato.stanford.edu/entries/utilitarianism-history/>.

παράδοση του μοντέρνου δικαίου κυριαρχεί το βουλευτικό στοιχείο, το οποίο, ως αυθεντία, δημιουργεί και επιβάλλει το θετικό δίκαιο. Από την άλλη, το συμφέρον, ατομικό/προσωπικό ή συλλογικό/γενικό/δημόσιο εισάγει με ένταση (και) τη σκοπιμότητα εντός του δικαίου και αναδεικνύει τη σύνθετη σχέση που αυτό διατηρεί με την πιο αφηρημένη και ιδανική σύλληψη του κανόνα. Αν, όπως παρατηρεί ο Jhering, το δίκαιο συνίσταται καταστατικά στην εκπλήρωση ενός σκοπού ή, κατά Machiavelli, κάθε μέσο θεωρείται θεμιτό για την κατοχή της εξουσίας⁵⁵ ή αν, για τους πιο επιφανείς στοχαστές του ωφελιμισμού, όπως ο J. Bentham, η ωφέλεια υπερισχύει ως αυτοτελής αξία⁵⁶, τότε είναι προφανές ότι ανακύπτει μια ιδιαίτερη *περιπλοκή (complex)* ανάμεσα στα επιμέρους συμφέροντα και στον κανόνα του δικαίου ή, περαιτέρω, όπως θα παρατηρήσουμε στη συνέχεια, ανάμεσα στα (πραγματικά) γεγονότα και τις αξίες που διέπουν το θετικό δίκαιο. Εξάλλου, στη νεωτερικότητα, η ίδια η κατανομή εργασίας (*division du travail*) και η διάρθρωση των δημοσίων σκοπών ενέχει μια *ωφελιμιστική ή συνεπειοκρατική* ρίζα, καθώς ο ορθολογισμός δεν είναι ποτέ απολύτως αφηρημένος ή κενός νοήματος και προσανατολίζεται στην εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών⁵⁷. Σε μια άλλη, ηθικοπολιτική οπτική, η έννοια του σκοπού εγγράφεται στην πολιτική ή στην ηθική και ταυτίζεται με την ικανοποίηση ενός νομιμοποιημένου συμφέροντος (ιδιωτικού ή δημοσίου) το οποίο το δίκαιο καλείται να αναγνωρίσει (ή όχι) ως δικαίωμα, δηλαδή ως αξίωση που μπορεί να ικανοποιηθεί από τον νόμο. Σε αυτή την προβληματική, ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτούν οι *(ηθικοπολιτικοί)*

⁵⁵ Έτσι η πολιτική, για τον Μακιαβέλι, προσδιορίζει την ηθική και όχι το αντίστροφο. Σε αυτή ακριβώς την πολιτική της σκοπιμότητας εντοπίζεται και η αρετή του ηγεμόνα. Βλ. αναλυτικά, C. Giboin, *La vertu de Machiavel*, Cahiers philosophiques, vol. 139, 4/2014, σελ. 74-91.

⁵⁶ Σε αυτό το σημείο μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ακόμη και στην αντιφυσικοδικαιική φιλοσοφία του Bentham ενυπάρχει μια φυσικοδικαιική απόχρωση. Βλ. όμως και την ανάλυση του G. Tusseau. *Jeremy Bentham et les droits de l'homme: un réexamen*, RTDH 13/2002, σελ. 407-431, ιδίως 411 επ.

⁵⁷ Βλ. P.-P. Van Gehuchten, *Droit et intérêt*, RIEJ 1/1991, σελ. 143 επ.

λόγοι των σκοπών ή ευρύτερα οι λόγοι των δρώντων, με την έννοια των λόγων που παρακινούν τις αποφάσεις των νομικών οργάνων⁵⁸.

2.1. Η δυσπιστία του νομικού θετικισμού

Στον λογικό θετικισμό, η έννοια του σκοπού αφενός δεν συνδέεται με τη νομική κανονιστικότητα, αφετέρου δεν μπορεί να μελετηθεί αντικειμενικά και επιστημονικά από τον θεωρητικό του δικαίου, διότι υπόκειται, ως γνωστικό αντικείμενο, στην απόλυτη και τυχαία υποκειμενικότητα. Για αυτό και κυριαρχεί η επιστημολογική επιφύλαξη, τόσο για τον σκοπό ως συγκεκριμένο αντικείμενο του δικαίου, όσο και ως προς τη δυνατότητα, από την άποψη της θεωρίας, να συγκροτηθεί έγκυρη επιστημονική γνώση στο πεδίο αυτό⁵⁹. Το νομικό αντικείμενο στον θετικισμό, όπως στον Hans Kelsen και τον Κύκλο της Βιέννης, δεν είναι παρά –και μόνον– ο ίδιος ο κανόνας δικαίου, ως λογική κατασκευή, και όχι οι ποικίλοι εξωνομικοί παράγοντες που τον καθορίζουν. Ο κανόνας δικαίου συνίσταται στην (αντικειμενική) σημασία μιας πράξης βούλησης που αντλεί τη νομικότητά της (juridicité) από έναν ανώτερο κανόνα της πυραμίδας του δικαίου, με αποτέλεσμα κάθε άλλο στοιχείο που μπορεί να επιδρά στη σημασία του κανόνα να παραμένει νομικά αδιάφορο, ακόμη και αν σε άλλες σφαίρες της ανθρώπινης δραστηριότητας διατηρεί την κεφαλαιώδη του σημασία. Στην «Καθαρή Θεωρία του Δικαίου» και γενικότερα στον νορματιβισμό, η μελέτη του κανόνα, τουλάχιστον στην πιο

⁵⁸ Σε αυτήν την παράδοση των reasons for action βλ. ιδίως *J. Raz*, *Practical Reason and Norms*, Hutchinson, 1975, Princeton, 1990, *U. Kriegel*, *Normativity and Rationality: Bernard Williams on Reasons for Action*, *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly*, vol. 48, 1999, σελ. 281-292.

⁵⁹ Σε αυτό το πλαίσιο ανακύπτουν επιστημολογικά εμπόδια, κατά την ορολογία του Maury, για να μελετήσει κανείς τους σκοπούς του δικαίου, καθώς η εμπειρική μελέτη τους δεν είναι δυνατή, επειδή ακριβώς οι σκοποί του κανόνα δεν ανάγονται σε επαληθεύσιμα γεγονότα. Όμως και στην άλλη παράδοση, δηλαδή σε αυτήν που πρεσβεύει ότι το δίκαιο δεν συνίσταται μόνο στα γεγονότα, αλλά τελικά έγκειται σε λογικούς κανόνες, πάλι η μελέτη των σκοπών δεν είναι δυνατή γιατί αυτοί δεν μπορούν να αναλυθούν σύμφωνα με δυο βασικούς θετικιστικούς μεθοδολογικούς κανόνες: την εξειδίκευση και την αξιολογική ουδετερότητα της νομικής επιστήμης. Βλ. *M. Maury*, ό.π., σελ. 136 επ.

ορθόδοξη εκδοχή του, υπολαμβάνει τον *λογικό εμπειρισμό*⁶⁰. Για τον O. Pfersmann, που ακολουθεί και εξελίσσει τη νορματιβιστική θεωρία, οι κανόνες δικαίου διατηρούν σε κάθε περίπτωση μια όψη αντι-γεγονοτική (*contrefactuelle*)⁶¹. Ο λογικός εμπειρισμός, αφενός δεν ενδιαφέρεται για την πραγματική εμπειρία (τα γεγονότα), αφετέρου δεν συνάδει με κρίσεις περί αξιών και υποκειμενικές αξιολογήσεις, τις οποίες, ωστόσο, μοιραία ενέχει η μελέτη των σκοπών που καθορίζουν τις νόρμες. Ούτε, βέβαια, το στοιχείο της βούλησης ή της ωφέλειας που υποστηρίζει –εκτός δικαίου, στο πεδίο της κοινωνικής εμπειρίας– τον κανόνα μπορεί να μελετηθεί αντικειμενικά, διότι σε αυτή την περίπτωση προϋποτίθεται είτε η αναφορά σε άλλες γνωστικές/ψυχολογικές επιστήμες⁶², είτε σε μια καθαρά ωφελμιστική προσέγγιση (βλ. παρακάτω) που διασπά τον *νομικό φορμαλισμό*. Ο N. Bobbio έχει αναδείξει την *αντιτελολογική* στάση του σύγχρονου θετικισμού ως αδιαπραγμάτευτη αντίδραση στον αξιολογικό και συνεπώς αυθαίρετο λόγο και ως αξεπέραστη επιστημολογική προϋπόθεση για μια περιγραφική και επιστημολογικά έγκυρη θεωρία του δικαίου⁶³.

Για να υπαχθεί στο θετικιστικό πεδίο γνώσης, θα πρέπει ο σκοπός επιστημολογικά να αναχθεί σε *γεγονός* (*fact*), το οποίο αποτελεί ένα ξεχωριστό αντικείμενο εμπειρίας και όχι μια μεταφυσική ή διανοητική κατασκευή που προϋποθέτει την ελεύθερη εκτίμηση και αξιολόγηση της ανθρώπινης διάνοιας. Στον Kelsen, ιδίως της πρώτης περιόδου της «Καθαρής Θεωρίας του Δικαίου», το δίκαιο προϋποθέτει τον αυστηρό διαχωρισμό *Sein* και *Sollen*, συνεπώς η μελέτη της νόρμας

⁶⁰ A. Brenner, *Le positivisme logique: le cas du Cercle de Vienne*, RIEJ, vol. 67, 2/2011, σελ. 119-133, H. Kelsen, *La méthode et la notion fondamentale de la théorie pure du droit*, *Revue de métaphysique et de morale* 41/1934, σελ. 183-204.

⁶¹ O. Pfersmann, *Pour une typologie modale de classes de validité normative*, *Cahiers de philosophie politique et juridique de l'Université de Caen* 27/1995, σελ. 81 επ.

⁶² Βλ. O. Pfersmann, *Le statut de la volonté dans la définition de la norme positiviste* και τον διάλογο με τον Michel Troper και *Une théorie sans objet – une dogmatique sans théorie*. En réponse à Michel Troper, *Analisi e Diritto*, 2004, σελ. 154 επ.

⁶³ N. Bobbio, *Sur le positivisme juridique*, σε: *Essais de théorie du droit*, Bruylant-LGDJ, 1998, σελ. 25 επ., και γενικά για τον θετικισμό του Bobbio βλ. P. Brunet, *Norberto Bobbio et le positivisme juridique*. *Analisi e Diritto*, 2005, σελ. 159-170.

ως αφηρημένης οντότητας δεν ανάγεται στην (όποια) εμπειρία του παρατηρητή⁶⁴. Σύμφωνα με τον νόμο του Hume, από το είναι δεν συνάγεται ποτέ το δέον-είναι, με συνέπεια να μην μπορεί να προσεγγισθεί *επιστημονικά* η έννοια του σκοπού. Το ίδιο ισχύει και για την ερμηνευτική μέθοδο του λογικού θετικισμού, ο οποίος εστιάζει στη γραμματική, τυπική και λογική ανάγνωση του κανόνα, αδιαφορώντας για το συγκεκριμένο ή τα παραγωγικά αίτια της βούλησης του συγγραφέα του κανόνα. Στην αναλυτική φιλοσοφία του Κύκλου της Βιέννης, η τελολογική προσέγγιση του κανόνα δεν ταιριάζει με την κλειστή λογική δομή του και τη γραμματολογική ή σημασιολογική ανάδειξη του νοήματός του. Εξάλλου, από την άποψη της θεωρίας, η κελσενική πρόσληψη της επιστημονικής ερμηνείας ως μιας πράξης γνώσης⁶⁵, λειτουργεί αποτρεπτικά, αν όχι απαγορευτικά, για τον επιστημονικό χαρακτήρα της μελέτης του σκοπού του κανόνα, *εφόσον* ο τελευταίος δεν αποτελεί γεγονός που υπόκειται στην αντίληψη της *ανθρώπινης εμπειρίας*. Όπως το συνοψίζει ο Maury, «αν ο κανόνας δικαίου δεν μπορεί ποτέ να επιδιώκει με όρους σκοπού –εξαιτίας της οντολογίας του που αποκλείει τη σχέση μέσου και σκοπού– και αν ο επιστήμονας δεν μπορεί παρά να μελετά αποκλειστικά το δίκαιο –λόγω της αρχής της εξειδίκευσης, τότε ο σκοπός δεν μπορεί να συγκροτήσει ένα αντικείμενο μελέτης της νομικής επιστήμης»⁶⁶. Στην πραγματικότητα ο σκοπός μπορεί στο δίκαιο, για τον θετικιστή, να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης μόνον όταν εμπειρικά διαπιστώνεται *στο σώμα* του κανόνα δικαίου.

Παρά ταύτα, στο θετικιστικό ρεύμα, μπορούμε να παρατηρήσουμε σημαντικές *ρωγμές* στην παραδοσιακή θέση και τη μετάβαση σε θεωρήσεις που υπο-

⁶⁴ Αυτή τη σαφή διάκριση είναι και δέοντος, γεγονότων και κανόνων, ως μια νεοκαντιανή θέση του Kelsen αναλύει ο A. Viala, *Le positivisme juridique: Kelsen et l'héritage kantien*, RIEJ 2/2011, σελ. 95-117.

⁶⁵ Βλ. Για την ερμηνεία βλ. H. Kelsen, *Théorie pure du droit*, 2η έκδ., επανέκδ. σε Bruylant-LGDJ, 1999, σελ. 339-342. Ο νορματιβισμός της «Καθαρής Θεωρίας του Δικαίου» εξελίσσεται σε βολονταριστικό ρεαλισμό στον Kelsen της «Γενικής Θεωρίας των Κανόνων». Βλ. σχετικά S. Paulson, *Towards a periodization of the Pure Theory of Law*, σε: L. Gianformaggio, (επιμ.), *Hans Kelsen's legal theory: a diachronic point of view*, Giappichelli, 1990, σελ. 10 επ.

⁶⁶ M. Maury, *ό.π.*, σελ. 147.

νομεύουν τον οντολογικό εμπειρισμό και –παρά τις διακηρύξεις τους περί του αντιθέτου– αφήνουν χώρο, έστω περιορισμένο, στη νομική μελέτη των σκοπών, ώστε να αναδειχθεί τελικά το πλήρες νόημα του νομικού κανόνα. Αφετηρία αυτής της μετα-νορματιβιστικής τάσης, που ο X. Magnon θεωρεί ότι δεν μπορεί παρά να είναι *κριτική*⁶⁷, είναι ο ύστερος Kelsen της «Γενικής Θεωρίας των Κανόνων». Ο πατέρας του νομικού θετικισμού εξερευνά το «μαύρο κουτί» της σημασίας των κανόνων δικαίου, θεμελιώνοντάς τους εφεξής στην *υποκειμενική βούληση* των αυθεντικών ερμηνευτών και όχι σε μια αυστηρά λογική και αιτιακή σχέση μεταξύ τους. Αυτή «σπάει» για τα καλά, λόγω της αυθαιρεσίας της βούλησης των νομικών οργάνων ή με μια λέξη της «αποφασιοκρατικής» τους λειτουργίας. Κατά συνέπεια, η νομικότητα του κανόνα δεν συνδέεται μόνο πια με την πυραμίδα και τη σχέση του με τους ανώτερους ή κατώτερους κανόνες, αλλά, ιδίως και πρωτίστως, με τη βούληση, αν όχι την αυθαίρετη προτίμηση, αυτού που τον ερμηνεύει. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά –και προκλητικά σε σχέση με την «Καθαρή Θεωρία»– ο Kelsen, δεν μπορεί να υπάρχει βούληση *χωρίς υποκείμενο* που βούλευται⁶⁸. Σε αυτή τη βουλησιαρχική στροφή του Kelsen προκύπτει μια πιο ανοικτή ανάγνωση του κανόνα δικαίου, η οποία αναφέρεται στα παραγωγικά αίτια της βούλησης και την αιτιολόγηση της απόφασης, ιδίως των δικαστικών οργάνων, δηλαδή των αυθεντικών ερμηνευτών που «δίνουν» το δίκαιο. Έτσι ανοίγει ο δρόμος σε θεωρίες ρεαλιστικές, που αποδίδουν έμφαση στην ανάλυση του *δικαστικού λόγου*, ως ενός διακριτού αντικειμένου γνώσης, και των παραγόντων που τον επηρεάζουν/συγκαθορίζουν.

⁶⁷ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο X. Magnon, «l'absence de jugement de valeur empêche-t-il pour autant toute appréciation critique ? La servilité caricaturale dénoncée chez les normativistes les condamne-t-elle à ne se faire que la voix du droit et du pouvoir ? La réponse semble évidente: le normativiste ne peut être que critique». Βλ. X. Magnon, En quoi le positivisme –normativisme– est-il diabolique ?, RTDC 2/2009, σελ. 269 επ. διαθέσιμο στο: [https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/13840/1/En quoi le positivisme-normativisme-est-il diabolique.pdf](https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/13840/1/En_quoi_le_positivisme-normativisme-est-il_diabolique.pdf).

⁶⁸ O. Pfersmann, Le statut de la volonté dans la définition positiviste de la norme juridique, Droits, no. 28, 1999, σελ. 93 επ., και H. Kelsen, Théorie générale des normes, Léviathan, 1996, σελ. 315 επ.

Στην ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και ο *soft positivism* του H.L.A. Hart και των μαθητών του, καθώς αναδεικνύεται ο ρόλος της *κοινωνικής πρακτικής* για την αναγνώριση του δικαίου ως δεσμευτικού. Στον κανόνα αναγνώρισης του Hart, το δίκαιο θεμελιώνεται στην αποδοχή του από τα μέλη της κοινότητας, ενώ μια σειρά από υποθέσεις που εγγράφονται στην επικράτεια της «*penumbra of doubt*» έχουν ως συνέπεια τη δυνατότητα πολλαπλών επιλογών των νομικών οργάνων και ανοίγουν μέσα από την ερμηνεία κανόνων «ανοικτής υφής» (*texture ouverte*) και τη δικαιολόγησή τους την εισαγωγή του σκοπού που επιδιώκουν τα νομικά όργανα στο πεδίο της νομικής θεωρίας και γνώσης⁶⁹. Σε μια *τελλολογική οπτική* εντάσσεται και η διαφορετική, σε σχέση με τον Kelsen, θέση του Hart για τον (σχετικό) διαχωρισμό δικαίου και ηθικής, δηλαδή η παραδοχή ότι σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί το δίκαιο να αποκτά ηθική δικαιολόγηση και συνεπώς οι δύο καταρχήν διακριτές κανονιστικές σφαίρες να συνδέονται⁷⁰.

2.2 Η ρεαλιστική «ρωγή»

Στη ρεαλιστική θεωρία προέχει η κατασκευή μιας εμπειρικής νομικής επιστήμης του δικαίου, με έμφαση σε αντικείμενα γνώσης, όπως η δικαστική απόφαση, και ειδικότερα η μελέτη της *γλώσσας* του δικαίου, καθώς αυτή είναι και η μόνη *επαληθεύσιμη εμπειρία* που διαθέτουμε ως νομικοί. Ο εμπειρισμός έχει να κάνει με την παρατήρηση των κανόνων ως γεγονότων και όχι μόνο με την κανονιστική τους σύλληψη. Από τη στιγμή μάλιστα που η κανονιστικότητα συνδέεται με τη δικαστική απόφαση, το «*νομολογιακό γεγονός*» (*fait juridique*) περιλαμβάνει *κάθε γεγονός και κάθε σκοπιμότητα* που συνδέεται με την *εκτίμηση του δικαστή*. Έτσι διευρύνεται το περιθώριο για να μελετήσουμε τις στρατηγικές του δεσμεύσεις ή τις πεποιθήσεις και κάθε στοιχείο που μας βοηθά στην πρόβλεψη μιας

⁶⁹ H.L.A. Hart, *The concept of law*, Clarendon Press, 1961. Για τον κανόνα αναγνώρισης βλ. σελ. 97 επ.

⁷⁰ H.L.A. Hart, *Positivism and the separation of law and morals*, *Harvard Law Review*, no. 593, 1958, σε: R. Dworkin (επιμ.), *The Philosophy of Law*, Oxford University Press, 1977, σελ. 17 επ.

δικαστικής απόφασης⁷¹. Στον σκανδιναβικό ρεαλισμό του Alf Ross, η κανονιστικότητα ανάγεται αποκλειστικά στην υποχρεωτικότητα του κανόνα και αυτήν καλούμαστε να γνωρίσουμε, ώστε να συλλάβουμε το νόημα του κανόνα δικαίου⁷². Στον αμερικανικό ρεαλισμό αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο το στρατηγικό στοιχείο, ενώ στην κοινωνιολογική του σχολή, όπως του R. Pound, αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη επίδραση οι πρακτικές που επηρεάζουν και τη δικαστική ερμηνεία⁷³. Κοντολογίς, ο νομικός ρεαλισμός εισάγει με ένταση την έννοια του *γεγονότος* για την απόδοση της σημασίας στον κανόνα δικαίου. Οι σκοποί που επιδιώκει ο νομοθέτης και ερμηνεύει ο δικαστής μπορούν να αποτελέσουν γεγονότα με κανονιστικό και επιστημονικό (μαζί) ενδιαφέρον. Όπως σημειώνει ο Millard, ήδη στον Ross, παρά τον σαφή διαχωρισμό γεγονότων και αξιών, αναδεικνύεται η επιστημολογική δυνατότητα της γνώσης, στο επίπεδο της εμπειρίας, των αξιών. Με δυο λόγια, παρότι η κρίση περί αξιών δεν είναι αντικειμενική, η μελέτη της μπορεί να είναι⁷⁴.

⁷¹ Βλ. την κριτική του *Maury* για τη θέση του σκοπού στον νομικό ρεαλισμό, ό.π., σελ. 129 επ.

⁷² Σύμφωνα με τον *Alf Ross*, "a system of norms is valid if it is able to serve as a scheme of interpretation for a corresponding set of social actions in such a way that it becomes possible for us to comprehend this set of actions as a coherent whole of meaning and motivation. This is based on the fact that the norms are effectively complied with, because they are felt to be socially binding". Βλ. την παρουσίαση και την κριτική της θεωρίας του Ross από τον *E. Millard* *Alf Ross and Realist Conceptions of Legislation*, σε: *P. Brunet/E. Millard/P. Mindus, The Theory and Practice of Legislation*, Hart Publishing, 2013, σελ. 77-8, διαθέσιμο στο:

<https://shs.hal.science/halshs-00935700/document>.

⁷³ *J. Stone*, Roscoe Pound and Sociological Jurisprudence, *Harvard Law Review*, vol. 78, 8/1965 σελ. 1578-1584.

⁷⁴ *E. Millard*. Positivisme logique et réalisme juridique: La dichotomie faits/valeurs en question, *J.-Y. Chérot/E. Millard, Analisi e Diritto* 2008, Marcial Pons, 2009, σελ. 177-189, διαθέσιμο στο:

https://shs.hal.science/halshs-00572571/file/Millard_rA_alisme_positivisme_logique_aix.pdf.

Βλ. επίσης για μια κριτική επί της αρχής του ρεαλισμού *Φ. Βασιλόγιαννη*, Michel Troper, Το σύνταγμα και ο νομικός ρεαλισμός, ΔτΑ 79/2019, σελ. 47 επ. για την «απολογία» του *Ιφ. Καμτσίδου*, Επιστήμη και Δημοκρατία. Μια απολογία του νομικού ρεαλισμού του Μ. Troper, ΔτΑ 79/2019, σελ. 19 επ.

Στη ρεαλιστική θεωρία της ερμηνείας του M. Troper, η διάκριση ανάμεσα στο κείμενο και τον κανόνα δημιουργεί ένα κενό που «γεμίζει» από σημαίνοντα που καθορίζουν την πράξη της ερμηνείας⁷⁵. Το μόνο εμπειρικό γεγονός που μπορούμε να μελετήσουμε ως νομικοί δεν είναι οι κανόνες δικαίου, αλλά τα *γλωσσικά σημεία*, τα κείμενα και, για την ακρίβεια, οι *σημασίες* τους, όπως αυτές προκύπτουν από τις δεσμευτικές αποφάσεις των νομικών οργάνων και ειδικότερα των δικαστών. Σε αυτά τα γλωσσικά σημεία, όμως, η ανάλυση περιορίζεται, για λόγους επιστημονικής εγκυρότητας, αποκλειστικά στην περιγραφή του δικαίου, η οποία σε συνδυασμό με τη θετικιστική θέση της *αξιολογικής ουδετερότητας* δεν περιλαμβάνει τη μελέτη του σκοπού του κανόνα, καθώς αυτός δεν έχει κάποια επιτελεστική λειτουργία. Ο λόγος του δικαστή και το «διά τούτα», που ενδιαφέρει τον ρεαλισμό, δεν εκτείνεται σε ηθικές αξιολογήσεις, ούτε εξετάζει ο νομικός τη διαδικασία της σήμανσης του κανόνα από τον γενικό στον ειδικό κανόνα – αντιθέτως, πρόκειται για το ανάποδο. Για τον ρεαλισμό, το δίκαιο είναι μια αλυσίδα αυθεντικών ερμηνειών των οργάνων, που αναποδογυρίζει την πυραμίδα του δικαίου. Οι συγκεκριμένες εφαρμογές του δικαίου από τον δικαστή ισχύουν ανεξαρτήτως των λόγων ή των σκοπών που τις υποκινούν και η νομική θεωρία, στη ρεαλιστική της εκδοχή, μόνον αυτές μπορεί να γνωρίσει ως *αντικείμενα* και όχι τις τους σκοπούς ή τις αξιολογήσεις τους. Οι τελευταίες συνιστούν εν τέλει ιδεολογικές αναγνώσεις, δίχως κανονιστικότητα⁷⁶. Ο Michel Troper ανανεώνει τη θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στο δίκαιο και την επιστήμη του και διατυπώνει τη δική του *μεταθεωρία*, την οποία αντιλαμβάνεται ως το περιγραφικό discours που επικεντρώνεται στις πράξεις και δηλώσεις των παικτών του νομικού συστήμα-

⁷⁵ M. Troper, Une théorie réaliste de l'interprétation, σε: *Idίου*, La théorie du droit, le droit, l'Etat, Léviathan, PUF, σελ. 69 επ.

⁷⁶ Κάθε λοιπόν απόφαση του αυθεντικού ερμηνευτή και a fortiori του συνταγματικού δικαστή, ο οποίος ανάγεται καταστατικά στην υψηλότερη θέση του νομικού συστήματος, είναι εξ ορισμού έγκυρη, καθώς είναι προφανώς αδύνατον να αντιληφθούμε αν έσφαλε ή όχι, ιδιαίτερα από τη στιγμή που οι λόγοι που προσδιορίζουν τη βούλησή του είναι ψυχολογικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, ιστορικοί ή άλλοι, οι οποίοι όμως δεν εμπίπτουν στο γνωστικό πεδίο μιας θεωρίας που αξιώνει νομικό χαρακτήρα, όπως η ρεαλιστική.

τος, στις δικαιολογήσεις που επικαλούνται οι τελευταίοι και τελικά στους μηχανισμούς, που μετατρέπουν την άσκηση της εξουσίας σε νομικές έννοιες, καθώς και στις δεσμεύσεις που ανακύπτουν στην εκφορά του συγκεκριμένου νομικού τους λόγου⁷⁷. Διόλου τυχαία, στην επαναδιατύπωση της ρεαλιστικής θεωρίας της ερμηνείας, δηλαδή στη θεωρία του για τις νομικές δεσμεύσεις, ο Troper αναλύει τις *στρατηγικές δεσμεύσεις* των ερμηνευτών, στο πλαίσιο της αναζήτησης μιας νομικής ορθολογικότητας –στην πραγματικότητα μιας αθεράπευτης για το δίκαιο και τη (δήθεν) λογική του διάρθρωση *σκοπιμότητας*– που επιχειρεί να εμβραθύνει στον ρόλο του ερμηνευτή και να εξηγήσει περιγραφικά τη λήψη των δικαστικών αποφάσεων⁷⁸.

2.3. Η πραγματολογική και φαινομενολογική ανάδειξη των σκοπών

Στον ευρύ χώρο του θετικισμού, με όλες τις αποχρώσεις της νορματιβιστικής θεωρίας και των σχολών του ρεαλισμού, η σύνδεση του σκοπού με το δίκαιο προϋποθέτει μια συγκεκριμένη αντίληψη, όχι μόνο για τον κανόνα δικαίου, αλλά, ιδίως, για τη θεωρία και την επιστήμη του δικαίου. Η απαίτηση της αξιολογικής ουδετερότητας και της εξειδίκευσης στην ανάλυση των νομικών κανόνων σημαίνει ότι η περιγραφή και η ερμηνεία του σκοπού που υπηρετεί ο κανόνας πρέπει

⁷⁷ Βλ. J.-C. Le Coustumer, Troper, σε: O. Cayla/J.-L. Halpérin (επιμ.), *Dictionnaire des grands oeuvres juridiques*, Dalloz, 2010, σελ. 580.

⁷⁸ Ο Michel Troper συμπληρώνει τη ρεαλιστική θεωρία του με τη «θεωρία των Νομικών Δεσμεύσεων», η οποία συνιστά μια απόπειρα εξορθολογισμού του υπερ-βολονταρισμού της ρεαλιστικής ερμηνείας, όχι όμως με την επίκληση κάποιας αφηρημένης *raison*, αλλά με την αναλυτική προσέγγιση της πράξης της δικαιολόγησης των νομικών αποφάσεων. Έτσι, η πλήρως ελεύθερη μετάβαση από τη σημασία του κειμένου στη νόρμα υπόκειται σε μια νέα ανατομία από τον Troper, στην οποία καθίσταται εμφανής ο ρόλος των επιμέρους λόγων του νομικού *discours* και ο ερμηνευτής τοποθετείται πια σαν φορέας υποδοχής μιας σειράς δεσμεύσεων, εσωτερικών και εξωτερικών, νομικών, κοινωνικών, πολιτικών, γλωσσικών, ηθικών, ψυχολογικών κ.λπ. Ειδικότερα, ως νομική δέσμευση, σύμφωνα με τον Troper, θεωρείται μια πραγματική κατάσταση στην οποία το όργανο του δικαίου καταλήγει να υιοθετεί μια συγκεκριμένη λύση ή συμπεριφορά, λόγω της ιδιοσυστασίας του νομικού συστήματος που εφαρμόζει ή εντός του οποίου δρα. Βλ. M. Troper/V. Champpeil-Desplats/C. Grzegorzczak, *Théorie des contraintes juridiques*, LGDJ, 2005, σελ. 14-16.

να ενταχθεί ως γεγονός στον κόσμο του δικαίου, ώστε να αποτελέσει αντικείμενο έγκυρης παρατήρησης.

Το κενό (mind the gap!) ανάμεσα στον κανόνα και το κείμενο, το οποίο ανοίγει η τρισέλιδη θέση του Kelsen για την ερμηνεία του δικαίου στην «Καθαρή Θεωρία», φιλοδοξεί να καλύψει η πραγματολογική θεωρία του O. Cayla, που εστιάζει στη διαλεκτική δύναμης και νοήματος, γεγονότων και αξιών, συγκειμένου και κανόνα⁷⁹. Πέραν των αποχρώσεων των παραπάνω θεωριών, που έχουν μια κοινή θετικιστική-ρεαλιστική αναφορά, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε τη ριζοσπαστική τους θέση: Τη *διάκριση κανόνων και προτάσεων* που μεταφέρει το κέντρο βάρους της μελέτης από τους πρώτους στις δεύτερες, ως εμπειρικά γεγονότα. Αυτά ακριβώς επειδή ανάγονται στη σφαίρα της εμπειρίας περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τη *σκοπιμότητα* της εκφοράς τους. Συμπερασματικά, το ίδιο το φαινόμενο της κανονιστικότητας εντοπίζεται περισσότερο στην *αποτελεσματικότητα* –και στο σημείο αυτό υπάρχει ήδη μια ηχηρή κελσενική νότα– και τη *συγκειμενικότητα* του κανόνα, παρά στη λογική ή σημασιολογική του υφή, ενώ ο μελετητής του δικαίου εστιάζοντας στην εμπειρική διάσταση των προτάσεων αναδεικνύει και διακρίνει την «κανονιστική ιδεολογία» και ενισχύει την κριτική διάσταση του λόγου του.

Σύμφωνα με τον Cayla, η *γλωσσική και πραγματολογική* στροφή δεν έχει εφαρμογή μόνο στη φιλοσοφία της γλώσσας. Από αυτήν εκκινεί, με αντικείμενο την ανεύρεση της σήμανσης (signification) των προτάσεων (γεγονότων και αξιών), για να καταλήξει σε αυτή των κανόνων στο γνωστικό αντικείμενο του (συνταγματικού) δικαίου. Συνοψίζοντας μια μάλλον ατέρμονη επιστημολογική συζήτηση, η μετατόπιση από τη σημασία των λέξεων *στη χρήση τους* σηματοδοτεί μια νέα *θεωρία περί νοήματος* που δεν αφήνει ανεπηρέαστο το πεδίο του Συντάγματος. Για την ακρίβεια, αμφισβητεί την ταύτιση κειμένου και νοήματος και εστιάζει στο γλωσσικό παίγνιο, υπογραμμίζοντας ότι το νόημα του «Συντάγματος είναι η εφαρμογή του». Με άλλα λόγια, απομακρυνόμαστε από τη μεταφυσική μιας αντικειμενικότητας των αξιών που ενυπάρχει στους κανόνες, ενώ την

⁷⁹ Με κύριο έργο αναφοράς τη διατριβή του, *La notion de signification en droit: contribution à une théorie du droit naturel de la communication*, Paris II, 1992, ιδίως σελ. 17-45.

ίδια στιγμή το ερευνητικό ενδιαφέρον μετακινείται στην εφαρμογή του δικαίου, ήτοι στη νομολογιακή του όψη. Με βάση τη θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στη νόρμα και το κείμενο, ο Cayla ανατρέχει στην *πραγματολογική* θεωρία του Austin για τα ομιλιακά ενεργήματα και αναλύει τη σήμανση του λόγου σε δυο ξεχωριστά στοιχεία, τα οποία όμως είναι αδύνατον να υπάρξουν το ένα δίχως το άλλο: το *νόημα* («sens») και τη *δύναμη* («force») ⁸⁰. Η πλήρης σημασία μιας εκφοράς προϋποθέτει τόσο το πρώτο, το αυστηρά δηλαδή λεκτικό περιεχόμενό της, όσο και τη δεύτερη, την εξωλεκτική δηλαδή διάστασή της, την πλήρη ανάδειξή της σε ένα συγκεκριμένο επικοινωνιακό/συνομιλιακό περιβάλλον («contexte»). Το νόημα του κειμένου προσδιορίζεται από τη δύναμη και vice-versa, ενώ είναι ασύλληπτο να υπάρξει *νόημα δίχως δύναμη ή δύναμη δίχως νόημα*, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση η (οποιαδήποτε) εκφορά καθίσταται *ατελής* και κατά συνέπεια ακατάληπτη. Ο ερμηνευτής αναλαμβάνει, θέλοντας και μη, την πράξη του προσδιορισμού τόσο του νοήματος, όσο και της δύναμης του κειμένου ή γενικότερα του λόγου που υποδέχεται. Έτσι, π.χ. όταν ένα συνταγματικό δικαστήριο εξετάζει τη συμφωνία του νόμου με το Σύνταγμα προβαίνει στην ανασύσταση όχι μόνο του λόγου του νομοθέτη, αλλά και της δύναμης της εκφοράς του, κρίνει το κατά πόσο δηλαδή πρόκειται για κανόνα δικαίου με δεσμευτικό χαρακτήρα ή για μια απλή σύσταση ή συμβουλή κ.λπ. Την ίδια στιγμή, η υπαγωγή του νόμου στο τεστ του Συντάγματος σημαίνει ότι ομοίως αξιολογείται και ερμηνεύεται και ο συνταγματικός κανόνας. Συνεπώς, ο δικαστής αναλαμβάνει να *σημάνει* τόσο το λεκτικό περιεχόμενο (νόημα) όσο και το εξωλεκτικό κύρος (δύναμη) όχι μόνο του νόμου, αλλά και της συνταγματικής διάταξης ⁸¹.

Η αλλαγή παραδείγματος από τη σημασιολογία στην πραγματολογία έχει ως αποτέλεσμα να ενσωματώνει στη νομική ανάλυση δεδομένα που εντάσσονται στα *πολιτισμικά γεγονότα* της διαμόρφωσης του κανόνα. Επομένως, οι σκοποί ως εξωνομικά δεδομένα δεν είναι καθόλου αδιάφοροι για το δίκαιο, ειδικά στο φιλο-

⁸⁰ Βλ. O. Cayla, La théorie de la signification de l'acte dans la pensée normativiste, Droits 7/1988, σελ. 65 επ.

⁸¹ Σε αυτή τη θέση δεν προσχωρεί, ωστόσο, ο Kelsen κι έτσι διασώζεται η ανάγκη του θεμελιώδους κανόνα για τη θεωρία του. Βλ. O. Cayla, ό.π., σελ. 70-71.

σοφικό πλαίσιο του πραγματισμού, που συνδέεται με τον σχετικισμό των αξιών και την εγγραφή των κανόνων σε μια *μεταβαλλόμενη* πολιτισμική συνθήκη, όπως στη θεωρία του R. Rorty⁸². Η πραγματολογική προσέγγιση δεν είναι, όμως, μόνο μια θεωρητική υπόθεση εργασίας ή μια γενική πρόσληψη του νομικού κανόνα, δίχως αναφορές στο θετικό δίκαιο: Για παράδειγμα, η διαδικασία της υπαγωγής και του νομικού χαρακτηρισμού των πραγματικών περιστατικών (βλ. παρακάτω) ή η αξιολόγηση των μέσων για την επίτευξη ενός σκοπού συνιστούν εργαλεία που αναφέρονται στα γεγονότα και συνεπώς επηρεάζουν κρίσιμα τον προσδιορισμό της κανονιστικότητας⁸³.

Σε μια *τελολογική* πρόσληψη του δικαίου συνηγορεί κατεξοχήν η *φαινομενολογική* ανάγνωσή του. Σύμφωνα με τον P. Amselek, ο κανόνας δικαίου συνίσταται στη *δημόσια κατεύθυνση των συμπεριφορών*. Ήδη, συνεπώς, στην κομβική για τη θεωρία αυτή έννοια της «κατεύθυνσης» και ειδικότερα στον δημόσιο χαρακτήρα της διαφαίνεται μια *λειτουργική δέσμευση του δικαίου*, η οποία συνδέεται με το φαινόμενο της κανονιστικότητάς του, δηλαδή της ισχύος του. Για τον Amselek, ο κανόνας υπόκειται σε μια σειρά από *ξεχωριστές ιδιότητες*, ως φαινόμενο της εξουσίας και της θεσμικής αυθεντίας: Πρόκειται για μια διανοητική κατασκευή που υπερβαίνει τον θετικιστικό εμπειρισμό και έρχεται, δια του μονοπωλίου του καταναγκασμού, να κατευθύνει και να ρυθμίσει τη δράση των κοινωνιών⁸⁴. Αυτή ακριβώς η μετατόπιση στο πεδίο του *φαινομένου* είναι επιστημολογικά σημαντική για την κατανόηση της κανονιστικότητας, που δεν συνίσταται μόνο στο ότι ένας κανόνας τίθεται στην έννομη τάξη, ως κανόνας θετικού δικαίου. Στη φαινομενολογική προσέγγιση, η σημασία των σκοπών αναδεικνύεται μέσα από την ιδιότητα των κανόνων. Από τη στιγμή που ο κανόνας δικαίου

⁸² Βλ. για την πιο ενημερωμένη θέση του πραγματισμού, R. Rorty, *Pragmatism as Anti-Authoritarianism*, Harvard University Press, 2021, ιδίως για τις έννοιες της αλήθειας και της καθολίκευσης, σελ. 47 επ.

⁸³ O. Cayla, *La chose et son contraire (et son contraire, etc.)*, *Les études philosophiques* 3/1999, σελ. 291-310.

⁸⁴ Βλ. Αναλυτικά για τη φαινομενολογική προσέγγιση, με έμφαση στο έργο του P. Amselek, M. Maury, ό.π., σελ. 168 επ.

αναλύεται ως η κατεύθυνση που δίνει μια θεσμική εξουσία, αντιλαμβανόμαστε ότι δεν πρόκειται απλώς για μια θετικοποίηση ή κανονικοποίηση των προτάσεων, αλλά για τη λειτουργική και *προγραμματική* τους φύση, ώστε να αποτελούν εργαλεία για τη ρύθμιση των συμπεριφορών και μάλιστα προς την εκπλήρωση συγκεκριμένων σκοπών⁸⁵. Σε αυτό το σημείο, η φαινομενολογική σκέψη ασπάζεται, θέλοντας και μη, μια τελολογική αντίληψη, που διακρίνει το περιεχόμενο του κανόνα δικαίου από τη φύση του, κοινώς διατηρεί τόσο την προσήλωση στο θετικό δίκαιο, όσο και στο πώς αυτό ως φαινόμενο, μέσα από την πράξη της ερμηνείας, κατανοείται και εφαρμόζεται. Παρότι, λοιπόν, η φαινομενολογική και η πραγματολογική προσέγγιση αποκλίνουν σε βασικές μεθοδολογικές τους παραδοχές, μπορεί κανείς να εντοπίσει στο υπέδαφός τους *μια κοινή τελολογική (finaliste) ρίζα*. Ακολουθώντας την, είτε φαινομενολογικά είτε πραγματολογικά, ο θεωρητικός του δικαίου αποκτά το κατάλληλο μεθοδολογικά πλαίσιο για να διερευνήσει, μέσα από τη μελέτη των σκοπών του Συντάγματος και των κανόνων, τη δυνατότητα της εκφοράς ενός *κριτικού συνταγματικού λόγου*.

2.4. Ο σκοπός ως μέσο της κριτικής συνταγματικής θεωρίας

Στην ελληνική συνταγματική θεωρία, ιδίως της μεταπολίτευσης, στην οποία και θα περιοριστούμε, για λόγους αφενός της οικονομίας της μελέτης μας, αλλά και γιατί αυτή επιδρά στο πεδίο της έρευνάς μας, η μεθοδολογία του συνταγματικού δικαίου εγγράφεται σε δύο κυρίως και μείζονα θεωρητικά ρεύματα: τον *κρατικό θετικισμό* (Α. Μάνεσης)⁸⁶ και την *ηθικοπολιτική-ερμηνευτική θεώρηση* (Δ. Τσάτσος). Ο Μάνεσης υπογραμμίζει και αναδεικνύει το στοιχείο της εξουσίας και

⁸⁵ Η φαινομενολογία του P. Amsselek είναι καταρχάς μια κριτική στον λογικό θετικισμό του Kelsen, P. Amsselek, Kelsen et les contradictions du positivisme juridique, APD, 1983, σελ. 277 επ., Norme et loi, APD 25/1980, σελ. 89 επ., Réflexions critiques autour de la conception kelsenienne de l'ordre juridique, RDP, 1978, σελ. 519 επ.

⁸⁶ Όπως υπογραμμίζει ο Χ. Ανθόπουλος, ο Μάνεσης για την ακρίβεια κινείται συνταγματικά εντός και πέραν του θετικισμού. Βλ. αναλυτικά Χ. Ανθόπουλο, Η συνταγματική διδασκαλία του Αριστόβουλου Μάνεση, ΕφημΔΔ 5/2023, σελ. 474 επ., και για τη θέση του Μάνεση απέναντι στον θετικισμό σελ. 477-484.

του καταναγκασμού στο δίκαιο⁸⁷. Υπό μία έννοια, λοιπόν, για τον Μάνεση σημασία έχει, ως προς το φαινόμενο της κανονιστικότητας, η θεμελίωση της υπακοής (ή της αντίστασης) στον κανόνα, περισσότερο από τον σκοπό που αυτός επιτελεί, εφόσον εντάσσεται στο δημοκρατικό και φιλελεύθερο πλαίσιο της συνταγματικής δημοκρατίας και του Κράτους Δικαίου. Βέβαια, ο Μάνεσης επιμένει, στο πλαίσιο του εγγυητισμού του, στην αυταξία των κανόνων και την επίκληση της νομιμότητας. Ειδικότερα, στο πεδίο των δικαιωμάτων και των περιορισμών τους, το δικαίωμα ορίζει την εξουσία αυτοκαθορισμού που απονέμεται από την έννομη τάξη στο άτομο και τείνει να αποκλείσει ή να περιορίσει επεμβάσεις του Κράτους⁸⁸, κοινώς προϋποθέτει, όπως και να έχει, την ύπαρξη ενός δεσμευτικού κανόνα δικαίου⁸⁹. Στον Δ. Τσάτσο, η μεταγραφή στο συνταγματικό δίκαιο της έννοιας της προκατανόησης (Gadamer) και η πολιτική θεώρηση του δικαίου ανοίγει τον δρόμο στη μελέτη, πέρα από το γράμμα, της ουσίας των κανόνων και τη σκοπιμότητά τους, όπως σε κάθε σύγχρονη *ερμηνευτική θεωρία*. Και τούτο, διότι όπως γνωρίζουμε ήδη από τη «γερμανική» ερμηνευτική, προέχει για τον μελετητή του δικαίου η διάκριση ανάμεσα σε ορθές και λανθασμένες προκαταλήψεις⁹⁰. Στην παράδοση αυτή το βάρος των πολιτικών και ηθικών παραγόντων του προσδιορισμού του κανόνα επιδρά στην ανάγνωσή του και τοποθετεί επιστημολογικά τον νομικό σε μια σχέση μεγαλύτερης *εγγύτητας* με τις άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες⁹¹.

⁸⁷ Αντ. Μανιτάκης, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1981, σελ. 47-49 (υποσημ. 1, 2). Επίσης, για μια σύγχρονη και επικαιροποιημένη ανάγνωση του υποκειμένου των δικαιωμάτων, με βάση τη σχέση δικαιωμάτων και καθηκόντων βλ. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Το υποκείμενο των δικαιωμάτων, υποκείμενο καθηκόντων, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, 2019, σελ. 359 επ.

⁸⁸ Α. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα (α' ατομικές ελευθερίες), Σάκκουλας, 1982 (φωτοτυπική ανατύπωση), σελ. 10-12.

⁸⁹ Η. Kelsen, *Théorie pure du droit*, ό.π., σελ. 132 επ.

⁹⁰ Η.-G. Gadamer, *Verité et méthode*, Seuil, 1996, σελ. 299 επ.

⁹¹ Και μια σχέση μεγαλύτερης διάδρασης ανάμεσα σε «πολιτικό» και «νομικό» συνταγματισμό, βλ. σε αυτή την κατεύθυνση και L. Papadopoulou, "Political" or "Legal" Constitution? Beyond the

Εξάλλου, στην ίδια τη θετικιστική θεωρία, η ορολογία προδίδει τις αποχρώσεις και τη σύνθεση σχέση που διατηρεί ο νομικός τύπος με την ουσία, καθώς στις γενικές κατηγορίες του νομικού λόγου, όπως τα «θεμελιώδη» ή «ανθρώπινα» δικαιώματα, γίνεται αντιληπτή η παρουσία των αξιών και της φυσικοδικαιικής τους καταβολής, που συνδιαμορφώνουν τη βαρύτητα των κανόνων και υπονομεύουν την αυτοαναφορικότητα της νορματιβιστικής θεωρίας⁹². Στα «ονόματα», συνεπώς, των δικαιωμάτων καθρεφτίζεται και η επιρροή των «πραγμάτων» του δικαίου, ιδίως λόγω της ανοικτής σημασιολογικά δομής τους, αλλά και της αναφοράς τους σε ιδρυτικές αξίες της νεωτερικότητας, δηλαδή στην πλούσια κληρονομιά του Κοινωνικού Συμβολαίου. Υπ' αυτό το πρίσμα είναι μάλλον αυτονόητο ότι για να μελετήσουμε τους κανόνες δικαίου και τους συνταγματικούς σκοπούς θα πρέπει να επεκταθούμε μεθοδολογικά και στη *σχέση γεγονότων και αξιών*, που σε προγραμματικές διατάξεις του Συντάγματος αποκτά ακόμη μεγαλύτερη δυναμική⁹³. Μπορεί η σχέση αυτή μεταξύ γεγονότων και αξιών να έχει κυρίως επιστημολογική σημασία για τις κοινωνικές επιστήμες, όμως δεν είναι καθόλου αδιάφορη για τον συνταγματικό κανόνα και τη μεθοδολογική «γωνία» από την οποία εκφέρεται ο συνταγματικός λόγος. Στην πραγματικότητα, το ζήτημα συνιστά ένα

Dichotomy, σε: *J. Cremades/C. Hermida* (επιμ.), *Encyclopedia of Contemporary Constitutionalism*, Springer, Cham, 2021, https://doi.org/10.1007/978-3-319-31739-7_137-1.

⁹² Βλ. αναλυτικά *Χ. Ανθόπουλο*, ό.π., σελ. 25 (υποσημ. 1) και για τις θεωρητικές προκείμενες του σχετικού επιστημονικού διαλόγου *A. Viala*, *Droits et libertés (distinction)*, σε: *J. Andriantsimbazovina/H. Gaudin/J.-P. Margénaud/S. Rials/F. Sudre* (επιμ.), *Dictionnaire des Droits de l'Homme*, PUF, 2008, σελ. 329 επ. Επίσης, *V. Champeil-Desplats*, *Des «libertés publiques» aux «droits fondamentaux»: effets et enjeux d'un changement de dénomination, Mutation ou crépuscule des libertés publiques?*, *Jus politicum*, RDP 5/2010, *E. Picard*, *L'émergence des droits fondamentaux en France*, *AJDA*, numéro spécial, 1998, σελ. 6 επ.

⁹³ Αξιοποιούμε εδώ τη μελέτη του *D. Lind*, *Fact/Value Complexes in Law and Judicial Decision*, σε: *G. Marchetti/S. Marchetti* (επιμ.), *Facts and Values. The Ethics and Metaphysics of Normativity*, Routledge, 2017, σελ. 264 επ. Επίσης για την κανονιστικότητα, από την άποψη του θετικισμού (και των αποριών του) μελέτη του *T. Raptopoulos*, *Le positivisme analytique*, *Annuaire Michel Villey*, 2014, σελ. 227 επ.

ανοικτό στοίχημα για τον ερευνητή του δικαίου, που προσδιορίζει ευρύτερα την επιστημονική του ταυτότητα⁹⁴.

Από αυτή την άποψη, η μελέτη μας επιλέγει *μια συγκεκριμένη μέθοδο* που συνάδει με το αντικείμενό της και αναλύεται στην εκτίμηση της σχέσης των γεγονότων με τις αξίες, μέσα από την ανατομία και τη σημασιοδότηση των συνταγματικών σκοπών. Για να το θέσουμε με πιο απλά λόγια, η μελέτη των σκοπών έχει μια διττή αναφορά: Από τη μια προϋποθέτει την αναγωγή σε βασικές αξίες και σε συνταγματικά αγαθά και από την άλλη προσδιορίζεται από το βάρος των πραγματικών γεγονότων και των εμπειρικών δεδομένων. Όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, η σύνθεση γεγονότων και αξιών συνιστά το *μεθοδολογικό μας υπόβαθρο*. Σε αυτό το πραγματολογικό επιχείρημα, που υπερβαίνει τον κλασικό νορματιβισμό ή ακόμη και τον γαλλικό ρεαλισμό του Troper, καθίσταται σαφές ότι *δεν υφίσταται καθαρός διαχωρισμός* ανάμεσα σε αξίες και γεγονότα εντός της νομικής πρότασης. Κοινώς δεν γίνεται το δίκαιο να ιδωθεί μέσα από τον αυστηρό διαχωρισμό είναι-δέοντος, ούτε με την απόλυτη διάκριση δικαιοηθικής/οικονομίας/πολιτικής, ούτε από την άλλη μπορεί να γίνει με όρους καθαρά ηθικοπολιτικούς που προκρίνουν την υπεροχή –και την εφαρμογή– της ηθικής φιλοσοφίας έναντι του νομικού κανόνα. Για παράδειγμα, η δικαιοκρατική σύλληψη των δικαιωμάτων και η αναγωγή της στην ηθικοπολιτική αξία της ίσης ελευθερίας συνιστά μια αφηρημένη ιδέα που (συν)προσδιορίζεται από τις συνέπειες των δημόσιων πολιτικών που περιορίζουν τα δικαιώματα, όπως αυτές διαμεσολαβούνται από το βάρος του πραγματικού στις ερμηνευτικές λέξεις-κλειδιά (αόριστες έννοιες) των νομικών προτάσεων. Έτσι, οι τελευταίες προκύπτουν ως ένα σύνθετο και ενίοτε συμπαγές μείγμα εμπειρίας και ιδέας, γεγονότος και αξίας (fact-value complex)⁹⁵, που δοκιμάζει τα μεθοδολογικά όρια της νομικής επιστήμης.

Ο *κριτικός θετικισμός* προχωρά πέρα από την τυπική λογική, ενώ την ίδια στιγμή δεν ενστερνίζεται μια αντικειμενική σημασία των νομικών προτάσεων,

⁹⁴ Π. Σούρλας, Δίκαιο και Δικανική Κρίση, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2017, σελ. 78 επ.

⁹⁵ Τα ίδια τα “legal precepts” αποκτούν, ιδίως μέσα από τη ρεαλιστική θεωρία της ερμηνείας, αυτή τη φύση ως “fact-value complexes” (όρος που αποδίδεται στον J. Stone). Βλ. D. Lind, ό.π., σελ. 279.

ούτε μια αφηρημένη ηθικοπολιτική θεμελίωση, που εστιάζει στο γενικό και αφηρημένο νόημα έναντι του συγκεκριμένου. Η «κριτική» θέση υπολαμβάνει την εγκατάλειψη του αυτοαναφορικού ή ορθόδοξου θετικισμού, ώστε ο μελετητής του κανόνα δικαίου να αποφανθεί, ερμηνευτικά, φαινομενολογικά ή πραγματολογικά, επί των σκοπών του δικαίου. Από την άλλη, για να μην χαθεί ο συνταγματολόγος στους γοητευτικούς μαιάνδρους της ηθικής ή πολιτικής φιλοσοφίας, θα πρέπει να σεβαστεί αυτό που ο Μάνεσης αποκαλούσε «σχετική αυτονομία» του κανόνα, να εντάξει στην παρατήρησή του τις δεσμεύσεις των νομικών οργάνων και συνολικά τις νομικές παραμέτρους που επηρεάζουν τη γραφή και την εφαρμογή των κανόνων. Ακολουθώντας αυτό το ιδιαίτερο μεθοδολογικό μονοπάτι, ο συνταγματικός λόγος μπορεί να αξιώσει τόσο την εγγραφή του στο *lato sensu* θετικιστικό ρεύμα, με την έννοια της περιγραφής και της εγκυρότητας του κανόνα δικαίου, όσο και στην κριτική του όχθη, μέσα από την ερμηνεία των σκοπών και των αξιών, όπως αυτές εισχωρούν στον νομικό λόγο.

Κεφάλαιο 3

Ο σκοπός ως τύπος γεγονότων και αξιών

Όσο εμβαθύνουμε στην προβληματική της σχέσης σκοπού και κανόνα, καθίσταται προφανές ότι σε καθοριστικό σημείο αναδεικνύεται η θέση απέναντι στον νόμο του Hume για τον διαχωρισμό είναι-δέοντος και τις εκβολές του στις νεοκαντιανές –και όχι μόνο– θεωρίες του δικαίου, με πιο εμβληματική για το δίκαιο αυτή του Kelsen και του ορθόδοξου νομικού θετικισμού. Η θέση αυτή μπορεί να οδηγήσει είτε σε *εμπειρικές θεωρίες* που θέτουν το δέον εκτός της γνωστικής μας ικανότητας ή του ενδιαφέροντός μας, είτε σε *δεοντοκρατικές* θεωρίες που τοποθετούνται μόνο στο λογικό ή το ηθικοπολιτικό περιεχόμενο των κανόνων. Η μετωνυμία αυτού του σύνθετου ζητήματος είναι και δέοντος δεν είναι παρά η σχέση γεγονότων και αξιών, η οποία αποκτά μοναδική δυναμική στο πεδίο του ερμηνευτικά ανοικτού Συντάγματος.

3.1. Η θέση της περιπλοκής γεγονότων και αξιών (the fact-value complex)

Στη διδακτορική του διατριβή, ο J.-B. Jacob αναλύει την έννοια της αξίας, ως παράγοντα που επηρεάζει κρίσιμα τη φύση και τη λειτουργία του κανόνα δικαίου, ενώ ταξινομεί τη νομική δογματική και τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της, ανάμεσα στον *νομικό φορμαλισμό* και τον *νέο-συνταγματισμό*. Στον πρώτο, που συνοψίζει ως όρος τη θετικιστική διαφύλαξη της αυτονομίας του δικαίου, ως γνωστικού αντικειμένου, και τον διαχωρισμό του από την ηθική, σύμφωνα με τη (νέο)καντιανή θεωρία, ιδίως την κελσενική, δεν νοείται *καμία απολύτως αναφορά* στην αξία για να γνωρίσουμε το δίκαιο και να αναλύσουμε τη νομική απόφαση. Αντιθέτως, η μέθοδός μας, για να είναι καθαρή, οφείλει να περιοριστεί στην περιγραφή των κανόνων και να μην επεκταθεί στη μελέτη των αξιών ή βέβαια των ποικίλων σκοπών, που συνιστούν υποκειμενικές προτιμήσεις, εκτός του πεδίου της εμπειρίας. Πρόκειται στην πραγματικότητα για έναν μεθοδολογικό «εξαγνισμό» της νομικής επιστήμης που θέτει εκτός της ανάλυσής της, για χάρη

της αυτονομίας των νομικών εννοιών, τις ηθικές, πολιτικές και κοινωνικές της προκειμένες⁹⁷.

Εξάλλου, ως κανονιστική και προγραμματική, η μελέτη του Συντάγματος συναρτάται ευθέως με τους κανόνες, ως «θεσμικά» γεγονότα⁹⁸ και (πολύ λιγότερο) με τα πραγματικά περιστατικά που υπάγονται σε αυτούς, μέσα από τον νομικό τους χαρακτηρισμό. Στο θετικιστικό παράδειγμα, η επιστήμη του δικαίου δεν αμφισβητεί ότι στο δίκαιο επιδρούν εξωνομικά γεγονότα. Ωστόσο, αυτά δεν αφορούν τον νομικό, που καλείται να περιγράψει και να εξηγήσει τους κανόνες και να μην προβεί σε ηθικές ή πολιτικές –δηλαδή αυθαίρετες και υποκειμενικές– αξιολογήσεις και κρίσεις. Σύμφωνα με την κλασική κελσενική θέση, όταν ο καθηγητής Νομικής ερμηνεύει τον κανόνα δικαίου προβαίνει σε μια πράξη γνώσης και όχι βούλησης, διαβάζει δηλαδή επιστημονικά, καθαρά και αντικειμενικά το δίκαιο, ως ένας ουδέτερος αξιολογικά παρατηρητής του συστήματος. Η θέση αυτή καταλήγει για τη θεμελίωση της κανονιστικότητας στην έννοια της *κύρωσης*⁹⁹, ενώ διακρίνει εκ φύσεως τους ηθικούς κανόνες ως *στατικούς* από τους νομικούς

⁹⁷ *J.-B. Jacob*, *La valeur en droit. Étude de jurisprudence constitutionnelle sur les nouvelles représentations de la norme*, L'Harmattan, 2021, σελ. 54 επ.

⁹⁸ Στη γαλλική θεωρία ξεχωρίζει σε αυτή τη γραμμή το έργο του *Amsleek*. Επιγραμματικά, ο νομικός χαρακτήρας της πρότασης πηγάζει αυτόματα από τη νομική ιδιότητα του εκφορέα της, με αποτέλεσμα αφενός να εξαφανίζεται η υποκειμενική της σήμανση, αυτό δηλαδή που ο τελευταίος ήθελε να πει, αλλά και η ίδια η ανάγκη της αναγωγής στον θεμελιώδη κανόνα. Βλ. *P. Amsleek*, *Norme et loi*, ό.π. Στην Ελλάδα, σε αυτή τη «θεσμική» και παράλληλα «κριτική» αντίληψη για τη νόρμα εγγράφεται το έργο του Κ. Γιαννακόπουλου. Βλ. *C. Yannakopoulos*, *L'apport de la notion de fait administratif institutionnel à la théorie du droit administratif*, RIEJ, vol. 38, 1/1997, σελ. 17-84.

⁹⁹ Βλ. Αναλυτικά *D. de Béchillon*, *Chapitre II. Sanction*, σε: *Qu'est-ce qu'une règle de Droit?*, *Odile Jacob*, 1997, σελ. 59-89. Στη διατριβή της για την έννοια της κύρωσης και τη σχέση της με το Σύνταγμα, η *E. Bottini* αναδεικνύει την κεντρική θέση που κατέχει στην Καθαρή Θεωρία του *Kelsen* η έννοια για τη συνταγματική δικαιοσύνη και την κανονιστικότητα/δεσμευτικότητα του συνταγματικού κειμένου, όπως και για τη διάκριση ανάμεσα στο νομικό και το πολιτικό, το ηθικό, το θρησκευτικό κ.λπ. Έχοντας ως άξονα την έννοια της κύρωσης, είναι δυνατή η ανάλυση του συνταγματικού λόγου και η διαφοροποίηση ανάμεσα σε θετικιστικές και ηθικοπολιτικές αναγνώσεις του. Βλ. *E. Bottini*, *La sanction constitutionnelle. Étude d'un argument doctrinal*, *Dalloz*, 2016, ιδίως για τις εννοιολογικές καταβολές της κύρωσης στην κελσενική θεωρία σελ. 61-71.

κανόνες που εμφανίζονται ως *δυναμικοί*¹⁰⁰. Περαιτέρω, ο νομικός φορμαλισμός προωθεί μια στεγνή αντίληψη της νομικής απόφασης και περιορίζει δραστικά τα όρια της δικαστικής εξουσίας στη διάπλαση του δικαίου, ενόψει της διαφύλαξης της αυτοαναφορικότητάς του. Με άλλα λόγια, η *καχυποψία*, αν όχι η *καθαρή εναντίωση στην αξία* συνιστά και μια δυσπιστία στην ίδια την πράξη της ερμηνείας του δικαίου, ιδίως του δικαστή¹⁰¹.

Από την άλλη, η ανάδειξη της αξίας ως στοιχείου, που έχει νομικό ενδιαφέρον και μάλιστα ιδιαίτερα κρίσιμο για τη δικαιοκή απόφαση, είναι προσφιλής στο σύγχρονο ρεύμα που ο Jacob αποκαλεί «*νέο-συνταγματισμό*» και το οποίο επικεντρώνεται στη σχέση δικαίου και ηθικής, με αφετηρία τον *soft positivism* του Hart και στη συνέχεια την ηθική και πολιτική φιλοσοφία και τη φιλοσοφία του δικαίου των R. Dworkin, R. Alexy, N. MacCormick κ.ά., που συγκροτούν, με όλες τις διακρίσεις ανάμεσά τους, ένα ρεύμα αμφισβήτησης του θετικισμού¹⁰². Σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, που είναι πολύ πιο φιλικό με τον ηθικοπολιτικό προσδιορισμό του δικαίου και τις αξιακές καταβολές του, η αξία κατοχυρώνεται ως ο ανώτερος *κανόνας θεμελίωσης*. Στη μετα-θετικιστική προβληματική η εισαγωγή της αξίας μαζί με τη βούληση διασπά τον λογικό θετικισμό του H. Kelsen και την αυτοαναφορικότητα του δικαίου. Ο Jacob συνδέει τη στροφή αυτή με μια μορφή *βολονταρισμού*, ήτοι τον ρόλο που παίζει η βούληση στην παραγωγή του κανόνα δικαίου και περαιτέρω στην αποδοχή της διακριτικής ευχέρειας στη δικαστική κρίση¹⁰³. Συνεπώς, παρά τη θετικιστική του μήτρα, τον δρόμο σε έναν αξιακό συνταγματισμό μπορεί, σε αυτή τη διασταλτική οπτική, να διανοίγει, όπως υπονοήσαμε ανοικτά παραπάνω, ακόμη και ο ριζοσπαστικός και σχετικιστικός νομικός ρεαλισμός ο οποίος, από τον O. Holmes μέχρι τον M. Troper και τον A. Ross ή ακόμη και

¹⁰⁰ H. Kelsen, *Théorie Pure du droit*, ό.π., σελ. 195.

¹⁰¹ Βλ. τις σχετικές αναλύσεις του J.-B. Jacob, ό.π., σελ. 100.

¹⁰² *Ibidem*, σελ. 55. Βλ. επίσης Kyritsis D., *The transcendental, the existential and theethical: Alexy and Dworkin on the foundation of rights*, *The Northern Ireland Legal Quarterly*, Vol. 59 No. 1, 2008, σελ. 91 επ.

¹⁰³ Ο νομικός βολονταρισμός είναι πολύ πιο κοντά, σύμφωνα με τον Jacob, σε μια θεωρία της απόφασης και μαζί με αυτήν στην έννοια της αξίας. *Ibidem*, σελ. 121.

τον ύστερο H. Kelsen αναδεικνύει το *βουλευτικό στοιχείο και την ερμηνευτική-κριτική νοηματοδότηση του κανόνα*, ιδίως βέβαια στο πεδίο της δικαστικής λειτουργίας.

Στην αντίπερα όχθη και την ηθικοπολιτική θεωρία και παράδοση του δικαίου, η κανονιστική ισχύς δεν μπορεί να εξαντληθεί στη δύναμη ή την αυθεντία του οργάνου του δικαίου, αλλά συναρτάται άμεσα με τους *λόγους* που ενεργοποιούν τη βούλησή του (reasons for action) και συνεπώς την ελεύθερη εκτίμησή τους από τον μελετητή του δικαίου. Αυτή η θεωρία αναλύεται επίσης στη σύγχρονη συνταγματική θεωρία υπό το ηθικοπολιτικό πρίσμα της νομικής σχέσης που ιδρύεται μέσα από την εφαρμογή του κανόνα δικαίου και δεν δέχεται, ιδίως από τη μεριά της *διυποκειμενικότητας και της διαλογικής φύσης του κανόνα*, τη θεωρία της μίας και ορθής απάντησης (βλ. κυρίως το έργο του A. Somek)¹⁰⁴. Για να το συνοψίσουμε, στο μέτρο που αυτό είναι επιστημολογικά δυνατό: Στη μεταθετικιστική θεωρία η παραδοχή της σχέσης δικαίου και ηθικής ή κανόνα και (ουσιαστικής) δικαιοσύνης σημαίνει ότι το βάρος του προσδιορισμού του δικαίου, αντικειμενικά ή διυποκειμενικά, εμπίπτει περισσότερο στο *ηθικό ή πολιτικό επιχείρημα* και λιγότερο στον νομικό και διαδικαστικό τύπο.

Στη μελέτη του για τον διαχωρισμό (;) αξιών και γεγονότων ο D. Lind επιχειρεί να μεταφέρει το παραπάνω ζήτημα από την επιστημολογία στο πεδίο του δικαίου.

¹⁰⁴ Το βασικό έργο του A. Somek είναι το *The legal relation: legal theory after legal positivism*, Cambridge University Press, 2017. Ο Alexander Somek προσπαθεί να υπερβεί την αντίθεση μεταξύ θετικισμού και φυσικού δικαίου, μέσα από τον πρακτικό λόγο που διαχωρίζει –εντός του δικαίου– την ηθική από το δίκαιο. Η θέση του είναι κατεξοχήν κonstruktivistική και αποδέχεται την ερμηνευτική δημιουργία του δικαίου έναντι της κλασικής θετικιστικής περιγραφής. Κοινώς, δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ ερμηνείας/δημιουργίας και εφαρμογής του δικαίου (βλ. σελ. 27-32). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε ένα ευσύνοπτο άρθρο του “Law is a practice of raising and disputing claims and, ultimately, of using force in order to garner respect. The existence of law demonstrates how practical reason comes to realize itself by distinguishing within itself between law and morality”. Βλ. *Ιδίου*, *The relational approach to law* διαθέσιμο στο: https://rechtsphilosophie.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_rechtsphilosophie/The_relational_approach_to_law.pdf, σελ. 3.

Έχοντας ως αφετηρία την αμφισβήτηση του σαφούς διαχωρισμού ανάμεσα σε είναι και δέον-είναι –όπως αυτός έχει διατυπωθεί από τον νόμο του Hume, και εμπνέει μια παράδοση νέο-καντιανή (στο δίκαιο με χαρακτηριστικό εκφραστή της τον «πρώτο» Kelsen)– από τον H. Putnam¹⁰⁵, ο Lind εστιάζει αφενός στην αμφίβολη διάκριση μεταξύ περιγραφής και αξιολόγησης, η οποία καταλήγει στην υπονόμηση της αξιολογικής ουδετερότητας του επιστήμονα, αφετέρου στη σύνθετη δομή των ίδιων των νομικών προτάσεων και των εντολών του δικαίου που «περιπλέκουν» τις αξίες και τα γεγονότα¹⁰⁶. Μπορεί στη συνήθη νομική πρακτική η άκαμπτη διάκριση να διασφαλίζει τη νομική ορθοδοξία, ώστε ο κανόνας δικαίου να είναι «judge-proof», από την άλλη όμως η νομολογία αναδεικνύεται σε λαμπρό πεδίο δόξας για τη διαλεκτική των πραγματικών γεγονότων με τις αξίες: Πρώτον με την αναπόφευκτη αξιολόγηση της σημασίας κατά την περιγραφή των γεγονότων αυτών, ιδίως μέσα από τις *αόριστες και αξιολογικές νομικές έννοιες* (π.χ. του «εύλογου» χρόνου) και την υποκειμενική διάσταση της δικαστικής κρίσης, η οποία αναζητά και ερμηνεύει τους σκοπούς στους οποίους μπορεί να υπαχθεί μια νομική ρύθμιση. Εξάλλου, κάθε νομική πρόταση, σύμφωνα με τον Lind, και όχι μόνον οι γενικές αρχές του δικαίου, φύσει απροσδιόριστες και ανοικτές σε πολλαπλές ερμηνείες (π.χ. η έννοια της ελευθερίας ή της ισότητας), έχει μια σύνθετη δομή που ενσωματώνει τον χαρακτηρισμό του πραγματικού και την αφηρημένη διάσταση της αξίας (κάθε κανόνας αξίζει να τεθεί, όπως πρώτος έχει επισημάνει ο ίδιος ο H. Kelsen). Στην οπτική της «περιπλοκής» χωρούν πολλές αποχρώσεις που αφορούν το περιθώριο της υποκειμενικής εκτίμησης των γεγονότων ή αντιστρόφως της αντικειμενικής ερμηνείας των αξιών, όμως πρόκειται για μια *επιστημολογική θέση αρχής*, που αξιώνει την ακριβή περιγραφή ή κατανόηση του νομικού φαινομένου. Σύμφωνα και με τον D. Lind, τη διαπλοκή των γεγονότων με τις αξίες στο πεδίο του δικαίου επικυρώνει μεθοδολογικά και επιστημολογικά η *πραγματολογική θεώρηση* του δικαίου (η δύναμη του συγκεκριμένου), η ερμηνευτική (η προκατανόηση των αξιών) και –εμμέσως– ο νομικός ρεαλισμός (η σημασία της δικαστικής απόφασης και της σημασίας των συγκε-

¹⁰⁵ H. Putnam, *Raison, vérité et histoire*, Minuit, 1984, σελ. 66-67.

¹⁰⁶ D. Lind, *ό.π.*, σελ. 264 επ.

κριμένων κανόνων έναντι των αφηρημένων). Ανατρέχοντας δε στην κλασική θέση του F. Gény, που διόλου τυχαία συμπίπτει με μια σημαντική έννοια για τη μελέτη μας, δηλαδή το δημόσιο συμφέρον, αντιλαμβανόμαστε, με τα λόγια του πιονέρου της θεωρίας της ερμηνείας του δικαίου, ότι η «γενική ωφέλεια» (ή το γενικό συμφέρον) και η «κοινωνική δικαιοσύνη» συνιστούν κατεξοχήν τις έννοιες στις οποίες πραγματώνεται αυτή η ισχυρή περιπλοκή αξιών και γεγονότων¹⁰⁷.

3.2. Σκοπός και νομικός χαρακτηρισμός

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της περιπλοκής αξιών και γεγονότων συνιστά ο *νομικός χαρακτηρισμός* (qualification juridique), ειδικά στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων και των (περιορισμών των) περιορισμών τους. Και τούτο ισχύει για τους κανόνες που θέτουν συνταγματικούς σκοπούς: Όπως το θέτει μεθοδολογικά ο Κ. Σταμάτης, «αμφιβολίες ως προς τη δυνατότητα εφαρμογής του προτύπου θεμελίωσης έννομων συνεπειών με νομικό συλλογισμό έχουν εκφρασθεί επίσης με αφορμή τους κανόνες εξουσιοδοτικού περιεχομένου και προγραμματικού χαρακτήρα (Ermessensermächtigungsnormen). Έχει υποστηριχθεί ότι σε αυτούς η πλήρωση του πραγματικού μέρους τους αφήνεται κατ' ουσία στη διακριτική ευχέρεια του αρμόδιου κρατικού οργάνου. Ούτε όμως η προσδοκώμενη ενέργεια είναι "παραγωγική" λογικά από τον κανόνα δικαίου ούτε και επιβάλλεται εκ των προτέρων με ακρίβεια συγκεκριμένη ενέργεια (...) Επομένως είτε πρόκειται για υποθετικά διατυπωμένους κανόνες είτε για προγραμματικούς κανόνες, η ολοκλήρωση της ερμηνείας τους πρέπει να θεμελιωθεί στο σχήμα ενός δικανικού συλλογισμού (...) Ειδικότερα, στη μείζονα πρόταση του τελευταίου θα χρειασθεί και πάλι η ερμηνεία ή η περαιτέρω διάπλαση κανόνα ή γενικής αρχής του δικαίου. Ενώ στην ελάχισονα πρότασή του θα κριθεί η δυνατότητα υπαγωγής

¹⁰⁷ *Ibidem*, σελ. 273-274. Ο Lind παραπέμπει σε F. Gény, *Judicial Freedom of Decision: Its Necessity and Method* σε: *In Science of Legal Method: Selected Essays by Various Authors* (μτφρ. E. Bruncken/L. B. Register), Boston Book Co, 1917, σελ. 1-46.

ή μη κρίσιμων πραγματικών περιστατικών στο πραγματικό μέρος του κανόνα που επιλέχθηκε»¹⁰⁸.

Η κρίσιμη πράξη της υπαγωγής δεν συνίσταται, εντούτοις, μόνο σε μια περιγραφή των πραγματικών γεγονότων, καθώς σε αυτήν ενυπάρχει μια *ερμηνεία* τους: Για παράδειγμα, στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 2287/2015 για τη συνταγματικότητα της περικοπής των συντάξεων στο δεύτερο μνημόνιο, το Συμβούλιο εκτιμά *ότι η πάροδος μερικών ετών* από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης δεν δικαιολογεί τη γενική επίκληση της οξύτητας της τελευταίας ως «έκτακτης» για να δικαιολογηθούν οι νέοι περιορισμοί στις συντάξεις. Σε αντίθεση με την απόφαση 668/2012 για το πρώτο μνημόνιο, το Δικαστήριο αξιολογεί διαφορετικά τα πραγματικά περιστατικά που δίνουν νόημα στον όρο «κρίση» και προβαίνει σε μια διαφορετική *στάθμιση* ανάμεσα στην προστασία των δικαιωμάτων και τη διαφύλαξη του γενικού συμφέροντος. Η ονομασία του πράγματος «κρίση», όχι όμως με την έννοια της αξιολογικής ουδετερότητας ή της απόδοσης στο πράγμα «κρίση» αυτού που του αναλογεί, αλλά αυτό που αξίζει να αποκαλέσουμε «κρίση» ή για την ακρίβεια αυτό που επιθυμούμε να προσδώσουμε στο πράγμα «κρίση», αποκτά σπουδαία νομική σημασία. Αυτή η πράξη της ονομασίας της «κρίσης» δεν μπορεί να είναι αντικειμενική, ως νομική κατηγορία ή ως γλωσσικό σημείο, αφενός γιατί δεν υπάρχει καθαρό νομικό λεξιλόγιο, αφετέρου διότι περικλείει την απόδοση πολλαπλών ιδιοτήτων σε ένα γεγονός, παραπέμπει δε προφανώς σε μια σειρά άλλων χαρακτηρισμών/υπαγωγών, τεχνικών, ιστορικών, πολιτικών, ηθικών, κοινωνικών, οικονομικών¹⁰⁹. Αυτές, στις κρίσεις, μεταφράζονται στην επίκληση της «λογικής», των δεδομένων της «κοινής πείρας», των εκθέσεων των «ειδικών» ως στοιχεία του πραγματικού που επικαθορίζουν την υπαγωγή του

¹⁰⁸ Κ. Σταμάτης, Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Σάκκουλας, 8η έκδ., 2009, σελ. 308-309.

¹⁰⁹ Βλ. Γ. Καραβοκύρη, Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Σκέψεις με αφορμή τις ΟλΣτΕ 2287-90/2015, ΔτΑ 68/2016, σελ. 340-341.

στον κανόνα και την εφαρμογή του τελευταίου¹¹⁰. Όσο πιο έντονη η πραγματολογική πίεση, δηλαδή η (εξωλεκτική) δύναμη στο (ενδολεκτικό) νόημα του κανόνα του δημοσίου συμφέροντος (βλ. παραπάνω τη σχετική θεωρία του O. Cayla), τόσο δοκιμάζεται και το δικαίωμα, καθώς ο περιορισμός του και ο περιορισμός των περιορισμών τελούν σε απευθείας σχέση.

Σε μια άλλη κρίση της εποχής μας, την πανδημία, η διακινδύνευση της δημόσιας υγείας, όπως αυτή συνάγεται από τους αριθμούς θανάτων και κρουσμάτων της Covid-19, καθώς και την υψηλή μεταδοτικότητα της νόσου, «σημαίνει» (signify) τον κανόνα (το σημείο-σημαίνον που θα ερμηνευθεί για να αποκτήσει νόημα) και περαιτέρω διευρύνει τον περιορισμό του, ώστε τελικά να καταλήξει στη συρρίκνωση του (πυρήνα του) δικαιώματος¹¹¹. Η απaráμιλλη ισχύς που η πραγματολογική δύναμη των πολυπαραγοντικών γεγονότων της κρίσης (π.χ. του ρυθμού μετάδοσης, της θνητότητας της νόσου, της επικινδυνότητας της κάθε μετάλλαξης του ιού) αποδίδει στο νόημα του δημόσιου σκοπού ως κανόνα γενικού συμφέροντος (της υγείας κατά την πανδημία, της δημοσιονομικής εξυγίανσης και πειθαρχίας της προηγούμενης δεκαετίας) τον τοποθετεί σε υπέρτερη, έναντι των άλλων δικαιωμάτων, θέση. Είναι αυτή η ατελής υποκειμενική φύση των δικαιωμάτων, αντίθετα με τις διδαχές των παραδοσιακών θεωριών του «*droit subjectif*»¹¹², που δείχνει ότι ο ερμηνευτικός κύκλος του δικαιώματος δεν κλείνει πριν «μιλήσει» το δημόσιο/γενικό συμφέρον.

Ο κανόνας δηλαδή του συνταγματικού σκοπού εμπεριέχει, ως εντολή και δεσμευτική κατεύθυνση στα όργανα της Πολιτείας, την εκτίμηση τόσο της πραγματικής κατάστασης (π.χ. της πανδημίας), όσο και της αξίας που αναγνωρίζει το

¹¹⁰ O. Cayla, La qualification ou la vérité du droit, Droits 18/1993, σελ. 3 επ.

¹¹¹ Στον βαθμό που πλέον η ουσιαστική αναιρέση της καθολικής απόλαυσης ενός δικαιώματος θεωρείται ότι δεν συνιστά παραβίαση του πυρήνα (βλ. παρακάτω).

¹¹² Στην κλασική μελέτη του J. Dabin αναδεικνύεται η πρωταρχική θέση του υποκειμενικού δικαιώματος, που στην ουσία απορροφάται στο ατομικό συμφέρον και έτσι κατοχυρώνεται σε κανόνα του θετικού δικαίου. Ακόμη και από τον αντικειμενικό κανόνα, με άλλα λόγια, καταλήγουμε στο ατομικό και υποκειμενικό δικαίωμα. J. Dabin, Le droit subjectif, Dalloz, 1952, σελ. 31-32.

δίκαιο στην προστασία της υγείας. Το δίκαιο διατηρεί μεν την αυτονομία του έναντι της οικονομίας ή της υγείας, όπως και έναντι της ηθικής ή της πολιτικής, όμως σε περιόδους κρίσης διαφαίνεται ακόμη πιο έντονα η *ετερονομία του κανόνα*, καθώς ραγίζει το κανονιστικό του κέλυφος. Σε πείσμα της κλασικής θεώρησης των δικαιωμάτων αποκλειστικά ως «θεσμικών» και «κανονιστικών» γεγονότων, η οξύτητα της κρίσης διασπά την ενότητά τους και τα εκθέτει στην *(απρόοπτη) μεταβολή* των πραγματικών συνθηκών. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τις ριζοσπαστικές και αποδομητικές θεωρίες της έκτακτης ανάγκης: Η αυστηρή διάκριση κανονικότητας και εξαίρεσης ή βέβαια η θεώρηση της κανονικότητας ως μιας άρρηκτης συνθήκης εξαίρεσης μοιάζει να υποχωρεί σε *εξηγητική αξία*, όταν το δίκαιο, όπως αυτό παράγεται από τους αυθεντικούς ερμηνευτές του, υποδέχεται και απορροφά τις κρίσεις. Έτσι, οι παραπάνω θεωρήσεις παραμένουν, παρά τη δογματική συνοχή και το κριτικό τους πνεύμα, περισσότερο *αξιολογικές και εξωτερικές ως προς την πρόσληψη της σχέσης νομικού κανόνα και πραγματικού*. Από την άλλη, η δεοντοκρατική θεωρία των δικαιωμάτων, ιδίως όταν εστιάζει στην έννοια της *καθολικότητας και της αυταξίας του δικαιώματος*, μοιάζει επίσης να αποδυναμώνεται σε αναλυτική αξία. Και τούτο διότι υποτιμά την περιγραφή ή για την ακρίβεια την κατανόηση για να περάσει οριστικά στο πεδίο της υποκειμενικότητας της αξιολόγησης ή της ιδεολογικής ή προγραμματικής υπεράσπισης των κανόνων. Αντιθέτως, η πραγματολογική θεώρηση των σταθμίσεων συλλαμβάνει αναλυτικά την κανονιστικότητα των αόριστων νομικών εννοιών (και, κατά συνέπεια, όπως είδαμε παραπάνω, των δικαιωμάτων). Βέβαια, ενισχύει, θέλοντας και μη, την ωφελμιστική ή συνεπειοκρατική θέση, διότι η (εξωδικαιική) δύναμη έρχεται να προσδιορίσει το (ενδοδικαιικό) νόημα της νομικής πρότασης. Δεν απορρίπτει, παρά ταύτα, την ύπαρξη των θεμελιωδών αξιών στο νομικό κείμενο, τις οποίες τοποθετεί ρεαλιστικά στη σχέση τους με το πραγματικό και το συγκείμενό του¹¹³.

¹¹³ Βλ. αναλυτικά για τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις και τη σχετική βιβλιογραφία σε Γ. Καραβοκύρη, Πανδημία και μεθοδολογία: μια πραγματολογική ανάγνωση των συνταγματικών δικαιωμάτων, ΕφημΔΔ 1/2021, σελ. 100-115.

Συμπερασματικά, σύμφωνα με την πραγματολογική ανάγνωση του συνταγματικού κανόνα, προέχει η μελέτη και ιδίως η εξήγηση/κατανόηση του διαλόγου ανάμεσα στο πραγματικό και το κανονιστικό, το γεγονός και την αξία, το δίκαιο και τις εξωνομικές σφαίρες προσδιορισμού (π.χ. την οικονομία, την ηθική, τη δημόσια υγεία και ασφάλεια κ.ο.κ.), αντί είτε την εμβάθυνση σε μια αξιακή, μεταφυσική ή ορθολογική θεώρηση, είτε τη διάλυση του κανόνα στις πραγματικές συνθήκες που τον διαμορφώνουν. Ακολουθώντας τη θέση του O. Cayla *«κανένα νόημα δίχως δύναμη, καμία δύναμη δίχως νόημα»* μεταγράφουμε στη μελέτη του Συντάγματος μια θεωρία με δυναμικό χαρακτήρα που προσπαθεί να μεταβολίσει τις εννοιολογικές μετατοπίσεις και μεταλλαγές των κανόνων, υπό το φως των πραγματικών γεγονότων. Στη μέθοδο αυτή μπορεί ασφαλώς να κρύβεται η υποκειμενικότητα της εκτίμησης των πραγματικών γεγονότων και των κανόνων. Όμως στη βάση του επιστημονικού μας συλλογισμού δεν βρίσκεται μια ηθική ή δεοντολογική θέση ή ένα συνταγματικό project. Εξάλλου, ο ίδιος ο βαθμός της απροσδιοριστίας και της υποκειμενικότητας, όταν αναφερόμαστε στα γλωσσικά σημεία, αυτά τα «γεγονότα» για τη ρεαλιστική θεωρία, είναι ασφαλώς, εξ αντικειμένου, λιγότερο εκτεθειμένος στην υποκειμενική αυθαιρεσία από την εκκίνηση διά της αντίστροφης θέσης, δηλαδή την ηθική ή πολιτική φιλοσοφία.

Την πραγματολογική θέση συμπληρώνει μεθοδολογικά η ρεαλιστική μας πεποίθηση ότι η σημασία των κανόνων του δικαίου δεν προκύπτει μέσα από τη σχέση γενικού (νόρμας αναφοράς) και ειδικού (συγκεκριμένου κανόνα), αλλά το αντίστροφο: *από τη συγκεκριμένη κάθε φορά εφαρμογή, δηλαδή από την «ατομική» νόρμα, παίρνει τη σημασία του (και) ο γενικός κανόνας*. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, καθοριστική είναι η μελέτη των δικαστικών αποφάσεων ως νομικών γεγονότων και σημασιών των κανόνων.

3.3. Το «νομολογιακό» δίκαιο των σκοπών

Υπό το φως των ανωτέρω μεθοδολογικών παραδοχών, ο ερευνητικός μας στόχος είναι ερμηνευτικός και κριτικός, με μια λέξη *εξηγητικός*. Δεν πρόκειται για μια μελέτη αποκλειστικά του θετικού δικαίου, διανθισμένη με θεωρητικές σκέψεις, ούτε από την άλλη για μια καθαρά θεωρητική πραγματεία, αλλά για μια εφαρμοσμένη θεωρία του δικαίου με αντικείμενο έρευνας τη νομολογία¹¹⁴. Η παραπάνω θεώρηση του δικαίου αναζητεί επίσης τις *προκατανοήσεις* (ερμηνευτική) του νομικού λόγου, καθώς το δίκαιο είναι ένα σύνολο προτάσεων και δηλώσεων (ρεαλισμός), των οποίων η σημασία προκύπτει στη σχέση ανάμεσα στη δύναμη και το νόημά τους (πραγματολογία). Συνεπώς, η περιγραφή του δικαίου και των κανόνων του προϋποθέτει την ανάλυση του νομικού λόγου και την εμβάθυνση, τόσο στις αξίες, όσο και στα πραγματικά γεγονότα, που τον συνθέτουν, σε αυτό το fact-value complex που συνιστά και τον επιστημολογικό άξονα της μελέτης μας. Ιδωμένη από το γενικότερο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, η πραγματολογική θέση προϋποθέτει την προηγούμενη απόρριψη της αντικειμενικής θεμελίωσης των αξιών και την αποδοχή της πολλαπλότητας των ερμηνειών¹¹⁵.

Ούτε, όμως, από την άλλη, υποστηρίζουμε ότι η περιγραφή των γεγονότων είναι αξιολογικά ουδέτερη, δίχως να εισχωρούν σε αυτήν θεωρητικές προτιμήσεις και υποκειμενικές ερευνητικά προθέσεις. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι η παράθεση των νομικών γεγονότων, ως δεδομένων, δεν μπορεί να έχει αξιώσεις ακρί-

¹¹⁴ Σύμφωνα με το πρότυπο που θέτει ο Cayla, με αφορμή τη διατριβή της *Bottini*, ό.π., πρόλογος, σελ. XIV.

¹¹⁵ Από αυτήν την άποψη, εκκινούμε από μια βασική θέση του νομικού θετικισμού του Kelsen, καθώς ο σχετικισμός είναι προϋπόθεση της αυτονομίας και της πολιτικής ελευθερίας. Βλ. *H. Kelsen*, *La démocratie: sa nature – sa valeur*, Dalloz, 2004, σελ. 3-4. Ωστόσο, επιχειρούμε να εμπλουτίσουμε το νομικό παράδειγμα με το πραγματολογικό και τη συγκεκριμενική πρόσληψη του κανόνα, ώστε να κατανοήσουμε κριτικά και ερμηνευτικά το περιεχόμενό του. Βλ. *O. Cayla*, *Les juristes à l'épreuve du tournant pragmatique*, σε: *D. Rousseau* (επιμ.), *Le droit dérobé*, LGDJ, 2007, σελ. 37 επ., *G. Karavokyris*, *L'autonomie de la personne en droit public français*, ό.π., ιδίως το κεφ. *La pragmatique, l'herméneutique et la théorie réaliste*, ό.π., σελ. 332-338.

βειας, ως το διαλογικό και επεξεργασμένο στην επιστημονική κοινότητα υπόβαθρο των ερμηνειών τους¹¹⁶. Για να το θέσουμε επιστημολογικά, η μέθοδος μας δεν υπακούει σε κάποια ταυτοτική τοποθέτηση, αλλά επιχειρεί να αναδείξει την ερμηνευτική όψη των νομικών μας κανόνων, όπως αυτοί εφαρμόζονται από τα δικαστήρια και εκλαμβάνονται από τη θεωρία. Ο ερμηνευτικός σχετικισμός, σύμφυτος με την παραγωγή του δικαίου, δίνει έδαφος στην περιγραφή, την εξήγηση και την ερμηνεία του κανόνα, παρά στην υιοθέτηση ενός αξιολογικού (αντικειμενικού) συνταγματικού λόγου. Η συνταγματική θεωρία δεν (πρέπει να) ταυτίζεται με μια συνταγματική ιδεολογία¹¹⁷, καθώς η περιγραφική λειτουργία του νομικού λόγου συνιστά και την επιστημολογική προϋπόθεση για να διατυπωθούν στη συνέχεια οι προγραμματικές και αξιολογικές θέσεις. Κοινώς, δεν πρέπει να έρχεται σε δεύτερη μοίρα στον συνταγματικό λόγο η *συνταγματική ορθοδοξία*, όχι με την έννοια μιας μονοσήμαντης ερμηνευτικής θέσης ή μιας προσήλωσης στη γραμματική-λογική ερμηνεία του κειμένου ή σε ένα κλειστό και αυτοαναφορικό θετικισμό και originalism¹¹⁸, αλλά ως προς την *έμφαση, επί της αρχής, του συνταγματολόγου*. Ο τελευταίος ενίοτε μετακινείται επιστημολογικά από το γεγονός στις αξίες, από τον κανόνα του δικαίου στους ηθικούς ή πολιτικούς λόγους που τον στηρίζουν, με την αξίωση της μοναδικής ορθής απάντησης ή

¹¹⁶ Ο Γ. Κτενάς, με αναφορά στη βεμπεριανή ορθολογικότητα και επιστημολογία, επιχειρεί να θεμελιώσει ακριβώς αυτή τη θέση, ώστε να επιλύσει τη σύγκρουση του αντικειμενισμού των αξιών και του υποκειμενισμού ή του σκεπτικισμού. Βλ. *Ιδίον*, Το πρόβλημα της θεμελίωσης των αξιών, Πόλις, 2022, ιδίως σελ. 38-39 για το ότι οι αξίες είναι προϋπόθεση, αλλά όχι περιεχόμενο της επιστημονικής γνώσης.

¹¹⁷ Σύμφωνα με τον Ο. Pfersmann, η νομική δογματική έχει την τάση να στρέφεται σε μια ιδεολογική ανάγνωση του δικαίου, όταν απομακρύνεται από τον λογικό εμπειρισμό και τον καθαρό νοματιβισμό του Kelsen (της πρώτης έκδοσης της Καθαρής Θεωρίας του Δικαίου, η οποία και αποτυπώνει τη μεγαλύτερη εγγύτητα του Kelsen με τον φιλοσοφικό κύκλο της Βιέννης). Βλ. *Ιδίον*, Contre le néo-réalisme juridique. Pour un débat sur l'interprétation, RFDC, vol. 52, 4/2002, σελ. 789-836 διαθέσιμο στο: <https://www.cairn.info/revue-francaise-de-droit-constitutionnel-2002-4-page-789.html>.

¹¹⁸ *W. Kaufman*, The Truth about Originalism, *The Pluralist*, Vol. 9,1/2014, σελ. 39-54.

εναλλακτικά της ιδεολογικής και πολιτικής καθαρότητας και σκοπιμότητας. Εντούτοις, οι μεταβολές στην ερμηνεία και στη νομολογία υπογραμμίζουν την ερευνητική αναγκαιότητα της ακρίβειας στην περιγραφή και την εξήγηση του νομικού φαινομένου, ως *σύνθεσης γεγονότων και αξιών*.

Μια σημαντική τάση στη σχέση σκοπών και δικαιωμάτων διαγράφεται στη νομολογία που υποδηλώνει τη μετατόπιση προς μια *συνεπειοκρατική/ωφελιμιστική αντίληψη* των δικαιωμάτων και κατ' επέκταση μια υπερτροφία των σκοπών και της λειτουργικής τους διάστασης. Για την ακρίβεια, η μετατόπιση μοιάζει να εμπεδώνει έναν *λειτουργικό συνταγματισμό*, εγγύτερα στον πραγματισμό και την ευελιξία του συνταγματικού κανόνα, παρά στην αξιακή και δεοντοκρατική του θεμελίωση. Η τελευταία, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι αυτό εγκαταλείπεται ή ότι δεν συνιστά σημείο αναφοράς των κανόνων. Πρόκειται για ένα «σημείο» ή «αναφορά», κατά τη νομιναλιστική προσέγγιση του P. Alferi, που προσδιορίζεται πολύ περισσότερο από το συγκεκριμένο και ενίοτε συντριπτικό βάρος του «συγκείμενου» και της «δύναμής» του, παρά με την αφηρημένη πρόσληψη μιας εμβληματικής ιδέας και αξίας¹¹⁹.

Όπως δηλαδή το σημείο «Σύνταγμα», ως λέξη, είναι μια αναφορά που επιτρέπει πολλαπλούς προσδιορισμούς του, έτσι και οι αξίες υπόκεινται μοιραία στη συγκεκριμενοποίησή τους, σε βαθμό που η τελευταία αποβαίνει καθοριστική για το νόημά τους. Με τους πυκνούς όρους του Hegel, στη Φιλοσοφία του Δικαίου, *το θετικό δίκαιο προηγείται του φυσικού και το προσδιορίζει, όχι το ανάποδο*¹²⁰. Η μελέτη μας αποσκοπεί τόσο περιγραφικά-αναλυτικά, όσο και κριτικά να καταγράψει την ένταση που διέπει το πεδίο των δικαιωμάτων και συνολικά επικαιροποιεί –στην πράξη– το νόημα του σύγχρονου συνταγματισμού, ως μια κριτική

¹¹⁹ P. Alferi, Guillaume d'Ockham, le singulier, ό.π., σελ. 27-53, 364-366.

¹²⁰ A. Lécrivain, Hegel et l'ethnicité, commentaire de la troisième partie des Principes de la philosophie du droit, Vrin, 2001, σελ. 31-36. Στην εγελιανή αυτή κατασκευή προκρίνεται ένα ορθολογικό δίκαιο (droit rationnel) που επιχειρεί στην πραγματικότητα να συμβιβάσει το θετικό και το φυσικό δίκαιο.

αποτίμηση των νομικών και θεσμικών γεγονότων της εποχής μας. Αυτός ο σύγχρονος, λειτουργικός συνταγματισμός (βλ. στον επίλογο) προδίδει και τη συνεχή διαπάλη των αξιών και των γεγονότων μέσα στην ενότητά τους.

3.4. Το Σύνταγμα ανάμεσα σε δεοντοκρατία και ωφελιμισμό

Στην ιστορία των ιδεών, ο ωφελιμισμός των J. Bentham και J. S. Mill ανάγει το συμφέρον και την ωφέλεια στον σκοπό του δικαίου, για να προσδιορίσει τη νεωτερική έννοια του ορθού λόγου. Κοντολογίς, ορθολογικό είναι αυτό που προάγει το συμφέρον και οδηγεί στη *μεγιστοποίηση* του αγαθού. Αυτή η μορφή ορθολογισμού, που προβάλλει ως «εργαλειακή» ή «λειτουργική»¹²¹, υπολαμβάνει ότι ο νομικός κανόνας συνδέεται άμεσα με τις συνέπειές του. Για τη συνεπειοκρατική ή ωφελιμιστική θεωρία, η συνταγματική της ιδιαιτερότητα έγκειται καταρχάς στην τεχνική της *στάθμισης* των δικαιωμάτων και της υπαγωγής τους στη βάση του πραγματικού. Αν το βασικό κριτήριο της ορθολογικότητας είναι οι συνέπειες και τα συμφέροντα, τότε είναι αναγκαία η επεξεργασία του κανόνα περισσότερο με βάση την εξυπηρέτηση ενός συγκεκριμένου σκοπού, παρά μόνο με την αναγωγή του αφηρημένα σε μια αξία ή σε μια δικαιολόγηση, που ανάγεται αποκλειστικά στο δέον είναι και εν γένει σε μια αφηρημένη ηθική διάσταση. Από την άλλη, στη δεοντολογική παράδοση, με αφετηρία τη σκέψη του Kant, η ηθική δικαιολόγηση και οι κατηγορικές προστακτικές, παρότι δεν αφορούν στην (πρώτη) καντιανή τους πρόσληψη το ίδιο το δίκαιο, που είναι διαχωρισμένο από την ηθική¹²², καθίστανται, στη σύγχρονη νομική θεωρία, κυρίαρχες θεμελιώσεις των κανόνων¹²³.

¹²¹ A. Caillé, *De l'utilitarisme diffus à l'utilitarisme dominant, Critique de la raison utilitaire. Manifeste du Mauss, La Découverte, 2003, σελ. 15-36.*

¹²² E. Kant, *Métaphysique des mœurs, Première partie, Doctrine du Droit, GF-Flammarion, 1994. σελ. 88 επ.*

¹²³ A. Renaut/L. Sosoe, *Philosophie du droit, PUF, 1991, σελ. 477 επ., J. Lenoble/A. Berten, Dire la norme: droit, politique et énonciation, Bruylant-LGDJ, 1996, σελ. 112.*

Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά η σχέση ωφελιμισμού και φιλελευθερισμού, δέοντος και συμφερόντων, στο πεδίο των δικαιωμάτων και στην οριοθέτησή τους από το δημόσιο ή το γενικό συμφέρον. Στο συνταγματικό δίκαιο, η σημασία που αποδίδει κανείς στις αξίες ή στα γεγονότα εκβάλλει, έστω σχηματικά, σε δυο διαφορετικές θεωρίες. Στις περιεκτικές θεωρίες των δικαιωμάτων (όπως στον Ronald Dworkin και τον John Rawls) το δικαίωμα συνιστά την πιο ισχυρή αξίωση και περικλείει (αντικειμενικά) όλους εκείνους τους (υποκειμενικούς) λόγους που μπορούμε να αντιτάξουμε απέναντι στην εξουσία και την αυθαιρεσία της. Κι αυτό γιατί στηρίζεται προηγουμένως σε μια θεωρία του προσώπου ως φορέα εγγενούς αξίας που έχει, λόγω της ανθρώπινης ιδιότητας, ενότητα νου και σώματος. *Το άτομο καθίσταται υποκείμενο ίσης ελευθερίας και ισότητας στις (νέο)καντιανές συμβολαιικές θεωρίες*¹²⁴. Σύμφωνα με τη δικαιοκρατική οπτική, τα δικαιώματα (και εν γένει οι κανόνες δικαίου) δεν εξαντλούνται σε υποκειμενικά συμφέροντα, αλλά, όπως αναφέρει ο Ν. Παπασπύρου, «ως ιστορική κατάκτηση του συνταγματισμού, αποδίδουν κάτι πολύ περισσότερο: σεβασμό στο πρόσωπο ως φορέα έλλογης βούλησης που δίδει το ίδιο αξία στη ζωή του, και θεώρηση της κρατικής εξουσίας ως της συλλογικής εξουσίας τέτοιων προσώπων, θεωρούμενων ως ίσων στην προκείμενη ιδιότητα»¹²⁵. Στην αρχή της καθολίκευσης και της γενικευσιμότητας ανάγεται το φιλελεύθερο αξίωμα «in dubio pro libertate», σύμφωνα με το οποίο ο περιορισμός των δικαιωμάτων αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα σε μια Πολιτεία ίσης ελευθερίας, που σέβεται πρωτίστως τους κοινωνούς της. Αυτή ακριβώς η θέση ενέχει ως αξιωματική τη θεμελιώδη χιουμιανή διάκριση ανάμεσα στο είναι και το δέον και τη θέσπιση του δικαίου με βάση κανόνες αντικειμενικής ηθικής, που δεν συναρτώνται με εμπει-

¹²⁴ Βλ. αντί πολλών Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 47-49.

¹²⁵ Βλ. *Ibidem*, σελ. 22.

ρικά και πραγματικά δεδομένα¹²⁶. Με το ηθικό κριτήριο μπορεί να ανιχνευθεί στο γενικό και το δημόσιο συμφέρον το σημείο της υπέρβασης του εγωιστικού ατόμου¹²⁷, να σταθμιστούν από τη δημόσια αρχή τα επιμέρους συμφέροντα και να κατανεμηθούν *ισότιμα* (στο όνομα της δικαιοσύνης) η ευθύνη και η ελευθερία μας¹²⁸. Ο Alexy δεν δέχεται τη ντουορκινική θεμελίωση των δικαιωμάτων ως *trumps* και διατυπώνει τη δική του θεωρία για τη στάθμιση/αναλογικότητα με τους όρους ενός ηθικού συλλογισμού των αξιών. Για τον ίδιο, ιδιαίτερη σημασία έχει η επιλογή ανάμεσα σε μια «εξωτερική» θεωρία («external theory», την οποία προκρίνει), όπου τα δικαιώματα ως *prima facie* θέσεις απορρέουν από ηθικές νόρμες, εντός του Συντάγματος, και μια εσωτερική θεωρία («internal theory»), στην οποία δεν νοείται ο διαχωρισμός μεταξύ δικαιώματος και περιορισμού, καθώς τα δικαιώματα εμφανίζονται όχι σε ένα πλαίσιο αρχών, αλλά ως συγκεκριμένοι και οριοθετημένοι κανόνες¹²⁹. Η πρώτη θεωρία είναι πολύ πιο φιλική με την προστασία των δικαιωμάτων, ενώ η δεύτερη πολύ πιο ευέλικτη

¹²⁶ Βλ. Α. Τάκη, Η ηθική αδιαφορία του νόμου, Πόλις, 2006, σελ. 62 επ. (για τη σύγκρουση εμπειριοκρατίας και αντικειμενικότητας στην ηθική, η οποία διατρέχει και τα θεμέλια του δικαίου). Επίσης Π. Σούρλα, Δίκαιο και Δικανική Κρίση, ό.π., σελ. 77.

¹²⁷ Βλ. για μια συνοπτική παρουσίαση των κριτικών αναγνώσεων της νεωτερικότητας Α. Renaut, L'ère de l'individu, Gallimard, 1989 και ιδίως την ταύτιση αυτονομίας-ανεξαρτησίας του ατόμου, σελ. 81-83.

¹²⁸ Σε αυτό το σημείο η νομική δεοντολογική θεωρία ανατρέχει στην πολιτική φιλοσοφία για τη διατύπωση των κριτηρίων της δικαιοσύνης και τη συμβατότητά τους προφανώς με το αίτημα της πολιτικής ενότητας και της ασφάλειας του δικαίου. Σε αυτό το πλαίσιο δεν έχουν θέση ωφελμιστικές θεωρίες, όπως π.χ. των Bentham και Mill, που εστιάζουν στο (ορθολογικό) συμφέρον του υποκειμένου, αλλά οι συμβολαικές μετα-καντιανές θεωρίες όπως του J. Rawls, (βλ. Political Liberalism, Columbia University Press, 1993). Σε αυτόν τον ορίζοντα του πρακτικού λόγου και ο P. Eleftheriadis, Legal Rights, Oxford University Press, 2008 και Hart on Sovereignty, σε: A. Dolcetti/L. Duarte d'Almeida/J. Edwards (επιμ.), Reading HLA Hart's "The Concept of Law", Hart Publishing, 2013, Oxford Legal Studies Research Paper, no. 85/2013 διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=2321612>).

¹²⁹ R. Alexy, A theory of constitutional rights, Oxford University Press, 2010, σελ. 168 επ.

στον περιορισμό τους, στο όνομα π.χ. του κοινού καλού. Στο πεδίο λοιπόν των δικαιωμάτων και της σχέσης τους με το γενικό συμφέρον, η ηθική αρχή της (προϋπάρχουσας, πριν κάθε περιορισμό) ελευθερίας συνιστά ένα *a priori* για την απόλαυσή τους, όμως, παράλληλα, η δημοφιλής νομολογιακά –και όχι μόνο θεωρητικά– πρακτική της στάθμισης και η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της αναλογικότητας αναδεικνύουν την επίδραση που έχει η συνεπειοκρατική εφαρμογή και η «εσωτερική» θεώρηση των κανόνων, όπως και μια σειρά από συγκρούσεις και υποχωρήσεις στο επίπεδο της προστασίας τους. Πέρα από το ηθικό status των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, το πραγματικό και, ιδίως, η σκοπιμότητα έρχεται να διαμεσολαβήσει τις σχέσεις μεταξύ των συνταγματικών αγαθών και να «παραβιάσει» την τυπική ισοτιμία των συνταγματικών διατάξεων.

Στο συνταγματικό πεδίο, η σύγκρουση ωφελιμισμού και φιλελευθερισμού ή αλλιώς συνεπειοκρατίας και δεοντοκρατίας ενεργοποιεί μια ευρύτερη προβληματική για τη σχέση *μέσων και σκοπών*, αλλά και μια συγκεκριμένη πρόσληψη του δικαίου και της σχέσης που αυτό διατηρεί με τις αξίες και τα γεγονότα. Πρόκειται για μια δογματική διαμάχη που δεν εξαντλείται στην προστασία των δικαιωμάτων μας ή σε μια θεωρία περί ελευθερίας και αντιδιαστολής της με τους εκάστοτε περιορισμούς που θέτει ο νομοθέτης, αλλά αφορά πρωτίστως τη συγκρότηση του *δημόσιου αγαθού*, το κατά πόσο δηλαδή η συνταγματική ελευθερία προστατεύει την εξουσία του προσώπου να απαιτεί από αυτήν να το αντιμετωπίζει ως διακριτό υποκείμενο και να το σέβεται ως φορέα έλλογης αυτονομίας¹³⁰. Αυτός ο όρος του δημοσίου αγαθού είναι που στη θεωρία της στάθμισης και της αναλογικότητας τίθεται με διαφορετικές συνθήκες, ως τελικά ένας κανόνας που σε μια «εσωτερική» θεωρία των δικαιωμάτων προηγείται και δεν έπεται της (ηθικής τάξης) ελευθερίας, καθώς επηρεάζεται από το πραγματικό και τις συνέπειες της ρύθμισης.

¹³⁰ Βλ. αναλυτικά τις παρατηρήσεις του Ν. Παπασπύρου, Μέσα και σκοποί στο δίκαιο των συνταγματικών δικαιωμάτων σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σελ. 408-409.

Το δημόσιο αγαθό συγκροτείται ως ο κανόνας αναφοράς και δικαιολόγησης των δικαιωμάτων, σε μια λειτουργία που έρχεται να μετριάσει τον φιλελεύθερο χαρακτήρα τους. Και τούτο σε μια σχέση αμφίσημη, που δεν αποκρυσταλλώνεται ποτέ, λόγω της αοριστίας των εννοιών και της δυναμικής ερμηνείας των σκοπών που εξαγγέλλει το συνταγματικό μας κείμενο. Όπως το θέτει ο Κ. Γιαννακόπουλος, μπορεί να γίνει λόγος για *Συντάγματα των σκοπών*, όταν σε αυτά επικρατεί ο προσδιορισμός των αποστολών της δράσης της κρατικής και δημόσιας εξουσίας, δηλαδή η νομιμοποιητική λειτουργία των ρυθμίσεων αυτών, και σε *Συντάγματα των ορίων*, όταν υπερτερεί η επιβολή των φραγμών στην εξουσία του νομοθέτη και της Διοίκησης και προτεραιότητα αποκτά η εγγυητική λειτουργία¹³¹.

Η διαπλοκή σκοπών και αξιών, πολιτικών και συνταγματικών εγγυήσεων, γεγονότων και κανόνων, μπορεί να αποτελέσει ερευνητικά και ένα κριτήριο για να διαγνώσουμε και τον βαθμό στον οποίο το Σύνταγμα λειτουργεί ή «εφαρμόζεται» *φιλελεύθερα* ή πιο *παρεμβατικά*. Αυτό το ερώτημα αποκτά ιδιαίτερο βάθος, ενόψει μάλιστα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, του «ανοικτού» χαρακτήρα του Συντάγματος του 1975, που επέτρεψε στους ερμηνευτές του πολλές και διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές αναγνώσεις, ανάλογα με τη συγκυρία.

¹³¹ Κ. Γιαννακόπουλος, Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και την κοινοτική έννομη τάξη, ΕφημΔΔ 5/2008, σελ. 734.

Κεφάλαιο 4

Σκοποί και αξίες στο «Σύνταγμα της Μεταπολίτευσης»

Τη μεταπολιτευτική συνταγματική θεωρία γοητεύει η φιλελεύθερη θεωρία των δικαιωμάτων, με άλλα λόγια ο (δικαιοκρατικός) εγγυητισμός και η θεμελίωση του Συντάγματος του 1975 στην προστασία των δικαιωμάτων έναντι των δημοσίων σκοπών που τα προσδιορίζουν ή τα περιορίζουν¹³². Εξάλλου, το Σύνταγμα του 1975 χαιρετίστηκε ως μια δημοκρατική και φιλελεύθερη στροφή του πολιτεύματος, μετά από τη μετεμφυλιακή «καχεκτική», σύμφωνα με τον όρο του Η. Νικολακόπουλου, δημοκρατία, η οποία ως εμπειρία αποδεικνύεται καθοριστική για την ανάπτυξη του εγγυητισμού, όπως στο έργο του Μάνεση¹³³, και τη δικτα-

¹³² Βλ. αναλυτικά Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων εν όψει του άρθρου 25 §§ 2, 3 και 4 του Συντάγματος, ό.π., ιδίως σελ. 43-57 και τις εκεί παραπομπές, Αντ. Μανιτάκης, Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Ι, Σάκκουλας, 1994.

¹³³ Όπως αναφέρει ο Γ. Σωτηρέλης, «Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Αριστόβουλος Μάνεσης ήταν εύλογο να μην ξεδιπλώσει όλες τις πτυχές του επιστημονικού προβληματισμού του για τον δημοκρατικό συνταγματισμό. Θα αρκεσθεί, παίρνοντας πλέον τη σκυτάλη από τον Σβώλο της ταραγμένης προπολεμικής και μεταπολεμικής περιόδου, στο να προτάξει την εγγυητική λειτουργία του Συντάγματος, προκειμένου να διασωθεί ό,τι μπορούσε να διασωθεί, ως προς την προστασία των πολιτικών και των ατομικών δικαιωμάτων, και αφιερώνοντας μόνο περιορισμένες ή/και υπαινικτικές σκέψεις για άλλα θεωρητικά θέματα, που είναι φανερό πάντως, ότι τον απασχολούσαν ιδιαίτερα. Στην κατεύθυνση λοιπόν αυτήν, της πρόταξης του εγγυητισμού απέναντι στην αυθαιρεσία της εκτελεστικής εξουσίας, θα κινηθεί κατ' αρχήν τόσο η διατριβή του ("Περί αναγκαστικών νόμων. Αι εξαιρετικά νομοθετικά αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας"), που εκδόθηκε το 1953, όσο και η υφηγεσία του, δηλαδή ο πρώτος τόμος του μνημειώδους έργου του "Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος", που εκδόθηκε το 1956. Η ίδια οπτική γωνία –έστω και με κάποιες αποχρώσεις– χαρακτηρίζει και το επίσης εμβληματικό εναρκτήριο μάθημά του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, το 1962, με τίτλο: "Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας", τον δεύτερο τόμο των Εγγυήσεων τηρήσεως του Συντάγματος, που ολοκληρώθηκε το 1965 (λίγο πριν από τα Ιουλιανά), το διδακτικό του εγχειρίδιο, το 1967, και το σύνολο σχεδόν των ειδικότερων μελετών του, πολλές από τις οποίες στηλιτεύουν με πολύ έντονο τρόπο τις αυταρχικές παρεκτροπές της

τορία των συνταγματαρχών. Σύμφωνα με τον Ν. Αλιβιζάτο, επρόκειτο για μια «συνταγματική επανάσταση» και την αποδοχή του κεκτημένου του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, ειδικά στο πεδίο της προστασίας των δικαιωμάτων (άρθρα 4-25) που με λίγες εξαιρέσεις, εγκρίθηκαν ομοφώνως¹³⁴. Αντιθέτως, ο Φ. Βεγλερής, διατύπωνε ενστάσεις, θεωρώντας ότι το Σύνταγμα του 1975 προετοιμάστηκε με το υλικό της προηγούμενης δεκαετίας¹³⁵. Η δε κριτική για τις περίφημες «υπερεξουσίες» του Προέδρου της Δημοκρατίας επικεντρώθηκε στο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος¹³⁶. Ωστόσο, το Σύνταγμα του 1975, ως ιδρυτικό πολιτειακό κείμενο της μεταπολίτευσης, σηματοδοτεί μεν μια συνταγματική στροφή και αναδεικνύει την αξία των δικαιωμάτων, αλλά ταυτόχρονα εισάγει *πολλαπλούς συνταγματικούς σκοπούς*, που κατοχυρώνουν τον κρατικό παρεμβατισμό και τη δυνατότητα του νομοθέτη να προσδιορίζει κατά τη διακριτική του ευχέρεια τις συνταγματικές διατάξεις. Και τούτο, αφενός στο επίπεδο της *επιφύλαξης του νόμου* που ενσαρκώνει τον νομοκεντρισμό της Πολιτείας μας, αφετέρου, και ιδίως, μέσα από τη ρητή αναγνώριση σκοπών που δεσμεύουν ως προς το αποτέλεσμά τους τα όργανα του δικαίου. Έτσι αναπτύσσεται στη συνταγματική θεωρία η ιδέα (και η κριτική) της λειτουργικής δέσμευσης των δικαιωμάτων, με

μετεμφυλιακής εξουσίας, ιδίως ως προς τις εκτοπίσεις των αντιφρονούντων, τις εκλογές βίας και νοθείας και την αυθαίρετη νομοθέτηση, μέσω των διαβόητων Πράξεων Υπουργικού Συμβουλίου». Βλ. *Ιδίου*, Αριστόβουλος Μάνεσης, ο ασυμβίβαστος υπερασπιστής του Δημοκρατικού Συνταγματισμού, constitutionalism.gr 21.12.2022. Ο Γ. Δρόσος επισημαίνει την παρακαταθήκη από τη δύσκολη συνάντηση της συνταγματικής «καχυποψίας» με τη δημοκρατικά και συνταγματικά αναδεικνυόμενη εξουσία, βλ. *Ιδίου*, Αριστόβουλος Μάνεσης: Παρακαταθήκες ενός μεγάλου Καθηγητή, ΘΠΔΔ 3/2023, σελ. 245 επ. Επίσης, βλ. *Π. Παυλόπουλο*, Επισημάνσεις για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων στην σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση, σε: . , Νομικές Μελέτες, Σάκκουλας, 2023, σελ. 523 επ.

¹³⁴ Ν. Αλιβιζάτος, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, Πόλις, 2012, σελ. 506-508.

¹³⁵ Φ. Βεγλερής, Το Σύνταγμα του 1975 και οι τύχες του, σε: *Ιδίου*, Άρθρα, 1974-1981, 1982, σελ. 135.

¹³⁶ Έτσι ο Μάνεσης στη μελέτη του για τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986 αναφερόταν στην «αναθεώρηση που δεν έγινε», Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, Παρατηρητής, 1989, σελ. 136-142.

άξονα το άρθρο 25 του Σ.¹³⁷ ή του διττού σε φύση υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων, όχι μόνο ως άτομο αλλά και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου¹³⁸. Αυτή η προβληματική διατηρείται στην επικαιρότητα σε όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, ως ένα εκκρεμές ανάμεσα στην αξία και προστασία των δικαιωμάτων και τον πραγματισμό και την παρεμβατική διάσταση των σκοπών, που καλείται να ικανοποιήσει ο νομοθέτης, για να αποκτήσει ακόμη μεγαλύτερη δυναμική, ακόμη και πρωτοφανή ένταση, στα χρόνια των κρίσεων.

¹³⁷ Το οποίο, σύμφωνα με τον Χ. Ανθόπουλο, συνοψίζει την αντι-ατομικιστική αντίληψη των ατομικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1975. Ειδικότερα, «Στην παράγραφο 1 του άρθρου 25 εισάγεται η διάκριση ανάμεσα στο άτομο και στο μέλος του κοινωνικού συνόλου: η συνταγματική αναγνώριση της κοινωνικότητας του ανθρώπου θα μπορούσε ενδεχομένως να εκληφθεί ως μία κατ' αρχήν ένδειξη για την κοινωνική δέσμευση είτε όλων ανεξαιρέτως των θεμελιωδών δικαιωμάτων είτε πάντως εκείνων που είναι συνδεδεμένα με την κοινωνική υπόσταση του ανθρώπου, δηλαδή τη ζωή του ως μέλους του κοινωνικού συνόλου. Στην παράγραφο 2 του άρθρου 25, η αναγνώριση και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων συνδέεται με την πραγματοποίηση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη. Αν ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε με τη διάταξη αυτή να προκαθορίσει τον σκοπό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ανεξάρτητα από την υποκειμενική βούληση του φορέα τους, τότε ασφαλώς βρισκόμαστε μπροστά σε μία εντελώς διαφορετική σύλληψη από εκείνη που διαπνέει το κλασικό φιλελεύθερο και ατομικιστικό πρότυπο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δηλαδή από την ελεύθερη και υπ' ευθύνη του φορέα του δικαιώματος επιλογή του σκοπού της άσκησής του. Στην παράγραφο 3 του άρθρου 25 εμφανίζεται η γνώριμη από ένα όχι και τόσο ελκυστικό συνταγματικό παρελθόν έννοια της "κατάχρησης" των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αν το "μυστικό" της σκοτεινής αυτής διάταξης βρίσκεται στις προγενέστερες απόπειρες εισαγωγής ή συνταγματικές ρυθμίσεις του θεσμού της κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων στη χώρα μας, τότε ασφαλώς βρισκόμαστε μπροστά σε μία "αμυντική γενική ρήτρα", η οποία ανοίγει διάπλατα τον δρόμο στην κρατική κηδεμονία της πολιτικής ζωής. Αλλά και η ίδια η έννοια της "κατάχρησης" των θεμελιωδών δικαιωμάτων κλονίζει ανεπανόρθωτα τη βασική φιλελεύθερη διάκριση μεταξύ συνταγματικά επιτρεπτού και συνταγματικά ανεπίτρεπτου. Με άλλα λόγια, ό,τι δεν απαγορεύεται δεν σημαίνει αναγκαία ότι θα επιτρέπεται, αφού θα μπορεί ανά πάσα στιγμή να υπαχθεί στο ενδεχόμενο του "καταχρηστικού"». Χ. Ανθόπουλος, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 27-28. Επίσης, του Ιδίου, Όψεις της συνταγματικής δημοκρατίας - Στο παράδειγμα του άρθρου 25 παρ.1 του Συντάγματος, σε: Δ. Θ. Τσάτσο/Ευ. Β. Βενιζέλο/Ξ. Ι. Κοντιάδη, (επιμ.), Το Νέο Σύνταγμα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2001, σελ. 153 επ.

¹³⁸ Α. Μανιτάκης, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 149 επ.

4.1. Ο «επιφυλακτικός» φιλελευθερισμός του Συντάγματος του 1975

Στην κριτική του Γ. Βλάχου για το Σύνταγμα του 1975 εντοπίζει κανείς το θεμελιώδες ερώτημα που αναπτύσσεται σταδιακά στην ελληνική συνταγματική θεωρία για τη σχέση μεταξύ ελευθερίας και κρατικού παρεμβατισμού¹³⁹. Ήδη με την κατοχύρωση των άρθρων 5 παρ. 1, 2 παρ. 1 και 25 παρ. 1 εκφράζεται μια φιλελεύθερη και προσωποκρατική αντίληψη για τα θεμελιώδη δικαιώματα, που υπογραμμίζει την αξία της αυτονομίας και του φορέα της, ως έλλογου υποκειμένου και ταυτόχρονα θεμελίου της συνταγματικής τάξης. Σε αυτά τα άρθρα πραγματώνεται η αντίληψη της ελευθερίας ως προϋπάρχουσας των περιορισμών της και μεταφράζεται η φιλελεύθερη αρχή *in dubio pro libertate*. Ο δικαστικός έλεγχος των περιορισμών του νομοθέτη, οι οποίοι τίθενται με βάση την επιφύλαξη του νόμου, πρέπει να είναι ιδιαίτερα αυστηρός. Ταυτόχρονα, όμως, στο άρθρο 25 παρ. 2, 3, και 4, διαγράφεται μια λειτουργική αντίληψη των δικαιωμάτων, ατομικών και κοινωνικών, που αναδεικνύει τη μεγάλη σημασία των σκοπών και των συμφερόντων, όπως αυτά καθορίζονται από τις κρατικές πολιτικές. Η υπαγωγή των δικαιωμάτων σε ένα συλλογικό υποκείμενο, όπως στο άρθρο 1 παρ. 3 Σ. και η εξαγγελία συνταγματικών σκοπών, όπως η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης του άρθρου 16 παρ. 2 Σ., ο έλεγχος της ραδιοτηλεόρασης από το Κράτος στο άρθρο 15 παρ. 2, η παρέμβαση στην ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία του άρθρου 106 παρ. 1 και 2, η δυσπιστία του –αναχρονιστικού πια– άρθρου 14 Σ. κ.ά. φανερώνουν μια σημαντική *απροσδιοριστία* στη σχέση μεταξύ των δικαιωμάτων και των (ομάδων) συμφερόντων, με συνέπεια την ευρεία διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη να ρυθμίζει τα όρια των δικαιωμάτων¹⁴⁰. Στο Σύνταγμα του 1975 προβάλλει η όψη των συνταγματικών σκοπών και των επιπτώσεων που αυτοί φέρουν για την προστασία των δικαιωμάτων μας. Κοινώς παρατηρεί ο ερμηνευτής του Συντάγματος μια καταστατική ένταση ανάμεσα στην «εξωτερική» και την «εσωτερική» θεώρησή τους. Η σχέση ανάμεσα στο άτομο και το

¹³⁹ Γ. Βλάχος, Το Σύνταγμα της Ελλάδας, 1979, σελ. 55-57.

¹⁴⁰ Χ. Ανθόπουλος, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στη μεταπολιτευτική συνταγματική εμπειρία. Το Σύνταγμα του 1975, η αναθεώρηση του 2001 και οι μεγάλες κρίσεις, ΕφημΔΔ 6/2021, σελ. 735-751.

μέλος του κοινωνικού συνόλου που απασχόλησε τον Αντ. Μανιτάκη στο βιβλίο του για το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, καθώς και τη μονογραφία της Ιφ. Καμτσίδου για την επιφύλαξη του νόμου¹⁴¹, καταδεικνύουν πως η μεταπολιτευτική εμπειρία, με βάση το κείμενο του 1975, επηρέασε κρίσιμα τις *δογματικές προτεραιότητες της συνταγματικής μας θεωρίας*. Σε κάθε περίπτωση, όπως αναφέρει ο Χ. Ανθόπουλος, η πρώτη αυτή περίοδος της Μεταπολίτευσης αποδείχθηκε αρκετά προστατευτική για τα δικαιώματα, λόγω της φιλελευθεροποίησης των ηθών (π.χ. στο οικογενειακό δίκαιο με τη μεταρρύθμιση του 1983), της προώθησης της συνδικαλιστικής ελευθερίας και, κυρίως, της μη επίκλησης από την πλευρά του νομοθέτη ή του δικαστή των λειτουργικών διατάξεων, όπως του χρέους της εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης του άρθρου 25 παρ. 4 Σ. Εξάλλου, ακόμη και στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων, η δημιουργία του ΕΣΥ και η δημοκρατική οργάνωση των ΑΕΙ, συνέτειναν στην εκπλήρωση των συνταγματικών σκοπών, δίχως να επιφέρουν κόστος σε άλλα δικαιώματα ή να ενισχύουν τον κρατικό πατερναλισμό¹⁴². Συνοπτικά, η περίοδος αυτή, μέχρι την αναθεώρηση του 2001, φέρνει στο προσκήνιο και εδραιώνει τον εγγυητισμό¹⁴³ που τόσο έλειψε από τη μετεμφυλιακή Ελλάδα και στον οποίο επικεντρώθηκε η μεταπολεμική ελληνική συνταγματική θεωρία, ενώ την ίδια στιγμή κατοχυρώνει και αναδεικνύει την *αρχή της (δημοκρατικής) νομοθετικής υπεροχής*, δηλαδή την ευρεία δυνατότητα του νομοθέτη να χαράσσει δημόσιες πολιτικές, ανάλογα με τους σκοπούς που επιτάσσει το Σύνταγμα, αλλά και να προστατεύει/υλοποιεί τα δικαιώματα. Το πλειοψηφικό παράδειγμα εγγράφεται σε μια ευρύτερη αντίληψη

¹⁴¹ Ιφ. Καμτσίδου, Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, Σάκκουλας, 2001. Επίσης θ. Αντωνίου, Η έννοια των εκτελεστικών του Συντάγματος νόμων για την άσκηση και προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, σε: Το Δημόσιο Δίκαιο σε εξέλιξη, Σύμμικτα προς τιμήν του καθηγητού Π. Παραρά, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2012, σελ. 75 επ.

¹⁴² Χ. Ανθόπουλος, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στη μεταπολιτευτική συνταγματική εμπειρία, ό.π., σελ. 736-741.

¹⁴³ Βλ. αναλυτικά Ε. Ι. Κοντιάδη, Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2002, Δ. Θ. Τσάτσος/Ευ. Β. Βενιζέλος/Ε. Ι. Κοντιάδης (επιμ.), Το νέο Σύνταγμα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2001.

για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Με τα λόγια του Γ. Τασόπουλου, πρόκειται στη Μεταπολίτευση για την επικράτηση του αξιώματος ότι ο «λαός μπορεί να θέλει οτιδήποτε αρκεί να το θελήσει». Ειδικότερα, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι στην περίοδο αυτή «ο βολонταρισμός αφορούσε πλέον τη δημοκρατική διαδικασία tout-court. Η “αυτοαναφορικότητα” της λαϊκής θέλησης επέβαλε μια *μονοσήμαντη έννοια δημοκρατικής νομιμοποίησης*, βασικό γνώρισμα της οποίας υπήρξε η αναγωγή της πλειοψηφικής εκλογικής διαδικασίας σε όρο θεμελίωσης της πολιτικής απόφασης, ο οποίος δεν ήταν απλώς αναγκαίος, αλλά έτεινε και *διεκδικούσε να αποβεί και ικανός, αποκλείοντας κάθε άλλη αντικειμενική παράμετρο ή κανονιστικό κριτήριο ορθότητάς της –αρκεί ότι το έχει θελήσει ο λαός»* (η υπογράμμιση του συγγραφέα)¹⁴⁴.

Η πρώτη αυτή περίοδος της Μεταπολίτευσης διαπνέεται και από μια κατεξοχήν μοντέρνα θέση για τη σχέση δικαίου και πολιτικής, όπως την έχει διατυπώσει ο Ευ. Βενιζέλος: «το δίκαιο της νεωτερικότητας είναι ο *ιδιαίτερος ιστορικά και θεσμικά τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται και δρα η πολιτική*. Το δίκαιο ως έννομη τάξη, ως σύστημα γραπτών κρατικών ή διεθνών ή ενωσιακών κανόνων που υποτάσσονται στην εσωτερική νομική λογική του καθενός από τα συστήματα αυτά, οφείλει την ύπαρξή του στην πολιτική»¹⁴⁵. Εφόσον, λοιπόν, το δίκαιο είναι ένας ή μάλλον ο πιο επιδραστικός, από την άποψη της δέσμευσης και της εντολής, τρόπος παραγωγής της πολιτικής, «ο ερμηνευτής και εφαρμοστής του δικαίου και εντέλει ο δικαστής οφείλει προφανώς να αντιλαμβάνεται και να *σέβεται το δίκαιο ως προϊόν της πολιτικής* (ενίστε ως προϊόν της υψίστης εκδοχής της πολιτικής που είναι η Ιστορία, δηλαδή η πολιτική του μακρού ιστορικού

¹⁴⁴ Γ. Τασόπουλος, Η λαϊκή κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας, Κριτική, 2014, σελ. 338. Ο Τασόπουλος ανιχνεύει μια ιακωβινική ρίζα στον βουλευσιαρχικό ελληνικό συνταγματισμό στο *Ε* (Σ“«-«±“», On the Jacobin Dimension of the Greek Constitutional Tradition, σε: . (©“^Ϊ“φ“Ψ“«±/ & fi@-“/ . Ζ“±\$Ψ(επιμ.), The Greek Crisis and European Modernity, Palgrave Macmillan, 2013, σελ. 59 επ. Βλ. επίσης Γ. Δρόσο, Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1996, σελ. 330, 359.

¹⁴⁵ Ευ. Βενιζέλος, Η σχέση δικαίου και πολιτικής από τη νεωτερική στη μετανεωτερική εποχή, ΕφημΔΔ 5/2021, σελ. 580.

χρόνου). Κατά την ίδια λογική προφανώς οφείλει να σέβεται τον νομοθέτη ως πολιτικό υποκείμενο, η βούληση του οποίου αποτυπώνεται στον νόμο και αναζητείται μέσω των ισχυόντων κανόνων ερμηνείας και συμπληρωματικά μέσω των επιστημονικά αποδεκτών μεθόδων ερμηνείας μεταξύ των οποίων και η αναγωγή στις προπαρασκευαστικές εργασίες, τις διάφορες εκδοχές της ιστορικής ερμηνείας κ.ο.κ. Πρώτος άλλωστε νομοθέτης είναι ο συντακτικός νομοθέτης και γενικότερα ο νομοθέτης των υπερεχόντων κανόνων δικαίου που λειτουργούν ως κανόνες αναφοράς»¹⁴⁶. Με δυο λόγια, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η νομοθετική υπεροχή δεν αποτελεί μόνο μια συνταγματική αρχή, αλλά τον σκληρό πυρήνα μιας (κοσμο)θεωρίας της κοινωνικής και πολιτικής μας συνύπαρξης, τη νομική μήτρα των όρων του κοινωνικού μας συμβολαίου.

4.2. Κράτος Δικαίου και στάθμιση: Οι δύο όψεις του συνταγματικού «εκσυγχρονισμού» στην αναθεώρηση του 2001

Κοινός τόπος της συνταγματικής θεωρίας για την αποτίμηση της αναθεώρησης του 2001 είναι η εμπέδωση του *εγγυητικού ρόλου του Συντάγματος* και των *θεσμικών αντιβάρων* στην πλειοψηφία, δηλαδή η επίδραση του αναθεωρητικού νομοθέτη στο συνταγματικό πεδίο των δικαιωμάτων, που η αναθεώρηση του 1986 παρέλειψε να καλύψει, όπως και η αναγνώριση ελεγκτικών θεσμών (βλ. ανεξάρτητες αρχές και τη θέση τους στο πολίτευμα¹⁴⁷). Περαιτέρω, η προσθήκη στο συνταγματικό κείμενο μιας σύγχρονης γενιάς δικαιωμάτων, με έμφαση στις νέες τεχνολογίες, τον ιδιωτικό βίο, την ελευθερία της πληροφόρησης κ.ά., καθώς και η κατοχύρωση της τριτενέργειας, αναδεικνύουν μια σημαντική τάση ενίσχυσης των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων¹⁴⁸. Όπως παρατηρούν οι

¹⁴⁶ *Ibidem*, σελ. 582.

¹⁴⁷ *H. Μανρομούστακου*, Σύγχρονες Μορφές Διοίκησης. Μία Συγκριτική & Ευρωπαϊκή Προσέγγιση των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, ιδίως σελ. 53-61 και *K. Παπανικολάου*, Η εξουσία των ανεξάρτητων αρχών, Σάκκουλας, 2018, σελ. 177-183.

¹⁴⁸ Όπως αναφέρει στην αποτίμησή του ο Ι. Σαρμάς, «στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα είχαμε σημαντικές προσθήκες που θωράκισαν και επέκτειναν την προστασία τους. Να αναφέρουμε ενδεικτικά την οριοθέτηση της έννοιας του δάσους και την υιοθέτηση της αρχής της αειφορίας

Ξ. Κοντιάδης και Α. Φωτιάδου, με την αναθεώρηση του 2001 κατοχυρώνεται στο θετικό δίκαιο ο «νέος συνταγματισμός», ένα πλέγμα αρχών και διατάξεων που αποσκοπούν να δώσουν απαντήσεις, ιδίως στο πεδίο του Κράτους Δικαίου¹⁴⁹ και της προστασίας των δικαιωμάτων, απέναντι στις προκλήσεις της διακινδύνευσης, της ασφάλειας και εν γένει της ανταπόκρισης σε παραδοσιακές λειτουργίες του Κράτους. Η αναθεώρηση συνέβαλε λοιπόν καίρια, ώστε το Σύνταγμα να εξοπλιστεί με τα απαραίτητα εργαλεία «ανθεκτικότητας» και να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις μεγάλες και διαδοχικές κρίσεις του 21^{ου} αιώνα¹⁵⁰.

(24.1), την αρχή της αναλογικότητας και την τριτενέργεια (25.1), την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των αντιρρησιών συνείδησης (4, ερμηνευτική δήλωση), το δικαίωμα απάντησης σε προσβλητικά δημοσιεύματα (14.5), τον σεβασμό των προσωπικών δεδομένων (9Α) και της γενετήσιας ταυτότητας (5.5), ενδυνάμωση του δικαιώματος αναφοράς (10.3), την απαγόρευση χρήσης παρανόμως κτηθέντων αποδεικτικών μέσων (19.4), την ενίσχυση της ισότητας ανδρών και γυναικών με λήψη θετικών μέτρων (116.2)». Βλ. *Ιδίου*, Τα αναξιοποίητα κοιτάσματα της αναθεώρησης του 2001, ΕφημΔΔ 6/2021, σελ. 717.

¹⁴⁹ Για την έννοια του Κράτους Δικαίου, θεωρητικά καθώς και για το πώς αυτή εξειδικεύεται (και) στην ελληνική έννομη τάξη βλ. αντί πολλών *Αντ. Μανιτάκη*, Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Ι, Σάκκουλας, 1994., ιδίως σελ. 291 επ.

¹⁵⁰ Σύμφωνα με τους Ξ. Κοντιάδη και Α. Φωτιάδου, «Η ενίσχυση της ανθεκτικότητας του Συντάγματος με την αναθεώρηση του 2001 ανέκυψε πρωτίστως μέσω του επεκτατισμού και της επιτακτικότητας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό προβλέφθηκε η απάλειψη αναχρονισμών ως επιβεβαίωση νομοθετικών και υπερνομοθετικών επιταγών, η ενίσχυση της αποτελεσματικότητας της παρεχόμενης προστασίας των δικαιωμάτων, η κατοχύρωση νέων δικαιωμάτων και η συνταγματοποίηση (μετα)κανόνων ερμηνείας. Στις εν λόγω τροποποιήσεις του συνταγματικού κειμένου περιλαμβάνονται ιδίως η απαγόρευση της δυνατότητας επιβολής ατομικών διοικητικών μέτρων, η αποσαφήνιση των ανώτατων ορίων προσωρινής κράτησης, η κατάργηση της θανατικής ποινής, η πληρέστερη κατοχύρωση του δικαιώματος για παροχή πληροφοριών από τη δημόσια διοίκηση και η ενδυνάμωση των εγγυήσεων του απορρήτου της επικοινωνίας. Επίσης, κατοχυρώθηκαν το δικαίωμα προστασίας της γενετικής ταυτότητας και η προστασία από βιοϊατρικές επεμβάσεις, τα δικαιώματα πληροφόρησης και συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας και το δικαίωμα προστασίας από την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων», Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, Η αναθεώρηση του 2001 και η συμβολή της στη συνταγματική ανθεκτικότητα. Μία αποτίμηση 20 χρόνια μετά, ΕφημΔΔ 6/2021, σελ. 726-727.

Περαιτέρω, ο νέος συνταγματισμός ταυτίζεται με έναν ανανεωμένο και επίκαιρο «εγγυητισμό», ο οποίος διαθέτει ερείσματα στην ηθική και πολιτική φιλοσοφία και σε μια ρασιοναλιστική φιλοσοφία του δικαίου. Τη δεκαετία του '90 και στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, ο επιστημονικός μας διάλογος για τα δικαιώματα μεταφέρεται κυρίως στο ηθικοπολιτικό πεδίο, υπό την επιρροή της εισαγωγής και απήχησης στην Ελλάδα της θεωρίας του R. Dworkin και εν γένει της μεταθετικιστικής στροφής πολλών και διακεκριμένων Ελλήνων συνταγματολόγων και φιλοσόφων του δικαίου¹⁵¹. Το «εκσυγχρονιστικό» και «δικαιοκρατικό» πρόταγμα της αναθεώρησης του 2001 έρχεται να συμπληρώσει και να ανανεώσει το δημοκρατικό και φιλελεύθερο κεκτημένο του Συντάγματος του 1975, με επίκεντρο, όπως φαίνεται και στην αποτίμησή της μετά από μια εικοσαετία, το άρθρο 25 παρ. 1 Σ. Άλλωστε, όπως υπονοεί ανοικτά ο Ευ. Βενιζέλος, γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας, 20 χρόνια μετά, το σύστημα των περιορισμών των δικαιωμάτων παραπέμπει πια κυρίως σε δύο έννοιες: *στην αρχή της αναλογικότητας και το γενικό συμφέρον*¹⁵². Η ρεαλιστική αυτή παραδοχή καταδεικνύει και τις δύο όψεις του συνταγματικού μας εκσυγχρονισμού, όπως και τη δυναμική σχέση που διατηρεί για το συνταγματικό μας δίκαιο η σχέση του δικαίου και της πολιτικής. Σε κάθε περίπτωση, στην αναθεώρηση του 2001 αντανakλάται η μετατόπιση του κέντρου ενδιαφέροντος του συνταγματικού λόγου από τις οργανωτικές διατάξεις του Συντάγματος στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁵³.

¹⁵¹ Βλ. Σ. Τσακυράκη, Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ, Π.Ν. Σάκκουλας, 1997, Π. Σούρλα, *Justi atque injusti scientia*, Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2015, Α. Τάκη, Η ηθική αδιαφορία του νόμου, ό.π.

¹⁵² Σε αυτό πνεύμα κινείται η μελέτη του Ευ. Βενιζέλου, Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία, ΔτΑ 84/2020, σελ. 275 επ. Στην αρχή της αναλογικότητας εστιάζει και ο Αντ. Μανιτάκης για τη σύγκρουση δικαιωμάτων και αγαθών και τις σταθμίσεις που μας υπαγορεύουν οι συνταγματικές αξίες. Βλ. Αντ. Μανιτάκη, Η προστασία της ζωής ως συνταγματικής αξίας (και ολίγα τινά περί των συνταγματικών αξιών και των αβέβαιων σχέσεων Δικαίου και Ηθικής), ΕφημΔΔ 3/2020, σελ. 250 επ.

¹⁵³ Σπ. Βλαχόπουλος, Από τις προκλήσεις στις κρίσεις: Τρεις δεκαετίες θεμελιωδών δικαιωμάτων στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, εισαγωγικό σημείωμα σε: Ε. Σαρπ/Σπ. Βλαχόπουλο/Α. Κιουσοπούλου (επιστημ. εποπτεία), Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου

Η εδραίωση της αρχής της αναλογικότητας και η μετατροπή της από τεχνική του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων σε συνταγματικό κανόνα/αρχή με πολλαπλές εφαρμογές αποτυπώνει ένα *αντι-πλειοψηφικό αντίβαρο*, στο οποίο, ωστόσο, θα μπορούσε να εμβαθύνει (μάλλον περισσότερο) η νομολογία. Όπως επισημαίνει ο Κ. Χρυσόγονος, «η ρητή κατοχύρωση της αρχής της αναλογικότητας στο άρθρο 25 θα μπορούσε να είχε αξιοποιηθεί περισσότερο, ιδίως σε ό,τι αφορά την πιο εντατική διεξαγωγή ελέγχου στο τρίτο στάδιο της αναλογικότητας, τη στάθμιση κόστους-οφέλους δηλαδή, η οποία παραμένει σε μία γκριζα ζώνη, μεταξύ του διεξάγεται και δεν διεξάγεται. Ή ακόμα και στον έλεγχο της καταλληλότητας και της αναγκαιότητας, ο οποίος πολλές φορές διεκπεραιώνεται από τα ελληνικά δικαστήρια με έναν τρόπο χαρακτηριστικά συγκρατημένο και με διατυπώσεις του τύπου ότι δεν είναι προφανώς ακατάλληλος ή προφανώς μη αναγκαίος ο ένας ή ο άλλος περιορισμός του Α ή του Β δικαιώματος»¹⁵⁴. Παράλληλα, η θέση αυτή της αναλογικότητας προαναγγέλλει μια ευρύτερη μετατόπιση της (αυθεντικής) ερμηνείας του Συντάγματος σε μια *πραγματολογική* και ευέλικτη θεώρηση της κανονιστικότητάς τους, ιδίως στο πεδίο των σταθμίσεων τους με μια πρόσληψη του «γενικού καλού/συμφέροντος»¹⁵⁵. Η έμφαση στην αρχή της αναλογικότητας αποδίδει, θέλοντας και μη, την «απομά-

της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2023, σελ. 148.

¹⁵⁴ Κ. Χρυσόγονος, Η Αναθεώρηση του 2001 Είκοσι Χρόνια και Δύο Αναθεωρήσεις μετά – μια παρέμβαση στη συζήτηση, ΕφημΔΔ 6/2021, σελ. 757.

¹⁵⁵ Αυτή η προβληματική συναρτάται άμεσα με τη μελέτη των ορίων και της έντασης του δικαστικού ελέγχου, δεδομένου του τεκμηρίου συνταγματικότητας των νόμων και της θέσης του δικαστή στο σχήμα της διάκρισης των εξουσιών. Στα μοντέλα του ελέγχου και την εφαρμογή τους στη νομολογία των κρίσεων (και όχι μόνο) αναφέρεται η διατριβή του Δ. Πατσίκα, Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι διαβαθμίσεις της έντασης του ελέγχου συνταγματικότητας στις αποφάσεις της Ολομέλειας (2011-2020), Σάκκουλας, 2022, σελ. 14-17, 27-49. Στην ευρύτερη προβληματική για την ισορροπία στη διάκριση των εξουσιών βλ. Γ. Γεραπετρίτη, Ισορροπία εξουσιών και δικαστικός παρεμβατισμός, Συγκριτικές σκέψεις για τη λειτουργία του ελληνικού Συμβουλίου Επικρατείας και του Ανωτάτου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου των ΗΠΑ, Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 2004, σελ. 197 επ.

γευση» του Συντάγματος, ήτοι την αντίληψη ότι το νόημά του δεν προκύπτει ως μια ηθική ή πολιτική αντικειμενική (αυτ)αξία, αλλά προκύπτει διαρκώς και εμπλουτίζεται στην ερμηνεία των αόριστων νομικών εννοιών της καταλληλότητας και της αναγκαιότητας. Το συνταγματικό κείμενο μοιάζει να «ρίχνεται» οριστικά –όχι, όμως, ανοχύρωτο– σε ένα κόσμο σκοπιμότητας, που παραπέμπει περισσότερο στην εκπλήρωση των σκοπών του Συντάγματος ή την εξέταση των συνεπειών της δράσης του νομοθέτη από την ηθικοπολιτική ακτινοβολία και αυτάρκεια των κανόνων-αρχών/αξιών ή των συνταγματικών ορίων.

Όπως μας υπενθυμίζει η μετωπική κριτική του Στ. Τσακυράκη στην αρχή της αναλογικότητας, δηλαδή η ανάδειξη του πραγματισμού και του ερμηνευτικού της σχετικισμού σε κίνδυνο αντί για εγγύηση των δικαιωμάτων¹⁵⁶, η αναθεώρηση του 2001, παρά τη δεδομένη προσήλωσή της στην αναβάθμιση της προστασίας των (νέων) δικαιωμάτων, μας εισάγει, ταυτόχρονα, στην πραγματιστική εποχή της στάθμισης. Στο συνταγματικό μας λεξιλόγιο, το οποίο ήδη στις αρχές του 21^{ου} αιώνα καλείται να υποδεχθεί, αρχής γενομένης με τις τρομοκρατικές επιθέσεις στη Νέα Υόρκη και την ανάδειξη της έντασης ασφάλειας (εσωτερικής και εξωτερικής) και ελευθερίας¹⁵⁷, τις καταστάσεις διακινδύνευσης και διατάραξης της

¹⁵⁶ Αυτό είναι και το κεντρικό επιχείρημα του *S. Tsakyrakis*, *Proportionality: An Assault on Human Rights?* *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 7, 3/2009, σελ. 468-493. Ο Στ. Τσακυράκης είχε αντιληφθεί την ηθικοπολιτικά προβληματική βάση της στάθμισης, με την έννοια της πλήρους αποδυνάμωσης της δεοντολογικής θεωρίας των δικαιωμάτων και της υπαγωγής της προστασίας τους σε αβέβαιες σταθμίσεις, υπό μια διευρυμένη οπτική του δημοσίου συμφέροντος. Κοντολογίς, η αρχή της αναλογικότητας παραμένει μια καθαρά αντι-δικαιωματική θεωρία. Βλ. Για τις απορίες στην εφαρμογή της αρχής σελ. 475-487. Βλ. επίσης για μια σύγχρονη κριτική της κατάχρησης της αρχής της αναλογικότητας από δύο σκοπιές, την επικουρικότητα της δημόσιας παρέμβασης και την ανάγκη να εξετάζεται η θεμιτή συνάφειά της με την ανθρώπινη ελευθερία τη μελέτη των *Γ. Δελλή/Ν. Παπασπύρου*, *Η ατελής προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ελλάδα και η ανάγκη υπαγωγής της δημόσιας παρέμβασης σε μία «δοκιμασία ελευθερίας», σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Το βιώσιμο Κράτος, Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, 2022, σελ. 475 επ.*

¹⁵⁷ Το πρόβλημα της σύγκρουσης ελευθερίας και ασφάλειας τελεί από την πρώτη στιγμή της γένεσής του σε μόνιμη ιστορική εξέλιξη. Η σημερινή μορφή της επίμαχης αξιακής σύγκρουσης

κανονικότητας, ειςχωρούν οι θεωρίες των εξαιρετικών περιστάσεων και του δημοσίου συμφέροντος¹⁵⁸, της αναγκαιότητας των περιορισμών των δικαιωμάτων, της ελαστικότητας και της ανθεκτικότητας του Συντάγματος¹⁵⁹. Πρόκειται για συνεκτικές θεωρίες και ερμηνευτικές ρήτρες που προσδίδουν μεγαλύτερη

–ακριβώς επειδή έχουμε μεταβολή της κατεύθυνσης της διακινδύνευσης– δημιουργεί και την ανάγκη νέας αντιμετώπισης της στάθμισης μεταξύ των συγκρουόμενων αγαθών. Δ. Τσάτσος, Ασφάλεια versus ελευθερία: Η ευρωπαϊκή διάσταση, σε: Χ. Ανθόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005, σελ. 21-22. Βλ. Ευ. Βενιζέλο, Η σχέση δημοκρατίας, κράτους δικαίου και ασφάλειας ως πρόβλημα κυριαρχίας και άρα πολιτικής – Το παράδειγμα της Ολυμπιακής ασφάλειας, σε: Χ. Ανθόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, ό.π., σελ. 41-42, Α. Μάνεση, Το πρόβλημα της ασφάλειας του κράτους και η ελευθερία, Συνταγματική θεωρία και πράξη, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1980, σελ. 390, Π. Μαντζούφα, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Σάκκουλας, 2006, σελ. 43 επ., Α. Παπακωνσταντίνου, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στο σύγχρονο πεδίο έντασης ανάμεσα στην ελευθερία και την ασφάλεια, ΕφημΔΔ 2/2010, ιδίως σελ. 231 επ., 137, Κ. Χρυσόγονο, Το θεμελιώδες δικαίωμα στην ασφάλεια, σε: Χ. Ανθόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, ό.π., σελ. 137 επ., Π. Φουντεδάκη, Η ασφάλεια στη μετανεωτερικότητα: Η παράδοση προϋπόθεση της ελευθερίας, σε: Π. Φουντεδάκη (επιμ.), Ελευθερίες – Δικαιώματα & Ασφάλεια στην ΕΕ, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, σελ. 13 επ.

¹⁵⁸ Π. Πικραμμένος, Δημόσιο Δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας, ΘΠΔΔ 2/2012, σελ. 97 επ., Δ. Εμμανουηλίδης/Μ. Σκανδάλη, Το δημοσιονομικό συμφέρον και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Χ. Αυγερινός, Δημόσιο συμφέρον. Θέσεις του Ελληνικού Δημοσίου σε πρόσφατες μεγάλες δίκες στην Ολομέλεια του ΣτΕ και στο ΑΕΔ, σε: ΔΣΑ, Μελέτες επί του Μνημονίου, 2013, σελ. 245 επ., 275 επ., Π. Λαζαράτος, Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης, ΘΠΔΔ 8-9/2013, σελ. 686 επ., Π. Φουντεδάκη, Οι ανατροπές της κανονικότητας και το καθεστώς έκτακτης ανάγκης, ΤοΣ 4/2007, σελ. 1149 επ.

¹⁵⁹ Βλ. Χ. Contiades/Α. Fotiadou, On Resilience of Constitutions. What Makes Constitutions Resilient to External Shocks?, Vienna Journal of International Constitutional Law, vol.9, 1/2015, σελ. 3-26, Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων. Κρίση ασφάλειας, οικονομική κρίση, πανδημία και Σύνταγμα, 2022, διαθέσιμο στο:

<https://www.epoliteia.gr/e-books/2022/04/14/h-syntagmatikh-anthektikothta-sth-dokimasia-twn-krisewn-krish-asfaleias-oikonomikh-krish-pandhmia-kai-syntagma-xenofon-contiades-alkmini-fwtiadou/>.

ευελιξία στον καθορισμό του περιγράμματος του συνταγματικού κανόνα, ιδίως των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, και περαιτέρω τον συνδέουν περισσότερο με μια *ωφελιμιστική παρά με μια δεοντοκρατική προσέγγιση*¹⁶⁰. Παράλληλα, η αναθεώρηση του 2001, με τη συνταγματική κατοχύρωση του κοινωνικού κράτους δικαίου στο άρθρο 25 παρ. 1 Σ. ενισχύει, ως κανονιστική αρχή, τη μήτρα των κοινωνικών δικαιωμάτων που συνδέονται άμεσα με την *εκπλήρωση δημόσιων σκοπών και την προαγωγή συλλογικών αγαθών*, όπως για παράδειγμα η προστασία της δημόσιας υγείας και της κοινωνικής ασφάλισης, ή, ακόμη, το αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης. Το τελευταίο, εξάλλου αναγνωρίστηκε ως νομικά δεσμευτικό σε μια σειρά από αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας και μεταγράφηκε σε συνταγματικό κανόνα στην αναθεώρηση του 2019¹⁶¹. Συμπερασματικά, το αναθεωρητικό κεκτημένο του 2001 καθίσταται το γόνιμο έδαφος που μπορεί από τη μια να ενισχύσει τα δικαιώματα και το Κράτος Δικαίου, ενώ από την άλλη έχει ήδη δημιουργήσει, από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, το νομικό οπλοστάσιο για την υποδοχή και τη –στο μέτρο του δυνατού– συνταγματική απορρόφηση ή εξομάλυνση των αλλεπάλληλων κρίσεων του καιρού μας. Όπως αναφέρει ο Ξ. Κοντιάδης, «η διασταύρωση του παραδοσιακού συνταγματισμού με την κοινωνία της διακινδύνευσης και τους νέους κινδύνους που δοκιμάζουν τη συνταγματική ανθεκτικότητα οδηγεί στο αίτημα για επαναθεμελίωση της εγγυητικής λειτουργίας του Συντάγματος, ως έκφραση ενός “νέου συνταγματισμού” που συνυφαίνεται με τη συνολική κοινωνική αβεβαιότητα και την ατομική ανασφάλεια την οποία βιώνει ο πολίτης στην ύστερη νεωτερικότητα»¹⁶².

¹⁶⁰ Γ. Καραβοκύρης, Πανδημία και μεθοδολογία, ό.π., σελ. 103 επ.

¹⁶¹ Σ. Χριστοφορίδου, Η αξιοπρεπής διαβίωση εντός του διαλόγου για τη συνταγματική αναθεώρηση, διαθέσιμο στο: https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2019/01/2018.12_christoforidou_axioprepis-diaviosi.teliko-2.pdf.

¹⁶² Ξ. Κοντιάδης, Δώδεκα μαθήματα συνταγματικού δικαίου, Παπαζήσης, 2023, σελ. 33.

4.3. Η πραγματιστική ανάγνωση του Συντάγματος στην εποχή της κρίσης

Τις δυο τελευταίες δεκαετίες, η πυκνότητα και η ένταση των εξαιρετικών γεγονότων και καταστάσεων σε όλες τις εκφάνσεις του συλλογικού βίου (τρομοκρατία, οικονομική κρίση, πανδημία, μεταναστευτικό, κλιματική αλλαγή) αναδιατάσσουν τα αντίστοιχα πεδία της ανθρώπινης εμπειρίας μας¹⁶³, αλλά και τις συνταγματικές μας πεποιθήσεις. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς τις διαφωνίες της συνταγματικής θεωρίας ως προς τη συνταγματικότητα των περιορισμών των δικαιωμάτων στην οικονομική κρίση και την πανδημία για να διαπιστώσει τη διαμεσολάβησή τους, αν όχι από ηθικοπολιτικές πολιτικές τοποθετήσεις, σίγουρα από εντελώς αποκλίνουσες ερμηνευτικές αντιλήψεις, όχι μόνο για τα πρακτικά –νομικά– στοιχεία των κρίσεων, αλλά και το ίδιο το συνταγματικό δίκαιο επί της αρχής, ως γνωστικό και εμπειρικό αντικείμενο¹⁶⁴. Στην αλληλουχία των κρίσεων εμπεδώνεται μια αίσθηση ή ακόμη και σιγουριά της *περατότητας* του Συντάγματος και επαναπροσδιορίζεται η θέση του κανόνα απέναντι στο πραγματικό: Η οικονομία και η δημόσια υγεία, η ασφάλεια και το περιβάλλον έρχονται με μεγάλη ένταση και με έμφαση στη *χρονικότητα* και την *τοπικότητά* τους συντελούν σε μια αλλαγή παραδείγματος, που αφορά πρωτίστως τον δικαιοκρατικό μας συνταγματισμό¹⁶⁵.

Στην πλούσια νομολογία των κρίσεων και στην περίφημη καμπύλη του δικαστικού ελέγχου¹⁶⁶ αναδεικνύεται ο αποφασιστικός ρόλος των δικαστηρίων για την ερμηνεία των αόριστων εννοιών και τη διακρίβωση της συνταγματικότητας

¹⁶³ Β. Χρήστου, Οι ατομικές ελευθερίες και η μεταβολή της ανθρώπινης συνθήκης, ΔτΑ 85/2020, σελ. 615 επ.

¹⁶⁴ Για την ανάλυση του συνταγματικού λόγου της κρίσης και τις διαφορετικές αντιλήψεις περί Συντάγματος και δικαίου βλ. Γ. Καραβοκύρη, Το Σύνταγμα και η κρίση, Κριτική, 2014, και Γ. Ζ. Δρόσο, Συνταγματικός λόγος και οικονομική κρίση, ΕφημΔΔ 6/2011, σελ. 764 επ. Επίσης, ευρύτερα, με αντικείμενο την πανδημία και την αναθεώρηση του 2019, Π. Μαντζούφα, Ο συνταγματικός λόγος την περίοδο των κρίσεων, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 8/2023, σελ. 493 επ.

¹⁶⁵ Γ. Καραβοκύρης, Πανδημία και μεθοδολογία, ό.π., σελ. 107 επ.

¹⁶⁶ Ευ. Βενιζέλος, Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση. Η καμπύλη του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων, Σάκκουλας, 2019, σελ. 20.

των περιοριστικών μέτρων. Από τη ΣτΕ Ολ. 668/2012 για το πρώτο μνημόνιο ή τη ΣτΕ Ολ. 2287/2015 για το δεύτερο (συντάξεις) έως τη ΣτΕ Ολ. 1684/2022 για τον εμβολιασμό των εργαζομένων σε δομές υγείας, καθώς και σε μια σειρά άλλων σημαντικών αποφάσεων, ο δικαστικός συλλογισμός προχωρεί σε μια ανατομία της εξαιρετικότητας και της πραγματολογικής διάστασης των μέτρων που νοηματοδοτεί καταρχάς διάφορες μορφές του δημοσίου/γενικού συμφέροντος και στη συνέχεια το άρθρο 25 παρ. 1 Σ. Από το δημοσιονομικό στο υγειονομικό δημόσιο συμφέρον σκιαγραφείται νομολογιακά μια ευρύτατη γκάμα περιορισμών των δικαιωμάτων και εκπλήρωσης ποικίλων συνταγματικών σκοπών. Έτσι επανέρχεται στο προσκήνιο των δικαιωμάτων, όχι μόνο το (πρακτικό και εφαρμοσμένο) ζήτημα της κανονιστικότητάς τους, ήτοι της *ad hoc* ισχύος και της εμβέλειάς τους, αλλά και εκείνο της θεμελίωσής τους στις αξίες ή τις συνέπειες¹⁶⁷, με όρους φιλοσοφίας του δικαίου, ή στην πρόσληψή τους ως αυτοτελών και κλειστών σε άλλες επιδράσεις θεσμικών γεγονότων, με σκληρό και απαραβίαστο πυρήνα¹⁶⁸. Σύμφωνα με μια βαθιά κριτική στις υποσχέσεις του σύγχρονου συνταγματισμού, τα δικαιώματα ασφυκτιούν ανάμεσα στην (άτυπη) εξαίρεση –που χαρακτηρίζεται στην εποχή μας ως συνεχής– και τον κανόνα, σε βαθμό που είναι πλέον αδύ-

¹⁶⁷ Ιδίως στο έργο του R. Dworkin. Για τον Dworkin, “according to law as integrity, propositions of law are true if they figure in or follow from the principles of justice, fairness, and procedural due process that provide the best constructive interpretation of the community’s legal practice”. *Idem*, *Law’s Empire*, Harvard University Press, 1986, σελ. 225. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το σύστημα δικαιωμάτων στις ΗΠΑ ερείδεται σε μια ισχυρή ηθική αντίληψη των προσώπων που μεταφράζεται σε ηθικά δικαιώματα απέναντι στο Κράτος, βλ. R. Dworkin, *Prendre les droits au sérieux*, PUF, 1995, σελ. 235, 237. Με βάση αυτές, μπορεί να βρεθεί και η ορθή απάντηση στα νομικά ζητήματα. Βλ. R. Dworkin, *No right answer*, σε: *Law, morality and society: essays in honour of H.L.A. Hart*, Clarendon Press, 1977, σελ. 58 επ.

¹⁶⁸ Σε αυτό το πλαίσιο μιας ισχυρής κανονιστικής δικαιολόγησης των δικαιωμάτων, ως θεσμικών γεγονότων, εντάσσεται η τοποθέτηση του C. Yannakopoulos, *L’état d’exception, nouveau régime de droit commun des droits et libertés ? Du terrorisme à l’urgence sanitaire, Rapport national (Grèce) à la XXXVIe Table ronde internationale de justice constitutionnelle comparée, Annuaire International de Justice Constitutionnelle, 2021*, διαθέσιμο στο:

https://cyannakopoulos.gr/wp-content/uploads/2021/09/CY_83.pdf.

νατον να διακρίνουμε με σαφήνεια τις κόκκινες γραμμές τους. Κοντολογίς, η κατάσταση εξαίρεσης έχει αναχθεί σε μια αδήριτη «νέα κανονικότητα», στην οποία το δίκαιο «αναχωρεί»¹⁶⁹. Σε κάθε περίπτωση, διαφαίνεται στην εποχή της κρίσης, στην οποία βρισκόμαστε ενώπιον της συχνής εφαρμογής ενός «συντεταγμένου δικαίου της ανάγκης»¹⁷⁰, η επικράτηση της στάθμισης και η υποχώρηση του (άκαμπτου και απαραβίαστου) πυρήνα¹⁷¹. Για μια άλλη θεωρητική ερμηνευτική προσέγγιση, οι κρίσεις, όπως η πανδημία, δεν σηματοδοτούν την ανεπιφύλακτη υπεροχή του δημοσίου συμφέροντος, ούτε οδηγούν σε μια λειτουργική θεώρηση των δικαιωμάτων, αλλά κατασκευάζουν –μάλλον προσωρινά– νέες ιεραρχήσεις και διασπούν στην ουσία την τυπική τους ισοτιμία¹⁷². Αυτό επιτελεί ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, όχι μόνο με τις σταθμίσεις και την επίλυση των συγκρούσεων, μεταξύ για παράδειγμα του δικαιώματος στην υγεία και των άλλων δικαιωμάτων, αλλά και με τη συγκριτική και τη συγκριτική

¹⁶⁹ Τη διάσταση αυτή αναδεικνύει η *Ιφ. Καμτσίδου*, Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου Ι, διαθέσιμο στο: https://www.constitutionalism.gr/2020-03-04_kamtsidou_pandimia/ και ΙΙ, διαθέσιμο στο: https://www.constitutionalism.gr/2020-08-28_kamtsidou_pandimia-anahorisi-dikaiou, Πανδημία και Σύνταγμα Β'. Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου, ΔτΑ 85/2020, σελ. 601 επ. Επίσης, *Α. Καϊδατζής*, Πανδημία, δημοκρατία, δικαιώματα. Το τέλος του συνταγματικού δικαίου;, ΔτΑ 84/2020, σελ. 381 επ.

¹⁷⁰ *Ευ. Βενιζέλος*, Πανδημία, θεμελιώδη δικαιώματα και Δημοκρατία, ό.π., σελ. 278 επ. Βλ. επίσης για τη σχέση της πανδημίας με μια ιδιαίτερη και «ιδιοσυγκρασιακή» κατάσταση εξαίρεσης και ευρύτερα τις θεσμικές και συνταγματικές της προκλήσεις, *Κ. Chrysogonos/A. Tsiftoglou* (επιμ.), *Democracy after Covid. Challenges in Europe and Beyond*, Springer, 2022 και τη συμβολή των *Κ. Chrysogonos/P. Viopoulos*, *The Pandemic as an Idiosyncratic Case of a State of Exception*, σελ. 3-21.

¹⁷¹ Βλ. αναλυτικά *Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου*, Πανδημία, Κράτος Πρόληψης και ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Κράτος και Σύνταγμα μπροστά στην υγειονομική κρίση, ΕφημΔΔ 1/2020, Σάκκουλας, σελ. 17-27.

¹⁷² Σε αυτή την ερμηνεία, που είναι πιο φιλική, μεθοδολογικά και επιστημολογικά, προς τα δικαιώματα στέκεται ο *Χ. Ανθόπουλος*, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στη μεταπολιτευτική συνταγματική εμπειρία, ό.π., σελ. 746 επ.

αντίληψη που ακολουθεί¹⁷³. Υπ' αυτή την έννοια, είτε κανείς υιοθετήσει τη θεωρία της επικράτησης ενός δημοσίου συμφέροντος των κρίσεων, είτε της νέας οριοθέτησης των σχέσεων μεταξύ των δικαιωμάτων, ανακύπτει ως μείζον ερευνητικό στοίχημα, αφενός ο ερμηνευτικός προσδιορισμός των σκοπών που επιτάσσει το Σύνταγμα, αφετέρου ο καθορισμός ενός νέου περιγράμματος για τα δικαιώματα και για τη στάθμιση των συνταγματικών αγαθών. Κι αυτό, καθώς στη συγκυρία οι σκοποί που διακηρύσσει το Σύνταγμα μοιάζει να επικαθορίζουν τα δικαιώματα, να τα δεσμεύουν δηλαδή στην εξυπηρέτηση ενός υπέρτερου δημόσιου «τέλους».

Η περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης σε τρεις –μείζονος σημασίας– (επαν)ιδρυτικές της στιγμές, δηλαδή το Σύνταγμα του 1975, την αναθεώρηση του 2001 και την εποχή της κρίσης, ιδίως μετά το 2008 και μέχρι σήμερα, αναδεικνύει και τρεις διαφορετικές περιόδους για τον ελληνικό (όσο μπορεί να περιοριστεί στα γεωγραφικά όρια ο χαρακτηρισμός) συνταγματισμό: Τη μετάβαση από τη δικτατορία των συνταγματαρχών στη *δημοκρατική έκρηξη*, τη *δικαιοκρατική και ανοικτή* ισορροπία στην αναθεώρηση του 2001 και την *πραγματοστική* και πιο *λειτουργική* εκδοχή του μετά την επέλευση της οικονομικής κρίσης και της πανδημίας. Όπως το συνοψίζει στη μελέτη του ο Χ. Ανθόπουλος, η περίοδος των πολλαπλών κρίσεων έρχεται να επικυρώσει την υποχώρηση, αν όχι το τέλος, της «αυστηρότητας» του Συντάγματος¹⁷⁴. Αυτή η εξέλιξη, από μια περιγραφική και ερμηνευτική σκοπιά, αναλύεται σε μια σειρά από παραδοχές για την κατανόηση του συνταγματικού κειμένου ως κανονιστικού φαινομένου, οι οποίες διατρέχουν τη μελέτη μας: α) τη ρεαλιστική διάκριση κειμένου και κανόνα δικαίου β) την πραγματιστική θέση για την περιπλοκή δύναμης και νοήματος, αξιών και γεγονότων εντός του νομικού κανόνα γ) την υποχώρηση της αυταξίας των δικαιωμάτων ενόψει της εκπλήρωσης των συνταγματικών σκοπών και της διασφάλισης των λειτουργιών του Κράτους.

¹⁷³ Γ. Καραβοκύρης, Πανδημία και μεθοδολογία, ό.π., σελ. 112 επ.

¹⁷⁴ Χ. Ανθόπουλος, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στη μεταπολιτευτική συνταγματική εμπειρία, ό.π., σελ. 746.

Όπως το θέτει στη μονογραφία του ο Β. Σκουρής, «μετά μία μακρά περίοδο ενός λελογισμένου φιλελευθερισμού με την πρόταξη του ατόμου και των δικών του αναγκών, πρωτοβουλιών και ελευθεριών με μικρότερο ή μεγαλύτερο έλεγχο του κράτους, έχουμε εισέλθει σε μία εποχή αναγνώρισης νέων και υπέρτερων αξιών. Για μεγάλο διάστημα γνωρίζαμε και δεχόμασταν με μία ίσως απλουστευτική, αλλά χαρακτηριστική λογική ότι –πρώτον– στο επίκεντρο (και) του (συνταγματικού) ενδιαφέροντος βρίσκεται ο άνθρωπος με την προσωπικότητά του και ότι –δεύτερον– η ελευθερία του ενός έχει ως απώτατο όριο την ελευθερία του άλλου, όπου μάλιστα προσπαθούσαμε να χαράξουμε την αποδεκτή από όλους οριογραμμή. Επιπλέον είχαμε συνηθίσει και προσχωρήσει στην ιδέα ότι το κράτος αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, διατηρώντας τον έλεγχο και την ευχέρεια των βασικών επιλογών. Και στα δύο αυτά σημεία γινόμαστε μάρτυρες εντυπωσιακών αλλαγών»¹⁷⁵. Σε αυτό το σύντομο πλην περιεκτικό απόσπασμα, μπορεί να εντοπιστεί η «λειτουργική» στροφή του δημοσίου δικαίου και του Συντάγματος ή αλλιώς η μετάβαση σε ένα Σύνταγμα των –ευέλικτων και δυναμικών– σκοπών έναντι των –στατικών και αξιακών– ορίων. Υποδηλώνει η παραπάνω θέση την πρόδηλη δοκιμασία, ιδίως στη νομολογία, μιας εξωτερικής θεωρίας της ελευθερίας, για να επανέλθουμε στον Alexy, στην οποία επικρατεί ως μια ηθικο-συνταγματική νόρμα η ατομική ελευθερία, από μια εσωτερική της θέση, όπου οι περιορισμοί, στο όνομα του γενικού συμφέροντος ή μιας πληθώρας συλλογικών αγαθών, είναι ενσωματωμένοι στο πεδίο του δικαιώματος, το οποίο δεν μπορεί να διακριθεί από αυτούς. Σε ακόμη πιο αφηρημένο και δικαιοπολιτικό επίπεδο, αυτή η μετάλλαξη του δημοσίου δικαίου μοιάζει να προαναγγέλλει ή να επικυρώνει μια κρίση του φιλελευθερισμού των δικαιωμάτων απέναντι στον νεο-ρεπουμπλικανισμό του κοινού αγαθού (βλ. επίλογο).

¹⁷⁵ Β. Σκουρής, Σύνταγμα και Ηθική, Σάκκουλας, 2024, σελ. 7.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΣΚΟΠΩΝ

Στη διδακτορική του διατριβή, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, ο P. de Montalivet έχει αναδείξει τη νομική κατηγορία των «σκοπών συνταγματικής αξίας» (*objectifs de valeur constitutionnelle*) και την κατοχύρωσή τους σε μια σειρά από έννομες τάξεις, καθώς και στο ενωσιακό και το ευρωπαϊκό δίκαιο¹⁷⁶. Πρόκειται για κανόνες που προσδιορίζουν, σε επίπεδο αποτελέσματος, τη δράση του νομοθέτη και την ανάληψη πολιτικών σε διάφορα πεδία εφαρμογής της, ενώ την ίδια στιγμή λειτουργούν ως πολλαπλές και ανοικτές σε ερμηνεία εξειδικεύσεις της γενικότερης έννοιας του δημοσίου ή του γενικού συμφέροντος. Ειδικότερα, οι σκοποί αυτοί δηλώνονται είτε ευθέως από τις συνταγματικές διατάξεις και τους νόμους, είτε προκύπτουν ως μια ερμηνευτική νομολογιακή κατασκευή, άμεσα συναρτώμενη με το γενικό/δημόσιο συμφέρον ή την εκπλήρωση των δικαιωμάτων μας, ιδίως εκείνων που θεσπίζουν τις θετικές υποχρεώσεις του Κράτους. Παράλληλα, όπως θα δούμε, οι σκοποί, όπως και η σκοπιμότητα καθεαυτή, ανακύπτουν στις τεχνικές του δικαστικού ελέγχου και τη συνταγματική ερμηνεία, ιδίως στην τελολογική και δυναμική εκδοχή της.

Επιγραμματικά, στο δεύτερο μέρος, εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας, μετά τη μεθοδολογική και επιστημολογική ανάλυση του σκοπού σε σχέση με τον κανόνα δικαίου, στη θέση των σκοπών εντός των κανόνων του θετικού δικαίου¹⁷⁷. Στη μελέτη μας δεν θα συμπεριλάβουμε σκοπούς που συνδέονται εννοιολογικά με τα αμυντικά ατομικά δικαιώματα και την υποχρέωση της αποχής του Κράτους,

¹⁷⁶ Στη διατριβή του ο P. de Montalivet επικεντρώνεται στη νομολογιακή κατασκευή των συνταγματικών σκοπών στη γαλλική έννομη τάξη από το Συνταγματικό Συμβούλιο, ενώ παράλληλα χρησιμοποιεί το συγκριτικό παράδειγμα. Παρότι η διατριβή αφορά κανόνες που θεμελιώνονται αποκλειστικά νομολογιακά και κατά τούτο δεν συντονίζεται με άλλα παραδείγματα, όπως το ελληνικό Σύνταγμα, οι προβληματισμοί της ως προς την κανονιστική υφή και τη λειτουργία των συγκεκριμένων διατάξεων παραμένουν καθολικού ενδιαφέροντος, από την άποψη της θεωρίας του δικαίου και του συνταγματικού δικαίου. Βλ. P. de Montalivet, *ό.π.*, για την κατοχύρωση στο θετικό δίκαιο ιδίως σελ. 35-70.

¹⁷⁷ Ο M. Maury στη μελέτη του χρησιμοποιεί τη διάκριση ανάμεσα στη σκέψη (δηλαδή τη θεωρία) και την παρουσία του σκοπού στο δίκαιο, *ό.π.*, σελ. 95.

παρά μόνον όταν *έμμεσα* αναφέρονται σε αυτά, ιδίως με τη μορφή των θεσμικών εγγυήσεων, ή όταν τα «παροχικά» δικαιώματα και ευρύτερα κρατικές αποστολές και δράσεις «επιστρέφουν» εξ αντανάκλασεως, λογικά και κανονιστικά, στην ατομική προστασία του δικαιώματος.

Κεφάλαιο 1

Ο κανονιστικός πλουραλισμός των σκοπών

Το Σύνταγμα αναγνωρίζει, στο ίδιο το κείμενό του, σκοπούς και όρια, που συχνά δύσκολα διακρίνονται. Στους κανόνες των δικαιωμάτων εντοπίζουμε το θεμέλιο του εγγυητισμού και την αποτροπή της αυθαιρεσίας στην άσκηση της πολιτικής, ήτοι στην επιδίωξη των σκοπών που το Σύνταγμα τάσσει στον νομοθέτη. Οι τελευταίοι, όπως το έχει αναδείξει ο Ευ. Βενιζέλος στην κλασική μονογραφία του για το γενικό συμφέρον, έρχονται να υπαχθούν στην κατηγορία της αόριστης αυτής νομικής έννοιας. Στην πραγματικότητα, η έννοια του γενικού συμφέροντος συνδέεται αφενός με τη λήψη «νομοθετικών μέτρων», αφετέρου με τη *συνταγματικότητα του σκοπού των μέτρων αυτών*. Κοινώς, οι λόγοι του γενικού συμφέροντος, δεδομένης της πολυσημίας και της ερμηνευτικής ανοικτής δομής της έννοιας¹⁷⁸, ταυτίζονται με τη συνταγματικότητα των σκοπών που διακηρύσσει ο νομοθέτης, με βάση το Σύνταγμα, ή που συνάγει ο δικαστής από το νομοθετικό ή το συνταγματικό κείμενο. Όπως επισημαίνει, ενδεικτικά, το Συμβούλιο της Επικρατείας, με αφορμή τις υποθέσεις της επαγγελματικής ελευθερίας, «προκειμένου δε ο δικαστής να είναι σε θέση να ελέγξει εάν οι επιβαλλόμενοι στην επαγγελματική ελευθερία περιορισμοί αποβλέπουν στην ικανοποίηση *συνταγματικών θεμιτού σκοπού, πρέπει να προκύπτει ή να συνάγεται από την ίδια τη ρύθμιση, ερμηνευόμενη σύμφωνα με τους κανόνες της λογικής και τα διδάγματα της κοινής πείρας και σε συνδυασμό με τη λοιπή νομοθεσία που διέπει την άσκηση του συ-*

¹⁷⁸ Βλ. *Ιφ. Καμτσίδου*, Οι αόριστες νομικές έννοιες ως όχημα πραγμάτωσης των θεμελιωδών αρχών και αξιών του πολιτεύματος, ΔιΔικ 5/2021, σελ. 705 επ. Σύμφωνα με την Καμτσίδου, «οι αόριστες έννοιες δεν είναι ασαφείς, δηλαδή δεν στερούνται σημασιολογικού περιεχομένου. Απλώς, έχουν ευρύτερη εννοιολογική περιφέρεια σε σχέση με τον πυρήνα τους, ενώ οι έννοιες που εμφανίζονται ως ορισμένες διαθέτουν «στενή» εννοιολογική περιφέρεια. Με άλλα λόγια, και οι αόριστες έννοιες στοιχειοθετούνται μέσα από τις κρίσιμες ιδιότητες των σχέσεων που ρυθμίζουν, διαθέτουν δηλαδή σημασιολογικό βάθος, δεν είναι όμως εύκολα διαγνώσιμο ποιες ομοειδείς καταστάσεις υπάγονται σε αυτές». Βλ. *Κ. Σταμάτη*, Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Σάκκουλας, 2009, σελ. 273-274, *Ευ. Κουτούπα-Ρεγκάκου*, Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο, Σάκκουλας, 1997, σελ. 16.

γκεκριμένου επαγγέλματος ή την επιχειρηματική εν γένει δραστηριότητα, ή από την εισηγητική έκθεση και τις προπαρασκευαστικές εργασίες για την ψήφιση του σχετικού νόμου, ο σκοπός που επιδιώκεται με τους περιορισμούς αυτούς (βλ. ΣτΕ 3802/2014 Ολομ, 420/2014 Ολομ, 228/2014 Ολομ, 315/2018 επτ., 2677/2016 επτ. κ.ά.)»¹⁷⁹. Έτσι, διαμορφώνεται ένας πλουραλισμός πηγών για τους σκοπούς, που έχει δυναμικό χαρακτήρα και περιεχόμενο και αποτυπώνει, στη συγκυρία, και το κανονιστικό περιεχόμενο ενός ευρύτερου συμφέροντος που έρχεται στη συνέχεια είτε να τους νομιμοποιήσει, είτε να τους περιορίσει. Όπως επιχειρηματολογεί ο Maury, με αφορμή το γαλλικό δημόσιο δίκαιο, η συνταγματική τελολογία έγκειται σε διατάξεις που επιδιώκουν να κατευθύνουν ενεργητικά τις συμπεριφορές των αποδεκτών τους και έχουν αδιαμφισβήτητα μια προγραμματική, πλην δεσμευτική κανονιστικά διάσταση¹⁸⁰.

1.1. Οι σκοποί στο κείμενο του Συντάγματος

Η λιτή αναφορά του Συντάγματος στην έννοια του γενικού ή του δημοσίου συμφέροντος (στο άρθρο 17 παρ. 1 Σ. για τους περιορισμούς στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία, στο άρθρο 106 παρ. 1 εδ. α' για την κρατική παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα, στο άρθρο 24 παρ. 1 εδ. δ' για το δικαίωμα στο περιβάλλον, στο άρθρο 12 παρ. 6 για τους αναγκαστικούς συνεταιρισμούς και στο άρθρο 33 παρ. 2 εδ. β' για τον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας), όπως βέβαια και η κατοχύρωσή του στο άρθρο 105 ΕισΝΑΚ, δεν συμβαδίζει με την πληθώρα των σκοπών που χαρακτηρίζουν το συνταγματικό κείμενο ή, βέβαια, ακόμη περισσότερο, με τους εκτελεστικούς νόμους των σχετικών διατάξεων¹⁸¹.

¹⁷⁹ ΣτΕ Ολ. 203/2020, σκ. 14.

¹⁸⁰ M. Maury, ό.π., σελ. 437.

¹⁸¹ Αυτή η αντίφαση γίνεται αντιληπτή από τον Βενιζέλο ως ζήτημα υπονόμησης της αυστηρότητας του Συντάγματος, λόγω της ερμηνευτικής ανοικτότητας του προσδιορισμού της έννοιας από τον δικαστή. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι «η αναντιστοιχία αυτή ανάμεσα στη λιτή χρήση της έννοιας του γενικού συμφέροντος στο συνταγματικό κείμενο και στην πληθωρική χρήση της από τη σχετική νομολογία γεννά –με άλλα λόγια– ένα πρόβλημα τυπικότητας: κλονίζει την ίδια τη νομική φύση του τυπικού Συντάγματος στο πιο πολύτιμο ίσως κεφάλαιό του, που είναι η κατοχύρωση των

Στους ρητούς συνταγματικούς σκοπούς που καλείται να υπηρετήσει με τις πολιτικές του ο νομοθέτης συγκαταλέγονται, εκτός από τις γενικές ρήτρες προστασίας της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Σ.) και του ατόμου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου (25 παρ. 1), η διασφάλιση της παιδείας και οι σκοποί της εκπαίδευσης (16 παρ. 1 και 2, δηλαδή η προαγωγή της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, καθώς και η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης) και της ραδιοτηλεόρασης (15 παρ. 2), οι σκοποί του άρθρου 21 Σ., όπως η προστασία του γάμου και της οικογένειας (άρθρο 21 παρ. 1), η μέριμνα για την υγεία (21 παρ. 3) και την κοινωνική ασφάλιση (22 παρ. 5) και η εφαρμογή της δημογραφικής πολιτικής (21 παρ. 5), η μέριμνα για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού (22 παρ. 1), η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, η σύνταξη δασολογίου και εθνικού κτηματολογίου (24 παρ. 1), η διαφάνεια στην επιλογή του προσωπικού του Δημοσίου (103 παρ. 7), των μέσων μαζικής ενημέρωσης (άρθρο 14 παρ. 9), της οικονομικής διαχείρισης και των εκλογικών δαπανών των κομμάτων και των υποψηφίων σε βουλευτικές εκλογές ή εκλογές των ΟΤΑ (29 παρ. 2) καθώς και στον τομέα της διαχείρισης πόρων των τελευταίων αυτών οργανισμών (102 παρ. 4), η αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου, από την ατμόσφαιρα και τα υπόγεια ή υποθαλάσσια κοιτάσματα, η προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης και η προαγωγή ιδίως της οικονομίας των ορεινών, νησιωτικών και παραμεθόριων περιοχών (106 παρ. 1) κ.ά. Παράλληλα, όπως επισημαίνει ο Κ. Γιαννακόπουλος, στο πλαίσιο της αναθεώρησης του 2001, προστέθηκαν συνταγματικοί σκοποί, όπως η κατοχύρωση ειδικών δικαιωμάτων των ατόμων με ειδικές αναπηρίες (21 παρ. 6) και η δυνατότητα λήψης θετικών μέτρων (116 παρ. 2)¹⁸².

συνταγματικών δικαιωμάτων (...)), *Ευ. Βενιζέλος*, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 15.

¹⁸² Κ. Γιαννακόπουλος, Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και την κοινοτική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 735.

Η διακήρυξη ενός συνταγματικού σκοπού έχει χαρακτήρα *προγραμματικό* και αναλύεται στη μετάβαση από *το ισχύον καθεστώς σε ένα μελλοντικό*, στο οποίο θα έχει εκπληρωθεί ένας συγκεκριμένος στόχος¹⁸³. Για τον B. Mathieu, οι συνταγματικοί σκοποί συνίστανται σε «συνταγματικές κατευθύνσεις που πρέπει να υλοποιήσει ο νομοθέτης» και συνεπώς δεν συνιστούν απλά μη δεσμευτικές κατευθύνσεις ή ένα είδος κανονιστικού ευχολόγιου¹⁸⁴. Στη μονογραφία του, ο Ευ. Βενιζέλος έχει αναδείξει πώς το γενικό συμφέρον μπορεί, μέσα από τη νομολογιακή του εξειδίκευση, να *συνδεθεί με ευρύτατες κανονιστικά συνταγματικές διατάξεις*, όπως η αρχή της ισότητας στο άρθρο 4 του Συντάγματος, ώστε να δικαιολογήσει, ως λόγος παρέμβασης του νομοθέτη, ποικίλους σκοπούς¹⁸⁵. Συνεπώς, ο προσδιορισμός των σκοπών δεν μπορεί παρά να είναι ερμηνευτικός και δημιουργικός, ιδίως από την πλευρά της δικαστικής εξουσίας, που ως ερμηνευτής του Συντάγματος παράγει και την αντικειμενική σημασία των προτάσεων του¹⁸⁶. Ο F. Melleray σημειώνει ότι «η μελέτη των σκοπών του νομοθέτη δεν είναι μια αδύνατη αποστολή»¹⁸⁷, καθώς ήδη αυτοί ενυπάρχουν σε βασικές συνταγματικές διατάξεις και διακηρύσσονται από τον νομοθέτη, σε επανάληψη ή εξειδίκευση των τελευταίων.

1.2. Η ερμηνευτική «ανακάλυψη» των συνταγματικών σκοπών

Ο νομοθέτης εκφράζει άμεσα έναν σκοπό ή μια βούληση με προγραμματικό περιεχόμενο. Γι' αυτό και ο νόμος, ειδικά αυτός που «εκτελεί» μια συνταγματική διάταξη, συνιστά μια προνομιακή αρμοδιότητα για την υποστήριξη ενός σκο-

¹⁸³ P. de Montalivet, Les objectifs de valeur constitutionnelle, ό.π., σελ. 10.

¹⁸⁴ B. Mathieu/M. Verpeaux, Contentieux constitutionnel des droits fondamentaux, LGDJ, 2002, σελ. 541.

¹⁸⁵ Ευ. Βενιζέλος, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 147 επ.

¹⁸⁶ Για την ερμηνευτική διάπλαση των συνταγματικών σκοπών βλ. και πάλι P. de Montalivet, ό.π., σελ. 29 επ.

¹⁸⁷ F. Melleray, Essai sur la structure du contentieux administratif français, LGDJ, 2001, σελ. 270.

πού¹⁸⁸. Κάποια νομοθετήματα έχουν από τη φύση τους *εξαγγελτικό χαρακτήρα*, όπως ο νόμος για τον προϋπολογισμό ή νόμοι που αφορούν την κοινωνική ασφάλιση, την τριτοβάθμια εκπαίδευση, την προστασία του περιβάλλοντος, την εθνική ασφάλεια και την άμυνα της χώρας και εν γένει την εκπλήρωση πολιτικών που δεν συνίστανται στην αποχή (π.χ. ελευθερία της έκφρασης, θρησκευτική ελευθερία, ιδιωτικός βίος), αλλά στην παροχή και την κρατική δράση. Πρόκειται για κείμενα που έχουν μια «τελολογική» φόρμα και περιέχουν ρυθμίσεις με κανονιστικό και υποχρεωτικό χαρακτήρα¹⁸⁹. Για τον νομοθέτη, οι σκοποί διακηρύσσονται στο συνοδευτικό υλικό του νόμου, τις αιτιολογικές εκθέσεις και τις εκθέσεις συνεπειών των ρυθμίσεων, ενώ για τον δικαστή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπάγονται στη *γενική κατηγορία* των σκοπών του δημοσίου/γενικού συμφέροντος.

Τα δικαστήρια χρησιμοποιούν τον όρο του γενικού ή δημοσίου συμφέροντος για να περιορίσουν/ελέγξουν τον περιορισμό ενός δικαιώματος, με την έννοια του αντιπεριορισμού και του αντίβαρου στην αυθαιρεσία της πολιτικής, κατά την εφαρμογή ιδίως της αρχής της αναλογικότητας¹⁹⁰. Σε αυτό το πλαίσιο, για τη διαπίστωση των σκοπών που απορρέουν από τις συνταγματικές διατάξεις ανατρέχουν κατά κανόνα στους σκοπούς που δηλώνονται από τον νομοθέτη. Οι τελευταίοι συνιστούν λοιπόν και τους λόγους δράσης (*reasons for action*) της Πολιτείας, με αντικείμενο την εκπλήρωση ή την οριοθέτηση ενός δικαιώματος. Για παράδειγμα, στην αιτιολογική έκθεση του ν. 3833/2010 «Προστασία της εθνικής οικονομίας – Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης» (Α' 40) αναφέρεται ότι με αυτόν επιδιώκεται η «*αντιμετώπιση των πρωτόγνωρων δυσμενών οικονομικών συνθηκών και της μεγαλύτερης δημοσιονομικής κρίσης των τελευταίων δεκαετιών*, η οποία έχει κλονίσει την αξιοπιστία της Χώρας, έχει προκαλέσει μεγάλες δυσκολίες στην προσπάθεια κάλυψης των δανεια-

¹⁸⁸ *M. Maury*, ό.π., σελ. 444.

¹⁸⁹ *P. de Montalivet*, ό.π., σελ. 53 επ.

¹⁹⁰ Βλ. *Κ. Γιαννακόπουλο*, Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β' 693/2011, ΣτΕ ΣΤ' 1620/2011 και ΣτΕ Α' 2094/2011, ΕφημΔΔ, 1/2012, σελ. 100.

κών αναγκών της και απειλούν σοβαρά την Εθνική Οικονομία». Ο σκοπός του νομοθέτη, που λειτουργεί ως «ομπρέλα» για να υπαχθούν σε αυτόν μια σειρά δημοσιονομικών παρεμβάσεων, αποτυπώνεται και στην απόφαση 668/2012 του ΣτΕ, που υπογραμμίζει ότι η επίμαχη νομοθεσία «αποσκοπεί τόσο στην αντιμετώπιση της κατά την εκτίμηση του νομοθέτη άμεσης ανάγκης καλύψεως οικονομικών αναγκών της χώρας όσο και στη βελτίωση της μελλοντικής δημοσιονομικής και οικονομικής της καταστάσεως, δηλαδή στην εξυπηρέτηση σκοπών, που συνιστούν κατ' αρχήν σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος και αποτελούν, ταυτοχρόνως, και σκοπούς κοινού ενδιαφέροντος των κρατών μελών της Ευρωζώνης, εν όψει της καθιερωμένης από τη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ενώσεως υποχρεώσεως δημοσιονομικής πειθαρχίας και διασφαλίσεως της σταθερότητας της ζώνης του ευρώ στο σύνολό της». Έτσι, μέσα από την εγγραφή του δημοσιονομικού δημοσίου συμφέροντος στην εθνική και την ενωσιακή του οπτική, το Δικαστήριο υιοθετεί και αναλύει, κατόπιν *πραγματικής εκτίμησης* της συνδρομής τους, τους δεδηλωμένους σκοπούς του νομοθέτη.

Στην πανδημία, ο δικαστής θεώρησε ως «επιτακτικό» δημόσιο συμφέρον, όπως και ο νομοθέτης, την προστασία της δημόσιας υγείας. Στην αιτιολογική έκθεση του σχεδίου νόμου «Κύρωση της από 30.3.2020 Π.Ν.Π. “Μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19 και άλλες κατεπείγουσες διατάξεις” (Α' 75)», συνοψίζονται οι μείζονες λόγοι της κρατικής παρέμβασης και του οριζόντιου περιορισμού των δικαιωμάτων¹⁹¹. Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 1684/2022 για τον υποχρεωτικό εμβολιασμό των εργαζομένων σε δομές υγείας, το Δικαστήριο αναφέρει ότι «ως κοινωνικό, το δικαίωμα στην υγεία συνίσταται στην υπο-

¹⁹¹ Ειδικότερα, «η ως άνω Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου εκδόθηκε συνεπεία της εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης για την αντιμετώπιση της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19, προκειμένου να αμβλυθούν οι συνέπειές της στην ελληνική οικονομία και αγορά εργασίας, να διασφαλισθεί η ομαλή λειτουργία της αγοράς για την προμήθεια ειδών πρώτης ανάγκης, να ενισχυθεί το Εθνικό Σύστημα Υγείας και να αντιμετωπισθούν περαιτέρω κατεπείγοντα ζητήματα που ανακύπτουν κατά το χρονικό διάστημα επέλευσης των συνεπειών της ανωτέρω πανδημίας και απαιτούν άμεση αντιμετώπιση, σε εναρμόνιση και προς τη συνταγματική υποχρέωση λήψης θετικών μέτρων για την προστασία των πολιτών».

χρέωση του Κράτους προς παροχή στους πολίτες υπηρεσιών υγείας υψηλού επιπέδου και, γενικώς, στην υποχρέωσή του προς λήψη των αναγκαίων εκάστοτε θετικών μέτρων που αποβλέπουν στην προστασία της υγείας, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η δημόσια υγεία, υπό την έννοια της πρόληψης των νοσημάτων και της προαγωγής της υγείας των πολιτών, στους οποίους εξ άλλου παρέχεται δικαίωμα να απαιτήσουν από το Κράτος την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρέωσής του. Επομένως, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες τίθεται σε σοβαρό κίνδυνο η δημόσια υγεία, όπως είναι η κατάσταση πανδημίας λόγω της εμφανίσεως ιού που διακρίνεται για την υψηλή και ταχεία μεταδοτικότητα του και την πιθανότητα προκλήσεως σοβαρών προβλημάτων υγείας στα άτομα τα οποία προσβάλλει, δημιουργώντας ακόμα και κίνδυνο για τη ζωή τους, το Κράτος, με γνώμονα την αρχή της προφυλάξεως, οφείλει να λαμβάνει όλα τα κατάλληλα και απαραίτητα μέτρα για τον περιορισμό της διαδόσεως της ασθένειας»¹⁹². Αντιλαμβανόμεστε στο παράδειγμα αυτό, πώς ο νομοθέτης εκθέτει και αιτιολογεί τους σκοπούς του και πώς ο δικαστής στη συνέχεια τους αναπτύσσει και τους ερμηνεύει στον δικό του συλλογισμό. Σε αυτόν τον ανοικτό διάλογο νομοθέτη και δικαστή κατασκευάζεται η συνταγματική εφαρμογή των σκοπών.

Συνεπώς, ο υποχρεωτικός εμβολιασμός ως περιορισμός της προσωπικής αυτοδιάθεσης του σώματος (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.) αποτελεί παρέμβαση «αναγκαία και πρόσφορη για την προστασία της υγείας και, εντεύθεν, της ζωής των πολιτών, σε συνδυασμό με την εκ του Συντάγματος οφειλόμενη κρατική μέριμνα για τη διαφύλαξη της λειτουργίας του συστήματος υγείας». Ο δημόσιος σκοπός της παροχής υγείας αναλύεται ειδικότερα, όπως υπογραμμίζει το Δικαστήριο, σε *διάφορες και αλληλοσυνδεδεμένες πτυχές του*, όπως στην *προστασία των υγειονομικών*, δηλαδή του προσωπικού που έχει την εγγύτητα στον υγειονομικό κίνδυνο, την *προστασία των ασθενών* που ευρίσκονται υπό τη φροντίδα των υπόχρεων σε

¹⁹² ΣτΕ Ολ. 1684/2022. Για τον υποχρεωτικό εμβολιασμό βλ. Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Περί της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού σε περίοδο πανδημίας: Μια ηθικο-συνταγματική θεώρηση, 2021, διαθέσιμο στο:

<https://www.epoliteia.gr/e-books/2021/11/02/peri-ths-ypoxrewtikothtas-tou-emboliastou-se-periodo-pandhmias-mia-hthiko-syntagmatiki-thewrhsh/>.

εμβολιασμό και οι οποίοι (ασθενείς) αποτελούν, λόγω της καταστάσεως της υγείας τους, ιδιαίτερος ευπαθή ομάδα και τέλος, την *αδιάλειπτη και αποτελεσματική λειτουργία υπηρεσιών υγείας*. Η τελευταία δεν πρέπει να διαταραχθεί ουσιωδώς λόγω της ενδεχόμενης ασθένειας του υγειονομικού προσωπικού –η οποία είναι πιθανότερη σε περίπτωση μη εμβολιασμού– και της διασποράς αυτής στους νοσηλεύομενους. Η προστασία της δημόσιας υγείας (άρθρο 21 παρ. 3 Σ.) λειτουργεί *ως μια μήτρα* επιμέρους συνταγματικών σκοπών που καθίστανται απαραίτητοι για την εκπλήρωσή της.

Η *περιπτωσιολογία* των σκοπών, όπως αυτοί αποτυπώνονται στη βούληση του νομοθέτη και την ερμηνεία του δικαστή, είναι πληθωρική, αν όχι *ανεξάντλητη*: Χαρακτηριστικά παραδείγματα στη νομολογία μπορούμε να βρούμε ιδίως στο πεδίο των σκοπών που απορρέουν από το άρθρο 22 παρ. 5 Σ. και το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση: π.χ. στην απόφαση ΣτΕ 3765/2013, η θέσπιση αντιμονοπωλιακής νομοθεσίας δικαιολογεί απόλυτα (σύμφωνα με τις διατάξεις των ν. 1882/90 και 2065/92) την ανάγκη λήψης μέτρων δημοσιονομικής σταθερότητας και οικονομικής βιωσιμότητας, δη του εθνικού κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος¹⁹³. Σε αποφάσεις με αντικείμενο την επαγγελματική ελευθερία σε συνταγματικό σκοπό που εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον *ανάγεται η απονομή της δικαιοσύνης* (στο παράδειγμα των προϋποθέσεων για την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος)¹⁹⁴ και η προστασία της δημόσιας υγείας και της βιωσιμότητας.

¹⁹³ ΣτΕ 3675/2013.

¹⁹⁴ ΣτΕ Ολ. 3515/2013. Στη σκ. 7, σύμφωνα με το Δικαστήριο, «για το δικηγορικό επάγγελμα, που είναι μεν ελεύθερο επάγγελμα, έχει, όμως, παράλληλα και τον χαρακτήρα δημόσιου λειτουργήματος, συνδεδεμένου με το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης, η ρυθμιστική επέμβαση του νομοθέτη, ως προς τους όρους εισόδου σ' αυτό, πρέπει να υπαγορεύεται από κριτήρια και να καθιερώνει προϋποθέσεις που ανάγονται στην ηθική συγκρότηση, τις επιστημονικές και τις εν γένει διανοητικές ικανότητες του υποψηφίου, ώστε η λειτουργία της δικαιοσύνης να υπηρετείται με πρόσωπα διαπιστωμένης επιστημονικής ικανότητας και ηθικής υπόστασης. Η θέσπιση ορίου ηλικίας για την εγγραφή στο βιβλίο ασκουμένων και, περαιτέρω για τον διορισμό, ως δικηγόρου, προσώπου που έχει τα απαιτούμενα από το νόμο ουσιαστικά προσόντα αποβλέπει στη μείωση του υπερβολικά μεγάλου, σε σχέση με τις υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες, αριθμού των δικηγόρων. Ο σκοπός όμως αυτός δεν ανταποκρίνεται στα κριτήρια της ρυθμιστικής παρέμβασης του νομοθέτη,

τητας του ΕΣΥ σε σχέση με τη φαρμακευτική δαπάνη (για την άδεια της άσκησης φαρμακείων)¹⁹⁵, ενώ δεν αναγνωρίζεται από το Δικαστήριο ως θεμιτός σκοπός του νομοθέτη που να εντάσσεται στο γενικό συμφέρον η αποτροπή του πληθωρισμού του επαγγέλματος και εν γένει της εισόδου νέων επαγγελματιών στον οικείο κλάδο¹⁹⁶. Σε συνταγματικά θεμιτό σκοπό έχει επίσης αναχθεί η αδιάλειπτη

που συνάγονται από την παρ. 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος και έχουν πιο πάνω μνημονευθεί. Η ηλικία, από μόνη της, δεν σχετίζεται με τις ηθικές ιδιότητες, ούτε αναγκάως μειώνει τις πνευματικές ικανότητες για την άσκηση του συγκεκριμένου επαγγέλματος. Εξάλλου, ούτε η ανάγκη να μην αυξάνεται, για τον μνημονευμένο λόγο, ο αριθμός αυτών που εισέρχονται στο δικηγορικό σώμα, αποτελεί συνταγματικά θεμιτό λόγο αποκλεισμού προσώπων από την είσοδο στο επάγγελμα αυτό».

¹⁹⁵ Βλ. ΣτΕ Ολ. 228-232/2014, στις οποίες το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι η «έκθεση του ανωτέρω νόμου, η θέσπιση των πληθυσμιακών αυτών κριτηρίων απέβλεπε στην εξασφάλιση της λειτουργικής και οικονομικής βιωσιμότητας των φαρμακείων και, κατ' επέκταση, στην αποτροπή της δημιουργίας κινδύνων για τη δημόσια υγεία» (σκ. 8), ενώ «η εξασφάλιση της βιωσιμότητας των φαρμακείων, και μάλιστα υπό συνθήκες λειτουργίας τους εκτός όρων ελεύθερου ανταγωνισμού, καθώς και η ορθολογική και ισόρροπη κατανομή τους σε ολόκληρη την Χώρα, προκειμένου να εξασφαλίζεται ο άμεσος και με ποιοτικά εχέγγυα εφοδιασμός του συνόλου του πληθυσμού με τα αναγκαία φάρμακα, αποτελούν επιτακτικούς λόγους δημοσίου συμφέροντος, οι οποίοι δικαιολογούν την επιβολή περιορισμών όχι μόνο στην άσκηση, αλλά και στην πρόσβαση στο επάγγελμα του φαρμακοποιού προσώπων που συγκεντρώνουν, κατ' αρχήν, τα νόμιμα προσόντα για την άσκησή του. Εξ άλλου, εφόσον το κόστος των χορηγούμενων από τα φαρμακεία φαρμάκων καλύπτεται, κατά ένα μεγάλο μέρος, από τους οικείους ασφαλιστικούς οργανισμούς κοινωνικής ασφαλίσεως, η υπερβολική και άνευ ευλόγου αιτίας λήψη φαρμάκων εκ μέρους των ασφαλισμένων, έχει ως συνέπεια την κατασπατάληση των περιορισμένων οικονομικών πόρων που διατίθενται από τον κρατικό προϋπολογισμό στους ασφαλιστικούς οργανισμούς για την υγειονομική περίθαλψη των ασφαλισμένων. Συνεπώς, εκτός των προαναφερθέντων λόγων, και ο σκοπός της αποτροπής του κινδύνου σοβαράς διαταράξεως της οικονομικής ισορροπίας του συστήματος κοινωνικής ασφαλίσεως, συνιστά επιτακτικό λόγο δημοσίου συμφέροντος που δικαιολογεί την επιβολή περιορισμών τόσο στην άσκηση όσο και στην πρόσβαση στο επάγγελμα του φαρμακοποιού» (σκ. 9).

¹⁹⁶ Βλ. απόφαση 1664/2011 για τα βυτιοφόρα, το ΣτΕ Ολ. επισημαίνει ότι «στην επαγγελματική ελευθερία μπορεί ο νόμος να επιβάλλει περιορισμούς μόνον για λόγους δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος, οι οποίοι σε κάθε περίπτωση πρέπει να τελούν σε συνάφεια προς το αντικείμενο και τον χαρακτήρα της ρυθμιζόμενης επαγγελματικής δραστηριότητας (βλ. ΣτΕ Ολ. 3665/2005, 2204-

λειτουργία και συνέχεια των δημοσίων υπηρεσιών¹⁹⁷, η τήρηση του πλουραλισμού στο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο¹⁹⁸, η διαφάνεια και η αξιοκρατία που συνάπτονται με τον σκοπό μιας αποτελεσματικής, παραγωγικής και ορθολογικής διοίκησης¹⁹⁹, η προστασία του οικιστικού περιβάλλοντος (η διαδικασία έκδοσης οικοδομικής αδείας από ειδική προς τούτο δημόσια αρχή)²⁰⁰, η υποχρέωση του Κράτους και των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης να παρέχουν στους πολίτες υπηρεσίες υγείας υψηλού επιπέδου, οι οποίες πρέπει να καλύπτουν τις ανάγκες διάγνωσης και θεραπείας των σχετικών παθήσεων, με την παροχή και των αναγκαίων φαρμάκων²⁰¹, η ανάγκη προστασίας της δημοσιονομικής ισορροπίας και

2224/2010). Τέτοιο λόγο δεν συνιστά, πάντως, η προστασία του οικονομικού συμφέροντος των ήδη δραστηριοποιουμένων σε συγκεκριμένο επαγγελματικό κλάδο (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 474, 475/1989, 3665/2005) με την αποτροπή της εισόδου στον κλάδο αυτό νέων επαγγελματιών και της εκ του λόγου τούτου μειώσεως των προσόδων από την άσκηση της επαγγελματικής αυτής δραστηριότητας. Ενόψει των ανωτέρω, δεν μπορεί να εξαρτηθεί η χορήγηση διοικητικής αδείας για την άσκηση επαγγέλματος από την προηγούμενη εκτίμηση της Διοικήσεως ότι συντρέχει πραγματική ανάγκη για την άσκησή του, ως εκ του ότι οι ήδη ασκούντες το επάγγελμα αυτό δεν επαρκούν για να καλύψουν τις σχετικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου» (σκ. 6).

¹⁹⁷ Όπως αναφέρει η Ευ. Πρεβεδούρου, «βασική αρχή είναι η αρχή της συνέχειας των δημοσίων υπηρεσιών που κατοχυρώνεται στο άρθρο 23 παρ. 2 του Συντάγματος σύμφωνα με το οποίο επιτρέπεται, για να διασφαλιστεί η εξυπηρέτηση ζωτικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου, να επιβληθούν με νόμο περιορισμοί στο δικαίωμα απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων και του προσωπικού επιχειρήσεων δημόσιου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας. Βλ. συναφώς ΣτΕ Ολ. 957/1978». Περισσότερα σε Ευ. Πρεβεδούρου, Η έννοια της δημόσιας υπηρεσίας, διαθέσιμο στο: <https://www.prevedourou.gr/η-έννοια-της-δημόσιας-υπηρεσίας-γενικ>.

¹⁹⁸ Δημόσια υπηρεσία υπό λειτουργική έννοια είναι η δημόσια ραδιοτηλεοπτική υπηρεσία που συνίσταται στην παροχή αξιόπιστων και έγκυρων πληροφοριών στο κοινωνικό σύνολο, στην ενημέρωση των πολιτών σε όλα τα σημεία της επικράτειας με τρόπο αντικειμενικό, πολυφωνικό και με βάση τις αρχές της ισοπολιτείας και του σεβασμού και της διακίνησης όλων των ιδεών και απόψεων που αναπτύσσονται σε μια πλουραλιστική δημοκρατική κοινωνία (ΣτΕ Ολ. 1901/2014).

¹⁹⁹ Βλ. ΣτΕ 3627/2015, 3248/2015.

²⁰⁰ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 2149/2020, 2235/2020, 2148/2020.

²⁰¹ ΣτΕ 1591/2023, στην οποία το Δικαστήριο επισημαίνει ότι «ιδρύεται ευθεία εκ του Συντάγματος υποχρέωση του κράτους για την προστασία της υγείας των πολιτών, προς

της περιουσίας του Κράτους²⁰², η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των μαθητών²⁰³, η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και η ενίσχυση του ανταγωνισμού²⁰⁴ κ.ά.

πραγμάτωση της οποίας επιβάλλεται η λήψη θετικών μέτρων, *ώστε να εξασφαλίζεται η παροχή υπηρεσιών υγείας υψηλού επιπέδου*, ενόψει και της συνταγματικής κατοχύρωσης, με το άρθρο 5 παρ. 5, του ατομικού δικαιώματος των πολιτών στην προστασία της υγείας. Ειδικότερα, στα μέτρα αυτά εντάσσονται και τα απαραίτητα μέτρα για την πρόληψη της διάδοσης και την καταπολέμηση μεταδοτικών ασθενειών οι οποίες συνιστούν σοβαρό κίνδυνο για τη δημόσια υγεία, όπως είναι ο εποχικός (αντιγριπικός) εμβολιασμός, *ώστε να διασφαλίζεται η δημόσια υγεία υπό την έννοια της πρόληψης νοσημάτων, της προφύλαξης από αυτά και της προαγωγής της υγείας των πολιτών*, στους οποίους, εξάλλου, παρέχεται δικαίωμα να απαιτήσουν από το κράτος την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρέωσής του (ΣτΕ 201/2020 Ολ., 2137, 2568/2019, 431/2018 Ολ., 1749/2016 Ολ., 3802/2014 Ολ., 1187/2009 Ολ., 400/1986 Ολ.). Περαιτέρω, σε εκπλήρωση της ανωτέρω συνταγματικής επιταγής, η άσκηση κάθε επαγγελματικής δραστηριότητας που συνίσταται στην παροχή υπηρεσιών υγείας επιτρέπεται μόνο σε όσα πρόσωπα έχουν τα προσόντα εκείνα τα οποία ο τυπικός ή κανονιστικός νομοθέτης έχει κρίνει αναγκαία, προκειμένου να διασφαλίζεται η παροχή στους πολίτες υψηλού επιπέδου υπηρεσιών για την προστασία της δημόσιας υγείας (ΣτΕ 2568/2019 7μ., 431/2018 Ολ., 1804/2017 Ολ., 1790/2016, 1634/2009, 2267/2005 7μ.)» (σκ. 5).

²⁰² Βασικές αναφορές στη νομολογία αυτή της κρίσης η ΣτΕ Ολ. 668/2012 (σκ. 35) και ΣτΕ Ολ. 1116/2014 (σκ. 24), για την αναγωγή των επίμαχων μέτρων στο δημοσιονομικό δημόσιο συμφέρον.

²⁰³ Στη ΣτΕ Ολ. 660/2018, σύμφωνα με την οποία, «η προσβαλλόμενη απόφαση έρχεται σε αντίθεση α) προς την διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, διότι με το πρόγραμμα σπουδών που εισάγει *φαλκιδεύεται ο επιβεβλημένος από τη συνταγματική αυτή διάταξη σκοπός της ανάπτυξης ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των μαθητών που ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού*, β) προς την διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει ως απαραβίαστη την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, διότι με τη σύγχυση που προκαλείται από το πρόγραμμα σπουδών και με τον επιδιωκόμενο δι' αυτού «*αναστοχασμό*» των μαθητών (ηλικίας 8-15 ετών), η εν λόγω απόφαση *κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση*, την οποία, ήδη πριν από την έναρξη του σχολικού βίου διαμορφώνουν οι μαθητές αυτοί στο πλαίσιο του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, συνιστά δε προσηλυτισμό, καθώς είναι ικανή να τους εκτρέψει από την ορθόδοξη χριστιανική συνείδησή τους, γ) προς την διάταξη του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, διότι προσβάλλει το δικαίωμα των ανηκόντων στην επικρατούσα θρησκεία ορθόδοξων χριστιανών γονέων να διασφαλίσουν τη μόρφωση και εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις και δ) προς την συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 του Σ) και προς το άρθρο 14 (σε

Όσο περισσότερο, συνεπώς, εισχωρεί κανείς στην επικράτεια των σκοπών αντιλαμβάνεται πόσο κρίσιμοι παρίστανται αυτοί για την *εκπλήρωση* και ταυτόχρονα τον *περιορισμό* των δικαιωμάτων, με άλλα λόγια για την οριοθέτηση της σχέσης μεταξύ ατομικού δικαιώματος και δημοσίου συμφέροντος, όπως επίσης και για τη διαρρύθμιση της σχέσης (πραγματικών) γεγονότων και (ηθικοπολιτικών) αξιών. Την ίδια στιγμή, δεν μπορεί παρά να καταστεί πρόδηλο ότι η παρα-

συνδυασμό με το άρθρο 9) της ΕΣΔΑ, διότι στερεί από τους μαθητές του ορθοδόξου χριστιανικού δόγματος το δικαίωμα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ενώ η νομοθεσία όπως έχει εκτεθεί προβλέπει για μαθητές ρωμαιοκαθολικούς, εβραίους και μουσουλμάνους τη δυνατότητα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα της πίστης τους, και μάλιστα από δασκάλους προτεινόμενους από την οικεία θρησκευτική κοινότητα».

²⁰⁴ ΣτΕ Ολ. 3920/2010, όπου το Δικαστήριο σημειώνει ότι «ούτε το Σύνταγμα και η κοινή νομοθεσία (ν. 2742/1999 και ν. 1650/1986), ούτε και το κοινοτικό δίκαιο, τάσσουν ως αναγκαία προϋπόθεση, για την ανάπτυξη οποιασδήποτε σημαντικής παραγωγικής δραστηριότητας, είτε γενικώς είτε ειδικώς στον τομέα του τουρισμού, η *ανάπτυξη του οποίου, ως ζωτικής σημασίας για την εθνική οικονομία, συνιστά επιτακτικό λόγο γενικού συμφέροντος*, την προηγούμενη ένταξή της σε χωροταξικό σχέδιο, γενικό, περιφερειακό ή ειδικό πλαίσιο χωροταξικού σχεδιασμού κατά τους ορισμούς του ν. 2742/1999, χωρίς τούτο, δηλαδή η έλλειψη προηγούμενου χωροταξικού σχεδιασμού, να συνιστά έλλειμμα ουσιαστικής προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος. Ειδικότερα, κατά την πάγια νομολογία της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, το Σύνταγμα (άρθρα 24, 79 παρ. 8 και 106) δεν απαγορεύει την πραγματοποίηση σημαντικών έργων οικονομικής ανάπτυξης της Χώρας, εάν αυτά δεν έχουν προβλεφθεί σε χωροταξικό σχέδιο. Όπως, συγκεκριμένα, κρίθηκε με τις αποφάσεις της Ολομέλειας 4576/1977, 4498/1998 και 3478/2000, κατά το Σύνταγμα, και ειδικότερα τις ως άνω διατάξεις του άρθρου 24 παρ. 1 και 2, με τις οποίες άλλωστε δεν τάσσεται προθεσμία στο νομοθέτη για την ολοκλήρωση του χωροταξικού σχεδιασμού της Χώρας, καθώς και των άρθρων του 79 παρ. 8 και 106 παρ. 1, η πραγματοποίηση των πάσης φύσεως έργων οικονομικής ανάπτυξης, τα οποία συνεπάγονται σοβαρές επεμβάσεις στο περιβάλλον, όπως είναι η εκτέλεση έργων υποδομών, βιομηχανικών ή άλλων εγκαταστάσεων παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως είναι και οι τουριστικές, καθώς και η κατάρτιση και έγκριση των διαφόρων πολεοδομικών σχεδίων, ή άλλων σχεδίων χρήσεων γης, τα οποία, ως κατ' εξοχήν ρυθμίσεις που επιτρέπουν παντός είδους σημαντικές επεμβάσεις στο χώρο, πρέπει να εναρμονίζονται προς τις επιλογές ή τις κατευθύνσεις του χωροταξικού σχεδιασμού (βλ. άρθρο 9 του ν. 2742/1999), δεν προϋποθέτουν την προηγούμενη ένταξή τους σε χωροταξικό σχέδιο».

δοσιακή πρόσληψη του γενικού συμφέροντος, ως αντιπεριορισμού των δικαιωμάτων, δεν συλλαμβάνει τις *πολλαπλές και πολύ πιο σύνθετες κανονιστικές λειτουργίες* του, που απορρέουν από τη σύνδεσή του με τους συνταγματικούς σκοπούς.

Έτσι, συνολικά μπορεί να προσεγγίσει ο ερευνητής τον χαρακτήρα του Συντάγματος ως ενός *κανονιστικού κειμένου που τελεί υπό τη συνεχή διαπραγματεύση ορίου-σκοπού*, εφόσον βέβαια ανατρέξει στον τρόπο με τον οποίο τα όργανα του δικαίου προσλαμβάνουν και διαμορφώνουν την εφαρμογή του. Κι αυτό όχι μόνο στο πλαίσιο της εθνικής έννομης τάξης, αλλά και του ενωσιακού και του ευρωπαϊκού δικαίου, που από τη μεριά τους συντελούν καθοριστικά στις τυπικές και άτυπες μεταβολές του νοήματος του Συντάγματος²⁰⁵. Την αδιάκοπη αυτή *διάδραση* των σκοπών συλλαμβάνει η θεωρία του Ευ. Βενιζέλου για το «επαυξημένο Σύνταγμα». Σύμφωνα με αυτήν, «το εθνικό Σύνταγμα, πρωτίστως το γραπτό, αυστηρό και κωδικοποιημένο, το οποίο, χωρίς να αλλάζει το συνταγματικό κείμενο, ενισχύει το κανονιστικό του περιεχόμενο και διασφαλίζει τη νομική του υπεροχή μέσω της ερμηνείας του σύμφωνα με το δίκαιο της ΕΕ και σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το “επαυξημένο Σύνταγμα” είναι επομένως το αποτέλεσμα μιας συνταγματικής στρατηγικής που, χωρίς περιττές συγκρούσεις, διασφαλίζει τη συνύπαρξη περισσότερων έννομων τάξεων και περισσότερων κανόνων που διεκδικούν, με αυτοαναφορικό τρόπο, νομική υπεροχή και προτεραιότητα εφαρμογής στο πεδίο τους»²⁰⁶.

²⁰⁵ Βλ. σχετικά *L. Papadopoulou*, Greece: Implicit changes of the Hellenic Constitution Resulting from EU Integration, σε: *St. Griller/L. Papadopoulou/R. Puff* (επιμ.), National Constitutions and EU Integration, Hart 2022, σελ. 247 επ.

²⁰⁶ *E. Venizelos*, From the relativization of the constitution to the “augmented constitution”, ERPL/REDP, vol. 32, 3/2020, σελ. 973 επ. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, “I will argue for the position that the relativization of the national constitution does not diminish its regulatory content and significance, but leads to the phenomenon of an ‘augmented constitution’ through an interesting reverse flow of case law developments, mainly at national level. This is the case in Europe in particular, despite the not rare resistances of national courts, especially the constitutional and supreme courts, to the case law of the CJEU and the European Court of Human Rights (ECtHR) [...] We can therefore define as an augmented Constitution, the national Constitution, primarily the written, rigid and codified one, which without changing the constitutional text, strengthens its

1.3. Η υπεροχή των σκοπών στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η τελολογία του ενωσιακού δικαίου έγκειται στην αρχή της υπεροχής του και της ρύθμισης των εθνικών εννόμων τάξεων. Για αυτό και οι ιδρυτικές Συνθήκες περιέχουν γενικούς σκοπούς και αρχές που παρότι είχαν καταστατικά έναν οικονομικό χαρακτήρα στη συνέχεια επενδύθηκαν με ηθικοπολιτικές αξίες και αναφορές, όπως το Κράτος Δικαίου. Την *τελολογική μέθοδο*, επίσης, αναδεικνύει η νομολογία του ΔΕΕ, καθώς αυτή ανταποκρίνεται στα παραπάνω χαρακτηριστικά των Συνθηκών και, ιδίως, στον δυναμικό τους χαρακτήρα²⁰⁷. Σε σχέση με τα εθνικά Συντάγματα, όπως σημειώνει η Ευ. Πρεβεδούρου, οι καταστατικοί στόχοι της Ένωσης, οι οποίοι κατοχυρώνονται στο άρθρο 3 της ΣΕΕ²⁰⁸, έχουν ακόμη

regulatory content and ensures its legal primacy through its interpretation in accordance with the EU law and international human rights law. The augmented Constitution is therefore the result of a constitutional strategy that ensures the coexistence of a plurality of legal orders and of rules that claim, in a self-referential way, legal supremacy and priority of implementation in their field” (σελ. 977-978).

²⁰⁷ Όπως επισημαίνει ο Κ. Γιαννακόπουλος, «En suivant une méthode téléologique exploitant parfois à l’extrême la théorie de l’ ‘effet utile’ et en mettant en place un dialogue continu avec les juges nationaux, les juges de Luxembourg ont établi une superstructure juridique allant souvent bien au-delà de tous consensus économique, politique ou social. Ils ont ainsi consacré la communauté économique européenne comme un ordre juridique autonome, régi par les principes ‘de primauté’ et d’ ‘effet direct’ et imprégné de l’idéal d’un État de droit». Βλ. την εισαγωγή σε: C. Yannakopoulos, La Cour de justice de l’Union européenne et la crise de la zone Euro: «La Trahison des images», constitutionalism.gr 02.04.2017. Για αυτή ακριβώς την τελολογική μέθοδο του ΔΕΕ βλ. επίσης την απόφαση ΔΕΚ, Nold, 14.05.1974, στην οποία αναφέρεται ο Maury, ό.π., σελ. 443, επίσης τις παρατηρήσεις του P. de Montalivet, ό.π., σελ. 271-272. Βλ. επίσης για τη αποκαλούμενη και ratio communitatis Γ. Κασιμάτη, Μορφές ερμηνείας ιεραρχικής εναρμόνισης του δικαίου. Οι νέες διαστάσεις της συστηματικής ερμηνείας του δικαίου, ΤοΣ 2006, σελ. 29-30.

²⁰⁸ «1. Η Ένωση έχει σκοπό να προάγει την ειρήνη, τις αξίες της και την ευημερία των λαών της. 2. Η Ένωση παρέχει στους πολίτες της χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης χωρίς εσωτερικά σύνορα, μέσα στον οποίο εξασφαλίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων σε συνδυασμό με κατάλληλα μέτρα όσον αφορά τους ελέγχους στα εξωτερικά σύνορα, το άσυλο, τη μετανάστευση και την πρόληψη και καταστολή της εγκληματικότητας. 3. Η Ένωση εγκαθιδρύει εσωτερική αγορά. Εργάζεται για την αειφόρο ανάπτυξη της Ευρώπης με γνώμονα την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη

μεγαλύτερη σημασία, καθώς αφενός εκφράζουν τους σκοπούς που θα επιτευχθούν μέσω της ολοκλήρωσης, αφετέρου συνιστούν δείκτες της. Παράλληλα, συγκροτούν τα στοιχεία του πραγματικού των κανόνων του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης και καθορίζουν την ερμηνεία των αόριστων εννοιών του ενωσιακού δικαίου²⁰⁹.

Στην ενωσιακή έννομη τάξη, η εξαιρετικά σημαντική προβληματική της σχέσης σκοπών και δικαιωμάτων έχει αναδειχθεί στη σχετική μελέτη του Κ. Γιαννακόπουλου. Ο συγγραφέας την αναπτύσσει, ώστε να διατρέξει τελικά παράλληλα και το ζήτημα της *ιεράρχησης* του δικαίου της Ένωσης με την εθνική έννομη τάξη. Στις ιδρυτικές Συνθήκες της Ένωσης αναφέρονται οι θεμελιώδεις σκοποί της, όπως η «δημιουργία κοινής αγοράς, οικονομικής και νομισματικής ένωσης με την εφαρμογή των κοινών πολιτικών ή δράσεων», ενώ επίσης η Ένωση έχει «ως αποστολή (...) να προάγει στο σύνολο της Κοινότητας την αρμονική,

και τη σταθερότητα των τιμών, την κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας, με στόχο την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική πρόοδο, και το υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος. Προάγει την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο. Η Ένωση καταπολεμά τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις διακρίσεις και προωθεί την κοινωνική δικαιοσύνη και προστασία, την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, την αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών και την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού. Η Ένωση προάγει την οικονομική, κοινωνική και εδαφική συνοχή και την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών μελών. Η Ένωση σέβεται τον πλούτο της πολιτιστικής και γλωσσικής της πολυμορφίας και μεριμνά για την προστασία και ανάπτυξη της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς 4. Η Ένωση εγκαθιδρύει οικονομική και νομισματική ένωση, της οποίας το νόμισμα είναι το ευρώ. 5. Στις σχέσεις της με τον υπόλοιπο κόσμο, η Ένωση προβάλλει και προωθεί τις αξίες της και τα συμφέροντά της και συμβάλλει στην προστασία των πολιτών της. Συμβάλλει στην ειρήνη, την ασφάλεια, την αειφόρο ανάπτυξη του πλανήτη, την αλληλεγγύη και τον αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ των λαών, το ελεύθερο και δίκαιο εμπόριο, την εξάλειψη της φτώχειας και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως των δικαιωμάτων του παιδιού, καθώς και στην αυστηρή τήρηση και ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου και, ιδίως, στον σεβασμό των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. 6. Η Ένωση επιδιώκει τους στόχους αυτούς με πρόσφορα μέσα, ανάλογα με τις αρμοδιότητες που της απονέμονται με τις Συνθήκες».

²⁰⁹ *Eu. Πρεβεδούρου*, Άρθρο 3 (πρώην άρθρο 2 της ΣΕΕ). [Οι στόχοι της Ένωσης], σε: . *Σκουρή* (επιμ.), *Συνθήκη της Λισσαβώνας*, Σάκκουλας, 2020, σελ. 35-38.

ισόρροπη και αειφόρο ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων, υψηλό επίπεδο απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, αειφόρο μη πληθωριστική ανάπτυξη, υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας και σύγκλισης των οικονομικών επιδόσεων, υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και της ποιότητας ζωής, την οικονομική και κοινωνική συνοχή και την αλληλεγγύη μεταξύ κρατών-μελών»²¹⁰.

Στη Συνθήκη της Λισαβώνας ορίζεται επίσης ότι «η Ένωση εγκαθιδρύει εσωτερική αγορά. Εργάζεται για την αειφόρο ανάπτυξη της Ευρώπης με γνώμονα (...) την άκρως ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς» και υπ' αυτό το πρίσμα και την εξυπηρέτηση του ενωσιακού σκοπού κατοχυρώνονται οι βασικές και θεμελιώδεις ελευθερίες της Ένωσης, ήτοι οι τέσσερις ελευθερίες για την κυκλοφορία αγαθών, προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων. Κοινώς, τα δικαιώματα αυτά είναι *λειτουργικά προσανατολισμένα*, ως κανόνες για την επίτευξη της ελεύθερης αγοράς και δεν επιτελούν τόσο τον ρόλο των ορίων, όπως π.χ. τα κλασικά αμυντικά δικαιώματα στην εθνική έννομη τάξη, αλλά εκείνων των μέσων προς την εξυπηρέτηση ενός (υπερ)σκοπού. Τη λειτουργική αυτή δέσμευση των ελευθεριών και εν γένει της έννομης τάξης της ένωσης ενισχύει, σύμφωνα με τον Γιαννακόπουλο, και η θεωρία του «*effet utile*», δηλαδή του ωφέλιμου και όχι του αναγκαίου αποτελέσματος, που έχει υιοθετηθεί από το ΔΕΕ ως μια ερμηνευτική μέθοδος για τη σήμανση των ενωσιακών κανόνων, η οποία ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες και τη δυναμική του ενωσιακού δικαίου. Σε αυτό το πλαίσιο, συνεπώς, η επιδίωξη των σκοπών της ενωσιακής έννομης τάξης μεταφράζεται σε ένα ευρωπαϊκό «Σύνταγμα» σκοπών, στο «πλαίσιο του οποίου κάθε μορφή δράσης των κοινοτικών αρχών τίθεται πρωτίστως υπό τον έλεγχο της αποτελεσματικής εξυπηρέτησης των αποστολών της κοινότητας»²¹¹.

Τη λειτουργική διάσταση του «ενωσιακού συνταγματισμού», στην κατεύθυνση της διασφάλισης της ελευθερίας της αγοράς και της οικονομικής στοχοθε-

²¹⁰ Κ. Γιαννακόπουλος, Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και κοινοτική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 740.

²¹¹*Ibidem*, σελ. 743.

σίας της Ένωσης, δεν επιβεβαιώνει μόνον η πάγια νομολογία του ΔΕΕ στην περίοδο της «κανονικότητας», ήτοι στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, αλλά και στην πρώτη και δεύτερη δεκαετία του 21^{ου}. Για παράδειγμα, με αφορμή τη δημοσιονομική κρίση, αναδείχθηκε και εμπεδώθηκε κανονιστικά ο θεμελιακός στόχος της δημοσιονομικής σταθερότητας και πειθαρχίας, ως μια άτυπη «Grundnorm» της Ένωσης²¹². Η νέα οικονομική διακυβέρνηση και η έμφαση στον σκοπό της δημοσιονομικής πειθαρχίας δεν άφησε το στίγμα της μόνο στο Σύμφωνο Σταθερότητας και τους μηχανισμούς αποτροπής, αλλά και σε αυτούς της διαχείρισης κρίσεων, όπως ο ESM, καθώς και στη νομολογία του ΔΕΕ (αποφάσεις Pringle και Gauweiler)²¹³. Στην πρόσφατη και πλούσια βιβλιογραφία στο πεδίο του ενωσιακού δικαίου, αναδεικνύεται η διάσταση ενός ενωσιακού γενικού συμφέροντος που επικεντρώνεται σε μια «ενωσιακή δημόσια οικονομική» τάξη και περαιτέρω αναλύεται στη δυναμική σχέση μεταξύ των κεντρομόλων χαρακτηριστικών, αξιακών και κανονιστικών της Ένωσης, και των κεντρόφυγων των Κρατών-μελών, ιδίως ως προς τη διαφύλαξη της *συνταγματικής τους ταυτότητας*, όπως αυτή εκφράζεται σε εμβληματικές αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων (όπως η απόφαση Weiss II του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου)²¹⁴.

²¹² Βλ. *Y. Drossos, Loves' Labour's Lost: fighting austerity and crisis with obiter dicta. A gloss on the expediency of constitutional justice in times of crisis, constitutionalism.gr 11.11.2013*, επίσης *The Flight of Icarus: European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis*, Hart, 2020, σελ. 190 επ., 384 επ.

²¹³ *A. Βλαχογιάννης, Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Τάσεις και αλλοιώσεις του εθνικού συνταγματισμού*, Σάκκουλας, 2018, σελ. 10, 70.

²¹⁴ Σε ένα σαφές δείγμα εθνοκεντρικής προσέγγισης, που έχει ήδη αναχθεί με ένταση στη συνταγματική θεωρία, και με άξονα τον έλεγχο *ultra vires*, το δικαστήριο έκρινε ότι η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση (Bundesregierung) και το Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο (Bundestag) παραβίασαν τις διατάξεις των άρθρων 38 παρ. 1, πρώτο εδάφιο, 20 παρ. 1 και 2 και 79 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου, επειδή παρέλειψαν να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα κατά των αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) αναφορικά με το πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές, ενώ κατά την εκτίμηση του δικαστηρίου, η ΕΚΤ ούτε εξέτασε ούτε αιτιολόγησε εάν το επίμαχο μέτρο συνάδει με την αρχή της αναλογικότητας (παρ. 116). Βλ. από μια πλούσια βιβλιογραφία *Απ. Βλαχογιάννης, Η απόφαση Weiss του*

1.3.1. Το ενωσιακό γενικό συμφέρον

Υπό το πραγματολογικό πρίσμα της οικονομικής κρίσης –και παρά τη ρήτρα μη διάσωσης– η ενωσιακή τάξη έθεσε σε εφαρμογή πολιτικές ενός γενικού ενωσιακού συμφέροντος που επέδρασαν και ως καταλύτες για την άτυπη συνταγματική μεταβολή σε εθνικό επίπεδο²¹⁵. Ειδικότερα, ο στόχος της δημοσιονομικής πειθαρχίας/σταθερότητας συνιστά अपαραβάτο κανόνα, καθώς και αναπόσπαστο τμήμα της ενωσιακής ταυτότητας, που ανάγεται σε συνταγματικό σκοπό στις έννομες τάξεις των Κρατών μελών, δεδομένου ότι το Δημοσιονομικό Σύμφωνο επιβάλλει τις δημοσιονομικές δεσμεύσεις, ανεξαρτήτως από το αν υπάρχει συνταγματοποίηση ή όχι του «golden rule»²¹⁶. Στη θεωρία, από την άλλη, έχει αναδειχθεί η σημασία της εισαγωγής στο Σύνταγμα του εν λόγω κανόνα, με την έννοια του αντιβάρου

Bundesverfassungsgericht της 5ης Μαΐου 2020: μια δήλωση πίστης στην εθνική κυριαρχία και τη νομισματική ορθοδοξία, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 218 επ., *Eu. Βενιζέλος*, Η Ντοβίλ του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου - Η επαγγελία μιας παθητικής και άνισης Ευρωζώνης, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 150 επ., *Π. Ελευθεριάδης*, Παραδοξότητες της συνταγματικής απομόνωσης, ΤοΣ 4/2019, σελ. 1205 επ., *Αντ. Καραμπατζός/Δ. Κυριαζής*, Το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο τελικός κριτής των πάντων;, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/world/1077084/amesi-analysi-to-germaniko-syntagmatiko-dikastirio-telikos-kritis-ton-panton/>, *Μ. Μαρκάκης*, Η απόφαση Weiss II του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου: Η ερμηνευτική προσέγγιση του δικαστηρίου και το μέλλον της Ευρωζώνης, constitutionalism.gr 13.10.2020, *Αντ. Μεταξάς*, Ευρωπαϊκό δίκαιο και το Πολιτικό: η απόφαση Weiss του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 186 επ., *Α. Παπαδοπούλου*, Πέρα από την «υπεροχή»: ο έλεγχος «ultra vires» και συνταγματικής ταυτότητας των πράξεων ενωσιακών οργάνων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων, ΤοΣ 4/2019, σελ. 1216 επ., *Π. Παυλόπουλος*, Μια έμμεση πλην σαφής αμφισβήτηση της υπεροχής του ευρωπαϊκού έναντι του εθνικού δικαίου από τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 130 επ., *Ν. Σημαντήρας*, Οι βασικές σκέψεις της απόφασης της 5ης Μαΐου 2020 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας στην υπόθεση Weiss σχετικά με το πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων (PSPP) της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 239 επ.

²¹⁵ *Απ. Βλαχογιάννης*, ό.π., σελ. 118 επ.

²¹⁶ *Ibidem*, σελ. 120 επ.

στην κυβερνητική παντοδυναμία και στην ενδεχόμενη ασυνέπειά της ως προς την τήρηση του σκοπού της δημοσιονομικής ισορροπίας²¹⁷.

Εξάλλου, η ενωσιακή ταυτότητα έχει διττό περιεχόμενο και λειτουργία: Καταρχάς, το αξιακό, όπως αυτό αποτυπώνεται στο άρθρο 2, 4 παρ. 3 και 6 της ΣΕΕ, το οποίο αναπαράγει έναν ελάχιστο κοινό παρονομαστή του Κράτους Δικαίου, της Δημοκρατίας και των Δικαιωμάτων, δηλαδή της νεωτερικής φιλελεύθερης δημοκρατίας. Κατά δεύτερο λόγο, πέραν της παραπάνω ρητής κατοχύρωσής της, αναδεικνύεται, σαν αδήριτη αναγκαιότητα, το δημοσιονομικό πεδίο απαράβατης σύγκλισης των Κρατών-μελών, με αφορμή την οικονομική κρίση. Η δοκιμασία του Ευρώ και η ανάγκη στήριξης με αυστηρά προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής των χωρών σε κρίση διέπλασαν κανονιστικά την κατηγορία της «ευρωπαϊκής οικονομικής δημόσιας τάξης» (*ordre public économique euroréen*), η οποία νοσηματοδοτεί την ενωσιακή μας τάξη και καθίσταται ρήτρα ελέγχου των εθνικών κανόνων. Δεν επιδρά μόνο στην ουσιαστική συμμόρφωση στο δημοσιονομικό πλαίσιο, αλλά και διαδικαστικά, όπως, για παράδειγμα, με το σχεδόν άκαμπτο πλέον πλαίσιο, που ρυθμίζει τον εθνικό προϋπολογισμό²¹⁸, δεδομένης, βέβαια, της πρόσφατης και προσωρινής εξαίρεσης που έφερε στην ευρωπαϊκή πολιτική

²¹⁷ Βλ. τις παρατηρήσεις της Α. Παπαδοπούλου, Ο «χρυσός κανόνας» στο Σύνταγμα και το Δικαστήριο της Ένωσης, σε: Α. Παπαδοπούλου/Ευ. Πρεβεδούρου/Κ. Γώγο (επιμ.), Το Δικαστήριο της ΕΕ, Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών, Σάκκουλας, 2016, σελ. 317-322. Βλ. και τις κριτικές παρατηρήσεις του Π. Μαντζούφα ως προς τη συνταγματοποίηση του κανόνα και τις επιπτώσεις την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων σε: *Ιδίου*, Ο «χρυσός» δημοσιονομικός κανόνας στο Σύνταγμα. Λύση του προβλήματος ή ένα ακόμα εμπόδιο στην οικονομική προσαρμογή και στην προστασία των δικαιωμάτων, Η πρόκληση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, «ΙΣΤΑΜΕ Ανδρέας Παπανδρέου», Σάκκουλας, 2013, σελ. 123 επ.

²¹⁸ Πρόκειται για «το σύνολο υποχρεωτικών κανόνων στις συμβατικές σχέσεις που σχετίζονται με την οικονομική οργάνωση, τις κοινωνικές σχέσεις και την εσωτερική οικονομία του συμβολαίου», βλ. G. Farjat, *L'ordre public économique*, LGDJ, Paris, 1963, και T. Pez, *L'ordre public économique*, Les nouveaux cahiers du Conseil constitutionnel 49/2015, σελ. 43-57. Βλ. επίσης G. Gerapetritis, *New Economic Constitutionalism in Europe*, Hart Publishing, Studies of the Oxford Institute of European and Comparative Law, 2019, σελ. 80 επ., Απ. Βλαχογιάννη, ό.π., σελ. 37.

της λιτότητας η πανδημία και η αναστολή των δεσμευτικών ρυθμίσεων, μέσα από την ενεργοποίηση της «γενικής ρήτρας διαφυγής»²¹⁹.

Στην πραγματικότητα, ο ταυτοτικός αυτός σκοπός της Ένωσης διαχύθηκε στη συνταγματική έννομη τάξη μέσα από ποικίλες νομοθετικές ρυθμίσεις και διαδικασίες ελέγχου π.χ. του προϋπολογισμού, αλλά και με τη νομολογία, ιδίως στην κατασκευή του δημοσιονομικού συμφέροντος ως μορφή δημοσίου συμφέροντος (βλ. ΑΕΔ 25/2012, ΣτΕ 1620/2011, ΣτΕ Ολ. 2114/2014). Εφεξής, το δημοσιονομικό συμφέρον υπηρετεί τη «δημοσιονομική ισορροπία» και όχι μόνο την «εισπρακτική ανάγκη» του Κράτους αφηρημένα. Η δημοσιονομική σταθερότητα είναι προσανατολισμένη στη μείωση του δημοσίου χρέους και την αποτροπή της οικονομικής κατάρρευσης της χώρας και συνεπώς ταυτίζεται από την άποψη του σκοπού με την ενωσιακή εντολή²²⁰. Αν υφίσταται, λοιπόν, σήμερα, ένας πυρήνας ευρωπαϊκής ενωσιακής ταυτότητας, «συνταγματικού» τύπου, αυτός αποδεικνύεται, αφενός αφηρημένος και διακηρυκτικός στο επίπεδο των εμβληματικών αξιών, όπως, για παράδειγμα, ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου, αφετέρου συγκεκριμένος, εκτενής και απολύτως δεσμευτικός, σε εκείνο της δημοσιονομικής πολιτικής. Αυτή η προφανής τα τελευταία χρόνια, ειδικά, (δυσ)αναλογία ανάμεσα στη δημοσιονομική και την αξιακή ιδέα της Ένωσης λειτουργεί ως εστία έντασης ανάμεσα στις εθνικές διεκδικήσεις και την ευρωπαϊκή προοπτική²²¹. Πίσω από την τάση αυτή του ευρωπαϊκού συνταγματισμού υποκρύπτεται και μια θεμελιώδης και δυναμική σχέση ανάμεσα στο καθοριστικό πλαίσιο της προαγωγής της

²¹⁹ Βλ. την εμπειρική μελέτη της διαΝΕΟσις, διαθέσιμο στο: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2022/03/Dimosionomiko_Plaisio_EE_Giorgos_Pagoulatos.pdf.

²²⁰ Βλ. αναλυτικά τις παρατηρήσεις του Απ. Βλαχογιάννη, ό.π., σελ. 131, επίσης Ι. Χαρχαλάκη, Οι λέξεις και τα πράγματα. Ο νομικός χαρακτηρισμός της ταμειακής επάρκειας του Δημοσίου (ΑΕΔ 25/2012, ΣτΕ 1620/2011, ΕλΣυν Ολ. 2812/2011, ΑΠ Ολ.1127, 1128/2010), ΕφημΔΔ 5/2013, σελ. 652.

²²¹ Γ. Καραβοκύρης, Η εθνική συνταγματική ταυτότητα ανάμεσα στην ομοιότητα και τη διαφορά, σε: Σύμμεικτα προς Τιμήν Κώστα Γ. Μαυριά, Τόμ. Ι-ΙΙ, Π.Ν. Σάκκουλας, 2022, σελ. 631 επ. και τις εκεί παραπομπές στη νομολογία για τη συνταγματική ταυτότητα.

ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, που συνιστά κυρίαρχο ενωσιακό σκοπό και τον κρατικό παρεμβατισμό, ειδικά σε ευαίσθητα πεδία για την κοινωνική συνοχή.

1.3.2. Οικονομία της αγοράς και κρατικός παρεμβατισμός

Όπως επισημαίνει στη διδακτορική της διατριβή η Α. Ioannidou, το γενικό συμφέρον στο δίκαιο της Ένωσης πρέπει να ιδωθεί και να μελετηθεί αναλυτικά στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, ως μια κομβική έννοια που συναρθρώνει την ενωσιακή με την εθνική έννομη τάξη. Η συγγραφέας μελετά τη δυναμική σχέση ανάμεσα σε μια βολонταριστική εκδοχή του γενικού συμφέροντος που υιοθετούν τα Κράτη μέλη με την ωφελμιστική εκδοχή της Ένωσης που συναρτάται και με τις φιλελεύθερες αρχές που τη συγκροτούν. Στην πραγματικότητα, η διαλεκτική ενωσιακού και εθνικού δικαίου προδίδει μια υβριδική μορφή ενωσιακού γενικού συμφέροντος, το οποίο, σύμφωνα με την Ioannidou, μοιάζει με μια παραλλαγή του γαλλικού μοντέλου, καθώς από τη μια η Ένωση ενισχύει τον ρόλο της αγοράς στην επίτευξη σκοπών δημοσίου συμφέροντος και από την άλλη αναγνωρίζει την ισορροπία που φέρνει η κρατική οικονομική δράση²²². Η Ένωση διατηρεί, ακόμη και στο πεδίο του ανταγωνισμού, πολιτικές κοινωνικές, ιδίως με την παρέμβαση της νομολογίας του ΔΕΕ, στις οποίες η ρύθμιση υπερισχύει της φιλελεύθερης ή ωφελμιστικής προσέγγισης της αγοράς²²³.

Το εθνικό γενικό συμφέρον λειτουργεί καταρχάς «αρνητικά», με την έννοια της εξαίρεσης που μπορούν να επικαλεστούν τα Κράτη μέλη από τις ενωσιακές ελευθερίες, όπως την ελευθερία της κίνησης και την επαγγελματική ελευθερία. Το ΔΕΕ έχει αναγνωρίσει, με αφετηρία την περίφημη απόφασή του «Cassis de Dijon»

²²² Α. Ioannidou, *L'intérêt général en économie de marché. Perspective de droit de l'Union européenne*, LGDJ, 2023, σελ. 49.

²²³ Πρόκειται για πολιτικές που βρίσκονται στον πυρήνα του Κράτους Πρόνοιας και εισάγουν εξαιρέσεις από την αρχή του ανταγωνισμού, όπως για παράδειγμα, στη δραστηριότητα των ασφαλιστικών οργανισμών που δεν χαρακτηρίζεται από το ΔΕΕ ως «οικονομική» (βλ. και την υπόθεση του ιταλικού INAL, του εθνικού ινστιτούτου για την ασφάλιση έναντι των εργατικών ατυχημάτων). Βλ. Α. Ioannidou, *ό.π.*, σελ. 72-73.

και την ερμηνεία του άρθρου 36 ΣΛΕΕ²²⁴, την έννοια του επιτακτικού δημοσίου συμφέροντος και την έχει εξειδικεύσει σε μια σειρά από εξαιρέσεις για τα Κράτη μέλη στην προστασία του περιβάλλοντος, των εργαζομένων και του καταναλωτή, τη διασφάλιση του πλουραλισμού στον τύπο, την καταπολέμηση της εγκληματικότητας, τη δημοσιονομική ισορροπία του συστήματος της κοινωνικής ασφάλισης, την προστασία του κινηματογράφου, των ζώων, της οδικής ασφάλειας κ.ά.²²⁵. Όπως αναφέρει η Ioannidou, η λίστα με τους επιτακτικούς σκοπούς δημοσίου συμφέροντος δεν μπορεί να είναι εξαντλητική, καθώς πρόκειται για νομολογιακή κατασκευή που επεκτείνει την εφαρμογή του εθνικού δημοσίου συμφέροντος εντός του δικαίου της ΕΕ²²⁶. Από την άλλη, η έννοια του ενωσιακού δημοσίου συμφέροντος δεν έχει μόνον την αρνητική, αλλά και τη «θετική» της όψη, καθώς λειτουργεί και ως μοχλός εφαρμογής των ενωσιακών πολιτικών στο εθνικό δίκαιο. Ειδικότερα, επιτάσσει, όπως για παράδειγμα στην οδηγία 2002/21 για τη διαφάνεια, τη δημιουργία και την ανεξαρτησία ρυθμιστικών αρχών που λειτουρ-

²²⁴ Στο άρθρο 36 της ΣΛΕΕ υπογραμμίζεται ότι «οι διατάξεις των άρθρων 34 και 35 δεν αντιτίθενται στις απαγορεύσεις ή στους περιορισμούς εισαγωγών, εξαγωγών ή διαμετακομίσεων που δικαιολογούνται από λόγους δημοσίας ηθικής, δημοσίας τάξεως, δημοσίας ασφαλείας, προστασίας της υγείας και της ζωής των ανθρώπων και των ζώων ή προφυλάξεως των φυτών, προστασίας των εθνικών θησαυρών που έχουν καλλιτεχνική, ιστορική ή αρχαιολογική αξία, ή προστασίας της βιομηχανικής και εμπορικής ιδιοκτησίας. Οι απαγορεύσεις ή οι περιορισμοί αυτοί δεν δύναται πάντως να αποτελούν ούτε μέσο αυθαιρέτων διακρίσεων ούτε συγκεκαλυμμένο περιορισμό στο εμπόριο μεταξύ των κρατών μελών».

²²⁵ Από την άλλη, σύμφωνα με τη Δ. Αναγνωστοπούλου, «Η διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών στο πλαίσιο του ά. 36 ΣΛΕΕ έχει οριοθετηθεί σημαντικά λόγω της εναρμόνισης στην οποία έχει προβεί η ΕΕ και στην εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας που έχει εντείνει το Δικαστήριο. Έτσι η ΕΕ έχει προβεί στην υιοθέτηση ενός γενικού πλαισίου για την εμπορία των προϊόντων, την ασφάλεια των προϊόντων, την εναρμόνιση της ενημέρωσης των καταναλωτών για τα τρόφιμα και των πληροφοριών που πρέπει να φέρει η ετικέτα των τροφίμων, την πρόληψη των αθέμιτων πρακτικών, και σε πλήθος άλλων ρυθμίσεων για τη διευκόλυνση του ενωσιακού εμπορίου και τον περιορισμό της διακριτικής ευχέρειας των κρατών μελών, σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας και της αναλογικότητας». Βλ. *Ιδίας*, Άρθρο 36 (πρώην άρθρο 30 της ΣΕΚ). [Εξαιρέσεις στον κανόνα του άρθρου 34 ΣΛΕΕ], σε: Β. Σκουρή (επιμ.), *Συνθήκη της Λισσαβώνας*, ό.π., σελ. 575.

²²⁶ Α. Ioannidou, ό.π., σελ. 251.

γούν περιοριστικά, αφενός στη βολονταριστική εθνική αντίληψη του γενικού συμφέροντος, αφετέρου στην οικονομική ελευθερία των ισχυρών παραγόντων της αγοράς. Έτσι, η έννοια της «ρύθμισης» (régulation), η οποία έρχεται ως μια άλλη μορφή «παρέμβασης» (intervention), μοιάζει να επιδρά σημαντικά στο εθνικό δίκαιο και να διαμορφώνει μια νέα μορφή διοικητικής δράσης (action publique)²²⁷.

Στο δίκαιο της Ένωσης, η ένταση αναπτύσσεται με το εθνικό δίκαιο, όταν το τελευταίο, στο οποίο πάντα εκφράζεται μια ιδιαίτερη αντίληψη και μορφή γενικού συμφέροντος, ανάλογα με τις προκατανοήσεις της εθνικής έννομης τάξης, έρχεται σε αντίθεση με τις θεμελιώδεις ενωσιακές ελευθερίες, οι οποίες αποτυπώνουν εν τέλει και έναν ευρύτερο σκοπό της Ένωσης, με την έννοια της «κοινής αγοράς». Εξάλλου, στο ίδιο πεδίο εκδηλώνεται η πιο κλασική λειτουργία του γενικού συμφέροντος, ήτοι η δυνατότητα των ενωσιακών οργάνων και των εθνικών αρχών που εφαρμόζουν το ενωσιακό δίκαιο να περιορίζουν τις ατομικές ελευθερίες *στο όνομα των υπέρτερων σκοπών δημοσίου συμφέροντος, ήτοι της δημόσιας τάξης, της ασφάλειας, της δημόσιας υγείας ή και της δημόσιας ηθικής*. Εξάλλου, στο άρθρο 17 παρ. 1 της ΣΕΕ, ορίζεται ότι «Η Επιτροπή προάγει το κοινό συμφέρον της Ένωσης και αναλαμβάνει τις κατάλληλες πρωτοβουλίες για τον σκοπό αυτόν», που υπερβαίνει τα κρατικά και τα ατομικά συμφέροντα.

Για τη N. Lenoir, η έννοια του γενικού συμφέροντος μοιάζει με τη γλώσσα του Αισώπου: Από τη μια προστατεύει δικαιώματα και αξίες, και από την άλλη μπορεί να απαλλάξει έμμεσα την πολιτική εξουσία από την υπακοή στο δίκαιο²²⁸. Το γενικό συμφέρον, συνδεδεμένο με την εξυπηρέτηση σκοπών που υπερβαίνουν τα ατομικά δικαιώματα επιδρά στη σχέση ενωσιακού και εθνικού δικαίου *ως κανόνας οριοθέτησης των σχετικών αρμοδιοτήτων από τη μια και την ίδια στιγμή ως κανόνας αλληλεπίδρασης*. Κοινώς, οι σκοποί αποτυπώνουν εθνικές πολιτικές και προτεραιότητες, που συγκρούονται ή εναρμονίζονται με την κεντρική ενωσιακή επιταγή, δηλαδή την ενωσιακή και υπερεθνική πρόσ-

²²⁷ *Ibidem*, σελ. 265.

²²⁸ N. Lenoir, L'intérêt général, norme constitutionnelle ?, διαθέσιμο στο: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-membres/l-interet-general-norme-constitutionnelle>.

ληψη του γενικού-ευρωπαϊκού συμφέροντος, που διαπνέει τους κανόνες της ενωσιακής έννομης τάξης. Στην πραγματικότητα, η λειτουργία του γενικού συμφέροντος και των σκοπών της ενωσιακής έννομης τάξης αποδίδει αυτό το σύνθετο φαινόμενο της *συνταγματοποίησης* της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, με την έννοια της λειτουργίας της με βάση «εθνικές» συνταγματικές κατηγορίες, και της *διεθνοποίησης* του Συντάγματος, ήτοι της ερμηνείας του με βάση ενωσιακούς σκοπούς²²⁹. Κοντολογίς, το γενικό συμφέρον λειτουργεί ως μια *γέφυρα* ανάμεσα στους ενωσιακούς και τους εθνικούς σκοπούς, αναπαράγοντας, όπως θα δούμε αναλυτικά στο τρίτο μέρος της μελέτης, τη δύναμη των σκοπών εντός και της εσωτερικής έννομης τάξης και μετακινώντας προς αυτή την κατεύθυνση (περισσότερο των σκοπών, παρά των ορίων) και το εθνικό Σύνταγμα.

1.4. Οι υπερ-νομοθετικοί σκοποί στο διεθνές δίκαιο και την ΕΣΔΑ

Στο δημόσιο διεθνές δίκαιο, οι σκοποί βρίσκονται στην καρδιά των συνθηκών, ως «τόποι αναγκαιότητας», δίχως τους οποίους αδυνατεί κανείς να καταλάβει τους λόγους για τους οποίους αυτές έχουν τεθεί (βλ. για παράδειγμα τη Συνθήκη της Βιέννης). Στη νομολογία του, το ΕΔΔΑ έχει υπογραμμίσει ότι πρέπει η ερμηνεία να είναι αυτή που αποδίδει καλύτερα τον σκοπό και το αντικείμενο της σύμβασης²³⁰. Ο κανόνας του δημοσίου ή του γενικού συμφέροντος δεν έχει εννοιολογική, αλλά κυρίως *λειτουργική σημασία* (notion fonctionnelle), καθότι προφανώς αόριστη έννοια, που ως κενό σημαίνον (μπορεί να σημαίνει το ίδιο και το αντίθετό του) επιδρά στο θετικό δίκαιο τόσο διαδικαστικά, όσο και ουσιαστικά, μέσω της διαπλαστικής δικαστικής ερμηνείας²³¹.

²²⁹ E. Honorat, La notion d'intérêt général dans la jurisprudence de la Cour de justice des communautés européennes, Rapport CE 1999, EDCE no. 50, σελ. 388.

²³⁰ M. Maury, ό.π., σελ. 440.

²³¹ Βλ. D. Truchet, Les fonctions de la notion d'intérêt général dans la jurisprudence du Conseil d'État, thèse, LGDJ, 1977, σελ. 277 επ. Βλ επίσης για τις notions fonctionnelles και τη διάκρισή τους από τις notions conceptuelles D. Loschak, Le rôle politique du juge administratif français, LGDJ, 1972, επανέκδ. 2015, σελ. 139 επ.

1.4.1. Η έννοια της «τάξης» στην ΕΣΔΑ

Στις διακηρύξεις των δικαιωμάτων, όπως στην ΕΣΔΑ, η αναφορά των σκοπών έχει ως λειτουργία τον περιορισμό των δικαιωμάτων για την επίτευξη της «τάξης». Η τελευταία συγκροτεί την προϋπόθεση για να υπάρξουν δικαιώματα, αλλά από την άλλη δεν νοείται δίχως να τα αναγνωρίζει. Με άλλα λόγια, όπως αναφέρεται στην κλασική διατριβή της η D. Loschak, η διαλεκτική τάξης και δικαιωμάτων δεν είναι μια σχέση αντίθεσης, αλλά *αμοιβαίας συμπλήρωσης*, που καταλήγει στη θεμελίωση της αυθεντίας του Κράτους²³². Στον κατάλογο των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ δεν υπάρχει ρητή αναφορά στην έννοια του δημοσίου ή του γενικού συμφέροντος, εκτός από το άρθρο 1 του ΠΠΠ (περιορισμός της ιδιοκτησίας) και την παρ. 4 του άρθρου 2 του 4^{ου} ΠΠΠ (ελευθερία μετακίνησης). Η έννοια δε ενός ευρωπαϊκού γενικού συμφέροντος προϋποθέτει μια ευρωπαϊκή κοινότητα με κοινά χαρακτηριστικά και αξίες, που υπερβαίνει προφανώς τους εθνικούς της προσδιορισμούς και συναρτάται με το *σημείο συναίνεσης* στο πεδίο της Σύμβασης²³³.

Η τελευταία προκύπτει μέσα από τη νομολογιακή ερμηνεία της ρήτρας της Σύμβασης για τη «δημοκρατική κοινωνία» και τη δυνατότητα περιορισμών των δικαιωμάτων για μια σειρά από λόγους που συγκροτούν και μια *ευρωπαϊκή δημόσια τάξη, ηθική και υλική ταυτόχρονα*. Για παράδειγμα, στο άρθρο 8 της

²³² «L'ordre ne s'oppose pas aux libertés, il constitue au contraire la condition nécessaire de leur existence. Les libertés, en effet, ne sont pas absolues, elles s'exercent dans une société donnée, et sont subordonnées à l'ordre social existant. Entre l'ordre et la liberté s'établit une relation dialectique telle que les libertés ne se conçoivent que dans le respect de l'ordre, tandis que l'ordre ne constitue pas une fin en soi et doit tenir compte des libertés. Le souci de liberté est une des composantes de l'ordre social. La seconde est l'autorité de l'État, seule capable de maintenir l'ordre», D. Loschak, *Le rôle politique du juge administratif français*, ό.π., σελ. 156.

²³³ Βλ. B. Ubushieva, *L'intérêt général dans le système de la Convention européenne des droits de l'Homme*, Droit, Université de Bordeaux, 2018, σελ. 32 επ., διαθέσιμο στο: <https://theses.hal.science/tel-03101897v1/document>. Για τη σχέση της ΕΣΔΑ με την ελληνική έννομη τάξη, βλ. Φ. Βεγλερή, *Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1977, Κ. Χρυσόγονο, *Η ενσωμάτωση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2001.

ΕΣΔΑ, ορίζεται ότι «δεν επιτρέπεται να υπάρξει επέμβασις δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβασις αύτη προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν ευημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων». Οι παραπάνω σκοποί, που μπορεί να παραλλάσσουν ή να επικαλύπτονται, ανάλογα με το προστατευόμενο δικαίωμα στη Σύμβαση, δίνουν την ερμηνευτική δύναμη στον δικαστή να «διαμορφώσει» έναν κοινό αξιακό παρονομαστή προστασίας των δικαιωμάτων²³⁴. Για να δικαιολογηθεί ο περιορισμός ενός δικαιώματος που κατοχυρώνεται στη Σύμβαση θα πρέπει συνεπώς το Κράτος μέλος και στη συνέχεια ο Ευρωπαίος δικαστής να διαγνώσουν έναν «επιτακτικό κοινωνικό σκοπό» που είναι αναγκαίο να εξυπηρετηθεί σε μια «δημοκρατική κοινωνία». Πρόκειται δηλαδή για ένα σκοπό δημοσίου συμφέροντος ανώτερης τάξης και όχι για έναν απλό δημόσιο σκοπό που τελικά εντάσσεται σε μια λογική «εύλογης» ισορροπίας ανάμεσα στο δικαίωμα και την ικανοποίηση των συμφερόντων που αναγνωρίζει η ΕΣΔΑ, στο πλαίσιο μιας «ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης»²³⁵.

Ο σκοπός της ΕΣΔΑ, ωστόσο, έρχεται σε ένταση με το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα Κράτη μέλη, ιδίως σε ταυτοτικά και πολιτισμικά ζητήματα, με άλλα λόγια σε «hard-cases», που φέρνουν στην επιφάνεια μείζονα θέματα δικαιωμάτων και συγκρούσεις διαφορετικών ηθικοπολιτικών αντιλήψεων. Η ερμηνεία των συνταγματικών σκοπών δημοσίου συμφέροντος από τον νομοθέτη και τα δικαστήρια των Κρατών μελών λειτουργεί *διασπαστικά* για το ευρωπαϊκό γενικό συμφέρον: Για παράδειγμα, η υπαγωγή του άρθρου 16 παρ. 2 στην ερμη-

²³⁴ D. Szymczak, La Convention européenne des droits de l'homme et le juge constitutionnel national, Bruxelles, Bruylant, 2006, σελ. 593.

²³⁵ Τον όρο αυτό χρησιμοποιεί στον πρόλογό του ο Ι. Σαρμάς, Η δίκαιη ισορροπία. Η Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Σάκκουλας – Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, 2018, σελ. 3.

νευτική προκατανόηση του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος και η δικαιολόγηση του ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών επιδρά στην αντίστοιχη ερμηνεία και εμβέλεια της Σύμβασης²³⁶. Το ίδιο συνέβη στην υπόθεση Lautsi κατά Ιταλίας, όπου το Δικαστήριο υποχώρησε από την αρχική του θέση και δέχθηκε την ιταλική πολιτισμική ιδιαιτερότητα στο πεδίο των θρησκευτικών συμβόλων και του χαρακτήρα της παρεχόμενης εκπαίδευσης²³⁷. Και στο γαλλικό παράδειγμα της laïcité και της συμβατότητας της ισλαμικής μαντίλας, το ΕΔΔΑ, στην απόφαση SAS κατά Γαλλίας (01.07.2014), έδωσε προβάδισμα στις γαλλικές ρεπουμπλικανικές αξίες και τη συμβατότητα που πρέπει να διατηρούν με αυτές

²³⁶ Χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι δεν υπάρχει αμφισημία. Στην πρόσφατη απόφαση Παπαγεωργίου κατά Ελλάδα, το ΕΔΔΑ έκρινε το καθεστώς της απαλλαγής των μαθητών από την υποχρεωτική διδασκαλία των θρησκευτικών, δίχως, για άλλη μια φορά, να πάρει θέση ως προς τον ομολογιακό χαρακτήρα του μαθήματος, που εμπίπτει στο περιθώριο εκτίμησης του Κράτους μέλους, ενώ εξετάζεται, όπως κάθε ζήτημα θρησκευτικής εκπαίδευσης, υπό το φως και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης, το οποίο δίνει στους γονείς το δικαίωμα να ζητούν σεβασμό από το κράτος σχετικά με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις κατά τη διδασκαλία των θρησκευτικών. Συνοπτικά, το ΕΔΔΑ επιβεβαιώνει τη σταθερή νομολογία του ως προς το μάθημα των θρησκευτικών. Στη διαδικασία υπέβαλαν γραπτές παρατηρήσεις η National Secular Society, το Ελληνικό Παρατηρητήριο Συμφωνιών Ελσίνκι και το ΕΛΙΑΜΕΠ. Το Δικαστήριο επισημαίνει μεταξύ άλλων ότι «το κράτος απαγορεύεται να επιδιώκει τον στόχο της κατήχησης που μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων» (σκέψη 75). Και ότι η υποχρέωση υποβολής υπεύθυνης δήλωσης από τους γονείς στην οποία θα αναφέρεται ότι το παιδί τους δεν είναι ορθόδοξος χριστιανός, σε συνδυασμό μάλιστα με την αναγραφή του θρησκευόμενου στα πιστοποιητικά σπουδών, συνιστά απαράδεκτο βάρος για τους γονείς που τους εκθέτει σε κίνδυνο αποκάλυψης ευαίσθητων πτυχών της προσωπικής τους ζωής (σκέψεις 85-88). Βλ. τις παρατηρήσεις του *Eu. Βενιζέλου*, Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών – Ο εσωτερικός διάλογος στο ΣτΕ και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, Νομοκανονικά 1/2020, σελ. 26-30.

²³⁷ *E. Καλαμπάκου*, Τα σύμβολα στη νομολογία του ΕΔΔΑ. Σχόλιο στην απόφαση Lautsi et Autres c. Italie, ΔτΑ 49/2011, σελ. 231 επ.

τα πολιτισμικά και θρησκευτικά σύμβολα²³⁸. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει, όπως το έχει αναδείξει στη νομολογία του το Δικαστήριο, ότι το περιθώριο εκτίμησης, ως διακριτική ευχέρεια των Κρατών μελών, αναλύεται σε μια απεριόριστη εξουσία που δεν ελέγχεται από το Δικαστήριο. Αντιθέτως, οι περιορισμοί που θέτει η Σύμβαση και αναφέρονται στη διαφύλαξη της «ευρωπαϊκής δημοκρατικής κοινωνίας», ερμηνευόμενοι υπό το πρίσμα της αρχής της αναλογικότητας είναι οι ρήτρες που διαφυλάσσουν, ανάλογα βέβαια με την ερμηνεία, την *εύλογη ισορροπία* ανάμεσα στα επιμέρους συμφέροντα και το γενικό ευρωπαϊκό συμφέρον.

1.4.2. Το γενικό συμφέρον στην ΕΣΔΑ

Στη θεωρία και πράξη της ΕΣΔΑ αναδεικνύονται δυο διαφορετικές προσλήψεις του δημοσίου συμφέροντος: Καταρχάς, η *βολονταριστική*, στην οποία το Δικαστήριο καλείται ενεργητικά να δημιουργήσει τη δική του αντίληψη για το ευρωπαϊκό δημόσιο συμφέρον ή για παράδειγμα την έννοια μιας ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης, αναλαμβάνοντας να ερμηνεύσει κυριαρχικά –και σε πολλές περιπτώσεις ηθικοπολιτικά– τη Σύμβαση και να υπερβεί τα επιμέρους συμφέροντα, είτε των αιτούντων, είτε των Κυβερνήσεων²³⁹. Σε αυτή την οπτική, το Δικαστήριο δεν αυτοπεριορίζεται και επιδιώκει την εφαρμογή του ευρωπαϊκού γενικού συμφέροντος σε όλες τις έννομες τάξεις, πέρα από ιδιαιτερότητες. Το γενικό συμφέρον αποκτά μια *αυτόνομη* οντότητα και δεν αποτελεί τη σύνθεση των επιμέρους συμφερόντων, με αποτέλεσμα να εμπίπτει στην κατηγορία που, στη θεωρία και κυρίως τη νομολογία της ΕΣΔΑ, αναφέρεται στον υψηλό ρόλο του Δικαστηρίου ως εφαρμοστή ενός συστήματος δικαιωμάτων με αξιώσεις καθολικότητας²⁴⁰.

²³⁸ P. Rolland, L'arrêt S.A.S. c/ France de la Cour européenne des droits de l'homme, Revue du droit des religions, διαθέσιμο στο: <https://journals.openedition.org/rdr/912>.

²³⁹ B. Ubushieva. L'intérêt général dans le système de la Convention européenne des droits de l'Homme, ό.π., σελ. 290-291.

²⁴⁰ ΕΔΔΑ, Konstantin Markin κατά Ρωσίας, 22.03.2012, παρ. 89, ΕΔΔΑ, Karner κατά Αυστρίας, 16.04.2002, παρ. 26.

Από την άλλη, η *ωφελμιστική* προσέγγιση διαφοροποιείται κρίσιμα, καθώς δεν πρόκειται για τη διατύπωση με όρους αυτονομίας και αυτοτέλειας του γενικού συμφέροντος, αλλά για τον προσδιορισμό του με βάση τον ευρωπαϊκό μέσο όρο και ιδίως τη σύγκλιση μεταξύ των Κρατών μελών. Η αναζήτηση μιας κοινής θέσης των Κυβερνήσεων και ενός ευρύτερου σεβασμού των δικαιωμάτων εμπνέει τη νομολογία του Δικαστηρίου, που καλείται να αυτοπεριοριστεί και να επικεντρωθεί περισσότερο στα ατομικά και τα κρατικά συμφέροντα, όπως αυτά εκτίθενται ενώπιόν του. Αυτή η ωφελμιστική θέση αναλύεται σε μια συγκριτική μέθοδο ή στη δυναμική ερμηνεία, με στόχο να θέσει σε εφαρμογή και να «εργαλειοποιήσει», με την ουδέτερη έννοια του όρου, τη *συναινετική τεχνική* που ανάγεται σε νομολογιακή πολιτική του Δικαστηρίου²⁴¹. Τούτο βέβαια δεν αποκλείει ότι στη νομολογία θα υπάρξει ενίοτε σημαντικό κόστος για τα δικαιώματα, εφόσον ο ωφελμισμός μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικές υποχωρήσεις: Για παράδειγμα, στην απόφαση A.B. κατά Ιρλανδίας για τις αμβλώσεις ή στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας ή ακόμη και της ελευθερίας της έκφρασης και της τέχνης, έχει διατυπωθεί ισχυρή κριτική για την ενδοτικότητα του Δικαστηρίου απέναντι σε επιδραστικούς και περιοριστικούς για βασικές ελευθερίες *εξαιρετισμούς* των Κρατών μελών²⁴².

Η κανονιστική θεμελίωση των σκοπών προδίδει ότι αυτοί επιδρούν καθοριστικά στις έννομες τάξεις ως εντολές που απευθύνονται στον νομοθέτη και κατευθύνουν τις πολιτικές του σε μια σειρά από κρίσιμα ζητήματα για την άσκηση και την οριοθέτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Είτε στην εθνική, είτε στην ενωσιακή και την ευρωπαϊκή έννομη τάξη, η σχέση σκοπού και δικαιώματος αποκτά υψηλή σημασία, καθώς το γενικό και το δημόσιο συμφέρον διαπλέκονται με τα επιμέρους ατομικά συμφέροντα και *είτε τα υπερβαίνουν, είτε τα συνθέτουν*,

²⁴¹ B. Ubushieva. L'intérêt général dans le système de la Convention européenne des droits de l'Homme, ό.π., σελ. 300-302.

²⁴² *Ibidem*, σελ. 303.

είτε ταυτίζονται με αυτά. Ταυτόχρονα, οι σκοποί διατηρούν, πέρα από το περιεχόμενό τους, μια ιδιαίτερη, από την άποψη της θεωρίας του δικαίου, κανονιστική λειτουργία, που συχνά υποτιμάται τόσο στον συνταγματικό λόγο, όσο και στη νομολογία. Η κατανόησή της προϋποθέτει μια προσεκτική ανάγνωση της θετικής κελσενικής θεωρίας και των σύγχρονων ερμηνειών της κανονιστικότητας (normativity).

Κεφάλαιο 2

Η κανονιστικότητα των συνταγματικών σκοπών

Όπως γνωρίζουμε ήδη από την κλασική θεωρία των δικαιωμάτων, οι συνταγματικοί κανόνες που τα κατοχυρώνουν αναπτύσσουν κανονιστική ισχύ. Ο R. Dworkin υποστηρίζει ότι τα ατομικά δικαιώματα είναι εμβληματικές αξιώσεις μας απέναντι στην κρατική λειτουργία, είναι δηλαδή *trumps* που έχουμε ως υποκείμενοι σε μια αυθεντία και για αυτό η κανονιστική πυκνότητά τους είναι αναμφίβολα το πιο θεμελιώδες συστατικό του Κράτους Δικαίου²⁴³. Για παράδειγμα, ο περιορισμός στην ελευθερία της έκφρασης πρέπει να ερμηνεύεται στενά, διότι η τελευταία συνιστά πυλώνα της δημοκρατικής κοινωνίας, αλλά και της προσωπικής αυτονομίας. Κοντολογίς, τα κλασικά ατομικά δικαιώματα δεν αφήνουν περιθώρια δράσης στο Κράτος, αλλά, ως γνωστόν, προϋποθέτουν την αποχή του ή, σε κάθε περίπτωση, τη δημιουργία των θεσμικών προϋποθέσεων του σεβασμού τους. Εξού και στις σχετικές διατυπώσεις των συνταγματικών κανόνων συναντάμε λέξεις στην οριστική έγκλιση («ο καθένας απολαμβάνει», «το δικαίωμα στη θρησκευτική συνείδηση είναι απαραβίαστο»), δηλαδή εκφράσεις που συνιστώνται σε μια *απαγορευτική καταρχήν λειτουργία* για την κρατική εξουσία.

Ο H. Kelsen στην «Καθαρή Θεωρία του Δικαίου» υπογραμμίζει ότι ο κανόνας δικαίου συνίσταται στη σημασία που αποδίδουμε σε μια πράξη βούλησης και έγκειται καταστατικά σε μια *εντολή* (*commander*). Στη «Γενική Θεωρία των Κανόνων», η κελσενική θέση εμπλουτίζεται και οι κανόνες με τη σειρά τους αναπτύσσουν άλλες τρεις βασικές και διακριτές από την εντολή/διαταγή λειτουργίες κανονιστικά: *εξουσιοδοτούν, επιτρέπουν και καταργούν*. Σε αυτή την επαναστατική «στροφή» που κάνει επιστημολογικά ο Kelsen στη «Γενική Θεωρία των Κανόνων», η εγκυρότητα του γενικού κανόνα προϋποθέτει να *τεθεί* και αυτό με τη σειρά του για να καταστεί εφικτό χρειάζεται τη *συγκεκριμενοποίηση* από μια ατομική νόρμα, δηλαδή την εξουσιοδότηση των οργάνων του δικαίου για να εφαρμόσουν το δίκαιο, λειτουργία που είναι διακριτή σε σχέση με την τήρηση ή αντιστρόφως την παραβίαση του δικαίου²⁴⁴. Ο M. Troper έχει αναδείξει τη δυνα-

²⁴³ Βλ. αντί πολλών N. Παπασπύρου, ό.π. σελ. 47-49.

²⁴⁴ Σύμφωνα με τον Kelsen της δεκαετίας του '60, οι κανόνες εκτός από την εντολή έχουν και άλλες λειτουργίες, όπως το να εξουσιοδοτούν, να επιτρέπουν και να καταργούν. Βλ. H. Kelsen, *Théorie*

τότητα των κανόνων δικαίου να εξουσιοδοτούν. Η τελευταία αυτή λειτουργία σημαίνει ότι εκχωρείται μέσω του δικαίου η δυνατότητα παραγωγής δικαίου, από τα εξουσιοδοτημένα όργανά του²⁴⁵. Ο G. Tusseau στη διδακτορική του διατριβή επεκτείνει την τροπεριανή θεωρία και υπογραμμίζει ότι οι κανόνες εξουσιοδότησης δεν αποτελούν μόνο μια κατηγορία νομικών πράξεων, αλλά στην πραγματικότητα, στο πλαίσιο μιας ρεαλιστικής ή και μιας «θεσμικής» (institutionnelle) θεωρίας του δικαίου, είναι απαραίτητοι για τη θεωρία για να κατανοήσει πώς λειτουργεί ο κόσμος του δικαίου. Στη θεωρία του Tusseau, οι κανόνες εξουσιοδότησης αναλύονται στατικά και δυναμικά, λειτουργικά και δομικά, για να αποκαλυφθεί μέσα από αυτούς τους κανόνες, που λειτουργούν πέρα από την εντολή και την απαγόρευση, πώς διαρθρώνεται και «εφαρμόζεται» η ιεραρχία/πυραμίδα του δικαίου. Ιδιαίτερη σημασία, για την επίτευξη αυτού του ερευνητικού σκοπού, αποκτά η μελέτη των λόγων και των επιχειρηματολογικών στρατηγικών που οδηγούν τους εφαρμοστές του δικαίου στην παραγωγή των κανόνων μέσα από τους κανόνες εξουσιοδότησης²⁴⁶.

Στη ρεαλιστική θεώρηση του R. Guastini, οι κανόνες εξουσιοδότησης εγγράφονται σε ένα κανονιστικό πλουραλισμό και αποτελούν στην πραγματικότητα μετα-κανόνες που δίνουν στα όργανα την εξουσία να δράσουν και να δημιουργήσουν το δίκαιο²⁴⁷. Σε αυτή την τελευταία κατηγορία των «μετα-κανόνων» εντάσσονται, σύμφωνα με τον P. de Montalivet, οι συνταγματικοί σκοποί δημοσίου συμφέροντος, γεγονός που οδηγεί σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για την κανονιστικότητά τους. Όπως επισημαίνει ο Montalivet οι νόρμες των σκοπών είναι «νόρμες πάνω στις νόρμες», δηλαδή κανόνες που προσδιορίζουν, θετικά ή αρνητικά, επιτρεπτικά ή περιοριστικά, την εφαρμογή άλλων κανόνων, εν προκειμένω και ιδίως των κανόνων που αναγνωρίζουν ατομικά και κοινωνικά δικαιώ-

générale des normes, ό.π., σελ. 125, 126. Βλ. για το ζήτημα της κανονιστικότητας με αφετηρία ακριβώς αυτή την κελσενική θέση, E. Millard, Qu'est-ce qu'une norme juridique?, διαθέσιμο στο: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/qu-est-ce-qu-une-norme-juridique>. Βλ. αναλυτικά εδώ G. Tusseau, Les normes d'habilitation, Dalloz, σελ. 198-199.

²⁴⁵ P. Brunet, Michel Troper et la «théorie» générale de l'État. État général d'une théorie. Droits 37/2003, σελ. 87-110.

²⁴⁶ G. Tusseau, Les normes d'habilitation, ό.π., ιδίως σελ. 315 επ. για τη χρήση των εξουσιοδοτικών κανόνων.

²⁴⁷ Ibidem, σελ. 271.

ματα ή θεσμικές εγγυήσεις²⁴⁸. Παράλληλα, οι συνταγματικοί σκοποί, με δεδομένο ότι λειτουργούν ως (δεσμευτικές) κατευθύνσεις για τα όργανα του δικαίου, τα οποία και οφείλουν να τους υλοποιήσουν, επιδρούν και στον τρόπο άσκησης και *διάκρισης* των κρατικών εξουσιών, δηλαδή στα όρια μεταξύ της νομοθετικής, της εκτελεστικής και της δικαστικής εξουσίας.

2.1. Η απαγορευτική λειτουργία των συνταγματικών σκοπών

Αν ακολουθήσουμε την κλασική κελσενική θεωρία, τότε θα αντιληφθούμε ότι η τυπολογία αυτή συλλαμβάνει και τις κρίσιμες αποχρώσεις για διατάξεις του Συντάγματος που δεσμεύουν την κρατική εξουσία, με άλλα λόγια μάς επιτρέπει, παρότι οι συνταγματικές διατάξεις είναι ισότιμες, να τις κατατάξουμε σε διαφορετικές κατηγορίες, ανάλογα με τις λειτουργίες τους. Στην απαγορευτική διάσταση των κανόνων, όπως παρατηρεί ο Montalivet, εγγράφεται η *υποχρέωση* των νομικών οργάνων που εφαρμόζουν το δίκαιο *να μην αγνοούν τους σχετικούς συνταγματικούς κανόνες*²⁴⁹. Για παράδειγμα, η απόλυτη προστασία της ελευθερίας της τέχνης και της επιστήμης στο άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος σημαίνει ότι η κρατική εξουσία οφείλει να απέχει από την παραβίασή τους, σύμφωνα με την κλασική μηχανική των ατομικών δικαιωμάτων και το *status negativus* που τα τελευταία κατέχουν, ενώ την ίδια ώρα η «προαγωγή» τους, σύμφωνα με το Σύνταγμα, υποδηλώνει ότι η κρατική ρύθμιση πρέπει να σέβεται την ελευθερία τους.

Σε ό,τι αφορά την επίτευξη των συνταγματικών και δημόσιων σκοπών, όπως για παράδειγμα η υποχρέωση του Κράτους να «μεριμνά» για την κοινωνική ασφάλιση (22 παρ. 5 Σ.) ή για την «προστασία» της δημόσιας υγείας (βλ. 21 παρ. 3 Σ.), η απαγόρευση ταυτίζεται καταρχάς με τον σεβασμό της αρχής της συμφωνίας των σχετικών νόμων με το Σύνταγμα, κοινώς εγγράφεται στη ρήτρα της τήρησης του Κράτους Δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 Σ.) και στην αρχή του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων²⁵⁰. Η αναγνώριση αυτής της *αποτρεπτικής λειτουργίας* για τον περιορισμό των δικαιωμάτων στη νομολογία που αφορά την

²⁴⁸ P. de Montalivet, ό.π., σελ. 568-569.

²⁴⁹ *Ibidem*, σελ. 333 επ.

²⁵⁰ Χ. Ανθόπουλος, Πανδημία, δικαίωμα στην υγεία και καθήκον αλληλεγγύης, ΕφημΔΔ 1/2020, σελ. 30.

εκπλήρωση σκοπών που υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον συνίσταται στον σεβασμό των ακραίων ορίων της διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη και παράλληλα θεμελιώνει και τα όρια του δικαστικού ελέγχου, ανάλογα, προφανώς με τα χαρακτηριστικά του τελευταίου σε κάθε έννομη τάξη.

Για παράδειγμα, στην περίπτωση της πανδημίας, το ΣτΕ εξέτασε τη συμβατότητα των μέτρων προστασίας της δημόσιας υγείας, όπως τον υποχρεωτικό εμβολιασμό, με το Σύνταγμα. Στη ΣτΕ 2332/2022 κρίθηκε ότι παραβιάστηκε το Σύνταγμα διότι «κατά τον χρόνο που δημοσιεύθηκε ο ν. 4917/2022 (31-3-2022) και εκδόθηκε η προσβαλλόμενη πράξη (14-4-2022) είχε παρέλθει χρονικό διάστημα οκτώ και πλέον μηνών από τη λήψη του μέτρου του υποχρεωτικού εμβολιασμού των εργαζομένων σε δομές υγείας, ήτοι διάστημα που λόγω της φύσεως του μέτρου και των συνεπειών του, υπερβαίνει προδήλως το εύλογο, χωρίς, ωστόσο, να έχει διενεργηθεί επαναξιολόγησή του, βάσει επίκαιρων, κατά τον χρόνο εκείνο, επιστημονικών και επιδημιολογικών στοιχείων, για την αξία, την αποτελεσματικότητα και τις συνέπειες των εμβολίων κατά του κορωνοϊού και την πορεία και την εξέλιξη της πανδημίας». Η υπαγωγή του νομοθετικού μέτρου στον κανόνα της αναλογικότητας απορρέει από τη λειτουργία καταρχήν της *απαγόρευσης* προς την κρατική εξουσία να αγνοήσει τον σχετικό συνταγματικό κανόνα και ελέγχεται ακυρωτικά από το Δικαστήριο.

Διασφαλίζεται δε η κανονιστικότητά της επειδή η εκπλήρωση ή μη του συνταγματικού σκοπού με τον προσήκοντα τρόπο, δηλαδή με τον σεβασμό του Συντάγματος, ανάγεται σε μια μορφή *συνταγματικά κατοχυρωμένης κύρωσης (sanction constitutionnelle)*. Η κύρωση, εν προκειμένω ο *κατασταλτικός έλεγχος συνταγματικότητας*, είναι αυτή που προσδίδει, στη θετικιστική τουλάχιστον θεωρία, την κανονιστικότητα στην εντολή και σε κάθε διάταξη που διαφορετικά παραμένει ατελής ή εμπίπτει στην κατηγορία του ήπιου δικαίου²⁵¹. Στην περι-

²⁵¹ Αυτήν ακριβώς την προβληματική της αναγωγής της συνταγματικής κύρωσης σε υπαρξιακό – και εξειδικευμένο– στοιχείο της κανονιστικότητας του Συντάγματος και της διάκρισής του από άλλους κανόνες δικαίου, ιδίως στο μεταπολεμικό Κράτος Δικαίου και στην περαιτέρω ανάπτυξη του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, αναδεικνύει στη διατριβή της η Ε. Bottini με αναφορές στη θεωρία του C. Eisenmann και του H. Kelsen. Βλ. *Ιδίως*, La sanction constitutionnelle, ό.π., σελ. 104 επ. Για μια λειτουργική αντίληψη της κύρωσης βλ. Ν. Σημαντήρα, διοικητικές κυρώσεις. Δικαιοκρατικές εγγυήσεις και όρια επιβολής, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, σελ. 13 επ. Για το ήπιο

πτωση των σκοπών δημοσίου συμφέροντος, η λειτουργία της απαγόρευσης ωστόσο συρρικνώνεται σε μια γενική αρχή της συνταγματικότητας, υπό την κύρωση του δικαστικού ελέγχου, δίχως μάλιστα στην ελληνική τάξη ο τελευταίος να αποκτά τα σκληρά κανονιστικά χαρακτηριστικά μιας «συνταγματικής κύρωσης», καθώς ο επίμαχος νόμος παραμένει, από την άποψη του θετικού δικαίου, σε ισχύ, εκτός από τη συγκεκριμένη διαφορά, στην έννομη τάξη²⁵².

δίκαιο και τη σχέση του με την έννοια της κανονιστικότητας βλ. *Ευ. Πρεβεδούρου*, Κανόνες soft law στο Διοικητικό Δίκαιο, Σάκκουλας, 2017, ιδίως σελ. 194 επ.

²⁵² Στην ελληνική έννομη τάξη αυτή η διερώτηση συνοδεύει τη θεωρία για τη φύση του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων και το ενδεχόμενο ή την αναγκαιότητα της ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου. Ο *Αντ. Μανιτάκης*, αναφέρει ότι η απόφαση του δικαστή με την οποία κρίνεται η συνταγματικότητα ορισμένης διάταξης νόμου, αναπτύσσει στο πλαίσιο του ισχύοντος στην Ελλάδα συστήματος ελέγχου, ισχύ εντός του πεδίου του δεδικασμένου, δηλαδή «δεσμεύει όσο δεσμεύει και ένα νομολογιακό προηγούμενο, η ηθικο-δικαιϊκή δεσμευτικότητα του οποίου αυξάνει όσο υψηλότερου βαθμού είναι και το δικαστήριο που κρίνει», *Αντ. Μανιτάκης*, Ιστορικά γνωρίσματα και λογικά προαπαιτούμενα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, ΤοΣ 1/2003, σελ. 17. Για τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων *Β. Σκουρή/Ευ. Βενιζέλος*, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, Ειδικά θέματα δημοσίου δικαίου, *Αντ. Ν. Σάκκουλας*, 1985, *Κ. Θ. Γιαννακόπουλος*, Ο διάχυτος και παρεμπίπτων δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα υπό το πρίσμα του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου, *ΕφημΔΔ* 2009/6, σελ. 825-847 και *Α. Maniatakis*, Fondement et légitimité du contrôle juridictionnel des lois en Grèce, *RIDC* 1988/1, σελ. 39 επ., διαθέσιμο επίσης στο: https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1988_num_40_1_1370. Βλ. επίσης για τις μεθοδολογικές προεκτάσεις του ζητήματος τη μελέτη του *Χ. Χίου*, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας του νόμου ως ενδιάμεσος μεθοδολογικός τύπος της Νομικής Επιστήμης, *constitutionalism.gr* 21.12.2020. Τέλος, για τις ιστορικές και θεωρητικές προκατανοήσεις του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ιδίως με αναφορά στις ευρωπαϊκές και αμερικανικές επιρροές βλ. *Α. Καϊδατζή*, Ο δικαστικός έλεγχος των νόμων στην Ελλάδα (1844-1935), Σάκκουλας, 2016, σελ. 12-30 και *Ιδίου*, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, ενόψει της διάκρισης σε συστήματα ισχυρού και ασθενούς τύπου, σε: *Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη*, 2016, σελ. 627 επ.

2.2. Η δεσμευτικότητα των συνταγματικών σκοπών

Στη δεύτερη κανονιστική λειτουργία των συνταγματικών διατάξεων εμπίπτει η *δεσμευτικότητα των σκοπών*, δηλαδή η εντολή που δίνει το δίκαιο σε ένα συγκεκριμένο όργανο να πράξει. Στην περίπτωση αυτή ανακύπτει η προβληματική του κατά πόσο ο κανόνας, π.χ. η διαφύλαξη της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας και ασφάλειας, της κοινωνικής ασφάλισης, της αξίας του ανθρώπου κ.ο.κ., συνεπάγεται τη θεμελίωση μιας *ισχυρής ή χαλαρής δέσμευσης* του Κράτους να πραγματοποιήσει τους συγκεκριμένους σκοπούς²⁵³. Η κανονιστικότητα αναλύεται στις *θετικές υποχρεώσεις* του Κράτους, όπως αυτές κατοχυρώνονται στο ελληνικό Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Για παράδειγμα, στο άρθρο 2 του ελληνικού Συντάγματος τυποποιούνται «πρωταρχικές υποχρεώσεις» της Πολιτείας, όπως ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου, στο άρθρο 24 ανάγεται σε υποχρέωση η προστασία του περιβάλλοντος, στο άρθρο 16 η ανάπτυξη μέσω της εκπαίδευσης της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων κ.ο.κ., το άρθρο 22 παρ. 5 προϋποθέτει πολιτικές «μέριμνες» για την κοινωνική ασφάλιση και το άρθρο 21 παρ. 3 Σ. για την προστασία της δημόσιας υγείας.

Σε αυτό το σημείο, η προβληματική για την κανονιστικότητα των σκοπών που υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον συνδέεται με εκείνη των *κοινωνικών δικαιωμάτων*, που θεμελιώνουν, κατεξοχήν, λόγω του *status positivus* τους, τις «παροχικές» υποχρεώσεις του Κράτους²⁵⁴. Αυτές επειδή δεν αναφέρονται σε αγωγίμες αξιώσεις των υποκειμένων, παρά μόνον σε περίπτωση κρατικών προηγούμενων ενεργειών ή παραλείψεων, δεν απολήγουν, για μια μερίδα της θεωρίας, σε μια ισχυρή ή πυκνή κανονιστικότητα, όπως για παράδειγμα τα ατομικά δικαιώματα. Ωστόσο, τούτο δεν σημαίνει προφανώς ότι δεν διαθέτουν *δεδομένη και εφαρμοσμένη κανονιστική ισχύ*, η οποία αναδεικνύεται εμφαντικά και στη νομολογία: Στη σκέψη 12 της ΣτΕ Ολ. 1285/2012 υπογραμμίζεται ότι: «επειδή, κατά την παράγραφο του άρθρου 22 του Συντάγματος “Το Κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων, όπως νόμος ορίζει”. Με τη συνταγματική αυτή διάταξη ο συντακτικός νομοθέτης περιέβαλε με συνταγματικό κύρος την αρχή της κοινωνικής ασφάλισης με γνώμονα την ασφαλιστική κάλυψη ολόκληρου του εργαζόμενου πληθυσμού της χώρας και την προστασία του ασφαλιστικού κεφα-

²⁵³ P. de Montalivet, ό.π., σελ. 355-376.

²⁵⁴ Με την έννοια των «θετικών υποχρεώσεων» του Κράτους, βλ. P. de Montalivet, ό.π., σελ. 355.

λαίου και ανέθεσε στον κοινό νομοθέτη την εξειδίκευσή της ανάλογα με τις εκάστοτε επικρατούσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες (...) Η μόνη *δέσμευση* που επιβάλλεται με την πιο πάνω συνταγματική διάταξη σχετικά με τη μορφή του ασφαλιστικού φορέα εκεί όπου ο νόμος καθιερώνει την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση και ειδικότερα θεσπίζει την υποχρεωτική καταβολή εισφοράς, είτε από μέρους του μισθωτού είτε από μέρους του εργοδότη, είναι η *παροχή της κοινωνικής ασφάλισης μόνο από το κράτος ή από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου* και τέτοιοι πράγματι υπήρξαν οι φορείς αυτοί κατά την ιστορική διαδρομή της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα (Σ.τ.Ε. Ολομ. 5024/1987, Ολομ. 3096/2001). Μέσα στο συνταγματικό αυτό πλαίσιο, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης διασφαλίζεται με τη λειτουργία βιώσιμων ασφαλιστικών οργανισμών, οι οποίοι απαιτείται να είναι οικονομικά εύρωστοι για να μπορούν να ανταποκρίνονται στην, κατά το Σύνταγμα, αποστολή τους». Στον δικαστικό λόγο, συνεπώς, αναδεικνύονται με βάση τη συνταγματική διάταξη απολύτως δεσμευτικοί για τον νομοθέτη και τη Διοίκηση συνταγματικοί σκοποί που λειτουργούν εν τέλει ως προϋποθέσεις εκπλήρωσης του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος. Η «θετικότητα» των σκοπών δεν αναλύεται μόνον ως μια πολιτική επιταγή, αλλά και ως μια «κανονιστική/συνταγματική κατεύθυνση», που εξειδικεύεται νομολογιακά σε μια σειρά από ειδικότερες υποχρεώσεις της κρατικής εξουσίας.

Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 2287/2015, η κανονιστικότητα του άρθρου 22 παρ. 5 Σ. και η εκπλήρωση του συνταγματικού σκοπού της μέριμνας για την κοινωνική ασφάλιση *καταλαμβάνει και τις επικουρικές συντάξεις*: Σύμφωνα με το Δικαστήριο, «ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της επικουρικής κοινωνικής ασφαλίσεως, η οποία παρέχεται από το Ε.Τ.Ε.Α. και άλλους φορείς και η, συνεπεία τούτου, λειτουργία αυτών υπό μορφήν νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (ΑΕΔ 87/1997, ΣτΕ 5024/1987 Ολ., κ.ά.) δικαιολογούνται από τον δημόσιο σκοπό, τον οποίο οι φορείς αυτοί υπηρετούν κατά το άρθρο 22 παρ. 5 του Συντάγματος, συμβάλλοντας –δια της χορηγήσεως παροχών συμπληρωματικών εν σχέσει προς τις χορηγούμενες από τους φορείς υποχρεωτικής κύριας ασφαλίσεως– στη διασφάλιση υπέρ των συνταξιούχων ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβιώσεως, κατά το δυνατόν εγγύς εκείνου το οποίο είχαν αυτοί κατά τη διάρκεια του εργασιακού τους βίου. *Εν όψει δε του εν λόγω δημοσίου σκοπού*, το κράτος, ανεξαρτήτως αν μέχρι σήμερα δεν έχει προβλεφθεί τακτική κρατική χρηματοδότηση των φορέων της υποχρεωτικής επικουρικής κοινωνικής ασφαλίσεως, υποχρεούται,

πάντως, κατά την ανωτέρω συνταγματική διάταξη, να συμμετέχει στη χρηματοδότηση και των φορέων τούτων, προς κάλυψη των ελλειμμάτων τους».

Στις παραπάνω αποφάσεις, ο σκοπός που υπαγορεύει το Σύνταγμα στην κρατική εξουσία να «μεριμνά» για την κοινωνική ασφάλιση, σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση του άρθρου 22 παρ. 5 Σ., αναλύεται νομολογιακά σε επιμέρους πολλαπλούς –και κανονιστικά δεσμευτικούς– σκοπούς, όπως η «βιωσιμότητα των ασφαλιστικών ταμείων», η «τακτική χρηματοδότηση των φορέων της κοινωνικής ασφάλισης (...) προς κάλυψη των ελλειμμάτων τους» και βέβαια «η παροχή της κοινωνικής ασφάλισης μόνο από το κράτος ή από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου». Πρόκειται για «θετικές» δεσμεύσεις που από τη μια θεμελιώνονται κανονιστικά στο Σύνταγμα και απολαμβάνουν την τυπική τους ισχύ, από την άλλη όμως ο βαθμός και ιδίως ο τρόπος της εκπλήρωσής τους, με την έννοια τόσο των μέσων, όσο και των αποτελεσμάτων, ενέχει μεγάλο περιθώριο διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη και, όπως έχει υποστηριχθεί στη θεωρία, οδηγεί σε μια πολιτική και ουσιαστική εκτίμηση των αρμόδιων νομικών οργάνων, ως προς τον τρόπο υλοποίησης²⁵⁵, όπως βέβαια και σε έναν οριακό δικαστικό έλεγχο.

Τα κοινωνικά δικαιώματα διαμεσολαβούνται έντονα, ως πολιτικές εκπλήρωσης της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας, στον βαθμό που, όπως υποστηρίζει η Α. Παπαδοπούλου, το νομικό τους καθεστώς διαφοροποιείται από την κλασική τυπολογία του G. Jellinek και ανάγεται σε ένα *status aequus*, δηλαδή συναρτάται πια στη νομολογία εγγενώς με τον σεβασμό της αρχής της ισότητας

²⁵⁵ Βλ. αναλυτικά Γ. Καραβοκύρη, Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., Ν. Παπασπύρου, Το ζήτημα της έντασης του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας, σε Τιμ. Τόμο Συμβουλίου της Επικρατείας – 75 χρόνια, Σάκκουλας, 2004, σελ. 399 επ., Ν. Αλιβιζάτο, Μεταξύ ακτιβισμού και αυτοσυγκράτησης. Ο πολιτικός ρόλος των δικαστών στη Δυτική Ευρώπη, ΔτΑ 19/2003, σελ. 697 επ., Γ. Γεραπετρίτη, Οι πολιτικές απαρχές του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων: Η «άγνωστη» Marbury κατά Madison σε: Το δημόσιο δίκαιο σε εξέλιξη. Σύμμεικτα προς τιμήν του καθηγητού Πέτρου Ι. Παραρά, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2012, σελ. 141 επ. Βλ. επίσης Απ. Βλαχογιάννη, Οι αμερικανικές επιρροές στην καθιέρωση του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Το βιώσιμο Κράτος, Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, Σάκκουλας, 2022, σελ. 9 επ.

και τη μη διάκρισης²⁵⁶. Κοινώς, η υποχρεωτικότητα να μην έχει τη νομική της όψη, αλλά την ίδια στιγμή αμβλύνεται στην ουσία της από την κρίσιμη πολιτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων και την υπαγωγή τους στην πιο αμφίβολη και συγκρουσιακή διάσταση της διαπλοκής γεγονότων και αξιών, εντός του νομικού κανόνα, την οποία και εμβαθύνει στη θεωρία η πλούσια συζήτηση για τη «ρήτρα του εφικτού»²⁵⁷. Αυτός όμως ο συλλογισμός δεν διασπά τον κανονιστικό πυρήνα, από την άποψη της θεωρίας του δικαίου, ούτε μπορεί να οδηγήσει στην αντίληψη των κοινωνικών δικαιωμάτων ως «προγραμματικών» ή «ευχετικών» ή «μειωμένης» κανονιστικότητας. Απλά διαμορφώνει, ήδη στην έννοια της παροχής, σε αντίθεση με εκείνη της αποχής του Κράτους, πιο ευέλικτα κανονιστικά όρια για τα περιθώρια της δράσης του Κράτους, ιδίως με την αναγνώριση στη

²⁵⁶ Λ. Παπαδοπούλου, Η κανονιστικότητα και εκδικασιμότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, και ταυτόχρονα μία κατηγορία υπέρ του status mixtus των δικαιωμάτων, ΤοΣ 3/2020, σελ. 977 επ.

²⁵⁷ Για τη ρήτρα του εφικτού τις σχετικές συμβολές με αφορμή τον σχολιασμό της απόφασης 2287/2015 βλ. Γ. Καραβοκύρη, Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., σελ. 349 επ., Σ. Ρίζο, Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «ουκ αν λάβεις παρά του μη έχοντος», ΘΠΔΔ 4/2015, σελ. 289 επ., Κ. Γιαννακόπουλο, Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο», ΕφημΔΔ 4/2015, σελ. 417 επ. Βλ. ακόμη Ιφ. Καμτσιδου, Η «επικλησιμότητα» των κοινωνικών δικαιωμάτων και η τριπλή υποχρέωση του κράτους για την προστασία τους, ΔιΔικ 5/2019, σελ. 710-713. Σύμφωνα με τον Αντ. Μανιτάκη, το Κοινωνικό Κράτος Δικαίου εξειδικεύεται κανονιστικά στο «σχετικό» κοινωνικό κεκτημένο και λειτουργεί περισσότερο ως μια ερμηνευτική κατευθυντήρια γραμμή. Ειδικότερα, «η επίκληση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου δεν είχε να προσφέρει κάτι περισσότερο ερμηνευτικά πέρα από την αναφορά σε ένα έσχατο και ανυπέρβλητο όριο προσβολής ενός συγκεκριμένου κοινωνικού δικαιώματος και αυτό με τη μεσολάβηση αόριστων εννοιών ή γνωμώνων στάθμισης, όπως του “σχετικού κοινωνικού κεκτημένου” και της “απαγόρευσης μιας απρόβλεπτης και αδικαιολόγητης ανατροπής του”, σε συνάρτηση με παραβίαση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης ή ακόμη της κοινωνικής ή διαγενεακής αλληλεγγύης ή της κοινωνικής αξιοπρέπειας ή πιο συγκεκριμένα “ενός ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης” κ.ά., κατά την εκτίμηση βέβαια, πάντα του δικαστή». Α. Μανιτάκης, Η αδύναμη κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων: εξαρτημένη από τη βούληση του νομοθέτη και δέσμια της σταθμιστικής δικανικής πρακτικής του δικαστή, σε: Οικονομία – τεχνολογία – δίκαιο και εργασία, Τιμητικός Τόμος για τον Τραυλό-Τζανετάτο, Σάκκουλας, 2020, σελ. 814.

σχέση μέσων-σκοπών της ελευθερίας επιλογής των μέσων, δίχως όμως να αναιρείται, ούτε να σχετικοποιείται, η κανονιστική υποχρέωση της εκπλήρωσης των συνταγματικών σκοπών.

2.3. Η εξουσιοδοτική λειτουργία των συνταγματικών σκοπών

Η θεμελιώδης νομική *αορισία* που διακρίνει τους συνταγματικούς σκοπούς, ιδίως όταν αυτοί ταυτίζονται με τις θετικές υποχρεώσεις και δράσεις του Κράτους, όπως στην περίπτωση των παραδοσιακών κοινωνικών δικαιωμάτων, αναδεικνύει την πιο σημαντική τους κανονιστική λειτουργία, πάντα στο πλαίσιο της κελσενικής διάκρισης: *την επιτρεπτική και την εξουσιοδοτική λειτουργία*. Οι σκοποί εμπίπτουν στους κανόνες εκείνους που αναθέτουν σε άλλα νομικά όργανα να εκπληρώσουν μια αποστολή, να παραγάγουν νέους κανόνες που είναι προς τούτο αναγκαίοι. Από μόνοι τους, δηλαδή ονομαστικά, οι συνταγματικοί σκοποί δεν φέρουν κάποιο συγκεκριμένο και δεσμευτικό περιεχόμενο, αλλά την εντολή προς την κρατική εξουσία να περιορίσει ή όχι μια ελευθερία, να λάβει μέτρα που θα της δώσουν υπόσταση και θα την εκπληρώσουν, να υιοθετήσει πολιτικές που συγκεκριμενοποιούν μια αφηρημένη, ως προς τη συνταγματική της διατύπωση, υπόσχεση. Εν προκειμένω δε συνιστούν οι σκοποί αυτοί κανόνες συνταγματικούς που λειτουργούν ως *πηγές* της νομοθετικής εξουσίας και της αναγνωρίζουν τη διακριτική ευχέρεια ως προς την εκπλήρωσή τους. Κοντολογίς, οι συνταγματικοί σκοποί εστιάζουν στην *επίτευξη ενός αποτελέσματος*, αφήνοντας, όπως ήδη επισημάναμε, την *επιλογή των μέσων* στα αρμόδια όργανα του δικαίου. Η σχέση αυτή μέσων και σκοπών είναι και η πιο κρίσιμη και διαμεσολαβείται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, από την κανονιστική δύναμη που προσδίδει στους επιμέρους συνταγματικούς σκοπούς η (ιδεολογική, ηθικοπολιτική) «*ετικέτα*» του γενικού συμφέροντος.

2.4. Οι συνταγματικοί σκοποί ως «μετα-κανόνες»

Οι συνταγματικοί σκοποί διακρίνονται, ιδίως ως κανόνες εξουσιοδότησης, ωστόσο παραμένουν οι ίδιοι εγγενώς *ασαφείς*, τόσο ως προς τη γενική τους διατύπωση, όσο και ως προς τη συγκεκριμένη εφαρμογή τους. Κι αυτό διότι τελικά οι κανόνες αυτοί, το πλέγμα διατάξεων με άλλα λόγια του γενικού συμφέροντος, ανάγονται σε μια σειρά δημόσιων πολιτικών ή, όταν εξετάζονται από τα δικαστήρια, σε μια πολιτική νομολογία. Αυτή εξαρτάται από το συγκεκριμένο και την

αβέβαιη σχέση πραγματικού-κανονιστικού εντός της αόριστης έννοιας, η οποία κάθε φορά παίρνει και διαφορετικό όνομα, ανάλογα με το πεδίο άσκησης της πολιτικής (π.χ. εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση, υγεία, ραδιοτηλεοπτικό τοπίο κ.ο.κ.)²⁵⁸.

Το γενικό συμφέρον και οι σκοποί που το υπηρετούν προσλαμβάνονται στη νομολογία (και κριτικά στην ελληνική συνταγματική θεωρία, που αναδεικνύει τη χρήση τους για τον περιορισμό των δικαιωμάτων) ως περιορισμοί των περιορισμών των δικαιωμάτων. Αυτή η λειτουργία των συνταγματικών σκοπών στην πραγματικότητα συλλαμβάνει μόνο μια από τις διαστάσεις τους, ήτοι τη διαμεσολάβηση ανάμεσα σε δικαιώματα και «συνταγματικά αγαθά» και την εναρμόνισή τους ή τον περιορισμό τους για λόγους εκπλήρωσης των σκοπών που επιτάσσει το Σύνταγμα. Την ίδια στιγμή, από την άποψη της κανονιστικής τους αποστολής, οι συνταγματικοί σκοποί συνιστούν *προϋποθέσεις αποτελεσματικότητας των δικαιωμάτων (conditions d'effectivité)*²⁵⁹, ως κανόνες εκπλήρωσης πολιτικής και θετικών υποχρεώσεων του Κράτους, που οδηγούν στην παραγωγή άλλων κανόνων δικαίου. Γι' αυτό και πρόκειται, σύμφωνα με τη γαλλική συνταγματική θεωρία, για «κανόνες πάνω στους κανόνες» ή «μετα-κανόνες». Για παράδειγμα, πριν η προστασία της δημόσιας υγείας λειτουργήσει κανονιστικά ως σκοπός που οδηγεί στον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας ή της ελευθερίας της συνάθροισης στην πανδημία, αποτελεί *αυτοτελώς* έναν συνταγματικό κανόνα που εξουσιοδοτεί και δεσμεύει το Κράτος να προστατεύσει τη δημόσια υγεία, δηλαδή έναν κανόνα που «επικολλάται» σε άλλους κανόνες, που ο νομοθέτης θα κληθεί να σχεδιάσει και θα υποχρεωθεί να εκτελέσει, έχοντας ωστόσο τη διακριτική ευχέρεια να επιλέξει τον τρόπο με τον οποίο θα υλοποιήσει την πολιτική του.

²⁵⁸ Η συχνή και επιτακτική αναφορά του δικαστή σε αόριστες έννοιες, όπως το «προδήλως» μη «αναγκαίο» ή το «απρόσφορο» των μέτρων, είναι αυτή που ενισχύει την «πολιτική» του «νομολογία», βλ. *G. Canivet/N. Molfessis, La politique jurisprudentielle*, σε: *Mélanges en l'honneur de Jacques Boré, la création du droit jurisprudentiel*, Dalloz, 2007, σελ. 79 επ., *S. Rials, Le juge administratif et la technique du standard*, LGDJ, 1980, σελ. 419 επ.

²⁵⁹ *P. de Montalivet, Les objectifs de valeur constitutionnelle*, Cahiers du conseil constitutionnel 20/2006, διαθέσιμο στο: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/les-objectifs-de-valeur-constitutionnelle>.

Ειδικότερα, σαν υπόθεση εργασίας, ο συνταγματικός σκοπός της «προστασίας» της δημόσιας υγείας συνιστά α) προϋπόθεση εκπλήρωσης του κοινωνικού δικαιώματος στην υγεία, με τη λειτουργική έννοια του όρου, β) κανόνα που εξουσιοδοτεί το Κράτος να λάβει μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας, γ) μέσο περιορισμού των περιορισμών άλλων δικαιωμάτων, το οποίο ως «Ιανός», σύμφωνα με τη διατύπωση του Κ. Χρυσόγονου, υπό τη μορφή του υγειονομικού δημοσίου συμφέροντος, μπορεί να λειτουργήσει, όπως συνήθως συμβαίνει με το γενικό/δημόσιο συμφέρον, και ως άμεσος περιορισμός του δικαιώματος²⁶⁰. Αντιλαμβανόμαστε συνεπώς, με αφορμή αυτό το παράδειγμα, την πολλαπλή κανονιστική λειτουργία και την εξαιρετική ευελιξία των συνταγματικών σκοπών, καθώς και τη δυσκολία να τη «συρρικνώσουμε» σε μια και μόνο διάστασή της. Έτσι, στη σύλληψη του «μετα-κανόνα»²⁶¹, μάλλον μπορεί να αποδοθεί με μεγαλύτερη μεθοδολογική ακρίβεια το κανονιστικό εύρος των σκοπών, που, σε κάθε περίπτωση, παραμένουν αμφίσημοι και αόριστοι και κατά τούτο συνδέονται εξ ορισμού και με το ζήτημα της συνταγματικής ερμηνείας (βλ. παρακάτω). Σε κάθε περίπτωση, οι συνταγματικοί σκοποί έρχονται να λειτουργήσουν ως *αναλυτικά εργαλεία* για να προσδιοριστεί η ακόμη πιο αφηρημένη έννοια του γενικού συμφέροντος.

²⁶⁰ Το δημόσιο συμφέρον λειτουργεί, όπως επισημαίνει ο Κ. Χρυσόγονος ως «Ιανός», καθώς ενίοτε η επίκλησή του «είναι προσχηματική, αφού δεν πρόκειται παρά για το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου ή ν.π.δ.δ. (και αντίστοιχα για αφάιμαξη συγκεκριμένης κατηγορίας προσώπων, κατά πρόδηλη παραβίαση της αρχής της ισότητας), το οποίο, σε μια δημοκρατική πολιτεία τουλάχιστον, δεν μπορεί να ταυτισθεί καθεαυτό με το δημόσιο ή το γενικό συμφέρον. Το “γενικό συμφέρον” είναι λοιπόν διπρόσωπος Ιανός: Από “περιορισμός των περιορισμών” μεταμορφώνεται σε περιορισμό ή και σε παραμερισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων». Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., Σάκκουλας, 2023, σελ. 130-131.

²⁶¹ Ο «μετα-κανόνας» συνίσταται, σύμφωνα με έναν γενικό ορισμό, στη νόρμα που ρυθμίζει τη χρήση, την ερμηνεία, την παραγωγή, την εφαρμογή ή την κατάργηση ενός άλλου κανόνα. Πρόκειται δηλαδή για νομικούς κανόνες που αφορούν άλλους νομικούς κανόνες, με έμφαση προφανώς σε κανόνες που λειτουργούν κυρωτικά για άλλους ή καθορίζουν τους τρόπους της παραγωγής και της αναθεώρησης ή της κατάργησής τους. Βλ. G. Tusseau, ό.π., σελ. 268-269. Ο Tusseau, ωστόσο, διατυπώνει ισχυρές αντιρρήσεις για την ωφέλεια στη χρήση των μετακανόνων.

Κεφάλαιο 3

Οι συνταγματικοί σκοποί και το γενικό συμφέρον

Στη μονογραφία του για το γενικό συμφέρον και τους περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων ο Ευ. Βενιζέλος έχει αναδείξει, ήδη από τις πρώτες σελίδες της, τη βασική λειτουργία της (συχνής) επίκλησης, ειδικά από τα δικαστήρια, της αόριστης έννοιας του δημοσίου/γενικού συμφέροντος: Πρόκειται για τη *νομιμοποίηση της άσκησης δημόσιας εξουσίας*. Ο Βενιζέλος εντοπίζει ως «τυπικό» πρόβλημα την αντίφαση μεταξύ της απουσίας ισχυρής κειμενικής και συνταγματικής βάσης του γενικού συμφέροντος και της εκτεταμένης χρήσης του από τα όργανα του δικαίου, γεγονός που μπορεί να λειτουργήσει υπονομευτικά για την ίδια τη νομική σημασία του Συντάγματος, καθώς διευρύνει, ειδικά για τον δικαστή, στο πλαίσιο του ακυρωτικού ελέγχου του, το πεδίο της ουσιαστικής σκοπιμότητας έναντι της τυπικής νομιμότητας²⁶². Αυτή η ερμηνευτική ελευθερία που φαίνεται να υπερβαίνει, λόγω της σημασιολογικής αοριστίας και της ιδεολογικής επένδυσης της έννοιας, τον ρόλο του δικαστή σε σχέση για παράδειγμα με τον έλεγχο των «αμυντικών» ατομικών δικαιωμάτων, καλλιεργεί μια ερμηνευτική «αυθαιρέσια» ή «αμηχανία» και σε κάθε περίπτωση μας προκαλεί ερευνητικά να την προσεγγίσουμε, εν προκειμένω μέσα από τη σχέση που διατηρεί το γενικό συμφέρον με τους συνταγματικούς σκοπούς. Η μεταξύ τους σχέση προσδιορίζεται καταρχάς από την *πολιτική σημασία* της έννοιας του γενικού συμφέροντος, την ιδεολογική του επένδυση που δεν είναι ποτέ καθολικής εμβέλειας, αλλά εκφράζει, όπως το έχει αναδείξει ο Α. Μάνεσης, ένα συγκεκριμένο *συσχετισμό κοινωνικοπολιτικής ισχύος*, στον οποίο κάποια κοινωνικά συμφέροντα επικρατούν²⁶³.

²⁶² Ευ. Βενιζέλος, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 15 επ.

²⁶³ Χαρακτηριστικές είναι οι διατυπώσεις και αξιολογήσεις που επιφυλάσσει ο Α. Μάνεσης στις διατάξεις του άρθρου 25 του Σ., που «έχουν έκδηλο ιδεολογικό χαρακτήρα (...) η κοινωνικοποίηση των ατομικών ελευθεριών είναι αδύνατη χωρίς την προηγούμενη κοινωνικοποίηση των συμφερόντων, η οποία είναι, με τη σειρά της αδύνατη στα πλαίσια της σημερινής ταξικά δομημένης κοινωνίας. Και το ουσιαστικό ξεπέρασμα της αντίθεσης μεταξύ κράτους (πολιτικής κοινωνίας) και (ιδιωτικής)

Όπως σημειώνει ο M. Maury, το γενικό συμφέρον δεν αποτελεί ποτέ έναν απλό σκοπό: Στη νομολογία συναντάται επίσης ως κίνητρο ή αιτιολογία για τον περιορισμό των δικαιωμάτων και ως λόγος για την ανάληψη δράσης από τη μεριά του Κράτους. Εξάλλου, η εξ ορισμού αναγωγή του στο μέλλον, σε κάτι που πρόκειται να επέλθει, το τοποθετεί και στην επικράτεια των μέσων. Η πολυσημία του γενικού συμφέροντος υποδηλώνει τον εξαιρετικά κρίσιμο ρόλο του ερμηνευτή στην κατασκευή της «κανονικότητας» του δικαίου, η οποία, εξάλλου, παραπέμπει στην αποδοχή και την αποτελεσματικότητα του κανόνα²⁶⁴. Σε αυτή τη λειτουργία, την ενοποιητική, που υποστηρίζει την καθολική ισχύ του κανόνα, ο J. M. Pontier διαβλέπει και μια «ουτοπική μορφή» («forme d'utopie») του γενικού συμφέροντος²⁶⁵.

3.1. Το γενικό συμφέρον ως υπόσχεση

Ο Α. Μάνεσης έχει διατυπώσει με τον εγγυητισμό του μια ισχυρή θεωρία προστασίας των δικαιωμάτων, που αναδεικνύει αφενός την αμυντική διάστασή τους, δηλαδή την υποχρέωση αποχής του Κράτους, αφετέρου τις θετικές υποχρεώσεις του τελευταίου. Ο Μάνεσης ασκεί κριτική στη γενική επιφύλαξη του νόμου και την αοριστία της, όπως βέβαια και στους περιορισμούς των δικαιωμάτων που καταδεικνύουν τη σχετικότητα της προστασίας τους. Στο πλαίσιο αυτό, που αποδίδει τον δύσπιστο απέναντι στην εξουσία λόγο του συνταγματολόγου²⁶⁶, οι ρήτρες της «δημόσιας τάξης», των «χρηστών ηθών» και της «κοινωνικής πρόοδου», όπως οι συνταγματικές επιταγές της απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης των δικαιωμάτων και του χρέους κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης,

κοινωνίας δεν πραγματοποιείται με τη διατύπωση ορισμένων μεγάλωστομων διατάξεων του Συντάγματος -που περιβάλλουν σαν να θέλουν να την εξωραίσουν, τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 25- αλλά προϋποθέτει, αναγκαία, ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό». Βλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α', ατομικές ελευθερίες*, Σάκκουλας, 1978, σελ. 85-86.

²⁶⁴ Για τις πολλαπλές χρήσεις του σκοπού βλ. M. Maury, ό.π., σελ. 341 επ.

²⁶⁵ J.-M. Pontier, *Le droit administratif et l'utopie*, AJDA 19/2004, σελ. 1001.

²⁶⁶ Γ. Σωτηρέλης, *Ο αντιεξουσιαστικός λόγος στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση*, σε: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση Ι, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1994, σελ. 187 επ.

δεν υπηρετούν κάποιο «κοινό συμφέρον» μέσα από τις ελευθερίες μας, αλλά υπονομεύουν τη λογική τους και στρεβλώνουν συνολικά το σύστημα της προστασίας τους²⁶⁷. Η λειτουργική δηλαδή θεώρηση των δικαιωμάτων, που πρωτίστως εξυπηρετούν οι σκοποί του Συντάγματος, έρχεται σε αντίθεση με την αξία τους και εκπίπτει σε *εργαλείο* της κρατικής εξουσίας, αντί να συνιστά, ως όφειλε, προϋπόθεση εκπλήρωσής τους. Κοινώς, στη θεωρία του Α. Μάνεση, όπως και σε εκείνη του Ευ. Βενιζέλου, στις αρχές της δεκαετίας του '90, εντοπίζουμε μια ισχυρή «υποψία» απέναντι στην έννοια του γενικού συμφέροντος, που μόνο *κατ' όνομα* παρίσταται ως κοινό, ενώ στην πραγματικότητα διαμεσολαβείται, ως

²⁶⁷ *Ε. Αναστασιάδου*, Τα ατομικά δικαιώματα και ο νέος εγγυητισμός στη σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση, constitutionalism.gr 28.06.2019. Όπως επισημαίνει η συγγραφέας, η «σχετικότητα της προστασίας τους οφείλεται –κατά τον Μάνεση– ιδίως στο γεγονός ότι “η κρατική θέληση τις θεσπίζει και τις ρυθμίζει σε συνάρτηση με τη διασφάλιση και τη μη υπονόμηση της δικής της επιβολής”. Για παράδειγμα, πολλά από τα ατομικά δικαιώματα τελούν υπό την επιφύλαξη υπέρ του νόμου και έτσι η έκταση της συνταγματικής τους κατοχύρωσης εξαρτάται, σε τελική ανάλυση, από τη νομοθετική τους εξειδίκευση και κατ' επέκταση τη δικαστική πρακτική. Ο εκτελεστικός του Συντάγματος νόμος που εκδίδεται στο πεδίο των συνταγματικών ελευθεριών είναι ρυθμιστικός και θα πρέπει πάντως να αποσκοπεί, όπως υποστηρίζει ο Μάνεσης, πρωτίστως στην εξασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος και δευτερευόντως στη θέσπιση περιορισμών. Επίσης, οι ρήτρες της “δημόσιας τάξης”, των “χρηστών ηθών” και της “κοινωνικής προόδου” ή οι συνταγματικές επιταγές της απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης των δικαιωμάτων και του χρέους κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης δεν θα μπορούσαν, κατά την άποψή του, να καταστήσουν τις ελευθερίες εξυπηρετικές ενός “κοινού συμφέροντος”. Ο Χ. Ανθόπουλος αναφέρει ότι για τον Μάνεση η πρόσδοση αυτόνομου περιεχομένου στις γενικές ρήτρες περί καταχρήσεως δικαιώματος (άρθρο 25 § 3), περί του χρέους της αλληλεγγύης των πολιτών (άρθρο 25 § 4) και περί της κοινωνικής προόδου ως σκοπού τον οποίο πρέπει να υπηρετεί η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων (άρθρο 25 § 2 Συντ.), που όλες συνέκλιναν στον ετερόνομο προσανατολισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, θα δημιουργούσε μια συνολική κατάσταση “ανασφάλειας” των θεμελιωδών δικαιωμάτων». Βλ. Χ. Ανθόπουλο, Η συνταγματική διδασκαλία του Αριστόβουλου Μάνεση, ΕφημΔΔ 5/2023, σελ. 484. Για έναν σύγχρονο ορισμό της έννοιας του κοινού συμφέροντος, εντός των ευρωπαϊκών συμφραζομένων βλ. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Η έννοια του κοινού συμφέροντος στη σύγχρονη Πολιτεία, σε: Α. Παπαδοπούλου/Κ. Γώγο/Μ. Πικραμένο (επιμ.), Η Ελλάδα στην Ευρώπη, Ευρασία, 2019, σελ. 47 επ.

«συμφέρον» *per se*, από επιμέρους κοινωνικά και ταξικά συμφέροντα. Τα τελευταία διεκδικούν την εκπροσώπησή τους στην άσκηση της κρατικής αρμοδιότητας και αντανakλώνται στη δικαστική ερμηνεία των αόριστων εννοιών. Το γενικό συμφέρον συνιστά, συνεπώς, μια «αδύνατη» –ήδη στη γενικότητα της έννοιας– υπόσχεση ή ένα «ιδεολογικό παλίμψηστο», ώστε να *επιβληθεί* η κρατική ρύθμιση, με σημαντικές επιπτώσεις για την καθολικότητα και την απόλαυση των δικαιωμάτων²⁶⁸. Η επίμαχη έννοια προϋποθέτει ένα επίπεδο αφαίρεσης εννοιολογικά, όμως στην πράξη προσδιορίζεται από την επιδίωξη συγκεκριμένων σκοπών, που έχουν μια *ρεαλιστική* προοπτική επίτευξης και τη χρήση των κατάλληλων και αναγκαίων μέσων.

3.2. Η «ρωσική κούκλα»: Ο προσδιορισμός του γενικού συμφέροντος από τους συνταγματικούς σκοπούς

Οι συνταγματικοί σκοποί που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα εγγράφονται από τα δικαστήρια στην έννοια του γενικού συμφέροντος, το οποίο και καταρχάς προσδιορίζουν με την αναλυτική έννοια του όρου. Δίχως αυτούς, το γενικό συμφέρον παραμένει μια ασαφής και απροσδιόριστη νομική κατηγορία. Για παράδειγμα, όπως αναφέραμε, στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 1684/2022 με αντικείμενο τον υποχρεωτικό εμβολιασμό των υγειονομικών, η προστασία της δημόσιας υγείας, ένας δημόσιος σκοπός που κατοχυρώνει ρητά το Σύνταγμα, εξειδικεύεται σε μια σειρά από συνταγματικές υποχρεώσεις του Κράτους που συνάγονται νομοθετικά και νομολογιακά, όπως η πρόληψη των νοσημάτων, η αρχή της προφύλαξης, ο περιορισμός στη διάδοση των ασθενειών, η βιωσιμότητα του ΕΣΥ κ.ά.²⁶⁹.

²⁶⁸ *Eu. Βενιζέλος*, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 39-41.

²⁶⁹ Το Δικαστήριο αναφέρεται ειδικότερα «στην υποχρέωση του Κράτους προς παροχή στους πολίτες υπηρεσιών υγείας υψηλού επιπέδου και, γενικώς, στην υποχρέωσή του προς λήψη των αναγκαίων εκάστοτε θετικών μέτρων που αποβλέπουν στην προστασία της υγείας, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η δημόσια υγεία, υπό την έννοια της πρόληψης των νοσημάτων και της προαγωγής της υγείας των πολιτών, στους οποίους εξ άλλου παρέχεται δικαίωμα να απαιτήσουν από το Κράτος την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρεώσεώς του». Εξάλλου, η προστασία της δημόσιας

Το Δικαστήριο κατοχυρώνει και διαπλάθει μια *μορφή υγειονομικού γενικού συμφέροντος*, ήτοι μια εκδοχή που προσδιορίζει ένα συμφέρον που υπερβαίνει το ατομικό ή «συντεχνιακό συμφέρον» των κοινωνιών. Στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, στην απόφαση 2287/2015, το ΣτΕ αναδεικνύει ως επιμέρους εκφάνσεις του γενικού συμφέροντος και σκοπούς συνταγματικής περιωπής, που καλείται να υιοθετήσει και υλοποιήσει ο νομοθέτης, όπως η κάλυψη του ασφαλιστικού κινδύνου, με την έννοια της εγγύησης στους ασφαλισμένους ενός επιπέδου ζωής σε εγγύτητα με εκείνο του εργασιακού τους βίου, η υποχρεωτικότητα της ασφάλισης κ.λπ.²⁷⁰. Αντιλαμβανόμαστε τις ειδικότερες σημασίες που προσλαμβάνει μια

υγείας ενέχει επίσης σε περιπτώσεις «κατά τις οποίες τίθεται σε σοβαρό κίνδυνο η δημόσια υγεία, όπως είναι η κατάσταση πανδημίας λόγω της εμφανίσεως ιού που διακρίνεται για την υψηλή και ταχεία μεταδοτικότητα του και την πιθανότητα προκλήσεως σοβαρών προβλημάτων υγείας στα άτομα τα οποία προσβάλλει, δημιουργώντας ακόμα και κίνδυνο για τη ζωή τους, το Κράτος, με γνώμονα την αρχή της προφύλαξης, οφείλει να λαμβάνει όλα τα κατάλληλα και απαραίτητα μέτρα για τον περιορισμό της διαδόσεως της ασθένειας, και, κατ' επέκταση, τη μείωση της πιέσεως που ασκείται επί των υπηρεσιών υγείας, έως ότου εξευρεθεί επιστημονικώς τεκμηριωμένη λύση αποτελεσματικής αντιμετώπισής της, οι δε πολίτες έχουν δικαίωμα να απαιτούν την πραγμάτωση της σχετικής υποχρέωσης του Κράτους».

²⁷⁰ Το Δικαστήριο κατοχυρώνει «την παροχή διακεκριμένης μορφής κοινωνικής προστασίας, υπό μορφήν παροχών εις χρήμα ή εις είδος, προς συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, με σκοπό την εξασφάλιση στοιχειώδους επιπέδου αξιοπρεπούς, κατά το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος, διαβιώσεως (“κοινωνική πρόνοια”). Εφ' όσον επέλθει ο ασφαλιστικός κίνδυνος, ο ασφαλισμένος παύει να καταβάλλει εισφορές και αποκτά, κατ' αρχήν, αξίωση έναντι του ασφαλιστικού φορέα να του χορηγήσει παροχή, η οποία, χωρίς να απαιτείται να αντιστοιχεί ευθέως σε καταβληθείσες εισφορές του ή να αντισταθμίζει πλήρως την απώλεια του εισοδήματός του, *πρέπει να είναι ικανή να του εξασφαλίσει ικανοποιητικό επίπεδο διαβιώσεως, όσο το δυνατόν εγγύτερο προς εκείνο που είχε κατακτήσει κατά τη διάρκεια του εργασιακού του βίου*. Πέραν του ανωτέρω δημοσίου σκοπού, μέσω του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης, εκδηλώνεται –όπως και μέσω της κοινωνικής πρόνοιας– η κοινωνική αλληλεγγύη και ασκείται κοινωνική πολιτική, ειδικότερα δε, αναδιανομή εισοδήματος με σκοπό την *άμβλυνση κοινωνικών αντιθέσεων και ανισοτήτων*. Στο πλαίσιο αυτό, δεν κατοχυρώνεται συνταγματικώς στην κοινωνική ασφάλιση η ευθεία αναλογία (αμιγής ανταποδοτικότητα) μεταξύ εισφορών και παροχών (ΣτΕ 3487/2008 Ολ. κ.ά.), επιτρέπονται δε η θέσπιση ανωτάτου ορίου παροχών, η απονομή συντάξεως επί εργατικού ατυχήματος ανεξαρτήτως καταβολής εισφορών ή η

μορφή *προνοιακού γενικού συμφέροντος*, δηλαδή μια άλλη εκδοχή της έννοιας που παραπέμπει στην κοινωνική αλληλεγγύη και το Κράτος Πρόνοιας.

Στην υποχρεωτική εκπαίδευση, το ΣτΕ υπογραμμίζει στην απόφαση της Ολομέλειας 660/2018 την ανάγκη διαφύλαξης του συνταγματικού σκοπού της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών και της καλλιέργειας της (ορθόδοξης) θρησκευτικής συνειδήσεως, για λόγους που συναρτώνται με την παράδοση και την πλειονότητα των Ελλήνων πολιτών²⁷¹. Εδώ το γενικό συμφέρον αποκτά μια καθαρά *ιδεολογική και πολιτισμική* διάσταση, πρόκειται συνεπώς για μια μορφή ταυτοτικού και πολιτισμικού γενικού συμφέροντος, που δικαιολογεί, σύμφωνα με το Δικαστήριο, τον ομολογιακό και υποχρεωτικό συνάμα χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών²⁷². Στη ΣτΕ Ολ. 95/2017 για τις τηλεοπτικές

μη χορήγηση συντάξεως, παρά την καταβολή εισφορών, σε περίπτωση μη θεμελιώσεως του ασφαλιστικού δικαιώματος. Εν όψει των ανωτέρω και, ιδιαιτέρως, του προπεριγραφέντος δημοσίου σκοπού (διασφάλιση στους εργαζομένους ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης εγγύς εκείνου που είχαν κατά τον εργασιακό τους βίο), δικαιολογείται, κατά το άρθρο 22 παρ. 5 του Συντάγματος, η κατοχύρωση από το νομοθέτη της κοινωνικής ασφαλίσεως ως υποχρεωτικής (με θέσπιση υποχρέωσης καταβολής ασφαλιστικών εισφορών) και, εντεύθεν, η παροχή αυτής αποκλειστικώς από το κράτος ή από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ΑΕΔ 87/1997, ΣτΕ 5024/1987 Ολ., 2690, 2692/1993 Ολ., 3096-3101/2001 Ολ.)».

²⁷¹ Βλ. ενδεικτικά (και πιο αναλυτικά παρακάτω, στο οικείο κεφάλαιο) *Εν. Βενιζέλο*, Το μάθημα των θρησκευτικών και ο δημόσιος χώρος – Το συνταγματικό και διεθνές νομικό πλαίσιο της διδασκαλίας των θρησκευτικών και το δικαίωμα εξαίρεσης από αυτή, σε: *Ιδίου*, Η Δημοκρατία μεταξύ Ιστορίας και συγκυρίας, Πατάκης, 2018, σελ. 459 επ., *Α. Παπαδοπούλου*, Θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία – μία συνολική αποτίμηση, ΤοΣ 1-2/2020, σελ. 866-886.

²⁷² Στην ιδεολογική ανάγνωση για τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών εστιάζει ο *Γ. Δρόσος*, Η ιδεολογία ως νομολογία στο παράδειγμα της απόφασης ΣτΕ 660/2018, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σελ. 565 επ.

άδειες, το Δικαστήριο σημειώνει ότι η πολυφωνία, η αντικειμενικότητα και η αμεροληψία συνιστούν συνταγματικούς σκοπούς, που καλείται να διασφαλίσει ο νομοθέτης. Εν προκειμένω το γενικό συμφέρον εκλαμβάνεται στην *πληροφοριακή και επικοινωνιακή του εκδοχή, ως στοιχείο ενδυνάμωσης της δημοκρατικής δημόσιας σφαίρας*.

Καθίσταται εμφανές από τα παραπάνω χαρακτηριστικά νομολογιακά παραδείγματα ότι οι συνταγματικοί σκοποί τοποθετούνται κανονιστικά σε μια σειρά από *επιμέρους υποχρεώσεις του Κράτους* που προσδιορίζουν το γενικό συμφέρον. Η τυπολογία των νομολογιακών χρήσεων του γενικού συμφέροντος οδηγεί σε μια *ερμηνευτική πληθώρα δημοσίων σκοπών*. Η έννοια γένους του δημόσιου σκοπού (π.χ. η «μέριμνα» για την κοινωνική ασφάλιση, η «ανάπτυξη» της εθνικής και της θρησκευτικής συνείδησης στην εκπαίδευση, η «διασφάλιση» του πλουραλισμού στο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο) μεταφράζεται σε μια σειρά από συγκεκριμένους σκοπούς (π.χ. βιωσιμότητα των ασφαλιστικών ταμείων, παροχή της θρησκευτικής διδασκαλίας), που εξειδικεύονται με τα μέσα που το Κράτος οφείλει να λάβει για να τους πραγματώσει (π.χ. ίδρυση ΝΠΔΔ για επικουρική και κύρια ασφάλιση, διδασκαλία του ομολογιακού χαρακτήρα των θρησκευτικών κ.ο.κ.). Η αναγωγή του σκοπού στο γενικό συμφέρον και η κανονιστική του ισχύς ως συνταγματικής νόρμας έχει ως αποτέλεσμα *η λειτουργική του διάσταση να περιβάλλεται με την πιο υψηλή θέση στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου*. Για την ακρίβεια η επένδυση του σκοπού με την έννοια του γενικού ή του δημοσίου συμφέροντος τον καθιστά *συνταγματικά θεμιτό* και τον εγγράφει στην επικράτεια της νομιμότητας. Κι αυτό τόσο στο επίπεδο της ισχύος του γενικού συμφέροντος ως κανόνα, όσο και σε αυτό του *συνταγματικού –και πολιτικού– λόγου*. Αν το γενικό συμφέρον και οι σκοποί του συνιστούν μετα-κανόνες, σύμφωνα με τον Montalivet, δηλαδή και εξουσιοδοτικούς κανόνες, κατά την κατηγορία του Tusseau, τότε, όπως ο τελευταίος επισημαίνει στη διατριβή του, θεμελιώνουν, δια της επίκλησής τους από το αρμόδιο νομικό όργανο, και την αξίωση της ισχύος και της άσκησης εξουσίας, την ενίσχυση και βελτίωση της θεσμικής τους θέσης²⁷³.

²⁷³ G. Tusseau, *Les normes d'habilitation*, ό.π., σελ. 638.

3.3. Το γενικό συμφέρον ως δικαιοπολιτικός λόγος της εξουσίας

Η αναγωγή των συνταγματικών σκοπών στο γενικό συμφέρον δεν είναι μονοσήμαντη, ούτε περιορίζεται στο τελευταίο. Στην πραγματικότητα, το «γενικό» συμφέρον αποκτά στη νομολογία διάφορα «ονόματα» που αποτυπώνουν από τη μια διαφορετικές αποχρώσεις της έννοιας και από την άλλη διαφορετικές νομιμοποιητικές λειτουργίες για την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Όπως το συνοψίζει ο Κ. Γιαννακόπουλος, «το δημόσιο συμφέρον, γενικό ή ειδικό, αναφέρεται στα άμεσα συμφέροντα του συνόλου ή τμήματος των μελών της οργανωμένης σε Κράτος κοινωνίας και διαφοροποιείται από το ιδιωτικό συμφέρον, χωρίς αναγκαστικά να βρίσκεται σε απόλυτη αντιδιαστολή με αυτό. Όπως συμβαίνει με όλες τις λειτουργικές νομικές έννοιες, το περιεχόμενο της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος προσδιορίζεται από την *εκάστοτε συγκεκριμένη χρήση* της. Είναι ελαστικό και δυναμικό»²⁷⁴. Η συνήθης επίκληση του δημοσίου συμφέροντος, που συνοδεύει τον συνταγματικό σκοπό, υποδηλώνει κατά κανόνα την υπέρβαση των ατομικών ή μερικών συμφερόντων των ομάδων και την εξυπηρέτηση ενός γενικότερου και υπέρτερου σκοπού για το σύνολο της κοινωνίας.

Ωστόσο, συχνά δεν αρκεί –σημσιολογικά– η αναφορά αυτή και το γενικό συμφέρον εμπλουτίζεται με άλλους επιθετικούς προσδιορισμούς, όπως «υπέρτερο», «γενικότερο» ή και «επιτακτικό», για να υπογραμμιστεί από τον δικαστή η ανάγκη των περιορισμών των δικαιωμάτων σε μια συγκεκριμένη συγκυρία. Οι παραπάνω όροι θεωρούνται από τη θεωρία ως κατά κανόνα συνώνυμοι, ενώ οι διαφοροποιήσεις αποδίδουν έμφαση και σημασία στην *εκάστοτε εφαρμογή του κανόνα*²⁷⁵. Παρά ταύτα, διατηρούν το ενδιαφέρον τους για να συλλάβουμε τις ιδιαιτερότητες στον δικαστικό λόγο και τις μεταμορφώσεις της έννοιας²⁷⁶.

²⁷⁴ Κ. Γιαννακόπουλος, Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β' 693/2011, ΣτΕ ΣΤ' 1620/2011 και ΣτΕ Α' 2094/2011, ό.π., σελ. 100.

²⁷⁵ Π. Δαγτόγλου, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, 7^η έκδ., Σάκκουλας, 2014, σελ. 149, και Εν. Βενιζέλος, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 37-38.

²⁷⁶ Για παράδειγμα, όσον αφορά την επαγγελματική ελευθερία, με τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 203-208/2020, που εκδόθηκαν επ' ευκαιρία αιτήσεων ακύρωσης διατάξεων του ΠΔ 64/2018 (Α' 124), με τον τίτλο «Ρυθμίσεις επαγγέλματος φαρμακοποιού-Ίδρυση φαρμακείου», το οποίο εκδόθηκε

Η έμφαση που αποδίδεται στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος, μέσα από τη χρήση επιθετικών προσδιορισμών, προδίδει την *ένταση* και την *εξαιρετικότητα* του συγκειμένου, εντός του οποίου το τελευταίο προσδιορίζεται από τον δικαστή. Όπως το έχει αναδείξει ο Π. Πικραμμένος, το δημόσιο δίκαιο των *εξαιρετικών περιστάσεων* αποτυπώνεται στην *ερμηνευτική διαστολή* του δημοσίου συμφέροντος. Το τελευταίο στη δημοσιονομική κρίση παίρνει την όψη του «δημοσιονομικού συμφέροντος»²⁷⁷ ή ακόμη και του «ταμειακού συμφέροντος του δημοσίου»²⁷⁸,

δυνάμει του άρθρου 64 παρ. 1 περίπτωση (α) του ν. 4509/2017 (Α' 201), το Δικαστήριο επισήμανε ότι «στο Σύνταγμα κατοχυρώνεται το δικαίωμα των πολιτών στην προστασία της υγείας, προβλέπεται δε υποχρέωση του Κράτους και των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης να παρέχουν στους πολίτες υπηρεσίες υγείας υψηλού επιπέδου, οι οποίες πρέπει να καλύπτουν τις ανάγκες διάγνωσης και θεραπείας των σχετικών παθήσεων, με την παροχή και των αναγκαίων φαρμάκων (ΣΤΕ Ολ 1749/2016, Ολ 3802/2014, Ολ 1187/2009). Ενόψει των συνταγματικών αυτών επιταγών, η ρυθμιστική παρέμβαση του Κράτους στις επιχειρηματικές δραστηριότητες με αντικείμενο την παροχή υπηρεσιών υγείας, στις οποίες περιλαμβάνεται και η ίδρυση και λειτουργία φαρμακείων, δικαιολογείται από *επιτακτικό λόγο δημοσίου συμφέροντος, που συνίσταται, προεχόντως, στην ανάγκη προστασίας της υγείας των πολιτών*, και είναι επιτρεπτή, υπό την προϋπόθεση ότι δεν παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας (πρβλ. ΣΤΕ 1964/2016)»²⁷⁶. Στη ΣΤΕ Στ' 7μ. 1481-4/2022, με αντικείμενο τον διαγωνισμό για τις νέες ταυτότητες της Ελληνικής Αστυνομίας, κρίθηκε «ότι η κήρυξη του επίδικου διαγωνισμού ως απόρρητου και η εξαίρεσή του από τις συνήθεις διαδικασίες των νόμων 3978/2011 και 4412/2016 συνεπάγεται την εφαρμογή ενός εξαιρετικού καθεστώτος, το οποίο διέπει την όλη διαδικασία και επιβάλλεται από το *επιτακτικό δημόσιο συμφέρον διαφύλαξης της ασφάλειας της Χώρας*, ότι το κρατικό αυτό απόρρητο συνεπάγεται δραστικούς περιορισμούς θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων των διαγωνιζομένων όπως της αρχής της δημοσιότητας και της αρχής της διαφάνειας, έκφραση των οποίων αποτελεί το δικαίωμα πρόσβασης στα στοιχεία και έγγραφα του διαγωνισμού, ότι οι περιορισμοί αυτοί είναι, κατ' αρχήν θεμιτοί, αλλ' ότι έχουν όρια τις συνταγματικές αρχές της αναλογικότητας και της ίσης μεταχείρισης των διαγωνιζομένων και ότι η τήρηση των ορίων αυτών ελέγχεται από τα δικαστήρια στο πλαίσιο, και υπό τις προϋποθέσεις, του δικαστικού ελέγχου της νομιμότητας των πράξεων που εκδίδονται κατά την οικεία διαγωνιστική διαδικασία».

²⁷⁷ Βλ. Π. Πικραμμένο, Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας, ΘΠΔΔ 2/2012, σελ. 97. Στην απόφαση 668/2012 για το πρώτο μνημόνιο, κρίθηκε «ότι η θεσπισθείσα με τους νόμους 3833/2010 και 3845/2010 περικοπή αποδοχών και επιδομάτων εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και συνταξιοδοτικών παροχών αποτελεί

που πριν καταστεί «μείζον», «επιτακτικό» και «εθνικό» δεν (θα) αποτελούσε συνταγματικά θεμιτό περιορισμό των περιορισμών των δικαιωμάτων²⁷⁹.

τμήμα ενός ευρύτερου προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής και προωθήσεως διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων της ελληνικής οικονομίας, το οποίο, συνολικώς εφαρμοζόμενο, αποσκοπεί τόσο στην αντιμετώπιση της κατά την εκτίμηση του νομοθέτη άμεσης ανάγκης καλύψεως οικονομικών αναγκών της χώρας όσο και στη βελτίωση της μελλοντικής δημοσιονομικής και οικονομικής της καταστάσεως, δηλαδή στην εξυπηρέτηση σκοπών, που συνιστούν κατ' αρχήν *σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος* και αποτελούν, ταυτοχρόνως, και *σκοπούς κοινού ενδιαφέροντος* των κρατών μελών της Ευρωζώνης, εν όψει της καθιερωμένης από τη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσεως υποχρεώσεως δημοσιονομικής πειθαρχίας και διασφαλίσεως της σταθερότητας της ζώνης του ευρώ στο σύνολό της».

²⁷⁸ Στην ΑΕΔ 25/2012 για την προνομιακή μεταχείριση του Δημοσίου ως προς τον τόκο υπερημερίας, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι «η θεσπιζόμενη με την ανωτέρω διάταξη του Κώδικα των νόμων περί δικών του Δημοσίου ρύθμιση, η οποία αποβλέπει στον περιορισμό της αυξήσεως του κρατικού χρέους από τόκους για ληξιπρόθεσμες οφειλές, υπαγορεύεται από την ανάγκη *προστασίας της δημοσιονομικής ισορροπίας και της περιουσίας του Κράτους*, στην δημιουργία της οποίας συμβάλλουν με την καταβολή φόρων οι φορολογούμενοι πολίτες και στην εξυπηρέτηση των οποίων πρέπει, κατά το Σύνταγμα και τους νόμους, να αποβλέπει η διαχείριση της εν λόγω περιουσίας, δεδομένου και ότι σε περιόδους σοβαρών δημοσιονομικών κρίσεων, όπως οι προαναφερόμενες, καθίσταται αναγκαία η εξασφάλιση της δυνατότητας υπολογισμού εκ των προτέρων της επιβαρύνσεως του Δημοσίου από τόκους για τις οφειλές του, ώστε να είναι τούτο σε θέση να προβλέψει, με τη μεγαλύτερη, κατά το δυνατόν, ακρίβεια, τις επιπτώσεις από την καθυστέρηση εξοφλήσεως των οφειλών του και να προνοήσει για την εξασφάλιση των αναγκαίων εσόδων για την εξόφλησή τους κατά την κατ' έτος κατάρτιση του κρατικού προϋπολογισμού. *Ενόψει δε του σκοπού, στην εξυπηρέτηση του οποίου αποβλέπει η ανωτέρω διάταξη*, και λαμβανομένων υπόψη και των συνθηκών που ίσχυσαν καθ' όλη την διάρκεια ισχύος αυτής και εξακολουθούν να ισχύουν, η θέσπιση με αυτήν επιτοκίου 6% για τις οφειλές του Δημοσίου δεν αντίκειται ούτε και προς την κατοχυρωμένη με το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' του Συντάγματος αρχή της αναλογικότητας, εφόσον το μέτρο αυτό, που έχει ως σκοπό να περιορίσει τις οφειλές του Δημοσίου από τόκους και, επομένως, να αποτρέψει την αύξηση του κρατικού χρέους, είναι κατάλληλο και δεν υπερβαίνει το μέτρο που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του εν λόγω σκοπού». Για το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου βλ. Π. Παυλόπουλο, Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης, 2^η έκδ., Λιβάνης, Αθήνα 2014, σελ. 294 επ.

²⁷⁹ Ι. Μαθιουδάκης, Μετασηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης, ΕφημΔΔ 4/2011, σελ. 478 επ., Κ. Γώγος, «Εγκλημα» και τιμωρία, η

Η δημοσιονομική εκδοχή του γενικού συμφέροντος θα μετατραπεί στην επόμενη κρίση, την πανδημική, σε μια «υγειονομική» εκδοχή που επικαλέστηκαν τα δικαστήρια για να δικαιολογήσουν στην πλειονότητά τους σοβαρούς έως και ακραίους περιορισμούς στην απόλαυση των δικαιωμάτων. Η *σημειολογία* του γενικού συμφέροντος είναι το πεδίο μελέτης της έννοιας στο πλαίσιο μιας ρεαλιστικής ανάγνωσης του κανόνα ως γλωσσικής πρότασης και αναδεικνύει όλες τις διαστάσεις που ενέχει η χρήση της λέξης: Αυτή είναι απολύτως συναφής εννοιολογικά με τον «σκοπό», το «τέλος», το «κίνητρο», τον «λόγο» και με όλες τις έννοιες που έχουν τελολογικό πρόσημο²⁸⁰, με αποτέλεσμα να συνδέεται εγγενώς με την ευρύτερη σκοπιμότητα των κανόνων και της έννομης τάξης συνολικά²⁸¹. Αποδίδει μια άγνωστη σε περιεχόμενο διάσταση της βούλησης και υπ' αυτή την έννοια ενέχει κάτι το απροσδιόριστο και το αβέβαιο. Η ισχυρή παρουσία του γενικού συμφέροντος στον λόγο των νομικών οργάνων –όπως και της πολιτικής εξουσίας– έχει να κάνει με τη ρητορική του ισχύ και τη δύναμη της πειθούς που κατέχει. Πρόκειται για μια σύλληψη που μπορεί, όπως έλεγε ο Rousseau για τον νομοθέτη, να πείθει τους πολίτες, ακόμη και αν δεν τη συμμερίζονται επί της ουσίας (*persuader sans convaincre*)²⁸². Εάν αυτή η ανοικτή σημασιολογική δομή του γενικού συμφέροντος είναι το κλειδί για την «πλαστικότητα του», την ίδια στιγμή του προσδίδει, λόγω της γενικότητας και της αφαίρεσης, μια ρευστή πολιτική σημασία²⁸³ και το καθιστά εν δυνάμει λόγο δικαιολόγησης κάθε κρατικής πολιτικής και κάθε νομιμοποιημένης εξουσίας, ακόμη και στο φιλελεύθερο πλαίσιο, που είναι εξ ορισμού πιο επιφυλακτικό απέναντι στην έννοια ενός «κοινού»

διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος στην Οικονομική Νομισματική Ένωση μεταξύ δικαίου και πολιτικής, ΕφημΔΔ 4/2010, σελ. 246 επ.

²⁸⁰ *M. Maury*, ό.π., σελ. 345-346 επ.

²⁸¹ *D. Truchet*, *Les fonctions de la notion d'intérêt général dans la jurisprudence du Conseil d'Etat*, ό.π., σελ. 99.

²⁸² *J.-J. Rousseau*, *Du contrat social*, Gallimard, 1964, σελ. 205, *S.-A. Hadari*, «*Persuader Sans Convaincre*»: A Rousseauan Approach to the Insoluble Problem of the Social Contract, *The Western Political Quarterly*, Vol. 39, 3/1986, σελ. 504-519.

²⁸³ *M. Maury*, ό.π., σελ. 360.

αγαθού, κατά την πρόσληψη των αρχαίων²⁸⁴. Η έννοια του γενικού συμφέροντος υπερβαίνει το δημόσιο δίκαιο και ανάγεται σε μια ρήτρα και κανόνα κατανόησης της λειτουργίας των κρατικών οργάνων, σε μια μορφή «παραδόξου», όπως προκλητικά αναφέρει ο Maury²⁸⁵, που έγκειται στο ότι από τη μια συνηγορεί στην ενίσχυση της κρατικής εξουσίας και από την άλλη διατηρεί έναν *αναπόσπαστο δεσμό* με την ελευθερία, την ισότητα και τις βασικές αξίες της έννομης τάξης, τις οποίες και καλείται να εγγυηθεί, υπερβαίνοντας τα απλά ατομικά συμφέροντα και επιλύοντας τις συγκρούσεις τους²⁸⁶.

²⁸⁴ Γ. Ζώης, Το «γενικό συμφέρον» και το «δημόσιο συμφέρον»: Ιστορική διαδρομή και σημερινή λειτουργία της έννοιας, ό.π., σελ. 112-117.

²⁸⁵ M. Maury, ό.π., σελ. 417.

²⁸⁶ *Ibidem*, σελ. 421 επ.

Κεφάλαιο 4

Οι σκοποί στις τεχνικές του δικαστικού ελέγχου

Η κανονιστική σύνδεση των συνταγματικών σκοπών με το γενικό και το δημόσιο συμφέρον τους είναι που προσδιορίζει τελικά το περιεχόμενο των κρατικών αποστολών και παράλληλα τις νομιμοποιεί. Έτσι οι σκοποί τίθενται από τα κρατικά όργανα και συγκροτούν τον ιστό της παρέμβασής τους σε κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά πεδία της ελευθερίας μας. Ωστόσο, οι συνταγματικοί σκοποί στο δίκαιο έχουν και την «αντίστροφη» όψη, καθώς τροφοδοτούν, ως «αντικείμενα», τις τεχνικές του δικαστικού ελέγχου, που εστιάζουν στον σκοπό του νομοθέτη και της Διοίκησης²⁸⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, η εισαγωγή της σκοπιμότητας στον έλεγχο της συνταγματικότητας και την αρχή της νομιμότητας ευνοεί, όπως εν γένει η μελέτη των σκοπών, την κριτική θεώρηση της άσκησης των κρατικών αρμοδιοτήτων και την ίδια στιγμή ανοίγει και επικαιροποιεί την προβληματική για τα όρια του δικαστικού ελέγχου.

4.1. Οι σκοποί στον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων

Η αναγωγή των σκοπών στο γενικό συμφέρον και η υπαγωγή τους στον έλεγχο της αναλογικότητας ενεργοποιεί και μια κρίσιμη προβληματική για την παρουσία στο συνταγματικό πεδίο, δηλαδή τη λειτουργία τους ως «κανόνων ελέγχου» για τη δράση της Διοίκησης και του νομοθέτη. Μεθοδολογικά, εξάλλου, ήδη το τεστ – και ο κανόνας– της αναλογικότητας παραπέμπει, όπως έχει καταδείξει στη μονογραφία του ο Ν. Παπασπύρου, στο αν υπάρχει *θεμιτή πλοκή* μεταξύ του μέτρου (περιορισμού) ενός δικαιώματος και του *σκοπού* που επιδιώκει²⁸⁸. Έτσι, προηγεί-

²⁸⁷ *Ibidem*, σελ. 463 επ.

²⁸⁸ Όπως συνοψίζεται στη σύντομη περιγραφή του βιβλίου του Ν. Παπασπύρου, «Οι όροι της θεμιτής πλοκής ανάγονται στο ίσο status των προσώπων, ως φορέων έλλογης βούλησης, και στη λειτουργία των θεσμών ως χώρων ενάσκησης ή προστασίας της ίσης ελευθερίας. Αυτοί οι όροι δεν επιδέχονται διαπραγμάτευση –επομένως, όταν δημόσια πολιτική ασεβεί στο ίσο status, τότε τα δικαιώματα αναπτύσσουν απόλυτη ισχύ. Όπου αντίθετα συγκροτείται θεμιτή σχέση, τα δικαιώματα

ται προφανώς στον νομικό συλλογισμό η κρίση τού κατά πόσο ο σκοπός που εξαγγέλλει ο νομοθέτης και εξετάζει ο δικαστής, με βάση μια συνταγματική ρύθμιση, αποτελεί *θεμιτό σκοπό* στην έννομη τάξη μας. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της πανδημίας, η διαφύλαξη της λειτουργίας του ΕΣΥ θεωρείται αναγκαίος, θεμιτός σκοπός που οφείλει να επιδιώξει ο νομοθέτης και στο όνομα αυτού να υλοποιήσει τη σχετική πολιτική προστασίας της δημόσιας υγείας. Σε άλλες περιπτώσεις, η αντισυνταγματικότητα προκύπτει λόγω της *ανυπαρξίας σκοπού γενικού συμφέροντος*, παρά την επίκλησή του από τον νομοθέτη, με αποτέλεσμα ο δικαστής να υποκαθίσταται κυριαρχικά στην εκτίμηση του τελευταίου. Στο πεδίο π.χ. της επαγγελματικής ελευθερίας, η αποτροπή του πληθωρισμού ενός επαγγέλματος δεν συνιστά νόμιμο λόγο δημοσίου συμφέροντος για την επιβολή περιορισμών στην πρόσβαση στο επάγγελμα²⁸⁹. Είτε λοιπόν ο σκοπός αυτός είναι παράνομος, είτε δεν ανιχνεύεται καν στην κείμενη νομοθεσία²⁹⁰, οπότε ελλείπει η δικαιολόγηση και η «θεμιτή» πλοκή με το επίμαχο μέτρο.

Πέραν τούτου, όμως, στον πυρήνα της αρχής της αναλογικότητας βρίσκεται η εξέταση της *σκοπιμότητας*, μέσα από την προσφορότητα, την καταλληλότητα

ενεργούν ως αιτήματα σταθμισμένων λύσεων και ελέγχεται εάν ο κοινωνός επιβαρύνεται με τα αναγκαία και αναλογούντα βάρη».

²⁸⁹ Βλ. αναλυτικά Β. Κόκοτα, Η επαγγελματική ελευθερία, Σάκκουλας, 2014, σελ. 89-93.

²⁹⁰ Βλ. σχετικά τη νομολογία για τη χορήγηση άδειας άσκησης επαγγέλματος ψυχολόγου αποκλειστικά σε κατόχους πτυχίου σχολής ψυχολογίας, Β. Κόκοτα, ό.π., σελ. 147-149. Στην απόφαση ΣτΕ 4026/2008 το Δικαστήριο σημειώνει ότι ο εξυπηρετούμενος σκοπός δεν είναι ανιχνεύσιμος στη σχετική νομοθεσία («αλλά, αν και πρόκειται, κατά τα ανωτέρω, για εξαιρετική ρύθμιση, δεν προκύπτει ο λόγος δημοσίου συμφέροντος που δικαιολογεί την εξαίρεση αυτή...»), ενώ «εν όψει ακριβώς της φύσεως του επαγγέλματος ως επαγγέλματος υγείας, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως λόγος δικαιολογητικός της ως άνω εξαίρεσεως η επαγγελματική αποκατάσταση προσώπων, τα οποία ασκούσαν το επάγγελμα του ψυχολόγου στην Ελλάδα άνευ νόμιμης αδείας, κατά παράβαση της κειμένης νομοθεσίας. Συνεπώς, εφ' όσον δεν συντρέχει λόγος γενικότερου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος που να δικαιολογεί την ως άνω εξαιρετική ρύθμιση, αυτή είναι αντίθετη προς τη συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας που αποκλείει την εκδήλως άνιση μεταχείριση με τη μορφή της εισαγωγής καθαρά χαριστικού μέτρου ή προνομίου μη συνδεομένου προς αξιολογικά κριτήρια» (σελ. 149).

τα και την αναγκαιότητα του μέτρου, όταν ο δικαστής καλείται να κρίνει τις επίμαχες σταθμίσεις. Η ανατομία της αναλογικότητας και της στάθμισης οδηγεί τελικά σε μια κρίση σκοπιμότητας, που προσδιορίζει τα όρια της νομιμότητας. Η προσφορότητα μιας πολιτικής, π.χ. της εκπαιδευτικής πολιτικής, με βάση το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, ή της κοινωνικοασφαλιστικής πολιτικής, σύμφωνα με το άρθρο 22 του Σ., ή της προστασίας της οικονομίας, κατά το άρθρο 116 παρ. 2 Σ., ή του πλουραλισμού του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου, σύμφωνα με το άρθρο 15 του Σ., προϋποθέτει την αναγωγή της, πέρα από τις λέξεις του συνταγματικού κειμένου, στο πραγματολογικό πεδίο εκφοράς. Η δε αναγκαιότητα, πάλι υποκρύπτει μοιραία μια κρίση του πραγματικού, κοινώς μια διαδικασία *υπαγωγής* για να αποφανθεί ο δικαστής κατά πόσο είναι εν τέλει συνδεδεμένη με την ικανοποίηση του επιδιωκόμενου σκοπού και εάν υπήρχαν, στη δεδομένη συνθήκη, εναλλακτικά και ηπιότερα μέσα που, όμως, θα μπορούσαν να έχουν το ίδιο ακριβώς *αποτέλεσμα*. Όπως υπογραμμίζει στη μονογραφία του για την αναλογικότητα ο Σ. Ορφανουδάκης, «η τυχόν διαφορετική εκτίμηση, όμως, της καταλληλότητας, αναγκαιότητας και συνάφειας του επιλεγέντος μέτρου θέτει κάποια ζητήματα διασταύρωσης εξουσιών, που γίνονται εντονότερα όταν ο έλεγχος της συνάφειας εκτείνεται, πέραν της αμφισβήτησης του περιοριστικού μέτρου εν όψει σταθερού και μη αμφισβητούμενου σκοπού, στη στάθμιση κόστους-οφέλους του μέτρου, πράγμα που συνεπάγεται αμφισβήτηση του ίδιου του σκοπού»²⁹¹. Σε αυτήν την εκτίμηση του σκοπού, ωστόσο, σύμφωνα με τον Α. Barak, επιδρά κρίσιμα και η σύνδεσή του με τις αξίες της συνταγματικής δημοκρατίας²⁹².

Ο P. Delvolné σημειώνει ότι δεν είναι έλεγχος σκοπιμότητας ο έλεγχος της νομιμότητας ή της συνταγματικότητας, *αλλά ότι σε κάθε περίπτωση υπάρχει*

²⁹¹ Σ. Ορφανουδάκης, Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη, Σάκκουλας, 2003, σελ. 53. Επίσης, Β. Βουτσάκης, Η αρχή της αναλογικότητας: Από την ερμηνεία στη διάπλαση του δικαίου, στο: Κ. Σταμάτη (επιμ.), Όψεις του Κράτους Δικαίου. Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις, Σάκκουλας, 1990, σελ. 205 επ., Σ. Ορφανουδάκης/Β. Κόκοτα, Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας στην ελληνική και την κοινοτική έννομη τάξη: συγκλίσεις και αποκλίσεις, ΕΕΕυρΔ 2007, σελ. 691 επ.

²⁹² Α. Barak, Proportionality. Constitutional Rights and their Limitations, Cambridge University Press, 2012, σελ. 245-302.

πάντα σκοπιμότητα στον έλεγχο, προσπαθώντας να συμβιβάσει δύο αντίθετες θέσεις ως προς τη φύση του ελέγχου και να μετριάσει κυρίως την αμφισβήτηση του καθαρά νομικού χαρακτήρα του δικαστικού ελέγχου²⁹³. Η D. Loschak επισημαίνει πιο συγκριμένα ότι τα στοιχεία της σκοπιμότητας γίνονται κριτήρια ελέγχου της συνταγματικότητας. Ειδικότερα, η συχνή χρήση των αόριστων εννοιών και ο έλεγχος της αναλογικότητας έχει ως αποτέλεσμα το μεγαλύτερο περιθώριο ελέγχου της σκοπιμότητας από τη μεριά του δικαστή στο πλαίσιο του ελέγχου της συνταγματικότητας από ό,τι για παράδειγμα στον έλεγχο της νομιμότητας που συναρτάται με τη διακριτική ευχέρεια ή τη δέσμια αρμοδιότητα της Διοίκησης. Η αναζήτηση της «ισορροπίας» και της «αναλογίας», όταν εξετάζεται ο περιορισμός ενός δικαιώματος από τον νομοθέτη, σε σχέση με τον σκοπό που επιδιώκεται, επιτρέπουν την εισαγωγή στον δικανικό συλλογισμό των κριτηρίων ελέγχου του πραγματικού και συνεπώς του κατά πόσο είναι σκόπιμη (αναγκαία, πρόσφορη) η συγκεκριμένη ρύθμιση²⁹⁴. Και τούτο, προφανώς, σε συνάρτηση και με την αιτιολογία που παρέχει ο νομοθέτης, η οποία ανάγεται ενίοτε στο πιο κρίσιμο πεδίο διάγνωσης της σκοπιμότητας από τη μεριά του δικαστή. Στην πραγματικότητα, ήδη η νόρμα του γενικού συμφέροντος που νομιμοποιεί τους συνταγματικούς σκοπούς επιτρέπει, ως κανόνας αναφοράς, τη νομική θεμελίωση της σκοπιμότητας σε στοιχείο του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Από αυτή την άποψη, ο έλεγχος της αναλογικότητας –ο οποίος βασίζεται, στην ελληνική έννομη τάξη στον συνταγματικό κανόνα του άρθρου 25 παρ. 1 Σ.– αναλύεται σε μια σειρά εκτιμήσεων καθαρής σκοπιμότητας και οδηγεί, κατά τη θεωρητική προσέγγιση της Lochak, σε μια κάθε άλλο παρά αυστηρή, με θετικιστικούς όρους, αντίληψη του δικαίου. Για την ακρίβεια, το σύγχρονο «δίκαιο της αναλογικότητας» βρίσκεται πολύ πιο κοντά σε ουσιαστικούς και υποκειμενικούς, παρά σε λογικούς και φορμαλιστικούς παράγοντες προσδιορισμού του.

²⁹³ P. Delvolvé, Le contrôle de l'opportunité existe-t-il? Conseil constitutionnel et Conseil d'État, Colloque des 21 et 22 janvier 1988, LGDJ-Montchrestien, σελ. 269 επ.

²⁹⁴ D. Loschak, Le contrôle de l'opportunité par le Conseil constitutionnel, σε: D. Rousseau/F. Sudre (επιμ.), Conseil constitutionnel et Cour européenne des droits de l'homme - Droits et libertés en Europe, Editions STH, 1990, σελ. 71 επ.

Ειδικότερα, λοιπόν, ως προς τον έλεγχο της νομοθετικής βούλησης και των περιορισμών που αυτή θέτει στις ελευθερίες, δηλαδή ως προς την εφαρμογή της αναλογικότητας σε αυτό το πεδίο εκδήλωσης της κρατικής εξουσίας, η έννοια του (νόμιμου) σκοπού γενικού συμφέροντος είναι το αζεπέραστο σημείο αναφοράς της καταλληλότητας του μέτρου. Παρότι ο έλεγχος της αναλογικότητας ενός μέτρου εστιάζει στο ίδιο το μέτρο και στην προσφορότητά του για να επιτευχθεί ο σκοπός του νομοθέτη, συχνά είναι η ίδια η *βαρύτητα και η πραγματολογική δύναμη του επιδιωκόμενου σκοπού*, που επηρεάζει την κρίση του δικαστή ως προς τη συνταγματικότητα του μέτρου. Σε συνθήκες για παράδειγμα κρίσης, όπως στην πανδημία, ο σκοπός της προστασίας της δημόσιας υγείας, δικαιολογεί, λόγω της μεγάλης πραγματολογικής έντασης που φέρει, την επιβολή αυστηρότερων περιορισμών. Εξ αντιδιαστολής προκύπτει ότι ένας σκοπός μπορεί να είναι μεν νόμιμος και να ανήκει δίχως άλλο στην επικράτεια του γενικού συμφέροντος, αλλά να μην έχει τη *βαρύτητα ή την κρισιμότητα* που αναλογεί σε αυτήν του περιοριστικού των ελευθεριών μέτρου του νομοθέτη. Η ουσιαστική εκτίμηση που υποκρύπτει από τη μεριά του δικαστή η διακρίβωση της δυσαναλογίας ενέχει, σε κάθε περίπτωση, και την *αξιολόγηση του σκοπού* ως του δείκτη νομιμότητας/συνταγματικότητας του μέτρου, *δίχως αυτή να υπολείπεται –κάθε άλλο– σε σημασία εκείνην της εξέτασης της έντασης του περιορισμού*, η οποία προηγείται λογικά και κανονιστικά αυτής. Η διαλεκτική σχέση μέσου-σκοπού, όπως εκφράζεται στον έλεγχο των επιλογών του νομοθέτη, μπορεί να καταλήξει είτε στην ευθεία ακύρωση της νομοθετικής βούλησης καθεαυτής –επειδή ο σκοπός δεν υφίσταται νομίμως– είτε στην ακύρωση λόγω του ότι ο σκοπός *δεν είναι αρκετά σημαντικός*, παρότι νόμιμος, για να δικαιολογήσει, από την άποψη της προσφορότητας, της αναγκαιότητας και της στάθμισης κόστους-οφέλους, τον συγκεκριμένο περιορισμό. Με μια πρόταση: Στην τεχνική της αναλογικότητας, η οποία αποδεικνύεται καθοριστική για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, *είναι ο σκοπός που προσδιορίζει (ή «αγιάζει»!) τα μέσα.*

4.2. Οι σκοποί στον έλεγχο της νομιμότητας της διοικητικής πράξης

Στον έλεγχο των διοικητικών πράξεων, ο σκοπός διαδραματίζει απολύτως κρίσιμο ρόλο, σε μια σειρά από διαδικαστικές και ουσιαστικές πλημμέλειες. Εξάλλου, «κατά την κρατούσα, στη θεωρία, άποψη, διοικητική πράξη είναι η δήλωση βούλησης του διοικητικού οργάνου, με την οποία θεσπίζεται μονομερώς μια *ρύθμιση κατ' ενάσκηση δημόσιας εξουσίας και προς εξυπηρέτηση σκοπού δημοσίου συμφέροντος*»²⁹⁵. Ο λειτουργικός προσδιορισμός της διοικητικής πράξης καταδεικνύει καταρχάς την οντολογική σημασία του σκοπού στο πεδίο της διοικητικής δράσης και συνεπώς και τη δυνατότητα ελέγχου του, εφόσον βέβαια δεν πρόκειται για περίπτωση δέσμιας αρμοδιότητας²⁹⁶. Σε περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας, η πράξη καθίσταται παράνομη λόγω του σκοπού της, καθώς παρότι εκπληρώνει τις προϋποθέσεις της τυπικής νομιμότητας, έχει εκδοθεί για σκοπό προδήλως άλλον από εκείνον για τον οποίο έχει νομοθετηθεί. Έτσι, όπως επισημαίνει η Ευ. Πρεβεδούρου, ο έλεγχος της νομιμότητας εκτείνεται και στη διερεύνηση των *ψυχολογικών κινήτρων* της Διοίκησης²⁹⁷. Η Διοίκηση οφείλει να επιδιώκει τον σκοπό δημοσίου συμφέροντος που της επιτάσσει ο νομοθέτης και αυτός μπορεί να είναι σαφής στο κείμενο του νόμου ή να συναχθεί ερμηνευτικά από τη Διοίκηση ή να συνάδει λογικά με τη φύση της αρμοδιότητάς της, ενώ σε καμία περίπτωση η διοικητική πράξη δεν πρέπει να εμφορείται από το μονομερές κίνητρο της ικανοποίησης *ιδιωτικού συμφέροντος*²⁹⁸. Η κατάχρηση εξουσίας δεν συνιστά λόγο

²⁹⁵ Ευ. Πρεβεδούρου, Έννοια και διακρίσεις της διοικητικής πράξης, prevedourou.gr 23.04.2023.

²⁹⁶ ΣτΕ 175/2012: «η πράξη, με την οποία κηρύσσεται η αναδάσωση, κατ' εφαρμογή των προαναφερομένων διατάξεων του Συντάγματος και του ν. 998/1979, δεν εκδίδεται κατά διακριτική ευχέρεια, αλλά αποτελεί δεσμία ενέργεια της Διοικήσεως. Είναι, συνεπώς, απορριπτέος ο λόγος ακυρώσεως ότι η προσβαλλόμενη πράξη εκδόθηκε κατά κατάχρηση εξουσίας».

²⁹⁷ Ευ. Πρεβεδούρου, Οι λόγοι ακύρωσης, prevedourou.gr 19.11.2020.

²⁹⁸ Βλ. σχετικά ΣτΕ Ολ 1623/2012: «εφόσον διαπιστώθηκε αιτιολογημένα η ύπαρξη κινδύνου για την υγεία των κατοίκων των νησιών, η αντιμετώπιση του οποίου δικαιολογεί, κατά το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. β' του Συντάγματος, την έκδοση των προσβαλλομένων πράξεων [απόφασης του Πρωθυπουργού, με την οποία τα πληρώματα των δρομολογημένων επιβατηγών, επιβατηγών οχηματαγωγών και φορτηγών οχηματαγωγών πλοίων του Εμπορικού Ναυτικού κηρύχθηκαν σε κατάσταση

ακύρωσης των κανονιστικών πράξεων –εκεί ανακύπτει η υπέρβαση της νομοθετικής εξουσιοδότησης– και εν γένει έχει εντελώς περιθωριακή εφαρμογή στο ελληνικό διοικητικό δίκαιο²⁹⁹. Στην έννοια του σκοπού παραπέμπει και η «κατάχρηση της διοικητικής διαδικασίας», δηλαδή, όπως την έχει ορίσει ο Α. Τάχος, όταν «ο νόμος προβλέπει διοικητικές διαδικασίες περισσότερες από μία, είτε αυτές αποβλέπουν στον ίδιο σκοπό με διαφορετικές όμως συνέπειες για τον διοικούμενο, είτε σε διαφορετικό η κάθε μία σκοπό, και το αρμόδιο διοικητικό όργανο δεν επιλέγει, δηλαδή δεν εφαρμόζει τη διοικητική διαδικασία την οποία ο νόμος συνδέει ως μέσο για την πραγμάτωση του ορισμένου αποτελέσματος του σκοπού ή του ορισμένου σκοπού»³⁰⁰. Πρόκειται για τη διαδικαστική όψη της «κατάχρησης εξουσίας», η οποία αναγνωρίστηκε στη γαλλική νομολογία, ενώ στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας εντάσσεται στην *παρανομία της διοίκησης*, με τη στενή έννοια³⁰¹.

Για τις κανονιστικές πράξεις της Διοίκησης, η πάγια θέση της θεωρίας και της νομολογίας³⁰² είναι ότι δεν υφίστανται έλεγχο ως προς την αιτιολογία τους, συνεπώς δεν εξετάζονται οι αιτίες/λόγοι της θέσπισής τους, καθώς η κανονιστικώς δρώσα Διοίκηση ασκεί νομοθετική εξουσία και απολαμβάνει την ίδια ελευθερία με τον νομοθέτη. Υπ' αυτό το πρίσμα, αν δεχθούμε, σύμφωνα με τη θέση του G. Vedel, την εννοιολογική συγγένεια και τη σχέση λόγων (causes) και σκο-

“πολιτικής κινητοποίησης” και της ΥΑ, με την οποία επιτάχθηκαν οι υπηρεσίες των πληρωμάτων], πρέπει να απορριφθεί ως αβάσιμος ο λόγος με τον οποίο προβάλλεται ότι οι προσβαλλόμενες πράξεις εξεδόθησαν κατά κατάχρηση εξουσίας, με μόνο σκοπό να ματαιώσουν την άσκηση του απεργιακού δικαιώματος των ναυτεργατών».

²⁹⁹ Βλ. το έργο του Κ. Χιώλου, Η κατάχρηση εξουσίας ως λόγος ακυρώσεως των εκτελεστών διοικητικών πράξεων στο Συμβούλιο Επικρατείας, διδ. Διατριβή, ΑΠΘ, 1985, σελ. 72 επ.

³⁰⁰ Α. Τάχος, Η «κατάχρηση» ή εκτροπή της διοικητικής διαδικασίας, Διδικ 3/1992, σελ. 481 επ.

³⁰¹ Π. Βιόπουλος, Κατάχρηση εξουσίας – διαδικασίας στο διοικητικό δίκαιο, Pro Justitia, 2/2019, σελ. 315 επ., διαθέσιμο στο: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia/article/view/7471/7962>.

³⁰² Βλ. αναλυτικά, Ευ. Πρεβεδούρου, Η αιτιολογία των κανονιστικών διοικητικών πράξεων, σε: Ι. Στράγγα/Α. Χάνο/Χ. Παπαχαράλαμπος/Δ. Πυργάκη/Μ. Τσαπόγα, Αιτιολόγηση, νομιμοποίηση και δίκαιο, Sakkoulas-Nomos-L'Harmattan, 2014, σελ. 935 επ.

πών (buts) στο διοικητικό δίκαιο³⁰³, παρότι οι πρώτοι αναφέρονται σε χρόνο προγενέστερο της πράξης, ενώ οι δεύτεροι σε μεταγενέστερο, τότε είναι προφανές εκ πρώτης όψης ότι *η σκοπιμότητα δεν (μπορεί να) αποτελεί αντικείμενο δικαστικού ελέγχου*. Παρά ταύτα, στη νομολογία του ΣτΕ εμφανίζονται σημαντικές ρωγμές στην παραπάνω αρχή, καθώς το Δικαστήριο υπογραμμίζει στην 805/2018 ότι «έλεγχος αυτός περιλαμβάνει και την έρευνα της δικαιολογίας της εκδόσεώς τους, προκειμένου να κριθεί αν αυτές κείνται εντός του πλαισίου της εξουσιοδοτήσεως βάσει της οποίας εκδίδονται (...) για να είναι εφικτός ο έλεγχος αυτός, πρέπει να περιλαμβάνονται μεταξύ των στοιχείων του φακέλου και τα εκτιμηθέντα από τη Διοίκηση στοιχεία, που συνηγορούν υπέρ της έκδοσης της κανονιστικής απόφασης, τα οποία είτε αναφέρονται στην εξουσιοδοτική διάταξη, είτε είναι σύμφωνα με το πνεύμα και τον σκοπό της (ΣτΕ 2107/2009, 3626/2010, 2020/2012, 1964/2013, 3474/2017)»³⁰⁴. Χαρακτηριστική ως προς τον έλεγχο της αιτιολογίας είναι, ακόμη, η απόφαση ΣτΕ 1992/2020, η οποία εκδόθηκε επί αίτησης ακύρωσης που ασκήθηκε κατά της ΚΥΑ με τίτλο «Επιβολή προσωρινών κυκλοφοριακών μέτρων και ρυθμίσεων στην περιοχή του Κέντρου της Αθήνας προς αντιμετώπιση του κινδύνου διασποράς του κορωνοϊού COVID-19» («Μεγάλος Περίπατος»). Εν προκειμένω, το Δικαστήριο έκρινε ότι «τα θεσπιζόμενα με την προσβαλλόμενη απόφαση μέτρα δεν συνιστούν πράγματι μέτρα περιορισμού

³⁰³ Βλ. *G. Vedel*, *Essai sur la notion de cause en droit administratif français*, Sirey, 1934, σελ. 433 επ.

³⁰⁴ Έτσι, σύμφωνα με την Πρεβεδούρου, «το Δικαστήριο φαίνεται να προβαίνει σε ενδελεχή έλεγχο της αιτιολογίας της προσβαλλόμενης πράξης (σκέψη 15), την οποία ακυρώνει, διότι ούτε από το κείμενό της ούτε από τα στοιχεία που μνημονεύονται στο προοίμιό της προκύπτουν οι σοβαροί και επιτακτικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος και μεταναστευτικής πολιτικής, οι οποίοι θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την επιβολή του περιορισμού της κυκλοφορίας των αιτούντων διεθνή προστασία που εισέρχονται στην ελληνική επικράτεια μετά τις 20 Μαρτίου 2016 στα συγκεκριμένα νησιά (Λέσβος, Ρόδος, Σάμος, Κως, Λέρος, Χίος) ως απαραίτητου, οπότε δεν δύναται να ελεγχθεί από το Δικαστήριο αν η προσβαλλόμενη κανονιστική απόφαση κείται εντός των ορίων της εξουσιοδοτικής διάταξης του άρθρου 41 παρ. 1 περ. γγ) του ν. 4375/2016, καθόσον ελλείπει το δικαιολογητικό έρεισμα της ένδικης ρύθμισης». Βλ. *Ευ. Πρεβεδούρου*, Περιορισμός των αναδρομικών αποτελεσμάτων δικαστικής ακύρωσης – Έλεγχος αιτιολογίας κανονιστικής πράξης (ΣτΕ 805/2018), prevedourou.gr 11.8.2018.

της ελεύθερης κυκλοφορίας προσώπων και μέσω μεταφοράς, κατά την έννοια των επίμαχων εξουσιοδοτικών διατάξεων, δηλαδή επί σκοπώ άμεσης και επιτακτικής ανάγκης αποφυγής του κινδύνου εμφάνισης της νόσου και περιορισμού της διάδοσής της, αλλά αποτελούν αμιγώς κυκλοφοριακές ρυθμίσεις, κατά την έννοια του ΚΟΚ (ν. 2696/1999, Α΄ 57) [βλ. άρθρο 52 (“Μέτρα ρύθμισης οδικής κυκλοφορίας”)]. Κατά συνέπεια, οι επίμαχες αποφάσεις ουδόλως μπορούσαν να βρουν έρεισμα στις ΠΝΠ για την αντιμετώπιση της πανδημίας, καθώς εξ αντικειμένου μπορούσαν να θεσπιστούν με τις πάγιες νομοθετικές διατάξεις³⁰⁵.

Στην περίπτωση των *ατομικών διοικητικών πράξεων*, που εκδίδονται στο πλαίσιο της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης, η έννοια του σκοπού εμφλοχωρεί (πάλι) στην εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας και στην ανεύρεση των ορίων της διακριτικής ευχέρειας. Αυτό προκύπτει «από το λογικό περιεχόμενο των αορίστων αξιολογικών εννοιών, που περιέχει ο κανόνας δικαίου, ο οποίος παρέχει τη διακριτική ευχέρεια και ο δικαστής ελέγχει μέσω των διδαγμάτων της κοινής πείρας και της λογικής και των πορισμάτων της επιστήμης και της τέχνης, που αποτελούν κτήμα του μέσου συνετού ανθρώπου»³⁰⁶. Σε προνομιακά πεδία εφαρμογής της αρχής στο διοικητικό δίκαιο έχουν αναδειχθεί οι διοικητικές πράξεις που συνεπάγονται στερήσεις και περιορισμούς στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία, οι πράξεις επιβολής διοικητικών κυρώσεων και οι πράξεις ανάκλησης παράνομων επωφελών διοικητικών πράξεων. Στις απαλλοτριώσεις, η νομολογία έχει υπογραμμίσει ότι «πέραν της υποχρέωσης καταβολής αποζημίωσης, η Διοίκηση οφείλει να μεριμνά για την εξεύρεση ιδίων καταλλήλων ακινήτων του υπέρ ού η απαλλοτρίωση ή την κατόπιν διαπραγματεύσεων απ’ ευθείας αγορά αυτών» και υποχρεούται «να αιτιολογεί, εν όψει των υφισταμένων στη συγκεκριμένη περιοχή συνθηκών, αφενός την ανάγκη προσφυγής στο επαχθές μέτρο της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως για την ικανοποίηση του ως άνω σκοπού, αφετέρου

³⁰⁵ *Ευ. Πρεβεδούρου*, Μαξιμαλισμός στον δικαστικό έλεγχο των κανονιστικών πράξεων (με αφορμή την απόφαση ΣτΕ 1992/2020), syntagmawatch.gr 24.12.2020.

³⁰⁶ *Ευ. Πρεβεδούρου*, Δέσμια αρμοδιότητα και διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης, prevedourou.gr 23.03.2020.

δε και την γενομένη τελικώς επιλογή, ως καταλληλότερου, του απαλλοτριουμένου ακινήτου».

Στην επιβολή των *διοικητικών κυρώσεων*, τα σχετικά κριτήρια επιμέτρησης της κύρωσης μπορεί να προβλέπονται από τον νομοθέτη, ή να συνάγονται από τον ίδιο τον δικαστή κατά την ερμηνευτική διαδικασία της κείμενης νομοθεσίας «ενόψει της αρχής της αναλογικότητας», ενώ η ανάκληση της διοικητικής πράξης, δεδομένων των συγκεκριμένων πραγματικών παραμέτρων της υπόθεσης, δεν προκαλεί στον θιγόμενο βλάβη, δυσανάλογα μεγαλύτερη από το όφελος για το δημόσιο συμφέρον³⁰⁷. Σύμφωνα με την Ευ. Κουλουμπίνη, δεν πρόκειται για αμιγώς δικαστικό έλεγχο της Διοίκησης, καθώς περιλαμβάνεται ρητά ή σιωπηρά η νομοθετική διάταξη που αποτελεί το έρεισμα για την έκδοση της διοικητικής πράξης. Έτσι, ο *έλεγχος του σκοπού αφορά τον νομοθέτη*, καθώς η Διοίκηση δεν θέτει στόχους αυτοτελώς και υπόκειται στον σχετικό έλεγχο μόνο στην πρόδηλη περίπτωση της κατάχρησης εξουσίας. Κοντολογίς, ο δικαστής εξετάζει εάν η Διοίκηση στην άσκηση διακριτικής ευχέρειας εκδίδει *πράξεις που εξυπηρετούν συγκεκριμένο σκοπό δημοσίου συμφέροντος και αν ο σκοπός αυτός δικαιολογεί το μέγεθος της θυσίας που επιβάλλεται στον ιδιώτη*³⁰⁸. Όταν η Διοίκηση δρα στο

³⁰⁷ Βλ. για τα παραπάνω σε *Κ. Μανωλάκογλου*, Η αρχή της αναλογικότητας ως τεχνική του δικαστικού ελέγχου πράξεων διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης, *constitutionism.gr* 22.04.2011. Επίσης *Β. Τζέμο*, Η «ώριμη» αναλογικότητα. Η αναλογικότητα των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως κανόνας του Συνταγματικού Δικαίου και του Δικαίου της ΕΕ που δεν περιλαμβάνει την αναλογικότητα σε στενή έννοια, *ΔιΔικ* 2/2019, σελ. 200 επ.

³⁰⁸ *Ευ. Κουλουμπίνη*, Η αρχή της αναλογικότητας ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2023 σελ. 24, *Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου*, Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο, Σάκκουλας, 1989, σελ. 82 επ. και 92 επ., *Γ. Gerapetritis*, Proportionality in Administrative law, *Αντ. Ν. Σάκκουλας*, 1997, σελ. 114 επ. Σύμφωνα με τον Ν. Σημαντήρα, «στο πεδίο των διοικητικών κυρώσεων η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας λειτουργεί ως όριο για την επιβολή συγκεκριμένης κύρωσης σε βάρος ορισμένου προσώπου από το αρμόδιο προς τούτο διοικητικό όργανο. Η εξέταση της τήρησης των επιμέρους επιταγών της αρχής της αναλογικότητας διαφοροποιείται έτσι όχι μόνον με βάση τα εκάστοτε περιοριζόμενα δικαιώματα αλλά και με βάση το είδος της κυρωτικής αρμοδιότητας που κάθε φορά ελέγχεται: Η εξέταση της αναλογικότητας θέσπισης μιας κύρωσης διενεργείται στο πλαίσιο του ελέγχου συνταγματικότητας της

πλαίσιο της δέσμιας αρμοδιότητας, ο έλεγχος της αναλογικότητας ως έλεγχος σκοπιμότητας διατηρείται στο πεδίο της θέσπισης της ρύθμισης και όχι σε αυτό της επιβολής της συγκεκριμένης διοικητικής πράξης³⁰⁹.

4.3. Γενικό συμφέρον και αστική ευθύνη του Δημοσίου

Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ: «Για παράνομες πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων του δημοσίου κατά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας που τους έχει ανατεθεί, το δημόσιο ενέχεται σε αποζημίωση, εκτός αν η πράξη ή η παράλειψη έγινε κατά παράβαση διάταξης που υπάρχει για χάρη του γενικού συμφέροντος». Στη διάταξη αυτή, που απασχόλησε τη διδακτορική διατριβή του Δ. Τσάτσου, βρίσκει έρεισμα η κλασική εννοιολογική διάκριση ανάμεσα στο γενικό και το δημόσιο συμφέρον³¹⁰, όπως και η αναγωγή των κανόνων της αστι-

διάταξης νόμου που περιέχει τη σχετική ρύθμιση, ενώ η εξέταση της αναλογικότητας επιβολής ορισμένης κύρωσης στο πλαίσιο του ελέγχου νομιμότητας των σχετικών ενεργειών του διοικητικού οργάνου. Επομένως, κρίσιμο είναι και το είδος της κυρωτικής αρμοδιότητας του διοικητικού οργάνου: *Όταν η κύρωση επιβάλλεται κατά δέσμια αρμοδιότητα, ο έλεγχος αναλογικότητας επεκτείνεται στο επίπεδο της θέσπισης της ρύθμισης, ενώ όταν επιβάλλεται στο πλαίσιο άσκησης διακριτικής ευχέρειας ο έλεγχος αναλογικότητας έχει τη μορφή του ελέγχου των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας. Κατ' αποτέλεσμα, όσο ευρύτερη είναι η διακριτική ευχέρεια της αρμοδιότητας ενός διοικητικού οργάνου για την επιβολή κύρωσης, τόσο περισσότερο το εύρος του ελέγχου αναλογικότητας επεκτείνεται από το επίπεδο της θέσπισης στο επίπεδο της επιβολής της κύρωσης». Βλ. Ν. Σημαντήρα, Διοικητικές κυρώσεις. Δικαιοκρατικές εγγυήσεις και όρια επιβολής, ό.π., σελ. 134-135.*

³⁰⁹ Ι. Δημητρακόπουλος, Διοικητικές κυρώσεις και θεμελιώδη Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2014, σελ. 144 επ., Ν. Σημαντήρας, Διοικητικές κυρώσεις. Δικαιοκρατικές εγγυήσεις και όρια επιβολής, ό.π., σελ. 134.

³¹⁰ Σύμφωνα με τον Δ. Τσάτσο, γ) Δημόσιον συμφέρον, είναι το συμφέρον του νομικού προσώπου της Πολιτείας ως τοιούτου. δ) Γενικόν συμφέρον, είναι το συμφέρον ενός ορισμένου καθ' όρια κοινωνικού συνόλου, είτε δηλαδή μιας επί μέρους κοινωνίας (της λ.χ. απαρτιζούσης Δήμον ή Κοινότητα) είτε μιας καθολικότερας κοινωνίας (της λ. χ. απαρτιζούσης τον λαόν της Πολιτείας), Η κατά το άρθρον 105 Εισαγ. Ν.Α.Κ. έννοια της χάριν του γενικού συμφέροντος κείμενης διατάξεως, Αντ. Σάκκουλας, 1960, σελ. 84.

κής ευθύνης αφενός στην προστασία των δημοσίων ταμείων και αφετέρου στο Κράτος Δικαίου³¹¹. Ο Π. Παυλόπουλος σημειώνει ότι «κατά πρώτο λόγο, η υποχρέωση αυτή πηγάζει από την πολλαπλώς συνταγματικώς κατοχυρωμένη θεμελιώδη αρχή του *Κράτους Δικαίου*, ειδικότερη έκφανση της οποίας αποτελεί η *Αρχή της Νομιμότητας*, που διέπει τη δράση και λειτουργία όλων, ανεξαιρέτως, των κρατικών οργάνων. Συνεπώς, όταν μια ζημιογόνος δραστηριότητα του Δημοσίου δεν είναι σύμφωνη με τους ισχύοντες κανόνες δικαίου, παραβιάζει την Αρχή της Νομιμότητας –και του Κράτους Δικαίου– και γεννά υποχρέωση επανόρθωσης της προκληθείσας ζημίας του ιδιώτη, προκειμένου ν’ αποκατασταθεί η αρχή αυτή»³¹². Στην πλούσια νομολογία του στο πεδίο της αστικής ευθύνης του Δημοσίου, το Συμβούλιο της Επικρατείας προβαίνει, για να αποφανθεί επί της εξαίρεσης σε περίπτωση διάταξης που έχει τεθεί για χάρη του γενικού συμφέροντος, σε μια ακόμη αναλυτική προσέγγιση του τελευταίου και ειδικότερα στη διάκριση ανάμεσα σε διατάξεις που υπηρετούν «*αποκλειστικά*» το γενικό συμφέρον και σε εκείνες που πέραν αυτού *έχουν ως αντικείμενο την προστασία ιδιωτικών συμφερόντων και δικαιωμάτων*³¹³. Αυτή η λεπτή, πλην κρίσιμη απόχρωση, υπαγορεύεται

³¹¹ «Το εν κίνητρον ήτο η ιδέα της προστασίας του δημοσίου ταμείου [...] έτερον κίνητρο ήτο η ιδέα του κράτους δικαίου, εκ του οποίου απέρρευσεν τό αίτημα όπως ο ιδιώτης ο αναγκαστικώς υποκείμενος εις την δημοσίαν και εξουσιαστικήν δραστηριότητα των οργάνων της Πολιτείας δικαιούται αποζημιώσεως οσάκις η τοιαύτη δραστηριότης των δημοσίων οργάνων ελέγχεται παράνομος», *Ibidem*, ό.π., σελ. 13.

³¹² Π. Παυλόπουλος, Κανονιστικές διαστάσεις της συνταγματικής κατοχύρωσης του θεσμού της αστικής ευθύνης του δημοσίου. Οι διακυμάνσεις του «διαλόγου» μεταξύ Θεωρίας και Νομολογίας, constitutionalism.gr 21.12.2020. Βλ. επίσης για τη θεμελίωση της αστικής ευθύνης του Δημοσίου, Κ. Ρέμελη, Η κρατική αστική ευθύνη από δικαστικές αποφάσεις, σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Τόμος εις μνήμην Καθηγήτριας Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Σάκκουλας, 2020, σελ. 25 επ.

³¹³ «Τέλος, η παρανομία της ζημιογόνου πράξης, παράλειψης ή υλικής ενέργειας του κρατικού οργάνου θα πρέπει να συνίσταται στην παραβίαση διάταξης που δεν έχει τεθεί για χάρη του “γενικού” –ορθότερα του δημόσιου– συμφέροντος. Ως προς αυτή την, οιονεί “αρνητική”, προϋπόθεση της αστικής ευθύνης του Δημοσίου, η νομολογία ιδίως του Συμβουλίου της Επικρατείας έχει κάνει δεκτό –περιορίζοντας, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της συνταγματικής βάσης της αρχής της ισότητας

από τη βούληση του δικαστή να μην ατονήσει ο επανορθωτικός αυτός θεσμός του δικαίου, λόγω της γενικότητας της διάταξης³¹⁴, και υπολαμβάνει εν τέλει ότι η έννοια του γενικού συμφέροντος δύσκολα μπορεί να αποκοπεί εννοιολογικά (και) από το ιδιωτικό συμφέρον. Ενόψει τούτου, κρίθηκε αναγκαία μια συσταλτική και *τελολογική ερμηνεία* της διάταξης³¹⁵, με αποτέλεσμα να έχει μάλλον περιορισμένο πρακτικό αντίκτυπο η εφαρμογή της, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της παράνομης χορήγησης πιστοποιητικού εκτελωνισμού εμπορεύματος που δεν είχε εκτελωνιστεί νόμιμα και την παραβίαση διατάξεων περί εγκατάστασης των δημοτικών και κοινοτικών αρχών σε περίπτωση έκδοσης αναίρετικής απόφασης επί της εκλογής τους³¹⁶.

Μια αναλυτική παράθεση των περιπτώσεων στις οποίες δεν χωρεί εφαρμογή της διάταξης, γιατί δεν πρόκειται για ικανοποίηση «αποκλειστικά» του γενικού συμφέροντος, βρίσκουμε στη μελέτη της Ε. Γεωργούτσου: Αναφέρουμε (ενδεικτικά) διατάξεις της πολεοδομικής νομοθεσίας (άρθρα 1, 6 και 7 (παρ. 4) του από 3.9.1983 π.δ/τος, που εκδόθηκε κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 17 του ν. 1337/1983), με τις οποίες ρυθμίζονται θέματα οικοδομικών αδειών, αναθεωρήσεως αυτών και διακοπής οικοδομικών εργασιών, διατάξεις περί οργανώσεως

ενώπιον των δημόσιων βαρών, τη διατύπωση της σχετικής διάταξης του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ—ότι ο μηχανισμός της αστικής ευθύνης του Δημοσίου “ατονεί” μόνον όταν η παρανομία της πράξης, παράλειψης ή υλικής ενέργειας των οργάνων του Δημοσίου οφείλεται σε παραβίαση διάταξης που έχει τεθεί αποκλειστικώς για χάρη του δημόσιου συμφέροντος. Άρα, όχι όταν η ανωτέρω διάταξη έχει τεθεί, έστω και εν μέρει, για χάρη και του συμφέροντος ιδιώτη», *Ibidem*. Βλ. επίσης *Θ. Κιουπτσίδη*, Κρατική ευθύνη από παράλειψη, Σάκκουλας, 1989, σελ. 249 επ.

³¹⁴ Βλ. *Π. Δ. Δαγτόγλου*, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, ό.π., σελ. 980.

³¹⁵ Βλ. αναλυτικά *Ι. Μαθιουδάκη*, Η αστική ευθύνη του Κράτους από υλικές ενέργειες των οργάνων του κατά τα άρθρα 105-6 ΕισΝΑΚ, Ανιόν, 2006, σελ. 324-325.

³¹⁶ Βλ. *Π. Παυλόπουλο*, σε: *Απ. Γέροντα/Σ.-Π. Παυλόπουλο/Γλ. Π. Σιούτη/Σπ. Φλογαΐτη*, Διοικητικό Δίκαιο, 5^η έκδ., Σάκκουλας, 2022, σελ. 527-528 και τις εκεί παραπομπές στη νομολογία ΑΠ 757/95 (περί παράνομης χορήγησης πιστοποιητικού εκτελωνισμού εμπορεύματος που δεν είχε εκτελωνισθεί νόμιμα) και ΔΠρΠειρ 811/01 (για την παραβίαση των διατάξεων περί εγκατάστασης των δημοτικών και κοινοτικών αρχών σε περίπτωση έκδοσης αναίρετικής απόφασης επί της εκλογής των αρχών αυτών).

υπηρεσιών εκκαθαρίσεως ναρκοπεδίων (άρθρο 3 του ν.δ. 1033/1971), με τις οποίες καθιερύεται υποχρέωση των κρατικών οργάνων να μεριμνούν ιδιαιτέρως για την εκκαθάριση των εν γένει υπόπτων χώρων από τυχόν υπάρχον εκρηκτικό πολεμικό υλικό, διατάξεις του προϊσχύσαντος Υπαλληλικού Κώδικα (π.δ 611/1977), που αφορούν την απόσπαση δημοσίων υπαλλήλων, διατάξεις του άρθρου 27 του ν. 1397/1983 που αφορούν πλήρωση θέσεων του κλάδου ιατρών του ΕΣΥ, διατάξεις του άρθρου 17 του Συντάγματος, περιπτώσεις παράλειψης των αστυνομικών οργάνων να λάβουν, κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων, επαρκή προληπτικά μέτρα για να διαφυλάξουν την περιουσία των πολιτών, κανόνες του κανονισμού εσωτερικής υπηρεσίας στρατευμάτων κ.ά.³¹⁷. Στην απόφαση 1500/2022 (για την υπόθεση της Μυρτώς Παπαδομιχελάκη), το ΣτΕ έκρινε ότι «οι ρυθμίσεις του ν. 3386/2005 αποσκοπούν όχι μόνον στην προστασία του γενικού (δημόσιου) συμφέροντος (της διασφάλισης της δημόσιας τάξεως, ασφάλειας, κοινωνικής ειρήνης, δημόσιας υγείας), αλλά και στην προστασία του συμφέροντος των ιδιωτών με την αποτροπή της προσβολής των συνταγματικώς προστατευόμενων έννομων αγαθών (της ζωής, της υγείας, της σωματικής ακεραιότητας, της τιμής, της υπολήψεως, της προσωπικής ελευθερίας, της γενετήσιας ελευθερίας, της περιουσίας, της ιδιοκτησίας τους) από τη συμπεριφορά των παρανόμως εισελθόντων, διαμενόντων και εργαζόμενων στη Χώρα αλλοδαπών. Επίσης, αποσκοπούν και στην προστασία του συμφέροντος των προσώπων αυτών, τα οποία, όπως επισημαίνεται στην οικεία αιτιολογική έκθεση, “παραμένουν στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής ορισμένες μάλιστα φορές σε συνθήκες κατώτερες του ελαχίστου που υπαγορεύει η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, με αποτέλεσμα να εξωθούνται μοιραία σε ποικίλες μορφές παραβατικότητας, τροφωδώντας έτσι ακούσια, κατά καιρούς, τάσεις επιφυλακτικότητας εκ μέρους του ημεδαπού πληθυσμού”³¹⁸. Στην επίμαχη περίπτωση, το Δικαστήριο έκρινε ότι η

³¹⁷ *Ε. Γεωργούτσου*, Η νομολογιακή προσέγγιση του δημόσιου συμφέροντος στο πλαίσιο της αστικής ευθύνης του κράτους, *ΔιΔικ* 1/2008, σελ. 13-25.

³¹⁸ Βλ. *Π. Παυλόπουλο*, Η εξέλιξη της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας ως προς το νομικό καθεστώς της αστικής ευθύνης του Δημοσίου. Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ (Α') 1500/2022,

παράλειψη της έκδοσης πράξης απέλασης εκ μέρους της Διοίκησης δημιουργεί στους αλλοδαπούς «τη βεβαιότητα της ατιμωρησίας και με βάση αυτήν συνάγεται, “γενικώς” και “αφηρημένως” –κοινώς στο πλαίσιο μιας αφηρημένης διακινδύνευσης, που διευρύνει την ευθύνη του Δημοσίου– ο αιτιώδης σύνδεσμος με τη ζημία τρίτου προσώπου».

Για να αποσαφηνιστεί το πεδίο της εξαίρεσης της ευθύνης του Δημοσίου, τα δικαστήρια εφαρμόζουν τη θεωρία του «προστατευτικού» σκοπού του κανόνα δικαίου, διαβαθμίζοντας στην πραγματικότητα τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις ως προς την ποσοτική προστασία γενικού ή ιδιωτικού συμφέροντος. Ήδη στην έννοια του γενικού συμφέροντος, ενυπάρχει, λόγω της αναφοράς του στο κοινωνικό σύνολο, η προστασία των ιδιωτικών συμφερόντων, αλλά ως *σύνθεση και υπέρβασή τους*. Από την άλλη, εξ ορισμού η δράση της Διοίκησης είναι προσανατολισμένη σε αυτό. Σε αυτή την οπτική, στη θεωρία του Διοικητικού Δικαίου, η εξαίρεση κάμπτεται, όταν ο κανόνας δημιουργεί «δημόσιο εξ υποκειμένου δικαίωμα» (Μ. Στασινόπουλος) ή όταν ρυθμίζει μια συμπεριφορά του κρατικού οργάνου που συνιστά πρόσφορη αιτία για την πρόκληση της ζημίας στον διοικούμενο (Δ. Τσάτσος). Στη νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων, δεν θεμελιώνεται αποζημίωση για την παραβίαση των διατάξεων περί προστασίας των δασών ή τη δράση των σωμάτων ασφαλείας σε περιπτώσεις δασικής πυρκαγιάς, ενώ αντίθετα τα δικαστήρια επιδικάζουν αποζημιώσεις για παράνομες παραλείψεις που σχετίζονται με τη γενική αστυνομική υποχρέωση για τη λήψη μέτρων³¹⁹. Από τον διάχυτο *εμπειρισμό* του δικαστή, σύμφωνα με τη διατύπωση του Ι. Μαθιουδάκη, στη διδακτορική του διατριβή, στα μέσα της δεκαετίας του 2000³²⁰, περάσαμε σταδιακά στη *σπάνια* αποτύπωση της κανονιστικής εμβέλειας της διάταξης στη σημερινή νομολογία.

constitutionalism.gr 06.08.2022, Δ. Βουκελάτος, Παρατηρήσεις επί της ΣτΕ 1500/2022 Α΄ Τμήμα-Αστική ευθύνη του Δημοσίου (άρ. 105 ΕισΝΑΚ), constitutionalism.gr 22.09.2022.

³¹⁹ Ε. Γεωργούτσου, ό.π.

³²⁰ Ι. Μαθιουδάκης, Η αστική ευθύνη του Δημοσίου, ό.π., σελ. 333.

4.4. Η κατάχρηση δικαιώματος

Στην άλλη όχθη του δικαστικού ελέγχου των σκοπών, βρίσκεται η κατάχρηση δικαιώματος του άρθρου 25 παρ. 3 του Συντάγματος. Σε αυτήν, σύμφωνα με τη θεωρία και τη νομολογία, θεμελιώνεται η υποχρέωση του διοικουμένου να μην ασκεί το δικαίωμά του για σκοπό αλλότριο από αυτόν που επιτάσσει το ίδιο το δικαίωμα³²¹. Πρόκειται για διάταξη που έχει προκαλέσει τον θεωρητικό διάλογο για την κανονιστικότητά της: Ο Χ. Ανθόπουλος σημειώνει ότι «η διάταξη του άρθρου 25 § 3 μπορεί να θεωρηθεί *lex imperfecta*, αν γίνει δεκτό ότι δεν περιέχει κανόνα άμεσης δικαστικής ή διοικητικής εφαρμογής, αλλά ούτε μπορεί –μετά τη διαγραφή της επιφύλαξης του νόμου που τη συνόδευε στην αρχική διατύπωσή της– να έχει οποιαδήποτε νομοθετική απόδοση. Αυτό σημαίνει πρακτικά το εξής: υπό την ισχύουσα “ελλιπή” διατύπωσή της η διάταξη του άρθρου 25 §3 αποτελεί απλώς ευχή, χωρίς καμία νομική δέσμευση³²²». Η ισχυρή επιφύλαξη της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας απέναντι στην κατάχρηση δικαιώματος, όπως για παράδειγμα στη σκέψη του Α. Μάνεση, προκύπτει από την υποψία, για την οποία ήδη έχουμε κάνει αναφορά, απέναντι στην κρατική εξουσία και από τη δύναμη κατάχρηση εκ μέρους της της ρήτρας αυτής, για να περιορίσει τα δικαιώματα³²³. Εξάλλου, ο ίδιος ο εννοιολογικός προσδιορισμός της κατάχρησης δικαιώματος δεν είναι διόλου προφανής, καθώς, όπως υπογραμμίζει ο Σπ. Βλαχόπουλος, οι θεωρίες χωρίζονται σε «αυτές που εντοπίζουν την κατάχρηση στη χρησιμοποίηση του δικαιώματος για άλλον σκοπό από αυτόν για τον οποίο αναγνωρίστηκε από την έννομη τάξη. Και σε αυτές που επικεντρώνουν στη νομότυπη, πλην όμως

³²¹ Το πρόδηλο της κατάχρησης σημαίνει ότι ο αλλότριος σκοπός πρέπει να καθίσταται εμφανής από γεγονότα εξωτερικά υπαρκτά και αδιαμφισβήτητα και όχι να τεκμηριώνεται με βάση ψυχολογικές κρίσεις και διαγνώσεις, βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 5η έκδ., Σάκκουλας, 2023, σελ. 114.

³²² Χ. Ανθόπουλος, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, ό.π., σελ. 207.

³²³ Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες*, ό.π., σελ. 87.

υπερβολική άσκηση του δικαιώματος, έτσι ώστε τελικά να καθίσταται παράνομη»³²⁴.

Παρότι στη νομολογία γίνεται συχνά αναφορά στην αδυναμία εφαρμογής του άρθρου 25 παρ. 3 Σ. στο δημόσιο δίκαιο³²⁵, εν τέλει αυτό έχει συνδεθεί με το δικαίωμα στην απεργία, όπως στην περίπτωση των δικηγορικών συλλόγων, που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, διφυούς χαρακτήρα³²⁶, καθώς και στην άσκηση δικαιωμάτων «οικονομικής» φύσης³²⁷. Περαιτέρω, στις πρόσφατες αποφάσεις του Αρείου Πάγου για την απαγόρευση συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές, το άρθρο 25 παρ. 3 Σ. συνδέθηκε με την (καταχρηστική) άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων (βλ. αναλυτικά παρακάτω). Στην οπτική αυτή, η «κατάχρηση» δικαιώματος του άρθρου 25 παρ. 3 Σ. *εμπεριέχει την καταστρατήγηση του νόμου και του Συντάγματος*, όπως όταν συνδυασμοί ανεξαρτήτων υποψηφίων επιχειρούν να παρακάμψουν τις απαγορευτικές διατάξεις του νόμου, ενώ αποτε-

³²⁴ Σπ. Βλαχόπουλος, Η κατάχρηση δικαιώματος στη νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, Διδικ 1/2021, σελ. 1. Βλ. επίσης Β. Τζέμο, Η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ), ΦΔΔ, ΙΙΙ/2015, σελ. 260 επ.

³²⁵ Βλ. ΣτΕ 1425/2018, ΣτΕ 2835/2018, σύμφωνα με την οποία «στο δημόσιο δίκαιο... δεν νοείται κατάχρηση δικαιώματος» (ομοίως και η ΣτΕ 1626/2018). Βλ. περαιτέρω ΕλΣυν 1865/2016: «κατάχρηση και αποδυνάμωση δικαιώματος δεν γίνεται δεκτή στο δημόσιο δίκαιο» και ΔΕφΑΘ 705/2011: «η κατάχρηση δικαιώματος, αναφερόμενη στην άσκηση ιδιωτικών δικαίων, δεν γίνεται δεκτή στο δημόσιο δίκαιο». Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ό.π., υποσ. 2.

³²⁶ Βλ. ΣτΕ Ολ. 1466/2016, Σπ. Βλαχόπουλος, ό.π., σελ. 4.

³²⁷ Όπως η αλυσιτελής προβολή λόγων ακύρωσης που ανάγονται στη νόμιμη συγκρότηση ή σύνθεση του διοικητικού οργάνου, όταν η προσβαλλόμενη πράξη εκδίδεται κατά δέσμια αρμοδιότητα και απορρίπτει το αίτημα του διοικουμένου χωρίς να αμφισβητούνται τα κρίσιμα πραγματικά περιστατικά ή οι οικονομικές διατάξεις που επιβάλλουν τη συμπεριφορά των διαδίκων σύμφωνα με την καλή πίστη και τα χρηστά ήθη και απαγορεύουν παρελκυστικές τακτικές, Σπ. Βλαχόπουλος, ό.π., σελ. 3-4. Επίσης, όπως υπογραμμίζει ο Σπ. Βλαχόπουλος, στη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου χαρακτηριστική είναι η 2076/2018, στην οποία το ΕλΣυν εξέτασε, συνεπώς δέχθηκε ότι υπάρχει πεδίο εφαρμογής, τον ισχυρισμό περί καταχρηστικής λήψης σύνταξης από ανήλικο που θανάτωσε τους γονείς του (σελ. 5).

λούν de facto πολιτικό κόμμα που υπάγεται σε αυτές³²⁸. Στην πραγματικότητα, όπως συμπεραίνει ο Βλαχόπουλος, η επίκληση του άρθρου 25 παρ. 3 Σ. σε μια εποχή που είναι απαλλαγμένη, κατά το μάλλον, από τις πρώιμες μεταπολιτευτικές ανησυχίες για την αυθαιρεσία της εξουσίας, δεν αποτελεί μια σπάνια εξαίρεση ή δυνατότητα. Η διάταξη παραπέμπει σε μια ευρύτερη λειτουργική δέσμευση της ελευθερίας μας, με άλλα λόγια στην υποχρέωσή μας να ασκούμε τα δικαιώματά μας σύμφωνα με τον σκοπό που αυτά επιτελούν και όχι για αλλότριους σκοπούς. Αυτή η κανονιστική επίδραση του άρθρου 25 παρ. 3 Σ. μας υπενθυμίζει και τον ρόλο του, όπως το επισημαίνουν οι Ξ. Κοντιάδης και Α. Φωτιάδου, ως -έναν ακόμη- «μετα-κανόνα» στο πεδίο των συνταγματικών ελευθεριών³²⁹.

³²⁸ Χ. Ανθόπουλος, Ανεξάρτητοι συνδυασμοί και de facto πολιτικά κόμματα, constitutionalism.gr 27.05.2023 και Εκλογική απαγόρευση κομμάτων. Το άρθρο 102 του ν. 5019/2023 και η αντιμετώπιση της καταστρατήγησής του, constitutionalism.gr 28.03.2023, Αντ. Παντελής, Το τέχνασμα Κασιδιάρη με τους συνδυασμούς ανεξαρτήτων και το όριο του 3%, Η Καθημερινή 28.05.2023 και Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 4η έκδ., Λιβάνης, σελ. 335.

³²⁹ Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, Άρθρο 25, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023, σελ. 58 επ.

Κεφάλαιο 5

Η ηθικοπολιτική θεμελίωση των συνταγματικών σκοπών

Οι συνταγματικοί σκοποί αρθρώνονται στο γενικό/δημόσιο συμφέρον και έχουν μια λειτουργική διάσταση, διότι δεσμεύουν την Πολιτεία σε κατευθύνσεις για την άσκηση της δημόσιας πολιτικής. Από αυτή την άποψη οι σκοποί προϋποθέτουν υλικές ενέργειες, είτε πρόκειται για την εκπλήρωση κοινωνικών δικαιωμάτων, είτε αφορούν πτυχές του δημοσίου συμφέροντος που αναφέρονται σε αντικειμενικές, πέρα από την υποκειμενικότητα των δικαιωμάτων, *θεσμικές εγγυήσεις* (βλ. παρακάτω). Παράλληλα, οι σκοποί δεν συρρικνώνονται στην πραγματική τους αναγκαιότητα, αλλά προϋποθέτουν, ιδίως στον λόγο των ερμηνευτών, την αναγωγή τους σε θεμελιώδεις ηθικοπολιτικές αξίες. Οι τελευταίες, στο πεδίο μιας θετικιστικής θεωρίας του δικαίου, δεν συνδέονται, τουλάχιστον ευθέως ή αυστηρά, με την κανονιστικότητά τους, ωστόσο λειτουργούν ερμηνευτικά και θεμελιωτικά για την τελευταία, ενώ νομιμοποιούν, σε επίπεδο συνταγματικού λόγου, την άσκηση συγκεκριμένων δημόσιων πολιτικών. Για παράδειγμα, η συνταγματική εγγύηση της αξιοπρεπούς διαβίωσης, η οποία είχε νομολογιακά κατοχυρωθεί πριν την αναθεώρηση του 2019, ανάγεται σε μια συγκεκριμένη πολιτική θεωρία ισότητας και δικαιοσύνης, με βάση την αξία του ανθρώπου και το άρθρο 2 παρ. 1 Σ.³³⁰ Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, σύμφωνα με τη νομολογία, έχει αναφορά σε μια *-κοινοτιστική και ρομαντική-* θεωρία περί ελευθερίας και αυτοκαθορισμού³³¹. Ο ραδιοτηλεοπτικός πλουραλισμός και η

³³⁰ Σ. Χριστοφορίδου, Η συνταγματική προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ως εγγύηση ελευθερίας και ως υποχρέωση του κράτους πέρα από τη φιλανθρωπία, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, σελ. 13-16.

³³¹ Αυτήν μιας κοινοτιστικής προσέγγισης, που δίνει έμφαση στα ταυτοτικά (θρησκευτικά) χαρακτηριστικά του προσώπου εντός της κοινότητας και όχι στην αποδέσμευσή του από αυτά. Βλ. Γ. Καραβοκύρη, Ο πολιτικός φιλελευθερισμός στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τη θρησκευτική ελευθερία, σε: Το Βιώσιμο Κράτος, ό.π, σελ. 505 επ.

καταπολέμηση της διαφθοράς σημαίνουν τη λήψη μέτρων στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της *δημοκρατικής αρχής*³³². Η λίστα μπορεί να εμπλουτιστεί δίχως τέλος, όμως είναι δυνατή μια βασική τυπολογία των αξιών στις οποίες παραπέμπουν οι συνταγματικοί σκοποί και των θεωριών που τις υποστηρίζουν.

Στη μονογραφία του για τη σχέση δημόσιων σκοπών και συνταγματικών δικαιωμάτων, ο Ν. Παπασπύρου αναλύει τον πυρήνα της ηθικοπολιτικής θεμελίωσης των ατομικών δικαιωμάτων και των περιορισμών τους: Πρόκειται για την *ίση ελευθερία*. Ειδικότερα, υπογραμμίζει ως κεντρική ιδέα της μελέτης του ότι για να γίνει δεκτός ένας περιορισμός δικαιώματος θα πρέπει, πριν ακόμη τεθεί σε εφαρμογή ο έλεγχος της αναλογικότητας, να διαπιστωθεί μια θεμιτή συνάφεια/πλοκή ανάμεσα σε αυτόν και τον δημόσιο σκοπό που επιδιώκει. Αυτή η θεμιτή συνάφεια έγκειται στην ηθική αυτονομία και τη διακριτότητα των εμπλεκόμενων ως ίσων προσώπων, με δεδομένη την “integrity” της Πολιτείας που ασκεί τις δημόσιες πολιτικές³³³. Έτσι, ο Παπασπύρου αναπτύσσει, στο πλαίσιο της προβληματικής που έχει καλλιεργήσει ο R. Dworkin, την *ηθικοπολιτική δικαιολόγηση* των σκοπών του δημοσίου συμφέροντος. Αυτοί παραπέμπουν καταρχάς σε μια γενική ιδέα της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Σ.) και της ίσης ελευθερίας, που σημαίνει ότι όλοι οι κοινωνοί γίνονται σεβαστοί ως φορείς/πρόσωπα ίσης αξίας από τις κρατικές πολιτικές.

5.1. Το «αφηρημένο» ιδανικό της ίσης ελευθερίας

Οι συνταγματικοί σκοποί και το γενικό συμφέρον διατηρούν μια αμφίπλευρη και ιδιαίτερα δυναμική σχέση με τα δικαιώματα: Αφενός τα εκπληρώνουν, αφετέρου τα περιορίζουν. Συνεπώς, σε δογματικό επίπεδο, η σχέση με την έννοια της ελευ-

³³² Βλ. στην ελληνική βιβλιογραφία τη μονογραφία του Κ. Στρατηλάτη, *Συντάσσοντας το δικαίωμα στη δημόσια ηλεκτρονική επικοινωνία*, Σάκκουλας, 2006, σελ. 34 επ.

³³³ Ν. Παπασπύρου, *ό.π.*, σελ. 66-70.

θερίας γνωρίζει διάφορες και σημαντικές αποχρώσεις, ειδικά αν σε αυτήν αποδώσουμε επιμέρους εκφάνσεις των συνταγματικών μας δικαιωμάτων. Παρά ταύτα, η ηθικοπολιτική θεμελίωση των σκοπών προϋποθέτει την αναγωγή των επιμέρους συμφερόντων, που οι σκοποί επιδιώκουν να ικανοποιήσουν, σε αξίες που επηρεάζουν το κανονιστικό σχήμα στο οποίο αυτοί εντάσσονται. Η ιδέα της ίσης ελευθερίας, ήτοι η αντιμετώπιση των κοινωνιών ως αυτόνομων έλλογων προσώπων, που έχουν αξία και ισότιμη βαρύτητα, ως προς τα συμφέροντά τους εντός μιας δημοκρατικής και φιλελεύθερης Πολιτείας, είναι αυτή που δίνει αξιακό περιεχόμενο τόσο στον προσδιορισμό της εμβέλειας ενός ατομικού δικαιώματος, όσο και στον προσδιορισμό του δημόσιου αγαθού, δηλαδή του δημοσίου συμφέροντος. Η Πολιτεία είναι ο φορέας της συλλογικής άσκησης εξουσίας και αυτό σημαίνει ότι τα επιμέρους συμφέροντα περνούν σε δεύτερη μοίρα, εφόσον ο πρωταρχικός σκοπός είναι το ίσο status, σύμφωνα και με τον J. Waldron, των υποκειμένων του δικαίου³³⁴.

Η ίση ελευθερία προϋποθέτει μια συγκεκριμένη πρόσληψη της προσωπικής αυτονομίας, την ενότητα του προσώπου ως φορέα βούλησης και λόγου και την ηθική αξίωσή του να σχεδιάζει και να εφαρμόζει το σχέδιο της ζωής του³³⁵. Αναφέρεται προφανώς στην αξία του ανθρώπου, αλλά συγκεκριμενοποιείται ενεργητικά, στην περίπτωση των συνταγματικών σκοπών, στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, υπό το πρίσμα και της ουσιαστικής ισότητας των κοινωνιών. Αυτή η αντίληψη στηρίζει για παράδειγμα την ισχυρή θεωρία για τα δικαιώματα του R. Dworkin, αλλά και τις ρωσσιανές θέσεις της θεωρίας της δικαιοσύνης: Ειδικότερα, η άσκηση της δημόσιας εξουσίας οφείλει να ξεκινά από τη θέση ότι τα δικαιώματα αποτελούν κανονιστικά εξαιρετικά ισχυρούς λόγους

³³⁴ Σύμφωνα με τον Waldron, η συμμετοχή του καθενός, με όρους ίσης μεταχείρισης, στην κοινωνία συγκροτεί το κοινωνικό δικαίωμα στην αξιοπρέπεια. Βλ. *Ιδίου*, *The Harm in Hate Speech*, Harvard University Press, 2014.

³³⁵ Βλ. *G. Dworkin*, *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge University Press, 1988, σελ. 35, 49, 20, 47.

για να περιοριστούν από τον νομοθέτη. Στον J. Rawls, οι δύο βασικές θέσεις της δικαιοσύνης, δηλαδή η «πολιτική υπέρ του αδυνάτου» και το «πέπλο της άγνοιας» έχουν ως αρχιμήδειο σημείο μια ηθική και καθολική θεμελίωση του κοινωνικού συμβολαίου και των δημοσίων πολιτικών³³⁶. Στον J. Raz, η ηθική αξία της ελευθερίας προσδιορίζει την υποχρέωση του Κράτους να νομοθετεί. Οι λόγοι που συνοδεύουν την αυθεντία του νόμου πρέπει να είναι ηθικά στέρεοι, ώστε να απορροφούν τις επιμέρους αντιρρήσεις των κοινωνιών και τις ταυτοτικές τους εγγραφές (που αναλύονται σε συμφέροντα και αξίες των κοινοτήτων)³³⁷. Στη φιλοσοφία του δικαίου, όπως το σημειώνει ο A. Somek, συντελείται μια μετάλλαξη των βασικών θέσεων του νομικού θετικισμού, δηλαδή της αξίας της περιγραφής του δικαίου και της συμβασιοκρατίας. Ο A. Somek συνοψίζει τη συνέχεια του περίφημου «Hart-Dworkin debate», ιδίως με την αναφορά στις θεωρίες των J. Gardner³³⁸ και J. Coleman³³⁹, που εγγράφονται στο ρεύμα του *soft/inclusive positivism* και ενσωματώνουν την ηθική στους παράγοντες προσδιορισμού του δικαίου. Έτσι, στον ύστερο μετα-κελσενικό θετικισμό εμπλουτίζεται το συμβασιοκρατικό παράδειγμα στον βαθμό που για τον A. Somek και την οπτική του περί της αμοιβαίας και σχεσιακής αναγνώρισης του νόμου (legal relation) αυτό συνιστά μια καθαρή υπέρβαση του θετικιστικού παραδείγματος³⁴⁰.

³³⁶ Βλ. Π. Σούρλα, Η ηθική βάση του δημοκρατικού κράτους δικαίου: οι θεωρίες των J. Rawls και J. Habermas, Κριτική Επιθεώρηση 2/1994, 39-55. Βλ. επίσης για τον Rawls, Κ. Παπαγεωργίου, Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης, Συμβόλαιο και συναίνεση στον Τζων Ρωλς, Νήσος, 1994, Φ. Βασιλόγιαννη, Φιλοσοφία μετά John Raws, Ευρασία, 2021.

³³⁷ J. Raz, The Morality of Freedom, σε: The Authority of law: Essays on Law and Morality, Oxford University Press, 1979, σελ. 28 επ.

³³⁸ J. Gardner, Legal Positivism: 5½ Myths, The American Journal of Jurisprudence, Vol. 46, 1/2001, σελ. 199-227.

³³⁹ J. Coleman, Beyond Inclusive Legal Positivism. Ratio Juris, vol. 22, 3/2009, σελ. 359-394.

³⁴⁰ A. Somek, Legality and the Legal Relation, 2020, University of Iowa Legal Studies Research Paper No. 2020-10, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3561959>.

Με βάση την ηθικοπολιτική αρχή της μεταχείρισης των κοινω-
νών/προσώπων ανευρίσκεται στο πεδίο του γενικού και του δημοσίου συμφέρο-
ντος ο πυρήνας της *υπέρβασης του εγωιστικού ατόμου*, σταθμίζονται από τη
δημόσια αρχή τα επιμέρους συμφέροντα και κατανέμεται/αναγνωρίζεται (στο
όνομα της δικαιοσύνης) το πεδίο της ευθύνης και της ελευθερίας μας. Παρότι η
αρχή της ίσης ελευθερίας και αξιοπρέπειας συνιστά το φιλοσοφικό προαπαιτού-
μενο, ένα *a priori* για την απόλαυση των δικαιωμάτων, η (διάχυτη) πρακτική της
στάθμισης ή της εναρμόνισης την αποδυναμώνει και φέρνει στην επιφάνεια μια
σειρά από συγκρούσεις και υποχωρήσεις ή ακόμη και την αναστολή των δικαιω-
μάτων για τους φορείς τους. Η νομική δεοντολογική θεωρία ανατρέχει στην
πολιτική φιλοσοφία για τη διατύπωση των κριτηρίων της δικαιοσύνης και τη
συμβατότητά τους προφανώς με το αίτημα της πολιτικής ενότητας και της α-
σφάλειας του δικαίου. Σε αυτό το πλαίσιο δεν έχουν θέση, διότι *χάνουν σε ηθικό
βάθος*, οι κλασικές ωφελμιστικές θεωρίες, όπως π.χ. των J. Bentham και J. S. Mill,
που εστιάζουν στο (ορθολογικό) συμφέρον του υποκειμένου, αλλά καθαρά συμ-
βολαϊκές μετα-καντιανές θεωρίες και σε κάθε περίπτωση θεωρίες της ηθικής
που προσφέρουν το καλύτερο επιχείρημα για την κανονιστικότητα και των
δημοσίων σκοπών. Η αναφορά στη γενική αρχή της ίσης ελευθερίας τελικά προ-
ϋποθέτει μια *(φυσικοδικαιική) θεωρία της ελευθερίας* με συγκεκριμένο φιλοσοφι-
κό περιεχόμενο, ώστε να υπηρετήσει την ακριβή περιγραφή και εξήγηση των
νομικών φαινομένων.

Η αναγωγή σε ένα συλλογικό αγαθό της ελευθερίας, για να σταθμίσουμε τα
όρια των επιμέρους ελευθεριών, στην πραγματικότητα υπογραμμίζει ότι η αφη-
ρημένη αξία και ιδέα έχει τη δύναμη να προσδιορίσει τη συγκεκριμένη εφαρμογή
του κανόνα, ότι δηλαδή προηγείται του τελευταίου λογικά, ηθικά και πολιτικά.
Από την άλλη, για τη ρεαλιστική και πραγματολογική θεωρία, οι σταθμίσεις και
υποχωρήσεις των δικαιωμάτων, οι οποίες είναι καθημερινές και ανεξάντλητες,
μοιάζουν να προσδιορίζουν *πραγματιστικά* και *ρεαλιστικά* την ελευθερία μας.
Όπως σημειώνει ο Ι. Κουτσούκος, «το συνταγματικό δικαίωμα αντιστοιχεί σε

υποχρεώσεις του Κράτους (και των ιδιωτών). Επομένως, η κατοχύρωση και η εμπάθυνση του ουσιαστικού περιεχομένου τους, δηλαδή της αξίωσης που εγείρουν για τη διενέργεια πράξεων ή παραλείψεων από τους υπόχρεους (τα κρατικά όργανα κατά την κλασική θεώρηση), γεννά το ζήτημα της ακριβούς οριοθέτησης των δικαιωμάτων ανάμεσά τους. Οριοθέτηση που λαμβάνει χώρα στις ευτυχείς περιπτώσεις με την εναρμόνιση. *Ενίοτε, γεννάται ευθέως ζήτημα σύγκρουσης*. Το συνήθως συμβαίνουν είναι ότι αυτή η τριβή αφορά διαφορετικούς δικαιούχους/άτομα και τότε αυτή μπορεί να μεταφραστεί σε μιας μορφής *σύγκρουση συμφερόντων επιδεικτική και οικονομικής ανάλυσης και γυμνής πολιτικής προτίμησης σε ένα βαθμό*³⁴¹.

Τέλος, η αναγωγή στην αρχή της ελευθερίας υποκρύπτει μια συγκεκριμένη φιλοσοφική αντίληψη προσωπικής αυτονομίας, με πολλές και ετερογενείς αναφορές (π.χ. στη βούληση, τον λόγο, τον πολιτισμό, τη θρησκεία, την ιστορία κ.λπ.)³⁴². Αυτές διακρίνονται και στη νομολογία των δικαστηρίων, όταν αποφαινόμενοι σε ζητήματα δικαιωμάτων και εκπλήρωσης συνταγματικών σκοπών. Για παράδειγμα, η φιλελεύθερη ή η πατερναλιστική προσέγγιση της ελευθερίας ή ακόμη η ρεπουμπλικανική της εκδοχή βρίσκονται συχνά στο υπόβαθρο του δικαστικού συλλογισμού. Με άλλα λόγια, η γενική ιδέα της ελευθερίας καταλήγει σε ένα συγκρουσιακό δίπολο, σε δυο κρατούσες (στην ηθική, πολιτική, αλλά και τη συνταγματική θεωρία) αντιλήψεις: Τη βολонταριστική, η οποία αναγνωρίζει φορμαλιστικά τη βούληση και συναίνεση του υποκειμένου, και την ορθολογική, η οποία εστιάζει στο ουσιαστικό περιεχόμενό της και τη συμφωνία του με τον ορθό λόγο, καθώς και στη διατήρηση της ενότητας του προσώπου (έλλογη/φρόνιμη βούληση). Πέρα από τις διαφορετικές φιλοσοφικές αναφορές (η βουλευσιαρχική εντοπίζεται στον ατομοκεντρικό φιλελευθερισμό του Locke ή στον Hobbes, ενώ η ρασιοναλιστική ανάγεται ιδίως στον Kant και την ηθική ιδέα της αυτονομίας), το

³⁴¹ I. Κουτσούκος, Αναγκαστική σίτιση κρατουμένου απεργού πείνας, syntagmawatch.gr 16.02.2021.

³⁴² S. Perera, Le principe de liberté en droit public français, LGDJ, 2021, σελ. 7-20, 39-84.

δίπολο βούλησης-λόγου συγκροτεί τη σύγχρονη συνταγματική προβληματική της προσωπικής αυτονομίας: Τη σύγκρουση ανάμεσα σε μια ελευθεριακή/φιλελεύθερη και μια πατερναλιστική/παρεμβατική αντίληψή της, η οποία διατρέχει κάθε υπόθεση εφαρμογής της³⁴³. Η θεωρία της ίσης ελευθερίας εγγράφεται σε μια ισχυρή αντίληψη των δικαιωμάτων και αποτυπώνει παράλληλα ένα κριτήριο δικαιοσύνης για τον περιορισμό τους, με ηθικοπολιτική ισχύ και με έμφαση στην αξία και τον σεβασμό του προσώπου. Κοντολογίς, διατυπώνεται ως μια γενική και αφηρημένη αρχή που καθοδηγεί ερμηνευτικά το όργανο του δικαίου, ώστε οι σταθμίσεις να μην ενδώσουν σε έναν ανοργάνωτο και τυχαίο ή συγκυριακό πραγματισμό. Το σημείο, όμως, *συμβιβασμού*, μεθοδολογικά και στην πράξη, ανάμεσα στην ηθική θεμελίωση της ελευθερίας και την πραγματική δύναμη των σκληρών σταθμίσεών της παραμένει μάλλον ασταθές και αβέβαιο.

5.2. Η «εντοπισμένη» αρχή της ισότητας

Η δεύτερη αρχή, στην οποία ερείδονται ηθικοπολιτικά οι συνταγματικοί σκοποί, είναι η αρχή της ισότητας, ως η άλλη όψη της γενικής αρχής της ελευθερίας. Στην ισότητα, εγγράφονται οι πολιτικές του Κράτους καταρχάς στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων, είτε με τη μορφή των *ευκαιριών*, είτε του *αποτελέσματος*³⁴⁴. Η νομική μορφή της ισότητας διαμεσολαβεί την άσκηση των πολιτικών, μέσα από την έννοια της αναλογικής της εφαρμογής, ενώ οι ειδικές μορφές της, όπως η *επεκτατική ισότητα*, αποτυπώνουν ακριβώς το αίτημα της αντιμετώπισης των κοινωνιών ως ίσων, μέσα από διορθωτικούς μηχανισμούς/κανόνες που θέτει ο

³⁴³ Βλ. *G. Karavokyris, L'autonomie de la personne en droit public français*, ό.π. Επίσης για τη σχέση βούλησης και λόγου ως προς τον αυτοκαθορισμό και το Σύνταγμα βλ. στην ελληνική βιβλιογραφία τη μονογραφία του *Γ. Τασόπουλου*, Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2001. Ακόμη, *H. Frankfurt, Freedom of the will and the concept of a person*, σε: *G. Watson* (επιμ.), *Free Will*, Oxford University Press, 1982, σελ. 81-87.

³⁴⁴ Βλ. *Θ. Αντωνίου*, Η ισότητα εντός και διά του νόμου, Μια συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1998.

νομοθέτης. Η ηθική δικαιολόγηση των συνταγματικών σκοπών, όπως η διασφάλιση για παράδειγμα της διαφάνειας και η δίκαιη κατανομή των δημοσιονομικών βαρών³⁴⁵, η προώθηση της απασχόλησης και η καταπολέμηση της ανεργίας³⁴⁶, η αξιοκρατία στην κατάληψη δημοσίων θέσεων³⁴⁷, έχει ως ηθικοπολιτική βάση όχι μόνον μια γενική αρχή της ελευθερίας, αλλά και εκείνη της (ουσιαστικής) ισότητας μεταξύ των πολιτών. Συναντά την κοινωνική δικαιοσύνη και θέτει το βάρος της αιτιολόγησης της τυχόν ανισότητας³⁴⁸. Αυτή η ισότητα *διαφέρει κανονιστικά και ποιοτικά (και σε ένταση)* από την αρχή της «ίσης ελευθερίας», διότι τονίζει την αναγκαιότητα της ίσης μεταχείρισης από την Πολιτεία και την επιδίωξη σκοπών που αμβλύνουν τις ανισότητες που προκύπτουν από τη φιλελεύθερη θέση. Πιο κοντά, συνεπώς, σε αυτή την ηθικοπολιτική θέση βρίσκονται οι θεωρίες της ισότητας που προβάλλουν το αίτημα του *εξισωτισμού*, όπως για παράδειγμα του P. Rosanvallon³⁴⁹ ή του E. Balibar³⁵⁰ (για την «ισοελευθερία») ή ακόμη και του A. Sen³⁵¹.

Η ισότητα, εκτός από συνταγματικό κανόνα, συνιστά και μια ηθική δικαιολόγηση που αποτυπώνεται στη νομολογία και είναι επίσης μια όψη της στενής σχέσης των συνταγματικών σκοπών με την έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων. Στη γαλλική θεωρία, σύμφωνα με τον P. de Montalivet, *οι σκοποί συνδέονται*

³⁴⁵ Βλ. A. Σαββαΐδου, Δημοσιονομική διαφάνεια. Πρωτοβουλίες, πρότυπα και κώδικες, εργαλεία αξιολόγησης της δημοσιονομικής διαχείρισης, δημοσιονομικοί κανόνες και θεσμοί, ελληνική δημοσιονομική μεταρρύθμιση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.

³⁴⁶ Στη ΣτΕ 3380/2010.

³⁴⁷ Βλ. τη μονογραφία του Απ. Παπατόλια, Η αξιοκρατία ως αρχή και ως δικαίωμα, Παπαζήσης, 2019.

³⁴⁸ Βλ. Θ. Αντωνίου, Η ισότητα εντός και διά του νόμου, Μια συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, ό.π., σελ. 26, 62.

³⁴⁹ P. Rosanvallon, Η κοινωνία των ίσων, Πόλις, 2014. Βλ. την ευσύνοπτη παρουσίαση της αντίληψης της ισότητας του συγγραφέα σε: G. Lerbet, L'égalité des individus ne fait pas une société égalitaire. La chaîne d'union, 2012, 59, σελ. 5-7.

³⁵⁰ F. Flipo, La proposition d'égaliberté, Étienne Balibar, Mouvements 4/2010, no. 64, σελ. 145-147.

³⁵¹ A. Sen, Equality of What? The Tanner Lecture On Human Values, 1979.

άμεσα με τα «*droits-créances*»³⁵². Όπως αναφέρει στη διατριβή της η S. Perera, πρόκειται για δικαιώματα και ελευθερίες που αναδεικνύονται σε συγκεκριμένες και απαιτητές *διεκδικήσεις* («*revendications*»), στην αναζήτηση της ασφάλειας και της ισότητας³⁵³. Στα θετικά μέτρα διάκρισης (βλ. άρθρο 116 παρ. 2 Σ., βλ. παρακάτω), εντοπίζουμε μια ακόμη κανονιστική έκφανση της ισότητας στη «συγκειμενική» της εκδοχή, δηλαδή αυτή που την τοποθετεί στην επικράτεια της αναζήτησης της *πραγματικής αδυναμίας ή ευαλωτότητας των υποκειμένων*. Με άλλα λόγια, στο πεδίο αυτό, ανακύπτει ακόμη περισσότερο η επιρροή του *πραγματικού* στον κανόνα δικαίου και στην ουσιαστική εκτίμηση του δικαστή, ο οποίος καλείται να υπηρετήσει τον κανόνα «λειτουργικά», προς την επίτευξη της ισότητας εκ του αποτελέσματος ή επανορθωτικά και αναδιανεμητικά.

Στην αρχή της ισότητας, ιδίως της αναλογικής, οι σκοποί του Κράτους, που είναι κατεξοχήν παρεμβατικοί, όπως είδαμε, βρίσκουν την πολιτική, οικονομική, κοινωνική και εν τέλει πραγματική τους βάση: Για παράδειγμα, ο συνταγματικός σκοπός της κοινωνικής ασφάλισης οφείλει να λάβει υπόψη, όταν εκπληρώνεται με πολιτικές του Κράτους, τις εισοδηματικές ανισότητες και την ανταποδοτικότητα του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, όπως επίσης και την κανονιστική προϋπόθεση της εγγύτητας συνταξιοδοτικού και εργασιακού βίου ως προς το επίπεδο της αναπλήρωσης. Προϋποθέτει με λίγα λόγια, ως παροχικό δικαίωμα, την αναγωγή σε μια αρχή ισότητας και δικαιοσύνης, που δεν λειτουργεί μόνον αφηρημένα και ηθικά, αλλά συγκεκριμένα και εντός του πραγματολογικού context της εκφοράς του κανόνα.

Στο *συγκείμενο* και σε μια «εφαρμοσμένη» πρόσληψη του κανόνα της ισότητας εγγράφεται ο ρητός συνταγματικός σκοπός της λήψης θετικών μέτρων διάκρισης στο άρθρο 116 παρ. 2 Σ. με αντικείμενο την ισότητα των φύλων. Στο παραπάνω άρθρο θεμελιώνεται η θετική υποχρέωση του Κράτους να «μεριμνήσει» για την άρση των ανισοτήτων, ιδίως εις βάρος των γυναικών, δηλαδή να

³⁵² P. de Montalivet, ό.π., σελ. 173.

³⁵³ S. Perera, Le principe de liberté en droit français, ό.π., σελ. 220 επ.

προβεί σε αποκατάσταση της πραγματικής και ουσιαστικής ισότητας, σε πεδία όπου υφίστανται στην πράξη διακρίσεις. Στη θεωρία, η Λ. Παπαδοπούλου έχει αναδείξει τη σημασία της ενίσχυσης της έμφυλης αντιπροσώπευσης για τη εμβάθυνση της δημοκρατίας³⁵⁴ και αυτή η άποψη εμφανίζεται στη νομοθεσία για τις ποσοτώσεις συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική ζωή και ειδικότερα στα ψηφοδέλτια των αυτοδιοικητικών εκλογών (όπως κατοχυρώθηκε με τον ν. 2910/2001), των βουλευτικών εκλογών (ΠΔ 26/2012) και των ευρωεκλογών (ν. 4255/2014). Στο πνεύμα αυτό κινήθηκε και η –σταθερή πια– νομολογία του ΣτΕ, σύμφωνα με την οποία σκοπός είναι η επίτευξη της πραγματικής και όχι της κατ'επίφασιν ισότητας, καθώς είναι γνωστό, ως δεδομένο της κοινής πείρας, ότι οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται στην πολιτική και αυτό συνδέεται άμεσα με την άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων³⁵⁵. Η Ιφ. Καμτσίδου τονίζει ότι το θετικό μέτρο διάκρισης εκπληρώνει την ισότιμη απόλαυση του δικαιώματος πολιτικής συμμετοχής των γυναικών³⁵⁶.

Η διάσπαση της αφηρημένης ισότητας δεν λειτουργεί, ωστόσο, μόνο συμπεριληπτικά (βλ. παρακάτω για τους «συμπεριληπτικούς» συνταγματικούς σκοπούς), αλλά έχει δώσει έρεισμα στη νομολογία και για τις ποσοτώσεις εις βάρος των γυναικών, ιδίως σε περιπτώσεις πρόσβασης σε θέσεις στον δημόσιο τομέα, όπου η άσκηση των καθηκόντων και συναφώς η ικανοποίηση της αποστολής της υπηρεσίας, ως λόγος δημοσίου συμφέροντος, καθιστά θεμιτή τη διάκριση μεταξύ ανδρών και γυναικών, δίχως πάντως τα όρια που θέτει ο δικαστής να είναι πάντοτε ευανάγνωστα, από κανονιστική άποψη. Ειδικότερα, σύμφωνα με το ΣτΕ, «ο περιορισμός, εξάλλου, της πρόσβασης των γυναικών σε ορισμένες θέσεις υπηρε-

³⁵⁴ Λ. Παπαδοπούλου, Γυναικεία συμμετοχή και δημοκρατία: Οι ποσοτώσεις υπό το φως της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας, σε: Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, Σάκκουλας, 2007, σελ. 400-408.

³⁵⁵ ΣτΕ 2831-4/2003, 3187-9/2003. Βλ. αναλυτικά Φ. Σαραντοπούλου, Άρθρο 116, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ'άρθρο, ό.π.

³⁵⁶ Ιφ. Καμτσίδου, Οι ποσοτώσεις φύλου στους συνδυασμούς των υποψηφίων, σε: Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Σάκκουλας, 2016, σελ. 690.

σιών του Δημοσίου δύναται να κριθεί δικαιολογημένος μόνον στις περιπτώσεις εκείνες που προκύπτει ότι ο παράγων του φύλου διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην άσκηση των καθηκόντων της συγκεκριμένης θέσης, ενώ, αντιθέτως, δεν δικαιολογείται εάν προκύπτει ότι ο παράγων του φύλου δεν παίζει κανένα ρόλο ή έχει ασήμαντη επιρροή στην άσκηση των εν λόγω καθηκόντων (ΣτΕ Ολ. 1986/2005, 147/2013, 3018/2014, 178/2016 7μ., 426/2019 κ.ά.)».

Για παράδειγμα, στις ΣτΕ Ολ. 902-7/2021 κρίθηκε ότι από την τιθέμενη με τη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 1 του π.δ. 90/2003 απαίτηση κοινού ελαχίστου αναστήματος 1,70 μ. για την πρόσβαση στις Σχολές Αστυνομικών και Αστυφυλάκων της Ελληνικής Αστυνομίας «προκαλείται έμμεση διάκριση λόγω φύλου εις βάρος των γυναικών υποψηφίων, κατά την έννοια της εφαρμοστέας κατά τον κρίσιμο εν προκειμένω χρόνο Οδηγίας 76/207/ΕΟΚ, μη αιτιολογούμενη ως προς την προσφορότητα και αναγκαιότητα του ως άνω ελαχίστου ορίου για την επίτευξη του σκοπού δημοσίου συμφέροντος, στον οποίο η εν λόγω ρύθμιση αποβλέπει (εξασφάλιση της επιχειρησιακής ετοιμότητας και εύρυθμης λειτουργίας της Ελληνικής Αστυνομίας), καθώς και υπέρβαση των ορίων της ευχέρειας ουσιαστικής εκτίμησης του κανονιστικού νομοθέτη λόγω παράβασης των συνταγματικών διατάξεων της ισότητας των φύλων και της αναλογικότητας». Αντιθέτως, στη ΣτΕ Ολ. 1484/2020, το Δικαστήριο έκρινε ότι «η παρ. 5 του άρθρου 5 του π.δ. 4/1995, σύμφωνα με την οποία οι άνδρες και οι γυναίκες υποψήφιοι υποβάλλονται σε αθλητικές δοκιμασίες με κοινά όρια επιδόσεων, δεν αποτελεί άμεση διάκριση φύλου, ενώ η έμμεση διάκριση δικαιολογείται αντικειμενικά από λόγους δημοσίου συμφέροντος, συναπτομένους προς τις απαιτήσεις του επαγγέλματος του αστυνομικού», ενώ σύμφωνες με το Σύνταγμα κρίθηκαν και οι ποσοτώσεις εις βάρος των γυναικών για την εισαγωγή τους στις Σχολές Αστυφυλάκων και Αξιωματικών της Ελληνικής Αστυνομίας, καθώς «φύση της αποστολής και ο χαρακτήρας της Ελληνικής Αστυνομίας ως ενόπλου και στρατιωτικά οργανωμένου Σώματος και οι συνθήκες άσκησης των σχετικών δραστηριοτήτων της κατ' αρχήν συνιστούν αποχρώντες λόγους για να τεθούν περιορισμοί στην πρόσβαση

των γυναικών στο αστυνομικό επάγγελμα» (ΣτΕ Ολ. 1082/2011)³⁵⁷. Είναι προφανές στη νομολογία, ότι το Δικαστήριο πρέπει να αναχθεί σε μια κυρίαρχη εκτίμηση του πραγματικού δεδομένου της άσκησης καθηκόντων, ώστε να κρίνει το αν υφίσταται λόγος δημοσίου συμφέροντος ή όχι για την επιβολή της συγκεκριμένης διάκρισης. Κοντολογίς, η λήψη του μέτρου υπαγορεύεται (ή το αντίθετο) από μια *λειτουργική έννοια* της υπηρεσίας και του καθήκοντος, που αφορά περισσότερο στην αποτελεσματικότητα και την ορθολογικότητα, παρά στην προστασία ενός υποκειμενικού δικαιώματος (βλ. παρακάτω, στο σχετικό κεφάλαιο).

5.3. Η «παρεμβατική» αρχή της αλληλεγγύης

Στην πολιτική φιλοσοφία, η ιδέα και η αξία της αλληλεγγύης συμπληρώνει την ελευθερία και την ισότητα, ως ένα ηθικό καθήκον είτε του ατόμου, είτε του Κράτους. Περαιτέρω, αναδεικνύεται και στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου, με αναγωγή στην καντιανή φιλοσοφία³⁵⁸, ως μια μορφή ηθικής κατηγορικής προστακτικής, καθώς και στην κοινωνική θεωρία του 19^{ου} αιώνα³⁵⁹. Ο Σ. Μήτας, στη διδακτορική του διατριβή αναπτύσσει την ιδέα της αλληλεγγύης ως *δεσμευτικού νομικού κανόνα* και ειδικότερα επισημαίνει ότι αυτή αναπαριστά, καταρχάς, μια θεμελιώδη αρχή δικαιοσύνης, δηλαδή έναν κρίσιμο όρο δυνατότητας για *έννομη συμβίωση αξία λόγου*. Και, κατά δεύτερον, συνιστά μια συμφυή αρχή συνταγματικού δικαίου, η οποία εγκλείει το εξής κανονιστικό περιεχόμενο: Στην καταφατική διάσταση της αρχής, καθένας αξιώνει από το οργανωμένο πολιτικό σύνολο βιοτική αυτοτέλεια, όπως επίσης, στην αποφατική διάσταση της αρχής, καθένας

³⁵⁷ Βλ. για τη νομολογία Φ. Σαραντοπούλου, ό.π.

³⁵⁸ Στην ίδια κατεύθυνση, της θεμελίωσης της αλληλεγγύης λειτουργεί και η έννοια της βιοτικής αυτοτέλειας στον *E. Kant*, *Doctrine du droit*, ό.π., σελ. 128 επ.

³⁵⁹ Ιδίως στη σκέψη του Durkheim και του Comte, *R. Lenoir*, *Moeurs, morale et droit chez Durkheim*, *Droits* 19/1994, σελ. 23 επ. Στο συνταγματικό δίκαιο η πιο εμβληματική αποτύπωση της κοινωνιολογικής θεωρίας είναι στο έργο του *L. Duguit*, *L'État, le droit objectif et la loi positive*, Dalloz, 2003, σελ. 23-24.

οφείλει να συμβάλλει στην κατοχύρωση της βιοτικής αυτοτέλειας των άλλων. Δομείται, έτσι, ένα θεμελιακό δίπολο *δικαιώματος-χρέους*, το οποίο εξάλλου λειτουργεί αμφοτεροβαρώς: Οι πολίτες αξιώνουν βιοτική αυτοτέλεια, σύστοιχη προς ένα χρέος αλληλεγγύης που υπέχουν αμοιβαίως, καθώς και η Πολιτεία αξιώνει τη συμβολή των πολιτών στην εμπέδωση κοινωνικής αλληλεγγύης, σύστοιχα προς το χρέος που φέρει για εδραίωση θεσμών ουσιαστικού και εμβαθυσμένου κοινωνικού κράτους³⁶⁰.

Αυτή η φιλοσοφική θεμελίωση, η οποία έχει αναφορά στην ηθική καντιανή φιλοσοφία επιτελεί *κριτική λειτουργία* τόσο έναντι θεωριών που αρνούνται (ή αποσιωπούν) τη δεσμευτική υφή της αλληλεγγύης, όσο και ιστορικών-κοινωνικών συνθηκών, που τη διακυβεύουν ευθέως. Είναι αλήθεια ότι η αρχή της αλληλεγγύης, η οποία στο τρίπτυχο της γαλλικής επανάστασης εκφράζει την αδελφοσύνη, αποτελεί μια μάλλον υποτιμημένη αρχή σε σχέση με την ελευθερία ή και την ισότητα, ενώ πολλές φορές εκλαμβάνεται ως μια ηθικού χαρακτήρα κατευθυντήρια γραμμή προς την Πολιτεία, δίχως αυστηρό κανονιστικό περιεχόμενο. Πρόκειται κατά τον Σ. Μήτα για μια θεμελιώδη αντίφαση, διότι «εάν η αλληλεγγύη νοηθεί προερμηνευτικά ως ατελές παράγγελμα ηθικής, τότε επισπεύδεται το λογικό αδιέξοδο: Είτε ο θεμελιώδης νόμος φιλοξενεί ένα δεσμευτικό μεν, πλην ηθικό καθήκον, επί ποινή αυτοακύρωσης της φιλελεύθερης σύστασής του, είτε φιλοξενεί ένα μη δεσμευτικό χρέος, επί ποινή αυτοακύρωσης της κανονιστικής του αίγλης»³⁶¹.

Όπως επισημαίνει στη διατριβή του ο Θ. Ψήμματος η αλληλεγγύη μπορεί να έχει τρεις λειτουργίες: να είναι «ευγενές αίσθημα», «κρατικός σκοπός» και «ρήτρα κοινωνικής ελευθερίας»³⁶². Η συναισθηματική πρόσληψη της αλληλεγγύης στην ουσία την εντάσσει στα *ηθικά συναισθήματα* που θεμελιώνουν την κοινωνι-

³⁶⁰ Σ. Μήτας, Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου, διδ. διατριβή, ΑΠΘ, 2013, σελ. 17.

³⁶¹ *Ibidem*, σελ. 146.

³⁶² Θ. Ψήμματος, Τα θεμέλια της κοινωνικής ασφάλισης: Διαμενητική Δικαιοσύνη, Ισότητα, Δημοκρατία, Σάκκουλας, 2020, σελ. 90 επ.

κή συμβίωση και πράξεις, όπως ο εθελοντισμός, εντός μιας προσέγγισης που εστιάζει στην αρετή των κοινωνιών. Πιο κοντά στη δική μας προβληματική είναι η αντίληψη της αλληλεγγύης ως «κρατικού σκοπού». Έτσι, η αλληλεγγύη αναλύεται σε ένα ηθικό καθήκον του Κράτους με *εξαναγκαστό χαρακτήρα*, στην εκπλήρωση δηλαδή μιας συνταγματικής υποχρέωσης απέναντι στους πολίτες. Αυτή, ωστόσο, η λειτουργική της διάσταση δεν πρέπει να εκληφθεί ως μια αναίρεση της αρχής της ελευθερίας³⁶³. Περαιτέρω, η αλληλεγγύη αποτελεί, σύμφωνα με τον συγγραφέα, μια «ρήτρα κοινωνικής ελευθερίας», η οποία βασίζεται τόσο στο άρθρο 25 παρ. 1 (κοινωνικό κράτος δικαίου), όσο και στο άρθρο 25 παρ. 4 Σ. (χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης), ενώ σε κανονιστικό θεμέλιο της αλληλεγγύης αναδεικνύεται επίσης η αρχή της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Σ.) και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.)³⁶⁴.

5.3.1. Το χρέος της αλληλεγγύης

Η αναγνώριση της ηθικής της αλληλεγγύης στο πεδίο του θετικού δικαίου προδίδει τη *διττή* λειτουργία της έννοιας: Από τη μια η αναγωγή της σε κανόνα που συνδέεται με την εκπλήρωση συνταγματικών σκοπών και ειδικότερα αυτών που απορρέουν από το Κοινωνικό Κράτος Δικαίου, σε συνδυασμό με την αξία του

³⁶³ Όπως αναφέρει ο Ψήμμας, «εάν η κοινωνική αλληλεγγύη αποσυνδεθεί από τον κρατοκεντρικό προσανατολισμό της, διανοίγεται η δυνατότητα να εμπλουτισθεί με μια επανορθωτική και συμμετοχική διάσταση. Υπό αυτή την οπτική, η αλληλεγγύη δεν σταματά σε ένα απλώς παροχικό αίτημα, η υλοποίηση του οποίου καταλείπεται στη διακριτική ευχέρεια αρμόδιων κρατικών οργάνων, αλλά συμβάλλει σε χειραφέτηση των πολιτικών υποκειμένων και σε εμβάθυνση της κοινωνικής δημοκρατίας. Επομένως, το χρέος αλληλεγγύης δεν θα έπρεπε να λάβει τη μορφή μιας (αντιφιλελεύθερης) αντίληψης περί κοινωνικής αποστολής ούτε να αναχθεί σε τέλος της ερμηνευτικής ιστορίας του συνταγματικού κειμένου. Απεναντίας, η εκπλήρωση του χρέους κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης (άρθ. 25 παρ. 4 Συντ.) συντελεί πρωτίστως σε ουσιαστική πραγμάτωση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθ. 5 παρ. 1 Συντ.), δηλαδή στην ισότιμη συμμετοχή καθενός και όλων από κοινού στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας». *Θ. Ψήμμας*, ό.π., σελ. 93.

³⁶⁴ *Ibidem*, σελ. 93-97.

ανθρώπου και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, συνεπάγεται μια σειρά από υποχρεώσεις του Κράτους για την εκπλήρωση των δικαιωμάτων των πολιτών. Έτσι, η αλληλεγγύη παραπέμπει, μαζί με την ισότητα, σε πολιτικές της δικαιοσύνης και συνιστά μια *διακριτή αρχή* της άσκησης δημόσιας πολιτικής³⁶⁵. Από την άλλη, δεν πρέπει να υποτιμάται ότι η ρητή συνταγματική κατοχύρωση του χρέους εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης δεν έχει ως αποδέκτη το Κράτος, αλλά τους πολίτες, με αποτέλεσμα να συνιστά μια *συνταγματική δέσμευση των δικαιωμάτων τους ή, σε κάθε περίπτωση, έναν ισχυρό λόγο περιορισμού τους*. Συνεπώς, η αλληλεγγύη δημιουργεί μια προφανή ένταση ανάμεσα στο άτομο και το κοινωνικό σύνολο, τη φιλελεύθερη ανάγνωση των δικαιωμάτων και την παρεμβατική λειτουργία του γενικού συμφέροντος και των δημόσιων σκοπών³⁶⁶. Από τη μια ως κανόνας προστασίας και προϋπόθεση εκπλήρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων και από την άλλη ως καθήκον των πολιτών, η *αρχή της αλληλεγγύης καθίσταται μια (ακόμη) νόρμα ρύθμισης της (εύλογης) ισορροπίας ανάμεσα στο ατομικό και το γενικό συμφέρον*.

Την τελευταία δεκαετία, η επίκληση του άρθρου 25 παρ. 4 Σ. γίνεται ολοένα και πιο δημοφιλής νομολογιακά, λόγω των κρίσεων και των (ακραίων) περιορισμών στα ατομικά και κοινωνικά μας δικαιώματα. Ο Σπ. Βλαχόπουλος έχει ειση-

³⁶⁵ Όπως παρατηρεί ο Ψήμας, «μέσω του άρθ. 25 παρ. 4 Συντ., η αλληλεγγύη συμπορεύεται με την ισότητα στην ουσιαστική-αναλογική της διάσταση. Η εκπλήρωση του χρέους αλληλεγγύης απαιτεί, λοιπόν, την κατανομή των δημόσιων βαρών ανάμεσα στα πολιτικά υποκείμενα “ανάλογα με τις δυνάμεις του καθενός” (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.). Το κοινωνικό κράτος δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.) βρίσκει στο χρέος κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης το κατάλληλο έρμα, προκειμένου να καταστεί νομικά δεσμευτικό το ενδογενεακό, διαγενεακό και κοινωνικό (αναδιανεμητικό) εξισωτικό δυναμικό του. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. εισάγει στην έννομη τάξη τη ρήτρα *in dubio pro societate* (=εν αμφιβολία υπέρ της κοινωνίας) ως κανονιστικό συμπλήρωμα της κλασικής αρχής κάθε φιλελεύθερου Συντάγματος *in dubio pro libertate* (=εν αμφιβολία υπέρ της ελευθερίας)», *Ibidem*, σελ. 97.

³⁶⁶ Βλ. αναλυτικά εδώ Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενόψει του άρθρου 25 §§ 2, 3 και 4 του Συντάγματος, ό.π., σελ. 37.

γηθεί στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου τον όρο του «μυθριδατισμού» για να μας προειδοποιήσει ότι συνηθίζουμε επικίνδυνα, ένεκα των συνθηκών, στους περιορισμούς και στην απομείωση της πυκνής κανονιστικότητας των δικαιωμάτων³⁶⁷. Στην οικονομική κρίση, η αλληλεγγύη λειτούργησε ως *κανόνας περιορισμού του δικαιωμάτων*, στο όνομα της εκπλήρωσης συνταγματικών σκοπών υπαρκτού χαρακτήρα για το ελληνικό Κράτος, όπως την αποτροπή του δημοσιονομικού εκτροχιασμού και την αποπληρωμή του δημοσίου χρέους, συνοδεύοντας την επιβολή δημοσιονομικών βαρών, στο πλαίσιο του άρθρου 4 παρ. 5 Σ. Από την άλλη, ιδίως στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, η επίκλησή της σήμανε και έναν *κανόνα δίκαιης κατανομής των βαρών*. Έτσι, η αρχή πήρε τον χαρακτήρα μιας *ενδογενεακής αλληλεγγύης* και εμφανίστηκε στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 668/2012 (μειοψ.) για το πρώτο μνημόνιο, ΣτΕ Ολ. 2192/2014 για τις αποδοχές των στρατιωτικών, όπως επίσης και στη ΣτΕ Ολ. 2287/2015 για τις περικοπές στις συντάξεις του δευτέρου μνημονίου, με τη μορφή του δίκαιου επιμερισμού των βαρών στις κατηγορίες των ασφαλισμένων, ιδίως στο πλαίσιο της δυσμενούς και διαρκούς οικονομικής αυτής συγκυρίας³⁶⁸. Στην αλληλεγγύη, επίσης, σε συνδυασμό με την αξία του ανθρώπου ερείδεται η έννοια και της αξιοπρεπούς διαβίωσης, η οποία κατοχυρώθηκε νομολογιακά και στη συνέχεια και συνταγματικά, στο άρθρο 21 και με αντικείμενό της το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα (αναθεώρηση 2019).

Στην περίοδο της πανδημίας, το άρθρο 25 παρ. 4 Σ. επισυνάφθηκε στην προστασία της δημόσιας υγείας και τη δικαιολόγηση των περιορισμών των ελευθεριών³⁶⁹. Στη ΣτΕ Ολ. 2153/2022, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «δοθέντος ότι

³⁶⁷ Σπ. Βλαχόπουλος, Συνταγματικός μυθριδατισμός. Οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας, Ευρασία, 2020, ιδίως σελ. 33-56.

³⁶⁸ Θ. Ψήμματος, ό.π., σελ. 97 επ. (για την ενδογενεακή αλληλεγγύη).

³⁶⁹ Απ. Παπατόλιας, «Κοινωνικά δικαιώματα και χρέος αλληλεγγύης σε εποχές πανδημίας». Μια κριτική προσέγγιση της κρατούσας ερμηνείας, constitutionalism.gr 07.01.2020. Ειδικότερα, ο Παπατόλιας αναρωτιέται κριτικά «γιατί αυτό το “γενικό συμφέρον” εμφανίζεται ικανό να παρακάμψει τις συνήθεις δικαιοκρατικές εγγυήσεις της συνταγματικότητας, αλλά και της αναλογικότητας,

τα κατοχυρούμενα στο Σύνταγμα και στις διεθνείς συνθήκες ατομικά δικαιώματα πραγματώνονται στο πλαίσιο του κοινωνικού συνόλου, εντός της οργανωμένης Πολιτείας, ανακύπτει από το άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος η υποχρέωση του ατόμου, επιδεικνύοντας την επιτασσύμενη από την διάταξη αυτή *κοινωνική αλληλεγγύη*, να ανέχεται, υπό τις ανωτέρω εκτεθείσες προϋποθέσεις, περιορισμούς των δικαιωμάτων του, καθώς και να μεριμνά για τη διατήρηση της ατομικής του υγείας με σκοπό να μην μεταδώσει την ασθένεια σε άλλους, έτσι ώστε να γίνεται σεβαστό το ατομικό δικαίωμα των υπολοίπων στη διατήρηση της υγείας τους, αλλά και να μην επιβαρύνεται το σύστημα υγείας, η μέριμνα για την διατήρηση στο αναγκαίο, ανάλογα με τον πληθυσμό, μέγεθος και την απρόσκοπτη λειτουργία του οποίου αποτελεί συνταγματική υποχρέωση του Κράτους». Σε μια σειρά αποφάσεων για τη συνταγματικότητα του (υποχρεωτικού) εμβολιασμού, την υποχρεωτική χρήση μάσκας, την απαγόρευση των συναθροίσεων και των θρησκευτικών τελετών, το Δικαστήριο διατυπώνει την ίδια μείζονα πρόταση και συνδέει άμεσα την προστασία της υγείας με *ένα ηθικό και συνταγματικό καθήκον αλληλεγγύης των πολιτών*. Αυτή η διατύπωση κρύβει την πεποίθηση ότι τα δικαιώματά μας είναι εξ ορισμού προορισμένα να περιορίζονται, κοινώς ότι αυτή είναι η καταστατική προϋπόθεση της κοινωνικής μας συμβίωσης, όχι το αντίθετο. Μέσα από τον ηθικό κανόνα της αλληλεγγύης, τα καθήκοντα *εισχωρούν* στα δικαιώματα³⁷⁰ και εντείνουν τη λειτουργική τους δέσμευση. Θεμελιώνουν, με μια

στους περιορισμούς των ελευθεριών, αλλά στέκεται απολύτως αδιάφορο ή υπέρ το δέον διστακτικό όταν τίθεται ζήτημα καθολικής ή στοχευμένης κοινωνικής μέριμνας; Και γιατί οι “έκτακτες ερμηνείες” επιστρατεύονται προεχόντως και επιλεκτικά για να δικαιολογήσουν τον κρατικό “ακτιβισμό” στον τομέα της εν στενή εννοία “ασφάλειας”, αλλά παρέχονται με μεγάλη φειδώ, όταν πρόκειται να θεμελιώσουν δράσεις “κοινωνικής ασφάλειας”, δηλαδή κοινωνικής μέριμνας ή επανόρθωσης»;

³⁷⁰ Για μια σύγχρονη και επικαιροποιημένη ανάγνωση του υποκειμένου των δικαιωμάτων, με βάση τη σχέση δικαιωμάτων και καθηκόντων βλ. *Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου*, Το υποκείμενο των δικαιωμάτων, υποκείμενο καθηκόντων, σε *Το Σύνταγμα εν εξελίξει*, ό.π., σελ. 359 επ. Βλ. επίσης την κριτική θεώρηση για το υποκείμενο του δικαίου σε *Κ. Γιαννακόπουλο*, Η μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων, *ΕφημΔΔ 2/2012*, σελ. 146 επ.

πρόταση, τη μετάβαση από το «υποκειμενικό» στο «αντικειμενικό» δίκαιο των δικαιωμάτων και την υποχώρηση της ατομικής επιθυμίας έναντι των συλλογικών αγαθών και της «τάξης» που προστατεύει το δίκαιο (βλ. Τρίτο Μέρος).

5.3.2. Η λειτουργική δέσμευση των πολιτικών δικαιωμάτων

Στις κρίσεις αναδείχθηκε η –μάλλον ξεχασμένη στη μεταπολίτευση– κανονιστικότητα του άρθρου 25 παρ. 4 και συναφώς η προβληματική της λειτουργικής δέσμευσης των δικαιωμάτων. Αυτή δεν αφορά, μάλιστα, μόνο τα κοινωνικά ή ατομικά δικαιώματα, όπου η αλληλεγγύη λειτουργεί ως ηθικοπολιτικό θεμέλιο των περιορισμών τους, αλλά, όπως διαφαίνεται στη σχετική νομολογία, και τα πολιτικά δικαιώματα. Στην απόφαση 95/2023 της Ολομέλειας του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου, σε επίδικο ζήτημα ανάχθηκε η δυνατότητα κατάρτισης συνδυασμού ανεξαρτήτων υποψηφίων –εν προκειμένω με το προσωνύμιο «Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία»– σε περισσότερες από μία εκλογικές περιφέρειες. Ο συνδυασμός των ανεξαρτήτων ουσιαστικά διαδέχθηκε το κόμμα «Εθνικό Κόμμα-Έλληνες», μετά την απαγόρευση της συμμετοχής του τελευταίου στις εκλογές της 21ης Μαΐου 2023 και, συνεπώς, τέθηκε το ζήτημα της εφαρμογής στην περίπτωση αυτή των προϋποθέσεων για τη συμμετοχή κομμάτων που έθεσε η αναθεωρημένη μορφή του άρθρου 32 του ΠΔ 26/2012.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι πρόκειται για *de facto* κόμμα και ότι πρέπει να υπαχθεί στις διατάξεις για την απαγόρευση της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές, τις οποίες επιχειρεί ο συνδυασμός να παρακάμψει, ασκώντας καταχρηστικά το πολιτικό του δικαίωμα. Περαιτέρω, αξιοσημείωτη είναι η σύνδεση από τον Άρειο Πάγο της καταχρηστικής άσκησης πολιτικού δικαιώματος (άρθρο 25 παρ. 3 Σ.) με το χρέος της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης των πολιτών (άρθρο 25 παρ. 4 Σ.), η οποία ενισχύει κανονιστικά την παρεμβατική/ενεργητική

θέση για τα όρια του πολιτικού δικαιώματος έναντι μιας πιο φιλελεύθερης πρόσληψής του³⁷¹. Αντιλαμβανόμαστε ότι το ηθικό βάρος της αρχής της αλληλεγγύης διόλου αδιάφορο δεν είναι κανονιστικά και ότι από τη μία εγγυάται ένα μίνιμουμ προστασίας και εκπλήρωσης του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου (στο άρθρο 25 παρ. 1 Σ.), ενώ από την άλλη λειτουργεί περιοριστικά ως προς τα δικαιώματα και ενισχύει τη δεσμευτική τους λειτουργία (άρθρο 25 παρ. 4). Στην πραγματικότητα, η επίκληση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος και της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης λειτουργεί ως *αναδιπλασιασμός* της λειτουργικής δέσμευσης της πολιτικής ελευθερίας στον σεβασμό του δημοκρατικού πολιτεύματος, δηλαδή εξειδικεύει κανονιστικά τη σχετική ρήτρα του άρθρου 29 παρ. 1 Σ. Στον βαθμό δε που η νομολογιακή αυτή θέση υπονοεί την ερμηνευτική αλλαγή παραδείγματος από τον Άρειο Πάγο, με αφορμή τις απαγορευτικές διατάξεις που τέθηκαν σε ισχύ στις βουλευτικές εκλογές του Μαΐου και του Ιουνίου του 2023, για τα όρια της παρέμβασης του νομοθέτη στο πεδίο των πολιτικών δικαιωμάτων, στην κατεύθυνση μιας εκδοχής «μαχόμενης» και όχι «ανεκτικής» δημοκρατίας, προδίδει και την ευρύτερη δικαιοπολιτική σημασία που έχει η λειτουργική δέσμευση των πολιτικών δικαιωμάτων.

Εξάλλου, όπως υπογραμμίζει διδακτικά ο Άρειος Πάγος στην απόφασή του 8/2023: «υπό τις παρούσες όμως κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, μετά από πενηνταετή περίπου ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού δημοκρατικού πολιτεύματος στη χώρα, και ενόψει του ότι έχει ήδη εκδηλωθεί δράση αντίθετη σε αυτό μπορούν να θεσπιστούν από τον νομοθέτη τα απολύτως αντικειμενικά κριτήρια, βάσει των οποίων είναι δυνατός ο περιορισμός ή ο αποκλεισμός από την εκλογική διαδικασία ενός πολιτικού κόμματος, που παραβιάζει τον συνταγματικό κανόνα ότι τα πολιτικά κόμματα οφείλουν να υπηρετούν το δημοκρατικό πολίτευμα». Αυτή η πυκνή, συνταγματικά και δικαιοπολιτικά, θέση του Δικαστηρίου, έρχεται να συνδέσει την ερμηνεία των αόριστων εννοιών και της δημοκρα-

³⁷¹ Βλ. αναλυτικά Γ. Καραβοκύρη, Άρθρο 29. Πολιτικά Κόμματα, σε Σπ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.

τικής ρήτρας με μια ακόμη και εξαιρετικά σημαντική παράμετρο για την προβληματική των συνταγματικών σκοπών, αυτήν της *δυναμικής* και *τελολογικής* ερμηνείας τους³⁷². Η επιβλητική παρουσία των σκοπών και των λειτουργιών τους στο συνταγματικό μας δίκαιο έχει το ισχυρό μεθοδολογικό της αποτύπωμα και στην ερμηνεία που επιλέγουν τα δικαστήρια.

³⁷² Γ. Καραβοκύρης, Η μετάβαση από την «ανεκτική» στη «μαχόμενη» δημοκρατία, ΔτΑ 96/2023, σελ. 392 επ. Βλ. επίσης για το ζήτημα που απασχόλησε έντονα τη συνταγματική θεωρία: Χ. Ανθόπουλο, Άρθρο 29, σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (επιμ.), Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, ό.π, σελ. 778, Ε. Κοντιάδη, Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές: Συνταγματικά και πολιτικά διλήμματα, syntagmawatch.gr 01.02.2023, Γ. Τασόπουλο, Η απόφαση ΑΠ 8/2023 και η πάγια ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος απέναντι στον νεοναζισμό, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 7/2023, σελ. 411 επ., Χ. Τσιλιώτη, Σχόλιο στην ΑΠ 8/2023 (Α1 Τμήμα) σχετικά με τον αποκλεισμό του κόμματος «Εθνικό Κόμμα - ΕΛΛΗΝΕΣ» από τις εκλογές της 21.05.2023, syntagmawatch.gr 08.05.2023, Ευ. Βενιζέλο, Οι επιπτώσεις της απόφασης για τη «Χρυσή Αυγή» στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου, ΘΠΔΔ 12/2020, σελ. 1057 επ., και Γ. Δρόσο, Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα – Οι συνταγματικές περιπέτειες μιας ποινικής υπόθεσης, ΘΠΔΔ 12/2020, σελ. 1062 επ., Σ. Ρίζο, Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών, Καθημερινή 24.04.2023, και Απαγορεύσεις Κομμάτων: Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών (Άποψη Ι), syntagmawatch.gr 28.04.2023, Γ. Σωτηρέλη, Αναζητώντας τις άμυνες της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της, constitutionalism.gr 22.12.2013, Α. Παπαδοπούλου, Σύνταγμα, κόμματα και απαγορεύσεις, Το Βήμα 22.02.2023, Μπορεί μια εγκληματική οργάνωση να είναι κόμμα; Έθνος 10.10.2013, Α. Κεσσόπουλο, Η τόλμη της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της, constitutionalism.gr 09.02.2023.

Κεφάλαιο 6

Οι σκοποί και η ερμηνεία του Συντάγματος

Η εισαγωγή του σκοπού στο Σύνταγμα δεν συνίσταται μόνο στη θεμελίωση σε μια σειρά από κανόνες του θετικού δικαίου ή την ερμηνευτική και νομολογιακή τους «ανακάλυψη» από τον δικαστή. Παραπέμπει και στη μέθοδο ερμηνείας του δικαίου που ολοένα και περισσότερο εγκαταλείπει, ειδικά στο πεδίο των αόριστων εννοιών, όπως το γενικό συμφέρον και οι συνταγματικοί σκοποί, τη γραμματολογική ερμηνεία και μετακινείται προς την τελολογική. Έτσι, ως προς τη μελέτη των σκοπών, μπορεί κανείς να διαπιστώσει, παράλληλα αλλά ίσως και σε ευθεία σύνδεση μεταξύ τους, εκτός από τη «λειτουργική στροφή» στο πεδίο των δικαιωμάτων (στην οποία θα επανέλθουμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο) και μια «τελολογική» ή «δυναμική» στροφή στο πεδίο της συνταγματικής ερμηνείας, τόσο στο επίπεδο της νομικής δογματικής, όσο και σε εκείνο των αυθεντικών ερμηνευτών. Αυτή ακριβώς η «μεθοδολογική» μετατόπιση υπολαμβάνει ως μείζον στοιχείο για την κατανόηση του δικαίου την «αξιολόγηση», αντί για την «περιγραφή» και το «πνεύμα» αντί για το «γράμμα» του Συντάγματος.

Στη μονογραφία του για το γενικό συμφέρον ο Ευ. Βενιζέλος έχει υπογραμμίσει τη στενή σχέση της έννοιας με τη συνταγματική ερμηνεία και τη μέθοδό της. Οι αόριστες έννοιες στο δίκαιο παρέχουν στους ερμηνευτές, λόγω της ανοικτής «υφής» τους (S. Rials)³⁷³, το περιθώριο να εισάγουν στον κανόνα του δικαίου τις υποκειμενικές τους προτιμήσεις. Για τον Βενιζέλο, αυτή η ερμηνευτική ελευθερία στο πεδίο της νομολογιακής αποτύπωσης του γενικού συμφέροντος μπορεί να καθίσταται ερμηνευτική «υπεκφυγή» ή «αυθαιρεσία», όταν ειδικά η επίκληση της έννοιας είναι μια ταυτολογία και ένας έμμεσος τρόπος εξωραϊσμού της έλλειψης εμπεριστατωμένης αιτιολογίας του νομοθέτη. Στις κριτικές σκέψεις του Ευ.

³⁷³ S. Rials, *Le juge administratif et la technique du standard*, ό.π., σελ. 120 επ., C. Bloud-Rey, *Standard*, σε: D. Alland/S. Rials (επιμ.), *Dictionnaire de la culture juridique*, Lamy, PUF, 2003, σελ. 1439 επ., S. Leturq, *Standards et droits fondamentaux devant le Conseil constitutionnel français et la Cour européenne des droits de l'Homme*, LGDJ, 2005, σελ. 104 επ.

Βενιζέλου κρύβεται το βασικό δικαιοπολιτικό ερώτημα για τα όρια της ερμηνείας, αλλά και για τον διάλογο μεταξύ νομοθέτη και δικαστή, όταν τίθεται το νομικό και πολιτικό ζήτημα της σημασιοδότησης του γενικού συμφέροντος και, κατ' επέκταση, το συνταγματικό ζήτημα της σχέσης του τυπικού Συντάγματος με την πραγματικότητα. Κι αυτό διότι, η ερμηνευτική διαστολή της ρήτρας του δημοσίου συμφέροντος δεν έχει μόνον ως συνέπεια τον περιορισμό των δικαιωμάτων μας, αλλά και την απίσχναση της κανονιστικότητας των συνταγματικών ρυθμίσεων³⁷⁴.

6.1. Ούτε αντικειμενικότητα, ούτε *anything goes*

Η προβληματική της σχέσης δημόσιων σκοπών και συνταγματικής ερμηνείας παραπέμπει στην επιφύλαξη της θεωρίας απέναντι στη σχέση σκοπού και δικαίου, τελολογικής προσέγγισης, σκοπιμότητας και νοήματος του κανόνα. Η αναζήτηση των νομικών για την καταλληλότερη ερμηνευτική μέθοδο, τόσο στο ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο δίκαιο, κρύβει και την ισχυρή έλξη τους από την *αντικειμενική σημασία* της πρότασης. Οι δημοφιλείς μέθοδοι της νομικής ερμηνείας (γραμματική, τελολογική, συστηματική) αποσκοπούν εξ ορισμού στην εξάλειψη της γλωσσικής αυθαιρεσίας και την ταύτιση του κειμένου με τον κανόνα δικαίου. Ωστόσο, είναι προφανές, σε πείσμα της νομικής αυτοαναφορικότητας, μετά την περίφημη γλωσσική και την ερμηνευτική στροφή, η οποία προαναγγέλλεται στο καινοτόμο μήνυμα της κλασικής ερμηνευτικής των W. Dilthey και F. Schleiermacher, ότι δύσκολα μπορεί κανείς να αγνοήσει την *απόσταση* που χωρίζει ριζικά το κείμενο από τον συγγραφέα του³⁷⁵. Αυτή είναι που στον γαλλικό

³⁷⁴ *Ev. Βενιζέλος*, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 15, 19-21.

³⁷⁵ *W. Dilthey*, Η γένεση της ερμηνευτικής, Ροές, 2010, σελ. 38 επ. Ο Dilthey επιμένει στην ιστορικότητα και την περατότητα της ύπαρξης, ενώ παράλληλα διατηρεί την πίστη του στην αντικειμενικότητα των στοχασμών. Για την υπαρκτική διάσταση του υποκειμένου στην ερμηνευτική και την αναστοχαστική λειτουργία της τελευταίας ως φιλοσοφίας της ερμηνείας των ερμηνειών βλ. *P. Ricoeur*, *Le conflit des interprétations. Essais d'herméneutique*, Seuil, 1969, σελ. 7-28 (*Existence et herméneutique*). Βλ. στην ελληνική βιβλιογραφία τη μελέτη του *Γ. Ξηροπαΐδη*, Η διαμάχη των ερμηνειών. Gadamer-Habermas, Πόλις, 2008.

ρεαλισμό του M. Troper³⁷⁶ και την πραγματολογική θεώρηση του O. Cayla οδηγεί στη θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα σε *texte* και *norme* και απορρίπτει την καθαρά σημασιολογική πρόσληψη του κανόνα³⁷⁷. Πιο συγκεκριμένα, όπως σημειώσαμε παραπάνω, η πλήρης σημασία μιας εκφοράς προϋποθέτει τόσο το πρώτο, το αυστηρά λεκτικό περιεχόμενό της, όσο και τη δεύτερη, την ενδολεκτική διάστασή της, την πλήρη ανάδειξή της σε ένα συγκεκριμένο επικοινωνιακό/συνομιλιακό περιβάλλον (*contexte*). Το νόημα του κειμένου προσδιορίζεται από τη δύναμη και *vice-versa*, ενώ είναι ασύλληπτο να υπάρξει *νόημα δίχως δύναμη ή δύναμη δίχως νόημα*, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση η (οποιαδήποτε) εκφορά καθίσταται *ατελής* και κατά συνέπεια ακατάληπτη. Κοινώς, εγγράφεται στο πεδίο της *α-νοησίας* και σε ό,τι αφορά τον κόσμο του δικαίου της πλήρους έλλειψης ισχύος. Έτσι, σε αυτό το επιτελεστικό σύμπαν των νοημάτων των νομικών προτάσεων, δηλαδή των γλωσσικών σημείων, ο ερμηνευτής/αναγνώστης του κανόνα ανα-

³⁷⁶ Βλ. αναλυτικά την εισαγωγή σε *M. Troper*, Το Σύνταγμα και ο νομικός ρεαλισμός, Παπαζήσης, 2018 σελ. 9 επ.

³⁷⁷ Η σημασία της πρότασης υπερβαίνει την επιστήμη της γλωσσολογίας, η οποία εξετάζει την ύπαρξη ή τη δομή των σημείων, ως σημειωτική ή σημειολογία. Βλ. για παράδειγμα τις αναλύσεις του *E. Benveniste*, *La forme et le sens dans le langage, Le langage II. Actes du XIIIe congrès des sociétés de philosophie de langue française*, Neuchâtel, La Baconnière, 1967, σελ. 29-40. Στη (στρουκτουραλιστική) γλωσσολογία δεν υπάρχει χώρος για μια κρίση επί της σημασίας και της υποκειμενικής ή αντικειμενικής αξίας του σημείου, καθώς αυτό απλά διαπιστώνεται ότι υπάρχει και λειτουργεί εντός του συστήματος της γλώσσας. Συνεπώς, είναι εύλογη η αναφορά στη φιλοσοφία της γλώσσας και ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη σημασιολογία, στις ρεαλιστικές (φιλοσοφικά) θεωρίες περί του νοημάτός της, όπως π.χ. στη θεωρία του *Tractatus logico-philosophicus* του (πρώτου) Wittgenstein, όπου η τιμή αλήθειας και η σημασία των προτάσεων αναζητείται στη λογική (θεωρία βέβαια που ο ίδιος ο Wittgenstein θα αναρέσει στο ύστερο έργο του, δηλαδή τα *Investigations philosophiques*, όπου και θα επιμείνει στην ανάλυση της γλώσσας ως παιχνιδιού και στον εντοπισμό της σημασίας στη χρήση των λέξεων). Βλ. σχετικά *A. J. Ayer*, *Wittgenstein ou le génie face à la métaphysique*, Seghers, 1986. Η αναλυτική φιλοσοφία της σημασίας των προτάσεων βρίσκει το κλασικό παράδειγμά της στον Frege (βλ. ενδεικτικά *Écrits logiques et philosophiques*, Seuil, 1994). Βλ. γενικά για τον ρεαλισμό στη θεωρία της σημασιολογίας *J. Bouveresse*, *Frege, Wittgenstein, Dummett et la nouvelle «querelle du réalisme»*, *Critique* 399-400/1980, σελ. 881-896.

λαμβάνει, θέλοντας και μη, ανεξαρτήτως των προθέσεών του και μόνο από την ενέργεια της ανάγνωσης, την πράξη του προσδιορισμού *τόσο του νοήματος όσο και της δύναμης* του κειμένου ή γενικότερα του λόγου που υποδέχεται.

Όταν, για παράδειγμα, ένα συνταγματικό δικαστήριο εξετάζει τη συμφωνία του νόμου με το Σύνταγμα προβαίνει στην *ανασύσταση*, όχι μόνο του λόγου του νομοθέτη, αλλά και της δύναμης της εκφοράς του, το κατά πόσο δηλαδή πρόκειται για κανόνα δικαίου με δεσμευτικό χαρακτήρα ή για μια απλή σύσταση ή συμβουλή κ.λπ. Την ίδια στιγμή, η υπαγωγή του νόμου στο Σύνταγμα σημαίνει ότι ομοίως αξιολογείται και ερμηνεύεται και ο συνταγματικός κανόνας. Συνεπώς, ο δικαστής αναλαμβάνει να σημάνει τόσο το λεκτικό περιεχόμενο (νόημα), όσο και το εξωλεκτικό κύρος (δύναμη) *του νόμου και της συνταγματικής διάταξης*. Η σύνταξη δηλαδή του νόμου και του Συντάγματος δεν αποκτά σημασία πριν ανασυσταθεί και αναδημιουργηθεί *συνολικά*, ως νόημα και δύναμη, από τον αρμόδιο αναγνώστη τους. Η *πραγματολογική* αυτή προσέγγιση της ερμηνείας, η οποία έχει ως αναφορά τη φιλοσοφία της *κοινής γλώσσας* (*discours ordinaire*)³⁷⁸, καταλήγει, σύμφωνα με τον Cayla, σε μια ριζοσπαστική θεώρηση του κανόνα: Επειδή το δίκαιο είναι *εξ ορισμού* προορισμένο για να διαβαστεί και να εκτελεστεί, η επέλευση της κανονιστικότητας απαιτεί δύο ξεχωριστούς χρόνους, τη γραφή και την ανάγνωση. Περαιτέρω, η πραγματολογία, όπου το κείμενο υποβιβάζεται σε *προκείμενο*, αλλά και η εμπειρική παρατήρηση της νομικής πραγματικότητας, με

³⁷⁸ Για την πραγματολογική/ερμηνευτική θεωρία του δικαίου στηριζόμαστε στα εξής έργα του O. Cayla, *Les juristes à l'épreuve du tournant pragmatique*, σε: D. Rousseau (επιμ.), *Le droit dérobé*, Montchrestien, Grands colloques, Paris, 2007, σελ. 37-46, *L'obscur théorie du pouvoir constituant originaire, ou l'illusion d'une identité souveraine inaltérable*, σε: *L'architecture du droit. Mélanges en l'honneur du Professeur Michel Troper*, Economica, 2006, σελ. 249-265, *La notion de signification en droit : contribution à une théorie du droit naturel de la communication*, ό.π., *La souveraineté de l'artiste du second temps*, *Droits* 12/1990, σελ. 129-148, *La théorie de la signification de l'acte dans la pensée normativiste*, *Droits* 7/1988, σελ. 59-73, *Langage*, σε: P. Raynaud/S. Rials (επιμ.), *Dictionnaire de philosophie politique*, PUF, 1996, σελ. 331 επ.

σημείο αναφοράς τις νομολογιακές συγκρούσεις και ανατροπές³⁷⁹, συνηγορούν στην αναγνώριση *του ερμηνευτή σε πλήρη κυρίαρχο της σημασίας της εκφοράς*.

Η σχετικιστική και αποδομητική θεωρία του γαλλικού νομικού ρεαλισμού και της πραγματολογικής του *version*, η οποία έχει ως φιλοσοφική αναφορά τη βούληση και όχι τον ορθό λόγο, εκθέτει με προκλητικό τρόπο τη *σημασιολογική ματαιότητα* της νομικής μεθόδου³⁸⁰. Και αυτό γιατί *πριν* από αυτήν υπάρχει –σαν δαίμονας για τους νομικούς που αναζητούν την αληθινή σημασία– ο βουλητικός προκαθορισμός του νοήματος και της δύναμης. Στην πραγματικότητα, *οποιαδήποτε* μέθοδο και αν ακολουθήσει ο ερμηνευτής δεν μπορεί να γνωρίζει *αντικειμενικά* αυτό που θα ήθελε να πει ο συγγραφέας γιατί εκείνος είναι απών ή «νεκρός», σύμφωνα με τη διάσημη φράση του R. Barthes, από τη στιγμή που *υπέγραψε και ακολούθως «εκχώρησε» στον αναγνώστη το πόνημά του*. Η απελευθέρωση του ερμηνευτή από τα δεσμά του κειμένου δεν είναι, ωστόσο, αδιαπραγμάτευτη, ούτε άμοιρη άλλων και ισχυρών διαμεσολαβήσεων. Ο τελευταίος υφίσταται πάντα *πραγματολογικές δεσμεύσεις* (στρατηγικές, ιστορικές, πολιτικές). Σίγουρα, όμως, θα ήταν ανώφελο να αναζητήσει κανείς *σημασιολογικές δεσμεύσεις* ή να θεωρήσει, όπως επιχείρησε να το κάνει ο Troper, ως *νομικές κάποιες στρατηγικές*³⁸¹. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, αυτό που δεν πρέπει να συγχέεται είναι το γλωσσικό/σημασιολογικό "anything goes" με την πραγματολογική επιρροή στην ερμηνεία που δεν είναι μεταφυσικά ελεύθερη και αυθαίρετη, αλλά

³⁷⁹ Οι νομολογιακές ανατροπές επιβεβαιώνουν την ανυπαρξία των σημασιολογικών δεσμεύσεων στην πράξη της ερμηνείας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η αναγνώριση της συνταγματικής ισχύος της Διακήρυξης του 1789 από το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο το 1971. Προσδίδοντας συνταγματική ισχύ στα άρθρα της Διακήρυξης το Συμβούλιο προσδιορίζει το νόημα και τη δύναμη, κοντολογίς τη σημασία, των ίδιων ακριβώς συντακτικά και γραμματικά προτάσεων-λέξεων με τον εντελώς αντίθετο τρόπο απ' ό,τι στο παρελθόν. Βλ. *O. Cayla*, *La chose et son contraire (et son contraire, etc.)*, ό.π., σελ. 291-310.

³⁸⁰ Υπ' αυτή την έννοια υποκρύπτει και την αξία του σκεπτικισμού. Βλ. *Π. Λαζαράτο*, Σπουδή για τη σκεπτική νομική ερμηνεία, ΕφημΔΔ 5/2023 σελ. 570 επ.

³⁸¹ Βέβαια, για τον Troper, πρόκειται για νομικές και όχι απλά στρατηγικές δεσμεύσεις. Για την κριτική μας στη θεωρία των νομικών δεσμεύσεων βλ. *M. Troper*, Το Σύνταγμα και ο νομικός ρεαλισμός, ό.π., σελ. 35 επ.

υπόκειται στο βάρος του συγκεκριμένου της εκφοράς και της χρήσης της γλώσσας στη διαμόρφωση του νοήματός της.

Ανεξαρτήτως, ωστόσο, της θεωρίας της ερμηνείας που προκρίνει ο θεωρητικός του δικαίου και η οποία θα αποτελούσε αντικείμενο ξεχωριστής μονογραφίας/πραγματείας, στην επίμαχη περίπτωση των συνταγματικών σκοπών αναδεικνύεται μέσα από τη νομολογία και τα διδακτικά παραδείγματά της ο διαπλαστικός ρόλος της τελολογικής συνταγματικής ερμηνείας. Υπό μια έννοια, *ήδη η εισαγωγή της έννοιας του σκοπού στην ίδια τη συνταγματική ρύθμιση, προετοιμάζει και τη θέση της νομολογίας ως προς τη μέθοδο της ερμηνείας*. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, όπως αναφέρει ο Montalivet στη μελέτη του, την ακόμη μεγαλύτερη εξουσία του δικαστή να οριοθετήσει τη νομοθετική υλοποίηση των σκοπών και να εισέλθει στο πεδίο της (αυθαίρετης) σκοπιμότητας, είτε πρόκειται για τον εθνικό είτε για τον ενωσιακό δικαστή. Στη σκοπιμότητα αυτή περιλαμβάνονται οι ιδεολογικές και υποκειμενικές προτιμήσεις των ερμηνευτών, οι οποίες προσδιορίζουν τον σκοπό του νομοθέτη, υποκαθιστώντας τη δική τους βούληση στη δική του³⁸². Με δυο λόγια, όσο περισσότερο επικρατεί στην κοινότητα η αντίληψη του «Συντάγματος των σκοπών», τόσο και οι ερμηνευτές προσχωρούν στην τελολογική και δυναμική ανάγνωσή του.

6.2. Η τελολογική ερμηνεία των συνταγματικών σκοπών

Ο ορθόδοξος νομικός θετικισμός επιμένει στη λογική ερμηνεία του κανόνα ή στην αντίληψή του ως θεσμικού γεγονότος³⁸³ και είναι εξ ορισμού επιφυλακτικός στη σκοπιμότητα, παρεκτός αν αναφέρεται στην αναζήτηση της *ιστορικής πρόθεσης*

³⁸² Βλ. *P. de Montalivet*, Les objectifs de valeur constitutionnelle, διαθέσιμο στο: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/les-objectifs-de-valeur-constitutionnelle>).

³⁸³ Για μια καθαρά σημασιολογική θεωρία της ερμηνείας του δικαίου, βλ. *O. Pfersmann*, σε: *O. Pfersmann/G. Timsit*, Raisonement juridique et interprétation, Publications de la Sorbonne, De Republica, no. 3, 2001, σελ. 11 επ., Une théorie sans objet – une dogmatique sans théorie. En réponse à Michel Troper, σε: *Analisi e diritto*, 2004, σελ. 153, De l'impossibilité du changement de sens de la constitution, *Revue juridique de l'USEK* 10/2009, σελ. 423-446.

του νομοθέτη και στην *originalist* θέση: Κοινό σημείο των παραπάνω προσεγγίσεων, που εμφανίζουν βέβαια σημαντικές διαφορές και εξάλλου δεν εξαντλούν μια μάλλον αχανή συζήτηση, συνιστά η προσπάθεια να εξαλειφθεί από την ερμηνεία η αυθαίρετη υποκειμενική εκτίμηση του ερμηνευτή και να αναχθεί σε κυρίαρχη η γραμματική-λογική-ιστορική-θεσμική βούληση του κειμένου³⁸⁴.

Η τελολογική ερμηνεία, σύμφωνα με τον Φ. Σπυρόπουλο, «αποβλέπει στον καθορισμό του *αντικειμενικού σκοπού* του νόμου, στο σύνολο δηλαδή των λόγων που δικαιολογούν κατά τον καλύτερο και αρτιότερο δυνατό τρόπο τη ρύθμιση του νόμου ως τμήμα του συνόλου του δικαικού συστήματος»³⁸⁵. Ο Φ. Δωρής επισημαίνει ότι «αυτή η τελολογία των κανόνων δικαίου είναι και το σημείο επαφής τους με την πολιτική, η οποία χαρακτηρίζεται επίσης από επιδιώξεις κοινωνικών δυνάμεων για το πρακτέο στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων»³⁸⁶. Σε αυτό το πρίσμα, ο *σκοπός είναι που δίνει αξία στον κανόνα δικαίου* και που δικαιολογεί την εισαγωγή του στην έννομη τάξη³⁸⁷. Στη μονογραφία του, ο Σπ. Βλαχόπουλος επισημαίνει ότι «*prima facie* η δυναμική ερμηνεία θα μπορούσε να ταυτιστεί με την αντικειμενική-τελολογική ερμηνεία. Η ταύτιση αυτή φαίνεται αρχικά δικαιολογημένη, αφού και η αντικειμενική-τελολογική ερμηνεία έχει δυναμικό χαρακτήρα: Αναζητεί τον *εκάστοτε σκοπό* που εξυπηρετεί ο κανόνας δικαίου στην *κάθε στιγμή* της εφαρμογής του και όχι στατικά τον υποκειμενικό σκοπό στον οποίο απέβλεψε ο νομοθέτης όταν θέσπισε τον κανόνα δικαίου.

³⁸⁴ Βλ. ενδεικτικά για τις θεωρητικές τάσεις ως προς την ερμηνεία του Συντάγματος *R. Guastini, L'interprétation de la Constitution*, σε: *M. Troper/D. Chagnollaud* (επιμ.), *Traité international de droit constitutionnel*, τ. 1, Dalloz, 2012, σελ. 465 επ.

³⁸⁵ Φ. Σπυρόπουλος, *Η Ερμηνεία του Συντάγματος - Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου*; Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1999, σελ. 73 επ., βλ. *Κ. Μαυριά*, *Η ερμηνεία του Συντάγματος μεταξύ πολιτικής αξιολόγησης και νομικού δόγματος*, ΤοΣ 1989 σελ. 33 επ., *Δ. Τσάτσο*, *Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος*, σε: *Δ. Τσάτσο* (επιμ.), *Η ερμηνεία του Συντάγματος*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 19 επ.

³⁸⁶ Φ. Δωρής, *Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο*, Εγχειρίδιο Α', Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1991, σελ. 64.

³⁸⁷ *Δ. Φιλίππου*, *Τελολογία και δίκαιο*, Εισηγήσεις στο Διεπιστημονικό Φροντιστήριο 2006/2007, *Ι. Στράγγα/Χ. Παπαχαραλάμπους* (επιμ.), *Πεπραγμένα της Ελληνικής Εταιρείας Δικαιοφιλοσοφικής και Δικαιοιστορικής Ερευνής*, Sakkoulas-Nomos-L'Harmattan, 2010, σελ. 653-677.

Παρά ταύτα η μεταβολή του νοήματος μιας συνταγματικής διάταξης δεν περιορίζεται στο πλαίσιο της αντικειμενικής-τελολογικής ερμηνείας»³⁸⁸. Ορθά επισημαίνει ο συγγραφέας ότι η μεταβολή του νοήματος δεν υπακούει μόνο στην τελολογική ερμηνεία, αλλά μπορεί να προκύπτει και από τη γραμματική, όταν αλλάζουν χρήση οι λέξεις, ή τη συστηματική ή τις δεσμεύσεις που ενέχει για τον εθνικό νομοθέτη και δικαστή η συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ και το διεθνές δίκαιο³⁸⁹. Ωστόσο, στην τελολογική ερμηνεία ως αναζήτηση του σκοπού ενυπάρχει προνομικά το στοιχείο της δύναμης, της εξέλιξης και της εγγραφής του νοήματος σε ένα μεταβαλλόμενο συγκείμενο. Αυτή ακριβώς η βουλευτική και προθετική διάσταση στην πράξη της ερμηνείας, που αναλύσαμε με βάση την πραγματολογική θεωρία του Cayla, είναι ακόμη πιο ισχυρή σε περιπτώσεις που ο νομοθέτης και ο δικαστής καλούνται να ερμηνεύσουν και να κρίνουν την *εκπλήρωση ενός συνταγματικού σκοπού*.

Τα νομολογιακά παραδείγματα καταδεικνύουν ότι σε αντίθεση με τις διατάξεις του οργανωτικού συνταγματικού δικαίου που εμφανίζουν μια «κλειστή δομή», ως προς τη σημασιολογική τους υφή, καθώς δεν περιέχουν αόριστες έννοιες, οι διατάξεις των δικαιωμάτων και ιδίως των κοινωνικών, όπως εν γένει οι διατάξεις που κατοχυρώνουν σκοπούς που ανάγονται στο δημόσιο συμφέρον είναι έμπλεες ερμηνευτικής αβεβαιότητας, αν όχι αυθαιρεσίας, για να επανέλθουμε στην ορολογία του Ευ. Βενιζέλου στη μονογραφία του για το γενικό συμφέρον. Όπως άλλωστε αναφέρει ο τελευταίος, «η ερμηνεία του Συντάγματος διασταυρώνεται σχεδόν πάντα με την έννοια του γενικού συμφέροντος. Η έννοια αυτή ως ερμηνευτική δικλίδα επιβεβαιώνει ή αποσυνθέτει τη νομική σημασία του Συντάγματος»³⁹⁰.

³⁸⁸ Σπ. Βλαχόπουλος, Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος. Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, Ευρασία, 2014, σελ. 21.

³⁸⁹ *Ibidem*, σελ. 132 επ.

³⁹⁰ Ευ. Βενιζέλος, Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και ερμηνεία του Συντάγματος. Μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο, Σάκκουλας, 2022, σελ. 39 επ.

6.3. Η «δυναμική» και τεολογική ερμηνεία στην πράξη

Η αναζήτηση του σκοπού του νομοθέτη, ιδίως όταν πρόκειται για τον περιορισμό δικαιωμάτων ή την εκπλήρωση πολιτικών που παραπέμπουν στην ικανοποίηση του «αόριστου» δημοσίου συμφέροντος, είναι εξαιρετικά διαδεδομένη στη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων. Τα τελευταία καλούνται να αποφανθούν, ειδικά στις περίφημες *hard-cases*, σε *γκρίζες ζώνες* (*penumbra of doubt*, σύμφωνα με την ορολογία του Hart) νομιμότητας/συνταγματικότητας και σκοπιμότητας. Η δυναμική ερμηνεία μπορεί να κρύβει ιδεολογικές και πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος ή ακόμη πραγματικούς κατανγκασμούς της συγκυρίας, ιδίως για παράδειγμα στην οικονομική και την πανδημική κρίση ή ακόμη και καθαρές εκτιμήσεις σκοπιμότητας που έχουν αναγωγή στη λυσιτέλεια και τον πρακτικό αντίκτυπο των μέτρων εξειδίκευσης των σκοπών. Ωστόσο, μέσα από την καταγραφή του νομολογιακού λόγου αναδεικνύεται η σημασία των *πραγματικών και εμπειρικών δεδομένων*, δηλαδή της υπαγωγής και του νομικού χαρακτηρισμού (*qualification juridique*) για τη σημασιοδότηση (*signification juridique*) των δημοσίων σκοπών. Έτσι, η τεολογική ερμηνεία εγγράφεται κατεξοχήν σε μια *πραγματολογική* ερμηνεία, προσανατολισμένη πολύ περισσότερο στο πλαίσιο εκφοράς και τη δύναμη των λέξεων, παρά στην ίδια τους τη γραμματική ή συντακτική δομή.

Στην ελληνική συνταγματική θεωρία, έχει τα τελευταία χρόνια γνωρίσει άνθιση και αποδοχή η υπέρβαση του γράμματος και η προσχώρηση των συνταγματολόγων, για να εξηγήσουν ικανοποιητικά τις ερμηνευτικές ανατροπές και την εξέλιξη της νομολογίας, σε θεωρίες όπως αυτή του *πραγματικού*³⁹¹ ή του *ζωντα-*

³⁹¹ Σύμφωνα με τον Ευ. Βενιζέλο, «το “πραγματικό Σύνταγμα” είναι ένα σύνθετο νομικοπολιτικό φαινόμενο: κανονιστικό, πολιτικό, λειτουργικό. Κατά μία εκδοχή, η έννοια του πραγματικού Συντάγματος αναφέρεται στον συγκεκριμένο τρόπο ύπαρξης του τυπικού Συντάγματος. Στην προοπτική αυτή η έννοια του πραγματικού Συντάγματος δεν διαφέρει από εκείνη της συνταγματικής πραγματικότητας. Κατά μία άλλη εκδοχή, πιο πιστή στην αρχική σύλληψη της έννοιας, το πραγματικό Σύνταγμα αποτελεί την «πηγή» του τυπικού Συντάγματος και εκφράζει τις αρχές, τις αξίες, τους σκοπούς και τα συμφέροντα των ηγεμονικών πολιτικών δυνάμεων που το θέσπισαν ή το στηρίζουν». Βλ. *Ιδίον*, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2021, σελ. 91. Βλ. επίσης για

νού *Συντάγματος*³⁹² και ευρύτερα της δυναμικής ερμηνείας, που μοιράζονται, παρά τις διαφορές τους, τη δημιουργική «ανακάλυψη» του νοήματος έναντι των ιστορικών και λογικό-γραμματικών αναγνώσεων του νομικού κανόνα. Στο πλαίσιο αυτό, η επικαιροποίηση του κειμένου υπολαμβάνει, ως μεθοδολογικό προαπαιτούμενο, την αναγνώριση της σημασίας του πραγματικού και της συγκυρίας, της *ιστορικότητας* και της *χρονικότητας*, εν τέλει της *σκοπιμότητας* και της *αποτελεσματικότητας* της ρύθμισης σε μια συγκεκριμένη συνθήκη.

την εννοιολόγηση του πραγματικού Συντάγματος στην ιταλική και γερμανική συνταγματική θεωρία, όπως και για την υποδοχή και διατύπωσή της από τον Αντ. Μανιτάκη τη μελέτη του Χ. Ανθόπουλου, Το Σύνταγμα πίσω από το Σύνταγμα. Ιστορία και κριτική της έννοιας του πραγματικού Συντάγματος, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σελ. 175 επ. Σύμφωνα με τον Χ. Ανθόπουλο, «η πραγματικότητα στην οποία αναφέρονται οι θεωρητικοί του πραγματικού Συντάγματος δεν είναι η νομική συνταγματική πραγματικότητα που δημιουργείται από τις ρυθμίσεις του γραπτού Συντάγματος, αλλά μια άλλη πραγματικότητα, πέραν του συνταγματικού κειμένου, είτε αυτή αποτελεί απλώς μια κοινωνιολογική συνταγματική πραγματικότητα που επιβάλλεται με την πολιτική ή οικονομική υπεροχή ή ακόμη και με τη βία (Lassalle), είτε αποτελεί μια πραγματικότητα που έχει την ικανότητα αυτοδύναμης παραγωγής αποτελεσματικών συνταγματικών κανόνων (Schmitt, Mortati, Smend) (σελ. 182). Ο Αντ. Μανιτάκης, όπως επισημαίνει ο Ανθόπουλος, «υιοθετεί κατά βάση την πλουραλιστική-συναινετική εκδοχή της έννοιας του πραγματικού Συντάγματος, όπως την επεξεργάστηκε ο Mortati το 1945 και η μεταπολεμική δημοκρατική ιταλική συνταγματική θεωρία. Στην προοπτική αυτή το πραγματικό Σύνταγμα δεν ταυτίζεται με τις αξίες και τα συμφέροντα της ηγεμονικής πολιτικής δύναμης, ακόμη και όταν υπάρχει τέτοια (π.χ. η Νέα Δημοκρατία των 220 βουλευτών στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή), αλλά εκφράζει "μία συλλογική πολιτική πεποίθηση που αποτελεί συνισταμένη αντίπαλων πολιτικών επιδιώξεων", ένα συνταγματικό συμφρονείν μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων, που συγκροτείται από το σύνολο των θεμελιωδών αρχών και κανόνων που, ανεξάρτητα από το αν είναι ρητά διατυπωμένοι στο κείμενο του Συντάγματος ή συνάγονται από αυτό, συγκροτούν σε μία δεδομένη ιστορική στιγμή τον ουσιαστικό πυρήνα της συνταγματικής τάξης και εφαρμόζονται αποτελεσματικά, επειδή ανταποκρίνονται στα αιτήματα της κρατούσας πολιτικής συνείδησης» (σελ. 187-88). Βλ. επίσης, Αντ. Μανιτάκη, Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του Πολιτεύματος, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1996, σελ. 102 επ.

³⁹² Για το ζωντανό Σύνταγμα βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, Η δυναμική ερμηνεία, ό.π., σελ. 17, Απ. Βλαχογιάννη, Για ένα ζωντανό Σύνταγμα, ΕφημΔΔ 2013, σελ. 286 επ., τη διατριβή του Α. Vlachogiannis, La Living Constitution. Les juges de la Cour suprême des États-Unis et la Constitution, Garnier, 2014, ιδίως, για τη σύγχρονη πρόσληψη σελ. 204 επ.

Σε σημαντικές αποφάσεις, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, οι έκτακτες δημοσιονομικές περιστάσεις, δηλαδή παράγοντες που ανήκουν στην επικράτεια του πραγματικού, οδήγησαν, για παράδειγμα, τα δικαστήρια να αναδείξουν, σε αντίθεση με προηγούμενη πάγια νομολογία, το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου σε συνταγματικά θεμιτό γενικό συμφέρον και με αυτό, ως μήτρα, να θεωρήσουν ως θεμιτούς σκοπούς τη μείωση του δημοσίου χρέους³⁹³ και τη βιωσιμότητα των ασφαλιστικών ταμείων³⁹⁴. Προς τούτο, αφενός το Δικαστήριο κλήθηκε να δώσει μια πραγματική υπόσταση και ερμηνεία στην έννοια της «δημοσιονομικής κρίσης», αφετέρου να εκτιμήσει μια σειρά από πραγματικά/εμπειρικά δεδομένα (όπως π.χ. το ύψος του ελλείμματος και του δημοσίου χρέους ή τους ρυθμούς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας) που έμμεσα λειτούργησαν ως «πραγματολογικά» κριτήρια ελέγχου της συνταγματικότητας των μέτρων. Για παράδειγμα, στην απόφαση για τη συνταγματικότητα του PSI, η διαδρομή του δικαστή από τη ρήτρα «*pacta sunt servanda*» στη «*rebus sic standibus*» και την επικύρωση της συνταγματικότητας του προγράμματος ανταλλαγής ομολόγων προσδιορίζεται από τα εμπειρικά δεδομένα του χρέους, που με τη σειρά τους δίνουν υπόσταση νομικά στην επίκληση του συνταγματικού και δημόσιου σκοπού της αποπληρωμής του³⁹⁵. Στην πανδημία, τα πραγματικά δεδο-

³⁹³ ΣτΕ Ολ. 668/2012 και ΣτΕ Ολ. 116/2014.

³⁹⁴ ΣτΕ Ολ. 2287/2015, ΣτΕ Ολ. 1889/2019, 1439/2020.

³⁹⁵ Βλ. την εισαγωγή της Ε. Σαρπ σε Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 11-12. Επίσης, Ευ. Βενιζέλο, Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009-2019, ΕφημΔΔ 6/2019, σελ. 682 επ. Όπως αναφέρει ο Βενιζέλος, δίνοντας το περίγραμμα και τα συμφραζόμενα της ερμηνείας, «Στο σκέλος του οικονομικού Συντάγματος και των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τι συνέβη; Η νομολογία θεώρησε ότι οι κρισιμότερες νομοθετικές παρεμβάσεις ήταν συνταγματικές, ότι τελικά τα μνημόνια είναι ένα κυβερνητικό πρόγραμμα που υιοθετείται από τις κυβερνήσεις» (σελ. 688). Ειδικότερα, ως προς το PSI και την απόφαση 1116/2014 του ΣτΕ, βλ. Ευ. Βενιζέλο, Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση. Η καμπύλη του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σελ. 93 επ. Αυτή η θεμελιώδης μεταβολή των συνθηκών έρχεται να επιδράσει καθοριστικά στο νόημα του κανόνα του γενικού συμφέροντος και στον περιορισμό των περιουσιακών δικαιωμάτων όχι μόνο στη

μένα της αφόρητης εν προκειμένω πίεσης (διαθέσιμες κλίνες ΜΕΘ) στο δημόσιο σύστημα υγείας, όπως και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κορωνοϊού, σύμφωνα με τις εκθέσεις των ειδικών, βρίσκονται στο υπόβαθρο της τεκμηρίωσης της συνάφειας των μέτρων με τον δημόσιο σκοπό της προστασίας της υγείας και τροφοδότησαν τον διάλογο για τη συνταγματικότητα και την αναλογικότητά τους. Η υπαγωγή εν προκειμένω των υγειονομικών συνθηκών στη λέξη «πανδημία», σε συνέχεια των διαπιστώσεων του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και με βάση δεδομένα της κοινής πείρας, είναι η *προϋπόθεση* για τον δικαστή ώστε να προβεί στον νομικό χαρακτηρισμό τους και συναφώς να κρίνει τη συνταγματικότητά τους. Τη στενή αυτή σχέση *κρίσης και δυναμικής ερμηνείας* έχει φωτίσει στη μονογραφία του ο Βλαχόπουλος, καθώς οι έκτακτες πραγματικές περιστάσεις έρχονται, λόγω της απρόοπτης μεταβολής των συνθηκών, να (ανα)προσδιορίσουν την ερμηνεία και την εφαρμογή των συνταγματικών σκοπών³⁹⁶.

σχετική απόφαση του ΣτΕ, και σε εκείνη του Γενικού Δικαστηρίου της ΕΕ, ΕΚΤ. ΓεΔΕΕ της 7ης Οκτωβρίου 2015, Τ-79/13, Alessandro Accorinti κατά ΕΚΤ. Βλ. αναλυτικά *Εν. Πρεβεδούρου*, Η ζημία των ιδιωτών κατόχων ελληνικών χρεογράφων στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης του δημόσιου χρέους δεν καταλογίζεται στην ΕΚΤ. ΓεΔΕΕ της 7ης Οκτωβρίου 2015, Τ-79/13, Alessandro Accorinti κατά ΕΚΤ, ΔτΑ 68/2016, σελ. 435-450. Επιπροσθέτως, οι επιχειρηματίες δεν μπορούν να τρέφουν δικαιολογημένα προσδοκίες ως προς τη διατήρηση μιας υφισταμένης κατάστασης, η οποία μπορεί να μεταβληθεί στο πλαίσιο της άσκησης της εξουσίας εκτίμησης που διαθέτουν τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, τούτο δε ιδίως σε έναν τομέα όπως αυτός της νομισματικής πολιτικής, το αντικείμενο του οποίου απαιτεί συνεχή προσαρμογή ανάλογα με τις διακυμάνσεις της οικονομικής καταστάσεως [ΔΕΚ της 10ης Σεπτεμβρίου 2009, Plantanol, C-201/08, Συλλογή, ΕU:C:2009:539, σκέψη 53 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία: Α]D Tuna, σκέψη 75 ανωτέρω, ΕU:C:2011:153, σκέψη 73: Agrargenossenschaft Neuzelle, σκέψη 75 ανωτέρω, ΕU:C:2013:169, σκέψη 26, και της 19ης Οκτωβρίου 2005, Cofradía de pescadores «San Pedro de Bermeo» κ.λπ. κατά Συμβουλίου, Τ-415/03, Συλλογή, ΕU:T:2005:365, σκέψη 78].

³⁹⁶ Σπ. Βλαχόπουλος, Η δυναμική ερμηνεία, ό.π., σελ. 102 επ.

6.3.1. Η τελολογική ερμηνεία και η προστασία των δικαιωμάτων

Από την άλλη, δεν αποτελεί μόνο θέμα έκτακτων και μεταβλητών συνθηκών η σύνδεση τελολογικής ερμηνείας και σκοπών δημοσίου συμφέροντος. Η ερμηνεία στην επικράτεια των σκοπών αποκτά, περαιτέρω, μια συγκριμένη και ουσιαστική λειτουργία. Σε σχετική μελέτη του ο Δ. Φιλίππου έχει υπογραμμίσει την εγγενή σχέση της τελολογικής ερμηνείας με την πιο αποτελεσματική προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων³⁹⁷. Στα νομολογιακά της δείγματα είναι πάλι εμφανής η σημασία του νομικού χαρακτηρισμού για τη σημασιοδότηση του κανόνα του γενικού συμφέροντος, δηλαδή το βάρος του πραγματικού στην εκτίμηση του δικαστή: Για παράδειγμα, όπως είδαμε, στην αρχή της ισότητας και τη λήψη των θετικών μέτρων διάκρισης, η νομολογία είτε αναζητά την πραγματική υποεκπροσώπηση των γυναικών σε διάφορα πεδία, από το επάγγελμα έως την πολιτική, είτε ανάγει σε κριτήρια νομιμότητας και συνταγματικότητας τις συγκεκριμένες συνθήκες απασχόλησης ή τη «φύση» ενός επαγγέλματος και την άσκηση των καθηκόντων, ώστε να δικαιολογήσει ή όχι τις ποσοτώσεις υπέρ ή κατά των γυναικών. Ο Φιλίππου αναφέρεται στη «φύση» του πράγματος ως στοιχείο της τελολογικής ερμηνείας³⁹⁸ και αυτή η κατηγορία περικλείει μια κρίση σκοπιμότητας. Πρόδηλο είναι επίσης το στοιχείο του πραγματικού και της σκοπιμότητας στο πεδίο του δικαιώματος στην ιδιοκτησία και στη διαπίστωση του «σκοπού» και της δημόσιας «ωφέλειας» μιας αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Την προβληματική αυτή, ως εμβληματικό παράδειγμα ερμηνευτικής ελευθερίας ή αυθαιρεσίας, έχει εκθέσει στη μονογραφία του για το γενικό συμφέρον ο Ευ. Βενιζέλος. Ήδη από τη δεκαετία του '90, η νομολογιακή αναφορά στο γενικό συμφέρον είναι καθοριστική για να προσδιοριστεί η εμβέλεια του δικαιώματος και υποκαθιστά πλήρως την αντίστοιχη γραμματική διατύπωση του άρθρου 17 παρ. 1 Σ.³⁹⁹. Συνδέεται δε πλήρως με τη λειτουργική έννοια της ωφέλειας

³⁹⁷ Δ. Φιλίππου, ό.π., σελ. 675-676.

³⁹⁸ *Ibidem*, ό.π., σελ. 661 επ.

³⁹⁹ Ευ. Βενιζέλος, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 53.

της απαλλοτριώσης για να αναχθεί τελικά σε δημόσιους σκοπούς που εγγράφονται στην ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος (βλ. Τρίτο Μέρος). Στην πραγματικότητα, η προσφυγή στην τελολογική ερμηνεία συνιστά μια ανοικτή διαδρομή για την επικαιροποίηση τόσο του γενικού συμφέροντος, όσο και των ατομικών δικαιωμάτων. Πρόκειται με άλλα λόγια για μια αυτοτελή συνθήκη, κατεξοχήν πραγματολογική και ρευστή, στην οποία τοποθετείται ο ερμηνευτής, που μπορεί λειτουργήσει τόσο στον περιορισμό, όσο και την εκπλήρωση του δικαιώματος.

6.3.2. Το «ίδιο» και το «άλλο»: Οι νομολογιακές ανατροπές

Η σημασία της σκοπιμότητας, όπως αυτή αναδύεται στην τελολογική ερμηνεία των συνταγματικών σκοπών, είναι ακόμη πιο προφανής στην περίπτωση των νομολογιακών ανατροπών, όπου η «ίδια» διάταξη ερμηνεύεται διαφορετικά και μετατρέπεται το νόημα της σε «άλλο», κατά τη γνωστή φιλοσοφική διατύπωση του P. Ricoeur⁴⁰⁰. Ο O. Cayla υποστηρίζει ότι οι νομολογιακές ανατροπές επιβεβαιώνουν την ανυπαρξία των σημασιολογικών εμποδίων στην πράξη της ερμηνείας και κατά συνέπεια της εφαρμογής του δικαίου. Και αυτό γιατί από τη στιγμή που ο ερμηνευτής δεν καθορίζει μόνο το νόημα αλλά και τη δύναμη της πρότασης μπορεί να ερμηνεύσει τον επίμαχο κανόνα δικαίου ως «το ίδιο και το αντίθετό του». Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρει ο Cayla την αναγνώριση της συνταγματικής ισχύος της εμβληματικής Διακήρυξης του 1789 από το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο το 1971. Προσδίδοντας συνταγματική ισχύ –κοινώς κανονιστικότητα– στα άρθρα της Διακήρυξης, το Συμβούλιο προσδιορίζει το νόημα και τη δύναμη, κοντολογίς τη σημασία, των ίδιων ακριβώς συντακτικά και γραμματικά προτάσεων-λέξεων με τον εντελώς αντίθετο τρόπο από το παρελθόν. Οι λέξεις αίφνης αποκτούν νομική δεσμευτικότητα, επειδή ο δικαστής-ερμηνευτής ανακαλύπτει σε αυτές τη βούληση της δέσμευσης και όχι της απλής προτροπής ή ευχής. Επιγραμματικά, η ερμηνεία του συνταγματικού κειμένου εμπεριέχει λογικά και τον προσδιορισμό της συνταγματικότητάς του. Όταν λοι-

⁴⁰⁰ P. Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, Seuil, 1966.

πόν, για παράδειγμα, το άρθρο 55 του γαλλικού Συντάγματος έχει ερμηνευτεί τόσο ως δεσμευτικός νομικός κανόνας όσο και ως απλή συμβουλή είναι πέραν αμφιβολίας, για τον Cayla, ότι δύσκολα μπορεί κανείς, από την παρατήρηση και μόνο της νομικής πραγματικότητας, να αρνηθεί την απόλυτη –σημασιολογική– ελευθερία και κατά συνέπεια την κυριαρχία του ερμηνευτή⁴⁰¹. Όπως επισημαίνει ο Φ. Σπυρόπουλος, η μεταστροφή της νομολογίας δεν «συνεπάγεται πάντοτε ότι η αρχική νομολογία ήταν εσφαλμένη ή ότι εσφαλμένη είναι η νέα. Μπορεί η αρχική νομολογία να ήταν ορθή κατά τον χρόνο που διαμορφώθηκε και η νέα επίσης ορθή κατά τον δικό της χρόνο. Η μεταβολή της έννομης τάξης, η οποία διαρκώς υποδέχεται νέους κανόνες και εκβάλλει ή τροποποιεί παλαιούς, έχει ως αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται νοηματικά και πάγιοι κανόνες»⁴⁰².

Συμπερασματικά στο πεδίο της συνταγματικής ερμηνείας, ιδίως σε ό,τι αφορά την προστασία των δικαιωμάτων μας, η θεωρία, σύμφωνα με τον Ευ. Βενιζέλο, προκρίνει ως κρατούσα την *εξελικτική* ή *δυναμική* ανάγνωση του Συντάγματος. Εξάλλου, «δεν έχει υποστηριχτεί, στην ελληνική τουλάχιστον θεωρία και νομολογία, καμία εκδοχή οριτζιναλισμού, όπως θα λέγαμε, εμμονής στο γράμμα, στο αρχικό νόημα, στην αρχική πρόθεση, στην αρχική κατανόηση του συνταγματικού κειμένου. Είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι το Σύνταγμα έχει ή πάντως πρέπει να επιδιώκει μακροβιότητα, υπερβαίνει τη συγκυρία, εγκιβωτίζει εξελίξεις και ως εκ τούτου, οι έννοιές του, που είναι και σε μεγάλο βαθμό αόριστες ή αποτυπώνουν standards, πρέπει να ερμηνεύονται εξελικτικά»⁴⁰³. Αυτή η θεωρητική στάση, η οποία επιβεβαιώνεται από πληθώρα νομολογιακών παραδειγμάτων, φέρνει, με άξονα τη χρήση της αρχής της αναλογικότητας και την ερμηνεία του γενικού συμφέροντος, εγγύτερα το δημόσιο δίκαιο στην επικράτεια των σκοπών και της

⁴⁰¹ Γ. Καραβοκύρης, Κυριαρχία και ερμηνεία. Αναζητώντας τον «κυρίαρχο λαό», σε: Χ. Παπαχαράλαμπος/Χ. Παπαστυλιανό (επιμ.), Κυριαρχία, Ετερότητα, Δικαιώματα, Ευρασία, 2013, σελ. 21-90 (υποσημ. 72).

⁴⁰² Φ. Σπυρόπουλος, Υπάρχουν ορθές και εσφαλμένες αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις;, ΔΤΑ 74/2017, σελ. 767.

⁴⁰³ Ευ. Βενιζέλος, Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος, ό.π., σελ. 60.

σκοπιμότητας, του *ουσιαστικού/ζωντανού/πραγματικού Συντάγματος* και το «*αποδεσμεύει*» *ερμηνευτικά από την τυπική συνταγματικότητα/νομιμότητα*. Με δυο λόγια, η επικράτηση της αναζήτησης του σκοπού στην ερμηνεία του Συντάγματος είναι μία ακόμη έκφανση της ανάδυσης της λειτουργικής του ανάγνωσης και διάστασης. Το Σύνταγμα του σκοπού υπερέχει εκείνο του *γράμματος*.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ «ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΤΑΞΗ»

ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η μελέτη των συνταγματικών σκοπών έχει ως αφετηρία κρίσιμες μεθοδολογικές παραδοχές για τη σχέση του σκοπού και του κανόνα δικαίου και περαιτέρω για την κανονιστική λειτουργία που αναπτύσσουν οι συνταγματικοί σκοποί, είτε αυτοί κατοχυρώνονται αυτοτελώς σε «προγραμματικές» και «κατευθυντήριες» διατάξεις, είτε αρθρώνονται στην *«passe-partout»* έννοια του γενικού συμφέροντος. Εμβαθύνοντας, συνεπώς, στην έννοια του σκοπού και τη θέση του στο δίκαιο, διαπιστώνουμε ότι, παρότι αυτή στη θετικιστική θεωρία τοποθετείται ουσιαστικά εκτός του ενδιαφέροντος της νομικής επιστήμης, *συνιστά, υπό συγκεκριμένες επιστημολογικές προϋποθέσεις, ένα διακριτό νομικό αντικείμενο*. Μέσα από τη μελέτη του αντικειμένου αυτού και ειδικότερα τη νομολογία, εξετάζουμε σε δεύτερο επίπεδο και τη σχέση μεταξύ γεγονότων και αξιών, η οποία οδηγεί στην αποδοχή της *περιπλοκής* τους, παρά της *αυστηρής* τους διάκρισης (the fact-value complex). Ακολούθως, η προβληματική αυτή μας οδηγεί σε μια κριτική του σύγχρονου συνταγματισμού μέσα από έναν *κριτικό συνταγματικό λόγο* που διεισδύει στην κατανόηση και την εξήγηση των σκοπών, γεγονότων και αξιών.

Με αυτό το μεθοδολογικό και επιστημολογικό υπόβαθρο, το τρίτο και μεγαλύτερο σε έκταση μέρος της μελέτης μας είναι ακόμη πιο «εφαρμοσμένο» και επικεντρώνεται στη σύνθετη σχέση, *εκπλήρωσης και οριοθέτησης*, μεταξύ των συνταγματικών σκοπών και των ατομικών και κοινωνικών μας δικαιωμάτων. Ενώ, συνήθως, οι σκοποί, υπηρετώντας το δημόσιο συμφέρον, αντιμετωπίζονται από τη θεωρία ως μέσα περιορισμού των δικαιωμάτων ή περιορισμού των περιορισμών τους, η βασική μας θέση, η οποία ερείδεται στις προηγούμενες αναλύσεις μας για την κανονιστικότητα των δικαιωμάτων, είναι ότι οι συνταγματικοί σκοποί –με σταθερή αναφορά τους το *γενικό συμφέρον*– αποτελούν *καταρχάς τρόπους εκπλήρωσης των δικαιωμάτων*, ενώ οι ίδιοι οι περιορισμοί που επιβάλλουν είναι αναγκαίοι για τον σεβασμό τους. Όπως ο περιορισμός της ελευθερίας δεν είναι εξωτερικός, αλλά εσωτερικός, ως προς την απόλαυσή της, έτσι και οι

σκοποί που περιέχονται σε συνταγματικές διατάξεις ή παραπέμπουν στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος είναι, σύμφωνα με τη νομολογία, καταρχήν εγγενώς απαραίτητοι για τα δικαιώματα και την απόλαυσή τους.

Κεφάλαιο 1

Οι συνταγματικοί σκοποί ως όροι των δικαιωμάτων

Η σχέση των δικαιωμάτων με τους σκοπούς δεν είναι μονοσήμαντη από κανονιστική άποψη. Στη θεωρία των δικαιωμάτων, ειδικά σε αυτήν που υποστηρίζει την ηθική τους θεμελίωση, αυτά παραπέμπουν σε μια μη τελολογική αντίληψη, καθώς πρόκειται για κανόνες που έχουν αυτοτελή αξία και δεν μπορεί ή δεν πρέπει, για την ακρίβεια, να δικαιολογηθούν λειτουργικά. Από την άλλη, οι συνταγματικοί σκοποί εμπεριέχονται σε διατάξεις που κατοχυρώνουν δικαιώματα, ιδίως τα «παροχικά», και προϋποθέτουν την ανάληψη των θετικών υποχρεώσεων του Κράτους⁴⁰⁴. Αν η πρώτη λειτουργία των συνταγματικών σκοπών είναι η εκπλήρωση των δικαιωμάτων, αυτή δεν νοείται δίχως τη δεύτερη, που είναι ο περιορισμός τους, ιδίως μέσα από την επίκληση της έννοιας του γενικού συμφέροντος, στην οποία και συνάπτονται οι επιμέρους σκοποί.

⁴⁰⁴ Όπως σημειώνει ο Τ. Ζολώτας, με αφορμή τη μελέτη της προστασίας των δικαιωμάτων στην ΕΣΔΑ, «εδώ και αρκετές δεκαετίες, γίνεται δεκτό, τουλάχιστον στον ευρωπαϊκό χώρο, ότι η ενέργεια των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν είναι αποκλειστικά αμυντική ούτε περιορίζεται στη σχέση μεταξύ κράτους-πολίτη. Αναγνωρίζεται πως το κράτος υπέχει, επιπλέον, την υποχρέωση να λαμβάνει μέτρα προκειμένου να προστατεύσει τα πρόσωπα που υπόκεινται στην εξουσία όχι από τη δράση των ίδιων των οργάνων του, αλλά από κινδύνους τους οποίους προκαλούν, κυρίως, ιδιώτες, αλλά και άλλα κράτη ή φυσικά φαινόμενα». Τ. Ζολώτας, Η προστατευτική λειτουργία των ατομικών δικαιωμάτων κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, Σάκκουλας, 2018, σελ. 2. Για τη θεωρία αυτή βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία, την ανάλυση της Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Γενική Θεωρία Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο, Σάκκουλας, 2018, σελ. 274-279, και από τη ξενόγλωσση F. Sudre, Droit européen et international des droits de l'homme, PUF, 2008, σελ. 245-263, και J.-Fr. Renucci, Droit européen des droits de l'homme, LGDJ, 2002, σελ. 517-518. Τα συναφή ζητήματα τίθενται υπό ευρύτερη οπτική από τον Π. Μαντζούφα, Ασφάλεια και πρόληψη στην εποχή της διακινδύνευσης: Εισαγωγικά ερωτήματα και προβληματισμοί για το συνταγματικό κράτος, σε: Τιμητικός Τόμος Συμβουλίου της Επικρατείας-75 χρόνια, Σάκκουλας, 2004, σελ. 55-72, καθώς και Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Σάκκουλας, 2006, σελ. 79 επ., 93 επ., 140 επ.

1.1. Οι συνταγματικοί σκοποί ως προϋποθέσεις αποτελεσματικότητας των δικαιωμάτων

Οι συνταγματικοί σκοποί ήδη προαναγγέλλουν, με τη διατύπωσή τους, την κατεύθυνση για την εκτέλεση μιας συγκεκριμένης πράξης: π.χ. το Κράτος «μεριμνά» για την κοινωνική ασφάλιση (άρθρο 22 παρ. 5 Σ.) και την υγεία των πολιτών (21 παρ. 3 Σ.), ενώ η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που τη στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο «ειδικής φροντίδας» (21 παρ. 4 Σ.) και ο σχεδιασμός και η εφαρμογή δημογραφικής πολιτικής, καθώς και η λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων, αποτελεί «υποχρέωση» του (21 παρ. 5 Σ.), όπως βέβαια, σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 1 Σ. και ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου (και μάλιστα «πρωταρχική», όπως ρητά αναφέρει η διάταξη). Παράλληλα, στο άρθρο 24 Σ. ορίζεται ότι η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί «υποχρέωση» και για τη «διαφύλαξη» της το Κράτος παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας. Σύμφωνα με το άρθρο 16 παρ. 1 Σ., η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες, ενώ η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί «υποχρέωση» του Κράτους. Παράλληλα, στην παρ. 2 ορίζεται ότι η παιδεία αποτελεί βασική «αποστολή» του Κράτους και έχει «σκοπό» την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική «αγωγή» των Ελλήνων, την «ανάπτυξη» της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη «διάπλασή» τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες. Στις σημειολογικές αυτές παραλλαγές των σκοπών μπορεί κανείς, εκ πρώτης, να διαγνώσει και τον χαρακτήρα, όπως και την ένταση, της κρατικής παρέμβασης στο πεδίο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

Από τις παραπάνω συνταγματικές διατάξεις, καθίσταται σαφές ότι η υποχρέωση του Κράτους να προβεί σε μια σειρά από θετικές ενέργειες, όπως την «προστασία» ή τη «διαφύλαξη» ή την «ανάπτυξη» ή την «αγωγή» κ.λπ. συναρτά άμεσα και αναπόσπαστα τους συνταγματικούς σκοπούς με την εκπλήρωση των αντίστοιχων δικαιωμάτων και συνταγματικών ελευθεριών (όπως π.χ. την αξία του ανθρώπου, την προστασία του περιβάλλοντος, το δικαίωμα στην εκπαίδευ-

ση, το δικαίωμα στην ασφάλιση κ.ά.). Οι σκοποί δεν ταυτίζονται με το εκάστοτε δικαίωμα, αλλά αναλύονται σε μια κανονιστική «δέσμευση», η οποία γνωρίζει διάφορες διαβαθμίσεις ως προς το περιεχόμενο της κανονιστικότητάς της: π.χ. το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση προϋποθέτει τη «μέριμνα του Κράτους», ήτοι εκχωρεί στον νομοθέτη η ίδια η αναγνώριση του σκοπού ευρύτερα περιθώρια διακριτικής ευχέρειας, σε σχέση για παράδειγμα με την υποχρέωση του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου, που έχει ως κανονιστική συνέπεια την «απαγόρευση» της προσβολής του δικαιώματος από τυχόν ενέργειες της κρατικής εξουσίας ή των ιδιωτών.

Οι παραπάνω διατυπώσεις δείχνουν ότι οι συνταγματικοί σκοποί στρέφονται «προς» την εκπλήρωση ενός δικαιώματος και όχι «κατά» των δικαιωμάτων⁴⁰⁵. Αποτελούν κατευθυντήριες γραμμές και προγραμματικές δεσμεύσεις για τον νομοθέτη, ο οποίος υποχρεούται να εκτελέσει την εντολή, ανάλογα με τη μορφή που παίρνει η τελευταία στο συνταγματικό κείμενο, επιλέγοντας, ωστόσο, ο ίδιος τα μέσα τα οποία θα χρησιμοποιήσει. Σε αυτή την περιορισμένη, ενόψει του δικαστικού ελέγχου και της αρχής της αναλογικότητας, ελευθερία των μέσων απέναντι στους σκοπούς θεμελιώνεται η πολιτική του νομοθέτη στο πεδίο των δικαιωμάτων, ιδίως σε συνάρτηση με το *Κράτος Πρόνοιας* ή, στην εποχή των *διακινδυνεύσεων*, το *Κράτος πρόληψης/προφύλαξης*, το οποίο και αναδύεται ολόένα και πιο έντονα μέσα από το πλέγμα της προστασίας των δικαιωμάτων. Εξάλλου, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια, η ίδια η *συνοχή* της έννομης τάξης προϋποθέτει μια *τελολογία* της, η οποία εκφράζεται παραδειγματικά στην κατοχύρωση της προστασίας της δημόσιας τάξης, ώστε τελικά να προστατευθεί (και) η ίδια η ελευθερία, ως «πρωταρχικός θεσμός»⁴⁰⁶.

Κοντολογίς, η «τάξη» δεν συνιστά το μοναδικό αξιακό θεμέλιο, όμως τίθεται ως η αξεπέραστη προϋπόθεση για τον σεβασμό των δικαιωμάτων, ως ένας *υπαρξιακός σκοπός του δικαίου*. Δίχως τη διασφάλιση της τάξης, με όλες τις πα-

⁴⁰⁵ Είναι για την ακρίβεια, όπως έχουμε αναφέρει, «conditions d'effectivité» των δικαιωμάτων, *P. de Montalivet*, ό.π., σελ. 19.

⁴⁰⁶ Βλ. *N. Ochoa*, *La régulation, ersatz de police administrative spéciale*. 2017, διαθέσιμο στο: <https://shs.hal.science/halshs-01534838/document>.

ραλλαγές της, είναι προφανές ότι δεν μπορεί να εγγυηθεί το Κράτος τις ελευθερίες μας, όποια και αν είναι η ηθικοπολιτική τους αναγωγή (ελευθερία, ισότητα, κ.ο.κ.). Η προστασία της (δημόσιας) τάξης τίθεται ως σκοπός συνταγματικός, τόσο στο θετικό δίκαιο, όσο και στη νομολογία, που προηγείται κάθε άλλου σκοπού και καταδεικνύει τη σημασία της ίδιας της έννοιας για την πραγματική και λυσιτελή εκπλήρωση των δικαιωμάτων. Με άλλα λόγια, ο σκοπός με την κανονιστική του επίδραση εγγυάται ότι ο κανόνας του δικαιώματος θα μπορεί όντως να έχει έννομες συνέπειες και πραγματικά αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα αυτά δεν είναι προδιαγεγραμμένα από τον συντακτικό νομοθέτη, όμως ο τυπικός και κανονιστικός νομοθέτης υποχρεούται σε κάθε περίπτωση να «στραφεί» και να «λειτουργήσει» προς αυτά.

Σε αυτή την οπτική, η κανονιστική λειτουργία των σκοπών έρχεται να ενδυναμώσει, αφενός την κανονιστικότητα των δικαιωμάτων, όπως βέβαια και την εφαρμοσιμότητά/αποτελεσματικότητά τους με τους κελσενικούς όρους, δηλαδή ως *συστατικού στοιχείου* της κανονιστικότητας⁴⁰⁷. Κι αυτό διότι δίχως τη δέσμευση του Κράτους και μάλιστα στο επίπεδο του Συντάγματος, υπό μάλιστα την «επαυξημένη» του εκδοχή⁴⁰⁸ (στο περιβάλλον του «πολυεπίπεδου» συνταγματισμού⁴⁰⁹), για την ανάληψη συγκεκριμένων ενεργειών, ενόψει της επίτευξης των

⁴⁰⁷ T. Hochmann. Efficacité et validité de l'ordre juridique, σε: T. Hochmann/X. Magnon/R. Ponsard (επιμ.), Un classique méconnu: Hans Kelsen, Mare et Martin, 2019, σελ. 285 επ.

⁴⁰⁸ Βλ. για την έννοια του «επαυξημένου Συντάγματος» (augmented constitution) *Ev. Βενιζέλος*, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, ό.π. σελ. 12, αναλυτικότερα, *Ev. Βενιζέλος*, Η Δημοκρατία μεταξύ Συγκυρίας και Ιστορίας. Προσδοκίες και κίνδυνοι από την αναθεώρηση του Συντάγματος, Πατάκη 2018, σελ. 359 επ., *Ev. Venizelos*, From the Relativization of the Constitution to the "Augmented Constitution", ό.π., σελ. 973 επ.

⁴⁰⁹ Βλ. *Ε. Κοντιάδη*, Δώδεκα Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, ό.π., σελ. 24 επ. Σύμφωνα με τον *I. Pernice*, «Ο όρος "πολυεπίπεδος" συνταγματισμός φαίνεται να υπονοεί μια ιεραρχία. Κι όμως, το υπερεθνικό ως πρόσθετο συνταγματικό επίπεδο δεν είναι ιεραρχικά ανώτερο ή κατώτερο από το Εθνικό Σύνταγμα· τα δύο αντιπαρατίθενται και αλληλοσυμπληρώνονται με μια πλουραλιστική έννοια. Το Ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δίκαιο δεν είναι ξεχωριστό, αλλά βασίζεται στα εθνικά Συντάγματα. Ευρωπαϊκό και Εθνικό Συνταγματικό Δίκαιο είναι με πολλούς τρόπους συνυφασμένα και αλληλένδετα, αποτελούν ένα σύστημα δικαίου, μια ενότητα στην ουσία, παράγοντας, ιδανικά, μια

αποτελεσμάτων που επιτάσσουν οι σκοποί, η κανονιστικότητα του δικαιώματος θα παρέμενε ατελής, όχι μόνο γραμματολογικά, αλλά ουσιαστικά, στην πράξη.

Αυτή δε η κανονιστική λειτουργία των σκοπών καταδεικνύει και τον πολυδιάστατο ρόλο του γενικού/δημοσίου συμφέροντος, τον οποίο και εξειδικεύουν και ο οποίος την ίδια στιγμή τούς προσδίδει δύναμη και νομιμοποίηση. Ενώ παραδοσιακά, στη συνταγματική θεωρία και κυρίως στη νομολογία, το γενικό συμφέρον αντιμετωπίζεται ως περιορισμός των περιορισμών των δικαιωμάτων ή ως άμεσος περιορισμός τους⁴¹⁰, η *ανατομία του διά των ποικίλλων συνταγματικών*

μοναδική νομική λύση σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση», Πολυεπίπεδος συνταγματισμός και η κρίση της δημοκρατίας στην Ευρώπη, constitutionalism.gr 06.03.2015. Βλ. για την περιπλοκή αυτή των εννόμων τάξεων στο πεδίο των δικαιωμάτων *Χ. Ακριβοπούλου*, Τα δικαιώματα στην εθνική και υπερεθνική έννομη τάξη: Ο πλουραλισμός των σύγχρονων δικαιωμάτων και η πολλαπλή τους λειτουργία, ΤοΣ 3/2017, σελ. 663 επ.

⁴¹⁰ Σύμφωνα με τους *Σπ. Βλαχόπουλο* και *Κ. Χρυσόγονο*, η θέση των δικαστηρίων ότι οι περιορισμοί των δικαιωμάτων «δικαιολογούνται εξ αποχρώντων λόγων γενικότερου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος» είναι κάποιες φορές προβληματική, διότι η έννοια του δημοσίου συμφέροντος φαίνεται να λειτουργεί οιονεί ως γενική αρχή περιορισμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων: Ενώ δηλαδή φαίνεται ότι η επιβολή του συγκεκριμένου περιορισμού θα ήταν δυνατόν να θεμελιωθεί στην ανάγκη προστασίας άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων ή συνταγματικών επιταγών, ή ακόμη ότι το περιοριστικό μέτρο δεν θίγει καν το πεδίο προστασίας του δικαιώματος, ο δικαστής αρκείται σε μια αξιωματική διατύπωση περί «γενικού συμφέροντος», Βλ. *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 123. Αυτή τη διαπίστωση αξιοποιεί η *Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου*, η οποία επισημαίνει ότι «Το κοινωνικό κράτος δικαίου παραμένει φιλελεύθερο, όμως εγκαταλείπει τον ρόλο του “νυχτοφύλακα” και παρεμβαίνει, διαπλαστικά, με σκοπό να κατευθύνει, να προγραμματίζει και να ρυθμίζει την παραγωγική διαδικασία και να διαμορφώνει δικές του πολιτικές παρεμβάσεις σε διάφορους τομείς της οικονομίας, της παιδείας, της υγείας, της απασχόλησης, της κοινωνικής προστασίας, του περιβάλλοντος των εργασιακών σχέσεων κ.λπ. Έτσι, ο περιορισμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορεί να αποσκοπεί στην εξομάλυνση των κοινωνικών συγκρούσεων και στην οικονομική ανάπτυξη του κράτους με στόχο την προστασία του κοινωνικού συνόλου και όχι μόνον του ατόμου. Η εξέλιξη αυτή αντανακλά και στην έννοια του δημοσίου ή γενικού συμφέροντος, που μετασηματίζεται σε συμφέρον του κοινωνικού συνόλου, όπως άλλωστε εκφράζεται και στο άρθρο 25 του Συντάγματός μας». Βλ. *Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου*, *Συνταγματική Θεωρία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*. Θεμέλια για τον μετασηματισμό του δικαίου, Πατάκης, 2021, σελ. 520.

σκοπών φανερώνει ότι συνιστά καταρχάς προϋπόθεση εκπλήρωσης και αποτελεσματικής απόλαυσης των δικαιωμάτων που θεραπεύει. Αυτή ακριβώς η λειτουργία του γενικού συμφέροντος –όπως και της αρχής της αναλογικότητας– συνάδει με την αντίληψη των συνταγματικών δικαιωμάτων, όπως επισημαίνει ο R. Alexy, ως «εντολών βελτιστοποίησης», δηλαδή ως αρχών που επιτάσσουν τον υψηλότερο βαθμό υλοποίησης σε σχέση με τις υφιστάμενες νομικές και πραγματικές δυνατότητες⁴¹¹. Η «πραγμάτωση», λοιπόν, των δικαιωμάτων εντός μιας ορισμένης συνθήκης παραπέμπει στην πολιτική του γενικού συμφέροντος από τη μεριά του Κράτους, σε συνδυασμό, προφανώς, στο Κράτος Δικαίου με τη δικαστική ερμηνεία.

1.2. Οι συνταγματικοί σκοποί ως όρια των δικαιωμάτων

Η αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων δεν νοείται, ωστόσο, παρά μόνο μέσα σε ένα σύστημα επάλληλων περιορισμών. Στη θεωρία των δικαιωμάτων αυτό αποκαλείται *πρακτική εναρμόνιση*. Σύμφωνα με την Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, «σε περίπτωση που περισσότερα συνταγματικά αγαθά έρχονται σε σύγκρουση, αυτή δεν θα πρέπει να επιλύεται με τον παραμερισμό του ενός χάριν του άλλου, αλλά θα πρέπει όλα τα αγαθά αυτά να οριοθετηθούν προς το σκοπό της επίτευξης της μέγιστης αποτελεσματικότητας και των δύο»⁴¹². Από την άλλη, κανονιστικά, η θεώρηση αυτή μάλλον εξωραϊζει την περιοριστική λειτουργία των περιορισμών και ειδικά το βάρος της αόριστης έννοιας του γενικού συμφέροντος που επιδρά καθοριστικά στο καθεστώς της προστασίας των δικαιωμάτων.

Έτσι, η σχέση δικαιωμάτων και σκοπών, εφόσον οι δεύτεροι προβάλλουν ως «προϋποθέσεις αποτελεσματικότητας» των πρώτων, καθίσταται μια σχέση *αμοιβαίας οριοθέτησης*. Για παράδειγμα, ο σκοπός της προστασίας της δημόσιας

⁴¹¹ Βλ. αναλυτικά R. Alexy, On the Structure of Legal Principles, Ratio Juris, vol. 13, no. 3, 2000, σελ. 294-304, διαθέσιμο στο: <https://irjs.pantheonsorbonne.fr/sites/default/files/inline-files/2000%2C%20Alexy%2C%20On%20the%20structures%20of%20legal%20principles.pdf>.

⁴¹² Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, ό.π., σελ. 51.

υγείας στην περίοδο της πανδημίας, δηλαδή η αποτελεσματική εκπλήρωση του ατομικού (άρθρο 5 παρ. 5 Σ.) και του κοινωνικού δικαιώματος (άρθρο 21 παρ. 3 Σ.) στην υγεία προϋποθέτει τον περιορισμό, δια της επίκλησης του γενικού συμφέροντος ως νομιμοποιητικού λόγου, των άλλων δικαιωμάτων, όπως της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 13 παρ. 1 Σ.) ή της ελευθερίας κίνησης και της ελευθερίας της συνάθροισης (άρθρο 11 Σ.). Στην απόφασή του για την 4ημερη απαγόρευση των συναθροίσεων για τον εορτασμό του Πολυτεχνείου, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι «το δικαίωμα στην υγεία συνίσταται στην *υποχρέωση του Κράτους προς παροχή στους πολίτες υπηρεσιών υγείας υψηλού επιπέδου και, γενικώς, στην υποχρέωσή του προς λήψη των αναγκαίων εκάστοτε θετικών μέτρων που αποβλέπουν στην προστασία της υγείας τους, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η δημόσια υγεία, υπό την έννοια της πρόληψης των νοσημάτων και της προαγωγής της υγείας των πολιτών, στους οποίους, εξάλλου, παρέχεται δικαίωμα να απαιτήσουν από το Κράτος την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρέωσής του*», κοινώς αναγγέλλει την υποχρέωση εκπλήρωσης ενός σκοπού που καθιστά αποτελεσματική την απόλαυση του δικαιώματος. Για να επιτευχθεί αυτός ο συνταγματικός σκοπός, σύμφωνα πάντα με το Δικαστήριο, «το Κράτος, με γνώμονα την αρχή της προφύλαξης, οφείλει να λάβει όλα τα κατάλληλα και απαραίτητα μέτρα για τον περιορισμό της διάδοσης της ασθένειας και, κατ' επέκταση, τη μείωση της πίεσης που ασκείται επί των υπηρεσιών υγείας, έως ότου εξευρεθεί επιστημονικώς τεκμηριωμένη λύση αποτελεσματικής αντιμετώπισής της, οι δε πολίτες έχουν δικαίωμα να απαιτήσουν την πραγμάτωση της σχετικής υποχρέωσης του Κράτους» και ειδικότερα, «τα μέτρα αυτά μπορεί μάλιστα να συνιστούν ακόμα και σοβαρή επέμβαση στην απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως είναι η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, η ελευθερία κίνησης και η ιδιωτική του ζωή»⁴¹³. Σε αυτή τη σύντομη δικαστική αφήγηση, περιγράφεται εύγλωττα η αντίληψη των συνταγματικών σκοπών (και) ως ορίων των δικαιωμάτων, διότι έτσι και μόνον διασφαλίζεται εν

⁴¹³ Βλ. ΣτΕ Ολ. 1681/2022.

τέλει η αποτελεσματική τους προστασία συνολικά, ως ένα κανονιστικό σύστημα και όχι ως διακριτές ψηφίδες.

Σε κανονιστικό επίπεδο, η οριοθέτηση συνταγματικών σκοπών και δικαιωμάτων γίνεται καταρχάς δια της αναγωγής του γενικού συμφέροντος σε *οριζόντιου μετα-κανόνα* πάνω στα επιμέρους δικαιώματα. Όταν π.χ. η προστασία της δημόσιας υγείας ή της δημόσιας τάξης υπερέχει έναντι της απόλαυσης ενός άλλου δικαιώματος, το οποίο μοιραία θα περιοριστεί, αυτό συντελείται ακριβώς επειδή ο συνταγματικός σκοπός της εκπλήρωσης του δικαιώματος στην υγεία ή στην ασφάλεια αποκτά την *κανονιστική δύναμη* της θεραπείας ενός υπέρτερου γενικού συμφέροντος, το οποίο στη συγκυρία επικρατεί των ιδιωτικών συμφερόντων των κοινωνιών. Από αυτή την άποψη, το γενικό συμφέρον στο οποίο «επισυνάπτεται» ο σκοπός δεν έχει καθεαυτό, ως νόρμα, διαφορετικό περιεχόμενο, αλλά λειτουργεί ως ο *πολλαπλασιαστής* της κανονιστικής δύναμης του δικαιώματος το οποίο εκπληρούται, ώστε αυτό να κριθεί, από τον δικαστή, ως υπέρτερο έναντι του άλλου δικαιώματος. Για αυτό και στην πρόσφατη βιβλιογραφία, ιδίως με αφορμή τις κρίσεις, αναδεικνύεται η έννοια των *υπερ-σκοπών δημοσίου συμφέροντος*⁴¹⁴, που στην πραγματικότητα δεν αποδίδουν κάποια αλλαγή στο κανονιστικό νόημα των σχετικών δικαιωμάτων, αλλά τη *ριζική μεταβολή στο πεδίο της δύναμής τους*, αυτής που στο συγκεκριμένο τελικά καθορίζει, πέρα από τις λέξεις του Συντάγματος, και τη σημασία τους.

⁴¹⁴ Σύμφωνα με τον Χ. Ανθόπουλο, στην περίοδο της πανδημίας είχαμε «μια «προ-δομημένη στάθμιση των αγαθών με αναγνώριση της υπεροχής των αγαθών της ζωής και της υγείας έναντι όλων των άλλων συνταγματικών αγαθών». Βλ. *Ιδίου*, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στη μεταπολιτευτική συνταγματική εμπειρία. Το Σύνταγμα του 1975, η αναθεώρηση του 2001 και οι μεγάλες κρίσεις, ό.π., σελ. 748-749.

Κεφάλαιο 2

Οι συνταγματικοί σκοποί ως θετικές υποχρεώσεις του Κράτους

Στη συνταγματική τους κατοχύρωση, οι σκοποί συνδέονται στενά με τα κοινωνικά δικαιώματα και τις κατευθύνσεις που δίνουν στον νομοθέτη για την υλοποίησή τους. Όπως σημειώνει η Ιφ. Καμτσίδου στη μονογραφία της για την επιφύλαξη του νόμου, οι παραπομπές του Συντάγματος στον νόμο συνιστούν *ουσιαστικές εντολές* στον νομοθέτη για την εκπλήρωση των δικαιωμάτων, *ανάλογα με τη νομική τους φύση*⁴¹⁵. Στο πεδίο αυτό, η κανονιστικότητα των σκοπών ενεργοποιεί το ερώτημα για την κανονιστικότητα των ίδιων των κοινωνικών δικαιωμάτων και, ιδίως, για το πρακτικό αντίκρισμα των θεωριών του κοινωνικού κεκτημένου και του πυρήνα του δικαιώματος σε σχέση με τη ρήτρα του εφικτού ή αλλιώς την ένσταση του Μενίππου («ουκ αν λάβεις παρά του μη έχοντος»)⁴¹⁶. Από τη μια, η θεώρηση του κανόνα ως αυτόνομου «θεσμικού γεγονότος» ή των περιορισμών του ως υποκείμενων στις σταθερές δικαιοκρατικές εγγυήσεις του σύγχρονου συνταγματισμού και, συναφώς, η σχετική ή ολική αποδέσμευσή του από τη

⁴¹⁵ Συνεπώς, η επιφύλαξη του νόμου ορίζεται από την Ιφ. Καμτσίδου ως «πρόκειται για μια εντολή διαρρύθμισης της προσωπικής ελευθερίας στην ευρεία της έννοια και της ιδιοκτησίας, ώστε να διαφυλάσσονται ή να δημιουργούνται συνθήκες αυτοπροσδιορισμού όλων των μελών του κοινωνικού συνόλου και να θωρακίζονται νομικά οι σχέσεις του ατόμου που το καθιστούν φορέα ίσης αξιοπρέπειας με τους συνανθρώπους του. Το σύγχρονο αυτό νόημα της επιφύλαξης του νόμου, που προκύπτει από τη νομική σημασία που διαθέτουν οι σχετικές ελευθερίες, δεσμεύει τον νομοθέτη και παρέχει στον δικαστή ουσιαστικά κριτήρια για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νομοθετικών μέτρων». Βλ. *Ιφ. Καμτσίδου*, Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, ό.π., σελ. 336.

⁴¹⁶ Βλ. αναλυτικά *Σ. Ρίζο*, Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «ουκ αν λάβεις παρά του μη έχοντος», ό.π., σελ. 289 επ. και τις σχετικές αναλύσεις του *Κ. Γιαννακόπουλου*, ο οποίος εστιάζει στην εργαλειοποίηση της ρήτρας για τον περιορισμό των δικαιωμάτων σε καιρό κρίσης, Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο», ό.π., σελ. 417 επ.

ρήτρα του εφικτού, το οποίο αποτιμάται ως *ιδεολόγημα* κατά των κοινών παροχών, όπως, όμως, ιδεολογικός μπορεί να αποδειχθεί ακριβώς και ο πυρήνας του δικαιώματος, ως επιχείρημα ελάχιστης προστασίας, εις βάρος της προστασίας της ισότητας ενώπιον του νόμου ή της κανονιστικότητας του κοινωνικού Κράτους, αποδυναμώνει το στοιχείο του πραγματικού. Υπ' αυτή την έννοια, από την κλασική θεωρία περί σχετικής αυτονομίας του κανόνα δεν συνάγεται ότι το κανονιστικό δεν διατηρεί επαφή με το πραγματικό, αλλά ότι *δεν μπορεί να συρρικνωθεί απολύτως σε αυτό*, καθώς σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο προφανώς καταλύεται ο ίδιος ο κανόνας. Εξού και η περίφημη επιφύλαξη στη συνταγματική θεωρία (και μάλιστα σε αυτήν που αποδέχεται τη σχετική αυτονομία του κανόνα δικαίου), όπως στον Α. Μάνεση, για τη συνταγματική κατοχύρωση των παροχικών δικαιωμάτων και η αναγνώριση της ευρείας διακριτικής ευχέρειας στη νομοθετική εξουσία, αυτή που κατά κανόνα επικαιροποιεί, ιστορικά, λογικά, και τελολογικά το συνταγματικό κείμενο. Ωστόσο, το ζήτημα της θεμελίωσης των κοινωνικών, και όχι μόνο, δικαιωμάτων, δεν είναι απλά εμπειρικό, αλλά έχει και μια κρίσιμη για την ίδια τη λειτουργία του κανόνα δικαίου διάσταση, η οποία προηγείται μεθοδολογικά και αναδεικνύεται με αφορμή την εκπλήρωση των σκοπών και τα μέσα που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης. Η ερμηνεία ενός κοινωνικού δικαιώματος – αλλά και οποιουδήποτε δικαιώματος – η οποία εμμένει (γραμματικά, λογικά ή ακόμη και τελολογικά) στο νόημα της διάταξης, δίχως να λαμβάνει υπόψη επαρκώς το πραγματικό, ως απαραίτητο εξίσου συστατικό της στοιχείο, μπορεί ενδεχομένως να παραμένει δογματικά πιστή σε έναν αξιακό συνταγματισμό⁴¹⁷, πέρα

⁴¹⁷ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλο, ο οποίος σημειώνει ότι «η υπεραξιοποίηση των πραγματιστικών επιχειρημάτων, όπως αυτού της επιφύλαξης του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων, ενέχει τον κίνδυνο σοβαρών αυθαιρεσιών. Και τούτο, κυρίως διότι, εμφανίζοντας ως αυτονόητη την εργαλειοποίηση του δικαίου από μονοσήμαντες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αναλύσεις, αυτή η υπεραξιοποίηση παραγνωρίζει τη σχετική αυτονομία του δικαίου, η οποία αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο του Συνταγματικού Κράτους Δικαίου», ό.π., σελ. 420. Σύμφωνα με τον Μάνεση, «η νομικοπολιτική υπερδομή –δίκαιο και κράτος– δεν είναι παθητικός δέκτης των επιδράσεων της κοινωνικοοικονομικής υποδομής, αλλά αντενεργεί και αυτή λειτουργώντας αναδραστικά. Ακόμη περισσότερο: δεν υπάρχει, ειδικότερα, ούτε χρονική ούτε λογική προτεραιότητα μεταξύ οικονομίας

από σταθμίσεις, ερμηνείες και δικαιοπολιτικές εκτιμήσεις, αλλά την ίδια στιγμή (αυτο)περιορίζεται σε μια μάλλον *αλυσιτελή αυτοαναφορικότητα*, καθώς η υποτίμηση του πραγματικού την υποβιβάζει τελικά σε μια ατελή λεκτικά πράξη, σε μια ερμηνεία δίχως καμία δυνατότητα επιτέλεσης ή, σε απλά νομικά, σε μια *lex imperfecta*⁴¹⁸.

Στο πεδίο του Κοινωνικού Κράτους και του Κράτους Πρόνοιας⁴¹⁹, η έννοια του σκοπού έχει την πιο *καθαρή* της διάσταση, ως μια προγραμματική ρύθμιση συμπεριφορών και *εντολή-πλαίσιο* στον νομοθέτη για την υλοποίηση της δημόσιας πολιτικής. Συνιστά δηλαδή τον *ιδεότυπο των συνταγματικών σκοπών* και συμπυκνώνει τόσο τη θετική διάσταση της υποχρέωσης, όσο και την εξουσιοδοτική τους λειτουργία, της αναγνώρισης της αρμοδιότητας στη νομοθετική εξουσία, που καθίσταται ο αποδέκτης των κανόνων, διαθέτοντας μάλιστα ευρύτατο περιθώριο διακριτικής ευχέρειας για την εφαρμογή τους. Η πολιτική διάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων που επικαθορίζει κρίσιμα το νομικό τους περιεχό-

και δικαίου. Διότι υποδομή και υπερδομή (“βάση” και “εποικοδόμημα”) συναρθρώνονται σε μια ολότητα: την όλη δομή του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, η οποία “αυτοϊσορροπείται” με την άενη λειτουργία διαλεκτικών σχέσεων αμοιβαίας ανάδρασης –αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης– σε όλα τα επίπεδα των στοιχείων που τη συνθέτουν, επειδή ακριβώς αυτά διαθέτουν μία σχετική αυτονομία, όπως συμβαίνει και με το δίκαιο» (σελ. 70). Α. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τομ. Ι, Σάκκουλας, 1980, σελ. 55 επ.

⁴¹⁸ Γ. Καραβοκύρης, Η «κριση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., σελ. 359.

⁴¹⁹ Ε. Κοντιάδης, Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα, Συμβολή στην ερμηνεία των μορφών συνταγματοποίησης της κοινωνικής προστασίας, (πρόλογος Δ. Θ. Τσάτσου), Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1997, Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα, Παπαζήσης, 2006. Όπως επισημαίνει ο Κοντιάδης, «Το κράτος πρόνοιας αποτελεί εκείνη τη μορφή κράτους που συμπεριλαμβάνει μεταξύ των θεμελιωδών σκοπών του την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης και παρεμβαίνει στον οικονομικό χώρο προκειμένου να αναδιανείμει στους πολίτες ένα μερίδιο του εθνικού εισοδήματος και να εγγυηθεί ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης», Ε. Κοντιάδης, Όψεις αναδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη, Σύγχρονες τάσεις και προσαρμογή της ελληνικής διοίκησης, Αντ. Σάκκουλας, 1997, σελ. 29 επ., Γ. Κατρούγκαλος, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής: θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1998.

μενο, καθώς και την αναγωγή τους, ως προς το ζήτημα της αρμοδιότητας, στον νομοθέτη⁴²⁰, όπως βέβαια και την αναφορά τους, όχι μόνο στο αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά και της *ισότητας*⁴²¹. Η *πολιτικότητα* των κοινωνικών δικαιωμάτων, ιδίως σε περιόδους κρίσεων που οδηγούν την πολιτική εξουσία σε επιλογές διόλου αυτονόητες –το αντίθετο, μάλλον συγκρουσιακές– για την εκπλήρωσή τους, αναδεικνύει και τη σημασία που έχουν οι συνταγματικοί σκοποί, ως κατευθυντήριες διατάξεις. Αυτή επιδρά τόσο *ουσιαστικά*, όσο και *διαδικαστικά*, στο καθεστώς των παροχικών δικαιωμάτων. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η ισχυρή πίεση που δέχθηκαν τα κοινωνικά δικαιώματα στην κρίση, όπως και τα δικαιώματα συνολικά στην πανδημία, είχε ως αποτέλεσμα τη νομολογιακή έμφαση στην αιτιολογία και την επιστημονική τεκμηρίωση των επίμαχων μέτρων του περιορισμού τους.

⁴²⁰ Βλ. για τη γνωστική αρμοδιότητα του νομοθέτη *G. Karavokyris*, *The Role of Judges and Legislators in the Greek Financial Crisis: A Matter of Competence*, σε: *L. Papadopoulou/I. Pernice/J. H.H. Weiler* (επιμ.), *Legitimacy Issues of the European Union. Lessons from the financial crisis*, Dimitris Tsatsos in memoriam, Nomos-Hart, 2016, σελ. 149-169.

⁴²¹ Σύμφωνα με τη Λ. Παπαδοπούλου τα κοινωνικά δικαιώματα παραπέμπουν στην πολιτική περισσότερο παρά στην καθαρά νομική τους φύση και υπ' αυτή την έννοια το πραγματικό είναι εξαιρετικά κρίσιμο για τη δικαιοδοτική κρίση ως προς την ικανοποίησή τους. Βλ. ειδικότερα, *L. Papadopoulou*, *The justiciability of 'social rights': evidence from crisis-ridden Greece*, σε: *M. González Pascual/A. Torres Pérez* (επιμ.), *Social Rights and the European Monetary Union*, Edward Elgar Publishing, 2022, σελ. 162-185. Ο Α. Καϊδατζής υπογραμμίζει ότι «οι συνταγματικοί κανόνες δεν υπάρχουν κάπου έτοιμοι απλώς περιμένοντας τον εφαρμοστή τους. Και, τουλάχιστον όσον αφορά τα δικαιώματα, δεν τίθενται άπαξ και δια παντός από το συντακτικό νομοθέτη. Το Σύνταγμα δεν "είναι", αλλά "γίνεται". Προσδιορίζεται και επαναπροσδιορίζεται διαρκώς, σε έναν αέναο διάλογο μεταξύ των οργάνων της πολιτείας, αλλά και των πολιτικών δυνάμεων και των πολιτών. Η συνταγματική ερμηνεία είναι ένα διαρκές εγχείρημα στο οποίο συνεισφέρουν πολλά μυαλά. Αυτό ισχύει βεβαίως κατεξοχήν για εκείνα τα δικαιώματα, ιδίως τα κοινωνικά, τα οποία ανάγονται σε περιεχόμενο δημόσιων πολιτικών, δηλαδή αποτελούν αντικείμενο πολιτικής διαπραγματεύσεως». Βλ. *Ιδίου*, *Το δικαίωμα δωρεάν παιδείας μεταξύ (συνταγματικού) δικαίου και (νομοθετικής) πολιτικής. Με αφορμή την απόφαση για τα δίδακτρα στις μεταπτυχιακές σπουδές*, constitutionalism.gr 09.04.2013. Για τα κοινωνικά δικαιώματα στην οικονομική κρίση βλ. επίσης *Γ. Σωτηρέλη*, *Τα κοινωνικά δικαιώματα στη δίνη της οικονομικής κρίσης*, ΕφημΔΔ 3/2013, σελ. 298 επ.

2.1. Η διαδικαστική ενίσχυση των παροχικών δικαιωμάτων: τεκμηρίωση και αιτιολογία

Στην εποχή της κρίσης, η δοκιμασία των περιουσιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων εντοπίζεται στις περικοπές σε αποδοχές και συντάξεις, λόγω της υπεροχής του συνταγματικού σκοπού της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Παρότι η σχετική συζήτηση δικαίως περιστρέφεται γύρω από την πραγματική απομείωση της ισχύος των δικαιωμάτων και της ανάδειξης της σημασίας του γενικού συμφέροντος, στη δημοσιονομική του εκδοχή και εν γένει στη διαφύλαξη της *raison d'État* έναντι των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και συμφερόντων, η ανατομία του δικαστικού λόγου φέρνει στο φως μια *διαδικαστική* και διόλου άμοιρη ουσιαστικών επιπτώσεων πτυχή του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων που αφορά στην *τεκμηρίωση και την αιτιολογία του νομοθέτη*. Αυτή αναλύεται, όπως επισημαίνει ο Ι. Σαρμάς, ως η απαίτηση να λάβει υπόψη ο νομοθέτης και στη συνέχεια προφανώς να αξιολογήσει ο δικαστής *τα εμπειρικά δεδομένα*⁴²², πολύ περισσότερο από την *ταυτολογική* και αφηρημένη επίκληση διατάξεων, του γενικού συμφέροντος ή των συνταγματικών δικαιωμάτων. Συνεπώς, η νομολογία

⁴²² Όπως επισημαίνει ο Ι. Σαρμάς, «Το τι εννοούν οι αποφάσεις όταν απαιτούν “αιτιολογία” είναι, όπως προκύπτει από τις εξηγήσεις που δίνεται σε αυτές, αρκετά σαφές, ήτοι: (i) Ως αιτιολογία νοούνται τα πραγματικά δεδομένα πάνω στα οποία στηρίζεται η νομοθέτηση, ήτοι τόσο η διαπίστωση της επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης που οδηγεί τον νομοθέτη να νομοθετήσει όσο και η δικαιολόγηση του επιλεγέντος μέτρου προς θεραπεία της ανάγκης. (ii) Η αιτιολογία αυτή πρέπει να προϋσταται της νομοθέτησης και να προκύπτει ότι ελήφθη υπόψη κατά την νομοθέτηση, δεν αρκεί δηλαδή να προσκομισθούν στο Δικαστήριο μελέτες εκ των υστέρων συνταγμένες ή και υπάρχουσες μεν κατά τον χρόνο της νομοθέτησης χωρίς όμως συνάρτηση με αυτήν. (iii) Η οικεία υποχρέωση βαραίνει τον “νομοθέτη”, τον οποίο οι αποφάσεις αντιμετωπίζουν ως ενιαίο και συμπαγή θεσμό, μη διακρίνοντας δηλαδή τον έχοντα την νομοθετική πρωτοβουλία υπουργό από τη Βουλή, και, εντός της Βουλής, τους καθ’ ἑκαστον βουλευτές, αυτούς που επεξεργάστηκαν το νομοσχέδιο και εκείνους που το ψήφισαν. (Βλ. *Ιδίου*, Η λήψη υπόψη εμπειρικών δεδομένων κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας διατάξεων με τις οποίες επιβάλλεται περικοπή αποδοχών (το ζήτημα της “αιτιολογίας” του νόμου), (διαθέσιμο στο: https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2019/04/2019_Sarmas_nomologia-krisisharistirio-Manitaki.pdf).

μοιάζει εδώ να κάνει μια ακόμη «στροφή», σε σχέση για παράδειγμα με αυτήν της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, που εκθέτει στη μονογραφία του ο Ευ. Βενιζέλος⁴²³. Ο δικαστής δεν αρκείται σε μια γενικόλογη και αφηρημένη διατύπωση του σκοπού του νομοθέτη, αν αυτή δεν εξειδικευτεί τεχνοκρατικά στο πρότυπο αυτού που αποκαλούμε «evidence-based policies»⁴²⁴.

2.1.1. Η πραγματολογική ένταση

Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 668/2012 για τη συνταγματικότητα του πρώτου μνημονίου, η αρχή της υπεροχής του νομοθέτη είχε, ως συνέπεια, να ανατραπεί το βάρος της απόδειξης για την αποτελεσματικότητα και τη νομιμότητα των επίμαχων ρυθμίσεων⁴²⁵. Το Δικαστήριο, εκτίμησε ως εξαιρετικές τις περιστάσεις και τη δυσκολία της αποστολής του νομοθέτη και συνήγαγε ότι τα μέτρα συνδέονταν με λόγους συναπτόμενους προς την αντιμετώπιση ενός «ιδιαίτερος σοβαρού, κατά την εκτίμηση του νομοθέτη δημοσιονομικού προβλήματος», ενώ στην αιτιολογική έκθεση του νόμου υπογραμμιζόταν με έμφαση ότι «η προσφυγή στο μηχανισμό ήταν το τελευταίο καταφύγιο για να αποτραπεί η χρεοκοπία της χώρας» εξαιτίας της «οξείας» και «παρατεταμένης» κρίσης. Ο νομοθέτης προχώρησε σε

⁴²³ Ευ. Βενιζέλος, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 19-21, και το Μέρος Α, ΙΙ, Μέρος Β, Ι και ΙΙΙ της μονογραφίας.

⁴²⁴ Βλ. ενδεικτικά για την έννοια και μια συγκριτική παρουσίαση σε: S. Hadorn/F. Sager/C. Mavrot et al., Evidence-Based Policymaking in Times of Acute Crisis: Comparing the Use of Scientific Knowledge in Germany, Switzerland, and Italy. Polit Vierteljahresschr 63, 359-382 (2022). <https://doi.org/10.1007/s11615-022-00382-x>.

⁴²⁵ Ειδικότερα, η ΣτΕ Ολ. 668/2012 έκρινε ότι, για την κατάφαση της συνταγματικότητας, αρκεί η εκτίμηση του νομοθέτη ως προς τα ληπτέα μέτρα και τη δημοσιονομική τους επίδραση, που είναι ακυρωτικώς ανέλεγκτη (σκέψη 35), ότι οι προσφεύγοντες θιγόμενοι βαρύνονται με την επίκληση στοιχείων, που να αποδεικνύουν το προδήλως εσφαλμένο των παραδοχών από τις οποίες εκκινεί ο νομοθέτης περί της συνολικής δημοσιονομικής επίδρασης των επίμαχων μέτρων (σκέψη 35). Ωστόσο, η αντιστροφή του βάρους απόδειξης «εμπεριέχει τον κίνδυνο δραστηκής περιστολής της χρήσης της αναλογικότητας», η οποία ως ελάχιστο επιβάλλει, «ακόμη και όταν εφαρμόζεται στην αξιολόγηση παρεμβάσεων σε κοινωνικά δικαιώματα», την «πειστικότητα της νομοθετικής επιλογής». Βλ. Ε. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος, Σάκκουλας, 2016, σελ. 162.

μια γενική επίκληση της οξύτητας της κρίσης, δίχως πολλά περαιτέρω στοιχεία, πλην των βασικών δημοσιονομικών δεδομένων, όπως το ύψος του δημοσίου χρέους/ελλείμματος και ο λόγος του προς το ΑΕΠ. Με άλλα λόγια, ο έλεγχος της αιτιολογίας του νομοθέτη και συναφώς το εύρος του δικαστικού ελέγχου περιορίζεται στη διαπίστωση μιας *προφανούς δυσαναλογίας μέτρου και σκοπού*, υπό το φως της εξέτασης των πραγματικών περιστατικών και των εμπειρικών δεδομένων της πρώτης φάσης της δημοσιονομικής κρίσης. Όμως, στην καμπύλη του δικαστικού ελέγχου, όπως την έχει αναλύσει ο Ευ. Βενιζέλος, η στάση του δικαστηρίου μεταβάλλεται και αυτό συναρτάται τελικά και με τον ρόλο που διαδραματίζουν τα δεδομένα αυτά, *ως στοιχεία του πραγματικού*, στην εκτίμηση του δικαστή⁴²⁶.

Έτσι, στη ΣτΕ Ολ. 2287/2015, το Δικαστήριο εντείνει σημαντικά τον έλεγχο της αιτιολογίας, αναδεικνύοντας την παράλειψη του νομοθέτη να προβεί «σε ειδική, εμπειριστατωμένη και επιστημονικά τεκμηριωμένη μελέτη, από την οποία να προκύπτει αφ' ενός μεν ότι τα συγκεκριμένα μέτρα είναι πράγματι πρόσφορα αλλά και αναγκαία για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος βιωσιμότητας των φορέων κοινωνικής ασφάλισης εν όψει και των παραγόντων που το προκάλεσαν». Ελλείψει τέτοιας μελέτης, και «μάλιστα διατυπωμένης με τρόπο κατανοητό και ελέγξιμο από τον δικαστή κατά τις βασικές της θέσεις, θα καθιστούσε κατ' ουσίαν ανέφικτο τον δικαστικό έλεγχο των οικείων νομοθετικών μέτρων από τις ανωτέρω συνταγματικές απόψεις», το μέτρο κρίνεται αντισυνταγματικό. Παρεκκλίσεις από την παραπάνω μελέτη και συνεπώς επαρκή δικαιολόγηση των μέτρων με την επίκληση αποκλειστικά των δημοσιονομικών αναγκών θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν μόνο σε περίπτωση κατεπείγουσας «αποτροπής κινδύνου», με χαρακτήρα «άμεσης απειλής», όπως για παράδειγμα στη ΣτΕ Ολ 668/2012, υπό την προϋπόθεση, βέβαια, ότι «τα μέτρα δεν παρίστανται προδήλως μη απρόσφορα ή μη αναγκαία και ότι δεν υπερβαίνουν το όριο της θυσίας των θιγόμενων από αυτά». Οι παραπάνω σκέψεις καταδεικνύουν πώς

⁴²⁶ Όπως το συνοψίζει ο Ευ. Βενιζέλος, «Η αντίληψη *fiat justitia et pereat mundus* δεν συνάδει ούτε με τη δημοκρατική αρχή, ούτε με την αρχή του κράτους δικαίου, ούτε πρωτίστως με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών», *Ευ. Βενιζέλος, Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση*, ό.π., σελ. 50.

τα εμπειρικά δεδομένα, ως επαληθεύσιμα στοιχεία, επηρεάζουν τον έλεγχο της αναλογικότητας και καθιστούν τον έλεγχο της συνταγματικότητας ακόμη πιο βαθύ, ευθύ και συγκεκριμένο. Κι αυτό, διότι, στο πλαίσιο του ελέγχου της αναλογικότητας, το κύριο στοιχείο που εξετάζει ο δικαστής είναι ο σκοπός της πράξης, τόσο στο πρώτο στάδιο της συμβατότητας/θεμιτής πλοκής –κατά την ορολογία του Ν. Παπασπύρου– με το γενικό/δημόσιο συμφέρον, όσο και στο πιο εντατικό στάδιο της αναγκαιότητας, στο οποίο η αναζήτηση των εναλλακτικών και ηπιότερων μέτρων δεν πρέπει να αποκλίνει, ως προς το αποτέλεσμα, από τον επιδιωκόμενο σκοπό⁴²⁷. Στην επικράτεια της σκοπιμότητας ανακύπτουν συνεπώς σημαντικές παράμετροι, πραγματολογικά, που αποκτούν διά της ερμηνείας του δικαστή κανονιστική βαρύτητα.

2.1.2. Η «φύση» του δημοσίου λειτουργήματος

Στην ανάγκη επιστημονικής και τεκμηριωμένης μελέτης αναφέρεται το Δικαστήριο και στις αποφάσεις του για τις περικοπές των αποδοχών στις κατηγορίες των ειδικών μισθολογίων, όπως στην περίπτωση των ενστόλων⁴²⁸, των μελών ΔΕΠ⁴²⁹,

⁴²⁷ R. Bousta, Contrôle constitutionnel de proportionnalité. La spécificité française à l'épreuve des évolutions récentes. RFDC 88/2011, σελ. 913-930.

⁴²⁸ Βλ. πάλι εδώ τη σκέψη 21 της ΣτΕ Ολ. 2192/2014, σύμφωνα με την οποία η νομοθετική μείωση των περικοπών του μισθολογίου των στρατιωτικών ήταν πλημμελής καθώς: «Οι ελλείψεις αυτές δεν μπορούν, εξάλλου, να αναπληρωθούν από την μελέτη που προσκόμισε η διοίκηση (βλ. μελέτη για τις μισθολογικές εξελίξεις στο Δημόσιο του Μαρτίου 2011, ΗΑΥ και ICAP Group), τα πορίσματα της οποίας επιβεβαιώνουν, κατά τους ισχυρισμούς της, την ανάγκη περικοπής του υψηλού μισθολογικού κόστους του Δημοσίου και αναμορφώσεως των ειδικών μισθολογίων. Και τούτο, διότι η ειδική αυτή μελέτη, ανεξαρτήτως του ότι από κανένα στοιχείο του φακέλου δεν προκύπτει ότι ετέθη στη διάθεση του νομοθετικού οργάνου και ότι ελήφθη υπόψη κατά την διαμόρφωση των επιμέρους ρυθμίσεων του ν. 4093/2012, περιέχει γενικές αναφορές για τα ειδικά μισθολόγια, συντάχθηκε στο πλαίσιο εκπονήσεως του ενιαίου βαθμολογίου και μισθολογίου των δημοσίων υπαλλήλων (ν. 4024/2011) και, πάντως, δεν περιέχει λόγους που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν από την ανωτέρω άποψη, τις επίμαχες περικοπές, οι οποίες, κατά το χρόνο συντάξεως της εκθέσεως (Μάρτιος 2011), δεν περιλαμβάνονταν στον προγραμματισμό της κυβερνήσεως».

των ερευνητών⁴³⁰ και των ιατρών του ΕΣΥ⁴³¹. Κοινό σημείο, πέραν του διαδικαστικού τύπου, των παραπάνω αποφάσεων είναι η αναφορά, έμμεσα ή άμεσα, στη

⁴²⁹ Βλ. και ΣτΕ Ολ. 911/2022 για το νέο μισθολόγιο των πανεπιστημιακών λειτουργών μετά το 2017, η οποία ενέτεινε ακόμη περισσότερο τις απαιτήσεις της ειδικής τεκμηρίωσης των νομοθετικών επιλογών: «Επειδή, εξάλλου, στις προπαρασκευαστικές εργασίες ψηφίσεως του ν. 4472/2017 αναφέρεται γενικώς και χωρίς, πάντως, να γίνεται οποιαδήποτε ειδικότερη μνεία στο μισθολόγιο των μελών Δ.Ε.Π. των Α.Ε.Ι. ή στις ιδιαίτερες συνθήκες ασκήσεως του λειτουργήματός τους, ότι η επιχειρούμενη αναμόρφωση των ειδικών μισθολογίων γίνεται μεν στο πλαίσιο των προβλέψεων και επιδιώξεων του μεσοπρόθεσμου προγράμματος δημοσιονομικής πολιτικής για την τριετία 2015-2018. Ειδικά δε, δεν προκύπτει από την αιτιολογική έκθεση και τις προπαρασκευαστικές πράξεις του ν. 4472/2017, ο λόγος κατάρτησης της πάγιας αποζημίωσης για δημιουργία και ενημέρωση βιβλιοθήκης και για συμμετοχή σε συνέδρια, η οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει συγχωρευθεί με το “ειδικό επίδομα διδασκαλίας και έρευνας”, ενόψει του ειδικού σκοπού για τον οποίο είχε χορηγηθεί, δηλαδή την κάλυψη της πρόσθετης δαπάνης, στην οποία υποβάλλονται τα μέλη του Δ.Ε.Π. των Α.Ε.Ι. για δημιουργία και ενημέρωση βιβλιοθήκης και για συμμετοχή σε συνέδρια και η οποία αποτελεί την ελάχιστη αναγκαία δαπάνη που καταβάλλεται για τον σκοπό αυτό και έχει κριθεί ότι είναι αφορολόγητη (βλ. ΣτΕ 29/2014 Ολομ.), δεδομένου ότι συνδέεται άμεσα με την *ιδιαιτερότητα των καθηκόντων των συγκεκριμένων λειτουργών* και είναι αναγκαία για την εκπλήρωσή τους, εφόσον καθ’ όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους τα μέλη του Δ.Ε.Π. των Α.Ε.Ι. πρέπει, πέραν των διδακτικών καθηκόντων τους, να μελετούν την συνεχώς εξελισσόμενη βιβλιογραφία, να συμμετέχουν σε συνέδρια και να κάνουν μελέτες και δημοσιεύσεις». Για τη νομολογία αυτή βλ. *Σπ. Βλαχόπουλο*, Η υποχρέωση τεκμηρίωσης των κανόνων δικαίου στην πρόσφατη νομολογία, εισήγηση στο συνέδριο του Ομίλου Μάνεση, 18.12.2022 και υπό έκδοση στα πρακτικά του Συνεδρίου. Ευχαριστώ τον συγγραφέα για την αποστολή του κειμένου.

⁴³⁰ Βλ. ΣτΕ Ολ. 1527/2023: «Η τεκμηρίωση δε αυτή, αναγκαία και εκ του ότι τα επίμαχα μέτρα διασπούν μία πάγια μισθολογική μεταχείριση των λειτουργών αυτών, θα έπρεπε να αναφέρεται στην *εξέλιξη των οικονομικών εν γένει συνθηκών και του γενικού κόστους διαβίωσης, στην ανάγκη διαφύλαξης του κύρους του δημόσιου λειτουργήματος των ερευνητών, λόγω της φύσης των καθηκόντων τους και της αποστολής τους*, λαμβανομένων υπ’ όψιν των ιδιαίτερος αυξημένων τυπικών και ουσιαστικών τους προσόντων, για την απόκτηση των οποίων απαιτούνται μακροχρόνιες μεταπτυχιακές σπουδές, καθώς επίσης και της συναρτώμενης με τα εν λόγω στοιχεία μέριμνας για την προσέλκυση στα ερευνητικά κέντρα της χώρας νέου, υψηλής επιστημονικής επάρκειας, στελεχιακού δυναμικού». *Ibidem*, ό.π.

διαφύλαξη όχι μόνο του ατομικού δικαιώματος, αλλά της «αποστολής» της δημόσιας υπηρεσίας, με αποτέλεσμα να έχει αυτή η τήρηση της αιτιολογίας και μια «λειτουργική», «αντικειμενική» και «θεσμική» διάσταση που υπερβαίνει το ιδιωτικό συμφέρον και εγγράφεται δίχως άλλο στην εκπλήρωση σκοπών γενικού συμφέροντος (τήρηση της δημόσιας τάξης, πανεπιστημιακή διδασκαλία και έρευνα, προστασία της δημόσιας υγείας). Με άλλα λόγια, εισχωρεί στον έλεγχο

⁴³¹ Βλ. ΣτΕ Ολ. 431/2018 για τις περικοπές των αποδοχών των ιατρών του ΕΣΥ: «Η τεκμηρίωση αυτή, αναγκαία και εκ του ότι τα επίμαχα μέτρα διασπούν μία πάγια μισθολογική μεταχείριση των λειτουργών αυτών, θα έπρεπε να αναφέρεται στην εξέλιξη των οικονομικών εν γένει συνθηκών και του γενικού κόστους διαβίωσης, στην ανάγκη διαφύλαξης του κύρους του δημοσίου λειτουργήματος των ιατρών του Ε.Σ.Υ. λόγω της φύσεως των καθηκόντων τους και της σημασίας της αποστολής τους, λαμβάνοντας υπόψη τις ειδικές συνθήκες ασκήσεως του εν λόγω λειτουργήματος, τις ιδιαίτερες απαιτήσεις του ιατρικού επαγγέλματος όσον αφορά τον χρόνο απασχόλησης, την ένταση και την ποιότητα της εργασίας, τις ιδιαίτερες ευθύνες που απορρέουν από την άσκηση του, το καθεστώς πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης υπό το οποίο παρέχουν τις υπηρεσίες τους, τον μεγαλύτερο χρόνο γενικής εκπαίδευσης των ιατρών εν σχέσει προς άλλους επιστήμονες, την πολυετή μεταπανεπιστημιακή μετεκπαίδευσή τους για ειδικότητα αλλά και την ανάγκη για διαρκή εκπαίδευση στην επιστήμη τους, καθώς και το γεγονός ότι, εν όψει των ανωτέρω, εισέρχονται στη δημόσια υπηρεσία σε μεγαλύτερη ηλικία σε σχέση με τους λοιπούς υπαλλήλους και λειτουργούς». Ενδιαφέρον έχει ότι η υποχρέωση τεκμηρίωσης των νομοθετικών επιλογών δεν περιορίζεται μόνο στις ατομικές συνέπειες στους ιατρούς του ΕΣΥ, αλλά επεκτείνεται και στις γενικότερες επιπτώσεις στη λειτουργία του ΕΣΥ: «Επιπλέον, έπρεπε να ληφθούν υπόψη και οι δυσμενείς επιπτώσεις επί της λειτουργίας του Ε.Σ.Υ., της ποιότητας των παρεχόμενων από το Κράτος υπηρεσιών υγείας και του επιπέδου της ιατρικής στη χώρα, η λόγω της αδυναμίας εξασφάλισης ικανοποιητικών αποδοχών διαρροή έμπειρων επιστημόνων στο εξωτερικό, για την εκπαίδευση των οποίων διατέθηκαν σημαντικοί πόροι τόσο εξ ιδίων όσο και από το Κράτος (πανεπιστημιακές και νοσοκομειακές υποδομές, συγγράμματα, εκπαιδευτικό προσωπικό υψηλού επιπέδου κλπ.). Ειδικότερα, δεν προκύπτει ότι εκτιμήθηκαν ειδικώς οι επιπτώσεις από τις εν λόγω μειώσεις στη λειτουργία του Ε.Σ.Υ., ούτε αν οι εκ των μειώσεων επιπτώσεις είναι μικρότερες ή μεγαλύτερες από το προκύπτον οικονομικό όφελος, ούτε αν θα μπορούσαν να ληφθούν άλλα μέτρα ισοδυνάμου αποτελέσματος με μικρότερο κόστος για το ιατρικό προσωπικό του Ε.Σ.Υ. (βλ. Ελ. Συν. 7412/2015 Ολομ.). Επίσης δεν εξετάστηκε αν οι αποδοχές των ιατρών του Ε.Σ.Υ. παραμένουν και μετά τις νέες μειώσεις, επαρκείς για την αντιμετώπιση του κόστους αξιοπρεπούς διαβίωσής τους και ανάλογες της αποστολής τους (βλ. Ελ. Συν. 7412/2015 Ολομ.)». *Ibidem*, ό.π.

του δικαστή ως αποφασιστικό κριτήριο για την αντι-συνταγματικότητα του περιορισμού η αναφορά στη σημασία που διατηρεί η ιδιότητα των συγκεκριμένων φορέων των δικαιωμάτων, όχι όμως αυτοτελώς ή υποκειμενικά, αλλά *κατεξοχήν λειτουργικά* και επομένως δεσμευτικά για τον νομοθέτη. Αυτή η σύνδεσή τους με την εκπλήρωση θεμελιακών κρατικών αποστολών υπολαμβάνει ότι η προστασία παρέχεται στους ίδιους τους σκοπούς και τα δικαιώματα που αυτοί καθιστούν αποτελεσματικά για το *κοινωνικό σύνολο*, παρά στα άτομα. Κοινώς, με τους όρους του άρθρου 25 παρ. 1 Σ., πρόκειται για την αναγνώριση των ατόμων όχι (μόνο) ως μονάδων, αλλά (κυρίως) ως μελών του κοινωνικού συνόλου.

2.1.3. Η τεχνοκρατική θεμελίωση

Στην περίοδο της πανδημίας, το Συμβούλιο της Επικρατείας αναφέρεται στην ανάγκη τεχνοκρατικής αιτιολογίας για να θεμελιωθεί ο περιορισμός των δικαιωμάτων για χάρη της προστασίας της δημόσιας υγείας. Για την ακρίβεια οι προϋποθέσεις που πρέπει να τηρούνται και να συντρέχουν σωρευτικά για τη συνταγματικότητα των εν λόγω μέτρων είναι οι εξής: «α) Τα μέτρα αυτά πρέπει να προβλέπονται από *ειδική νομοθεσία*, η οποία λαμβάνει υπόψιν τα κρατούντα σχετικώς *έγκυρα και τεκμηριωμένα επιστημονικά, ιατρικά και επιδημιολογικά πορίσματα*, β) τα μέτρα που λαμβάνονται για την αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσεως επιβάλλονται χωρίς αδικαιολόγητες διακρίσεις, γ) θα πρέπει να παρέχεται δυνατότητα εξαιρέσεως σε ειδικές περιστάσεις για τις οποίες αυτά αντενδείκνυται και δ) τα μέτρα αυτά λαμβάνονται για το απολύτως αναγκαίο χρονικό διάστημα και, πάντως, μέχρι την εξεύρεση λύσεως για την ανάσχεση της πανδημίας, η ένταση δε και η διάρκειά τους πρέπει να επανεξετάζονται περιοδικώς από τα αρμόδια κρατικά όργανα *ανάλογα με τα υφιστάμενα επιδημιολογικά δεδομένα και την εξέλιξη των έγκυρων επιστημονικών παραδοχών*»⁴³².

Για παράδειγμα, η απόφαση ΣτΕ 2332/2022 ανέδειξε τη *σημασία της τεχνικής επάρκειας και επικαιροποίησης της αιτιολογίας για την παράταση του*

⁴³² Βλ. την απόφαση για την υποχρεωτική χρήση μάσκας, ΣτΕ Ολ. 2153/2022.

υποχρεωτικού εμβολιασμού⁴³³. Ως πραγματολογικά δεδομένα, τα εμπειρικά αυτά στοιχεία στην πραγματικότητα δικαιολογούν τη συγκεκριμένη νομοθετική πολιτική και τη σκοπιμότητά της. Κοινώς, τίθενται ως προϋπόθεση του ίδιου του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Η όψιμη τάση της ενίσχυσης του ελέγχου της αιτιολογίας των περιορισμών των δικαιωμάτων εντοπίζεται και σε δικαστήρια της αλλοδαπής. Την ανάγκη τεχνοκρατικής τεκμηρίωσης της περικοπής προνοιακού επιδόματος υπογράμμισε στην απόφασή του της 9^{ης} Φεβρουαρίου 2010 και το Α΄ Τμήμα του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, καταλήγοντας στην αντίθεση του συγκεκριμένου μέτρου με το Σύνταγμα, καθώς κατά την εκτίμηση τότε του Γερμανού δικαστή ο νομοθέτης απέκλινε, *χωρίς ουσιαστική αιτιολογία*, από τις διαρθρωτικές αρχές του στατιστικού μοντέλου⁴³⁴.

⁴³³ Ειδικότερα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «στην προκειμένη περίπτωση, κατά τον χρόνο που δημοσιεύθηκε ο ν. 4917/2022 (31-3-2022) και εκδόθηκε η προσβαλλόμενη πράξη (14-4-2022) είχε παρέλθει χρονικό διάστημα οκτώ και πλέον μηνών από τη λήψη του μέτρου του υποχρεωτικού εμβολιασμού των εργαζομένων σε δομές υγείας, ήτοι διάστημα που λόγω της φύσεως του μέτρου και των συνεπειών του, υπερβαίνει προδήλως το εύλογο, χωρίς, ωστόσο, να έχει διενεργηθεί επαναξιολόγησή του, βάσει επίκαιρων, κατά τον χρόνο εκείνο, επιστημονικών και επιδημιολογικών στοιχείων, για την αξία, την αποτελεσματικότητα και τις συνέπειες των εμβολίων κατά του κορωνοϊού και την πορεία και την εξέλιξη της πανδημίας. Εξ άλλου, ουδόλως προκύπτει βάσει ποίων συγκεκριμένων επιστημονικών δεδομένων ο χρόνος της επαναξιολόγησης παρατάθηκε έως τις 31-12-2022, δηλαδή τοποθετήθηκε σε χρόνο που επίσης υπερβαίνει τον εύλογο, εν όψει του ότι απέχει εννέα μήνες από την ψήφιση του ν. 4917/2022. Κατόπιν των ανωτέρω, αλυσιτελώς η Διοίκηση επικαλείται και προσκομίζει ενώπιον του Δικαστηρίου στοιχεία τα οποία, κατά τους ισχυρισμούς της, δικαιολογούν την παράταση του υποχρεωτικού εμβολιασμού, εφ' όσον η επαναξιολόγηση του μέτρου αυτού αναβλήθηκε ρητώς, κατά τα ανωτέρω, για τις 31-12-2022, και, πάντως, από κανένα στοιχείο του φακέλου δεν προκύπτει ότι έγινε πράγματι τέτοια συνθετική εκτίμηση και αξιολόγηση των εν λόγω στοιχείων από αρμόδιο προς τούτο επιστημονικό όργανο. *Εν πάση δε περιπτώσει τα προσκομισθέντα στο Δικαστήριο στοιχεία δεν δικαιολογούν την παράταση της υποχρέωσης προς εμβολιασμό*».

⁴³⁴ Βλ. Β. Χρήστου, Παρατηρήσεις στην από 9.2.2010 απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Προσδιορισμός ελαχίστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης), ΤοΣ 1/2010, σελ. 192 επ.

Η έμφαση στην αιτιολογία συνεπάγεται και μια διαφορετική αντίληψη για τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Υποδηλώνει, καταρχάς, την κάμψη του τεκμηρίου της ορθότητας της νομοθετικής βούλησης και μια δεδομένη δυσπιστία απέναντι στον νομοθετικό περιορισμό των δικαιωμάτων⁴³⁵. Με άλλα λόγια, ο δικαστής τείνει να εξετάσει άρρητα όχι, σύμφωνα με το πρότυπο του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας, αν ο νόμος είναι αντίθετος με το Σύνταγμα, αλλά εάν συμφωνεί αυστηρά με αυτό, όπως μια διοικητική πράξη πρέπει να υπακούει στην αρχή της νομιμότητας. Η δικαστική κρίση που εκφέρεται με αντικείμενο την εξειδικευμένη τεχνική μελέτη σηματοδοτεί τη σχετικοποίηση της ιδιαίτερης φύσης του ελέγχου της συνταγματικότητας και την εξομίωση, ως προς την ένταση του ελέγχου, της αιτιολογίας του νόμου, ως αντικείμενο του τελευταίου, με εκείνη της διοικητικής πράξης και δη όταν πρόκειται για περιπτώσεις στις οποίες η Διοίκηση απολαμβάνει διακριτική ευχέρεια⁴³⁶. Κοντολογίς, υπό το βάρος των πραγματικών περιστατικών και των εμπειρικών δεδομένων⁴³⁷ και με δεδομένη την έμφαση στην (ειδική) αιτιολογία της πράξης, καθίσταται προφανές ότι το Δικαστήριο ταυτίζει έμμεσα την ελευθερία των επιλογών του νομοθέτη με την άσκηση της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης.

⁴³⁵ Ν. Αλιβιζάτος, Το «τεκμήριο συνταγματικότητας» των νόμων. Ερμηνευτική «ένδειξη» ή πολιτική προτροπή;, Χαμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, Κράτος, Σύνταγμα και Δημοκρατία στο έργο του, Ι, Σάκκουλας, 1994, σελ. 63 επ.

⁴³⁶ Βλ. για την αιτιολογία των διοικητικών πράξεων, Γ. Γεραπετρίτη, Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων. Θεσμική και δικαιοπολιτική αντιμετώπιση στην Ελλάδα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1998, Β. Καψάλη, Η αιτιολογία ως ουσιώδης τύπος των ατομικών διοικητικών πράξεων: μία υποβαθμισμένη διαδικαστική εγγύηση, ΕφημΔΔ 4/2010, σελ. 568 επ., Μ. Πικραμένο, Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων και ο ακυρωτικός δικαστικός έλεγχος, Σάκκουλας, 2012, και Ευ. Πρεβεδούρου, Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων, prevedourou.gr 08.01.2014.

⁴³⁷ Για τα πραγματικά περιστατικά και τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων, ως συγκεκριμένο έλεγχο, βλ. ενδεικτικά Α. Μάνεση, Συνταγματικό Δίκαιο, 1980, τ. 1, σελ. 186-187. Επίσης, τη μελέτη του J.-J. Pardini, La jurisprudence constitutionnelle et les faits Cahiers du Conseil Constitutionnel 8/2000, διαθέσιμο στο: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/nouveaux-cahiers-du-conseil/cahier-n-8/la-jurisprudence-constitutionnelle-et-les-faits.52553.html>.

Αυτό μαρτυρά και ο ειδικός, *εμπεριστατωμένος και επιστημονικός* χαρακτήρας της συγκεκριμένης μελέτης, καθώς στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας η απαίτηση της εκπόνησης μιας μελέτης επιπτώσεων για την αιτιολογία του νόμου δεν συνιστά, σε κάθε περίπτωση, νεωτερισμό. Τόσο στην περιβαλλοντική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, όσο και στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, η εκπόνηση της μελέτης, είτε των περιβαλλοντικών συνεπειών στην πρώτη⁴³⁸, είτε με τη μορφή μιας ειδικής οικονομικής/αναλογιστικής μελέτης στη δεύτερη⁴³⁹, η οποία κατά κανόνα συνοδεύει τα σχετικά νομοσχέδια, θεωρείται ότι ενδυναμώνει όχι μόνο την αιτιολογία των ρυθμίσεων, αλλά διευκολύνει και συγκεκριμενοποιεί τον δικαστικό έλεγχο, καθώς και τον διάλογο μεταξύ νομοθέτη και δικαστή. Αυτό σημαίνει, επίσης, ότι *διαβαθμίζει, ανάλογα με το είδος της*, και την ένταση του τελευταίου: Όπως επισημαίνει ο Α. Στεργίου, η οικονομική μελέτη έχει πιο αφηρημένο και γενικό χαρακτήρα και αποτελεί υποδεέστερη διαδικαστι-

⁴³⁸ Πρόκειται για τη γνωστή Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, η οποία εξειδικεύει τη συνταγματική αρχή της πρόληψης (βλ. ΣτΕ Ολ. 2173/2002) και ελέγχει ο δικαστής για να διακριβώσει αν πληροί τα κριτήρια του νόμου (ΣτΕ Ολ. 3478/2000).

⁴³⁹ Βλ. εκτός από τη ΣτΕ Ολ. 2287/20215 και τη ΣτΕ Ολ. 1285/2012, η οποία διευκρινίζει, στη σκέψη 12 ότι από τη συνταγματική διάταξη του άρθρου 22 παρ. 5 «προκύπτει ότι ο κοινός νομοθέτης μπορεί να επιφέρει μεταβολές στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και στους όρους και προϋποθέσεις για τη χορήγηση συντάξεων και άλλων παροχών, μεταβολές οι οποίες μάλιστα είναι δυνατόν να επιβαρύνουν οικονομικώς τους ασφαλιστικούς οργανισμούς (όπως ιδίως ρυθμίσεις με αντικείμενο τη συγχώνευση τέτοιων οργανισμών, την ένταξη νέων κατηγοριών ασφαλισμένων σε αυτούς ή την αύξηση των χορηγούμενων από τους οργανισμούς αυτούς παροχών), μόνον όμως ύστερα από τη σύνταξη από το Κράτος ειδικών μελετών οικονομικού περιεχομένου ή από τους οικείους ασφαλιστικούς φορείς αναλογιστικών μελετών, στις οποίες πρέπει να απεικονίζεται η συνολική οικονομική κατάστασή τους (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 2199/2010, Π.Ε. 147/2009, 200/2007, 165/2003, 300/1999). Από την πιο πάνω όμως συνταγματική διάταξη δεν συνάγεται ότι είναι υποχρεωτική η πρόβλεψη στον νόμο της προηγούμενης σύνταξης τέτοιων οικονομικών και αναλογιστικών μελετών από το Κράτος ή τους φορείς κοινωνικής ασφάλισης, όταν λαμβάνεται ένα συγκεκριμένο γενικού χαρακτήρα νομοθετικό μέτρο περιορισμού (περικοπής) συνταξιοδοτικών παροχών στο πλαίσιο γενικότερου πλέγματος άμεσων μέτρων οικονομικής πολιτικής, ούτε ότι η προηγούμενη κατάρτιση αναλογιστικών μελετών αποτελεί ουσιώδη τύπο ή αναγκαίο όρο ή απαραίτητη προϋπόθεση για τη λήψη τέτοιας φύσης νομοθετικών μέτρων».

κή προϋπόθεση σε σχέση με την αναλογιστική που δεν πρέπει να ταυτίζεται ούτε με την ειδική οικονομική μελέτη, ούτε καλύπτεται από αυτήν. Οι αναλογιστικές μελέτες μόνο, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι σε θέση να δείξουν, στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, λόγω της συγκεκριμένης μεθοδολογίας τους, με «προβολή», κατά πόσο θα υπάρξει αναλογιστικό έλλειμμα ή πλεόνασμα και την επίδραση των μέτρων στη βιωσιμότητα των ασφαλιστικών ταμείων⁴⁴⁰.

Υπ' αυτό το πρίσμα, ανακύπτει ένας ευρύτερος προβληματισμός για το ζήτημα όχι μόνο της λειτουργικής δέσμευσης των δικαιωμάτων, δηλαδή του ισχυρού προσανατολισμού τους σε μια τελολογική προσέγγιση, αλλά και της λειτουργικής κατεύθυνσης των ίδιων των ανωτάτων δικαστηρίων, που δεν αναλαμβάνουν απλά να ελέγξουν τη νομοθετική επιλογή, καθώς υποδεικνύουν την πραγμάτωση συγκεκριμένων δημοσίων πολιτικών, ιδίως σε ό,τι αφορά τα κοινωνικά και παροχικά δικαιώματα⁴⁴¹. Δια της νομολογιακής αυτής πολιτικής, τα κοινωνικά δικαιώματα γνώρισαν τα τελευταία χρόνια μια δεδομένη «*συνταγματοποίηση*» και οι σκοποί που τα πραγματώνουν δεν θεωρούνται απλές προγραμματικές διατάξεις, που υπόκεινται άνευ ετέρου σε μια σκληρή εφαρμογή της ρήτρας του εφικτού. Όπως αναφέρει ο Ανθόπουλος, τα κοινωνικά δικαιώματα, παρά τους

⁴⁴⁰ Βλ. τις παρατηρήσεις του Α. Στεργίου, Άρθρο 22 παρ. 5, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, *syntagmawatch.gr* 2023, σελ. 28 για τη μέθοδο και την αρμοδιότητα ως προς την αναλογιστική ή οικονομική μελέτη.

⁴⁴¹ Προβληματισμός που σε μια ρεαλιστική θεώρηση του δικαίου δεν υφίσταται μεθοδολογικά, καθώς το δίκαιο συνίσταται εν τέλει σε αυτό που «λέει» ο δικαστής. Ωστόσο, ανακύπτει, ως ένα δικαιοπολιτικό κρίσιμο ερώτημα που θέτει το ζήτημα της κατανομής των αρμοδιοτήτων στο σχήμα της διάκρισης των εξουσιών και της νομιμοποίησης των αποφάσεων των νομικών οργάνων. Σε αυτό το πλαίσιο, πρώτον, όπως το θέτει ο R. Alexy, πρόκειται για ένα επιστημολογικό ζήτημα, δηλαδή ένα ζήτημα κατεχοχόν γνωστικό. Βλ. R. Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 2002, ό.π., σελ. 414 επ. Μπορεί, επίσης, να τεθεί, σύμφωνα με τον Δ. Κυρίτση, ως ένα ηθικοπολιτικό ζήτημα με αναγωγή στη δημοκρατία και τη δικαιολόγηση των αποφάσεων, στο σχήμα –το οποίο εισηγείται ο συγγραφέας– μιας μοιρασμένης αυθεντίας νομοθέτη και δικαστή. Βλ. D. Kyritsis, *Shared Authority. Courts and Legislators in Legal Theory*, Hart Publishing, 2014 και *Where Our Protection Lies. Separation of Powers and Constitutional Review*, Oxford University Press, 2017, ιδίως σελ. 199 επ. για τη «δυναμική» διάκριση των εξουσιών.

περιορισμούς που γνώρισαν στις κρίσεις, δεν εξαντλούνται, θεωρητικά και νομολογιακά σε θετικούς κανόνες αρμοδιότητας, αλλά αναλύονται σε θετικές υποχρεώσεις, *extra* και *secundum legem*⁴⁴². Σε αυτό συνέβαλε, ως υπόβαθρο, η κανονιστική εξειδίκευση της αρχής του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου, η οποία κατοχυρώθηκε με την αναθεώρηση του 2001, αλλά και η συχνή ανάγκη ερμηνείας των επιμέρους διατάξεων των παροχικών δικαιωμάτων.

Περαιτέρω, εντός της «τελολογικής» στροφής του δικαίου ξεδιπλώνεται και μια «τεχνοκρατική» διάσταση που μεταβάλλει το καθεστώς και τις απαιτήσεις ως προς την αιτιολογία των κανόνων δικαίου. Αυτή η τάση υποδηλώνει τη νεωτερική σχέση *επιστήμης* και *εξουσίας*, *νομιμοποίησης* και *ορθολογικότητας* και αναλύεται στη γνωστική υπεροχή των «ειδικών» ως προς τη δικαιολόγηση των πολιτικών αποφάσεων και συναφώς των νομικών κανόνων⁴⁴³. Σε κανονιστικό – και όχι αξιολογικό– επίπεδο, η απαίτηση της ειδικής και εμπειριστατωμένης επιστημονικής αιτιολογίας στην ουσία έχει μια *διπλή* ανάγνωση: Από τη μια προβάλλει ως μια βαρύνουσα διαδικαστική εγγύηση που συμβαδίζει με τον δικαιοκρατικό εγγυητισμό, ήτοι την εξάλειψη της αυθαιρεσίας στην επιλογή του νομοθέτη και την υπαγωγή της σε μια –βεμπεριανού τύπου– τυπική ορθολογικότητα μέσων και σκοπών⁴⁴⁴ (που λειτουργεί εγγυητικά τελικά απέναντι στην ίδια τη σκοπιμότητα), και από την άλλη, λόγω ακριβώς του τεχνικού και εξειδικευμένου της χαρακτήρα μπορεί να *δυσχεράνει* τον βαθύ και ουσιαστικό δικαστικό έλεγχο, καθώς ως τεχνική κρίση εγγράφεται *δικονομικά* στην επικράτεια του «ανέλεγκτου»⁴⁴⁵. Με άλλα λόγια, παρότι η τεχνική αναγκαιότητα μοιάζει καταλυτική για τη νομιμότητα, την ίδια στιγμή μπορεί άρρητα να διευρύνει τη διακριτική ευχέρεια

⁴⁴² Χ. Ανθόπουλος, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στη μεταπολιτευτική συνταγματική εμπειρία. Το Σύνταγμα του 1975, η αναθεώρηση του 2001 και οι μεγάλες κρίσεις, ό.π., σελ. 379.

⁴⁴³ Βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του Απ. Παπατόλια, Τεχνοκρατία και δημοκρατία στη σύγχρονη διακυβέρνηση, Παπαζήσης, 2023, σελ. 379 επ.

⁴⁴⁴ Βλ. ιδίως εδώ το βιβλίο του Γ. Κτενά, ό.π., σελ. 25-46.

⁴⁴⁵ Βλ. αναλυτικά Γ. Τασόπουλο, Οι τεχνικές κρίσεις της Διοίκησης και ο έλεγχός τους, σε: Α. Μακρυδημήτρη/Μ.-Ηλ. Πραβίτα (επιμ.), Διοικητική Θεωρία και Πράξη-Διοίκηση και Κοινωνία, Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Διοικητικών Επιστημόνων, 2007, σελ. 752.

της Διοίκησης και την ελευθερία του νομοθέτη, υπό τον μανδύα της επιστημονικής αυθεντίας. Κι αυτό διότι αφενός τα πραγματικά αυτά δεδομένα διαφεύγουν από τη γνωστική αρμοδιότητα του δικαστή, αφετέρου εξειδικεύουν συνήθως αόριστες έννοιες που, όπως επισημαίνει η Ευ. Πρεβεδούρου, έχουν ακριβώς αυτή τη λειτουργία, να παρέχουν δηλαδή στη Διοίκηση μεγαλύτερο περιθώριο δράσης⁴⁴⁶. Ο Α. Στεργίου αναδεικνύει στην ανάλυσή του για το άρθρο 22 παρ. 5 Σ. τον κίνδυνο της *χειραγώγησης* των μελετών, καθώς δεν υφίσταται για αυτές ειδικό νομοθετικό πλαίσιο και κατά τούτο υπάρχει μεγαλύτερη ερμηνευτική ελευθερία στον δικαστή για να αποδεχθεί τα πορίσματα και τη μέθοδό τους⁴⁴⁷. Με δυο λόγια, η νομολογία μοιάζει να ενεργοποιεί στη θεωρία την κλασική διερώτηση για τη σχέση *διαδικασίας-ουσίας* ως προς την προστασία της ελευθερίας μας: *Η έμφαση στην πρώτη μπορεί είναι ταυτόχρονα εγγύηση, αλλά και (πλαγίως και εμμέσως) δυνατότητα ελέγχου της*. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ανεξάρτητα από τη νομολογιακή χρήση της, η έμφαση στην αιτιολογία και την τεκμηρίωση λειτουργεί κανονιστικά επί της αρχής ελεγκτικά για τον νομοθέτη και τη Διοίκηση και προστατευτικά για τις ελευθερίες.

⁴⁴⁶ Όπως σημειώνει η ίδια «η ανάθεση από τον νόμο διακριτικής εξουσίας στα όργανα της Διοίκησης πραγματοποιείται “δια της χρήσεως αορίστων εννοιών ή γενικών ρητρών χρηζουσών προσδιορισμού δια της συμπληρώσεως” (...) Στην κατηγορία των αορίστων εννοιών υπάγονται έννοιες όπως “δημόσιο συμφέρον”, “σπουδαίος λόγος”, “σοβαρός κίνδυνος”, “αναγκαία μέτρα”, “επείγουσα και απρόβλεπτη ανάγκη”, “ηθική και υλική εξύψωση του πληθυσμού”, “διαταραχή της κοινωνικοοικονομικής ζωής”, “εύλογος χρόνος”, “ιδιαζόντως υψηλός βαθμός προσόντων”, “πρόδηλη υπεροχή υπαλλήλου”. Στις ανωτέρω προστίθενται και οι καλούμενες τεχνικές έννοιες, όπως “αισθητική αξία κτιρίου”, “σεισμική αντοχή και στατική επάρκεια”, “αδήριτη πολεοδομική ανάγκη”, “επικινδύνως ετοιμόρροπη οικοδομή” κ.λπ». Βλ. Ευ. Πρεβεδούρου, Δέσμια αρμοδιότητα και διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης, ό.π.

⁴⁴⁷ Α. Στεργίου, Άρθρο 22 παρ. 5 Σ., ό.π., σελ. 29.

2.2. Η λειτουργική αξιοπρεπής διαβίωση

Στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, οι πολιτικές της λιτότητας έφεραν στο επίκεντρο τα κανονιστικά όρια και τον πυρήνα της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων. Σε κομβική έννοια, τόσο για τη νομοθετική εξουσία, όσο και για τη δικαστική, που καλείται να την ερμηνεύσει, αποδείχθηκε η *αξιοπρεπής διαβίωση*. Πρόκειται για συνταγματικό σκοπό που *επιδρά οριζόντια* στο πεδίο των δικαιωμάτων, αντλώντας *αντικειμενική σημασία* από την αρχή της αξίας του ανθρώπου και το άρθρο 2 παρ. 1 Σ. Η εκπλήρωσή του, σύμφωνα με τη σχετική νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, «εμπεριέχει τόσο τη βιολογική συντήρηση κάθε ατόμου, όπως είναι η τροφή, η ένδυση, τα αγαθά ενός νοικοκυριού, η στέγαση, η θέρμανση, η υγιεινή και η υγειονομική φροντίδα, όσο και τη διασφάλιση της δυνατότητας διατήρησης διαπροσωπικών σχέσεων και μιας ελάχιστης συμμετοχής στην κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ζωή, δεδομένου ότι οι άνθρωποι από τη φύση τους έχουν ανάγκη τις ανθρώπινες σχέσεις»⁴⁴⁸. Περαιτέρω, η έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης έχει συνδεθεί και με την *κλιματική αλλαγή*, τόσο σε επίπεδο διεθνών διακηρύξεων, όσο και νομολογιακά⁴⁴⁹.

⁴⁴⁸ Βλ. τις αποφάσεις BVerfG, απόφαση της 09.02.2010 - 1 BvL 1/09 -, Hartz IV, σκ. 135.

⁴⁴⁹ Όπως αναφέρει ο Π. Γαλάνης, «Η αξιοπρεπής διαβίωση των φυσικών προσώπων που διαμένουν εντός της ελληνικής επικράτειας, συνιστά *συνταγματικό σκοπό* ερειδόμενο τόσο στην αρχή της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Συντάγματος) όσο και στην αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 Συντάγματος). Βάσει αυτής, κάθε άνθρωπος δικαιούται να λαμβάνει αποδοχές, οι οποίες θα του εξασφαλίζουν όχι μόνο τους όρους της φυσικής του υπόστασης (διατροφή, ένδυση, στέγαση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, κλπ.) αλλά και τη συμμετοχή του στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της χώρας (...) Η έκταση του δικαιώματος αυτού δεν προσδιορίζεται ευθέως στο Σύνταγμα, αλλά τελεί σε συνάρτηση με τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες, την προσωπική κατάσταση του δικαιούχου του καθώς και με τα οικονομικά και τεχνικά δεδομένα της εποχής. Εναπόκειται στον κοινοβουλευτικό νομοθέτη, συνεπώς, να εξειδικεύσει σαφώς το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος. Διαθέτει προς τούτο ευρύ περιθώριο εκτίμησης (Gestaltungsspielraum) και κρίσης, υποκείμενο μόνο σε οριακό δικαστικό έλεγχο (zurückhaltende gerichtliche Kontrolle). Μια παροχή θα κρινόταν συναφώς ως αντίθετη στην αρχή του Existenzminimum, μόνο εφόσον δεν επαρκεί προδήλως (evident unzureichend) για την κάλυψη των βασικών βιοτικών αναγκών. Ως βασικές βιοτικές ανάγκες δε νοούνται μόνο οι αμιγώς βιολογικές

Η νομολογιακή θεμελίωση της έννοιας από το Συμβούλιο της Επικρατείας στην αρχή της αξίας του ανθρώπου συνοδεύεται από την ερμηνευτική διαμάχη του κατά πόσο αυτή αναλύεται σε μια πλήρη εφαρμογή της αρχής της αυτονομίας (κοινώς δηλαδή αν ταυτίζεται με το άρθρο 5 παρ. 1 Σ.), όπως για παράδειγμα, στη νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ή σε ένα «μίνιμουμ» διαβίωσης, που πάλι απηχεί μια έννοια γερμανικής προέλευσης, το «Existenzminimum». Ωστόσο, σύμφωνα με τη Σ. Χριστοφορίδου, αυτή δεν μεταφράζεται με ακρίβεια, όταν αποδίδεται με τον αγγλικό όρο «minimum level of subsistence», ενώ το ίδιο ζήτημα τίθεται και στην ελληνική γλώσσα όταν εκλαμβάνεται ως «ελάχιστο όριο» αξιοπρεπούς διαβίωσης. Δεν πρέπει, λοιπόν, ο συνταγματικός σκοπός της διαβίωσης, σε αυτή την πιο προστατευτική για το άτομο οπτική, να έχει ποσοτικές διαβαθμίσεις στην εκπλήρωσή του, διότι επιτάσσει στον νομοθέτη να διασφαλίσει *αποτελεσματικά* την ποιότητα των συνθηκών, με την υγειονομική φροντίδα, την ένδυση, την τροφή, τη στέγαση κ.ο.κ. Συνεπώς, «το ελάχιστο όριο της αξιοπρεπούς διαβίωσης» δεν (πρέπει) να συγχέεται με το κατώφλι της φτώχειας, το οποίο συνιστά έναν ποσοτικό δείκτη, χωρίς τα κατάλληλα εχέγγυα διασφάλισης της ποιότητας ζωής⁴⁵⁰. Αυτή την ιδέα για το

αλλά και η δυνατότητα ανάπτυξης και διατήρησης διαπροσωπικών σχέσεων καθώς και η συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Ο δικαστικός έλεγχος περιορίζεται επί της ουσίας στη διαπίστωση ότι η κρατική εξουσία έλαβε πράγματι επαρκώς υπόψη της τη συνταγματική επιταγή και επιχείρησε με πρόσφορα μέσα να την υλοποιήσει. *Όλες αυτές οι παρατηρήσεις μεταφέρονται mutatis mutandis και στο πεδίο της κλιματικής αλλαγής*. Βλ. *Ιδίου*, Δίκαιο για την κλιματική αλλαγή. Αναζητώντας την κλιματική δικαιοσύνη, Νομική Βιβλιοθήκη, 2023, σελ. 6.

⁴⁵⁰ Σύμφωνα με τη Σ. Χριστοφορίδου, «Μόνο το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα δεν διασφαλίζει την αξιοπρεπή διαβίωση. Η υποχρέωση προστασίας της αξιοπρεπούς διαβίωσης δεν εξαντλείται στην παροχή χρηματικών επιδομάτων (...). Η αποτροπή της φτώχειας (ό,τι κι αν σημαίνει αυτό) δεν συνεπάγεται αναγκαίως τη διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Το "ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης" δε, δεν αποτελεί τη νησίδα που γεφυρώνει τις δύο αυτές έννοιες, διότι υφίσταται μεταξύ τους ένα αγεφύρωτο μεθοδολογικό χάσμα. Αποτελεί μόνο τον δούρειο ίππο για την εισαγωγή και εφαρμογή των οικονομολογικών προσεγγίσεων της φτώχειας στο δίκαιο και την αποπώληση της ποιότητας της συνταγματικής προστασίας». Βλ. *Ιδίας*, Η συνταγματική προστασία της

κανονιστικό περιεχόμενο της αξιοπρεπούς διαβίωσης έχει διατυπώσει ο Γ. Σωτηρέλης, υπογραμμίζοντας ότι «το εγγυημένο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης είναι έννοια κατά πολύ ευρύτερη από το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, που παραπέμπει κυρίως σε μια λογική επιδοματικής ενίσχυσης. Και τούτο διότι αποβλέπει σε μια συνολικότερη, αποτελεσματικότερη αλλά και πλέον ευέλικτη κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, μέσω της στοχευμένης και κοινωνικά ελεγχόμενης παροχής αγαθών και υπηρεσιών (π.χ. για πρόνοια, υγεία, στέγαση, θέρμανση κ.λπ.) αλλά και μέσω ειδικών πολιτικών για τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την εκπαίδευση τόσο των παιδιών από φτωχές και προβληματικές οικογένειες όσο και των ανέργων. Αυτό σημαίνει, όμως, ότι η συνταγματική του κατοχύρωση προσδίδει στα κοινωνικά δικαιώματα έναν σκληρό κανονιστικό πυρήνα, αντίστοιχο με των ατομικών δικαιωμάτων, που αποτελεί μείζονα θεσμική εγγύηση τόσο του “κοινωνικού κεκτημένου” –χωρίς πάντως τις “συντεχνιακές” παρεκτροπές του– όσο και του αναδιανεμητικού χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής, την οποία πλέον ο νομοθέτης δεν μπορεί να την εκλαμβάνει, –υπό το πρίσμα και της αρχής της της αναλογικότητας, ούτε σαν προαιρετική επιλογή αλλά ούτε και σαν κοινωνική φιλανθρωπία...»⁴⁵¹.

Στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, όπως στην απόφαση ΣΤΕ Ολ. 2287/2015 για την περικοπή των συντάξεων ή στην απόφαση ΣΤΕ Ολ. 1972/2012 για το ΕΤΗΔΕ, η αξιοπρεπής διαβίωση σημαίνει τη δυνατότητα της συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, ήτοι ταυτίζεται με τη διατύπωση του άρθρου 5 παρ. 1 Σ. υπονοώντας ανοικτά την παραπάνω θεωρητική πρόσληψή της και όχι την αναγωγή σε ένα «ελάχιστο» επίπεδο ζωής, σαν μια ύστατη παραχώρηση της Πολιτείας⁴⁵². Έτσι, σε αυτές τις αποφά-

αξιοπρεπούς διαβίωσης, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, σελ. 3. Εν γένει αυτή η κριτική διατρέχει τη μονογραφία της (βλ. επίσης σελ. 148 επ.).

⁴⁵¹ Γ. Σωτηρέλης, Τα κοινωνικά δικαιώματα στη δίνη της οικονομικής κρίσης, ΕφημΔΔ 3/2013, σελ. 298-302.

⁴⁵² Βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις της Π. Παπαρηγοπούλου, Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣΤΕ Ολ. 2287/2015 για τις περικοπές των επικουρικών συντάξεων, (διαθέσιμο στο: http://scholar.uoa.gr/sites/default/files/paparigo/files/skepseis_me_aforni_ti_ste_ol_2287_2015.pdf).

σεις, απομακρύνεται από μια μινιμαλιστική ταύτισή της με τον «πυρήνα» του κοινωνικού δικαιώματος και αποτελεί μια εντολή βέλτιστης υλοποίησης, όπως θα υποστήριζε ο *Alexy*, των κοινωνικών δικαιωμάτων και του Κράτους Πρόνοιας όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικά και με έμφαση στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (π.χ. συνταξιούχοι) ή, σε κάθε περίπτωση, σε ομάδες με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως οι ένστολοι⁴⁵³, που ανήκουν στον σκληρό πυρήνα του Κράτους ή τα

Ειδικότερα, η συγγραφέας αναφέρει ότι «Το ποσοστό αναπλήρωσης του εισοδήματος στα κράτη που ακολουθούν το ηπειρωτικό σύστημα (Bismarck), όπως το ελληνικό, απονέμουν συντάξεις των οποίων το συνολικό ποσοστό αναπλήρωσης (από την κύρια και την επικουρική σύνταξη) κυμαίνεται στο 65%. Στην Ελλάδα, η σύνταξη αναπληρώνει το εισόδημα που έχει απωλεσθεί από την εργασία κατά 90% για τον νέο ασφαλισμένο, ήτοι 70% η κύρια σύνταξη και 20% η επικουρική. Για τον παλαιό ασφαλισμένο είναι ακόμη μεγαλύτερο. Συνολικά, το ποσοστό αναπλήρωσης είναι πάνω από 90% και ενίοτε ξεπερνά το 100% των συντάξιμων αποδοχών. Το ποσοστό αυτό της αναπλήρωσης του εισοδήματος αντικειμενικά είναι πολύ γενναιόδωρο ακόμη και σε περίοδο οικονομικής και δημογραφικής σταθερότητας. Σε αυτό το ποσοστό αναπλήρωσης και τον σεβασμό του από το νομοθέτη τίθεται εν τέλει και ο πιο ακριβής προσδιορισμός για τη αξιοπρεπή διαβίωση στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης».

⁴⁵³ ΣτΕ 2192/2014. Σύμφωνα με τον Ι. Σαρμά, το Δικαστήριο, «διατύπωσε αρχικά, κατά συναγωγή από διάφορες συνταγματικές διατάξεις, ένα συνταγματικού επιπέδου ειδικό κανόνα, και, στη συνέχεια, εξέτασε αν ο νομοθέτης συμμορφώθηκε με τον κανόνα αυτό, ενώ, ακόμη μεγαλύτερη πρωτοτυπία, το Δικαστήριο, για να αποφανθεί αν υφίσταται παραβίαση της αρχής της ισότητας, ερεύνησε αν οι ρυθμίσεις του λεγομένου πρώτου Μνημονίου εφαρμόστηκαν αποτελεσματικά ή όχι. Έτσι: (i) Το Δικαστήριο έθεσε ως βάση ότι “η μεταβολή του μισθολογικού καθεστώτος των στρατιωτικών [...] δεν μπορεί να γίνει χωρίς να έχει προηγουμένως εκτιμηθεί το δημοσιονομικό όφελος, σε σχέση με τις επιπτώσεις που η μείωση αυτή μπορεί να έχει στη λειτουργία των ενόπλων [...] σωμάτων [...], αν η μείωση είναι αναγκαία ή θα μπορούσε να αναπληρωθεί με άλλα μέτρα ισοδύναμου αποτελέσματος με μικρότερο κόστος για το προσωπικό”, και ότι ο νομοθέτης πρέπει να λαμβάνει υπόψη του “τις ιδιαίτερες συνθήκες άσκησης και την επικινδυνότητα (του στρατιωτικού επαγγέλματος) καθώς και την εντασσόμενη αποκλειστική αφιέρωση στο επάγγελμα αυτό (...) ώστε οι αποδοχές των στρατιωτικών να είναι επαρκείς για αξιοπρεπή διαβίωση και ανάλογες της σημασίας της αποστολής τους” (σκέψη 12). (ii) Με βάση τις πιο πάνω παραδοχές, το Δικαστήριο διαπίστωσε, εξετάζοντας τις προπαρασκευαστικές εργασίες και τις ίδιες τις επίδικες ρυθμίσεις, ότι ο νομοθέτης δεν έλαβε υπόψη του, “πέραν του ανωτέρω καθαρώς αριθμητικού και, ως εκ τούτου προδήλως

μέλη ΔΕΠ⁴⁵⁴ και οι γιατροί του ΕΣΥ⁴⁵⁵, που επιτελούν, όπως είδαμε παραπάνω, μια *σημαντική κρατική αποστολή*, σε ιδιαίτερες συνθήκες.

απροσφόρου κριτηρίου, της επίτευξης δηλαδή συγκεκριμένης μεσοσταθμικής μείωσης του μισθολογικού κόστους του Δημοσίου”, ό,τι όφειλε να λάβει κατά την θέσπιση των επιδίκων μειώσεων, οι οποίες συνακόλουθα, για τον λόγο αυτό, κρίθηκαν αντισυνταγματικές ενώ, αναφορικά με μια έκθεση δικαιολογητική των μέτρων που προσκομίσθηκε κατά τη δίκη, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι αυτή λόγω των γενικών της αναφορών δεν μπορεί να δικαιολογήσει τις επίμαχες περικοπές “ανεξαρτήτως του ότι από κανένα στοιχείο του φακέλου δεν προκύπτει ότι ετέθη στη διάθεση του νομοθετικού οργάνου και ότι ελήφθη υπόψη [...]” (σκέψη 21). (iii) Στην ίδια απόφαση, το Δικαστήριο τοποθέτησε εξελικτικά τις επίδικες μειώσεις μέσα στον χρόνο, τις συνέκρινε με τις θυσίες που είχαν στο μεταξύ υποστεί άλλες κατηγορίες πολιτών, εκτιμώντας και τον υφιστάμενο κατά την θέσπισή τους συνολικό δημοσιονομικό κίνδυνο, για να καταλήξει ότι οι συγκεκριμένες μειώσεις “[...] συνυπολογιζόμενες με [...] τις υπόλοιπες μειώσεις που [...] επιβλήθηκαν διαδοχικώς στις αποδοχές των στρατιωτικών και τις αλληπάλληλες φορολογικές επιβαρύνσεις, υπερβαίνουν, λόγω του σωρευτικού τους αποτελέσματος και της εντάσεώς τους το όριο που θέτουν οι συνταγματικές αρχές της αναλογικότητας και της ισότητας στα δημόσια βάρη, δεδομένης εξάλλου και της αδυναμίας προώθησης των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και εισπράξεως των ληξιπροθέσμων φορολογικών οφειλών που αποτέλεσαν [...] έναν από τους λόγους για τους οποίους κρίθηκαν και πάλι αναγκαίοι [...] οι νέες μειώσεις στις αποδοχές των στρατιωτικών”, ενώ η “αυξημένη αποτελεσματικότητα των εν λόγω μέτρων”, καθώς δεν υφίσταται πλέον κίνδυνος “άμεσης χρεοκοπίας και εξόδου της χώρας από την ευρωζώνη”, δεν μπορεί να δικαιολογήσει “την κατ’ επανάληψη επιβάρυνση των ιδίων προσώπων” (σκέψη 21)». Βλ. *I. Σαρμά*, Η λήψη υπόψη εμπειρικών δεδομένων κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας διατάξεων με τις οποίες επιβάλλεται περικοπή αποδοχών (το ζήτημα της «αιτιολογίας» του νόμου), σε: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει*, ό.π., σελ. 453.

⁴⁵⁴ ΣτΕ Ολ. 1911/2022. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, «έπρεπε απαραίτητως να ληφθούν υπόψη α) η σημασία και οι συνθήκες άσκησης του λειτουργήματος των μελών Δ.Ε.Π. των Α.Ε.Ι., καθώς και η *ανάγκη διαφύλαξης του κύρους του δημοσίου λειτουργήματος και της εμπιστοσύνης που απολαμβάνουν οι δημόσιοι αυτοί λειτουργοί στην κοινωνία*, β) οι επιπτώσεις από την εφαρμογή του νέου μισθολογίου στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό, αλλά και στη λειτουργία των ιδίων των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, ενόψει της ανάγκης προσέλκυσης επιστημόνων που διαθέτουν αυξημένα προσόντα, γ) το επίπεδο διαβίωσης, όπως αυτό διαμορφώνεται με το νέο μισθολόγιο, το οποίο πρέπει να είναι και ανάλογο με το κύρος του συγκεκριμένου λειτουργήματος το οποίο ασκούν, και δ) οι σκοποί της επιδιωκόμενης μεταρρύθμισης και η προσφορότητα και αναγκαιότητα των επίμαχων ρυθμίσεων για την επίτευξή τους. Δεν προκύπτει ότι ελήφθησαν υπόψη η σημασία

Περαιτέρω, στη ΣτΕ Ολ. 1889/2019, το Δικαστήριο περιγράφει αναλυτικά τους *συνταγματικής ισχύος σκοπούς*, που είναι απαραίτητοι για την εκπλήρωση του κοινωνικού δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση και πώς αυτοί ακριβώς συνδέονται με την αξιοπρεπή διαβίωση, δίνοντας έμφαση στην *«προστασία του ασφαλισμένου από την επέλευση κινδύνων»*, την εξασφάλιση *«ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης»*, όσο το δυνατόν *«εγγύτερο»* προς εκείνο του εργασιακού βίου. Εξάλλου, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης είναι μηχανισμός κοινωνικής

και η ανάγκη διαφύλαξης του κύρους του δημοσίου λειτουργήματος που ασκούν οι πανεπιστημιακοί λειτουργοί, τα αυξημένα προσόντα που απαιτούνται για την επιλογή τους, οι ιδιαίτερες διαδικασίες που τηρούνται για την επιλογή, αλλά και για την εξέλιξή τους σε επόμενες βαθμίδες και οι ιδιαίτερες συνθήκες άσκησης του λειτουργήματος αυτού, καθώς και η υποβολή τους σε συνεχείς κρίσεις για την εξέλιξή τους».

⁴⁵⁵ ΣτΕ Ολ. 1408/2022. «Η τεκμηρίωση αυτή θα έπρεπε να αναφέρεται στην εξέλιξη των οικονομικών εν γένει συνθηκών και του γενικού κόστους διαβίωσης, στην *ανάγκη διαφυλάξεως του κύρους του δημοσίου λειτουργήματος των ιατρών του Ε.Σ.Υ. λόγω της φύσεως των καθηκόντων τους και της σημασίας της αποστολής τους*, λαμβάνοντας υπόψιν τις ειδικές συνθήκες άσκησης του εν λόγω λειτουργήματος, τις ιδιαίτερες απαιτήσεις του ιατρικού επαγγέλματος όσον αφορά τον χρόνο απασχόλησεως, την ένταση και την ποιότητα της εργασίας, τις ιδιαίτερες ευθύνες που απορρέουν από την άσκησης του, το καθεστώς πλήρους και αποκλειστικής απασχολήσεως υπό το οποίο παρέχουν τις υπηρεσίες τους, τον μεγαλύτερο χρόνο γενικής εκπαίδευσής των ιατρών εν σχέσει προς άλλους επιστήμονες, την πολυετή μεταπανεπιστημιακή μετεκπαίδευσή τους για ειδικότητα αλλά και την ανάγκη για διαρκή εκπαίδευση στην επιστήμη τους, καθώς και το γεγονός ότι, εν όψει των ανωτέρω, αυτοί εισέρχονται στη δημόσια υπηρεσία σε μεγαλύτερη ηλικία σε σχέση με τους λοιπούς υπαλλήλους και λειτουργούς. Επιπλέον, έπρεπε να ληφθούν υπόψη και οι δυσμενείς επιπτώσεις επί της λειτουργίας του Ε.Σ.Υ., της ποιότητας των παρεχομένων από το Κράτος υπηρεσιών υγείας και του επιπέδου της ιατρικής στη χώρα, η λόγω της αδυναμίας εξασφάλισης ικανοποιητικών αποδοχών συνεχιζόμενη, κατά τα κοινώς γνωστά, διαρροή έμπειρων επιστημόνων στο εξωτερικό, η οποία, σε συνδυασμό με τον θεσπισθέντα ήδη από το έτος 2010 περιορισμό προσλήψεων και διορισμών στο δημόσιο τομέα, συνέτεινε στην υποστελέχωση των νοσοκομείων, αναδειχθείσα, άλλωστε, μεταγενεστέρως, με τον πλέον έντονο τρόπο, ιδίως στην περίοδο της πανδημίας του COVID-19».

αλληλεγγύης και κοινωνικής πολιτικής, αναδιανομής εισοδήματος και άμβλυσης των κοινωνικών ανισοτήτων⁴⁵⁶.

Στην απόφαση αυτή δεν αποτυπώνεται μόνον η κανονιστική εμβέλεια των δημοσίων σκοπών, που απορρέουν από το άρθρο 22 παρ. 5 Σ., αλλά, επιπλέον, επιβεβαιώνεται η σκέψη 7 της απόφασης 2287/2015, σύμφωνα με την οποία «σε κάθε δε περίπτωση, η περικοπή των συντάξεων δεν μπορεί να παραβιάζει αυτό που αποτελεί, κατά τα ανωτέρω, τον *συνταγματικό πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος*, τη χορήγηση δηλαδή στον συνταξιούχο παροχών τέτοιων

⁴⁵⁶ «Το Σύνταγμα, με το άρθρο 22 παρ. 5, κατοχυρώνει τον θεσμό της κοινωνικής ασφαλίσεως των εργαζομένων και ανάγει τη μέριμνα για την προαγωγή του σε σκοπό του Κράτους. Βασικό περιεχόμενο της εν λόγω ασφαλίσεως αποτελεί η, έναντι καταβολής εισφοράς, (γήρατος, ασθένειας, αναπηρίας, κ.λπ.), οι οποίοι αναιρούν την ικανότητά του να εργάζεται (ασφαλιστικοί κίνδυνοι) και, συνακόλουθα, τείνουν να υποβαθμίσουν τις συνθήκες διαβιώσεώς του (...). Η παροχή αυτή πρέπει να είναι ικανή να του εξασφαλίσει ικανοποιητικό επίπεδο διαβιώσεως, όσο το δυνατόν εγγύτερο προς εκείνο που είχε κατακτήσει κατά τη διάρκεια του εργασιακού του βίου. Πέραν του ανωτέρω δημοσίου σκοπού, μέσω του θεσμού της κοινωνικής ασφαλίσεως, εκδηλώνεται -όπως και μέσω της κοινωνικής πρόνοιας- η κοινωνική αλληλεγγύη και ασκείται κοινωνική πολιτική, ειδικότερα δε, αναδιανομή εισοδήματος με σκοπό την άμβλυση κοινωνικών αντιθέσεων και ανισοτήτων (...). Εν όψει των ανωτέρω και, ιδιαίτέρως, του προπεριγραφέντος δημοσίου σκοπού (διασφάλιση στους εργαζομένους ικανοποιητικού επιπέδου διαβιώσεως εγγύς εκείνου που είχαν κατά τον εργασιακό τους βίο), δικαιολογείται, κατά το άρθρο 22 παρ. 5 του Συντάγματος, η κατοχύρωση από τον νομοθέτη της κοινωνικής ασφαλίσεως ως υποχρεωτικής (με θέσπιση υποχρεώσεως καταβολής ασφαλιστικών εισφορών) και, εντεύθεν, η παροχή αυτής αποκλειστικώς από το κράτος ή από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (...). Εξ άλλου, η κρατική μέριμνα για την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση (κύρια και επικουρική) δεν εξαντλείται στην ίδρυση από το κράτος των οικείων δημοσίων φορέων, στον ορισμό των διοικούντων αυτούς οργάνων, στην άσκηση εποπτείας της δραστηριότητάς τους και της διαχείρισεως της περιουσίας τους και στη θέσπιση των σχετικών κανόνων, αλλά περιλαμβάνει και τη μέριμνα για την προστασία του ασφαλιστικού τους κεφαλαίου, δηλαδή για τη βιωσιμότητά τους χάριν και των επομένων γενεών, μέριμνα η οποία εκδηλώνεται, μεταξύ άλλων, με τη θέσπιση ρυθμίσεων για την προστασία και την αξιοποίηση της περιουσίας τους και την επωφελή διαχείριση των αποθεματικών τους, με τον καθορισμό εκάστοτε των οικείων συνταξιοδοτικών προϋποθέσεων και την παροχή των προβλεπόμενων ασφαλιστικών παροχών υπό την εγγύηση του Κράτους».

που να του επιτρέπουν να διαβιώνει με αξιοπρέπεια, εξασφαλίζοντας τους όρους όχι μόνο της φυσικής του υποστάσεως (διατροφή, ένδυση, στέγαση, βασικά οικιακά αγαθά, θέρμανση, υγιεινή και ιατρική περίθαλψη όλων των βαθμίδων), αλλά και της συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή με τρόπο που δεν αφίσταται, πάντως, ουσιωδώς από τις αντίστοιχες συνθήκες του εργασιακού του βίου». Η σημαντική αυτή επισήμανση του Δικαστηρίου συνιστά –όπως και στην απόφαση 2287/2015– νομολογιακή στροφή σε σχέση με την αντίστοιχη θέση της ΣτΕ Ολ. 668/2012 για τη συνταγματικότητα του πρώτου μνημονίου, η οποία έμεινε σε μια κανονιστική περιορισμένη πρόσληψη της «αξιοπρεπούς διαβίωσης», ήτοι στο «ελάχιστο» όριο της⁴⁵⁷.

Από την άλλη, στη ΣτΕ Ολ. 1310/2019, κρίθηκε ότι η διάταξη της περίπτωσης 1 της υποπαραγράφου Γ.1 της παραγράφου Γ του άρθρου πρώτου του ν. 4093/2012, με την οποία, κατ' εκτίμηση του δημοσιονομικού κόστους, καταργήθηκαν τα δώρα εορτών και το επίδομα αδειάς, δεν παραβιάζει τη δίκαιη ισορροπία μεταξύ των απαιτήσεων του γενικού συμφέροντος και της προστασίας των δικαιωμάτων των αναιρεσίβλητων δικαστικών υπαλλήλων και συνεπώς αυτή δεν αντίκειται στην αρχή της αναλογικότητας ούτε στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, σύμφωνα με το Δικαστήριο, «οι αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων, ακόμη και μετά την κατάργηση των επίμαχων επιδομάτων, εξασφάλιζαν αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης, τόσο σε σχέση με όσους διαβιούσαν στα όρια της φτώχειας όσο και με όσους απασχολούνταν στον ιδιωτικό

⁴⁵⁷ Βλ. Σ. Χριστοφορίδου, Ο λειτουργικός προορισμός του εισοδήματος – Σκέψεις με αφορμή τη νομολογία της αξιοπρεπούς διαβίωσης, constitutionalism.gr 06.02.2018. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, «η αξιοπρεπής διαβίωση, στην πρώτη αυτή απόφαση, αναπτύσσει προνοιακή λειτουργία, στηριζόμενη, όπως προκύπτει από το ίδιο το κείμενο της απόφασης, και στη γερμανική θεωρία και νομολογία του Existenzminimum. Πρόκειται για μία θεώρηση η οποία συνδέεται με τη θεωρία του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, ενός εισοδήματος το οποίο θα πρέπει να λαμβάνεται ανεξαρτήτως εργασίας. Έτσι, και παρά το γεγονός ότι η εν λόγω απόφαση είχε ως αντικείμενο τις περικοπές μισθολογικών επιδομάτων, μία πρώτη παρατήρηση που μπορεί να γίνει είναι ότι όταν το ποσό των αποδοχών που πρέπει να προσδιοριστεί αφορά εισόδημα από εργασία, και όχι προνοιακή παροχή, η αξιοπρεπής διαβίωση είναι αυτή που θα καθορίσει το μέτρο, και όχι το ελάχιστο όριο αυτής».

τομέα με τον κατώτατο βασικό μισθό και ημερομίσθιο (...)». Κοινώς, το Δικαστήριο αποτιμά συγκεκριμένα και πραγματολογικά το αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης σε εισοδηματική βάση και μάλιστα συγκρίνοντας τις αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων με αυτούς που διαβιούν στο κατώφλι της φτώχειας, όπως και τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα.

Συμπερασματικά, στο πεδίο των παροχικών/κοινωνικών δικαιωμάτων, οι συνταγματικοί σκοποί συνιστούν μείζονες προϋποθέσεις της εκπλήρωσής τους και αναλύονται υπό το πρίσμα του γενικού συμφέροντος σε μια σειρά νομοθετικών πολιτικών, όπως για παράδειγμα στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης: Από το άρθρο 22 παρ. 5 Σ. απορρέει, σύμφωνα με τη νομολογία, ο δημόσιος σκοπός της βιωσιμότητας των ασφαλιστικών ταμείων, της διασφάλισης της αξιοπρεπούς διαβίωσης για τους συνταξιούχους, η υποχρέωση της καταβολής ασφαλιστικών φορών κ.ο.κ., με ορίζοντα την αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Κοντολογίς, κάθε σκοπός που αναγράφεται στο Σύνταγμα, όπως εδώ «η μέριμνα» για την κοινωνική ασφάλιση, *πολλαπλασιάζεται ερμηνευτικά* σε επιμέρους σκοπούς που τον εξειδικεύουν και αποτελούν δεσμευτικές εντολές, εν είδει πλαισίου, για τον νομοθέτη. Στην απόφαση 1889/2019, η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας υπογράμμισε διδακτικά, προς επίρρωση της δεσμευτικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων, με αφορμή το πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, ότι «ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης δεν περιορίζεται στην ασφαλιστική κάλυψη μόνο των παρεχόντων εξαρτημένη εργασία δυνάμει σχέσεως ιδιωτικού δικαίου, αλλά και κάθε επαγγελματική κατηγορία του ιδιωτικού τομέα (όπως μισθωτοί, αυτοαπασχολούμενοι, ελεύθεροι επαγγελματίες και αγρότες) που αντιμετωπίζει τον ίδιο κίνδυνο απώλειας του εισοδήματος από την εργασία ή το επάγγελμα λόγω γήρατος, ασθένειας, αναπηρίας και θανάτου να έχει πρόσβαση σε ασφαλιστική κάλυψή του (...) η αρχή του κοινωνικού κράτους δεν ανέχεται την μη υπαγωγή των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών σε καθεστώς κοινωνικής ασφαλίσεως με σκοπό την προστασία από τους κινδύνους γήρατος, ασθένειας, αναπηρίας και θανάτου όταν ο κοινός νομοθέτης δεν τους παρέχει την προστασία αυτή με άλλο τρόπο». Με δυο λόγια, η εγγυητική υποχρέωση του Κράτους αφορά το σύνολο των ασφαλιστικών παροχών και συνεπώς

δεν περιορίζεται στην εθνική σύνταξη, αλλά αφορά και στην ανταποδοτική, ενώ εκτείνεται και στη δημόσια επικουρική ασφάλιση⁴⁵⁸.

Κρίσιμη, τέλος, ένδειξη ενίσχυσης της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι η συνταγματική αναθεώρηση του 2019 και η ρητή κατοχύρωση της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Σύμφωνα με το νέο άρθρο 21 παρ. 1 εδ. β', «Το Κράτος μεριμνά για τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των πολιτών μέσω ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, όπως νόμος ορίζει». Συνεπώς, πέρα από τη διάταξη του άρθρου 25 παρ. 1 που αναγνωρίζει το Κοινωνικό Κράτος Δικαίου ως πυλώνα άσκησης κοινωνικής πολιτικής και σεβασμού των κοινωνικών δικαιωμάτων, ο συντακτικός νομοθέτης μεταγράφει τη νομολογιακή κατασκευή της αξιοπρεπούς διαβίωσης στο θετικό μας δίκαιο και *τη συνδέει ρητά με το εισοδηματικό κριτήριο*. Το εισόδημα ανάγεται στο κύριο μέσο της άσκησης προνοιακής πολιτικής, εντός μιας ευρύτερης συνθήκης διαβίωσης. Πρόκειται για συνταγματικό σκοπό με έμφαση στη μέριμνα του Κράτους να τον εκπληρώσει και την αναγκαιότητα ενός προσδιορισμού από τον νομοθέτη ενός αξιοπρεπούς επιπέδου ζωής, με βασικό άξονα την καταπολέμηση της φτώχειας⁴⁵⁹.

⁴⁵⁸ Α. Στεργίου, Άρθρο 22 παρ. 5, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ό.π., σελ. 55.

⁴⁵⁹ Αυτό προκύπτει και από την ανάγνωση των πρακτικών της αναθεωρητικής βουλής του 2019. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Ι. Τασούλα, εισηγητή της Νέας Δημοκρατίας, «το άρθρο 25 έχει μια προσθήκη, βάσει της οποίας το κράτος μεριμνά για τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των πολιτών, μέσω ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, και το κράτος ενθαρρύνει με θετικές δράσεις τον εθελοντισμό. Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα δεν είναι η μοναδική δράση κοινωνικής προστασίας, είναι όμως μια εξειδίκευση που θέλουμε να μπει στο Σύνταγμα, γιατί είναι σημαντική ως προς την αντιμετώπιση της ακραίας φτώχειας. Το άρθρο 25 ομιλεί για το κοινωνικό κράτος. Πρώτη φορά που μπήκε αυτή η έννοια είναι στην Αναθεώρηση του 2001. Και μόνο αυτή η διατύπωση θα αρκούσε να εξασφαλίσει πάρα πολλές παροχές, οι οποίες έτσι και αλλιώς είναι εξασφαλισμένες, αλλά η εξειδίκευση της αναφοράς στο ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, εν όψει των μεγάλων προβλημάτων ακραίας φτώχειας που δημιούργησε η κρίση και της ανάγκης να διευρύνουμε αυτή την παροχή (...) είναι εξαιρετικά αναγκαία και έχει να κάνει - επαναλαμβάνω - όχι με τη μοναδική πρόταση κοινωνικής προστασίας, αλλά με την ελάχιστη πρόταση

Από την άλλη, η συνταγματική κατοχύρωση της αξιοπρεπούς διαβίωσης, μέσα από τη ρήτρα του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, μοιάζει τελικά να υιοθετεί την πιο περιοριστική και πραγματιστική πρόσληψη της έννοιας παρά την ταύτισή της, κατά τη νομολογία, με την έννοια της «αυτονομίας» του άρθρου 5 παρ. 1 Σ. Κοντολογίς, υπηρετεί μια «λειτουργική» και «πραγματολογική» σύνδεσή της με την έννοια του εισοδήματος, σύμφωνα με το 2 παρ.1 Σ.

κοινωνικής προστασίας, η οποία θα κλονίσει –ελπίζουμε– μαζί με άλλες δράσεις και συνδυασμό δράσεων, που κυρίαρχο στόχο θα έχουν την εξεύρεση εργασίας και όχι τη διανομή επιδομάτων, το καταθλιπτικό φαινόμενο της ακραίας φτώχειας». Βλ. σελ. 47 επ.

Κεφάλαιο 3

Οι «υπερ-σκοποί» του Συντάγματος

Στην εποχή των αλληπάλληλων και επικαλυπτόμενων κρίσεων, η ένταση ανάμεσα στα δικαιώματα και το γενικό συμφέρον αποτυπώνεται στους συνταγματικούς σκοπούς, καθώς αυτοί λειτουργούν ως προϋποθέσεις αποτελεσματικότητας (και συναφώς οριοθέτησης) των δικαιωμάτων και των δημοσίων πολιτικών. Το κρίσιμο ερώτημα που ανακύπτει μεθοδολογικά είναι κατά πόσο οι συνταγματικοί σκοποί εκφράζουν *μια νέα εποχή του παντοδύναμου γενικού συμφέροντος*, καθώς ανάγονται λόγω των κρίσεων και των πραγματικών επιπτώσεών τους, σε «υπερ-σκοπούς» της έννομης τάξης, δηλαδή σε υπέρτερης ισχύος συνταγματικά αγαθά, ή αν τελικά η εφαρμογή τους συνιστά *μια προσωρινή και οριζόντια ιεράρχηση των δικαιωμάτων*, ανάλογα με τη συγκυρία.

Ανεξαρτήτως, όμως, των επιστημολογικών ή αξιακών μας προτιμήσεων ή ακόμη και των δικαιοπολιτικών διαισθήσεων, λόγω των συνεχόμενων κρίσεων και περιορισμών των δικαιωμάτων, η κατανόηση και η εξήγηση προϋποθέτει την ανατομία της νομολογίας στα πεδία των δικαιωμάτων που τα τελευταία χρόνια αναδείχθηκαν ως *προνομιακοί χώροι της άσκησης της πολιτικής των κρίσεων* (δημόσια υγεία, δημόσια τάξη, οικονομία, περιβάλλον). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι συνταγματικοί αυτοί σκοποί υπηρετούν στη βάση τους, όπως μάλιστα ερμηνεύονται από τα δικαστήρια, μια κοινή και κατά το μάλλον παραδοσιακή έννοια της (δημόσιας και αντικειμενικής) «τάξης». Μέσα από το «νομολογιακό δίκαιο» των σκοπών, διαπιστώνεται αφενός η *λειτουργική στροφή*, αφετέρου η υπαγωγή των «υποκειμενικών δικαιωμάτων» («droit subjectif») σε ένα «αντικειμενικό δίκαιο» («droit objectif»). Τούτο δεν αφορά, μόνο τις κρίσεις αλλά βαθύτερα μεθοδολογικά τον τρόπο που αντιλαμβάνεται κανονιστικά ο δικαστής τη σχέση των σκοπών με συλλογικά αγαθά. Τα τελευταία αποτελούν τη βάση στην πραγματικότητα για την απόλαυση όλων των δικαιωμάτων. Κι αυτό γιατί ως πλέγμα διατάξεων και ερμηνειών συγκροτούν ευρύτερα τη συνταγματική προϋπόθεση της ελευθερίας.

3.1. Η δημόσια υγεία ως καθήκον

Σύμφωνα με το άρθρο 21 παρ. 3 Σ., «Το Κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών και παίρνει ειδικά μέτρα για την προστασία της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας και για την περίθαλψη των απόρων». Πρόκειται, συνεπώς, για την κατοχύρωση ενός ακόμη συνταγματικού σκοπού, που επιτάσσει στον νομοθέτη “τη μέριμνα” για τη δημόσια υγεία και συμπληρώνει έτσι το ατομικό δικαίωμα στην υγεία του άρθρου 5 παρ. 5 Σ., σύμφωνα με το οποίο «Καθένας έχει δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής του ταυτότητας. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία κάθε προσώπου έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων».

Ο συνταγματικός σκοπός της μέριμνας της υγείας έχει αναλυθεί σε διάφορους επιμέρους σκοπούς στη θεωρία, τη νομοθεσία και τη νομολογία⁴⁶⁰: Για παράδειγμα σε αυτόν θεμελιώθηκε η δυνατότητα της ίδρυσης ιδιωτικών θεραπευτηρίων (ΣτΕ 1374/1997). Περαιτέρω, η μέριμνα για τη δημόσια υγεία δικαιολογεί, ως σκοπός δημοσίου συμφέροντος, τη λήψη μέτρων για τη βιωσιμότητα του συστήματος υγείας στο πλαίσιο της αντιμετώπισης οξείας δημοσιονομικής κρίσης, όπως ο περιορισμός των χρηματικών απαιτήσεων για τα φάρμακα που διαθέτουν για νοσοκομειακή χρήση οι φαρμακευτικές επιχειρήσεις, σύμφωνα με τη ΣτΕ 2439-40/2015. Ειδικότερα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «εν πάση περιπτώσει, για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, ιδίως δε για την αντιμετώπιση οξείας δημοσιονομικής κρίσεως, ο περιορισμός της δημόσιας δαπάνης, με αντίστοιχο περιορισμό χρηματικών απαιτήσεων που απορρέουν από τις εξωνοσοκομειακές πωλήσεις φαρμάκων με κάλυψη της δαπάνης (ολική ή μερική) από τους ΦΚΑ, είναι επιτρεπτός κατά το Σύνταγμα, εάν κατά την κρίση του νομοθέτη, που υπόκειται στον οριακό έλεγχο συνταγματικότητας του Συμβουλίου της Επικρατείας, αποτελεί αναγκαίο και πρόσφορο μέτρο». Στη νομολογία για το «clawback», αποτυπώνεται και εμπεδώνεται, στα χρόνια της δημοσιονομικής κρίσης, μια «συστημική» προστασία της δημόσιας υγείας, που υπερβαίνει κατά

⁴⁶⁰ Βλ. την επισκόπηση της νομολογίας για το δικαίωμα στην υγεία των Γ. Ρουσούδη/Γ. Τζανάτου, Δημόσια υγεία. Πτυχές της μέριμνας του Κράτους, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 228 επ.

πολύ το ατομικό δικαίωμα και συνίσταται περισσότερο στη διασφάλιση των δομών και των θεσμών της, εν προκειμένω των φορέων κοινωνικής ασφάλισης.

3.1.1. Οι συνταγματικοί σκοποί της υγείας

Ειδικότερα, στην απόφαση 273/2021 το ΣτΕ υπογραμμίζει ότι «με το σύνολο των μέτρων αυτών, στα οποία περιλαμβάνεται ο επίδικος μηχανισμός αυτόματης επιστροφής (clawback), συνεπαγόμενος περιορισμό χρηματικών απαιτήσεων των Κ.Α.Κ. για τις εξωνοσοκομειακές πωλήσεις φαρμάκων προς τους Φ.Κ.Α., σε περίπτωση υπερβάσεως του αντίστοιχου προϋπολογισμού των φορέων αυτών, ο νομοθέτης, ενόψει της οξύτητας της δημοσιονομικής κρίσεως, επιδιώκει τη συγκράτηση της ετήσιας φαρμακευτικής δαπάνης εντός των ορίων του προϋπολογισμού των Φ.Κ.Α. προς ικανοποίηση δημοσίου, και όχι απλώς ταμειακού, συμφέροντος, προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος καταρρεύσεως ή, πάντως, σοβαρής διαταράξεως της οικονομικής ισορροπίας του συστήματος κοινωνικής ασφαλίσεως, καθόσον η διασφάλιση της βιωσιμότητας του συστήματος αυτού αποτελεί συνταγματική επιταγή, απορρέουσα από την υποχρέωση προστασίας της δημόσιας υγείας και του θεσμού της κοινωνικής ασφαλίσεως (πρβλ. ΣτΕ 2049/2017). Το επίδικο μέτρο αποβλέπει, συνεπώς, στον εξορθολογισμό της φαρμακευτικής δαπάνης των Φ.Κ.Α. και συμβάλλει στη βελτίωση των οικονομικών τους, εντεύθεν δε, τόσο στην προστασία των ασφαλισμένων και, επομένως, και της δημόσιας υγείας, όσο και στη διατήρηση του αντίστοιχου –σημαντικού– κύκλου εργασιών των δραστηριοποιούμενων στον χώρο αυτό επιχειρήσεων (βλ. ΣτΕ 3164/2017, 3153/2017)». Το όριο που θέτει το Δικαστήριο είναι οι παρεμβάσεις του νομοθέτη να μην οδηγούν σε «ανατροπή» του δικαιώματος στην υγεία, δηλαδή να μην παραβιάζουν το «ουσιώδες περιεχόμενό του», κοινώς τον πυρήνα, για να το μεταγράψουμε στη γλώσσα των δικαιωμάτων και των περιορισμών τους. Για παράδειγμα, στην 1785/2019 απόφασή του, το Δ΄ τμήμα του ΣτΕ έκρινε ως παράνομη την επιβολή της αυτόματης επιστροφής (clawback) σε φαρμακευτική εταιρεία για τα φάρμακα που χρησιμοποιούνται για σπάνιες παθήσεις. Και τούτο διότι τα επίμαχα φάρμακα αποτελούν όλως ειδική κατηγορία, αφενός, διότι χρησιμοποιούνται για την καταπολέμηση και θεραπεία σπανίων νόσων και,

αφετέρου διότι αφορούν σε εξαιρετικά περιορισμένο και ευχερώς δυνάμενο να διαπιστωθεί και να προβλεφθεί αριθμό ασθενών στο σύνολο της επικράτειας και ανά νοσοκομείο σε σύγκριση με τα φάρμακα που χρησιμοποιούνται για τη θεραπεία άλλων, βαρέων επίσης, νοσημάτων⁴⁶¹. Παράλληλα, το δικαστήριο απομακρύνεται ερμηνευτικά από την πρόσληψη του απλού ταμειακού και εισπρακτικού συμφέροντος ως θεμιτού συνταγματικού λόγου περιορισμού των δικαιωμάτων.

Επιγραμματικά, η νομολογία για τον περιορισμό της φαρμακευτικής δαπάνης θεραπεύει σκοπό γενικού συμφέροντος που επιστρέφει στην εκπλήρωση του δικαιώματος στην υγεία, μέσα από τη βιωσιμότητα των φορέων κοινωνικής ασφάλισης, με την εξαίρεση της διακινδύνευσης στην παροχή των «ορφανών» φαρμάκων για τις σπάνιες παθήσεις. Ο συνταγματικός σκοπός έγκειται εδώ στη διασφάλιση μιας αντικειμενικής «υγειονομικής τάξης», διά της οποίας καθίσταται εφικτή η αποτελεσματική ικανοποίηση του ατομικού και συλλογικού δικαιώματος στην υγεία. Αυτό προϋποθέτει τη στάθμιση ανάμεσα στο γενικό συμφέρον –το οποίο εκλαμβάνεται και στη δημοσιονομική του εκδοχή, δηλαδή να μην διαταράσσεται η βιωσιμότητα του ΕΟΠΥΥ από τις υπερβολικές δαπάνες νοσηλίων, και την οικονομική ελευθερία και το δικαίωμα της περιουσίας των ιδιωτικών κλινικών, ώστε τα μέτρα που επιβάλλονται (του "Clawback" και του "Rebate") να μην οδηγούν σε δυσανάλογο περιορισμό των δικαιωμάτων τους⁴⁶². Περαιτέρω, η

⁴⁶¹ Στη σκ. 17 το Δικαστήριο επισημαίνει ότι «Σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 1 του Κανονισμού 141/2000/ΕΚ, τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης πρέπει να παρέχουν κίνητρα για να ενθαρρύνουν την κυκλοφορία των φαρμάκων αυτών, πλην όμως, η εθνική νομοθεσία περί αυτόματης επιστροφής δεν επιφυλάσσει οποιαδήποτε μορφή ειδικής μεταχείρισης (είτε π.χ. με την μορφή μεγαλύτερας εκ των προτέρων εκπτώσεως είτε με την υπαγωγή τους υποχρεωτικώς για το Δημόσιο και τον ΕΟΠΥΥ στην προβλεπόμενη από την νομοθεσία διαδικασία της διαπραγματεύσεως που καταλήγει στην κατάρτιση κλειστών προϋπολογισμών). Τούτο έχει ως αποτέλεσμα να καθίστανται οι συνέπειες από την εφαρμογή του μέτρου της αυτόματης επιστροφής δυσανάλογες προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό, κατ' αρχήν, σκοπό του περιορισμού της νοσοκομειακής δαπάνης και να συνιστούν για τον λόγο αυτό υπέρμετρο περιορισμό εις βάρος των εταιρειών που εμπορεύονται τα φάρμακα αυτά».

⁴⁶² Οι περιορισμοί, όμως, αυτοί δεν επιτρέπεται να φθάνουν μέχρι του σημείου να αναιρείται το δικαίωμα στην προστασία της υγείας ή να καθίσταται αδύνατη ή υπερμέτρως δυσχερής η πραγμα-

μέριμνα για την προστασία της υγείας αναλύεται σε παροχές «υψηλού επιπέδου» προς τους πολίτες, μεταξύ των οποίων η *φαρμακευτική περίθαλψη*. Έτσι, σε δημόσιο σκοπό που συνδέεται με την παροχή των υπηρεσιών υγείας ανάγεται και η *ιδιαίτερη μισθολογική μεταχείριση* των γιατρών του ΕΣΥ⁴⁶³. Συμπερασματικά, το κανονιστικό bloc των παραπάνω δημοσίων σκοπών, όπως αυτοί αναγνωρίζονται και ερμηνεύονται από τον νομοθέτη και τον δικαστή στο πεδίο του άρθρου 21 παρ. 3. Σ., δεν αναφέρεται στην ατομική προστασία του δικαιώματος στην υγεία –αυτήν την εκπληρώνει εξ αντανακλάσεως– αλλά τελικά σε ένα εξαιρετικά ισχυρό κανονιστικά υγειονομικό γενικό συμφέρον, που θεμελιώνεται αντικειμενικά και όχι υποκειμενικά και εν τέλει προηγείται κανονιστικά.

τοποίηση των θεμιτών σκοπών της επιχειρηματικής δραστηριότητας στον τομέα της υγείας, από τους οποίους εξαρτάται η επιβίωση της επιχείρησης ως οικονομικής μονάδας (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 3016, 3962/2014, 1210/2010, 1187-1188/2009 και ΑΠ 6/2013 Ολ., *Ν. Μπακλαβάς*, Το μέτρο του Claw back και του Rebate στα νοσήλια στις ιδιωτικές κλινικές, ΔτΚΑ 3/2021, σελ. 572-573.

⁴⁶³ Ως προς αυτήν, η Ολομέλεια του ΣτΕ στην 431/2018 έκρινε ότι «η αρχή της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχείρισεως των ιατρών του Ε.Σ.Υ. απορρέει εμμέσως από την κατά το Σύνταγμα (άρθρο 21 παρ. 3) υποχρέωση του Κράτους για την παροχή υπηρεσιών υγείας υψηλού επιπέδου προς όλους τους πολίτες, την οποία υλοποιούν κατ' εξοχήν οι ιατροί του Ε.Σ.Υ., και εγγυάται τη διαμόρφωση του ύψους των αποδοχών τους με κριτήρια συναπτόμενα όχι μόνο προς τον βαθμό και τα καθήκοντα της θέσεώς τους, αλλά και προς τις ιδιαίτερες συνθήκες ασκήσεως και την επικινδυνότητα του επαγγέλματός τους (κίνδυνοι εκθέσεως σε μολυσματικούς παράγοντες κλπ.), ώστε οι αποδοχές τους να είναι επαρκείς για αξιοπρεπή διαβίωση και ανάλογες της σημασίας της αποστολής τους, συγχρόνως δε για να αποτρέπεται η εξωύπηρεσιακή τους απασχόληση, και δι σε τομείς της ιδιωτικής οικονομίας που ιδιαιτέρως εξυπηρετούνται από την ιατρική τους ιδιότητα (προμήθειες υλικών, χορήγηση σκευασμάτων, συνεργασία με ιδιώτες παρόχους υπηρεσιών υγείας κλπ.), καθώς και οι συνδεδόμενοι με την άσκηση των καθηκόντων τους αυξημένοι κίνδυνοι διαφθοράς (πρβλ. ΣτΕ 2192-2194/2014 Ολομ., βλ. και αιτιολογική έκθεση του ν. 1397/1983 σελ. 8). Η υποχρέωση τηρήσεως από τον κοινό νομοθέτη της εν λόγω αρχής αποτελεί μία πρόσθετη θεσμική εγγύηση που εξασφαλίζει την αποτελεσματική εκπλήρωση της αποστολής του Ε.Σ.Υ. μέσω της ενισχύσεως του ηθικού του ιατρικού προσωπικού του, αλλά και δικαίωμα των ιατρών, λόγω των απαγορεύσεων και περιορισμών, στους οποίους υπόκεινται και της επικινδυνότητας των καθηκόντων τους». Βλ. επίσης Δ. Πατσίκια, Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 61 επ.

3.1.2. Το υγειονομικό δημόσιο συμφέρον

Το δικαίωμα στην υγεία, ως σκοπός του Συντάγματος αναπτύσσει πλήρη κανονιστικότητα, επιτακτικότητα και δεσμευτικότητα, που δεν αναλύεται μόνο στις προσβολές του δικαιώματος ή τις διακινδυνεύσεις, αλλά στη θετική υποχρέωση του νομοθέτη για την υλοποίησή του και τον έλεγχο για τυχόν ανεπαρκείς ενέργειες του στην κατεύθυνση αυτή ή την αντισυνταγματική διοικητική εφαρμογή των διατάξεων που το αφορούν⁴⁶⁴. Η κανονιστικότητα του συνταγματικού σκοπού για τη μέριμνα της δημόσιας υγείας κατέστη ακόμη πιο πυκνή κατά τη διάρκεια της πανδημίας, καθώς τους πολλαπλούς σκοπούς που απορρέουν από το άρθρο 21 παρ. 3 ενδυναμώνει κανονιστικά η εγγραφή τους σε μια μορφή καθολικού και ισχυρού δημοσίου συμφέροντος. Στην πραγματικότητα, η απόλαυση του δικαιώματος στην υγεία εκφεύγει εν προκειμένω από την ατομική διάσταση του άρθρου 5 παρ. 5 Σ. και αναδεικνύεται νομολογιακά απολύτως σε συλλογικό συνταγματικό αγαθό. Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 1684/2022 για την υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού⁴⁶⁵ το δικαστήριο υπογραμμίζει ότι αυτός δικαιολογείται όχι μόνον ως προϋπόθεση για την προστασία της δημόσιας υγείας, αλλά και επειδή συνιστά λόγο δημοσίου συμφέροντος. Ειδικότερα, το ΣτΕ, αφενός υπογραμμίζει ότι η λήψη μέτρων στην πανδημία συνιστά θετική υποχρέωση του Κράτους, εφόσον προφανώς αυτά προκύπτουν από έγκυρα ιατρικά και επιδημιολογικά δεδομένα, αφετέρου τονίζει ότι η έννοια του δημοσίου συμφέροντος δικαιολογεί ακόμη και την αποδοχή της προσωπικής βλάβης που θα προκαλέσουν πιθανές παρενέργειες των εμβολίων. Κοινώς, καθίσταται σαφές στο σκεπτικό του Δικαστηρίου ότι υπερέχει η προστασία της υγείας έναντι της ατομικής υγείας και της ενδεχόμενης προσβολής της από τον εμβολιασμό. Εξάλλου, εν προκειμένω, δεν

⁴⁶⁴ Όπως επισημαίνει ο Κ. Χρυσόγονος, για το κοινωνικό δικαίωμα στη υγεία και τη σχέση ατομικού (5 παρ. 5 Σ.) και κοινωνικού δικαιώματος (21 παρ. 3 Σ.), «στην πράξη η νομολογία αντιμετωπίζει τις δύο διατάξεις ως ένα κανονιστικό σύμπλεγμα, που συμπληρώνεται περαιτέρω και από την κατ' άρθρο 22 παρ. 5 Συντ. επιταγή κρατικής μέριμνας για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων». Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σελ. 773, Χ. Ανθόπουλος, Πανδημία, δικαίωμα στην υγεία και καθήκον αλληλεγγύης, ό.π. σελ. 30.

⁴⁶⁵ Βλ. ΣτΕ Ολ. 1400/2022 για τον υποχρεωτικό εμβολιασμό των υπηρετούντων στην ΕΜΑΚ.

πρόκειται για απλό δημόσιο σκοπό, σύμφωνα με το Δικαστήριο, καθώς όπως ρητά αναφέρει στη συνέχεια «με τις ρυθμίσεις του άρθρου 206 του ν. 4820/2021 επιδιώκεται η ικανοποίηση σκοπού *επιτακτικού δημοσίου συμφέροντος*, αναγόμενου στην προστασία της δημόσιας υγείας έναντι του κορωνοϊού, ο οποίος παρουσιάζει ειδικότερες πτυχές». Η θέση του Δικαστηρίου ενισχύει τη σύνδεση του εμβολιασμού με το καθήκον αλληλεγγύης του άρθρου 25 παρ. 4 Σ. και την ευθύνη του ατόμου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου⁴⁶⁶.

Η «επιτακτικότητα» του δημοσίου συμφέροντος είναι η νομική αναγνώριση της *κανονιστικής εν προκειμένω δύναμης του πραγματικού*⁴⁶⁷ που μετατρέπει ή ανυψώνει τον δημόσιο σκοπό της προστασίας της δημόσιας υγείας σε υπερσκοπό εντός της πανδημικής κρίσης. Έτσι αναλύεται η επιβολή των πραγματολογικών δεδομένων της πανδημίας στον νομικό μας συλλογισμό και στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον έλεγχο της αναλογικότητας. Ο επίμαχος περιορισμός του δικαιώματος καθίσταται συνταγματικά οριακός και εμπλουτίζεται με πρό-

⁴⁶⁶ «Το Κράτος οφείλει να λάβει όλα τα κατάλληλα και απαραίτητα μέτρα για τον περιορισμό της διαδόσεως του ιού, σύμφωνα με τις διεθνείς επιστημονικές παραδοχές για την εξέλιξη της πανδημίας, βάσει των συλλεγέντων μέχρι τη λήψη του μέτρου έγκυρων επιστημονικών και επιδημιολογικών δεδομένων. Στα μέτρα αυτά εντάσσεται και ο υποχρεωτικός εμβολιασμός, ο οποίος διενεργείται με σκοπό την προστασία της υγείας, συλλογικώς και ατομικώς, από τις ασθένειες, καθώς και τη βαθμιαία εξάλειψή τους. Το μέτρο του εμβολιασμού, καθ' εαυτό, συνιστά σοβαρή μεν παρέμβαση στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην ιδιωτική ζωή του ατόμου και στη σωματική και ψυχική ακεραιότητα αυτού, πλην συνταγματικώς ανεκτή, εφ' όσον, κατά τα ανωτέρω, προβλέπεται από ειδική νομοθεσία, υιοθετούσα πλήρως τα έγκυρα και τεκμηριωμένα επιστημονικά, ιατρικά και επιδημιολογικά πορίσματα στον αντίστοιχο τομέα και παρέχεται δυνατότητα εξαίρεσεως από τον εμβολιασμό σε ειδικές ατομικές περιπτώσεις, για τις οποίες αυτός αντενδείκνυται (...) Εξ άλλου, η εμφάνιση σε στατιστικώς πολύ μικρό αριθμό περιπτώσεων σοβαρών παρενεργειών ορισμένων εμβολίων δεν καθιστά συνταγματικώς ανεπίτρεπτη τη νομοθετική πρόβλεψη του υποχρεωτικού εμβολιασμού και είναι πάντως ανεκτή χάριν του δημοσίου συμφέροντος, εν όψει και της αρχής της κοινωνικής αλληλεγγύης (άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος), υπό την αυτονόητη προϋπόθεση ότι οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις ερείδονται επί εγκύρων και τεκμηριωμένων επιστημονικών δεδομένων κατά τα προεκτεθέντα». Βλ. επίσης Π. Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Προστασία της δημόσιας υγείας και ατομικά δικαιώματα, ΘΠΔΔ 1/2022, σελ 11.

⁴⁶⁷ Βλ. Φ. Σπυρόπουλο, Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού, ΤοΣ 2/1983, σελ. 105.

σθετα ουσιαστικά κριτήρια που εισχωρούν στον δικαστικό έλεγχο ή στη θεωρία του συνταγματολόγου: αυτά είναι η *προσωρινότητα* και η *εξαιρετικότητα* του επίμαχου μέτρου. Ο χρόνος και η φύση της παρέμβασης, στοιχεία που είναι εντός δικαίου, αλλά δεν συνιστούν καθαυτά νομικά δεδομένα, διαστέλλουν, για μια σημαντική μερίδα των (αυθεντικών) ερμηνευτών του δικαίου, τα *επιτρεπτά όρια* της προσβολής του δικαιώματος.

Ως «*υπερ-σκοπός*», η προστασία της δημόσιας υγείας δικαιολογεί τον περιορισμό μιας σειράς θεμελιωδών δικαιωμάτων στην περίοδο της πανδημίας. Στην απόφαση 1147/2022 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας απερρίφθη αίτηση ακυρώσεως που άσκησαν πενήντα (50) φυσικά πρόσωπα κατά της Δ1α/Γ.Π.οικ.80588/14-12-2020 κοινής υπουργικής αποφάσεως, με την οποία είχαν θεσπισθεί έκτακτα μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας από τον κίνδυνο περαιτέρω διασποράς του κορωνοϊού COVID-19 στο σύνολο της Επικράτειας για το διάστημα από την Κυριακή 13 Δεκεμβρίου 2020 και ώρα 06:00 έως και την Πέμπτη 7 Ιανουαρίου 2021 και ώρα 06:00, κατά το μέρος που οι ρυθμίσεις της εν λόγω ΚΥΑ επέβαλλαν την υποχρεωτική χρήση μη ιατρικής μάσκας, προέβλεπαν μέτρα περιορισμού της μετακινήσεως και συναθροίσεως των πολιτών, καθώς και κυρώσεις σε περίπτωση παραβάσεως των εν λόγω μέτρων.

Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 1681/2022, στην έννοια του «σοβαρού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια», σε περίπτωση συνδρομής του οποίου επιτρέπεται η απαγόρευση υπαίθριων συναθροίσεων κατά το εδ. β' της παρ. 2 του άρθρου 11 του Συντάγματος, εγγράφεται και ο σοβαρός κίνδυνος *για τη δημόσια υγεία*, ενώ στην έννοια της «σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής», σε περίπτωση συνδρομής της οποίας επιτρέπεται ομοίως η απαγόρευση υπαίθριων συναθροίσεων σε ορισμένη περιοχή κατά την ίδια διάταξη, περιλαμβάνεται και ο σοβαρός κίνδυνος για τη λειτουργία των υποδομών ζωτικής σημασίας, όπως, μεταξύ άλλων, και του Εθνικού Συστήματος Υγείας.

Η ΣτΕ 1621/2020 είναι η πρώτη απόφαση που εκδόθηκε από το Συμβούλιο στο πλαίσιο της οριστικής δικαστικής προστασίας και αφορά τους προληπτικούς υγειονομικούς περιορισμούς, όπως η πρόβλεψη μέγιστου αριθμού παρευρισκομένων και η υποχρέωση τήρησης ελάχιστων αποστάσεων και ποικίλων μέτρων

υγιεινής, οι οποίοι ίσχυσαν στους χώρους δημόσιας θρησκευτικής λατρείας για το χρονικό διάστημα από τις 17.05.2020 έως και τις 05.06.2020. Εν προκειμένω, το επίμαχο μέτρο της επιτρεπτής λειτουργίας των χώρων θρησκευτικής λατρείας υπό καθεστώς υγειονομικών περιορισμών δεν αμφιβητούνταν ως απρόσφορο για την επίτευξη του σκοπού προστασίας της δημόσιας υγείας και της ζωής, αλλά ως ανεπαρκές σε σύγκριση με ένα άλλο μέτρο, υποθετικό και, κατά την εκτίμηση του αιτούντος, προτιμότερο υπό το φως των άρθρων 21 παρ. 3 του Συντάγματος και 2 της ΕΣΔΑ. Ένας τέτοιος ισχυρισμός ήταν απορριπτέος ως απαράδεκτος, καθώς εξέφευγε των ορίων του δικαστικού ελέγχου και αναγόταν εν τέλει στη δικαιοπολιτική αξιολόγηση των επιλογών του κανονιστικού νομοθέτη.

Στη ΣτΕ Ολ 2153/2022, το Δικαστήριο αποφάνθηκε για την υποχρεωτική χρήση μάσκας στα σχολεία και καταφάσκοντας τη συνταγματικότητα της υπογράμμισε ότι «σε περίπτωση έκτακτων συνθηκών που προκαλεί η εμφάνιση πανδημίας, ο νομοθέτης (κοινός και κανονιστικός) οφείλει να λάβει όλα τα κατάλληλα υγειονομικής ή εν γένει οργανωτικής φύσεως μέτρα ώστε, προσαρμοζομένης στο αναγκαίο μέτρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, και η υγεία των εκπαιδευομένων να διαφυλαχθεί και το δικαίωμά τους στην εκπαίδευση να εξασφαλιστεί». Εδώ, επιπρόσθετα, το Δικαστήριο ανάγει τον συνταγματικό σκοπό της προστασίας της δημόσιας υγείας και σε *προϋπόθεση απόλαυσης του δικαιώματος στην εκπαίδευση*, αναδεικνύοντας τον τρόπο που αλληλεπιδρούν οι σκοποί στο πεδίο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

3.1.3. Η υγεία, η φρόνηση και η δημόσια ασφάλεια

Κοινός τόπος των παραπάνω αποφάσεων είναι καταρχάς η κανονιστική *υπεροχή* του δικαιώματος στην υγεία, ως ενός υπέρτερου συνταγματικού αγαθού, και, ειδικότερα, των σκοπών του έναντι των άλλων δικαιωμάτων και μάλιστα με οριζόντια εμβέλεια (π.χ. έναντι της προσωπικής αυτονομίας του 5 παρ. 1 Σ. στο ζήτημα του εμβολιασμού, της προσωπικής ελευθερίας και της ελευθερίας κίνησης του 5 παρ. 3 Σ., της ελευθερίας της συνάθροισης του άρθρου 11 Σ., της θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 13 Σ., του δικαιώματος στην εκπαίδευση του άρθρου 16 Σ. κ.ο.κ.). Αυτή η μεγιστοποίηση της προστασίας του δικαιώματος

στην υγεία συνιστά συνέπεια της πανδημίας και έχει, όπως αναφέρει και η νομολογία του ΣτΕ, προσωρινό και εξαιρετικό χαρακτήρα. Καταδεικνύει, ωστόσο, την ίδια στιγμή πώς η ευελιξία των συνταγματικών σκοπών τρέφεται από το πραγματικό και διαστέλλει την κανονιστική τους δύναμη. *Ο οριζόντιος περιορισμός των δικαιωμάτων μοιάζει να συνάδει απολύτως με την τυπική συνταγματική ισοτιμία τους, αλλά υποκρύπτει αξιακές και ιδεολογικές επιλογές, σε συνδυασμό με τις πραγματικές αναγκαιότητες, που έχουν προφανώς ήδη ως αφετηρία τους την έμμεση αναγνώριση της πρωταρχικής θέσης της ζωής και της υγείας ως ενός, όπως λέγεται στη θεωρία, «υπερ-δικαιώματος».* Για την ακρίβεια, η προστασία της δημόσιας υγείας ταυτίζεται απόλυτα με το υπέρτερο δημόσιο συμφέρον και δικαιολογεί (σχεδόν) κάθε περιορισμό δικαιώματος⁴⁶⁸.

Στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 2135-7/2023, κρίθηκε ότι συνιστά επιτρεπτό περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας ακόμη και η αναστολή, με παρουσία προσώπων, πάσης φύσεως θρησκευτικών τελετών στους χώρους λατρείας και η τέλεση αυτών με τήρηση αναλογίας ατόμου/τ.μ. και με ανώτατο όριο ατόμων. Μοιάζει να υπερβαίνει έτσι έμμεσα το Δικαστήριο μια πάγια και αξεπέραστη δογματική θέση για τον πυρήνα του δικαιώματος και τη δυνατότητα της –έστω προσωρινής– αναστολής του πέρα από το άρθρο 48 και την κατάσταση πολιορκίας⁴⁶⁹. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για τη ρύθμιση της 4ημερης απαγόρευση των συναθροίσεων για το Πολυτεχνείο και τη θέση του Δικαστηρίου στην

⁴⁶⁸ Οι έκτακτες περιπτώσεις, οικονομικές ή σήμερα υγειονομικές, είναι αυτές που νοηματοδοτούν την αόριστη νομική έννοια του δημοσίου συμφέροντος ως μέρος του κανόνα δικαίου. Όπως εύστοχα έχει υποστηρίξει ο Π. Πικραμμένος, «οι κανονικότητες της κοινωνικής οργάνωσης υποχωρούν μπροστά σε μια επιτακτική ανάγκη, στην ύπαρξη ενός κινδύνου που απειλεί και εξαναγκάζει το Κράτος να αποκαταστήσει με κάθε κόστος την διαταραγμένη σταθερότητα. Στους στατικούς κανόνες της νομιμότητας, η δημόσια εξουσία αντιτάσσει την ενεργητική αποτελεσματικότητα των έκτακτων μέτρων», Βλ. *Ιδίου*, Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας, ΘΠΔΔ, 2/2012, σελ. 97.

⁴⁶⁹ Βλ. για τη θεσμοποιημένη αναστολή των συνταγματικών δικαιωμάτων *Κ. Χρυσόγονο*, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σελ. 105-108.

απόφαση ΣτΕ Ολ 1681/2022⁴⁷⁰. Αυτή η ερμηνευτική διαστολή του περιορισμού ενός δικαιώματος μέχρι την προσωρινή, έστω εξαιρετική, πλην *ουσιαστική αδρανοποίηση* της ισχύος του μπορεί να υπάγεται σε μια εξαιρετική νομολογιακή αντιμετώπιση της κρίσης, αλλά παραμένει εντός νομικής κανονικότητας και υπ' αυτό το πρίσμα ενδεχομένως συλλαμβάνει και μια μεθοδολογική μετατόπιση για τους περιορισμούς των συνταγματικών δικαιωμάτων. Κοινώς, ξεπερνά την κόκκινη γραμμή ως προς το επιτρεπτό του περιορισμού τους.

Παράλληλα, το δικαίωμα στην υγεία συνδέεται ρητά και άμεσα στις ως άνω αποφάσεις και με το άρθρο 25 παρ. 4 Σ. Για παράδειγμα, στη ΣτΕ Ολ. 2153/2022 για την υποχρεωτική χρήση μάσκας στα σχολεία, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι «ανακύπτει από το άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος η *υποχρέωση του ατόμου*, επιδεικνύοντας την επιτασσίσιμη από την διάταξη αυτή κοινωνική αλληλεγγύη,

⁴⁷⁰ Βλ. για τη ρύθμιση αυτή της ΠΝΠ *Κ. Χρυσόγονο*, Η νομοθεσία για το δικαίωμα της συνάθροισης και το άρθρο 11 του Συντάγματος στην εποχή της πανδημίας, ΕφημΔΔ 5/2011, σελ. 609-610. Στην απόφασή του το Συμβούλιο θεώρησε θεμιτή τη γενική, σε όλη την επικράτεια, απαγόρευση των συναθροίσεων, καθώς «Με την θεσπισθείσα στην από 20.3.2020 Π.Ν.Π. ρύθμιση εξειδικεύεται η κατά την παρ. 2 του άρθρου 11 του Συντάγματος αρμοδιότητα της αστυνομικής αρχής να επιβάλει για ορισμένο εκάστοτε χρόνο περιορισμό στην άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι δυνάμενο να ξεκινείται έως και την απαγόρευση ορισμένων, κατά χρόνο προσδιοριζόμενων, δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων ειδικώς για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας από τον κίνδυνο της διασποράς του κορωνοϊού COVID-19, είτε γενικώς σε όλη την επικράτεια, εάν ο επαπειλούμενος κίνδυνος αφορά όλη τη χώρα, είτε σε συγκεκριμένη περιοχή ή περιοχές, δίδεται δε περαιτέρω εξουσιοδότηση για την πρόβλεψη της επιβολής διοικητικών προστίμων σε περίπτωση παραβίασεως της απαγορεύσεως αυτής. Η εν λόγω διάταξη εντάσσεται στο πλαίσιο των μέτρων που ελήφθησαν κατεπειγόντως, λόγω της πιεστικής ανάγκης να αντιμετωπισθεί ο απειλών την δημόσια υγεία και την ανθρώπινη ζωή σοβαρός κίνδυνος διασποράς του κορωνοϊού COVID-19, σε χρόνο κατά τον οποίο δεν είχε ακόμη εξευρεθεί επιστημονικώς τεκμηριωμένη λύση για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του». Κοινώς, είναι η πιεστική ανάγκη και η υψηλή διακινδύνευση που διαστέλλουν τη δυνατότητα του περιορισμού σε αυτό το –αμφιλεγόμενο και στην ουσία εγγύτερο στη λογική της προσωρινής αναστολής– εύρος. Γενικά για το νέο νομικό πλαίσιο των συναθροίσεων (ν. 4703/2020) αλλά και ευρύτερες παρατηρήσεις, με αφορμή την πανδημία βλ. *Χ. Κουρουνή*, Το νέο δίκαιο των συναθροίσεων και το Σύνταγμα: περιορισμοί και απαγορεύσεις στη σκιά της πανδημίας, ΕφημΔΔ 2/2021, σελ. 281 επ.

να ανέχεται, υπό τις ανωτέρω εκτεθείσες προϋποθέσεις, περιορισμούς των δικαιωμάτων του, καθώς και να μεριμνά για τη διατήρηση της ατομικής του υγείας με σκοπό να μην μεταδώσει την ασθένεια σε άλλους, έτσι ώστε να γίνεται σεβαστό το ατομικό δικαίωμα των υπολοίπων στην διατήρηση της υγείας τους, αλλά και να μην επιβαρύνεται το σύστημα υγείας, η μέριμνα για την διατήρηση στο αναγκαίο, ανάλογα με τον πληθυσμό, μέγεθος και την απρόσκοπτη λειτουργία του οποίου αποτελεί συνταγματική υποχρέωση του Κράτους». Σταδιακά, αλλά σταθερά, η έννοια του δικαιώματος ενσωματώνει εκείνη του καθήκοντος ή ακόμη, όπως αυτό αναδείχθηκε και την περίοδο της οικονομικής κρίσης, του χρέους της αλληλεγγύης του άρθρου 25 παρ. 4 Σ.⁴⁷¹ και ενδύεται με τη λειτουργική του διάσταση, καθώς προσανατολίζεται στην εξυπηρέτηση συγκεκριμένων συνταγματικών σκοπών.

Περαιτέρω, η υγειονομική αναγκαιότητα υπονομεύει την κλασική φιλελεύθερη διάκριση στο πεδίο των ελευθεριών ανάμεσα στον εαυτό και τους άλλους και επεκτείνει το πεδίο της αρχής της μη βλάβης από τους τρίτους στο ίδιο το πρόσωπο, το οποίο καλείται να δείξει μια φρόνιμη, με την αρεταϊκή έννοια του όρου, υγειονομική συμπεριφορά⁴⁷². Η υψηλή μεταδοτικότητα του ιού, όπως και η

⁴⁷¹ Σύμφωνα με τον Χ. Ανθόπουλο, στην περίπτωση του δικαιώματος στην υγεία θα μπορούσε να «θεωρηθεί ως καθήκον αλληλεγγύης του πολίτη κατά το άρθρο 25 § 4 Σ. η υποχρέωση φροντίδας της ατομικής υγείας του, όταν ο τρόπος της διαχείρισής της μπορεί να έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία των άλλων. Η «αξίωση» του Κράτους κατά το άρθρο 25 § 4 για την εκπλήρωση του καθήκοντος αυτοπροστασίας της ατομικής υγείας μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, από την υποχρέωση τήρησης μέτρων «κοινωνικής απόστασης» κατά τη διάρκεια πανδημιών ή επιδημιών μέχρι την υποχρέωση εμβολιασμού προς αποφυγή του κινδύνου διάδοσης μεταδοτικών νόσων». Βλ. *Ιδίου*, Πανδημία, δικαίωμα στην υγεία και καθήκον αλληλεγγύης, ΕφημΔΔ 1/2020, σελ. 33.

⁴⁷² Στη φιλελεύθερη τουλάχιστον θεωρία, το πεδίο της προσωπικής ελευθερίας συναρτάται άμεσα με τον προσδιορισμό της έννοιας της βλάβης στους άλλους. Σύμφωνα με το άρθρο 4 της Γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, «La liberté consiste à pouvoir faire tout ce qui ne nuit pas à autrui: ainsi, l'exercice des droits naturels de chaque homme n'a de bornes que celles qui assurent aux autres Membres de la Société la jouissance de ces mêmes droits. Ces bornes ne peuvent être déterminées que par la Loi». Σε αυτό το περίφημο άρθρο της Διακήρυξης αποκρυσταλλώνεται η νεωτερική πρόσληψη της ελευθερίας: Το θετικό δίκαιο είναι αυτό που

ασυμπτωματική πλην μεταδοτική νόσηση, καθιστά τον καθένα από μας δυνάμει φορέα και η επαφή με τον τρίτο εξομοιώνεται, στην ουσία, με την προσβολή ή, έστω, τη διακινδύνευση της υγείας⁴⁷³. Η προσωπική ευθύνη εξελίσσεται ηθικά σε

εξειδικεύει τα όρια της άσκησης των φυσικών δικαιωμάτων. Πριν ο νομοθέτης περιορίσει την ελευθερία, τα όριά της παραμένουν θολά και απρόσιτα γνωστικά. Την περίφημη “harm principle” διατύπωσε, επίσης, ο John Stuart Mill στο κλασικό έργο του *On liberty*. Ειδικότερα, “That principle that the sole end for which mankind are warranted, individually or collectively, in interfering with the liberty of action of any of their number, is self-protection. That the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others”. Ωστόσο, η σημασιοδότηση της βλάβης διόλου αυτονόητη δεν είναι. Βλ. αντί πολλών *J.-S. Mill, On liberty and other essays*, Oxford University Press, 1991, σελ. 14 επ. Για την έννοια της βλάβης, βλ. αντί πολλών *J. Feinberg, Harm to self: the moral limits of the criminal law*, Oxford University Press, 1986 και *Harm to others: the moral limits of the criminal law*, Oxford University Press, 1984. Στην πραγματικότητα, οι σύγχρονες υγειονομικές κρίσεις μας υποχρεώνουν να επανεξετάσουμε τα όρια της μοναχικής και ατομικής διάστασης της πράξης όταν αυτά οδηγούν μοιραία στη διακινδύνευση των άλλων. Για την προβληματική αυτή, ως σύγκρουση ανάμεσα σε μια προσωπική ελευθερία της αυτοκαταστροφής και σε μια ηθική της ευθύνης, που ενεργοποιεί ενίοτε –όχι βέβαια στην πανδημία με την προφανή οξυτητά της– ένα σύγχρονο «υγεινισμό». Βλ. *Γ. Καραβοκύρη, «No smoking»*. Η προσωπική ελευθερία ως ελευθερία της αυτοκαταστροφής, *ΕφημΔΔ 2/2013*, σελ. 185 επ. Ο Σπ. Βλαχόπουλος σημειώνει ότι «ορισμένες δικαστικές αποφάσεις εμφανίζουν αυξημένο ενδιαφέρον επειδή δεν περιορίζονται στο πλαίσιο της νομικής επιστήμης και θέτουν θέματα γενικότερης σημασίας, ακόμα και φιλοσοφικής φύσεως σε σχέση με τα όρια της ανθρωπίνης ελευθερίας και των σχέσεων μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου». Βλ. *Ιδίου, Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ 4171/2012, Τμ. Δ΄ [Συνταγματικότητα απόλυτης απαγόρευσης καπνίσματος στα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος]*, *ΘΠΔΔ 1/2012*, σελ. 986 επ. Για την επίδραση της ηθικής της υγείας στον αυτοκαθορισμό βλ. *P. Raynaud, No smoking?, Le Débat 5/1990*, σελ. 169 επ. Για τη βιοπολιτική αυτή επίδραση των πολιτικών της υγείας στη βούληση/συναίνεση του υποκειμένου βλ. *F. Orobon, Santé publique et libertés individuelles. L'exemple des conduites par lesquelles on peut se nuire à soi-même*, Institut Universitaire Varenne, 2013, σελ. 257 επ.

⁴⁷³ *Γ. Καραβοκύρης, Πανδημία και Δίκαιο: Τα ηθικοπολιτικά μαθήματα της κρίσης*, *syntagmawatch.gr 18.03.2020*. Βλ. πέρα από την πανδημία, για την υποκειμενική διάσταση της έννοιας των καθηκόντων και την ευθύνη, τις παρατηρήσεις της *Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου*, ό.π., σελ. 371 επ. Για μια συνολική αποτίμηση βλ. *Ξ. Κοντιάδη, Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα – Ο κόσμος μετά τον Covid-19*, Καστανιώτης, 2020, *Απ. Παπατόλια, Η «επόμενη μέρα» του εθνικού και*

κοινωνική και το μέτρο της απομόνωσης, ακόμη και της προληπτικής, δεν συνιστά μια πολιτική αυτοπροστασίας, αλλά αλληλεγγύης και διαφύλαξης της δημόσιας υγείας. Έτσι τα δικαιώματα, στην πανδημία, φέρουν εντός τους τις υποχρεώσεις μας, ως μέλη του κοινωνικού συνόλου. Στους περιορισμούς, λόγου χάρη, της κίνησης είναι που εντοπίζεται η αποτροπή της διάδοσης του ιού, *ως μια θεμελιώδης δέσμευση απέναντι στον εαυτόν και τον άλλο*⁴⁷⁴. Στην οξύτητα της υγειονομικής κρίσης μοιάζει, επίσης, η προστασία του δικαιώματος στην υγεία να θολώνει την αυστηρή –φιλελεύθερη– διάκριση ανάμεσα στον εαυτό και τους άλλους: ενώ, όπως, είδαμε, η προστασία της συλλογικής υγείας μπορεί να περνά μέσα και από την προσωπική βλάβη της υγείας, π.χ. στην περίπτωση αθέμιτων παρενεργειών του εμβολιασμού. Η πανδημική κρίση των δικαιωμάτων εξελίχθηκε σε μια συνεχή δοκιμασία των ορίων της προσωπικής μας αυτονομίας, τα οποία μετακινούνται ανάλογα με τη διακινδύνευση του υγειονομικού δημοσίου συμφέροντος. Η δύναμη της διασποράς και της καθολικότητας της νόσου υπερβαίνει κατά πολύ την ιδιωτική κοινωνία που απαιτεί, ως φορέας, με όλη τη σημασία της λέξης, από το Κράτος να φροντίσει εξίσου καθολικά και α-ταξικά τους πολίτες και να λάβει τα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα⁴⁷⁵.

ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Ερμηνευτικοί (ανα)στοχασμοί μετά την πανδημία, Παπαζήσης, 2020, Γ. Σωτηρέλη, Η Δημοκρατία απέναντι στην πανδημία, constitutionalism.gr 11.04.2020, Χ. Ανθόπουλο, Ο Covid-19 και η εποχή των δικαιωμάτων, constitutionalism.gr 28.03.20.

⁴⁷⁴ Βλ. αναλυτικά για την ελευθερία κίνησης Π. Μαντζούφας/Α. Παυλόπουλος, Κορωνοϊός και ελευθερία της κίνησης: Διατηρώντας το Σύνταγμα «ζωντανό» εν μέσω πανδημίας, constitutionalism.gr 02.05.2020. (αναδημοσίευση από Books' Journal, Μάιος 2020).

⁴⁷⁵ Γ. Δρόσος, Κορωνοϊός και συνταγματική τάξη (ηλεκτρονική έκδοση του εντύπου «Με το Δικηγόρο») Απρίλιος 2020, διαθέσιμο στο academia.edu. Για τη θέση του Κράτους πρόληψης στην πανδημία βλ. Ε. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, Πανδημία, Κράτος Πρόληψης και ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Κράτος και Σύνταγμα μπροστά στην υγειονομική κρίση, ό.π., σελ. 20 επ., όπως και του ίδιου εν γένει για το Κράτος πρόληψης ενώπιον των σύγχρονων διακινδυνεύσεων, Το κοινωνικό κράτος πρόληψης ως απάντηση στην κρίση του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους, σε: Χ. Ανθόπουλο/Ε.

Συμπερασματικά, η περίπτωση της πανδημίας και του δικαιώματος στην υγεία συνιστά μια ακόμη χαρακτηριστική υπόθεση εργασίας για τη μελέτη μας. Η κανονιστικότητα των σκοπών δικαιώνει τη βασική θέση της περιπλοκής γεγονότων-αξιών, καθώς τα πραγματικά δεδομένα *συναντούν* την ηθική αξία της υγείας και έτσι νοηματοδοτείται ένα γενικό και καθολικό συμφέρον. Μέσα από το συγκεκριμένο της πανδημίας προσδιορίζεται η πλήρης σημασία του δικαιώματος ως νομικού κανόνα. Αυτός υπερισχύει έναντι των άλλων γιατί συνιστά έναν υπερσκοπό, έναν επιτακτικό κανόνα δημοσίου συμφέροντος, που αποκτά αξιακό, πραγματικό και νομικό προβάδισμα έναντι των υπολοίπων, διασπώντας –στη νομολογία, αλλά και στη θεωρία– *την παραδοσιακή θέση περί ισοτιμίας των συνταγματικών κανόνων*⁴⁷⁶, αλλά και αμφισβητώντας την εμβέλεια κλασικών φιλελεύθερων αρχών.

Εξάλλου, οι σκοποί της υγείας δίνουν υπόσταση στα *πιο αρχαϊκά τους στοιχεία*, όπως το *δικαίωμα στη δημόσια τάξη*, μέρος της οποίας αποτελεί, όπως το υπογράμμισε το ΣτΕ στην απόφασή του για την 4ημερη απαγόρευση των συναθροίσεων, και το *δικαίωμα στην υγεία*⁴⁷⁷. Την κανονιστική σχέση μεταξύ *δημόσι-*

Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005, σελ. 69 επ.

⁴⁷⁶ Η δύναμη του πραγματικού που ενσωματώνεται στην έννοια του συνταγματικού σκοπού έχει ως αποτέλεσμα να λειτουργεί τελικά και ως κριτήριο υπεροχής ανάμεσα στα συνταγματικά δικαιώματα και να υπονομεύει την τυπική ισοδυναμία των συνταγματικών διατάξεων. Και αυτό γιατί μέσα από το συγκεκριμένο και το πραγματικό, κάποιες ελευθερίες αποκτούν μεγαλύτερη αξία έναντι των άλλων. Εξού και η νομολογιακή «ιεράρχηση» των «συνταγματικών αγαθών» στην οποία αναφέρεται ο *Χ. Ανθόπουλος*, ό.π. σελ. 740.

⁴⁷⁷ Βλ. πάλι εδώ τη ΣτΕ 1681/2022, όπου το δικαστήριο υπογραμμίζει ότι «Ερμηνευόμενη δε σε συνδυασμό με τις διατάξεις αυτές, αλλά και σε αρμονία με τις διατάξεις των άρθρων 2 και 11 της ΕΣΔΑ, η διάταξη του εδαφίου β' της παρ. 2 του άρθρου 11 του Συντάγματος έχει την έννοια ότι –στο πλαίσιο της κατά το Σύνταγμα υποχρέωσης του Κράτους, με γνώμονα την αρχή της προφύλαξης, να λαμβάνει όλα τα κατάλληλα και απαραίτητα μέτρα για την διαφύλαξη της δημόσιας υγείας, η οποία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση όλων των ατομικών δικαιωμάτων» και «Συνεπώς, ανεξαρτήτως της ιστορικής εμπειρίας, η οποία οδήγησε τον συντακτικό νομοθέτη στη θέσπιση της διατάξεως του άρθρου 11 παρ. 2 εδ. β' με την αποτυπωθείσα στο κείμενο του Συντάγ-

ας υγείας και δημόσιας ασφάλειας/τάξης έχει αναδείξει ο Γ. Δρόσος σημειώνοντας ότι είναι «αυτοί καθ' εαυτοί οι θεμελιώδεις όροι της κοινωνικής και πολιτειακής μας συμβίωσης. Όχι μόνον η υγεία –η έκταση του κινδύνου της υγείας, η μεταδοτικότητα και η φονικότητα του ιού προσδίδουν στην πανδημία τον απρόσωπο χαρακτήρα της διακινδύνευσης της ίδιας της δημόσιας τάξης (με την τεχνική έννοια του όρου), η οποία τίθεται σε κίνδυνο όπως θα ετίθετο και αν υπήρχε γενικευμένη έλλειψη π.χ. νερού ή ενέργειας. Θα προσέθετα και τον κίνδυνο για τη δημόσια ασφάλεια, ξανά με την τεχνική έννοια του όρου, με τον τρόπο, π.χ. που το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο αντιλήφθηκε τη στρατηγική έλλειψη ενέργειας ως πρόβλημα δημόσιας ασφάλειας»⁴⁷⁸. Στη διαπίστωση αυτή, όπως και στις νομολογιακές παραδοχές που εκθέσαμε, κρύβεται η πρόσληψη της *(δημόσιας) τάξης* ως

ματος διατύπωση, πάντως το γεγονός ότι το εν λόγω άρθρο 11 δεν προβλέπει στην παράγραφο 2 εδ. β' αυτού ρητώς την περίπτωση ανάγκης προστασίας της υγείας ως λόγου που μπορεί να δικαιολογήσει την επιβολή περιορισμών στην άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι, εν αντιθέσει με το άρθρο 11 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, δεν ασκεί καμία επιρροή, δεν έχει δηλαδή την έννοια ότι ο συντακτικός νομοθέτης, ενώ, κατά την έννοια των αναφερομένων στη σκέψη 9 διατάξεων, επιτρέπει σοβαρές επεμβάσεις στην άσκηση άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου (όπως είναι η ελευθερία κινήσεως, που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση και του δικαιώματος του συνέρχεσθαι) όταν τίθεται σε σοβαρό κίνδυνο η δημόσια υγεία (βλ. ανωτέρω σκέψη 10), ειδικώς ως προς το ατομικό δικαίωμα του συνέρχεσθαι δεν επιτρέπει την, τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας, επιβολή περιορισμών στην άσκησή του στην περίπτωση τέτοιου κινδύνου, ακόμη και όταν υπάρχει, σύμφωνα με τα επιστημονικά δεδομένα, κίνδυνος για την ανθρώπινη ζωή. Άλλωστε, στην έννοια του “σοβαρού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια”, σε περίπτωση συνδρομής του οποίου επιτρέπεται η απαγόρευση υπαίθριων συναθροίσεων κατά το εδάφιο β' της παρ. 2 του άρθρου 11 του Συντάγματος, περιλαμβάνεται και ο σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια υγεία, η διαφύλαξη της οποίας αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση της δημόσιας ασφάλειας, ενώ στην έννοια της “σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής”, σε περίπτωση συνδρομής της οποίας επιτρέπεται ομοίως η απαγόρευση υπαίθριων συναθροίσεων σε ορισμένη περιοχή κατά την ίδια διάταξη, περιλαμβάνεται και ο σοβαρός κίνδυνος για τη λειτουργία των υποδομών ζωτικής σημασίας (πρβλ. ΠΕ 132/2020 σκ. 13, σε σχέση το άρθρο 8 του π.δ. 73/2020, πρβλ. ΣτΕ 957/1978 Ολομ.), όπως, μεταξύ άλλων, και του Εθνικού Συστήματος Υγείας».

⁴⁷⁸ Γ. Δρόσος, Το Σύνταγμα στο σώμα μας: Ένα σχόλιο πάνω στο ζήτημα της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού, syntagmawatch.gr 03.01.2022.

του ύπατου συνταγματικού ερείσματος των (υπερ)σκοπών της έννομης τάξης συνολικά. Στην πανδημία, η υγεία, όπως η δημόσια τάξη, σε μια κανονιστική ενότητα, στην οποία η δεύτερη περιλαμβάνει την πρώτη, είναι η αξεπέραστη προϋπόθεση της απόλαυσης των άλλων δικαιωμάτων μας. Δεν πρόκειται, εντούτοις, για μια καταξίωση της υποκειμενικής ελευθερίας ή της ιερότητας της ζωής, αλλά για μια κλασική και νεωτερική αναγωγή των δικαιωμάτων στην *latu sensu* τάξη και ασφάλεια, που δεν συρρικνώνεται στο ιδιαίτερο συγκεκριμένο της πανδημίας, αλλά έχει πιο σταθερά και εμφανή χαρακτηριστικά και ερείσματα στη νομολογία.

3.2. Η παραδοσιακή υλική δημόσια τάξη

«L'ordre public et la liberté sont nécessaires l'un à l'autre⁴⁷⁹»

Στη θεωρία των δικαιωμάτων, η σχέση τους με την έννοια της δημόσιας τάξης παρουσιάζεται συνήθως ως εγγενώς *αντιθετική*, αν όχι ως προδήλως *συγκρουσιακή*. Κι αυτό διότι από τη μια τα δικαιώματα παραπέμπουν σε μια γενική ιδέα και αξία περί ελευθερίας του υποκειμένου, στην οποία μάλιστα αποδίδουμε και φυσικές/αντικειμενικές ιδιότητες ή καταβολές, ενώ από την άλλη η προσφυγή στη δημόσια τάξη γίνεται αντιληπτή ως ο πιο ισχυρός και πατερναλιστικός περιορισμός τους. Περαιτέρω, τα δικαιώματα, ως αξιώσεις απέναντι στην κρατική εξουσία συνιστούν λόγους εναντίον της, σε αντίθεση με τη διαφύλαξη της τάξης, που ανάγεται στο γενικό συμφέρον και τίθεται από την πλευρά του νομοθέτη και της Πολιτείας. Αυτή η ερμηνευτική προκατανόηση διαχωρίζει τον *φιλελευθερισμό* από τον *ρεπουμπλικανισμό* και δημιουργεί μια μοναδική ένταση, ιδίως σε περιόδους κρίσεων, ανάμεσα στις ατομικές/δημόσιες ελευθερίες και τα κρατικά όργανα εφαρμογής του δικαίου. Ο ρεπουμπλικανισμός στηρίζεται στο όριο της ελευθερίας, με άλλα λόγια στην υπαγωγή στον νόμο του Κράτους και το γενικό συμφέρον εκτρέπεται, λόγω των εξαιρετικών καταστάσεων, στον συνεχή και ακραίο

⁴⁷⁹ E. Picard, *La notion de police administrative*, LGDJ, 1984, σελ. 541.

περιορισμό των δικαιωμάτων⁴⁸⁰. Έτσι, η αναπαράσταση του «γενικού καλού», σε συνθήκες κρίσης, αντί να λαμβάνει θετικό πρόσημο, παραπέμπει σε μια *επώδυνη αναγκαιότητα* και όχι σε μια επιλογή ελευθερίας, με κόστος σε επίπεδο αυθεντίας (authority) και πειθούς, για τον ίδιο τον δημοκρατικό νόμο. Όμως, όπως μας θυμίζει ο Hobbes, η αναγκαιότητα και η ελευθερία δεν είναι επί της αρχής ασύμβατες⁴⁸¹.

Η έννοια της δημόσιας τάξης παραμένει εξαιρετικά δυναμική και αβέβαιη, παρά την καθολική της εμβέλεια, ως νομική κατασκευή, που αφενός παραπέμπει σε μια υλική –εμπειρική καθαρά– διάσταση του κανόνα, αφετέρου εγγράφεται σε μια καθαρή και αδιαμφισβήτητη τελολογία και υπηρετεί μια οντολογική για το δίκαιο λειτουργία. Τείνει στην εξυπηρέτηση ενός σκοπού που κατά τον Picard συνιστά για την έννομη τάξη και την κρατική εξουσία «ό,τι πιο ζωτικό και πολύτιμο έχει»⁴⁸². Για τον P. Malaurie, η δημόσια τάξη εγγυάται την «αποτελεσματική λειτουργία των θεσμών που είναι αναγκαίοι στην κοινωνία»⁴⁸³. Παρά τους πολλούς ορισμούς που μπορούν να δοθούν σε μια αόριστη έννοια, όπως η δημόσια τάξη⁴⁸⁴, διακρίνεται σε αυτή μια πρωταρχική σημασία για τη θεμελίωση του σύγχρονου δικαίου. Κι αυτό γιατί η ίδια η έννοια της τάξης προϋποτίθεται, ως

⁴⁸⁰ Τις διαδρομές στην πολιτική φιλοσοφία για το δικαίωμα στην ασφάλεια ως δημόσιο συλλογικό αγαθό, ως μια ανανοσηματοδότηση της κρατικής παρέμβασης, αναλύει ο Π. Μαντζούφας, Το Κράτος ως εγγυητής της ασφάλειας και το δικαίωμα στην ασφάλεια, σε: Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, Τ. 3, Σάκκουλας, 2007, ιδίως σελ. 295-307 και 308-318.

⁴⁸¹ T. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σελ. 223.

⁴⁸² E. Picard, La fonction de l'ordre public dans l'ordre juridique, σε: M.-J. Redor (επιμ.), *L'ordre public: ordre public ou ordres publics ? Ordre public et droits fondamentaux*, Actes du colloque de Caen des 11 et 12 mai 2000, Bruylant, 2001, σελ. 60 επ.

⁴⁸³ Ph. Malaurie, *L'ordre public et le contrat (Les contrats contraires à l'ordre public). Étude de droit civil comparé: France, Angleterre, URSS*, éd. Martot-Braine, 1953. Για τον Portalis, η δημόσια τάξη είναι η «loi supreme». Βλ. για τον ορισμό της δημόσιας τάξης και τη συνταγματική της διάσταση στη γαλλική έννομη τάξη, ως objectif de valeur constitutionnelle, τη μελέτη του G. Drago, *L'ordre public et la Constitution*, APD, vol. 58, 1/2015, σελ. 199.

⁴⁸⁴ Βλ. J. Ghestin, *L'ordre public, notion à contenu variable en droit privé français*, σε: *Les notions à contenu variable en droit*, 1984, σελ. 77-90.

κανονιστικό θεμέλιο, για την πραγμάτωσή του, ενώ είναι σύμφυτη με την έννοια του Κράτους και της κυριαρχίας του.

3.2.1. Η εσωτερική πλοκή δημόσιας τάξης και ελευθερίας

Σε πρόσφατες μονογραφίες για την έννοια της δημόσιας τάξης και τη σχέση της με τα ατομικά δικαιώματα προβάλλεται η εσωτερική σχέση που διατηρούν οι έννοιες. Σε αυτό συνηγορεί όχι μόνον η λειτουργική δέσμευση του κανόνα της δημόσιας τάξης, ο οποίος αποδίδεται σε μια περιεκτική αντίληψη του γενικού συμφέροντος, δίχως να ταυτίζεται με αυτό, αλλά και η κοινή αξιακή τους αναφορά. Όπως αναφέρει στη διδακτορική της διατριβή η C. Drouiller, η δημόσια τάξη και τα δικαιώματα δεν μπορεί παρά να υπηρετούν, από κοινού, τις ίδιες θεμελιώδεις αξίες, όπως αυτές για παράδειγμα αποτυπώνονται στα άρθρα 4 και 5 της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. Σε αυτό το συμπέρασμα την οδηγεί ο στοχασμός της πάνω στην πολιτική και ηθική βαρύτητα των αρχών της κοινωνικής και πολιτικής μας συμβίωσης σε μια συντεταγμένη τάξη, όπως και η κανονιστική εμβέλεια, τόσο της δημόσιας τάξης, όσο και των δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη αποτελεί μέσο προστασίας και ενσωμάτωσης των υπέρτερων αγαθών που αναγνωρίζουν οι κανόνες των δικαιωμάτων⁴⁸⁵. Η δημόσια τάξη καθίσταται ένας κανόνας καθολικής ισχύος, για κάθε μοντέρνο Σύνταγμα, που, όμως, σχετικοποιείται και αυτός από το συγκεκριμένο του. Κοντολογίς, η δημόσια τάξη και τα δικαιώματα ακολουθούν μια κοινή πορεία: την αναγωγή τους, από τη θεωρία και τη νομολογία, σε κανόνες θεμελιώδεις για την έννομη τάξη (μια διαδικασία που η Drouiller ονομάζει «fondamentalisation»)⁴⁸⁶.

Πρόκειται με άλλα λόγια για κανόνες που, ανεξαρτήτως της τυπικής ισχύος τους, αποκτούν θεμελιώδη σημασία για μια συγκεκριμένη «ιδέα του δικαίου» και εκφράζουν τον ίδιο σκοπό, δηλαδή τον σεβασμό των πιο σημαντικών κοινωνικών

⁴⁸⁵ C. Drouiller, *Ordre public et droits fondamentaux*, Institut Francophone pour la Justice et la Democratie, LGDJ, 2021, σελ. 49 επ.

⁴⁸⁶ *Ibidem*, σελ. 30.

αξιών. Αυτές δεν είναι αένανες και αμετάβλητες, καθώς προκύπτουν (και) από τις ιστορικές συνθήκες και τα αιτήματά τους. Σήμερα, για παράδειγμα προβάλλει, επίσης, ως υπαρξιακή η εγγύηση μιας «περιβαλλοντικής» δημόσιας τάξης, στην οποία η φύση ως οικοσύστημα τελεί ως βασική προϋπόθεση για την ίδια τη συνοχή του κοινωνικού. Έτσι, ενδύεται κανονιστική υπεροχή η προστασία του περιβάλλοντος, ως θεμελιώδης και ουσιαστική αξία που καλείται να προστατευτεί το δίκαιο (βλ. παρακάτω)⁴⁸⁷. Με άλλα λόγια, πίσω από μια πρωταρχική έννοια της τάξης («ordre») κρύβονται *επιμέρους εκδοχές και όψεις της* (δημοσιονομική, υγειονομική, περιβαλλοντική κ.λπ.) που τη συγκροτούν και μέσα από αυτές φιλτράρεται και αναπτύσσεται μια «αντικειμενική» πρόσληψη των ελευθεριών μας.

3.2.2. Η υπερεθνική δημόσια τάξη

Ο κανόνας της δημόσιας τάξης έχει, καταρχάς, υπερεθνικά χαρακτηριστικά. Στο δίκαιο της ΕΕ, η αναφορά στη δημόσια τάξη, τη δημόσια ασφάλεια, τη δημόσια υγεία, ακόμη τη δημόσια ηθική, στα άρθρα 36, 45 και 52 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προδίδει τα παραδοσιακά συστατικά της δημόσιας τάξης, ενώ και το ΔΕΕ, στη νομολογία του, έχει ήδη κάνει λόγο για «κοινοτική δημόσια τάξη» από το 1965. Έκτοτε, δεν αναφέρθηκε ξανά σε αυτή την έννοια, όμως ακόμη και η συγκεκριμένη επίκληση υποδηλώνει τη δεσμευτικότητα κάποιων θεμελιωδών αξιών της Ένωσης που σχετίζονται με αυτήν⁴⁸⁸. Στην ΕΣΔΑ, η δημόσια τάξη συνιστά ρήτρα περιορισμού των δικαιωμάτων στα άρθρα 9, 10 και 11 της Σύμβασης. Πρόκειται για μια *ρήτρα νομιμότητας του σκοπού*, στην οποία αποβλέπουν τα συγκεκριμένα μέτρα και έχει κριθεί στη νομολογία πολλές φορές ως λόγος περιορισμού των δικαιωμάτων, όταν είναι

⁴⁸⁷ B. Laville, L'ordre public écologique. Des troubles de voisinage à l'aventure de l'anthropocène, ADP, vol. 58, no. 1, 2015, σελ. 317-336.

⁴⁸⁸ A. Jeuneau, L'ordre public en droit national et en droit de l'Union européenne: essai de systématisation, Université Panthéon-Sorbonne - Paris I, 2015, σελ. 6 επ.

αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία⁴⁸⁹. Στην απόφαση Λοϊζίδου κατά Τουρκίας (18.12.1996), το ΕΔΔΑ έχει υπογραμμίσει ότι η Σύμβαση συνιστά «συνταγματικό εργαλείο της *ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης*». Το Δικαστήριο συναρτά τις διατάξεις της σύμβασης με το κοινό θεμέλιο της δημόσιας τάξης. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι όλες οι ρυθμίσεις της ΕΣΔΑ ανήκουν στη δημόσια τάξη, αλλά ότι αυτή δύναται να τις περιλαμβάνει, ενώ υποδηλώνει σαφώς ότι πρόκειται για ένα σύνολο κανόνων με θεμελιώδη σημασία⁴⁹⁰. Παράλληλα το Δικαστήριο αποδίδει στη δημόσια τάξη την παραδοσιακή σημασία της διαφύλαξης της ασφάλειας και της ησυχίας⁴⁹¹. Περαιτέρω, έχει σημασία, ως προς την κανονιστικότητα, που αναπτύσσει η ρήτρα της δημόσιας τάξης, η ανάδειξη της εξωτερικής ή εσωτερικής θέσης του κανόνα απέναντι στο δικαίωμα. Στην ΕΣΔΑ, η παρατακτική αναφορά της στα δικαιώματα υποδηλώνει ότι αυτή έρχεται *εξωτερικά*⁴⁹² να επιδράσει ως περιορισμός τους και συνεπώς μοιάζει να προκρίνει την *αυταξία* του ίδιου του δικαιώματος. Στο Σύνταγμα, η δημόσια τάξη κατοχυρώνεται είτε έμμεσα, μέσα από τη ρήτρα «τηρώντας τους νόμους του κράτους», η οποία συνοδεύει ως επιφύλαξη του νόμου τα δικαιώματα των άρθρων 12, 14 και 20 (ελευθερία της συνένωσης, ελευθερίας της έκφρασης και δικαίωμα στη δικαστική προστασία), είτε άμεσα, όπως για τα δικαιώματα των άρθρων 11 και 13 (ελευθερία συνάθροισης και θρησκευτικής λατρείας). Στο επίπεδο του τυπικού νόμου το ΣΤ'

⁴⁸⁹ Βλ. *Χ. Παπαστυλιανό*, Η ερμηνεία του όρου «Δημόσια Τάξη» ως περιορισμός των ατομικών ελευθεριών στην ΕΣΔΑ και το Σύνταγμα. Τα όρια της δικαιοδοτικής κρίσης του δικαστή κατά την εφαρμογή των περιορισμών των ατομικών ελευθεριών, διαθέσιμο στο: <http://metanastefsi.weebly.com/uploads/7/6/8/3/7683554/dtaxi.pdf>, και ΤοΣ 3/2003, σελ. 444 επ.

⁴⁹⁰ *C. Drouiller*, *Ordre public et droits fondamentaux*, ό.π., σελ. 159.

⁴⁹¹ *Ε. Διαμαντής*, *Αστυνομική δράση και προστασία του πολίτη. Θεωρητική και νομολογιακή προσέγγιση*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, σελ. 128.

⁴⁹² Βλ. αναλυτικά για την εξωτερική λειτουργία του περιορισμού στην ΕΣΔΑ *P. Gervier*, *La limitation des droits fondamentaux constitutionnels par l'ordre public*, ό.π., σελ. 33 επ.

κεφάλαιο του ειδικού μέρους του ΠΚ περιλαμβάνει τις διατάξεις για την επιβουλή της δημόσιας τάξης⁴⁹³.

Η δημόσια τάξη, ως έννοια γένους, διασπάται σε μια σειρά από κατηγορίες που εμπεριέχει και την ίδια στιγμή υπερβαίνει, με πιο κοντινή της έννοια την πλέον υλική της διάσταση, δηλαδή τη δημόσια ασφάλεια, ως αγαθό διασφάλισης της κοινωνικής ειρήνης. Αυτή ενσωματώνει την έννοια του κινδύνου και του εχθρού, εσωτερικού ή εξωτερικού, με αποτέλεσμα να δικαιολογεί τη λήψη μέτρων, τόσο προληπτικών, όσο και κατασταλτικών, για την περιφρούρησή της. Ως κρατικός σκοπός που συναρτάται άμεσα με την κρατική κυριαρχία και τον σκληρό της πυρήνα, ήτοι την αστυνόμευση, η δημόσια ασφάλεια είναι δυναμική και ετεροπροσδιορίζεται από την έννομη τάξη στην οποία αναφέρεται και ιδίως από τους μηχανισμούς επιβολής των νόμων. Όπως αναφέρει στην κλασική μελέτη του ο Ι. Μανωλεδάκης, «η ασφάλεια παραμένει σχετικό μέγεθος, όπως και η ελευθερία», ενώ «η διαπίστωση της ύπαρξης της γίνεται πάντοτε συγκριτικά, και με αφετηρία κρίσης μια προηγούμενη κατάσταση του ίδιου κοινωνικού χώρου ή παράλληλων καταστάσεων κοινωνιών με ένα παρόμοιο δικαιοκώ σύστημα»⁴⁹⁴. Στην προσέγγιση του Μανωλεδάκη εντοπίζεται μια *πραγματιστική* θεώρηση για τη στάθμιση μεταξύ των συνταγματικών αγαθών. Η σχετικότητα δε της έννοιας έχει ως αποτέλεσμα να μην συγκαταλέγεται στις αυτόνομες έννοιες του δικαίου της Ένωσης και ως εκ τούτου να νοηματοδοτείται ελεύθερα από τα Κράτη μέλη, κάνοντας (ορθή) χρήση του ευρύτατου περιθωρίου εκτίμησης που διαθέτουν⁴⁹⁵.

⁴⁹³ Χ. Παπατυλιανός, διαθέσιμο στο: <http://metanastefsi.weebly.com/uploads/7/6/8/3/7683554/dtaxi.pdf>, ό.π.

⁴⁹⁴ Ι. Μανωλεδάκης, Ασφάλεια του κράτους ή ελευθερία, σε: Αντ. Μανιτάκη/Α. Τάκη (επιμ.), Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από την ασφάλεια του Κράτους στην ανασφάλεια δικαίου, Σαββάλας, 2004, σελ. 26. Βλ. επίσης για τον ορισμό της δημόσιας ασφάλειας Α. Τσιφτσόγλου, Δημόσια ασφάλεια και ιδιωτικότητα, Σάκκουλας, 2015, σελ. 3-10, Π. Φουντεδάκη/Ο. Τσόλκα/Α. Χάνος (επιμ.), Ελευθερία - Δικαιώματα & Ασφάλεια στην ΕΕ, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010.

⁴⁹⁵ Δ. Λέντζης, Ελεύθερη κυκλοφορία ευρωπαίων πολιτών και εθνικά συμφέροντα κρατών μελών, Σάκκουλας, 2017, σελ. 145.

3.2.3. Δημόσια τάξη και ιδιωτικότητα

Στην ελληνική –και όχι μόνο– έννομη τάξη, η επίκληση της δημόσιας τάξης ως «υπερ-σκοπού», τροφοδοτεί καταρχάς, μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, ακόμη μεγαλύτερη ένταση στη σχέση ασφάλειας και ελευθερίας, με έμφαση στα μέτρα περιορισμού της ιδιωτικότητας και την αντιτρομοκρατική νομοθεσία⁴⁹⁶ και ειδικότερα τη χρήση καμερών στους δημόσιους χώρους⁴⁹⁷. Η τάση ενίσχυσης της ασφάλειας έναντι της ιδιωτικότητας διαφαίνεται από τη νομοθετική και ιδίως τη νομολογική παραδοχή ότι η χρήση από την αστυνομία των νέων τεχνολογιών, όπως της τεχνητής νοημοσύνης, των τεχνολογιών οπτικής παρακολούθησης, ανάλυσης DNA, εξέτασης βιομετρικών δεδομένων, συστημάτων γεωεντοπισμού, drones, έξυπνων καρτών, παρακολούθησης του internet, και των clouds ανάγεται εν τέλει σε ζήτημα σεβασμού της αναλογικότητας και της αναγκαιότητας του μέτρου, ενόψει του επιδιωκόμενου σκοπού, και όχι σε μια επί της αρχής διερώτηση για την ίδια την καταστατική σχέση ανάμεσα σε ασφάλεια και ελευθερία⁴⁹⁸.

Σε αυτό το πεδίο ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η νομολογία του ΕΔΔΑ: Στην υπόθεση, για παράδειγμα, *Uzun κατά Γερμανίας* (02.09.2010), το Δικαστήριο έκρινε ότι το σύστημα χωρικού εντοπισμού (GPS – Global Positioning System) που διέθετε το καθ' ου Κράτος συνιστά ένα σύστημα παρακολούθησης συμβατό με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, καθώς στην προκειμένη περίπτωση οι αρχές αποφάσισαν την παρακολούθηση του αυτοκινήτου που χρησιμοποιεί ο ύποπτος –για τέλεση τρομοκρατικών ενεργειών– μέσω δορυφόρου, με σύστημα διεθνούς

⁴⁹⁶ Βλ. τις παρατηρήσεις του *Γ. Σωτηρέλη*, Τρομοκρατία, πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης. Οι υποθέσεις της 17 Ν και του ΕΛΑ υπό το πρίσμα της δημοκρατικής αρχής, σε: *Δημοκρατία – Ασφάλεια – Ελευθερία*, Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 223 επ.

⁴⁹⁷ Βλ. για την «υπόθεση των καμερών» τη ΣτΕ 1661-62/2009 και ευρύτερα για το ζήτημα της λήψης εικόνας και ήχου σε δημόσιους χώρους τις παρατηρήσεις της *Σ. Γεωργίου*, Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου, Σάκκουλας, 2017, σελ. 104 επ. Επίσης για τις κάμερες στο δημόσιο χώρο τις αναλύσεις της *Ιφ. Καμτσίδου*, Η συνταγματική προστασία της ιδιωτικότητας στον δημόσιο χώρο, σε: *Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Παραβίαση της ιδιωτικότητας – Οι κάμερες*, 2009, σελ. 50 επ.

⁴⁹⁸ *Ε. Διαμαντής*, ό.π., σελ. 213 επ.

γεωγραφικού εντοπισμού (GPS). Σύμφωνα με το σκεπτικό του Δικαστηρίου, η παρακολούθηση μέσω GPS είναι ηπιότερη ως παρεμβατική στην ιδιωτική ζωή του προσφεύγοντα πράξη σε σχέση με την παρακολούθηση τηλεφωνικών συνδιαλέξεων, διότι είναι απρόσωπη. Αντιθέτως, στην απόφαση Rotaru κατά Ρουμανίας (04.05.2000), κρίθηκε αντίθετο στη Σύμβαση και το άρθρο 8 το «φακέλωμα» των αρχών και η αποθήκευση ευαίσθητων πληροφοριών⁴⁹⁹. Εξάλλου, η εγκατάσταση και η λειτουργία συστημάτων επιτήρησης με τη λήψη ή καταγραφή ήχου ή εικόνας, σε δημόσιους χώρους, υπηρετεί θεμιτά τους σκοπούς της πρόληψης του εγκλήματος, σύμφωνα με την απόφαση P.N. κατά Γερμανίας (11.06.2020). Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν προκύπτει παραβίαση του άρθρο 8 της Σύμβασης από τη συλλογή και τη διατήρηση δεδομένων (αποτυπώματα, φωτογραφίες, ήχος, φωτογραφίες) ενός ατόμου που είναι ύποπτο και επικίνδυνο για την τέλεση εγκλημάτων και για την εξυπηρέτηση της διαδικασίας αναγνώρισης ως δράστη μελλοντικής τέλεσης αξιόποινης πράξης, εφόσον, βέβαια, η κρίση της αστυνομίας είναι αιτιολογημένη ως προς τον χρόνο, τον τόπο, τις συνθήκες και τις περιστάσεις και σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας⁵⁰⁰.

Στην αρχή της αναλογικότητας στέκεται και το Συμβούλιο της Επικρατείας, στη γνωμοδότησή του υπ. αριθμ. 145/2020 για την εγκατάσταση και λειτουργία σταθερών, περιστρεφόμενων ή κινητών συστημάτων επιτήρησης κατά τη διάρκεια πραγματοποίησης δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης (ΠΔ 75/2020), ενώ ο Άρειος Πάγος, στην απόφασή του 1/2017 έθεσε προϋποθέσεις για τη αστυνομική δράση εξιχνίασης εγκλημάτων με την εξέταση DNA⁵⁰¹. Έτσι αναδεικνύεται, σε πολλές όψεις, η μορφή του Κράτους που δρα όχι μόνο κατασταλτικά, αλλά και *προληπτικά*, για να αντιμετωπίσει τις σύγχρονες διακινδυνεύσεις⁵⁰². Η διαστολή

⁴⁹⁹ *M. Γαλανού*, *Male captus bene judicatus*. Οι απαγωγές υπόπτων τρομοκρατίας, Σάκκουλας, 2017, σελ. 252-253.

⁵⁰⁰ *E. Διαμαντής*, ό.π., σελ. 222.

⁵⁰¹ *Ibidem*, σελ. 224.

⁵⁰² Σε αυτό το πλαίσιο, το κρίσιμο ερώτημα, όπως το θέτει η Σ. Γεωργίου έγκειται στο εξής: «είναι η προστασία προσωπικών δεδομένων και η ασφάλεια στον δημόσιο χώρο, δύο αντιτιθέμενες έννοιες;». Βλ. Σ. Γεωργίου, Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου, 2017, ό.π., σελ. 166 επ.

της δημόσιας τάξης, ως προϋπόθεση της ελευθερίας, καθορίζει τη στάθμιση μεταξύ των δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, στην πανδημία, όπως το αναδείξαμε παραπάνω, η προστασία της δημόσιας υγείας, ως μορφή ενός ισχυρού υγειονομικού δημοσίου συμφέροντος, εγγράφεται και στη δημόσια τάξη και υπερισχύει έναντι άλλων δικαιωμάτων, όπως η ελευθερία της συνάθροισης και η θρησκευτική ελευθερία. Με άλλα λόγια η δημόσια τάξη αρθρώνεται –και αυτή– ως μια λειτουργική δέσμευση της άσκησης των επιμέρους ελευθεριών και ως ένα κριτήριο ιεράρχησής τους, ανάλογα με τη συγκυρία και την ένταση εν τέλει του κινδύνου, τη σημασία που αποδίδουν τα νομικά όργανα στην επίτευξη του (εκάστοτε) σκοπού της ασφάλειας, ώστε να δικαιολογηθούν (ή όχι) τα μέτρα. Όπως το συνοψίζει ο Α. Βλαχογιάννης, «αυτό που ονομαζόταν παλιότερα “αστυνομική εξουσία” (rounoir de police, police power), μια εξουσία ταγμένη κατά κύριο λόγο στην προάσπιση της δημόσιας υγείας και ασφάλειας, παραμένει μια έννοια πάντα επίκαιρη και πανίσχυρη, σε όποια έννομη τάξη και αν αναφερόμαστε, όποιες και αν είναι οι εφαρμοζόμενες συνταγματικές ή άλλες διατάξεις»⁵⁰³.

3.2.4. Δημόσια τάξη και ελευθερία της συνένωσης

Σημαντικό νομολογιακό αποτύπωμα στη δημόσια τάξη και τη σχέση της με συγκεκριμένο δικαίωμα εντοπίζουμε στο δικαίωμα της συνένωσης, υπό το πρίσμα της σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ⁵⁰⁴. Τα όρια μεταξύ νομιμότητας και σκοπιμότητας απασχόλησαν έντονα τη νομολογία για τα φιλοβασιλικά σωματεία, μετά την πτώση της δικτατορίας. Εν προκειμένω, κρίσιμο ήταν να αποσαφηνιστεί κατά πόσο ο σκοπός και η επωνυμία του σωματείου υποδήλωναν τη βούλησή του να καταλυθεί το πολίτευμα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Στη νομολογία της δεκαετίας του '70, τα πολιτικά δικαστήρια προέβησαν αρχικά στην απόρριψη

⁵⁰³ Απ. Βλαχογιάννης, Υποχρεωτικός εμβολιασμός και COVID-19: η προστασία της δημόσιας υγείας ως λόγος περιορισμού θεμελιωδών δικαιωμάτων εν μέσω πανδημίας, constitutionalism.gr 14.01.2021.

⁵⁰⁴ Στο κεφάλαιο αυτό παραπέμπουμε στις αναλύσεις μας στο Άρθρο 12, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023, σελ. 11 επ.

της αναγνώρισης της νομικής προσωπικότητας των εν λόγω σωματείων⁵⁰⁵. Αντιθέτως, το ΠολΠρΑθ στην απόφαση 447/1976 δέχθηκε τη νομιμότητα της ίδρυσης φιλοβασιλικού σωματείου, επικαλούμενο την ελευθερία της διακίνησης των πολιτικών και κοινωνικών ιδεών⁵⁰⁶. Υπ' αυτό το πρίσμα, καθίσταται σαφές αφενός ότι η ελευθερία της συνένωσης ερμηνεύεται σε σχέση με την ελευθερία

⁵⁰⁵ Σύμφωνα με την ΠολΠρωτθεσσ1344/1975, «δια του όρου δε μορφή του πολιτεύματος ως προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, το Σύνταγμα προστατεύει από πάσης αναθεωρήσεως αφενός την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και αφετέρου τον θεσμό της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δια τον λόγο δε τούτου αι διατάξεις του εν λόγω άρθρου του Συντάγματος δεν υπόκεινται εις αναθεώρησιν καθ' ο θεμελιώδης... εξ άλλου το υπό του άρθρου 12 Συντάγματος αναγνωριζόμενο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι... υπόκειται εις περιορισμούς και απαγορεύεται η άσκηση του προς σκοπούς στρεφόμενους κατά της συνταγματικής τάξεως ή κατά της φιλελευθέρως και δημοκρατικής βάσεως της Πολιτείας». Για να καταλήξει το Δικαστήριο στη συνέχεια ότι «πρόδηλο τυγχάνει ότι η επιβολή ή καθιέρωση του θεσμού της βασιλευόμενης δημοκρατίας εν Ελλάδι ενέχει και προϋποθέτει την μεταβολή του συνταγματικώς κατοχυρωθέντος, κρατούντος ήδη, πολιτεύματος της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (άρθρο 1 §1). Η μεταβολή αυτή, κατά τα εν αρχή εκτεθέντα, δεν δύναται να γίνει δια της νομίμου οδού της αναθεωρήσεως δηλονότι της άνω διατάξεως του άρθρου 1 §1 του Συντάγματος, ήτις ως θεμελιώδης δεν υπόκειται εις αναθεώρηση (άρθρο 110 §1)». Η απόφαση ΕφΑθ7286/1977 επανέλαβε την ίδια αιτιολογία και επισημαίνει στο διατακτικό της ότι «ο σκοπός του υπό ίδρυση σωματείου, αφορών και αποβλέπων εις την αναθεώρηση των καθοριζουσών την μορφή του Πολιτεύματος διατάξεων του Συντάγματος, την οποία τούτο απαγορεύει ρητώς, αντιβαίνει εις το Σύνταγμα και εις την δημόσια τάξη, δια τούτο έπρεπε, ως προβάλλεται βασίμως και δια της εφέσεως να απορριφθεί η αίτηση εγγραφής».

⁵⁰⁶ Ειδικότερα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «κατά το Σύνταγμα οι Έλληνες δικαιούνται ου μόνον ατομικώς αλλά και συλλογικώς δια της δημιουργίας ευρύτερων ενώσεων, αναγομένων υπό του δικαίου επί ιδίας νομικής οντότητας, να προβαίνουν ακωλύτως εις την διάδοσιν των υπ' αυτών ενστερνιζομένων πολιτικών ιδεών και αν έτι αύται αντιτίθενται προς το κρατούν εν τη χώρα πολίτευμα αρκεί μόνον να μη τείνουν εις την δια παρανόμων μέσων κατάλυσιν τούτου ... Αλλά και εάν υφίσταται εν προκειμένω πολιτειακόν τι συμφέρον προς παρεμπόδισιν της διαδόσεως πολιτικών ιδεών αντιτιθεμένων προς το κρατούν πολίτευμα, τούτο δεν δύναται να κατισχύση του ετέρου πολιτικού συμφέροντος προς προστασίαν του συνταγματικώς κατοχυρωμένου εννόμου αγαθού, τουτέστιν της προσωπικής ελευθερίας των ατόμων, ταύτης λαμβανομένης υπό την ευρείαν έννοιαν του όρου, περιλαμβανούσης, μεταξύ άλλων, και τα δικαιώματα του συνεταιρίζεσθαι, της ελευθερίας της γνώμης και της δυνατότητας της διαδόσεως τούτων».

της έκφρασης, αφετέρου ότι πρέπει, σε μια φιλελεύθερη οπτική, να διακριθεί η *ιδέα* από την *πράξη*. Κι αυτό υπό την προϋπόθεση ότι δεν απειλείται και δεν διακινδυνεύεται «υλικά» η δημόσια τάξη και το πολίτευμα από τις διακηρύξεις πεποιθήσεων που αποτυπώνονται στην αμφιλεγόμενη επωνυμία και το καταστατικό του σωματείου⁵⁰⁷. Στη σύνθετη και ρευστή σχέση λόγου και πράξης επανήλθε η νομολογία, εθνική και ευρωπαϊκή, με αφορμή τα «μειονοτικά» σωματεία και τον *καταστατικό τους σκοπό*. Σε αυτό το πεδίο, η νομολογία των εθνικών δικαστηρίων ως προς τη δημόσια τάξη έρχεται σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη θέση του ΕΔΔΑ⁵⁰⁸. Κοινώς, ο *πολιτιστικός σκοπός* της ένωσης καθεαυτός δεν μπορεί να λειτουργήσει ως αμάχητο τεκμήριο για τη διακινδύνευση της δημόσιας τάξης και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας⁵⁰⁹. Στην υπόθεση Σιδηρόπουλος

⁵⁰⁷ Αντ. Μανιτάκης, Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές σχέσεις, Χαριστήρια. Ι. Δεληγιάννη, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 246-264. Βλ. επίσης για τη νομολογία των φιλοβασιλικών σωματείων τις παρατηρήσεις του Κ. Μαυριά, Το δικαίωμα συλλογικής εκφράσεως πολιτικών ιδεών και το απαραβίαστο της μορφής του πολιτεύματος, ΤοΣ 1976, σελ. 631 επ., Β. Χρήστου, Άρθρο 12, σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (επιμ.), Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία. Σάκκουλας, 2017, σελ. 275.

⁵⁰⁸ Στην υπόθεση της Τουρκικής Ένωσης Ξάνθης, η χρήση του όρου «τουρκικής» στην επωνυμία του σωματείου και όχι «μουσουλμανικής» κρίθηκε από τα εθνικά δικαστήρια ότι συνιστά έμπρακτη αμφισβήτηση της Συνθήκης της Λοζάνης, διότι υποδηλώνει ευθέως την αναγνώριση εθνικής μειονότητας και κατά τούτο αποτελεί βάσιμο κίνδυνο για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Αντιθέτως, το ΕΔΔΑ υπογράμμισε στη σχετική απόφασή του την παραβίαση του άρθρου 11, λόγω της επικύρωσης από τον Άρειο Πάγο της απόφασης του Εφετείου Θράκης για τη διάλυση του σωματείου με αιτιολογία την αντίθεση στη δημοσία τάξη ενόψει της διάδοσης τουρκικών ιδανικών. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, τα εθνικά δικαστήρια δεν συνεκτίμησαν τους ειρηνικούς σκοπούς του καταστατικού, όπως η προώθηση του πολιτισμού των «Τούρκων της Δυτικής Θράκης» και εν γένει την ενίσχυση της πολιτιστικής δραστηριότητας του σωματείου. Βλ. ΑΠ 4/2005, 840/2021 και ΕΔΔΑ, Τουρκική Ένωση Ξάνθης και άλλοι κ. Ελλάδας, 27 Μαρτίου 2008. Βλ. για το ζήτημα των μειονοτήτων και το άρθρο 12 βλ. σχετικά, Α. Δερβιτσιώτη, Οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι του άρθρου 12 του Συντάγματος, Προβλήματα και προοπτικές – με αφορμή την απόφαση 4/2005 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου, Κάκτος, 2008.

⁵⁰⁹ Στην υπόθεση Bekir-Ousta και λοιποί κατά Ελλάδα, η απλή υποψία ότι το σωματείο «Σύλλογος Νεολαίας Μειονότητας Ν. Έβρου» αποσκοπούσε στη διάδοση της ιδέας ότι υπάρχει εθνική μειονό-

και λοιποί κατά Ελλάδα, κρίθηκε αντίθετη στη Σύμβαση η άρνηση εγγραφής του σωματείου «Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού»⁵¹⁰ για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξης και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, καθώς ακόμη και αν το σωματείο μπορούσε να επιδοθεί σε ασύμβατες με τους καταστατικούς σκοπούς ενέργειες, οι οποίοι θα είχαν τεθεί προσχηματικά, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι αυτό δεν είχε καν συσταθεί και σε κάθε περίπτωση θα μπορούσε/έπρεπε να διαλυθεί με δικαστική απόφαση, σύμφωνα με το άρθρο 105 ΑΚ, και όχι να τελεί σε καθεστώς εξάρτησης από προηγούμενη άδεια⁵¹¹. Σε άλλες περιπτώσεις, η ελευθερία της σύστασης σωματείου προσέκρουσε στην ασάφεια του καταστατικού και την εθνική ταυτότητα (Μαυροθαλασσίτες) ή στη *latu sensu* ασυμβατότητα των σκοπών του με το πνεύμα της εθνικής νομοθεσίας (απαγόρευση κλαμπ καπνιστών), γεγονός που εύλογα αναδεικνύει η θεωρία ως ζήτημα ορίων του ελέγχου της νομιμότητας, καθώς ο τελευταίος συχνά υποκρύπτει έλεγχο σκοπιμότητας και εκτείνεται σε κρίσεις ουσίας⁵¹².

Το Μονομελές Εφετείο Αθηνών απεφάνθη, επίσης, για την αναγνώριση σωματείου με καταστατικό σκοπό να διαδώσει την ιδέα της ελεύθερης επιλογής των εμβολιασμών ή μη και της μη υποχρεωτικότητας αυτών σε οποιαδήποτε ανθρώπινη ομάδα, να συλλέγει πληροφορίες σχετικές με την αποτελεσματικότητα, τη χρησιμότητα και την επικινδυνότητα ή μη των εμβολιασμών, να παρέχει πληροφορίες σχετικά με το νομικό καθεστώς για τους εμβολιασμούς στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες και να επιδιώξει, με νόμιμα μέσα, την τροποποίηση της

τητα στην Ελλάδα δεν συνεπάγεται απειλή για τη δημοκρατική κοινωνία και συνεπώς η άρνηση εγγραφής του σωματείου δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ως «επιτακτική κοινωνική ανάγκη» στο πλαίσιο της Σύμβασης. Βλ. ΕΔΔΑ, Bekir Ousta και λοιποί κατά Ελλάδα, 11 Οκτωβρίου 2007. Βλ. σχόλιο *θ. Τσολάκου*, constitutionalism.gr 10.06.2010. Επίσης για τα θέματα συμμόρφωσης με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, *Κ. Chryssogonos*, Issues of freedom of association in the case law of the European Court of Human Rights and of national courts, AIDH 9/2017, σελ. 107-111.

⁵¹⁰ Βλ. *Δ. Χριστόπουλο*, Η πλήρης ενσωμάτωση των μειονοτικών στα ανθρώπινα δικαιώματα. Σχόλιο στην απόφαση Σιδηρόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα, ΤοΣ 2/1999, σελ. 307-324.

⁵¹¹ *Α. Πούλου*, Η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, σε: *Ι. Σαρμά/Ε. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο* (επιμ.) ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, 2021, σελ. 663.

⁵¹² *Β. Χρήστου*, Άρθρο 12, ό.π. σελ. 276.

σχετικής με τους εμβολιασμούς νομοθεσίας. Ενώ στο Ειρηνοδικείο, αλλά και στο Πρωτοδικείο, *ο σκοπός του καταστατικού κρίθηκε ως αντίθετος στη δημόσια τάξη, τη δημόσια υγεία και την ηθική*, το Εφετείο υπογράμμισε ότι απλές μόνον υπόνοιες ή εντυπώσεις για τις προθέσεις ή τις τυχόν σκοπούμενες δραστηριότητες του σωματείου ως παράνομες ή αντικείμενες στη δημόσια τάξη με βάση μόνο τη φραστική διατύπωση του καταστατικού ή την ερμηνεία όρων του, δεν μπορούν από μόνες να θεμελιώσουν την, κατά την ανωτέρω έννοια, κοινωνική ανάγκη προσφυγής στο περιοριστικό μέτρο της μη αναγνώρισης του σωματείου⁵¹³. Αντιθέτως, κρίθηκε ότι ο σκοπός σωματείου, το οποίο επιδιώκει την άσκηση οικονομικής πολιτικής, όσον αφορά ιδίως το δημόσιο χρέος, το νόμισμα, τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις της χώρας και την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, με την κατάργηση ισχυόντων νόμων και διεθνών συμβάσεων που έχουν κυρωθεί από τη Βουλή, είναι αντίθετος στη διάταξη του άρθρου 82 παρ. 1 του Συντάγματος, κατά την οποία η Κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της χώρας⁵¹⁴. Καθοριστική αποδεικνύεται, συνεπώς, υπό το φως και των ανωτέρων αναλύσεων, η ερμηνεία της τυχόν αντίθεσης της λειτουργίας του σωματείου με τη δημόσια τάξη, κατά τον Άρειο Πάγο τους «θεμελιώδεις κανόνες και αρχές που κρατούν σε ορισμένο χρόνο στη χώρα και απηχούν τις δικαιοκές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτειακές, πολιτικές, θρησκευτικές, ηθικές και άλλες αντιλήψεις, οι οποίες διέπουν τον έννομο βιοτικό ρυθμό αυτής», δηλαδή το κυρίαρχο

⁵¹³ Εν προκειμένω το Εφετείο έκρινε ότι πρέπει να εγγραφεί το σωματείο στο οικείο βιβλίο, καθώς «πουθενά δεν διαφαίνεται από το καταστατικό του επιδίωξη του σωματείου να επιβάλει στα μέλη του να μην εμβολιάζονται ή να επηρεάσει τρίτα πρόσωπα προς αυτήν την κατεύθυνση και μάλιστα πριν από σχετική ως προς τούτο νομοθετική πρόβλεψη. Άλλωστε, στη χώρα μας ο εμβολιασμός είναι κατ' αρχήν προαιρετικός» (ΜονΕφΑΘ 1982/2022).

⁵¹⁴ Ειδικότερα, όπως υπογράμμισε το δικαστήριο, «ο ως άνω σκοπός του υπό σύσταση σωματείου, που πράγματι δεν είναι κερδοσκοπικός, είναι αμιγώς πολιτικός, αφού δεν αφορά μόνον τα μέλη του και τα ενδιαφέροντά τους, αλλά το σύνολο των πολιτών της Χώρας, συγκεκριμένα δε με σαφήνεια υποδηλώνεται η επιδίωξη και άσκηση οικονομικής πολιτικής, καθόσον αφορά κυρίως το δημόσιο χρέος, το νόμισμα, τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις της Χώρας και την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, με κατάργηση ισχυόντων νόμων και διεθνών συμβάσεων που έχουν κυρωθεί από τη Βουλή» (Εφθεσσαλ 217/2016).

ιδεολογικό ρεύμα σε μια κοινωνία. Ωστόσο, σύμφωνα και με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, σε αποφασιστικό παράγοντα για την απόλαυση του δικαιώματος πρέπει να αναδεικνύεται η συγκεκριμένη διακινδύνευση της δημόσιας τάξης, καθώς η διάλυση του σωματείου δεν νοείται δίχως εν τέλει την παρακίνηση των μελών του, συστηματικά και όχι μεμονωμένα, στη διάπραξη παράνομων πράξεων⁵¹⁵. Το μείζον έννομο αγαθό που προστατεύεται, δηλαδή –πάλι– η κατάσταση κοινωνικής ηρεμίας, προϋποθέτει, για να γίνει δεκτός ο περιορισμός της ελευθερίας της συνένωσης, την αναλογία μέσου και σκοπού και την απτή διακινδύνευση της τάξης⁵¹⁶. Συμπερασματικά, η ανατομία της παραπάνω νομολογίας⁵¹⁷, καταδεικνύει τη σημασία του σκοπού και του δικαστικού του ελέγχου, ως προς την

⁵¹⁵ Όπως αναφέρει η Α. Πούλου, στην κρίση του ΕΔΔΑ για τις ελληνικού ενδιαφέροντος υποθέσεις βαρύνον στοιχείο αποτέλεσε το γεγονός ότι η ελληνική νομοθεσία δεν προβλέπει καθεστώς προληπτικού ελέγχου της σύστασης σωματείου και ότι το άρθρο 12 παρ. 1 Σ. αποκλείει το καθεστώς προηγούμενης άδειας. Περαιτέρω, με αφορμή και τη νομολογία του για την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων το Δικαστήριο έχει τονίσει ότι ενδεικτικά στοιχεία για τον εντοπισμό τυχόν επιθετικών προς τη δημοκρατία θέσεων αποτελεί η ύπαρξη προτροπών για χρήση βία, για εξέγερση ή για οποιαδήποτε άλλη μορφή απόρριψης των δημοκρατικών αρχών στο καταστατικό ή στο πολιτικό πρόγραμμα ενός κόμματος σε συνδυασμό με επιθετικές θέσεις και ενέργειες της ηγεσίας του. Βλ. *Ιδίας*, ό.π. σελ. 660-665.

⁵¹⁶ Σύμφωνα με το Δικαστήριο, «είναι η κατάσταση κοινωνικής ηρεμίας που επιτρέπει σε όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου να συμβιώνουν ειρηνικά, για την επίτευξη της οποίας άλλωστε και το ίδιο το Σύνταγμα ορίζει περιορισμούς συγκεκριμένων δικαιωμάτων στα άρθρα 11 παρ. 2, 13 παρ. 2 και 18 παρ. 3 (δικαίωμα συνάθροισης, ελευθερία λατρείας και δικαίωμα ιδιοκτησίας, αντίστοιχα). Η ανάγκη προσφυγής στο περιοριστικό αυτό μέτρο, δηλαδή τη μη αναγνώριση σωματείου, δικαιολογείται όταν υφίσταται σχέση αναλογίας μεταξύ της παραβίασης και του σκοπού στον οποίο αποβλέπει, η ανάγκη δε αυτή πρέπει να είναι άμεση και να αποδεικνύεται πειστικά, ενώ απλές μόνον υπόνοιες ή εντυπώσεις για τις προθέσεις ή τις τυχόν σκοπούμενες δραστηριότητες του σωματείου ως παράνομες ή αντικείμενες στη δημόσια τάξη με βάση μόνο τη φραστική διατύπωση του καταστατικού ή την ερμηνεία όρων του, δεν μπορούν από μόνες να θεμελιώσουν την, κατά την ανωτέρω έννοια, κοινωνική ανάγκη προσφυγής στο περιοριστικό μέτρο της μη αναγνώρισης του σωματείου» (ΑΠ 24/2012, Εφθεσ 217/2016).

⁵¹⁷ Την οποία αναλυτικά έχουμε εκθέσει στο Άρθρο 12, ό.π., σελ. 13-16 (με τις εκεί παραπομπές).

απόλαυση του δικαιώματος στη συνένωση, υπό το φως των ορίων της φιλελεύθερης αρχής της μη βλάβης του τρίτου και του κοινωνικού συνόλου, αλλά και τη διαμεσολάβησή του από *πολιτικές και ιδεολογικές προκατανοήσεις*, που δημιουργούν εδώ την ένταση ανάμεσα σε ΕΣΔΑ και εθνική έννομη τάξη. Όσο περισσότερο ο δικαστικός έλεγχος εστιάζει στις πράξεις υλοποίησης του καταστατικού σκοπού, *παρά στον ίδιο τον σκοπό*, τόσο πιο φιλελεύθερη αποδεικνύεται η θέση του δικαιώματος στην έννομη τάξη. Αντιθέτως, η *ιδεολογική ή πολιτική* διαμεσολάβηση της έννοιας της διακινδύνευσης καλλιεργεί το έδαφος για τον κρατικό παρεμβατισμό και την «κοινοτιστική» ή τη «ρομαντική» πρόσληψη του δικαιώματος και του Συντάγματος, η οποία εμφανίζεται και στην εκπλήρωση άλλων συνταγματικών σκοπών.

3.3. Η νέα ηθική δημόσια τάξη

Η έννοια της δημόσιας τάξης δεν εξαντλείται πλέον στην υλική της διάσταση, όπως τη θεμελίωσε ο Hauriou στις αναλύσεις του για τη διοικητική αστυνόμευση⁵¹⁸ και την κοινωνική ειρήνη ή την προφύλαξη και την ασφάλεια απέναντι στις σύγχρονες διακινδυνεύσεις. Στη γαλλική, για παράδειγμα, νομολογία, αναδεικνύεται η ηθική της πλευρά και η ευθεία σύνδεσή της με την αξία του ανθρώπου, ως αντικειμενική αρχή, ιδίως με τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας στην υπόθεση «*lancer de pain*»⁵¹⁹ και του Συνταγματικού Συμβουλίου για την απόκρυψη του προσώπου⁵²⁰. Η «άυλη» αυτή δημόσια τάξη παραπέμπει στη «δημόσια ηθικότητα» (*moralité publique*), η οποία απαντάται στη νομολογία του Conseil d'État ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁵²¹. Από την κλασική δημόσια

⁵¹⁸ Βλ. αναλυτικά *M.-O. Peyroux-Sissoko*, *L'ordre public immatériel en droit public français*, LGDJ, 2018, σελ. 24 επ.

⁵¹⁹ *O. Cayla*, *Le coup d'État de droit*, *Le Débat* 1998/3, no. 100, σελ. 108-133.

⁵²⁰ *B. Mathieu*, *La validation par le Conseil Constitutionnel de la loi sur le «voile intégral»*. *La reconnaissance implicite d'un ordre public «immatériel»*, *La Semaine Juridique*, Édition Générale, no.42, 18.10.2010, σελ. 1018.

⁵²¹ Βλ. σχετικά CE, *Chambre syndicale de la corporation des marchands de vin et liquoristes de Paris*, στις 17.12.1909, με την οποία κρίθηκε απαραίτητη για την «bon ordre» η απαγόρευση από

τάξη, η οποία δεν είχε πολιτισμικές ή ιδεολογικές συνδηλώσεις, λόγω και του γαλλικού ρεπουμπλικανισμού, παρατηρούμε τη μετατόπιση σε μια αξιακή όψη που φέρνει στο προσκήνιο νέες εντάσεις⁵²². Σε αυτό το πλαίσιο, η όψιμη υποχρέωση της «μη απόκρυψης» του προσώπου στη δημόσια σφαίρα μάλλον υπερβαίνει την κατηγορία της δημόσιας ηθικότητας ως απλής κοινωνικής ηθικής ή των περίφημων «χρηστών ηθών» της γαλλικής Δημοκρατίας και υπονοεί ανοικτά μια πολιτισμική στρόφη, καθώς εστιάζει στις «ελάχιστες απαιτήσεις της κοινωνικής ζωής» και τους «θεμελιώδεις κανόνες του κοινωνικού δημοκρατικού συμβολαίου»⁵²³. Η γαλλική νομολογία αφενός μας υπογραμμίζει τη σχέση που

τον Νομάρχη της εισόδου των ιερόδουλων σε καφέ, μπαρ κ.λπ. Στην απόφαση Club indépendant sportif châlonnais της 07.11.1924, το CE έκρινε ότι η διοργάνωση αγώνων μπόξ στη συγκεκριμένη περιφέρεια συνιστούσε «ανήθικη» πρακτική, γιατί οι αγώνες είχαν βάρβαρο χαρακτήρα και απειλούσαν την «ηθική υγιεινή». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, εδώ, τα συμπεράσματα του κομισάριου της Κυβέρνησης Cohen Salvador, ο οποίος αντιτίθεται στην απαγόρευση, επισημαίνοντας ότι στην ουσία η δικαστική κρίση παρεμβαίνει στη σχέση που έχει το υποκείμενο με τον εαυτό του. Βλ. τα συμπεράσματα σε Dalloz, 1924, σελ. 58. Η νομολογία για τις κινηματογραφικές ταινίες έχει ως απόφαση αρχής την CE, Société «Les films Lutetia», 18.12.1959, στην οποία γίνεται για πρώτη φορά σαφής αναφορά στις «circonstances locales». Αυτές οι ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες μπορούν σε συνδυασμό με τον ανήθικο χαρακτήρα του φιλμ να δικαιολογήσουν την απαγόρευση της προβολής. Στην απόφαση Société nouvelle des établissements Gaumont της 09.04.1962, ο κομισάριος της Κυβέρνησης επιχείρησε να αποδείξει στα συμπεράσματά του ότι δεν ήταν απαραίτητη η επίκληση των «τοπικών συνθηκών» για τη θεμελίωση της απαγόρευσης. Εντούτοις, σε δύο σχετικές με τις δημόσιες συναθροίσεις αποφάσεις του, το CE επανατοποθέτησε τις «τοπικές συνθήκες» σε λογικά πλαίσια (06.11.1963 Ville de Mans και Ville de Nantes), κρίνοντας ότι οι απλές διαδηλώσεις σωματείων δεν συνιστούν από μόνες τους ιδιαίτερες τοπικές περιστάσεις. Με τη γνωστή νομολογία Morsang-sur-Orge (CE, 25.10.1995) για το πέταγμα του νάνου, η αρχή της αξίας του ανθρώπου αποσπάται από τη δημόσια ηθικότητα και ανυψώνεται σε μια απόλυτη έννοια και συνεπώς σε ένα νέο πυλώνα της δημόσιας τάξης. Βλ. σχετικά *G. Lebreton, Des ambiguïtés du droit français à l'égard du dignité de la personne humaine*, σε: *Mélanges Gilard, Montchrestien*, 1999, σελ. 53 επ.

⁵²² Βλ. αναλυτικά για τα παραπάνω σε *Γ. Καραβοκύρη, Το πρόσωπο και ο νόμος*, ΤοΣ 4/2010, σελ. 745 επ.

⁵²³ *Ibidem*, ό.π., σελ. 761 επ.

διατηρεί η δημόσια τάξη, όχι απλώς με την υλική διακινδύνευση, αλλά και με τις θεμελιώδεις αξίες που συνέχουν την έννομη τάξη, αφετέρου, όπως υπογραμμίζει στη διατριβή της η Marie-Odile Peyroux-Sissoko αναδεικνύει ως βασική παράμετρο της «διόγκωσης» της δημόσιας τάξης την απουσία συγκεκριμένης ιεράρχησης μεταξύ των συνταγματικών δικαιωμάτων και τη σύγχρονη και πρόδηλη *ανισορροπία* ανάμεσα στο «αντικειμενικό» δίκαιο και τα «υποκειμενικά» δικαιώματα⁵²⁴. Κοντολογίς, ο συσχετισμός των συνταγματικών δικαιωμάτων συναρτάται με την *κανονιστική εμβέλεια* της δημόσιας τάξης και της προστασίας των θεμελιωδών αξιών που τη συγκροτούν. Έτσι τελούνται οι σταθμίσεις και αναδεικνύονται οι προτεραιότητες στους περιορισμούς των δικαιωμάτων, είτε από την πλευρά του νομοθέτη, είτε από εκείνην του δικαστή. Αυτή η παραδοχή της Sissoko μας φωτίζει τον βαθύτερο μεθοδολογικό λόγο, για τον οποίο η δημόσια τάξη, υλική και ηθική, παρεμβαίνει, ως θεμελιακός και αντικειμενικός σκοπός του μοντέρνου δικαίου.

3.3.1. Τα χρηστά ήθη

Στην ελληνική έννομη τάξη, η έννοια της ηθικής παραπέμπει καταρχάς στα χρηστά ήθη και τη δημόσια αιδώ (βλ. 5 παρ.1 Σ., 13 παρ. 2 Σ., 14 παρ. 3 Σ. και 93 παρ. 2 Σ.). Πρόκειται για ρήτρες που εμπεριέχουν κυρίως την κοινωνική ηθική/ηθικότητα και όχι μια καθολική ηθική ή ένα πρότυπο ατομικής ηθικής συμπεριφοράς, με δεδομένη την καταρχήν *ηθική ουδετερότητα* του συνταγματικού κειμένου, όπως επισημαίνει στη μονογραφία του ο Β. Σκουρής⁵²⁵. Ο περιορισμός της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, με βάση την αόριστη ρήτρα των χρηστών ηθών, σημαίνει ότι η προσωπική βούληση πρέπει να καθίσταται σύμφωνη με «τις ιδέες του κατά γενική αντίληψη χρηστών και εμφρόνως σκεπτόμενου ανθρώπου» (ΑΠ 38/2015). Η αναγωγή των χρηστών ηθών στην κοινωνική ηθική και συλλογική συνείδηση, με την έννοια των κρατουσών κοινωνικών αντιλήψεων και όχι της συνταγματικής κατοχύρωσης ενός ηθικού ή θρησκευτικού

⁵²⁴ M.-O. Peyroux-Sissoko, *L'ordre public immatériel en droit public français*, ό.π., σελ. 167 επ.

⁵²⁵ Β. Σκουρής, *Σύνταγμα και Ηθική*, ό.π., σελ. 65 επ.

κώδικα ή μιας συγκεκριμένης (κρατικής) θεωρίας του αγαθού, υποδηλώνει ανοικτά τον σχετικό και ιστορικό, δηλαδή μεταβλητό, χαρακτήρα τους, όπως και την εγγύτητά τους, θεωρητικά και πρακτικά, με κάποια, κατά κοινή ομολογία, κοινωνικά αποδεκτά πρότυπα (ορθής/καλής) συμπεριφοράς. Συνεπώς, το κανονιστικό εύρος της έννοιας δεν εκτείνεται στη γενική απαγόρευση μιας ανήθικης συμπεριφοράς, ούτε δεσμεύει τη δράση του νομοθέτη με βάση κάποιον υπερσυνταγματικό κώδικα αξιών, καταλείπει, ωστόσο, καταρχήν σε αυτόν και στην αρμόδια δικαστική εξουσία τη δυνατότητα να εκτιμήσουν κατά πόσο είναι συνταγματικά θεμιτός ο σχετικός περιορισμός της προσωπικής αυτονομίας. Η αοριστία της ρήτρας των χρηστών ηθών, ανεξάρτητα από την όποια ευχέρεια του εμπειρικού τους προσδιορισμού, μπορεί να καταλήξει στην επιβολή, βάσει της *ad hoc* εκτίμησης των εφαρμοστών του δικαίου, *πλειοψηφικών αναπαραστάσεων* και προτύπων της αυτονομίας.

Σε πεδίο εφαρμογής των χρηστών ηθών αναδεικνύονται οι ρυθμίσεις που υποδηλώνουν μια *ηθική αποδοκιμασία* αποκλινουσών κοινωνικά συμπεριφορών, όπως η πορνεία (βλ. τους σχετικούς περιορισμούς στην εγκατάσταση των οίκων ανοχής, ν. 2734/1999 και την αυστηρότερη τροποποίηση του ν. 4238/2014). Σε άλλες, περισσότερο ή λιγότερο οριακές περιπτώσεις, όπως η τοξικομανία (με την ποινικοποίηση όχι μόνο της διακίνησης και της εμπορίας ναρκωτικών ουσιών, αλλά και της προσωπικής χρήσης, βλ. ν. 4139/2013) και το κάπνισμα (βλ. ΣτΕ 4172/2012), η προστασία της υγείας του κοινωνικού συνόλου *εμπεριέχει την απαγόρευση της προσωπικής επιλογής και διακινδύνευσης*. Αντιθέτως, σύμφωνα με τα χρηστά ήθη –και κατά συνέπεια ακυρωτέα τη σχετική πράξη ανάκλησης της άδειας λειτουργίας από τον ΕΟΤ– έκρινε το ΣτΕ τη λειτουργία «ξενοδοχείου ημιδιαμονής» (ΣτΕ 358/2007). Εξάλλου, με δεδομένη τη φιλελευθεροποίηση των ηθών, είναι προφανής, σε ό,τι αφορά τον προσωπικό αυτοκαθορισμό, η κανονιστική υποχώρηση της ρήτρας των χρηστών ηθών και η ανάδειξη *της αντικειμενι-*

κής αρχής της αξίας του ανθρώπου σε ορθολογικό και ηθικό πρότυπο συμμόρφωσης των υποκειμενικών μας αντιλήψεων και συμπεριφορών⁵²⁶.

Στην έννοια των χρηστών ηθών, από μια φιλελεύθερη οπτική, αναφέρεται η απόφαση ΣτΕ 2003/2018 με αντικείμενο τη συνταγματικότητα του ν. 4356/2015 για το σύμφωνο συμβίωσης ομόφυλων ζευγαριών, υπογραμμίζοντας ότι αυτή «αποτελεί αόριστη νομική έννοια, την οποία καλείται να συγκεκριμενοποιήσει ο δικαστής κατά ατομική περίπτωση, με κριτήριο το περί δικαίου αίσθημα του κατά γενική αντίληψη χρηστών και εμφρόνως σκεπτόμενου μέσου κοινωνικού ανθρώπου (ΑΠ 864/2014, 167/2015, 25, 38, 191, 462, 650/2016), αλλά και να συνεκτιμήσει ο νομοθέτης κατά τη θέσπιση ρυθμίσεων, που άπτονται ζητημάτων κοινωνικής ηθικής (πρβλ. ΣΕ 2422/1985). Από τον συνδυασμό των άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 1 και 5 παρ. 1 με το άρθρο 9 παρ. 1 του Συντάγματος συνάγεται η κατοχύρωση του απαραβίαστου της ιδιωτικής ζωής των πολιτών, στον πυρήνα της οποίας ανήκει η ερωτική ζωή (ΣτΕ 3545/2002 7μ., 554/2003 7μ., 1680/2007, 888/2008 7μ., 1735/2012) και ο σεξουαλικός προσανατολισμός εκάστου, ο οποίος, ως βασικό στοιχείο της προσωπικότητας και της ελευθερίας αυτοπροσδιορισμού του ατόμου, πρέπει, σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία, να είναι απολύτως σεβαστός (πρβλ. ΣτΕ 3490/2006 7μ., 4596/2014) και να μην αποτελεί αιτία διακρίσεων από πλευράς της κρατικής εξουσίας».

Η ελαστικότητα της έννοιας των χρηστών ηθών και η νομολογική της εξειδίκευση φανερώνει τη *φιλελευθεροποίηση* της έννοιας, όταν πρόκειται για τον πυρήνα της οικειότητας ή της οικογενειακής ζωής και την πιο έντονη *παρέμβαση* του Κράτους στην περίπτωση που οι επιλογές του προσώπου συνεπάγονται, έστω έμμεσα, μια διακινδύνευση/επιβάρυνση της υγείας και της τάξης του κοινωνικού συνόλου, ακόμη και αν πρόκειται για ατομική/ιδιωτική συμπεριφορά.

⁵²⁶ Βλ. Γ. Καραβοκύρη, Άρθρο 5 παρ. 1 Σ., σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ε. Κοντιιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (επιμ.), Το Σύνταγμα: Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, ό.π., σελ. 82-92.

3.3.2. Το κοινό περί δικαίου αίσθημα

Η έννοια της κοινωνικής ηθικής μπορεί να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της εκπλήρωσης συνταγματικών σκοπών, όπως η προστασία της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας (άρθρο 21 Σ., βλ. παρακάτω), και ο δικαστής αναλαμβάνει εν τέλει να την οριοθετήσει έναντι του νομοθέτη⁵²⁷. Στην απόφαση 2003/2018 για το σύμφωνο συμβίωσης η ρήτρα των χρηστών ηθών, που λόγω της αοριστίας της μπορεί να ενεργοποιήσει είτε συντηρητικές, είτε προοδευτικές αντιλήψεις του ερμηνευτή της, μοιάζει να περιλαμβάνει μια ακόμη –αμφιλεγόμενη– έννοια, αυτή του κοινού περί δικαίου αισθήματος στην απονομή της δικαιοσύνης και εν γένει στην πρόσληψη, την αποδοχή ή την κριτική ενός κανόνα δικαίου. Στην απόφαση 2/2022, ο Άρειος Πάγος σημειώνει ότι στο άρθρο 25 του Συντάγματος «κατοχυρώνεται η “αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου”, η οποία τελεί, κατά την εν λόγω διάταξη, “υπό την εγγύηση του Κράτους”. Η αρχή αυτή κατοχυρωθείσα με την αναθεώρηση του 2001 (αναγνωριζόμενη και προγενέστερα από την νομολογία Ολ. ΣτΕ 2112/1984) λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς τα ρητά κατοχυρωμένα κατά τα προαναφερθέντα δικαιώματα, συνιστώντας ένα γενικό δικαίωμα για κοινωνική αλληλεγγύη και δημιουργώντας κλίμα ασφαλείας στον πολίτη ότι η πολιτεία λαμβάνει πρόνοια μεταξύ άλλων και για την μη προσβολή του κοινού περί δικαίου αισθήματος κατ’ αναλογία με την λειτουργία την οποία επιτελεί το αρθ. 5 παρ. 1 του Συντάγματος ως προς τα ατομικά δικαιώματα (Ολ. ΣτΕ 1286/12)».

Ο Ευ. Βενιζέλος έχει οριοθετήσει ως εξής την έννοια: «το κοινό περί δικαίου αίσθημα είναι μια επίκληση της αντίληψης της κοινής γνώμης για τον τρόπο χειρισμού ενός κοινωνικού ζητήματος που απαιτεί νομοθετική ρύθμιση ή μιας υπόθεσης ή διαφοράς που άγεται σε δικαστική κρίση, όπως η αντίληψη αυτή συνάγεται εμπειρικά ή καταγράφεται δημοσκοπικά και διατυπώνεται δημοσιογραφικά, δοκιμακά και κυρίως πολιτικά, χωρίς οργανωμένο θεσμικά τρόπο και με στόχο την άσκηση πίεσης προς τα κατά το Σύνταγμα αρμόδια όργανα –

⁵²⁷ Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του Μ. Πικραμένου, Η διαμόρφωση της δικανικής κρίσης και το κοινό περί δικαίου αίσθημα, ΔιΔικ 6/2019, σελ. 925-929.

νομοθετικά και ιδίως δικαστικά- ή για την άσκηση εκ των υστέρων κριτικής στα όργανα αυτά για τις αποφάσεις που έλαβαν». Κατά τούτο διακρίνεται από την έννοια του φυσικού δικαίου, π.χ. της Αντιγόνης, ή την αφηρημένη αρχή της δικαιοσύνης⁵²⁸ και εγείρει ουσιαστικά το ζήτημα της παρέμβασης μιας *κοινωνικής πλειοψηφίας στη διαμόρφωση των κανόνων δικαίου, όπως και της αναγνώρισης από τον δικαστή μιας ηθικοπολιτικής δέσμευσης να την υπηρετήσει*. Από αυτήν την άποψη, πρόκειται για μια ιδεολογική ή συναισθηματική επένδυση της ερμηνείας του κανόνα που δια της επίκλησης της ηθικής νόρμας αξιώνει τη ρύθμιση της ατομικής συμπεριφοράς. Στην πραγματικότητα, η έννοια του κοινού περί δικαίου αισθήματος λειτουργεί κατά κανόνα υπονομευτικά για τον δικαιοκρατικό δικαστή⁵²⁹, ενώ, όπως επισημαίνει ο Κ. Σταμάτης, δεν μπορεί να προσδιορίζει το δίκαιο, αλλά αντιθέτως, *να προσδιορίζεται από αυτό, εάν ακολουθήσουμε μια κανονιστική και δεοντοκρατική προσέγγιση*. Εξάλλου, όπως το θέτει, «οι οπαδοί του αποκαλούμενου “κοινού αισθήματος δικαίου”, είτε το συνειδητοποιούν είτε όχι, μας καλούν να ερμηνεύουμε το Σύνταγμα και τους νόμους με έναν γνώμονα που προσιδιάζει στο ιστορικά ξεπερασμένο έθιμο. Ωστόσο, πέρα από τον εξωραϊσμό μιας “αυθορμησίας” του λαού, εδώ φανερώνεται κατά βάθος ένας θαμπός δικαιοπολιτικός ρομαντισμός, που θα μπορούσε à la limite να ρέπει προς ένα επινοημένο “πνεύμα του λαού” (Volksgeist) αντιφιλελεύθερο και αντιδημοκρατικό»⁵³⁰.

Σε κάθε περίπτωση, από την άποψη της νομολογιακής αποτύπωσής της, η έννοια δεν εμφανίζει ιδιαίτερο κανονιστικό ενδιαφέρον. Σύμφωνα με τον Μ. Πικραμένο, «η επίκληση του κοινού περί δικαίου αισθήματος εμφανίζεται *περιττή*, καθώς δεν στηρίζει τις κρίσεις που εξέφερε το Δικαστήριο. Το κριτήριο αυτό

⁵²⁸ Ο Σπ. Βλαχόπουλος επισημαίνει την ανάγκη να οριοθετήσουμε τη λειτουργία της έννοιας, ώστε αυτή να μην επιδρά στην εκτίμηση των πραγματικών γεγονότων, ενώ όσον αφορά την κρίση του δικαστή να υπηρετεί αξίες που συνάδουν με τις θεμελιώδεις αρχές της έννομης τάξης μας. Βλ. Σ. Βλαχόπουλο, Απονομή της δικαιοσύνης και λαϊκό αίσθημα, ΔτΑ 88/2021, σελ. 276.

⁵²⁹ Ευ. Βενιζέλος, Κοινό περί δικαίου αίσθημα vs Κράτος Δικαίου – Το δύσκολο τρίγωνο: Δικαιοσύνη – Κοινή Γνώμη – Πολιτική, ΔιΔικ 2/2018, σελ. 179 επ.

⁵³⁰ Κ. Σταμάτης, Ανασκευή και εποικοδομητική αντιπρόταση, Pro Justitia, τ. 2 (2019), σελ. 6, διαθέσιμο στο: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia/article/view/6781/7371>.

εντάσσεται στη βασική σκέψη της μείζονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού χωρίς να αξιοποιείται στη συνέχεια όχι μόνο αυτοτελώς αλλά ούτε και επικουρικώς καθότι τα λοιπά σκέλη της μείζονος πρότασης είναι υπερεπαρκή για να στηρίξουν την κρίση περί συνταγματικότητας των επίμαχων διατάξεων»⁵³¹. Διόλου τυχαία, η έννοια επιβιώνει κυρίως στη νομική δογματική και μια ηθικοπολιτική, μη θετικιστική, θεωρία του δικαίου που συναρτά την αποτελεσματικότητα και την αποδοχή του κανόνα από το *ηθικό του status* και την εκπλήρωση της ουσιαστικής δικαιοσύνης⁵³². Ανεξαρτήτως της ερμηνείας της, η προσφυγή στο κοινό περί δικαίου αίσθημα προδίδει μια ακόμη «αντικειμενική» ρήτρα ρύθμισης των ατομικών συμπεριφορών έναντι της υποκειμενικής ανάπτυξης της προσωπικότητας.

3.3.3. Η αντικειμενική ηθική της αξίας του ανθρώπου

Πιο ισχυρή, σε σχέση με την επίκληση των χρηστών ηθών, που κυρίως αφορά το πεδίο των δικαιопραξιών⁵³³, είναι η επίδραση της ηθικής μέσα από την *αντικειμενική νοηματοδότηση* της ελευθερίας από την αξία του ανθρώπου, ιδίως σε περιπτώσεις αυτοδιάθεσης του σώματος που εγείρουν φιλοσοφικά ερωτήματα, όπως η ευθανασία⁵³⁴, ή σε οριακές σεξουαλικές πρακτικές, όπως ο σαδομαζοχισμός⁵³⁵,

⁵³¹ Μ. Πικραμένος, Η διαμόρφωση της δικανικής κρίσης και το κοινό περί δικαίου αίσθημα, ό.π., σελ. 928.

⁵³² Αυτή την αρχή, ωστόσο, επικαλείται για να θεμελιώσει μια κοινή, υπό αυστηρές ηθικοπολιτικές προϋποθέσεις, βάση Κράτους Δικαίου, ο Στ. Τσακυράκης, Κοινό δικαίου και περί δικαίου αίσθημα, Διδικ 2/2018, σελ. 182-183.

⁵³³ Βλ. αναλυτικά Γ.-Α. Γεωργιάδη, Κατάχρηση δικαιώματος στο κληρονομικό δίκαιο, Σάκκουλας, 2022, σελ. 29 επ.

⁵³⁴ Γ. Κατρούγκαλος, Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1994, Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Σκέψεις αναφορικά με το δικαίωμα διακοπής της ανθρώπινης ζωής, ΕφημΔΔ 1/2010, σελ. 122 επ., Γ. Καραβοκύρης, Περί του «δικαιώματος» στο θάνατο, ΕφημΔΔ 1/2010, σελ. 114 επ.

⁵³⁵ Με επίδικο ζήτημα την αρχή της συναίνεσης και την εγκυρότητά της σε τέτοιες οριακές ηθικά και βιοπολιτικά περιπτώσεις. Βλ. Για την αρχή της συναίνεσης, βλ. ΕΔΔΑ, Κ.Α. και Α.Δ. κατά Βελγίου, 17 Φεβρουαρίου 2005, για τη σεξουαλική πρακτική του σαδομαζοχισμού στην οποία το Δικαστήριο

δίχως βέβαια να υποτιμάται η εγγυητική δράση της αρχής απέναντι σε καταφανή και ανεπίτρεπτα ζητήματα εργαλειοποίησης –κατά την καντιανή έννοια– του ανθρώπου, όπως τα βασανιστήρια και η εξευτελιστική μεταχείριση, καθώς και η συμβολική ή πρακτική καταπίεση σε χώρους εργασίας (βλ. σχετικά και την πλούσια νομολογία του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ)⁵³⁶. Όπως μας το εκθέτει ο Β. Σκουρής, το ζήτημα που ανακύπτει –και μας προβληματίζει τόσο ηθικά, όσο και νομικά– στο πεδίο της (νέας) ηθικής τάξης είναι η ανάδυση μιας «λογιστικής» πρόσληψης της αυτονομίας, με την έννοια του περιορισμού της «αυτοκαταστροφικής» της εκδοχής λόγω των επιβαρυντικών –και οικονομικά μετρήσιμων– συνεπειών που αυτή φέρει στο κοινωνικό σύνολο (στο ΕΣΥ ή στο κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα)⁵³⁷. Ενέχει, συνεπώς, αυτή η «πατερναλιστική» τάση της κρατικής παρέμβασης στην προσωπική αυτονομία, μια ισχυρή και «λειτουργική» δέσμευση της τελευταίας σε μια «ορθή» συμπεριφορά και μια ωφελμιστική/συνεπειοκρατική αποτίμησή της, η οποία δεν αφορά μόνο τη σχέση που διατηρεί το υποκείμενο με τους τρίτους, αλλά και με τον ίδιο του τον εαυτό. Στην πραγματικότητα, σε αυτές τις αμφιλεγόμενες περιπτώσεις του αυτοκαθορισμού, η προσωπική αυτονομία υπακούει σε μια αυστηρή ηθική της ευθύνης και του καθήκοντος απέναντι στο κοινωνικό σύνολο, που διασπά τον πυρήνα της ατομικότητας του προσώπου.

Κοντολογίς, η ερμηνευτική ασάφεια της ρήτρας της *μη εργαλειοποίησης* του προσώπου και η ισχυρή αξίωση της καθολικότητας που συνοδεύει την αξία του ανθρώπου, καθώς –και ιδίως– η έκτασή της, ως αντικειμενικής ηθικής ιδέας,

πραγματοποιεί νομολογιακή στροφή ως προς την αξία της συναίνεσης, ακόμη και σε περιπτώσεις οριακών διαθέσεων του εαυτού (βλ. προηγούμενη απόφαση ΕΔΔΑ, Laskey, Jaggard και Brown κατά Ην. Βασιλείου, 19 Φεβρουαρίου 1997). Βλ. επίσης *M. Fabre-Magnon/M. Levinet/J.-P. Marguénaud/F. Tulkens*, Controverse sur l'autonomie personnelle et la liberté du consentement, *Droits*, no. 48 (La liberté du consentement, le sujet, les droits de l'homme et la fin des «bonnes moeurs»), τ. 1, PUF, Paris, Απρίλιος 2009, σελ. 3 επ., *Γ. Καραβοκύρη*, Συναίνεση και Αυτονομία: με αφορμή τα όρια της σεξουαλικής αυτοδιάθεσης στη νομολογία του ΕΔΔΑ, ΤοΣ 4/2009, σελ. 873 επ. Επίσης βλ. Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Περί της αξίας της ανθρώπινης αξίας, ΕφημΔΔ 5/2010, σελ. 736 επ.

⁵³⁶ *Γ. Καραβοκύρης*, Άρθρο 3, σε: *Ι. Σαρμά/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο* (επιμ.), ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, 2021, σελ. 125 επ.

⁵³⁷ *Β. Σκουρής*, Σύνταγμα και Ηθική, ό.π., σελ. 52-53.

δημιουργεί την ένταση ανάμεσα σε αυτήν και τη βουλευσιαρχική ανάγνωση του 5 παρ. 1 Σ. Η αναγνώριση στην αξία του ανθρώπου μιας καθαρά υποκειμενικής διάστασης, δηλαδή η κατοχύρωση της δυνατότητας του καθενός να κρίνει πότε είναι αξιοπρεπής, απλά της αφαιρεί κάθε διακριτό στίγμα έναντι της προσωπικής αυτονομίας της βούλησης (συνεπώς η επίκλησή της στερείται πρακτικού νοήματος), ενώ από την άλλη η αντικειμενική σημασιодότησή της, πέρα από την ατομική βούληση, η οποία συνιστά και την ηθική και συνταγματική ιδιαιτερότητά της, ενέχει τον κρατικό πατερναλισμό και την υπονόμηση της προσωπικής ελευθερίας (και αξίας), καθώς, σε αυτή την περίπτωση της *κοινωνικοποίησης* της αυστηρά ιδιωτικής και προσωπικής μας σφαίρας, ο καθένας μας μπορεί να εκπέσει στην κατάσταση του άβουλου αντικειμένου. Η δισεπίλυτη αυτή σύγκρουση υποκειμενικής βούλησης και αντικειμενικής αξίας του ανθρώπου δοκιμάζει την έννομη τάξη στις αμφιλεγόμενες περιπτώσεις της αυτοκατάργησης του υποκειμένου, όπως στην ευθανασία, καθώς η αναντίρρητη σημασία της ανθρώπινης αξίας διόλου δεν απέχει από τη θεώρηση της ζωής ως μιας *νομικής υποχρέωσης* και συνεπώς είναι σε θέση να απαγορεύσει λογικά και νομικά, ως μια πράξη απόλυτης αντίφασης σε σχέση με την ανθρώπινη ιδιότητα και ως μια ανεπίτρεπτη ηθικά πραγματοποίηση του εαυτού του, *την ελευθερία του ατόμου να αυτοκαταστραφεί*. Συμπερασματικά, δεν πρέπει να υποτιμάται, όταν τίθενται, εύλογα ή μη, αξιακά όρια στην προσωπική αυτονομία, ότι αυτή δεν καταξιώνεται μόνο στη βούληση, αλλά και στην απόρριψη της ιδιωτικής επιλογής που διαθέτει το υποκείμενο⁵³⁸. Στην πραγματικότητα, όπως το έχει αναδείξει ήδη ως τάση από τη δεκαετία του 2000 η B. Lavaud-Legendre, πίσω από το φιλελεύθερο μοτίβο «κάνε αυτό που θέλεις αρκεί να μην βλάπτεις τους τρίτους» και παρά την κανονιστική υποχώρηση της ρήτρας των χρηστών ηθών, κρύβεται μια μάλλον εντυπωσιακή *εκνομίκευση και αντικειμενικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων*⁵³⁹. Με άλλα λόγια, σε πείσμα της προσαρμογής των κοινωνιών μας στον πολιτικό φιλελευθερισμό, ιδίως στο πεδίο των κλασικών παραδοσιακών ελευθεριών, το πλέγμα των

⁵³⁸ Βλ. Γ. Καραβοκύρη, Άρθρο 5 παρ. 1, ό.π., σελ. 91-92 και τις εκεί παραπομπές.

⁵³⁹ B. Lavaud-Legendre, *Où sont passées les bonnes moeurs ?*, PUF, 2005.

ηθικών σκοπών που υπηρετεί ο νομοθέτης μπορεί να ενέχει την παρέμβαση σε επιλογές του προσώπου που δεν συνάδουν με έναν *αντικειμενικό κώδικα αξιών*.

3.4. Η σκοτεινή εθνική ασφάλεια

«Συνδυασμός ασφαλείας του κράτους και ελευθερίας, επίτευξις ισορροπίας μεταξύ ασφαλείας και ελευθερίας, ιδού το φλέγον πρόβλημα της εποχής μας»⁵⁴⁰

Ο συνταγματικός σκοπός της διαφύλαξης της εθνικής ασφάλειας παραπέμπει, σύμφωνα με τη μεταπολιτευτική συνταγματική θεωρία, σε μια έννοια *στενότερη* της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, καθώς περιορίζεται στην προάσπιση της χώρας από εξωτερικές απειλές. Σύμφωνα με τον Ευ. Βενιζέλο, «η επίκληση λόγων εθνικής ασφάλειας σημαίνει ότι δεν υπάρχει (προς το παρόν τουλάχιστον) έγκλημα και μάλιστα ιδιαίτερα σοβαρό και δεν τίθεται (τουλάχιστον ακόμη) ζήτημα ποινικής δίωξης. Αναζητούνται πληροφορίες σχετιζόμενες με την εξωτερική ασφάλεια του κράτους καθώς η εσωτερική ασφάλεια περιγράφεται στο Σύνταγμα με τους όρους “δημόσια ασφάλεια” (άρθρο 11 παρ. 2) και “δημόσια τάξη” (άρθρο 13 παρ. 2, 18 παρ. 3). Πληροφορίες που μπορεί να αφορούν προφανώς την “εδαφική ακεραιότητα της χώρας” (14 παρ. 3 περ. δ) ή την “άμυνα της χώρας” (άρθρο 22 παρ. 4), αλλά αν τίθεται ζήτημα τέτοιας σημασίας πλήττονται έννομα αγαθά που τυποποιούνται ως εγκλήματα»⁵⁴¹. Ο Ν. Αλιβιζάτος προσδιορίζει την έννοια της εθνικής ασφάλειας, τουλάχιστον στον πυρήνα της, με την υπόσταση του Κράτους στις εξωτερικές του σχέσεις⁵⁴², ενώ ο Π. Δαγτόγλου επίσης την αντιδιαστέλλει από τη διασφάλιση της εσωτερικής κοινωνικής ειρή-

⁵⁴⁰ Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1954-1970)*, Σάκκουλας, 1980, σελ. 390 επ., κυρίως σελ. 391.

⁵⁴¹ Ευ. Βενιζέλος, Τα συνταγματικά όρια στην άρση του τηλεφωνικού απορρήτου των πολιτών και των πολιτικών προσώπων για λόγους εθνικής ασφάλειας – Η υπόθεση Ανδρουλάκη, ΔτΑ 94/2022, σελ. 854.

⁵⁴² Ν. Αλιβιζάτος, Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων, Ι, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1987, σελ. 199 επ.

νης και τάξης ή της διευκόλυνσης της αστυνομικής και διοικητικής εξουσίας⁵⁴³. Στη νομολογία του ΕΔΔΑ, η έννοια της εθνικής ασφάλειας δεν αφορά μόνο τις εξωτερικές σχέσεις του Κράτους, αλλά επεκτείνεται και στην «εσωτερική» της πτυχή, αυτήν της προστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος⁵⁴⁴.

3.4.1. Απόρρητο και εθνική ασφάλεια

Στο πεδίο της σχέσης απορρήτου και εθνικής ασφάλειας, ισχυρά κανονιστικά πρότυπα τίθενται από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Το τελευταίο αναγνωρίζει στα Κράτη μέλη το «περιθώριο εκτίμησης» για την οργάνωση των συστημάτων ασφάλειάς τους, αποδεχόμενο ακόμη και *μαζικές παρακολουθήσεις* υπόπτων, υπό την προϋπόθεση της στενής ερμηνείας της έννοιας της ασφάλειας και της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας και της αναγκαιότητας του μέτρου σε μια δημοκρατική κοινωνία⁵⁴⁵. Ειδικότερα, στο πεδίο της άρσης του απορρήτου, ο ευρωπαίος δικαστής υπογραμμίζει ότι για να είναι συμβατή η άρση θα πρέπει να υπακούει σε μια σειρά από διαδικαστικές δικαιοκρατικές εγγυήσεις, να υπάρχουν «εύλογες» υπόνοιες και να τελεί υπό την εποπτεία ενός «αμερόληπτου» και «ανε-

⁵⁴³ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα*, Σάκκουλας, 2012, σελ. 361.

⁵⁴⁴ Α. Παπανικολάου, ΕΔΔΑ: Η ανάγκη για «ενεργητική» προάσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος, *syntagmawatch.gr* 30.10.2020.

⁵⁴⁵ Βλ. αναλυτικά Α. Παπανικολάου, *Επικοινωνιακό απόρρητο: προβληματισμοί για τη διασφάλιση ενός κλασικού δικαιώματος στο πεδίο των σύγχρονων κατασκοπευτικών λογισμικών*, *syntagmawatch.gr* 31.08.2022 και την αναφορά στη νομολογία του ΕΔΔΑ, ιδίως, στη πρόσφατη απόφασή του *Big Brother Watch and others v. The United Kingdom*, 2021, όπου «επανερχόμενο το ΕΔΔΑ στο ζήτημα των μαζικών παρακολουθήσεων, επισημαίνει συνεκτιμώντας τις σύγχρονες απειλές και τους παράγοντες διακινδύνευσης της εθνικής ασφάλειας ότι κατά πρώτον, οι μη στοχευμένες παρακολουθήσεις δεν προσκρούουν επί της αρχής, στον κανονιστικό πυρήνα του δικαιώματος, υπό την προϋπόθεση ότι τηρούνται οι διαδικαστικές προϋποθέσεις του άρθρου 8 ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο δεν παραλείπει εντούτοις, να αναδείξει τον αυξημένο κίνδυνο αυθαιρεσίας που εγκυμονούν τέτοιες επιχειρησιακές πρακτικές. Για τον λόγο αυτό, προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάγκη εγγυήσεων που διατρέχουν καθ' ολοκληρίαν τη διαδικασία –σε όλα δηλαδή, τα στάδια εφαρμογής του μέτρου μυστικής παρακολούθησης».

ξάρτητου» οργάνου (κατά προτίμηση δικαστικού ή κοινοβουλευτικού)⁵⁴⁶. Με αφορμή την υπόθεση των τηλεφωνικών παρακολουθήσεων ήρθαν στο φως κρίσιμα κενά και ανεπάρκειες στις εθνικές εγγυήσεις για την άρση του απορρήτου, ιδίως στο προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς (ν. 2225/1994). Ειδικότερα, κατέστη πρόδηλο ότι η τυπική νομιμότητα συγχέεται με την ουσιαστικά *ανέλεγκτη σκοπιμότητα*⁵⁴⁷. Με δεδομένη την αοριστία της έννοιας της «εθνικής ασφάλειας», ο υψηλός αριθμός των διατάξεων άρσης του απορρήτου (15475 το 2021 έναντι 3097 βουλευμάτων υπέρ της άρσης για την άλλη εξαίρεση του Συντάγματος, που αφορά τη «διακρίβωση ιδιαίτερα σοβαρών εγκλημάτων») μαρτυρά την κατάχρηση εκ μέρους των αρχών. Εξάλλου, η νόμιμη επισύνδεση για λόγους εθνικής ασφάλειας (άρθρο 5 παρ. 1) δεν προϋποθέτει στην εισαγγελική διάταξη την αναφορά της αιτιολογίας, ούτε του ονόματος του προσώπου κατά του οποίου λαμβάνεται το μέτρο της άρσης, ενώ δεν υπόκειται σε κανένα περιορισμό χρονικής παράτασης της ισχύος της (παρ. 6). Με τον ν. 4790/2021 καταργήθηκε, πάλι για την περίπτωση της εθνικής ασφάλειας, η αρμοδιότητα της Αρχής Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών (ΑΔΑΕ) να γνωστοποιεί στον αμέσως ενδιαφερόμενο τη λήψη του μέτρου της άρσης, μετά τη λήξη αυτής, ακόμη και αν δεν διακυβεύεται πλέον ο σκοπός για τον οποίο διατάχθηκε, διάταξη που κρίθηκε αντισυνταγματική και αντίθετη στην ΕΣΔΑ με τη ΣτΕ Ολ. 465/2024. Ειδικότερα, το Δικαστήριο σημείωσε ότι το δικαίωμα ενημέρωσης του θιγόμενου αποτελεί θεσμικό αντίβαρο απέναντι στην ευρεία διακριτική ευχέρεια των αρχών να επιβάλλουν άρση του απορρήτου, ενόψει της ικανοποίησης του σκοπού δημοσίου συμφέροντος της εθνικής ασφάλειας⁵⁴⁸. Η ΠΝΠ της 9ης Αυγούστου 2022

⁵⁴⁶ Βλ. εντελώς ενδεικτικά, *Klass and others v. Germany*, 6 September 1978, ΕΔΔΑ, *Centrum för Rättvisa v. Sweden*, 19 June 2018, παρ. 105 και τις παρατηρήσεις της Α. Παπανικολάου, Περιορισμοί στο δικαίωμα της ελεύθερης, απόρρητης επικοινωνίας: επίκαιρες σκέψεις για ένα διαχρονικό δίλημμα, *constitutionalism.gr* 22.07.2020.

⁵⁴⁷ Γ. Τασόπουλος, Ο κούφιος πυρήνας του δικαιώματος για το απόρρητο της επικοινωνίας και η εθνική ασφάλεια, ΔτΑ 94/2022, σελ. 893 επ.

⁵⁴⁸ Σύμφωνα με το ΣτΕ, «Ο σκοπός της διαφύλαξης της εθνικής ασφάλειας έχει αναγορευθεί από τη νομολογία του ΔΕΕ σε μείζονα σκοπό δημοσίου συμφέροντος, ο οποίος μπορεί να δικαιολογήσει

προέβλεψε διορθωτικά ότι η άρση του απορρήτου δεν θα αποφασίζεται εφεξής μόνον από έναν εισαγγελικό λειτουργό (έτσι συνέβαινε μετά τη σχετική τροποποίηση του ν. 4531/2018), αλλά και από Εισαγγελέα Εφετών⁵⁴⁹. Στο νέο νομικό πλαίσιο, διατηρείται η απουσία αιτιολογίας στην εισαγγελική διάταξη, ενώ υιοθετείται ένας επικαιροποιημένος και ευρύτερος, σε σχέση με τη νομολογία του ΕΔΔΑ⁵⁵⁰, ορισμός της εθνικής ασφάλειας, καθώς σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 του ν. 5002/2022, «λόγους εθνικής ασφάλειας» αποτελούν αυτοί που συνάπτονται «με την προστασία των βασικών λειτουργιών του κράτους και των θεμελιωδών συμφερόντων των Ελλήνων πολιτών, όπως, ιδίως, λόγοι σχετικοί με την εθνική άμυνα, την εξωτερική πολιτική, την ενεργειακή ασφάλεια και την κυβερνοασφάλεια». Περαιτέρω, ερωτήματα προκαλεί, ως προς τη συμβατότητα της ρύθμισης με την ΕΣΔΑ, η πρόβλεψη της τριετίας ως απαραίτητου χρονικού διαστήματος μετά την παρέλευση του οποίου είναι δυνατή η γνωστοποίηση της άρσης του απορρήτου στον ενδιαφερόμενο⁵⁵¹. Το ίδιο ισχύει και για τα εχέγγυα της ανεξαρτησίας του τριμελούς οργάνου που αποφασίζει τη γνωστοποίηση,

μέτρα που συνεπάγονται επεμβάσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως η άρση του απορρήτου των επικοινωνιών, σοβαρότερες από εκείνες που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν οι σκοποί της καταπολέμησης της εγκληματικότητας εν γένει, έστω και της σοβαρής, καθώς και της προστασίας της δημόσιας ασφάλειας. Ωστόσο, η ενημέρωση του θιγόμενου προσώπου, μετά τη λήξη του μέτρου, και υπό την προϋπόθεση ότι δεν διακυβεύεται πλέον ο σκοπός για τον οποίο αυτό επιβλήθηκε, αποτελεί απαραίτητο θεσμικό αντίβαρο, στο πλαίσιο του κράτους δικαίου, έναντι του ευρύτατου, κατά ανωτέρω, περιθωρίου εκτίμησης που διαθέτουν οι κρατικές αρχές να προβαίνουν σε άρση του απορρήτου της επικοινωνίας των πολιτών, όταν ιδιαίτερα σοβαροί λόγοι το επιβάλλουν.

⁵⁴⁹ Γ. Καραβοκύρης, Το πρόσωπο της δημοκρατίας, Το Βήμα της Κυριακής 14.08.2022.

⁵⁵⁰ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Το σχέδιο νόμου σχετικά με την άρση του απορρήτου των επικοινωνιών: κρίσιμες για τις θεμελιώδεις ελευθερίες «αστοχίες», constitutionalism.gr 29.11.2022.

⁵⁵¹ Βλ. το σχετικό σημείωμα της ΕΕΔΑ, σελ. 8, διαθέσιμο στο: https://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/protaseis_epi_nomoth_keimenwn/Simeiomata_EEDA_Aporito_epikoinonion.pdf.

καθώς σε αυτό μετέχει τόσο ο Πρόεδρος της ΑΔΑΕ, δηλαδή το ελεγκτικό όργανο, όσο και ο Διοικητής της ΕΥΠ, ήτοι ο ελεγχόμενος⁵⁵².

Στο νομικό καθεστώς της άρσης του απορρήτου παρατηρείται ένας ακόμη λειτουργικός περιορισμός του δικαιώματος από τον συνταγματικό σκοπό της εθνικής ασφάλειας και η υπερτροφία της σκοπιμότητας της κρατικής εξουσίας έναντι της τυπικής νομιμότητας και της αξίας ενός δικαιώματος που στο Σύνταγμα χαρακτηρίζεται –σε μια από τις ελάχιστες διατάξεις με το αυτό περιεχόμενο– ως «απολύτως απαραβίαστο». Η αντικειμενική εμβέλεια της ρήτρας της ασφάλειας σχετικοποιεί ή και υπονομεύει το αυστηρό γράμμα του Συντάγματος. Όπως το θέτει ο Δ. Τσαραπατσάνης στη σχετική μελέτη του, «το νομικό πλαίσιο που διέπει τις άρσεις απορρήτου για λόγους εθνικής ασφάλειας αποτελεί, τουλάχιστον αν ιδωθεί από φιλελεύθερη και δικαιοκρατική σκοπιά, μια πραγματική “νομική μαύρη τρύπα” στο εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού. Συγκεκριμένα, όπως τουλάχιστον ερμηνεύονται και εφαρμόζονται οι σχετικές διατάξεις, φαίνεται ότι με απόλυτη σαφήνεια ιεραρχείται ως πρωταρχικό το συλλογικό αγαθό της εθνικής ασφάλειας, και, εν τοις πράγμασι, υπερτερεί κατά πολύ του δικαιώματος στο απόρρητο των επικοινωνιών. Με άλλες λέξεις, δεν θα ήταν υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι το σχετικό πλαίσιο αποτυπώνει την απόλυτη κυριαρχία της ανεξέλεγκτης *raison d’État*»⁵⁵³.

⁵⁵² Βλ. Παρατηρήσεις της Ολομέλειας της Αρχής Διασφάλισης του Απορρήτου των επικοινωνιών (ΑΔΑΕ) επί του νομοσχεδίου για την διαδικασία άρσης απορρήτου των Επικοινωνιών, την κυβερνοασφάλεια και την προστασία προσωπικών δεδομένων (που αναρτήθηκε για διαβούλευση στις 15.11.2022), σελ. 3-4, [constitutionalism.gr](https://www.constitutionalism.gr) 21.11.2022. Επίσης την κριτική του Κ. Χρυσόγονου, Το άρθρο 19 του Συντάγματος υπό τη σκιά του «Μεγάλου Αδερφού». Ο ν. 5002/2022 και η 1/2023 γνωμοδότηση του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ΔτΑ 95/2023, σελ. 9 επ.

⁵⁵³ Δ. Τσαραπατσάνης, Υποκλοπές και απόρρητο: θεσμικό πλαίσιο και προτάσεις πολιτικής. Μια συγκριτική νομική μελέτη της άρσης απορρήτου των επικοινωνιών για λόγους εθνικής ασφάλειας, διαθέσιμο στο: <https://eteron.org/wp-content/uploads/2022/11/Aporrito-tsarapatsanis-2.pdf>, σελ. 24-25.

3.4.2. Ασφάλεια και διοικητική απέλαση

Η ρήτρα της εθνικής ασφάλειας –όπως και της δημόσιας τάξης– έχει δώσει επίσης λαβή σε πλούσια νομολογία στο πεδίο της διοικητικής απέλασης, τόσο στο εθνικό, όσο και στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Σύμφωνα με το άρθρο 76 του ν. 3386/2005, όπως τροποποιήθηκε και ισχύει, είναι δυνατή η διοικητική απέλαση αλλοδαπού αν «η παρουσία του στο ελληνικό έδαφος είναι επικίνδυνη για τη δημόσια τάξη ή ασφάλεια της Χώρας». Όπως υπογραμμίζει ο Ι. Συμεωνίδης, το σύστημα της διοικητικής απέλασης δεν υπόκειται σε μια διαδικασία *ορθολογικοποίησης*, καθώς παραδοσιακά συνιστά *προνόμιο* της κρατικής κυριαρχίας⁵⁵⁴, μια ακόμη «fonction régalienne». Η αοριστία των εννοιών καλλιεργεί το έδαφος για τη διαστολή της *σκοπιμότητας της διοίκησης* και στη νομολογία έγκειται ο αναλυτικός προσδιορισμός των κριτηρίων για την αποτροπή της αυθαιρεσίας, με δεδομένο ότι η πράξη της απέλασης, πλην της περίπτωσης αλλοδαπών που στερούνται νόμιμο τίτλο, αποτελεί την *άσκηση διακριτικής ευχέρειας*, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός υποθέσεων που απασχολούν το ΣτΕ αφορά την περίπτωση της επικινδυνότητας του αλλοδαπού για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Το Δικαστήριο έχει υπογραμμίσει ότι είναι αναγκαία η εμπειριστατωμένη και ειδική αιτιολογία της απόφασης της αστυνομικής αρχής για την απέλαση και η προσκόμιση προς τούτο αποδεικτικών στοιχείων στον φάκελο της υπόθεσης, όπως, επίσης, πρέπει να συνεκτιμάται κάθε πρόσφορο στοιχείο (π.χ. η παραμονή στη χώρα με νόμιμο τίτλο). Περαιτέρω, έχει κριθεί ότι επειδή ακριβώς πρόκειται για άσκηση διακριτικής ευχέρειας της ενεργού διοικήσεως, είναι ανεπίτρεπτη η εκ μέρους του ακυρωτικού δικαστού υποκατάσταση της διοικητικής αρχής με τη διατύπωση ίδιας κρίσεως περί της επικινδυνότητας του αλλοδαπού και της συνδρομής επιτακτικών λόγων δημοσίου συμφέροντος που επιβάλλουν την απέλασή του (ΣτΕ

⁵⁵⁴ Ι. Συμεωνίδης, Η διοικητική απέλαση, Σάκκουλας, 2008, σελ. 223. Βλ. επίσης τις αναλύσεις για την επικινδυνότητα του αλλοδαπού για τη δημόσια ασφάλεια σε Χ. Δετσαρίδη, Η έννομη προστασία του αλλοδαπού από τη διοικητική απέλαση, Σάκκουλας, 2011, σελ. 119 επ.

1514/2010, 3462/2008)⁵⁵⁵. Τούτων λεχθέντων, για το ΣτΕ δεν συνιστά λόγο επικινδυνότητας για τη δημόσια τάξη ή ασφάλεια η δραστηριότητα του αλλοδαπού σε ισλαμικούς κύκλους (ΣτΕ 4600/2005), όπως επίσης δεν στοιχειοθετεί μόνον η καταδίκη για παράνομη είσοδο στη χώρα νόμιμο λόγο για την απέλαση, εφόσον μάλιστα δεν γίνεται επίκληση της συνδρομής άλλων συγκεκριμένων λόγων δημοσίου συμφέροντος (ΣτΕ 1641/2006)⁵⁵⁶. Παρόμοια κριτήρια έχουν τεθεί στη νομολογία του ΔΕΕ, με έμφαση στην αναγκαιότητα και την αναλογικότητα του μέτρου⁵⁵⁷. Η απέλαση, ως άσκηση κυριαρχίας και απόφασης του Κρά-

⁵⁵⁵ Βλ. αναλυτικά *Η. Μάζο*, Οι διοικητικές απελάσεις στη νομολογία του ΣτΕ, Ομιλία στο Συνέδριο της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων με θέμα «Μετανάστευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα», Μυτιλήνη, 04.06.2011, διαθέσιμο στο:

http://www.adjustice.gr/webcenter/content/conn/WebCenterSpacesucm/path/WebCenterSpacesRoot/edilStE/static/Articles/Ηλίας_Μάζος_Οι_διοικητικές_απελάσεις_στη_νομολογία_του_ΣτΕ.pdf;jsessionid=prJWX7UUZwBj4XtIITvOj94TvWq1kHQHDtQHPCwu45WN5tyKC4P8!1183866925!1288559411?lve.

⁵⁵⁶ Η Δ. *Μιμηκοπούλου* σημειώνει ότι «1) αν η διοικητική πράξη αιτιολογείται ειδικώς, δηλαδή αν προσδιορίζει ειδικότερα τα πραγματικά δεδομένα που δικαιολογούν την εκτίμηση περί του κινδύνου για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια και αν αναφέρει τα συγκεκριμένα αποδεικτικά στοιχεία που έχουν ληφθεί υπόψη για το σχηματισμό της ανωτέρω εκτίμησης (...) Βλ. Η έννοια της δημόσιας τάξης στο πεδίο της διοικητικής απέλασης: οριοθετήσεις θεωρίας και πρακτικής, ΕΜΕΔ 2/2009, σελ. 19-23.

⁵⁵⁷ Βλ. για παράδειγμα την απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση C-636/16 *Wilber López Pastuzano* κατά *Delegación del Gobierno Central en Navarra*, στην οποία το Δικαστήριο σημειώνει ότι πριν λάβουν απόφαση να απομακρύνουν επί μακρόν διαμένοντα υπήκοο τρίτου κράτους, τα κράτη μέλη λαμβάνουν υπόψη τη διάρκεια της διαμονής στην επικράτειά τους, την ηλικία του ενδιαφερομένου, τις επιπτώσεις για τον ενδιαφερόμενο και τα μέλη της οικογένειάς του και τους δεσμούς με τη χώρα διαμονής ή την απουσία δεσμών με τη χώρα καταγωγής του. Είναι συνεπώς αδιάφορο αν ένα τέτοιο μέτρο έχει επιβληθεί ως διοικητική κύρωση ή αν αποτελεί συνέπεια ποινικής καταδίκης. Άλλωστε, στην απόφαση της 8ης Δεκεμβρίου 2011, *Ziebell* (C-371/08, EU:C:2011:809, σκέψεις 82 και 83), το Δικαστήριο τόνισε ότι η λήψη ενός τέτοιου μέτρου δεν μπορεί να διατάσσεται αυτομάτως κατόπιν ποινικής καταδίκης, αλλά προϋποθέτει εκτίμηση της κάθε συγκεκριμένης περιπτώσεως με βάση, μεταξύ άλλων, τους παράγοντες που μνημονεύονται στην παράγραφο 3 του άρθρου αυτού. Κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατή η έκδοση αποφάσεως απομακρύνσεως εις βάρος επί μα-

τους, για το ποιος/ποια μπορεί να βρίσκεται στο έδαφός του, διαμεσολαβείται από μια σειρά νομολογιακών κριτηρίων που επιχειρούν να περιορίσουν και να ελέγξουν το εύρος της διακριτικής ευχέρειας των κρατικών οργάνων.

Στο ίδιο πλαίσιο, ενώπιον του δικαστή τέθηκε το ζήτημα της στάθμισης ανάμεσα στο δικαίωμα στη δικαστική προστασία και της διαφύλαξης του απορρήτου για λόγους εθνικής ασφάλειας, με αντικείμενο την υποχρέωση της Διοίκησης να προσκομίσει στο δικαστήριο *απόρρητα έγγραφα*. Κοινώς, το ερώτημα που έπρεπε να απαντήσει το ΣτΕ ήταν εάν η προστασία του Κράτους υπερέχει έναντι των δικαιωμάτων του διαδίκου. Στην απόφαση 4600/2005 το ΣτΕ έκρινε με οριακή πλειοψηφία ότι «σε περίπτωση, κατά την οποία η αιτιολογία της προσβληθείσης με αίτηση ακυρώσεως διοικητικής πράξεως ερείδεται επί απορρήτων στοιχείων, η Διοίκηση δεν υποχρεούται μεν να αναφέρει στο σώμα της προσβαλλομένης πράξεως τα πραγματικά δεδομένα που προκύπτουν από τα ανωτέρω απόρρητα στοιχεία, υποχρεούται, όμως (περιλαμβανομένων και των περιπτώσεων κατά τις οποίες η προσβαλλομένη πράξη αφορά εγγραφή αλλοδαπού στον κατάλογο ανεπιθυμητών αλλοδαπών ή απέλαση αλλοδαπού από την Ελλάδα), να θέσει υπ' όψη του Συμβουλίου της Επικρατείας τα εν λόγω απόρρητα στοιχεία, κατά τρόπο, βεβαίως, συμβατό με τον χαρακτηρισμό τους ως απορρήτων»⁵⁵⁸. Αντιλαμβανόμαστε συνεπώς και στο πεδίο της διοικητικής απέλασης ότι η έννοια της εθνικής ασφάλειας έρχεται να λειτουργήσει ως *προνομιακό* πεδίο, κανονιστικά και ερμηνευτικά, της κρατικής παρέμβασης και να υπαχθεί στις προϋποθέσεις του σεβασμού της αναλογικότητας, ήτοι της *νόμιμης σκοπιμότητας* της Διοίκησης.

κρόν διαμένοντος υπηκόου τρίτου κράτους απλώς και μόνο για τον λόγο ότι έχει καταδικαστεί σε στερητική της ελευθερίας ποινή ανώτερη του ενός έτους».

⁵⁵⁸ Βλ. τις παρατηρήσεις του Σπ. Βλαχόπουλου, Το απόρρητο εθνικής ασφάλειας στη διοικητική δικονομία, Εισήγηση στην ημερίδα της Εθνικής Σχολής Δικαστικών Λειτουργών, 02.12.2021, διαθέσιμο στο: <https://www.esdi.gr/wpcontent/uploads/images/stories/pdf/epimorfosi/2021/vlachopoulosdikpdf>.

3.5. Η αυστηρή δημοσιονομική τάξη

Στην οικονομική κρίση, σε κυρίαρχη μορφή του γενικού συμφέροντος αναδείχθηκε η δημοσιονομική του εκδοχή. Όπως και στην περίπτωση της πανδημίας, το εξωνομικό γεγονός του δημοσιονομικού εκτροχιασμού της χώρας επιδρά στον νομικό κανόνα και προσδίδει στον συνταγματικό σκοπό (της δημοσιονομικής πειθαρχίας) μια ιδιαίτερη δύναμη (force) που επικαθορίζει το νόημά του (sens), σύμφωνα με τη μεθοδολογική ανάγνωση που έχουμε επιλέξει να εφαρμόζουμε στο σύνολο της μελέτης μας. Η απειλή της «ασύντακτης χρεοκοπίας», όπως το έχει συνοψίσει ο Ευ. Βενιζέλος⁵⁵⁹, δημιουργεί τη «νομολογία της κρίσης», στην οποία ο δικαστικός έλεγχος έχει ως άξονα το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου ή το δημοσιονομικό συμφέρον ως την πιο κανονιστικά ισχυρή αποτύπωση του «γενικού καλού». Στην πραγματικότητα, πρόκειται για τη σύγχρονη εκδοχή της *raison d'État*, ενώπιον της οποίας υποχωρεί κάθε άλλος κανόνας, ιδίως όταν πρόκειται για την απόλαυση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων⁵⁶⁰.

Με άλλα λόγια, στη «δημοσιονομική» του παραλλαγή, το δημόσιο συμφέρον γίνεται πρωτίστως αντιληπτό ως συμφέρον του Κράτους έναντι μιας *υπαρκτικής* για το ίδιο απειλής: της πλήρους οικονομικής αδυναμίας του να παραμείνει Κράτος και να *συνεχίζει αδιάλειπτα να εκπληρώνει τους συνταγματικούς του σκοπούς*. Η δημοσιονομική πειθαρχία δεν έγκειται απλώς στην ισορροπία ή την υπέρβαση των συμφερόντων στο όνομα της γενικής βούλησης, αλλά στη δυνατότητα του Κράτους να *επιτελεί την αποστολή του*. Στην προκειμένη περίπτωση, η νομολογία του ΣτΕ ερμηνεύει άρρητα τη δημοσιονομική και οικονομική αυτονομία του Κράτους ως το βασικό και συγκροτητικό θεμέλιο του κοινωνικού ιστού, ως την αξεπέραστη συνθήκη κοινωνικής συνύπαρξης των υποκειμένων, πριν ακόμη τεθεί σε διαπραγμάτευση οποιαδήποτε άλλη διαφορά τους και πριν επιλυθεί κάθε άλλο ζήτημα που ανάγεται στην ετερότητά τους. Το ΣτΕ συλλαμβάνει

⁵⁵⁹ Για την ελληνική δημοσιονομική κρίση αντί πολλών βλ. Ευ. Βενιζέλο, Μύθοι και αλήθειες για το δημόσιο χρέος. 2012-2017, Επίκεντρο, 2017.

⁵⁶⁰ Βλ. Γ. Καραβοκύρη, Το Σύνταγμα και η κρίση, ό.π., σελ. 197 επ. Βλ. επίσης Π. Μαντζούφα, Οικονομική κρίση και Σύνταγμα, Σάκκουλας, 2014.

ακόμη και τον «εχθρό», τον εξωτερικό κίνδυνο που απειλεί με αφανισμό, όχι μόνο το Κράτος, αλλά και την ίδια την κοινότητα: πρόκειται για τη δεινή οικονομική κρίση και το εφιαλτικό ενδεχόμενο του πλήρους και ανεπίστρεπτου «δημοσιονομικού εκτροχιασμού», της άτακτης χρεοκοπίας και της στάσης πληρωμών⁵⁶¹. Υπό αυτό το πρίσμα, της *αναγκαιότητας*, η νομολογία αναγνωρίζει μια σειρά από δημοσιονομικούς σκοπούς, που εξειδικεύουν την οπτική του γενικού/δημοσίου συμφέροντος.

3.5.1. Οι δημοσιονομικοί σκοποί

Στην απόφαση 668/2012 του Συμβουλίου της Επικρατείας επισημαίνεται ότι ελήφθησαν μέτρα για την «εξυγίανση των δημοσίων οικονομικών» και τη «μείωση του ελλείμματος», σε συνέχεια της αδυναμίας του Κράτους να προσφύγει στις αγορές για την εξυπηρέτηση των δανειακών του αναγκών. Τα μέτρα αυτά «αποσκοπούν τόσο στην αντιμετώπιση της κατά την εκτίμηση του νομοθέτη άμεσης ανάγκης καλύψεως οικονομικών αναγκών της χώρας όσο και στη βελτίωση της μελλοντικής δημοσιονομικής και οικονομικής της καταστάσεως, δηλαδή στην εξυπηρέτηση σκοπών, που συνιστούν κατ' αρχήν *σοβαρούς* λόγους δημοσίου συμφέροντος και αποτελούν, ταυτοχρόνως, και σκοπούς *κοινού ενδιαφέροντος* των κρατών μελών της Ευρωζώνης, εν όψει της καθιερωμένης από τη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης υποχρεώσεως δημοσιονομικής πειθαρχίας και διασφαλίσεως της σταθερότητας της ζώνης του ευρώ στο σύνολό της».

⁵⁶¹ Όπως αναφέρει ο Ι. Μαθιουδάκης, «Οι έννοιες του «πλήρους δημοσιονομικού εκτροχιασμού» και της «δημοσιονομικής και εθνικής κρίσης» της χώρας χρησιμοποιήθηκαν ως μορφές *σιωπηρής γενικής ρήτρας διασταλτικής ερμηνείας ορισμένης (δημοσιονομικής) συνταγματικής διάταξης* –στην περίπτωση της μειοψηφίας της απόφασης του ΣΕ 693/2011– και μεταβολής πάγιας νομολογίας του Δικαστηρίου σε σχέση με τον τόκο των οφειλών του Δημοσίου –στην περίπτωση της πλειοψηφίας της ΣΕ 1620/2011. Οι προεκτάσεις, λοιπόν, αυτής της νοηματοδότησης σχετίστηκαν ευθέως με τις οικονομικές αξιώσεις ή υποχρεώσεις του Δημοσίου προς τους ιδιώτες με αναγωγή στην ερμηνεία συνταγματικών κανόνων». Βλ. *Ιδίον*, Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης. Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ.) του ΣΤ' Τμ. του ΣτΕ, constitutionalism.gr 01.09.2011.

Στο ίδιο πνεύμα, στην απόφαση για το PSI, τη ΣτΕ Ολ. 1116/2014, το Δικαστήριο υπογραμμίζει τη *μείωση του δημοσίου χρέους*, μέσω της συγκεκριμένης διαδικασίας ανταλλαγής των ομολόγων, η οποία σημειωτέον δέσμευσε και τους μη συναινέσαντες ομολογιούχους, ως σκοπό δημοσίου συμφέροντος που καθιστά θεμιτές και συνταγματικές τις ρυθμίσεις. Εξάλλου όπως επισημαίνει το Δικαστήριο, μια ενδεχόμενη «στάση πληρωμών και κατάρρευση, η οποία θα είχε απρόβλεπτες κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες και, βεβαίως, θα έθετε σε σοβαρότατο κίνδυνο και την απόλαυση των δικαιωμάτων όλων των φυσικών και νομικών προσώπων που έχουν επενδύσει στο δημόσιο χρέος»⁵⁶². Κοντολογίς, οι συνταγματικοί σκοποί στην περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης έχουν ως κοινή αναφορά τη διακινδύνευση της οικονομικής φερεγγυότητας –και ακεραιότητας– του ελληνικού Δημοσίου και συναφώς *την ανάγκη προστασίας της κοινωνικής συνοχής*⁵⁶³, λόγω μιας επικείμενης αδυναμίας του κράτους να εκπληρώσει τις πιο βασικές παροχές του στους πολίτες. Δημοσιονομική πειθαρχία και *κοινωνική ειρήνη* συνάπτουν μια στενή σχέση πάλι στο ευρύτερο πλαίσιο της (δημόσιας) «τάξης».

Με άλλα λόγια, οι δημοσιονομικοί σκοποί δεν επιδρούν μόνο στο πεδίο της οικονομίας, αλλά, όπως και στην περίπτωση της δημόσιας υγείας, σαν ένα νήμα να συνδέει τις δύο αυτές όψεις του γενικού συμφέροντος, *την εν ευρεία εννοία «ασφάλεια» των πολιτών*. Δεν πρόκειται δε για απλούς, αλλά για επιτακτικούς, σοβαρούς σκοπούς δημοσίου συμφέροντος, που συμπίπτουν με εκείνους (ως σκοποί κοινού ενδιαφέροντος) της Ένωσης. Εξάλλου, ενόψει της εξυπηρέτησης των ως άνω συνταγματικών σκοπών, που κάθε φορά περιγράφει η νομολογία, έγινε δεκτή στην κρίση και η *ερμηνεία του ταμειακού συμφέροντος του δημοσίου ως νόμιμου λόγου δημοσίου συμφέροντος* και κατά συνέπεια ενδεχόμενου περιορισμού των δικαιωμάτων. Ενώ στην 1663/2009 το Συμβούλιο (Ολ.) είχε υπογραμμίσει ότι το απλώς ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου δεν συνιστά λόγο δημοσίου συμφέροντος και συνεπώς ο επιδιωκόμενος σκοπός δεν τελεί σε *θεμιτή πλοκή* με

⁵⁶² Σκ. 32.

⁵⁶³ Σκ. 11 της 668/2012 για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής ως στόχο των κυβερνήσεων των Κρατών-μελών της Ευρωζώνης.

το νομοθετικό μέτρο και η διάταξη του άρθρου 21 του Κώδικα Νόμων περί δικών του Δημοσίου, με την οποία θεσπίζεται, για τις οφειλές του Δημοσίου, επιτόκιο νόμιμο και υπερημερίας σε ποσοστό 6%, που είναι μικρότερο από το ποσοστό του γενικώς ισχύοντος αντίστοιχου επιτοκίου, αντίκειται στις διατάξεις των άρθρων 4 παρ. 1 του Συντάγματος και 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, στη ΣτΕ 1620/2011 υπογράμμισε ότι «η διαφοροποίηση, μεταξύ του επιτοκίου που αφορά τις οφειλές του Δημοσίου και του υψηλότερου επιτοκίου που εφαρμόζεται στις οφειλές των ιδιωτών, συνεπαγόμενη τον περιορισμό του κρατικού χρέους, είναι, τουλάχιστον από το 2004, αφότου επισήμως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο είχε διαπιστώσει την ύπαρξη υπερβολικού ελλείμματος που συνιστούσε απειλή για τη δημοσιονομική ισορροπία της Χώρας, πλήρως δικαιολογημένη. Και τούτο, διότι συμβάλλει στην επίτευξη ενός μείζονος εθνικού συμφέροντος σκοπού, εκείνου της διασφάλισης της δημοσιονομικής ισορροπίας αρχικά, ήδη δε της αποτροπής της οικονομικής κατάρρευσης της Χώρας». Έτσι, όπως αναφέρει ο Απ. Βλαχογιάννης, παρατηρούμε τη νομολογιακή αναγωγή της δημοσιονομικής σταθερότητας σε συνταγματικό σκοπό⁵⁶⁴, λόγω μιας πραγματολογικής και όχι νομικής αναγκαιότητας.

Σε αυτή τη θέση προσχώρησε και η ΑΕΔ 25/2012, όπου το Δικαστήριο αναγορεύει σε καθοριστικό παράγοντα για τη στάθμιση της σχέσης ανάμεσα στα συνταγματικά δικαιώματα και το δημόσιο συμφέρον τη δημοσιονομική ισορροπία του Κράτους, καθώς αυτή αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την *ορθή άσκηση της δημόσιας εξουσίας*⁵⁶⁵. Κοντολογίς, η «δημοσιονομική ισορροπία» του

⁵⁶⁴ Βλ. *Ιδίου*, Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση, ό.π., σελ. 128-134. Ο Βλαχογιάννης υπογραμμίζει ότι «η έννοια του δημοσιονομικού συμφέροντος μετατρέπεται έτσι σε έναν σκοπό συνταγματικής ισχύος (objectif de valeur constitutionnelle), ο οποίος βέβαια σε καμία περίπτωση δεν προδικάζει την τελική έκβαση και το διατακτικό μιας υπόθεσης. Η άτυπη συνταγματοποίηση του σκοπού της δημοσιονομικής σταθερότητας όμως "νομιμοποιεί" την παρουσία του εντός του δικανικού συλλογισμού ως μείζονα πρόταση και ειδικότερα τη συμπερίληψή του ως κριτηρίου κατά τον έλεγχο αναλογικότητας των νομοθετικών μέτρων» (σελ. 133).

⁵⁶⁵ Βλ. ΑΕΔ 25/2012 και το σχόλιο του Α. Καΐδατζή σε Αρμενόπουλο 2/2013, σελ. 339-349. Σύμφωνα με τον Καΐδατζή, τα επιχειρήματα της αντι-συνταγματικότητας δεν είχαν πειστικό χαρακτήρα, παρότι πρόκειται για μια αμφιλεγόμενη δικαιοπολιτικά ρύθμιση.

Κράτους αποτελεί «εύλογη και αντικειμενική αιτία» για την προνομιακή μεταχείριση του Δημοσίου. Περαιτέρω, πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι ο εν λόγω σκοπός δεν αποτελεί απλώς μια έκφραση του γενικού συμφέροντος ή έναν σκοπό δημοσίου συμφέροντος, αλλά καθίσταται, στη συγκυρία, υπέρτερος «εθνικός» σκοπός με όλη την –καθολική– σημασία της έννοιας. Αυτή η αναγωγή του συμφέροντος και των σκοπών που το εξειδικεύουν σε ζήτημα «εθνικής» τάξης προδίδει σημειολογικά και την κανονιστική δύναμη που το συνοδεύει.

3.5.2. Η επιφύλαξη ως προς την επεκτατική ισότητα

Τον ίδιο σκοπό, της δημοσιονομικής βελτίωσης και ισορροπίας, μέσα από τον σκοπό της μείωσης των δαπανών, υπηρετεί στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά την περίοδο ιδίως της κρίσης, και η *άρνηση της εφαρμογής της επεκτατικής ισότητας*. Στη ΣτΕ Ολ. 95/2013 με αντικείμενο τη χορήγηση του επιδόματος των 176 ευρώ στους δικαστικούς υπαλλήλους, κρίθηκε ότι εν προκειμένω δεν συνέτρεχε η αναγκαία κατά νόμο προϋπόθεση για τη χορήγηση της παροχής αυτής και στους αναιρεσιβαλλόμενους δικαστικούς υπαλλήλους, εφόσον αυτοί ελάμβαναν πρόσθετες μισθολογικές παροχές που υπερέβαιναν το ποσό της επίδικης (των εκατόν εβδομήντα έξι ευρώ) και αφετέρου από τη συνταγματική αρχή της ισότητας δεν απορρέει η υποχρέωση της Διοίκησης να επεκτείνει τη χορήγηση στους δικαστικούς υπαλλήλους της εν λόγω παροχής, η οποία παρέχεται υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις και δεν εξομοιώνεται με μισθό, ανεξαρτήτως αν η παροχή αυτή χορηγείται παρανόμως σε άλλες κατηγορίες υπαλλήλων⁵⁶⁶.

Στη ΣτΕ Ολ. 3177/2014 κρίθηκε νόμιμη η κατάργηση των επιδομάτων των υπαλλήλων του Υπουργείου Οικονομικών που προέρχονταν από τα ΔΙ.Β.Ε.Ε.Τ., διότι, σύμφωνα με το Δικαστήριο, «όπως προκύπτει από τα ανωτέρω εκτεθέντα, η αντιμετώπιση της δυσμενούς οικονομικής καταστάσεως και, περαιτέρω, η δημοσιονομική εξυγίανση αυτής δεν στηρίζεται μόνο στη μείωση των δαπανών μισθοδοσίας αλλά στη λήψη και άλλων μέτρων, οικονομικών, δημοσιονομικών και διαρθρωτικών, η συνολική και συντονισμένη εφαρμογή των οποίων εκτιμά-

⁵⁶⁶ Βλ. ΣτΕ Ολ. 95/2013, Σχόλιο Α. Τσιρωνάς, Διδικ 2/2013, σελ. 488 επ.

ται από το νομοθέτη ότι θα συμβάλει στην έξοδο της Χώρας από την κρίση και στη βελτίωση των δημοσιονομικών της μεγεθών». Στις αποφάσεις 3372-74/2015, η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας έκρινε συνταγματική και σύμφωνη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) τη μείωση των αποδοχών των εμίσθων δικηγόρων. Ειδικότερα, κρίθηκε ότι η εξουσιοδοτική διάταξη του άρθρ. πρώτου παρ. Γ, υποπαρ. Γ.1 περ. 12 του ν. 4093/2012, ενόψει της γενικότητας της διατυπώσεώς της και του εκτεθέντος σκοπού του νόμου, ήτοι του εξορθολογισμού του βαθμολογικού και μισθολογικού καθεστώτος όλων των απασχολουμένων στον στενότερο και ευρύτερο δημόσιο τομέα δια της καθιέρωσης κοινών κανόνων βαθμολογικής και μισθολογικής εξέλιξεως αυτών προς αντιμετώπιση της σοβαρής δημοσιονομικής κρίσεως, αφορά το πάσης φύσεως και με οποιαδήποτε σχέση συνδεδεμένο με τα εν λόγω νομικό πρόσωπο προσωπικό, συμπεριλαμβανομένων των δικηγόρων με έμμισθη εντολή, όπως οι αιτούντες. Αντίθετα, στη ΣτΕ 2252/2017 (ΣΤ' τμήμα), έγινε δεκτή η αγωγή προϊσταμένων των τμημάτων ιατρικής και νοσηλευτικής υπηρεσίας του νοσοκομείου 'Ευαγγελισμός' (ΝΠΔΔ) με την οποία ζήτησαν να χορηγηθεί και σε αυτούς το πλήρες επίδομα ευθύνης, ύψους 290 € μηνιαίως, το οποίο λαμβάνουν όλοι οι προϊστάμενοι τμήματος στις οργανικές μονάδες του Δημοσίου, των ΟΤΑ, των άλλων ΝΠΔΔ και των ΝΠΙΔ του δημοσίου τομέα, αντί των 250 € που λαμβάνουν οι ίδιοι κατ' εφαρμογή του άρθρου 16 παρ. 1 του ν. 4354/2015⁵⁶⁷. Ως διαφαίνεται στην τελευταία αυτή απόφαση, η (πιο ευνοϊκή) δημοσιονομική συγκυρία επηρέασε και τη θέση του δικαστή ως προς την επέκταση του επιδόματος.

Όπως υπογραμμίζει ο Δ. Πατσίκας, οι αποφάσεις εγγράφονται στην επιδίωξη ενός *υπέρτερου σκοπού δημοσίου συμφέροντος*, δημοσιονομικού χαρακτήρα, που αναλύεται νομολογιακά σε μια σειρά από επιμέρους σκοπούς (π.χ. στη βιωσιμότητα του συστήματος αποδοχών, στη δημοσιονομική ισορροπία και εξυγίαν-

⁵⁶⁷ Βλ. Γ. Γεωργόπουλο, Η επαναφορά (;) της επεκτατικής μορφής της ισότητας επί ευνοϊκών ρυθμίσεων στη νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας - Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2252/2017 (ΣΤ' τμήμα), constitutionalism.gr 21.11.2017.

ση κ.λπ.)⁵⁶⁸. Πίσω από τις νομολογιακές γραμμές κρύβεται δηλαδή η υπεροχή του συνταγματικού σκοπού της δημοσιονομικής σταθερότητας και η εκτίμηση της αναλογικότητας των περιορισμών των δικαιωμάτων μέσα από αυτό το «αντικειμενικό» πρίσμα της *δημοσιονομικής τάξης*, ως καθοριστικού κριτηρίου ελέγχου τους.

3.5.3. Η εξαίρεση των βασικών λειτουργιών του Κράτους

Από την άλλη, η εξυπηρέτηση των ως άνω δημοσίων σκοπών δεν μπορεί να θέτει σε διακινδύνευση την εκπλήρωση των συνταγματικών σκοπών που ανάγονται στον *σκληρό κρατικό πυρήνα ή έχουν ιδιαίτερο λειτουργικό χαρακτήρα*, ενόψει των καθηκόντων που υπολαμβάνει η άσκησή τους. Στην πυκνή νομολογία του για τα ειδικά μισθολόγια, παρά το βάρος της δημοσιονομικής κρίσης και της αναγκαιότητας μείωσης των δημοσίων δαπανών, το ΣτΕ θέτει ως προτεραιότητα και –συνεπώς ως υπέρτερο συνταγματικό σκοπό και προστατευόμενο αγαθό– την *εύρυθμη λειτουργία των εν λόγω δημοσίων υπηρεσιών*: Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 2192/2014, όπως ήδη αναφέραμε, σε κρίσιμη παράμετρο για τη διάγνωση της αντισυνταγματικότητας των περικοπών ανάγεται «η *αποστολή των ενόπλων δυνάμεων*, όπως εξειδικεύεται από τους εκτελεστικούς του άρθρου 45 του Συντάγματος νόμους», η οποία «συνίσταται στη διασφάλιση της εθνικής άμυνας, έννοια στην οποία περιλαμβάνεται η διαφύλαξη της εθνικής ανεξαρτησίας, η προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, η προστασία των Ελλήνων πολιτών έναντι εξωτερικών επιθέσεων και απειλών και η εν γένει υποστήριξη των εθνικών συμφερόντων, σκοπών, δηλαδή, που, ως εκ της φύσεώς τους, συνάπτονται άμεσα με την ίδια την κρατική υπόσταση (σκ. 11)». Δεδομένων δε των περιορισμών των δικαιωμάτων των ένστολων (π.χ. άρθρο 29 παρ. 3), το Δικαστήριο προκρίνει την ευνοϊκή μισθολογική μεταχείρισή τους, αφενός ως αντι-

⁵⁶⁸ Δ. Πατσίκας, Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 72-77 με αναλυτική παράθεση της νομολογίας.

στάθμισμα, αφετέρου ως εγγύηση της αποστολής τους⁵⁶⁹. Ενόψει των ανωτέρω, αντιλαμβανόμαστε ότι *κριτήριο στάθμισης* του δικαστή –και *τόπο εξαίρεσης*– συνιστά σε σχέση με το δημοσιονομικό συμφέρον, ο θεμελιακός συνταγματικός σκοπός (πάλι) της *ασφάλειας, της άμυνας και της δημόσιας τάξης*⁵⁷⁰. Κοντολογίς, επανέρχεται το ίδιο αξιακό και πραγματολογικό συνάμα υπόβαθρο στη δικαστική κρίση, όπως και στις άλλες εκδοχές του δημοσίου συμφέροντος, που αναλύουμε στο κεφάλαιο αυτό για τους «υπερ-σκοπούς» της έννομης τάξης.

Στην περίπτωση των μελών ΔΕΠ (ΣτΕ Ολ. 4741/2014 και 1911/2022) και των ερευνητών, η αντισυνταγματικότητα των περικοπών των αποδοχών και η μισθολογική μεταχείριση συναρτάται ξανά με τη *συγκεκριμένη αποστολή της δημόσιας υπηρεσίας*, ήτοι την εκπλήρωση του *συνταγματικού σκοπού της εκπαίδευσης και της έρευνας*⁵⁷¹. Παρομοίως, στη ΣτΕ Ολ. 1527-9/2023, με αντικείμενο

⁵⁶⁹ Ειδικότερα, η ευνοϊκή μεταχείριση «απορρέει εμμέσως εκ της ιδιαίτερης σημασίας της εκ του Συντάγματος αποστολής τους που δικαιολογεί, εξάλλου, και τις συνταγματικές απαγορεύσεις και τους ειδικούς περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων τους, σύμφωνα με όσα έχουν εκτεθεί στην προηγούμενη σκέψη. Ειδικότερα, η αρχή της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχειρίσεως των στρατιωτικών εγγυάται τη διαμόρφωση του ύψους των αποδοχών τους με κριτήρια όχι μόνον τον κλάδο, τον βαθμό ή τα καθήκοντα του υπαλλήλου, αλλά τη λήψη υπόψη και κριτηρίων, όπως οι ιδιαίτερες συνθήκες ασκήσεως και η επικινδυνότητα του επαγγέλματός τους ώστε οι αποδοχές τους να είναι επαρκείς για αξιοπρεπή διαβίωση και ανάλογες της σημασίας της αποστολής τους για το Κράτος, προκειμένου, συγχρόνως, να αποτρέπονται η εξω-υπηρεσιακή απασχόλησή τους, και δη σε τομείς που ιδιαίτερος εξυπηρετούνται από την στρατιωτική ή αστυνομική τους ιδιότητα (φύλαξη προσώπων, επιχειρήσεων κ.λπ.), καθώς και οι συνδεόμενοι με την άσκηση των καθηκόντων τους ηυξημένοι κίνδυνοι διαφθοράς» (βλ. και παραπάνω, στο κεφάλαιο για την τεκμηρίωση και την αιτιολογία των περιορισμών των συνταγματικών ελευθεριών).

⁵⁷⁰ Η Σ. Χριστοφορίδου επισημαίνει ότι «Η αποστολή των “στρατιωτικών” αποτελεί το θεμέλιο του δικανικού συλλογισμού επί του οποίου οικοδομείται η κρίση περί αντισυνταγματικότητας των επίμαχων νομοθετικών μέτρων. Σύμφωνα, μάλιστα, με το Δικαστήριο, έμμεση αναγνώριση της αποστολής αυτής αποτελεί, εξάλλου, και η εκ του Συντάγματος ανάθεση της αρχηγίας των ενόπλων δυνάμεων στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ο οποίος απονέμει τους βαθμούς στα στελέχη τους». Βλ. ΣτΕ Ολ. 2192/2014 και το σχόλιο της , constitutionalism.gr 28.03.2015.

⁵⁷¹ Αυτή αναλύεται νομολογιακά ως «η προαγωγή και μετάδοση της επιστημονικής γνώσης με την έρευνα και τη διδασκαλία, παρέχεται από ίδια και αυτοτελή ιδρύματα, που αποτελούν νομικά

τις περικοπές αποδοχών των ερευνητών των ερευνητικών ιδρυμάτων της χώρας, το Δικαστήριο εστίασε τον συλλογισμό του στην ελευθερία της έρευνας και υπογράμμισε ότι «η ιδιαίτερη μισθολογική μεταχείριση που επεφύλαξε ο κοινός νομοθέτης στους ερευνητές, ανάλογη με εκείνη των μελών Δ.Ε.Π. των Α.Ε.Ι., εκπληρώνει την απορρέουσα από το άρθρο 16 του Συντάγματος και για τους ερευ-

πρόσωπα δημοσίου δικαίου, σύμφωνα αφενός μεν με την αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας, αφετέρου δε με την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ιδρυμάτων αυτών. Ειδικότερα, η αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας εγγυάται την αδέσμευτη επιστημονική σκέψη, έρευνα και διδασκαλία και νοείται όχι μόνο ως ατομικό δικαίωμα του πανεπιστημιακού ερευνητή ή διδασκάλου, αλλά και ως θεσμική εγγύηση, ως οργανωμένη δηλαδή δραστηριότητα, αναπτυσσόμενη, σύμφωνα με κανόνες που θεσπίζει και με μέσα που παρέχει το κράτος, μέσα στο πλαίσιο της λειτουργίας των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 41/2013 σκ. 9, Ολ. 2786-2798/1984 982/2012 σκ. 15, 2303/2011, 7μ. σκ. 5, 338/2011, 7μ. σκ. 8, 1672/2009 σκ. 9, 411/2008 7μ. σκ. 9)». Στο πλαίσιο αυτό, ανάμεσα στις εγγυήσεις για την εκπλήρωση των συνταγματικών σκοπών είναι, όπως εμφατικά επισημαίνει το Δικαστήριο, και «η απορρέουσα από την, κατά το άρθρο 16 του Συντάγματος, φύση των καθηκόντων τους και της αποστολής τους ως ακαδημαϊκών διδασκάλων και ερευνητών καθώς και λόγω των ηυξημένων τυπικών και ουσιαστικών προσόντων τους, υποχρέωση εξασφάλισης των απαραίτητων προϋποθέσεων για την άσκηση του έργου τους, δηλαδή η υποχρέωση εξασφάλισης αποδοχών ειδικώς προβλεπομένων γι' αυτούς, κατ' εκτίμηση των ειδικών συνθηκών άσκησης του λειτουργήματός τους, και ύψους αναλόγου προς την σπουδαιότητα του εν λόγω λειτουργήματος, που να τους επιτρέπει να ασκούν αποτελεσματικά τα καθήκοντά τους, να προσδίδει κύρος στα Ιδρύματα, ώστε, συνολικώς να καθίστανται αυτά ελκυστικά για νέο υψηλής στάθμης επιστημονικό προσωπικό». Με βάση το ίδιο σκεπτικό, στην απόφαση ΣτΕ Ολομ. 1911/2022, κρίθηκε κατά πλειοψηφία ότι οι διατάξεις των άρθρων 128 έως 131 και 155 του ν. 4472/2017 αντίκεινται στην απορρέουσα από το άρθρο 16 του Συντάγματος αρχή της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχείρισης, καθώς και προς τις συνταγματικές αρχές της αναλογικότητας και της ισότητας. Ειδικότερα, κρίθηκε ότι ο νομοθέτης με το ν. 4472/2017 επεδίωξε τον αριθμητικό περιορισμό των ειδικών μισθολογίων, όχι καταργώντας κάποια από αυτά, αλλά συνενώνοντας τα υφιστάμενα ειδικά μισθολόγια που, κατά την κρίση του, είχαν «ομοειδές αντικείμενο». Η συνένωση δε αυτή των μισθολογικών ρυθμίσεων που αφορούν τα μέλη του Δ.Ε.Π. των Α.Ε.Ι., με εκείνες που αφορούν άλλες κατηγορίες δημοσίων υπαλλήλων που δεν πληρούν τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις (ακαδημαϊκή ελευθερία, αυτοδιοίκητο Α.Ε.Ι.), οι οποίες δικαιολογούν την εφαρμογή της απορρέουσας από το άρθρο 16 του Συντάγματος αρχής της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχείρισης των μελών του Δ.Ε.Π. των Α.Ε.Ι., συνεπάγεται παραβίαση της αρχής αυτής.

νητές, όπως και για τους πανεπιστημιακούς, λόγω της φύσης των καθηκόντων τους, της αποστολής τους και των αυξημένων προσόντων τους, υποχρέωση εξασφάλισης των απαραίτητων προϋποθέσεων για την ακώλυτη άσκηση του ερευνητικού τους έργου (...) Εξάλλου η προσέλκυση νέου υψηλού επιπέδου επιστημονικού δυναμικού ερευνητικής δραστηριότητας αποτελεί θεμελιώδη σκοπό του Κράτους».

Στις παραπάνω περιπτώσεις, ο συνταγματικός σκοπός της δημοσιονομικής πειθαρχίας, ακόμη και εν μέσω κρίσης, δεν μπορεί να καταστεί, καταρχάς, υπέρτερος άλλων θεμελιωδών συνταγματικών σκοπών του Κράτους, όπως αυτοί που υπηρετούν οι ένστολοι, τα μέλη ΔΕΠ και οι ερευνητές. Έτσι, μέσα από τον έλεγχο της αρχής της αναλογικότητας, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι δεν μπορεί η εκπλήρωση ενός συνταγματικού σκοπού, όσο σημαντικός και αν αυτός παρίσταται σε μια δεδομένη συγκυρία, να οδηγεί στην πλήρη αναίρεση ή την αθέμιτη διακινδύνευση ενός άλλου συνταγματικού σκοπού, εφόσον ιδίως στον τελευταίο αποδίδεται στενή σχέση με την έκφραση της κρατικής κυριαρχίας (π.χ. δημόσια τάξη) ή τις θεμελιώδεις αποστολές του Κράτους (π.χ. εκπαίδευση ή υγεία ή κοινωνική ασφάλιση). Για να το θέσουμε συνοπτικά, υπάρχει στη νομολογία ένα μέτωπο προστασίας της δημόσιας υπηρεσίας που έχει να κάνει με την εξυπηρέτηση θεμελιωδών σκοπών του Κράτους, εν προκειμένω την ασφάλεια, την υγεία και την εκπαίδευση και ενώπιον αυτού περιορίζεται η εκπλήρωση του συνταγματικού σκοπού της δημοσιονομικής πειθαρχίας.

Ακόμη, όμως, και σε αυτές τις –ολιγάριθμες και εξαιρετικές– περιπτώσεις, στις οποίες το ΣτΕ διέγινωσεν την αντισυνταγματικότητα ρυθμίσεων που περιόριζαν παροχικά δικαιώματα, όπως στις ως άνω αποφάσεις για ειδικά μισθολόγια (όχι στην περίπτωση, όμως, της απόφασης 2192/2014 για τους ένστολους) ή στις αποφάσεις για το κοινωνικοασφαλιστικό, ο προσδιορισμός της επέλευσης των έννομων συνεπειών μετά τη δημοσίευση της απόφασης, ώστε να περιοριστεί το δημοσιονομικό της κόστος κατέδειξε, έστω έμμεσα, ότι στη στάθμιση μεταξύ των σκοπών και των δικαιωμάτων που εκπληρώνουν η περίφημη «ρήτρα του

εφικτού» παραμένει ισχυρή στη δικαστική κρίση⁵⁷². Στις αποφάσεις αυτές, η αντισυνταγματικότητα των διατάξεων θα είχε ως συνέπεια να καταβάλει η Διοίκηση αναδρομικά αποδοχές και συντάξεις όχι μόνο στους ενάγοντες, αλλά και σε ένα ιδιαίτερος ευρύ κύκλο προσώπων που αφορούσε η πιλοτική δίκη. Το Δικαστήριο έκρινε, επικαλούμενο την «οξυμένη δημοσιονομική κρίση και την κοινώς ταμειακή δυσχέρεια του κράτους», ως λόγο δημοσίου συμφέροντος, ότι οι συνέπειες της αντισυνταγματικότητας θα επέλθουν μετά τη δημοσίευση της απόφασης, με εξαίρεση τους ενάγοντες και όσους είχαν ασκήσει ένδικα μέσα ή βοηθήματα μέχρι τον χρόνο δημοσίευσης της απόφασης, για τους οποίους η διαγνωσθείσα αντισυνταγματικότητα θα είχε αναδρομικό χαρακτήρα. Συνεπώς, απέκλεισε τη δυνατότητα σε τρίτους να επικαλεστούν την αντισυνταγματικότητα για να ασκήσουν αγωγές αποζημίωσης, οι οποίες αφορούν σε περικοπείσες αποδοχές και συντάξεις για χρονικά διαστήματα προγενέστερα της δημοσίευσης της απόφασης⁵⁷³. Όπως επισημαίνει ο Κ. Γώγος, «το πρόβλημα του περιορισμού των κατά χρόνο συνεπειών της ακυρωτικής απόφασης, τον οποίο επιτρέπει η νεοπαγής παρ. 3β άρθρο 50 ΠΔ 18/1989, αφορά στον πυρήνα της διοικητικής δικαιοσύνης διότι η δικαστική ακύρωση της διοικητικής πράξης αποτελεί την κορυφαία στιγμή του δικαιοδοτικού έργου, τον λόγο ύπαρξης του δικαιοδοτικού μηχανισμού και ευθεία έκφραση του συνταγματικού δικαιώματος δικαστικής προστασίας»⁵⁷⁴. Ενόψει αυτής της στάθμισης μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και του δικαιώματος δικαστικής προστασίας (βλ. παρακάτω), η εξουσία του δικαστή να εφαρμόζει τη διάταξη παρίσταται κρίσιμη για την αρχή της νομιμότητας και την ασφάλεια του δικαίου και προϋποθέτει «πνεύμα οριοθέτησής τους και υπερά-

⁵⁷² Βλ. σχετικά Κ. Γώγο, Ο κατά χρόνο περιορισμός των αποτελεσμάτων ακυρωτικών αποφάσεων, εισήγηση στο συνέδριο της Εταιρείας Διοικητικών Μελετών και της Νομικής Σχολής ΑΠΘ (25 Απριλίου 2015), ΘΠΔΔ 8-9/2015, σελ. 726.

⁵⁷³ Γ. Καζάκος, Η συμμόρφωση της διοίκησης στις αποφάσεις περί αντισυνταγματικότητας, Νομική Βιβλιοθήκη, 2024, σελ. 120.

⁵⁷⁴ Κ. Γώγος, ό.π., σελ. 727.

σπισης των ισορροπιών που διατρέχουν το σύστημα του ελληνικού διοικητικού δικαίου»⁵⁷⁵.

Συμπερασματικά, *το δημοσιονομικό δημόσιο συμφέρον, υπό την ταμειακή του όψη*, και ο σκοπός της δημοσιονομικής ισορροπίας διατηρεί, πίσω από το γράμμα των παραπάνω αποφάσεων, την κανονιστική του επίδραση, ακόμη και όταν (μοιάζει να) υποχωρεί για την εκπλήρωση ενός άλλου συνταγματικού σκοπού. Κι αυτό διότι η δημοσιονομική πειθαρχία και ισορροπία θεωρείται, με την πιο υλική και απτή αντίληψη του όρου, *ως η καταστατική προϋπόθεση της δυνατότητας εκπλήρωσης των άλλων συνταγματικών σκοπών*, με δυο λόγια των κρατικών αποστολών, όπως της υγείας, της κοινωνικής ασφάλισης και της εκπαίδευσης. Εντός δηλαδή της ευρύτερης έννοιας της «τάξης», στην οποία αναφερόμαστε άμεσα ή έμμεσα στο τρίτο αυτό μέρος της μελέτης μας, διατηρεί αξιακά και εν τέλει σε επίπεδο έννομων συνεπειών, την ιδιαίτερή της σημασία και λειτουργία.

3.6. Το καθολικό οικολογικό συμφέρον

Η προστασία του περιβάλλοντος, ως *υποχρέωση* του Κράτους, όπως αυτή θεμελιώνεται στο άρθρο 24 του Συντάγματος, έχει δώσει στη μεταπολίτευση πλούσια νομολογία και έχει εξελιχθεί *δυναμικά*, από την άποψη της ερμηνείας. Στη ΣτΕ 826/2022 το Δικαστήριο έχει αποτυπώσει τις βασικές αρχές: «επειδή, από το άρθρο 24 παρ. 1 του Συντάγματος (...) επέβαλε στα όργανα του Κράτους που έχουν σχετική αρμοδιότητα *να προβαίνουν σε θετικές ενέργειες για τη διαφύλαξη του προστατευομένου αγαθού* και, ειδικότερα, να λαμβάνουν τα απαιτούμενα νομοθετικά και διοικητικά, προληπτικά και κατασταλτικά, μέτρα (...) να σταθμίζουν και άλλους παράγοντες αναγόμενους στο γενικότερο εθνικό και δημόσιο συμφέρον, όπως είναι εκείνοι που σχετίζονται *με τους σκοπούς της οικονομικής αναπτύξεως, της αξιοποίησεως των πηγών του εθνικού πλούτου*, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και τα υπόγεια κοιτάσματα, *της ενισχύσεως της περιφερειακής αναπτύξεως, με την προαγωγή ιδίως της οικονομίας*, μεταξύ άλλων, των ορεινών περιοχών, και της εξασφαλίσεως εργασίας στους πολίτες, δηλαδή σκο-

⁵⁷⁵ *Ibidem*, σελ. 733.

πούς για τους οποίους επίσης λαμβάνεται πρόνοια στο Σύνταγμα και, συγκεκριμένα, στα προαναφερόμενα άρθρα 106 και 22 παρ. 1. Η επιδίωξη, όμως, των σκοπών αυτών και η στάθμιση των προστατευομένων αντιστοίχων εννόμων αγαθών πρέπει να συμπορεύεται προς την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά για την προστασία του περιβάλλοντος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται *βιώσιμη ανάπτυξη*, στην οποία απέβλεψε ο συντακτικός αλλά και ο ενωσιακός νομοθέτης». Στο παραπάνω σκεπτικό διατυπώνεται καταρχάς η βασική αρχή της νομολογίας του ΣτΕ, μετά τη δεκαετία του '90, δηλαδή η βιώσιμη ανάπτυξη, η οποία, ως συνταγματικός σκοπός του Κράτους, θεμελιώνει συνταγματική υποχρέωση (βλ. ΣτΕ για την εκτροπή του Αχελώου, 2760/1994, σκ. 10).

3.6.1. Η βιώσιμη ανάπτυξη

Ήδη με την εισαγωγή της, τόσο στο Σύνταγμα, μετά την αναθεώρηση του 2001, όσο και με τη νομολογική της ανάδειξη, η βιώσιμη ανάπτυξη ενισχύει το *ερμηνευτικό βάρος των περιβαλλοντικών σκοπών* στη στάθμιση με τους άλλους συνταγματικούς σκοπούς και τα προστατευόμενα συνταγματικά αγαθά ή ατομικά δικαιώματα. Όπως έχει υπογραμμίσει ο Γ. Δελλής, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης έχει καταστεί τα τελευταία τριάντα χρόνια ως η πιο συνεκτική απόδοση του «γενικού δημοσίου συμφέροντος» στο σύγχρονο Κράτος Δικαίου⁵⁷⁶. Η αναγνώρισή της στο συνταγματικό πεδίο υποδηλώνει μια αλλαγή παραδείγματος και τη στροφή της ίδιας της νομολογίας προς τη ριζική επίδραση του *περιβαλλοντικού σκοπού* στο πεδίο ανάπτυξης της οικονομικής ελευθερίας. Στη διατριβή του ο Μ. Παπαγεωργίου σημειώνει ότι η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης επενεργεί στην ερμηνεία των άρθρων 106 παρ. 1 και 2 Σ. και απολήγει στην έννοια της βιωσιμότητας και της αναλογικότητας, ως βασικά εργαλεία της στάθμισης ανάμεσα στα

⁵⁷⁶ Βλ. Γ. Δελλή, Το ατομικό δικαίωμα αντιμέτωπο στο οικονομικό και οικολογικό έννομο συμφέρον. 1953-2003, Η συρρίκνωση της ατομικότητας, διαθέσιμο στο: <https://nomika-nea.gr/δελλής-γ-το-ατομικό-δικαίωμα-αντιμέτω/>, 11.09.2004.

συγκρουόμενα συνταγματικά αγαθά⁵⁷⁷. Σύμφωνα με τη Λ. Κιουσοπούλου, η βιώσιμη ανάπτυξη απέκτησε κανονιστική αυτοτέλεια και ως συνταγματικός σκοπός θεμελίωσε την υποχρέωση του κράτους να δρα στο πλαίσιο των αρχών της πρόληψης και της προφύλαξης. Αυτή ακριβώς η κανονιστική δύναμη των παραπάνω αρχών επέδρασε και στον δικαστικό έλεγχο και κατέστησε ως *κυρί-αρχο κανόνα* τη στάθμιση μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος⁵⁷⁸. Αντιλαμβανόμεστε, συνεπώς, ότι η βιώσιμη ανάπτυξη αφενός καθορίζει την ισορροπία οικονομίας-περιβάλλοντος, αφετέρου επιδρά στον ίδιο τον ρόλο του Κράτους, που καθίσταται ακόμη πιο παρεμβατικός (και προληπτικός) για την εκπλήρωση των συνταγματικών σκοπών. Είναι δηλαδή το περιβάλλον όχημα, όπως και οι άλλοι «υπερ-σκοποί», για τον μετασχηματισμό της κρατικής λειτουργίας και τη μετάβαση σε μια πιο ρεπουμπλικανική πολιτική του «γενικού καλού» έναντι της φιλελεύθερης πρόσληψης του δικαίου.

Στην περιβαλλοντική εκδοχή του γενικού συμφέροντος, εντοπίζουμε κατ'αρχάς μια ουσιαστική –κατά κανόνα, διότι στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης υπήρξαν σημαντικές αποκλίσεις και εξαιρέσεις– *υπεροχή του* έναντι της οικονομικής ελευθερίας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας: Ήδη, εξάλλου, η προσθήκη του όρου «βιώσιμη» υπονοεί ότι αυτή η συνθήκη είναι συστατική προϋπόθεση της ανάπτυξης. Στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, προτεραιότητα αποδίδεται από τη νομολογία στην απαγόρευση της ανάπτυξης μιας σειράς δραστηριοτήτων σε περιοχές προστασίας της φύσης, εθνικά πάρκα και ζώνες προστασίας (ΣτΕ 690/2019), όπως οι βιότοποι για την *Caretta-caretta* και τη *Monachus-monachus* (ΣτΕ Ολ. 1821/1995), καθώς και στην απαγόρευση περίφραξης ιδιοκτησιών σε ζώνη πλάτους 500 μέτρων από την ακτή ή την όχθη δημοσίων λιμνών, δεδομένου του κοινόχρηστου χαρακτήρα του αιγιαλού και της παραλίας (ΣτΕ Ολ.

⁵⁷⁷ Μ. Παπαγεωργίου, Η Προστασία του Περιβάλλοντος και η Οικονομική Ελευθερία: Από τη σύγκρουση συμφερόντων στη Βιώσιμη Ανάπτυξη, Σάκκουλας, 2022, σελ. 505 επ.

⁵⁷⁸ Λ. Κιουσοπούλου, Εισαγωγικό Σημείωμα. Νομολογιακή εξέλιξη της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης τις τρεις τελευταίες δεκαετίες: αφορμή για ένα σταθερό βήμα προς το αύριο, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 247-248.

3521/1992)⁵⁷⁹. Κρίσιμη έννοια και άμεσα συνυφασμένη με την περιβαλλοντική προστασία είναι αυτή του «σχεδιασμού» (χωροταξικού), ειδικά, στη χώρα μας, λόγω της ακτογραμμής της και της νησιωτικής της επικράτειας (βλ. και άρθρο 104 παρ. 1)⁵⁸⁰. Στην προστασία του φυσικού οικοσυστήματος, ξεχωριστή θέση κατέχει το ζήτημα της δασικής προστασίας, στην οποία η νομολογία παρουσιάζει μια «εξελικτική πορεία»⁵⁸¹.

3.6.2. Το δασικό κεκτημένο ως δημόσιο συμφέρον

Ο κανόνας του δασικού κεκτημένου εμφανίζεται καταρχάς στη ΣτΕ 2086/1995, σύμφωνα με την οποία προάγεται η οικολογική αξία του δάσους ως οικοσυστήματος, με έμφαση στην «οργανική ενότητα» της δασικής βλάστησης, η οποία επιβεβαιώνεται στη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, με την προσθήκη της ερμηνευτικής δήλωσης στο άρθρο 24 Σ.⁵⁸². Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 685/2019, υπογραμμίστηκε η ανάγκη της διατήρησης του δασικού πλούτου ως σκοπού δημοσίου συμφέροντος, με αφορμή τον έλεγχο της συνταγματικότητας των ρυθμίσεων για τις «οικιστικές πυκνώσεις», δηλαδή για συγκεντρώσεις κτιρίων εντός δασικών εκτάσεων, που δεν εμπίπτουν σε περιοχές εγκεκριμένων ρυμοτομικών σχεδίων ή νομίμως υφισταμένων οικισμών, ούτε σε περιοχές υπό έγκριση ή υπό οριοθέτηση οικισμών. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η εξαίρεση των περιοχών που έχουν οι παραπάνω «οικιστικές πυκνώσεις» από τους δασικούς χάρτες και το δασολόγιο δεν υπακούει σε κάποιο σκοπό δημοσίου συμφέροντος. Κοντολογίς, η αξιοποίηση του δασικού χαρακτήρα των επίμαχων εκτάσεων δεν συνιστά υπέρ-

⁵⁷⁹ Ε. Αποστολέλλη/Σ. Πάτρα/Α. Παναγιωτοπούλου, Περιβαλλοντικοί περιορισμοί και βιώσιμη ανάπτυξη. Έκταση, προϋποθέσεις εφαρμογής και συνταγματικά όρια, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 252-254.

⁵⁸⁰ Βλ. Α. Σακελλαροπούλου, Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τον σχεδιασμό και τη διαχείριση του θαλάσσιου και του παράκτιου χώρου, σε: Κ. Σεργάο/Δ. Μέλισσα (επιμ.), Θαλάσσιος χωροταξικός σχεδιασμός, 2018, σελ. 39 επ.

⁵⁸¹ Α. Μητσέλου/Σ. Ξεφτέρη, Η προστασία των δασών, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 268.

⁵⁸² Τ. Βιδάλης, Σχόλιο στην ΣτΕ 2086/1995, Νόμος και Φύση, 1996, σελ. 139-142.

*τερο δημόσιο συμφέρον που θα δικαιολογούσε τη μεταβολή του προορισμού του δάσους*⁵⁸³. Στη ΣτΕ Ολ. 710/2020, το Δικαστήριο έκρινε ως αντισυνταγματικές τις ρυθμίσεις περί εξαγοράς δασών και δασικών εκτάσεων, οι οποίες εκχερσώθηκαν παράνομα πριν το 1975 από τους κατόχους τους, ώστε οι τελευταίοι να αποκτήσουν την κυριότητά τους, με την καταβολή αντίστοιχου τιμήματος και να συνεχίσουν την καλλιέργεια αυτών στο μέλλον. Και αυτό διότι η αυθαίρετη εκχέρσωση, ακόμη και μετά την πάροδο μακρού χρόνου, όπως και η αποτροπή αντιδικιών ανάμεσα στους πολίτες και το Κράτος, *δεν συνιστούν την επίκληση μιας εξαιρετικής ανάγκης με οικονομική, κοινωνική ή εθνική σημασία και συνεπώς δεν στοιχειοθετούν θεμιτούς λόγους δημοσίου συμφέροντος*⁵⁸⁴.

Τούτων λεχθέντων, η νομολογία θέτει τον συνταγματικό σκοπό της προστασίας του περιβάλλοντος *ως τον υπέρτερο στη στάθμιση κανόνα*, ενώ η εξαίρεσή του επιφυλάσσεται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις εξυπηρέτησης (ξανά) του γενικού συμφέροντος, όπως η εγκατάσταση ΑΠΕ σε αναδασωτέες δασικές εκτάσεις. Οι ΑΠΕ (όπως τα αιολικά πάρκα) υπηρετούν, όμως, ευρύτερα *τον ίδιο συνταγματικό σκοπό, συναρτώμενες ευθέως με την πράσινη ενέργεια/οικονομία και την καταπολέμηση της κλιματικής κρίσης*. Κοινώς, σε αυτή την περίπτωση η

⁵⁸³ Δ. Πατσίκας, Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 309-310. Επισημαίνει ο Πατσίκας ότι «Εν ολίγοις, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η παράνομη οικοδομική δραστηριότητα σε βάρος των δασικών εκτάσεων δεν είναι ανεκτή βάσει του ισχύοντος συνταγματικού πλαισίου, καθώς αυτό θα συνιστούσε επιβράβευση της αυθαίρετης δόμησης εντός δασών και ευνοϊκότερη μεταχείριση όσων αυθαιρετούν έναντι των υπολοίπων. Βάσει αυτών, συνάγουμε ότι η διατήρηση του δασικού πλούτου αποτελεί εξ ορισμού σκοπό δημόσιου συμφέροντος συνταγματικής περιωπής, με τέτοια εμβέλεια που υπερακοντίζει τους οικιστικούς σκοπούς. Οποιοδήποτε δε ενδεχόμενο μεταβολής στον δασικό χαρακτήρα εκτάσεων από την πλευρά της νομοθετικής-εκτελεστικής εξουσίας εξετάζεται ενδελεχώς ως προς τη συμφωνία του με το Σύνταγμα από το ΣτΕ».

⁵⁸⁴ *Ibidem*, σελ. 312. Όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας, «το ΣτΕ προτιμά τον εντατικό έλεγχο συνταγματικότητας στις περιπτώσεις όπου τίθεται εν αμφιβόλω ο προορισμός των δασών και των δασικών εκτάσεων, έστω και αν αυτές έχουν απωλέσει τον χαρακτήρα τους εδώ και πολλά χρόνια. Τούτο δε, παρά την πρόνοια που επιφυλάσσει ο συνταγματικός νομοθέτης στο άρθρο 24 παρ. 1 Συντ. για την αγροτική εκμετάλλευση ως συνιστώσα της εθνικής οικονομίας» (σελ. 313).

ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία συναντά σε γενικό επίπεδο τον επιτακτικό σκοπό της περιβαλλοντικής προστασίας. Η κλιματική αλλαγή, βέβαια, δημιουργεί νέες προκλήσεις συνταγματικού χαρακτήρα, όπως ακριβώς η ανάγκη της ενεργειακής μετάβασης, σε ευρεία κλίμακα, με αποτέλεσμα τη σύγκρουση με τον σκοπό της προστασίας του πολιτιστικού και του φυσικού περιβάλλοντος σε τοπική κλίμακα, όπως υπογραμμίζει ο Ν. Σημαντήρας⁵⁸⁵. Σε αυτή τη διαλεκτική εθνικού-τοπικού κρίνεται κάθε φορά και από το Δικαστήριο ο λόγος δημοσίου συμφέροντος για τις ΑΠΕ. Πρόκειται για μείζονα έργα δημόσιας ωφέλειας, που ήδη το Σύνταγμα επιτρέπει σε δάση και δασικές εκτάσεις, καθώς προβλέπει ρητά τη δυνατότητα μεταβολής του προορισμού τους, «αν προέχει για την Εθνική Οικονομία η αγροτική εκμετάλλευσή τους ή άλλη τους χρήση που την επιβάλλει το δημόσιο συμφέρον» (άρθρο 24 παρ. 1 Σ.). Το ίδιο, ωστόσο, δεν ισχύει για τις αναδασωτέες εκτάσεις, μετά από πυρκαγιά ή αποψίλωση με άλλο τρόπο, διότι αυτές «δεν αποβάλλουν για το λόγο αυτό το χαρακτήρα που είχαν πριν καταστραφούν, κηρύσσονται υποχρεωτικά αναδασωτέες και αποκλείεται να διατεθούν για άλλο προορισμό» (άρθρο 117 παρ. 3 Σ.).

Η αντίθεση ανάμεσα στις δύο διατάξεις είναι προφανής και προκύπτει από την εύλογη βούληση του συντακτικού νομοθέτη (το 1975) να προστατεύσει, στο άρθρο 117 παρ. 3 Σ., τις περιοχές με έντονες οικιστικές πιέσεις, οι οποίες, μοιραία, καθίστανται ακόμη πιο ευάλωτες σε πυρκαγιές και καταστροφές. Ωστόσο, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να εγγράψει και τις ΑΠΕ σε αυτή τη λογική. Διόλου τυχαία, λοιπόν, ο κοινός νομοθέτης κατοχύρωσε, μεταξύ άλλων (π.χ. στρατιωτικές υποδομές), και στις αναδασωτέες εκτάσεις την κατασκευή και εγκατάσταση έργων ηλεκτροπαραγωγής από ανανεώσιμες πηγές (βλ. ν. 998/1979, ν. 2941/2001). Κοινώς, προέταξε ως δικαιοπολιτική εντολή, υπό ειδικές συνθήκες και χάριν του υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος, την εκμετάλλευση (κάθε) δασικής/αναδασωτέας έκτασης και όχι τη γραμματική ερμηνεία του Συντάγματος. Η απόφαση ΣτΕ Ολ. 2499/2012 κάμπει τολμηρά την προστασία του άρθρου 117 παρ.

⁵⁸⁵ Ν. Σημαντήρας, Το συνταγματικό δίκαιο ενώπιον των προκλήσεων της κλιματικής αλλαγής. Από την κλασική δογματική των συγκρούσεων στις ερμηνευτικές υπερβάσεις, *Ενέργεια & Δίκαιο* 37/2023, σελ. 21 επ.

3 Σ. επιτρέποντας αιολικό πάρκο σε αναδασωτέα περιοχή, πριν ακόμη την έκδοση πράξης άρσης της αναδάσωσης, *στο μέτρο που η παρέλευση του απαιτούμενου για την πραγματοποίησή της χρόνου θα επέφερε τη ματαίωση του δημόσιου σκοπού*. Κι αυτό μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, κατόπιν ειδικής αιτιολογίας της Διοίκησης (ασύνδετης με την οικονομική εκμετάλλευση του έργου) και δίχως να μεταβάλλεται ο χαρακτήρας της αναδασωτέας έκτασης. Η επέμβαση παραμένει προσωρινή και συνοδεύεται από την υποχρέωση αποκατάστασης του δασικού χαρακτήρα της έκτασης, μετά την παύση λειτουργίας της δραστηριότητας, διατηρουμένου του προστατευτικού χαρακτήρα της αναδάσωσης. Συνεπώς, ο περιορισμός στην προστασία των δασικών εκτάσεων έχει καταρχάς αναφορά σε *μείζονα έργα που αποδεικνύονται προστατευτικά για το ίδιο το περιβάλλον*, όπως για παράδειγμα τα ενεργειακά και οι ΑΠΕ⁵⁸⁶.

Σε ακόμη πιο πρόσφατη νομολογία καθίσταται σαφές, ενόψει της σημασίας της αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης, ότι είναι δυνατή η εγκατάσταση αιολικών σταθμών σε ευπαθή οικοσυστήματα (δίκτυο Natura) ή σε μικρά νησιά, υπό την προϋπόθεση ότι έχει προηγηθεί η δέουσα εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων και έχουν εγκριθεί συγκεκριμένοι περιβαλλοντικοί όροι για κάθε σταθμό, ώστε να εξασφαλίζεται η διατήρηση του προστατευτέου αντικειμένου της περιοχής Natura ή ο ιδιαίτερος νησιωτικός χαρακτήρας, δίχως να αποκλείεται η απόλυτη απαγόρευση για λόγους που ανάγονται στην ανάγκη προστασίας της περιοχής⁵⁸⁷. Εξάλλου, στη ΣτΕ 2242/2020 το Δικαστήριο υπογράμμισε

⁵⁸⁶ Βλ. *Γ. Καραβοκύρη*, Δάση και ανεμογεννήτριες: θεωρία συνωμοσίας και συνταγματική θεωρία, Η Καθημερινή 13.08.2021, *Π. Γαλάνη*, Εγκατάσταση ΑΠΕ σε δάση, δασικές και αναδασωτέες εκτάσεις: το χρονικό ενός ακανθώδους νομικού προβλήματος, διαθέσιμο στο: <https://dasarxeio.com/2021/02/03/93092/>, *Δ. Διχάλα*, Παρατηρήσεις σε ΣτΕ Ολ. 2499/2012, ΘΠΔΔ 12/2012, σελ. 1132, και την αναλυτική προσέγγιση του *Ν. Σημαντήρα* στις θέσεις πλειοψηφίας και μειοψηφίας, ό.π., σελ. 23 επ.

⁵⁸⁷ Βλ. για την εγκατάσταση ΑΠΕ σε δίκτυο Natura ΣτΕ 1169/2023, σκ. 12 και ΣτΕ 1378/2022, σκ. 21-22. Για τα νησιά, ιδίως βλ. ΣτΕ 1429/2022, σκ. 27, ΣτΕ 1421/2013, σκ. 28. Στην απόφαση ΣτΕ 1690/2020, σκ. 6, κρίθηκε ως νόμιμη η απαγόρευση εγκατάστασης αιολικού πάρκου σε περιοχή Natura της Σκύρου, λόγω του εξαιρετικά μεγάλου αριθμού ατόμων ορισμένου είδους πτηνού στην περιοχή και της παγκόσμιας σημασίας της τοπικής αποικίας του *Ν. Σημαντήρα*, ό.π. σελ. 22-23 και

ότι «κατά τα παγίως γενόμενα δεκτά, η εγκατάσταση αιολικών σταθμών, κατά το άρθρο 2 παρ. 4 του ν. 2941/2001 (Α'201), συνιστά, υπό προϋποθέσεις, επιτρεπτή κατά το Σύνταγμα επέμβαση σε δάση ή δασικές εκτάσεις, η οποία, ωστόσο, πρέπει να πραγματοποιείται με τη μικρότερη δυνατή απώλεια δασικού πλούτου (βλ. ΣτΕ 4891/2013 πρβλ. ΣτΕ 3816/2010, 1508/2008, 2569/2004), ενώ και η εγκατάσταση έργων ηλεκτροπαραγωγής από ΑΠΕ σε αναδασωτέες εκτάσεις, ακόμη και πριν την έκδοση πράξεως περί άρσεως της αναδασώσεώς τους, είναι, υπό προϋποθέσεις, συνταγματικά ανεκτή (ΣτΕ 2499/2012 Ολ.). Κοντολογίς, η απειλητική κατάσταση της κλιματικής κρίσης μοιάζει να εδραιώνει στη νομολογία αυτή τη σύνδεση μεταξύ ενεργειακών και περιβαλλοντικών σκοπών και τη στάθμιση με την προστασία του τοπικού περιβάλλοντος». Όπως το θέτει η Κ. Σακελλαροπούλου, «οι ΑΠΕ συνιστούν πηγές ενέργειας φιλικές προς το περιβάλλον και βασική συνιστώσα της αειφόρου ανάπτυξης, λαμβάνεται δε μέριμνα ώστε η εγκατάστασή τους να πραγματοποιείται με στόχο την προστασία του περιβάλλοντος και την ασφάλεια του ενεργειακού εφοδιασμού»⁵⁸⁸.

Από την άλλη, στη ΣτΕ Ολ. 2153/2015 τέθηκε το ζήτημα της υποχώρησης της προστασίας δασικής έκτασης, εν προκειμένω του άλσους Νέας Φιλαδέλφειας, για την ανέγερση του γηπέδου της ΑΕΚ. Επιγραμματικά, η ανάπτυξη αθλητικών δραστηριοτήτων και η ενίσχυση των αθλητικών υποδομών στην εν λόγω περιοχή, θεωρήθηκε σκοπός δημοσίου συμφέροντος και έργο με ιδιαίτερη κοινωνική, εθνική ή οικονομική σημασία, ώστε να καταστεί συνταγματικά θεμιτή η απώλεια φυσικού κεφαλαίου⁵⁸⁹. Ως προς την ελαστικοποίηση της απαγόρευσης της μεταβολής προορισμού και των αυθαίρετων κατασκευών σε δασικές εκτάσεις, το ΣτΕ

και υποσημ. 31-33.

⁵⁸⁸ Α. Σακελλαροπούλου, *Ενέργεια και επενδύσεις στη Νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Ενέργεια & Δίκαιο* 27/2018, σελ. 19, βλ. και ΣτΕ 1421, 1422/2013, 4189, 4966/2014, ΣτΕ Ολ 3632/2015.

⁵⁸⁹ Δ. Πατσίκας, ό.π., σελ. 314. Βλ. επίσης τις σκέψεις του Σπ. Βλαχόπουλου, *Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης. Από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό και στους έξυπνους αλγόριθμους*, Ευρασία, 2023, σελ. 79 επ.

χάραξε μια ξεκάθαρη γραμμή ανάμεσα στις κατά τεκμήριο νόμιμες επεμβάσεις αφενός και τις παράνομες και αυθαίρετες αφετέρου, *προκειμένου να διαπιστώσει αν υπάρχει θεμιτός σκοπός δημοσίου συμφέροντος* (βλ. ΣτΕ Ολ. 685/2019, 710/2020). Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τη νομολογία, κάθε εξαίρεση στον κανόνα της απαγόρευσης της επέμβασης σε δάση και δασικές εκτάσεις πρέπει να ερμηνεύεται στενά και η εκπόνηση μεγάλων δημόσιων έργων απαιτεί ρητή νομοθετική πρόβλεψη (ΣτΕ 1322/2021)⁵⁹⁰.

3.6.3. Η προστασία του οικιστικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος

Στην προστασία του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, ο κανόνας είναι η «θέσπιση περιορισμών στα δικαιώματα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και απόλαυσης του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος», καθώς «*συνταγματικός στόχος* είναι η αυξημένη προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, δηλαδή των μνημείων και λοιπών στοιχείων που προέρχονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα και συνθέτουν την ιστορική, καλλιτεχνική και επιστημονική και εν γένει πολιτιστική κληρονομιά της χώρας», σύμφωνα με τις επιταγές του άρθρου 24 του Σ. (ΣτΕ 2034/2015)⁵⁹¹. Κοινώς, δεν γίνεται δεκτή, τουλάχιστον επί της αρχής, η επιδείνωση του φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος, η οποία προϋποθέτει τον σεβασμό του *πολεοδομικού κεκτημένου* (βλ. ήδη από τη δεκαετία του '80 την κατοχύρωσή του ως θεμελιώδη αρχή στη νομολογία του ΣτΕ)⁵⁹².

⁵⁹⁰ Α. Μητσέλου/Σ. Ξεφτέρη, ό.π., σελ. 274.

⁵⁹¹ Σύμφωνα με τον Ι. Μαθιουδάκη, η προσβασιμότητα στο πολιτιστικό περιβάλλον καθίσταται συστατικό στοιχείο ενός «δικαιώματος στην πόλη». Ειδικότερα, επισημαίνει ότι «το πολιτιστικό περιβάλλον διατηρεί εις το διηνεκές τον πολιτιστικό του χαρακτήρα, εμπλουτίζοντας πολιτισμικά και ο σήμερα· αποτελεί, εν τέλει, στοιχείο της ποιότητας ζωής του ανθρώπου στην πόλη – αυτού που ονόμασε πρώτος ο Η. Lefebvre «δικαίωμα στην πόλη», Αρμενόπουλος 5/2016, σελ. 908. Βλ. επίσης Α. Βαφειάδου-Ε. Δημητριάδη, Βιώσιμος χωρικός σχεδιασμός, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 261.

⁵⁹² Η ΣτΕ 10/1988 αναφέρει συγκεκριμένα τα εξής: «Με τις διατάξεις της παρ. 2 του ως άνω άρθρου 24 θεσπίζονται, μέσα στα πλαίσια της υπό της παρ. 1 του ιδίου άρθρου προβλεπομένης προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, τα κριτήρια της χωροταξικής αναδιαρθρώσεως της

Η σχετικοποίηση του πολεοδομικού κεκτημένου και συνεπώς η δυνατότητα υποβάθμισης του υπάρχοντος φυσικού ή οικιστικού περιβάλλοντος προϋποθέτει την ύπαρξη ενός *ειδικού πολεοδομικού λόγου* που να καθιστά αναγκαία τη λήψη των σχετικών μέτρων, όπως υπογραμμίζει το ΣτΕ στην περίπτωση του «The Mall Athens» (βλ. ΣτΕ Ολ. 376/2014)⁵⁹³. Αναδεικνύεται εδώ, όπως και στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης και της δημοσιονομικής πολιτικής, το *διαδικαστικό στοιχείο της αιτιολογίας του νόμου και της ύπαρξης επιστημονικής και τεκμηριωμένης μελέτης*. Η ανάγκη της αιτιολογίας είναι και προϋπόθεση της άσκησης του – οριακού– δικαστικού ελέγχου ως προς τον σεβασμό της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης (ΣτΕ Ολ. 26/2014). Παρότι διαδικαστική συνθήκη συναρτάται προφανώς, όπως και στους άλλους «υπερ-σκοπούς», με την ουσιαστική τήρηση των κανονιστικών επιταγών για τη στάθμιση ανάμεσα στην προστασία του περιβάλλοντος

Χώρας, της πολεοδομικής αναπτύξεως των πόλεων και των οικιστικών εν γένει περιοχών, που είναι η εξυπηρέτηση της λειτουργικότητας και αναπτύξεως των οικισμών και η εξασφάλιση των καλλιτέρων δυνατών όρων διαβίωσης των κατοίκων. Για την τήρηση δε των παραπάνω κριτηρίων, κατά την άσκηση της συναφούς ρυθμιστικής αρμοδιότητας του Κράτους, επιβάλλεται σ' αυτό η λήψη μέτρων που συντελούν στην αναβάθμιση του οικιστικού περιβάλλοντος προς τον σκοπόν της βελτιώσεως της ποιότητας της ζωής, πάντως δε απαγορεύεται η λήψη μέτρων που επιφέρουν την επιδείνωσή του. Τούτο σημαίνει ότι ο κοινός νομοθέτης δύναται να τροποποιεί, οσάκις το κρίνει σκόπιμον, τις ισχύουσες πολεοδομικές ρυθμίσεις και να μεταβάλλει τους ήδη υφιστάμενους όρους δομήσεως των σχεδίων πόλεων, και δη είτε με γενική ρύθμιση (γενικό οικοδομικό κανονισμό), είτε με μερικότερη ρύθμιση, όπως είναι η τροποποίηση συγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου, μόνον όμως υπό την έννοιαν ότι δια της εισαγομένης νέας ρυθμίσεως θα βελτιώνονται ακόμη περισσότερον οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων. Συνεπώς, περιεχόμενον των νέων τούτων ρυθμίσεων, προκειμένου περί οικισμών που έχουν εγκεκριμένο σχέδιον πόλεως, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι η επιδείνωσις του υφισταμένου φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος και, άρα, οι τροποποιήσεις των οικοδομικών κανονισμών και των σχεδίων πόλεως που λαμβάνουν χωράν μετά την ισχύν του Συντάγματος του 1975, δέον να μη συνεπάγονται υποβάθμισιν του περιβάλλοντος τούτου, ήτοι μείωσις των ελευθέρων χώρων, του πρασίνου κλπ. (πολεοδομικόν κεκτημένον)».

⁵⁹³ Στην οποία τέθηκε, επίσης, το ζήτημα της προσβολής προσβολή ατομικής ρύθμισης περιβεβλημένης το ένδυμα τυπικού νόμου, βλ. αναλυτικά *Eu. Πρεβεδούρου*, ΣτΕ Ολ 376/2014: προσβολή ατομικής ρύθμισης περιβεβλημένης το ένδυμα τυπικού νόμου, prevedourou.gr 09.02.2014. Αναλυτικά για το ζήτημα βλ. τη μονογραφία της *B. Χρήστου*, Από την κύρωση στη θέσπιση διοικητικών πράξεων δια τυπικού νόμου, Σάκκουλας, 2010, ιδίως για την υπόθεση του Mall, σελ. 145 επ.

και την οικονομική ελευθερία. Στην απόφαση ΣτΕ 26/2014, το Δικαστήριο εν τέλει, αν και καταστατικά δεν υποκαθιστά τη Διοίκηση σε τεχνικές κρίσεις, εφόσον βέβαια αυτές στηρίζονται σε δεδομένα της κοινής πείρας, έκρινε ότι το επίδικο έργο παραβίαζε προδήλως την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, διότι από τα στοιχεία του φακέλου και την κοινή πείρα προέκυπτε η εκτεταμένη και ανεπανόρθωτη βλάβη σε μια περιοχή Natura⁵⁹⁴, ιδιαίτερα ευαίσθητη από περιβαλλοντική άποψη⁵⁹⁵. Στον έλεγχο της αιτιολογίας, εγγράφεται και η απαίτηση για τη διαδικασία της Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΣΜΠΕ), στο πλαίσιο της Στρατηγικής Περιβαλλοντικής Εκτίμησης (ΣΠΕ), οι οποίες αφορούν ευρύτερα σχέδια και προγράμματα και προηγούνται χρονικά της έγκρισης περιβαλλοντικών όρων και της μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων που έχουν ως αντικείμενο εξατομικευμένα έργα. Στη νομολογία ανευρίσκονται πολλές αποφάσεις ελέγχου των ΣΜΠΕ, όπως για παράδειγμα η ΣτΕ Ολ. 1305 και 1761/2019 για τον Μητροπολιτικό Πόλο Ελληνικού-Αγίου Κοσμά ή η ΣτΕ Ολ. 2152/2015, με την οποία ακυρώθηκε η έγκριση περιβαλλοντικών όρων για το έργο ανάπλασης της οδού Πανεπιστημίου στην Αθήνα⁵⁹⁶. Στη ΣτΕ 3102/2024, για τη συνταγματικό-

⁵⁹⁴ Βλ. επίσης τη ΣτΕ 786/2014, σύμφωνα με την οποία, ως προς την υποβολή σχεδίου σε εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατ' άρθ. 3 παρ. 2 στοιχ. β' Οδηγίας 2001/42/ΕΚ, όπως το έθεσε το ΔΕΕ στην απάντησή του σε προδικαστικό ερώτημα, αναγνωρίζεται η δυνατότητα περιορισμένης αλλά ουσιαστικής εκτίμησης για αν βάσει αντικειμενικών δεδομένων μπορεί να αποκλεισθεί ότι το σχέδιο θα επηρεάσει σημαντικά ορισμένο τόπο. Σε αυτήν αποσκοπεί η προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση θεσπίζοντας «περιβαλλοντικό πρόελεγχο» για τα σχέδια και προγράμματα, που εφαρμόζονται σε περιοχές του εθνικού σκέλους του Ευρωπαϊκού δικτύου Natura 2000. Βλ. *Β. Χρήστου*, Περιοχές Natura. Εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων (ΟλΣτΕ 786/2014), ΔτΑ 65/2015, σελ. 666-667.

⁵⁹⁵ Δ. Πατσίκας, ό.π., σελ. 321. Στην προκειμένη περίπτωση, το Δικαστήριο προχώρησε σε επισταμένο έλεγχο της προκείμενης συμπληρωματικής μελέτης, κυρίως ως προς το τμήμα που αφορά την προστασία των πολιτιστικών μνημείων.

⁵⁹⁶ Δ. Πατσίκας, ό.π., σελ. 295 επ. Ειδικότερα, πρέπει να σημειωθεί ότι «Οι διατάξεις αυτές, με τις οποίες έχει αναχθεί σε συνταγματικά προστατευόμενη αξία το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον, απευθύνουν επιταγές στον νομοθέτη να ρυθμίσει τη χωροταξική ανάπτυξη και πολεοδομική διαμόρφωση της χώρας με βάση ορθολογικό σχεδιασμό, στο πλαίσιο του οποίου κάθε εισαγόμενη ρύθμιση πρέπει να υιοθετείται βάσει χωροταξικών και πολεοδομικών κριτηρίων, σύμφωνα με τη φυσιογνωμία, τις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες κάθε περιοχής, και να αποσκοπεί στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού. Η επί το δυσμενέστερο μεταβολή των συνθηκών αυτών δεν είναι, κατά τους εν λόγω συνταγματικούς κανόνες, ανεκτή, παρά μόνον εάν επιβάλλεται από

τητα των διατάξεων του ΝΟΚ περί προσαύξησης του συντελεστή δόμησης και του ύψους των κτιρίων, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι «ερμηνευόμενες σε συνδυασμό προς τις διατάξεις του άρθρου 1 παρ. 5 του Ν.Ο.Κ., οι διατάξεις του άρθρου 15 παρ. 1 αυτού, με τις οποίες ορίζεται το μέγιστο επιτρεπόμενο ύψος των οικοδομών σε συνάρτηση προς τον ισχύοντα στην περιοχή συντελεστή δόμησης, σύμφωνα με την κλίμακα που ορίζει το εν λόγω άρθρο 15, δεν έχουν την έννοια ότι καταργούν τις ειδικές πολεοδομικές διατάξεις των διαταγμάτων, με τις οποίες

εξαιρετικούς λόγους δημοσίου συμφέροντος κατόπιν σχετικής σταθμίσεως από τον τυπικό ή κανονιστικό νομοθέτη, η οποία υπόκειται σε οριακό δικαστικό έλεγχο (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 376/2014, Ολ. 1970/2012, 1561/2011, Ολ. 1528/2003). Ο κανόνας αυτός ισχύει και ως προς τις χρήσεις γης, δηλαδή ως προς ουσιώδες στοιχείο της επιβαλλόμενης, κατά το άρθρο 24 του Συντάγματος, ορθολογικής χωροταξίας και πολεοδομίας, ο δε καθορισμός ή η τροποποίησή τους πρέπει, ομοίως, να επιχειρείται δυνάμει γενικών και αντικειμενικών κριτηρίων, συναπτομένων προς τον σεβασμό του περιβάλλοντος, την ασφάλεια, την υγιεινή και αισθητική και τη λειτουργικότητα των πόλεων και οικισμών (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 1970/2012, Ολ. 123/2007). Κατά συνέπεια, και του καθεστώτος των χρήσεων γης η επιδείνωση είναι συνταγματικώς ανεκτή μόνον κατ' εξαίρεση και εφόσον συντρέχουν, κατά τα προαναφερόμενα, ειδικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος, η συνδρομή των οποίων πρέπει, ομοίως, να τεκμηριώνεται από ειδική επιστημονική μελέτη με βάση τα πορίσματα των επιστημών της χωροταξίας και της πολεοδομίας (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 3500/2009, Ολ. 123/2007), πάντοτε δε εντός των πλαισίων που χαράσσει ο υπερκείμενος χωροταξικός ή, εφόσον υπάρχει, πολεοδομικός σχεδιασμός» (σκ. 29 της ΣτΕ 1761/2019). Και το Δικαστήριο σημειώνει «Τούτο δε διότι ο σεβασμός του περιβάλλοντος ως συλλογικού αγαθού και η διατήρηση της ποιότητάς του όχι απλώς δεν αποκλείουν, αλλά προϋποθέτουν την οικονομική ανάπτυξη και διευκολύνονται από αυτή. Αντιστρόφως, όμως, η οικονομική ανάπτυξη, που επιτυγχάνεται, μεταξύ άλλων, μέσω της αξιοποίησης των φυσικών πόρων, δεν επιτρέπεται να επιδιώκεται χωρίς τα αρμόδια νομοθετικά και διοικητικά όργανα να μεριμνούν για την προστασία και διατήρηση του περιβάλλοντος, τούτο δε προκειμένου η οικονομική ανάπτυξη να καθίσταται βιώσιμη, οριοθετούμενη από την αρχή της αειφορίας, όπως επιτάσσει το Σύνταγμα. Για τον λόγο, άλλωστε, αυτό η κατάρτιση και εφαρμογή ολοκληρωμένων χωροταξικών σχεδίων συνιστά, κατά τα παγίως κριθέντα (ΣτΕ Ολ. 3920/2010, Ολ. 2489/2006, Ολ. 3478/2000), ουσιώδες στοιχείο για την πραγμάτωση της συνταγματικής αυτής επιταγής, αφού μόνο μέσω των σχεδίων αυτών μπορούν τα έργα και οι δραστηριότητες που ασκούν πιέσεις στο περιβάλλον και εγκυμονούν κινδύνους για τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων, να οργανώνονται και να εκτελούνται υπό συνθήκες που, κατά το δυνατόν, ελαχιστοποιούν και απορροφούν τις πιέσεις αυτές» (σκ. 30). Βλ. για τη σχετική με τις μεταβολές της χρήσης γης νομολογία Γ. Γεραπετρίτη, Δυσμενής μεταβολή των χρήσεων γης μεταξύ δόγματος και ρεαλισμού. με αφορμή τις αποφάσεις 3720/2005 και 123/2007 (ολομ.) του Συμβουλίου της Επικρατείας, Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Ο Δικαστής, ο Νόμος και το Περιβάλλον, Τιμητικός Τόμος για τον επ. Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Κωνσταντίνο Μενουδάκο, Σάκκουλας, 2016, σελ. 137 επ.

καθορίζεται κατά περίπτωση το ανώτατο ύψος των κτηρίων, αλλά ότι οι ειδικές αυτές διατάξεις κατισχύουν εκείνων του άρθρου 15, τούτο όμως, υπό την αυτονόητη προϋπόθεση ότι το καθοριζόμενο από τις ειδικές διατάξεις αριθμητικώς ύψος δεν υπερβαίνει το ανώτατο όριο που καθορίζεται από τις διατάξεις του εν λόγω άρθρου 15 του Ν.Ο.Κ.. Αντίθετη ερμηνεία, κατά την οποία, με το άρθρο 15 του Ν.Ο.Κ. καθορίζεται, συλλήβδην για όλες τις περιοχές της χώρας, το ανώτατο ύψος των οικοδομών σε συνάρτηση με τον ισχύοντα σ.δ., θα ήταν αντίθετη προς το άρθρο 24 παρ. 2 του Συντάγματος». Σε αυτή τη νομολογία, το ενεργειακό γενικό συμφέρον δεν ταυτίζεται με το περιβαλλοντικό, γεγονός που καταδεικνύει την ουσιαστική υπεροχή του δεύτερου, από την άποψη των συνταγματικών σκοπών. Επίσης, το Δικαστήριο, σημειώνει emphaticά και σε αυτή την περίπτωση την *έλλειψη ειδικής επιστημονικής μελέτης*, «με την οποία να τεκμηριώνεται αν, ενόψει της φυσιογνωμίας, των ιδιαιτεροτήτων και των αναγκών του οικισμού όπου ευρίσκεται το ένδικο ακίνητο, το “προσδοκώμενο” περιβαλλοντικό όφελος, παρά την αύξηση της δόμησης και του ύψους που επέρχεται με τα κίνητρα, παραμένει σημαντικό για τον οικισμό ή, ενδεχομένως, μειώνεται, εξανεμίζεται, ή, ακόμη, καθίσταται επιζήμιο για τον τόπο, καθιστά κατ’ ουσίαν ανέφικτη εκ μέρους του ακυρωτικού δικαστή τη στάθμιση μεταξύ των σκοπών δημοσίου συμφέροντος».

Σε ό,τι αφορά την εκτός σχεδίου δόμηση, η ΣτΕ Ολ. 992/2023 έκρινε ότι «οι διατάξεις του άρθρου 2 παράγρ. 1 του π.δ. της 24-31.5.1985 (άρθρο 163 παράγρ. 1 του Κ.Β.Π.Ν.), καθ’ ο μέρος προβλέπουν την έγκριση παρεκκλίσεως από τους κατά τον κανόνα όρους της εκτός σχεδίου δόμησης δεν πληρούν τις ανωτέρω προϋποθέσεις, διότι δεν προβλέπουν νόμιμα κριτήρια για την έγκριση της παρεκκλίσεως. Ειδικότερα, *δεν προκύπτει ο λόγος δημοσίου συμφέροντος που εξυπηρετείται με την παρέκκλιση*, ούτε προσδιορίζονται με σαφήνεια οι υποκειμενικές και αντικειμενικές προϋποθέσεις για την έγκρισή της, ιδίως ως προς τον καθορισμό των δικαιούχων και τα ελάχιστα όρια εμβαδού, προσώπου και βάθους του γηπέδου για την έγκριση της παρέκκλισης, ενώ και όπου καθορίζονται ανώτατα ή κατώτατα όρια, το εύρος της απόκλισης είναι ανεπίτρεπτα μεγάλο. Έτσι ευνοείται η δόμηση μειονεκτικών αγροτεμαχίων, η κατάτμηση των αγροτικών κλήρων και η ενδεχόμενη οικοπεδοποίησή τους. Τέλος δεν προβλέπεται κλιμάκωση των όρων δομήσεως ανάλογα με τον τυχόν ιδιαίτερο χαρακτήρα της περιοχής, όπως εν προκειμένω (αρχαιολογικός χώρος), αλλά όλες οι περιοχές αντιμετωπίζονται

ομοιόμορφα». Στο ίδιο πεδίο, η ΣτΕ Ολ. 176/2023 προσδιόρισε για την εκτός σχεδίου δόμηση ότι «στις εκτός σχεδίου περιοχές, η δόμηση μόνο κατ' εξαίρεση επιτρέπεται, δυνάμενη και να απαγορεύεται εν όλω ή εν μέρει ή να επιτρέπεται υπό ιδιαιτέρως αυστηρούς όρους και περιορισμούς, προσαρμοσμένους στην ιδιαίτερη φύση κάθε περιοχής. Οι όροι αυτοί δεν επιτρέπεται να είναι ευνοϊκότεροι, δηλαδή να καθιστούν ευχερέστερη τη δόμηση, σε σχέση προς τους ισχύοντες για τις εντός σχεδίου περιοχές, ούτε να οδηγούν σε εξομοίωση των εκτός σχεδίου περιοχών με εντός σχεδίου πόλεως ή ορίων οικισμών περιοχές ή στην εν τοι πράγμασι δημιουργία νέων οικισμών χωρίς εγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο, όπως δια της κατατμήσεως ενιαίου γηπέδου σε μικρότερα», ενώ περαιτέρω υπογράμμισε ότι «τα εκτός σχεδίου ακίνητα είναι δομήσιμα μόνο αν διαθέτουν πρόσωπο σε κοινόχρηστο χώρο». Ειδικότερα, ο παραπάνω περιορισμός της δόμησης υπαγορεύεται από «λόγους δημοσίου συμφέροντος, συνισταμένους στην διαφύλαξη του χαρακτήρα των εκτός σχεδίου περιοχών και στην αποτροπή δημιουργίας με ιδιωτική πρωτοβουλία διάσπαρτων οικισμών χωρίς πολεοδομικό σχεδιασμό»⁵⁹⁷.

Από την άλλη, σε περιπτώσεις που ήδη έχουν δημιουργηθεί πραγματικές καταστάσεις με δημοσιονομικό αντίκτυπο, όπως στην υπόθεση της νομιμοποίησης των αυθαιρέτων, το Δικαστήριο στήριξε την κρίση του στην επίκληση από τη μεριά του νομοθέτη της συνδρομής *εξαιρετικών λόγων δημοσίου συμφέροντος* και έκρινε εν πολλοίς ως συνταγματικές τις ρυθμίσεις για την αναστολή επιβολής κυρώσεων και την οριστική εξαίρεση από την κατεδάφιση αυθαιρέτων κατασκευών μεταγενέστερων του 1983 (ΣτΕ Ολ. 1858/2015)⁵⁹⁸. Στη νομιμοποίηση των

⁵⁹⁷ Βλ. επίσης για την εκτός σχεδίου δόμηση *Β. Χρήστου*, Το τέλος της εκτός σχεδίου δόμησης; Αναζητώντας το οδικό δίκτυο της χώρας, ΕφημΔΔ 5/2015, σελ. 612 επ.

⁵⁹⁸ *Ευ. Πρεβεδούρου*, Συνταγματικώς ανεκτές οι διατάξεις του Ν. 4178/2013 για την αυθαίρετη δόμηση (ΣτΕ Ολ. 1858/2015), *prevedourou.gr* 01.06.2015, η οποία επισημαίνει ότι «Ιδιαίτερης μνείας χρήζει το γεγονός ότι, σε ειδικότερη γνώμη της Ολομέλειας, διατυπώνονται "συστάσεις" προς τον νομοθέτη, προκειμένου να ψηφίσει νομοθέτημα που θα καταλήξει σε συνταγματικώς ανεκτή εφάπαξ ρύθμιση του ζητήματος, προβλέπουσα ακόμη και αθρόα νομιμοποίηση αυθαιρέτων κατασκευών, με την εξαίρεση, βεβαίως, εκείνων που, κατά την υποκείμενη σε οριακό δικαστικό έλεγχο εκτίμηση του νομοθέτη, πλήττουν σε τέτοιο βαθμό το οικιστικό, φυσικό ή πολιτιστικό περιβάλλον, ώστε να μην είναι επιτρεπτή η διατήρησή τους. Στο πνεύμα ρεαλιστικής προσέγγισης, απαριθμούνται διεξοδικά συγκεκριμένες προϋποθέσεις που θα πρέπει να πληροί το μελλοντικό νομοθέτημα. Με άλλα λόγια, η επίμαχη διάταξη του άρθρου 24 του ν. 40104/2011 δεν αντιβαίνει στις συνταγματικές διατάξεις διότι προβαίνει σε αθρόα νομιμοποίηση των αυθαιρέτων αλλά διότι,

αυθαιρέτων, η νομολογία μοιάζει να αποτυπώνει ένα χαρακτηριστικό δείγμα επικράτησης της *σκοπιμότητας* έναντι της *τυπικής νομιμότητας*, που προδίδει τη διαρκή υποχώρηση του Κράτους Δικαίου στη σύγκρουσή του με την πραγματικότητα⁵⁹⁹.

Η πολιτιστική κληρονομιά συνιστά *ιδιαίτερα σημαντικό σκοπό δημοσίου συμφέροντος* και ανάγεται αφενός στη διατήρηση των μνημείων, αφετέρου στην επιβολή περιορισμών για την αποφυγή της βλάβης τους (ΣτΕ Ολ. 2801/1991). Συνεπώς, η επίτευξη του συνταγματικού σκοπού προϋποθέτει εδώ τη σύνδεση του μνημείου με τον περιβάλλοντα χώρο (ΣτΕ 4735/1995) και την ορθή πολεοδομική οργάνωσή του, π.χ. με την προστασία των διατηρητέων κτιρίων και οικισμών, όπως στη χαρακτηριστική περίπτωση των προσφυγικών στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας (ΣτΕ 3050/2004) και την προστασία της ιστορικής μνήμης ή των διατηρητέων κτιρίων επί της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου στην Ακρόπολη, των οποίων ακυρώθηκε η οριστική άρση προστασίας ενόψει της ανέγερσης του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης (ΣτΕ 2338/2009). Στις δύο αυτές αποφάσεις, όπως επισημαίνει η Κ. Σακελλαροπούλου, *σκοπός είναι η διατήρηση μέσα από την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της ιστορικής μνήμης του τόπου και ευρύτερα της ίδιας της κοινωνίας*⁶⁰⁰. Από την άλλη, η στάθμιση και για την ακρίβεια η πρακτική

προβαίνοντας στη νομιμοποίηση αυτή, δεν την συνοδεύει με τα ανωτέρω υποδεικνυόμενα μέτρα και ρυθμίσεις. Η συμμόρφωση του νομοθέτη με τις ως άνω υποδείξεις θα επιφέρει, κατά τη γνώμη αυτή, μεταστροφή της μέχρι τώρα νομολογίας του Δικαστηρίου, η οποία θα εξυπηρετήσει καλύτερα τους θαλπόμενους από το άρθρο 24 του Συντάγματος σκοπούς και θα βοηθήσει στην εν γένει εμπέδωση του Κράτους δικαίου (σκέψη 18)». Περαιτέρω το Δικαστήριο υπογραμμίζει (σκέψη 22) ότι «η αθρόα νομιμοποίηση αυθαιρέτων χρήσεων και κατασκευών μόνο κατ' εξαίρεση είναι δυνατό να γίνει συνταγματικά ανεκτή, εφόσον τεκμηριώνεται ότι η λύση αυτή επιβάλλεται από σπουδαίο δημόσιο συμφέρον και ότι συγχρόνως λαμβάνονται μέτρα, με τα οποία επιχειρείται να αποτραπεί η επανάληψη της αυθαιρεσίας και διασφαλίζεται ο περιορισμός στο ελάχιστο δυνατό της επιβάρυνσης του περιβάλλοντος και των όρων διαβίωσης».

⁵⁹⁹ Α. Σακελλαροπούλου, Η αυθαίρετη δόμηση: Μια περιπέτεια για τον νομοθέτη, τον δικαστή και την κοινωνία, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σελ. 323.

⁶⁰⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Α. Σακελλαροπούλου, «Οι αποφάσεις αυτές και ο έντονος διάλογος που προηγήθηκε κυρίως μεταξύ των αρχιτεκτόνων, αλλά και στην κοινωνία, αναδεικνύουν ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα. Αυτό της διατήρησης κτιρίων ως μέρους της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ενός τόπου. Μέσα από τη διατήρηση κτιρίων που κρίνεται ότι πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια διαφυλάσσεται η μνήμη και τελικά η ιστορία κάθε πόλης ή τόπου. Τα “προσφυγικά” της λεωφόρου Αλεξάνδρας ως αρχιτεκτονικό σύνολο βασισμένο στις αρχές του Bauhaus μεταφέρουν τη μνήμη των προσφύγων του 1922 και των γεγονότων που σημάδεψαν την Αθήνα, το Δεκέμβριο του 1944. Τα κτίρια της Διονυσίου Αρεοπαγίτου αποτελούν, με τα γειτονικά κτίρια της ίδιας περιόδου,

εναρμόνιση που καλείται να κάνει το Δικαστήριο καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη σε περιπτώσεις που αφορούν την ανάγκη αξιοποίησης του χώρου του μνημείου προς ένα ιδιαίτερο όφελος του κοινωνικού συνόλου, όπως η κατασκευή του μετρό στη Θεσσαλονίκη και η αμφιλεγόμενη (με οριακή πλειοψηφία) απόσπαση των αρχαίων της Βενιζέλου (ΣτΕ Ολ. 991/2021)⁶⁰¹. Σε αυτήν ο σκοπός του γενικού συμφέροντος αναλύεται στην ικανοποίηση μιας ζωτικής ανάγκης του κοινωνικού συνόλου από ένα τεχνικό έργο μεγάλης εμβέλειας, με αποτέλεσμα να υποχωρεί ο έτερος συνταγματικός σκοπός της –διηνεκούς και αποτελεσματικής– προστασίας των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Κοινώς, για να σχετικοποιη-

ένα αξιόλογο αρχιτεκτονικό σύνολο, ένα διατηρητέο μέτωπο κτιρίων που περιβάλλει και αναδεικνύει τον ιερό βράχο της Ακροπόλεως, προστατεύοντάς τον από τον πυκνό οικιστικό ιστό. Και στις δύο περιπτώσεις, η κατεδάφιση των συγκεκριμένων μνημείων θα ισοδυναμούσε με ακρωτηριασμό της πόλης. Οι σύγχρονες αρχές προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς επιβάλλουν τη συνύπαρξη κτιρίων διαφορετικών περιόδων και την ένταξή τους στην καθημερινότητα της πόλης. Αυτή η διαχείριση του αστικού περιβάλλοντος είναι η βασική εγγύηση για το παρόν και το μέλλον της κάθε πόλης και τελικά της ίδιας της κοινωνίας. Α. Σακελλαροπούλου, Από τα προσφυγικά της Λεωφόρου Αλεξάνδρας στα διατηρητέα της Διονυσίου Αρεοπαγίτου: η μνήμη που αντιστέκεται, σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Ο Δικαστής, ο Νόμος και το Περιβάλλον, 2016, σελ. 239.

⁶⁰¹ Βλ. Α. Μαγκλάρα-Β. Γκούμα, Προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Η διαμόρφωση των εγγυήσεων της πολιτιστικής κληρονομιάς, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 282, 284, 285. Σύμφωνα με την πλειοψηφία, «σε εξαιρετικές περιπτώσεις μεγάλων τεχνικών έργων, τα οποία είναι απαραίτητα για την εθνική άμυνα της Χώρας ή έχουν μείζονα σημασία για την εθνική οικονομία και ικανοποιούν ζωτικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου, είναι δυνατό να επιτρέπονται επεμβάσεις σε μνημείο ή μνημειακό σύνολο στο μέτρο που καθίστανται απολύτως αναγκαίες για τους παραπάνω σκοπούς, ύστερα από στάθμιση της αξίας του μνημείου ως στοιχείου της πολιτιστικής κληρονομιάς, της σοβαρότητας του επιδιωκόμενου σκοπού και της αναγκαιότητας να εκτελεστεί το έργο, εφόσον διαπιστωθεί, με βάση εμπεριστατωμένη έρευνα, ότι δεν υπάρχει εναλλακτική λύση, με την οποία θα ήταν δυνατό να αποτραπεί η βλάβη του μνημείου. Στην όλως δε εξαιρετική αυτή περίπτωση επιτρέπεται, όπως έχει κριθεί, και η οριστική μεταφορά μνημείου, ήτοι η μετακίνηση και διατήρησή του σε άλλο τόπο από εκείνον στον οποίο βρέθηκε, εφόσον τούτο είναι αναγκαίο για την προστασία του μνημείου ή για την προστασία της ανθρώπινης ζωής». Αντιθέτως, η μειοψηφία υπογράμμισε ότι «εν όψει της συνταγματικής επιταγής για την διηνεκή και αποτελεσματική προστασία των αρχαιοτήτων, όταν η εκτέλεση έργου επί ή πλησίον αρχαίων μνημείων έχει δυσμενείς συνέπειες σε αυτά, ο Υπουργός Πολιτισμού δύναται είτε να απαγορεύσει το έργο ή τη δραστηριότητα, είτε, εφ' όσον οι δυσμενείς επιπτώσεις μπορούν να εξουδετερωθούν με την επιβολή συγκεκριμένων όρων, να εγκρίνει το έργο επιβάλλοντας, πάντοτε με γνώμονα την αποτελεσματικότερη προστασία των μνημείων, τους κατάλληλους όρους και περιορισμούς για την εξουδετέρωση των επιβλαβών συνεπειών, χωρίς να δεσμεύεται από γενικές ή από ειδικές διατάξεις που ισχύουν για την περιοχή».

θεί ο μείζων σκοπός της προστασίας του περιβάλλοντος, το Δικαστήριο δεν ανάγεται στην εξυπηρέτηση ενός ατομικού δικαιώματος στην οικονομική ελευθερία, αλλά, πάλι, σαν σε κύκλο, στο ίδιο το γενικό συμφέρον, υπό μια άλλη μορφή του, με την έννοια του υπέρτερου και συλλογικού κοινωνικού αγαθού, δηλαδή σε μια αντικειμενικής τάξης κανονιστική κατασκευή.

3.6.4. Η οικοκεντρική «στροφή»

Στο δοκίμιό του, ο Σπ. Βλαχόπουλος επισημαίνει τη μετάβαση προς ένα «οικοκεντρικό» μοντέλο του Συντάγματος και την εγκατάλειψη του «εγωιστικού γονιδίου» του, με την έννοια της υπέρβασης του ατομισμού και του αμοραλισμού για χάρη της ηθικής –και της πολιτικής– της ευθύνης απέναντι στο περιβάλλον και τα έμβια όντα του. Οι κύριες εκφάνσεις της αφορούν στην κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος, στην εθνική και τη διεθνή έννομη τάξη. Αυτή αναλύεται σε ένα καταιγισμό ρυθμίσεων, που ενόψει της κλιματικής κρίσης αποκτούν επείγοντα για τον πλανήτη χαρακτήρα, ενώ την ίδια στιγμή έρχεται δυναμικά στο προσκήνιο και η προβληματική της αναγνώρισης των ζώων ως υποκειμένων του δικαίου και φορέων θεμελιωδών δικαιωμάτων⁶⁰². Το οικοκεντρικό παράδειγμα συναρτάται καταρχάς με τη διεθνοποίηση του δικαίου και την εμπέδωση της

⁶⁰² Σπ. Βλαχόπουλος, Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης, ό.π., ιδίως σελ. 31-37. Η Μ. Χατζηπαναγιώτου σημειώνει, σχολιάζοντας την απόφαση, ότι «ο ΟΣΔ θεμελίωσε την απόφασή του στην έννοια της διαγενεακής δικαιοσύνης, συγκεκριμένα στην αναγνώριση διαγενεακού δικαιώματος στην ελευθερία, και δεν εντόπισε παραβιάσεις άλλων δικαιωμάτων, όπως η ζωή, η σωματική ακεραιότητα και η ιδιοκτησία ή τη μη ανταπόκριση του κράτους σε υποχρεώσεις προστασίας της ζωής και της υγείας. Το δικαστήριο δέχθηκε ότι η προστασία του περιβάλλοντος ως αντικειμενικός κανόνας μπορεί να συνδυαστεί με το άρθρο 1 GG (προστασία της αξίας του ανθρώπου), δηλαδή ότι υφίσταται έρεισμα στον Θεμελιώδη Νόμο για την αναγνώριση ενός οικολογικού ελαχίστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης [Existenzminimum] (...)». Βλ. Μ. Χατζηπαναγιώτου, Συνοπτική παρουσίαση και σχολιασμός σημείων της Απόφασης του Ομοσπονδικού Δικαστηρίου της Γερμανίας για την κλιματική αλλαγή και την προστασία του περιβάλλοντος (24.3.2021), σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Κλιματική κρίση και Δίκαιο, Σάκκουλας, 2022, σελ. 86. Βλ. επίσης για τη μεταχείριση των ζώων και τη θρησκευτική ελευθερία, Α. Δερβιτσιώτη, Η αρχή της καλής διαβίωσης και μεταχείρισης των ζώων και η σφαγή τους στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, σε: Οι αρχές του ίσου και του δικαίου, Liber Amicorum Κωνσταντίνου Φ. Καραβρού, Σάκκουλας, 2023, σελ. 301 επ. Επίσης, Ι. Κτενίδη, Θρησκευτική ελευθερία και ίση μεταχείριση υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ, σε: Το αλλοδαπό στοιχείο στις εθνικές έννομες τάξεις, Τιμητικός Τόμος Ζώη Παπασιώπη-Πασιά, Σάκκουλας, 2020, σελ. 203 επ.

καθολικότητάς του. Στον αγώνα για το περιβάλλον κανείς δεν μπορεί να προσέλθει μόνος του. Αρκεί να παρατηρήσουμε τις δραματικές επιπτώσεις της κλιματικής κρίσης και της υπερθέρμανσης του πλανήτη⁶⁰³. Ο Βλαχόπουλος μας υπενθυμίζει την πρόσφατη απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου για την κλιματική αλλαγή (24.03.2021), στην οποία το τελευταίο έκρινε ότι διαθέτουν έννομο συμφέρον για την προσβολή του γερμανικού νόμου για το κλίμα προσφεύγοντες από άλλη ήπειρο, συγκεκριμένα από το Νεπάλ και το Μπαγκλαντές, ενώ κατέληξε στην αντισυνταγματικότητα της νομοθεσίας επειδή δεν υποχρέωνε τον νομοθέτη να λάβει άμεσα μέτρα για το χρονικό διάστημα μετά το 2030⁶⁰⁴. Ακόμη πιο εμβληματικά, το ΕΔΔΑ στην απόφαση Verein KlimaSeniorinnen Schweiz κ.ά. κατά Ελβετίας (09.04.2024), καταδίκασε την τελευταία για παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης διότι δεν έλαβε, ως Κράτος, τα απαραίτητα μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης. Ειδικότερα, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η Ελβετία παρέλειψε να συμμορφωθεί με τα καθήκοντά της («θετικές υποχρεώσεις») που απορρέουν από τη Σύμβαση σχετικά με την κλιματική αλλαγή. Υπήρχαν κρίσιμα κενά στη διαδικασία θέσπισης του σχετικού εθνικού κανονιστικού πλαισίου, συμπεριλαμβανομένης της αποτυχίας των ελβετικών αρχών να προβούν σε μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (GHG). Το Δικαστήριο, αναγνωρίζοντας ότι οι εθνικές αρχές διαθέτουν ευρεία διακριτική ευχέρεια όσον αφορά την εφαρμογή της νομοθεσίας και των μέτρων, έκρινε ότι οι ελβετικές αρχές δεν είχαν ενεργήσει εγκαίρως και με τον κατάλληλο τρόπο για να σχεδιάσουν, να αναπτύξουν και να εφαρμόσουν τη σχετική νομοθεσία και τα μέτρα στην προκειμένη περίπτωση. Μέσα από το άρθρο 8, το ΕΔΔΑ συνδέει ευθέως την απόλαυση των δικαιωμάτων μας με την προστασία του περιβάλλοντος, που προβάλλει ως μια υπαρξιακή συνθήκη για το δίκαιο και θεμελιώνει απτές δεσμεύσεις των Κρατών, με μετρήσιμους και επαληθεύσιμους σκοπούς, πολύ πέρα από προγραμματικές διακηρύξεις ή ευχολόγια. Στην πραγματικότητα, όπως το εκθέτει στο σχόλιό της η Κ. Ηλιάδου, στην απόφαση «περιλαμβάνεται εκτενής και τεκμηριωμένη παρουσίαση του προβλήματος της κλιματικής αλλαγής και ιδίως της ιδιαιτερότητάς του σε σύγκριση με κλασικά προβλή-

⁶⁰³ Π. Κόκκαλης/Ξ. Κοντιάδης, Ο κόσμος καίγεται. Αλλάξτε το σύστημα, όχι το κλίμα!, Τόπος, 2024.

⁶⁰⁴ Σπ. Βλαχόπουλος, Το «εγwisτικό γονίδιο» του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης, ό.π., σελ. 40.

ματα προστασίας του περιβάλλοντος (...) Ειδικότερα, όπως με σαφήνεια επισημαίνεται, η βασική ιδιαιτερότητα των κλιματικών αντιδικιών συνδέεται με το γεγονός ότι οι διαφορές αυτές δεν αφορούν σε περιβαλλοντικά θέματα τα οποία προκαλούνται από μία συγκεκριμένη πηγή, αλλά σε ένα παγκόσμιας κλίμακας σύνθετο πρόβλημα, γεγονός το οποίο γεννά πολλαπλά ζητήματα αιτιότητας»⁶⁰⁵.

Περαιτέρω, στην «περιβαλλοντική» νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η *διεύρυνση του έννομου συμφέροντος* καταδεικνύει την εδραίωση της συλλογικής πρόσληψης και λειτουργίας μιας «περιβαλλοντικής δημοκρατίας», όπου διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο οι αρχές της προφύλαξης και της πρόληψης, ως μορφές της αλληλεγγύης μας απέναντι όχι μόνο στις παρούσες, αλλά και τις μελλοντικές γενιές⁶⁰⁶. Στο παράδειγμα του περιβάλλοντος, βρίσκει τη νομική της εφαρμογή μια (καντιανή) ηθική του καθήκοντος και της ευθύνης που έχει φιλοσοφικά εμπεδωθεί από απαιτητικές ως προς τον ηθικό προσανατολισμό του υποκειμένου θεωρίες, όπως του Η. Jonas⁶⁰⁷. Η περιβαλλοντική «στροφή» του δικαίου τις τελευταίες δεκαετίες, η οποία ενόψει της κλιματικής κρίσης αποκτά ακόμη πιο θεμελιακή σημασία για τις σύγχρονες έννομες τάξεις, δείχνει πώς ένας συνταγματικός σκοπός μπορεί να διογκωθεί μέσα στις κρίσεις και την επείγουσα συνθήκη του πραγματικού και να αποκτήσει υπεροχή, λόγω του συνταγματικού αγαθού που προστατεύει, έναντι των άλλων. Η περιβαλλοντική και κλιματική αυτή τη φορά «τάξη» προηγείται και εδώ λογικά και κανονιστικά της απόλαυσης των άλλων δικαιωμάτων μας.

⁶⁰⁵ Βλ. αναλυτικά Α. Ηλιάδου, Ενημερωτικό σημείωμα για την απόφαση ΕΔΔΑ Verein KlimaSeniorinnen Schweiz κλπ. κατά Ελβετίας, syntagmawatch.gr 15.04.2024.

⁶⁰⁶ Σπ. Βλαχόπουλος, Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης, ό.π., σελ. 40-41, 45-46. Βλ. αναλυτικά για τους νομικούς τρόπους αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής Β. Σκουρή, Μορφές έννομης προστασίας κατά της κλιματικής αλλαγής, ΕφημΔΔ 5/2022, σελ. 589 επ. Για τις προκλήσεις που θέτει στον δικαστή η κλιματική κρίση βλ. επίσης Κ. Σακελλαροπούλου, Η κλιματική κρίση και ο ρόλος του δικαστή, σε: Ένωση Διοικητικών Δικαστών/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο/Πολυτεχνείο Κρήτης/Δικηγορικός Σύλλογος Χανίων, Περιβαλλοντικές Προκλήσεις στον 21ο Αιώνα, Σάκκουλας, 2020, σελ. 1 επ.

⁶⁰⁷ Η. Jonas, Le fardeau et la grâce d'être mortel, σε: G. Hottis (επιμ.), Aux fondements d'une éthique contemporaine: Η. Jonas-H.T. Engelhardt, Vrin, 1993, σελ. 39 επ.

Κεφάλαιο 4

Οι συνταγματικοί σκοποί ως φορείς ιδεολογίας

Κοινό γνώρισμα των «υπερ-σκοπών» του Συντάγματος συνιστά η αναγωγή τους σε «σκληρές» αρμοδιότητες άσκησης της κρατικής κυριαρχίας. Για αυτό, εντός και εκτός των κρίσεων, οι παραπάνω σκοποί έχουν από και υλικό χαρακτήρα και επιδρούν στα θεμέλια του βιοτικού μας περιβάλλοντος (υγεία, τάξη, ασφάλεια, οικονομία, περιβάλλον). Αν, όμως, στους παραπάνω σκοπούς το μείζον είναι εν πολλοίς η *υπαρξιακή για το κοινωνικό σύνολο διαφύλαξη μιας «τάξης»* (δημόσιας, οικονομικής, υγειονομικής, περιβαλλοντικής-κλιματικής), σε άλλες προγραμματικές διατάξεις του Συντάγματος, ο νομοθέτης αποκτά περιθώριο για την επένδυση της κρατικής δράσης με *ένα ακόμη πιο διακριτό ιδεολογικό ή πολιτικό πρόσημο*. Σε αυτές τις περιπτώσεις, που παραπέμπουν στην κλασική προβληματική των ιδεολογικών μηχανισμών και αναπαραστάσεων του Κράτους, όπως στην απονομή της ιθαγένειας και στην εκπαιδευτική πολιτική, η διακριτική ευχέρεια του Κράτους υπολαμβάνει επιλογές που προδίδουν συγκεκριμένες *αντιλήψεις περί του αγαθού*, ενώ το ίδιο ισχύει για τη νομολογία. Σε σημαντικές και αμφιλεγόμενες αποφάσεις που απασχόλησαν την ερμηνεία των άρθρων 1 παρ. 3 Σ. (ιθαγένεια) και 16 παρ. 2 Σ. (ανάπτυξη εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης), το Συμβούλιο της Επικρατείας αποτύπωσε τις ιδεολογικές αναγνώσεις και «εφαρμογές» των συγκεκριμένων συνταγματικών σκοπών. Και αυτές, όπως θα δούμε στη συνέχεια, παραπέμπουν στην ανάγκη διαφύλαξης μιας *«ιδεολογικής τάξης»* που, για το Δικαστήριο, πάλι λειτουργεί ως παράγοντας εγγύησης της κοινωνικής συνοχής και ηρεμίας, ενώ παραπέμπει, άμεσα ή έμμεσα, σε μια κοινοτιστική και ρομαντική αντίληψη του κανόνα δικαίου.

4.1. Η συνέχεια και η συνοχή του Έθνους

Στη διδακτορική του διατριβή, ο J. Lepoutre αναλύει τη σχέση μεταξύ *εθνικότητας και κυριαρχίας*, δύο εννοιών αλληλένδετων, καθώς ανάγονται και οι δύο στη νεωτερική αντίληψη και συγκρότηση του Κράτους. Στην οριζόντια διάστασή της,

η εθνικότητα συνιστά το πλαίσιο εφαρμογής της αρχής της κυριαρχίας του Κράτους⁶⁰⁸. Σύμφωνα με τον O. Beaud, η ιθαγένεια είναι η «αντανάκλαση» της κυριαρχίας, καθώς μοιράζεται τα χαρακτηριστικά της⁶⁰⁹. Η απονομή της ιθαγένειας αποτελεί αποκλειστική αρμοδιότητα του Κράτους και αφορά, όπως επισημαίνει ο Δ. Χριστόπουλος, το «πρώτο έμψυχο στοιχείο του», δηλαδή τον λαό. Η δε ιθαγένεια ή υπηκοότητα είναι ο τόπος συνάντησης του Κράτους με τον πολίτη, στην ιδεατή του εκδοχή, ή όπως γράφει ο Althusser «ο πολίτης είναι το κράτος μέσα στον ιδιώτη»⁶¹⁰. Σύμφωνα με τον Lapoutre, η νομική διαδικασία της απονομής ιθαγένειας και, συνεπώς, της αναγνώρισης της ιδιότητας του πολίτη, την οποία το Σύνταγμα αναθέτει –στην ελληνική περίπτωση με τη ρητή επιφύλαξη του άρθρου 4 παρ. 3 Σ.– στον νομοθέτη, συνίσταται σε μία, κατά την κελσενική τυπολογία που έχει αναδείξει ο G. Tusseau, *εξουσιοδοτική νόρμα (norme d'habilitation)*, δηλαδή σε έναν κανόνα που προσδιορίζει το πραγματικό πεδίο εντός του οποίου μπορεί να κινηθεί η κρατική εξουσία και τον τύπο των κανονιστικών σημασιών που καθίστανται επιτρεπτές⁶¹¹. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, που ανοίγει ακόμη περισσότερο με την έννοια της διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη, καθώς το Σύνταγμα αναφέρεται περιοριστικά μονάχα στην αφαίρεση της ιθαγένειας, αναπτύσσονται ιδεολογικές διαφορές –και σε δικαστικές αποφάσεις– ως προς τη σύσταση του λαού και τη σχέση του με το έθνος. Εξάλλου, το ίδιο το άρθρο 1 παρ. 3 Σ. συνιστά μια κατευθυντήρια διάταξη που ανάγει σε ύπατο σκοπό του Συντάγματος τον λαό και το έθνος, έννοιες που μοιάζουν περισσότερο να εξουσιοδοτούν τον νομοθέτη, παρά να τον περιορίζουν, όπως υποστηρίζει, στην ίδια θεωρητική γραμμή με τον Tusseau, ο Ι. Κουτσούκος⁶¹². Μπορεί δε στην ελληνική συνταγματική θεωρία, η συνταγματική ορολογία και η παρατακτική αναφορά σε «λαό» και «έθνος» παραδοσιακά να αντιμετωπιζόταν ως μια ταυτολογία ή κατά τη γνωστή έκφραση του Δ. Τσάτσου ως μια «κενοτομία» του Συντάγματος του

⁶⁰⁸ J. Lepoutre, *Nationalité et souveraineté*, Dalloz, 2020, σελ. 18.

⁶⁰⁹ O. Beaud, *La puissance de l'Etat*, PUF, 1994, σελ. 124-125.

⁶¹⁰ Δ. Χριστόπουλος, *Ταξίδι στο Κράτος. Κυριαρχία, δίκαιο, δικαιώματα*, Πόλις, 2022, σελ. 114.

⁶¹¹ J. Lepoutre, *Nationalité et souveraineté*, ό.π., σελ. 40.

⁶¹² Ι. Κουτσούκος, *Η ιθαγένεια, το Έθνος και το κράτος δικαίου*, ΕφημΔΔ 1/2011, σελ. 81.

1975, όμως τα εννοιολογικά τους στοιχεία και οι προκατανοήσεις τους δεν υπήρξαν αδιάφορα από νομικής άποψης, με αποτέλεσμα να υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες το έθνος λειτουργεί περιοριστικά, με άλλα λόγια «κατά» του λαού⁶¹³.

Σε κρίσιμο σημείο για την κατανόηση της ιδεολογικής λειτουργίας της έννοιας του έθνους ή του λαού (ανάλογα με την ερμηνεία των δύο εννοιών) ανάγεται ο *δικαστικός έλεγχος της αρμοδιότητας του νομοθέτη*, κατόπιν των εξουσιοδοτικών κανόνων του Συντάγματος, όπως αυτός διατυπώθηκε με αφορμή δύο αποφάσεις του ΣτΕ ως προς τη συνταγματικότητα του ν. 3838/2010 για την απονομή της ιθαγένειας σε αλλοδαπούς. Στην απόφαση 350/2011 το Δ' Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας έκρινε αντισυνταγματικές τις ρυθμίσεις του νόμου διότι αυτές δεν μπορούσαν να τεκμηριώσουν την ύπαρξη ενός πραγματικού, γνήσιου και αυθεντικού δεσμού του αλλοδαπού, που επιθυμεί να λάβει την ιθαγένεια, με το ελληνικό έθνος. Και τούτο γιατί στον συλλογισμό του δικαστή, αντίθετα με τις υποθέσεις της συνταγματικής θεωρίας, λαός και έθνος *δεν ταυτίζονται*⁶¹⁴, ενώ σε *συνταγματικό σκοπό* ανάγεται ρητά η *διαφύλαξη της συνέχειας του έθνους*. Σε αυτή τη βάση προσδιορίζεται και η συνταγματικότητα της σύνθεσης του λαού, «οντότητας υπερβαίνουσας χρονικά την εν ζωή κοινότητα των ανθρώπων και τα γεωγραφικά όρια του ελληνικού κράτους (...) Τούτο δε, διότι

⁶¹³ Ν. Αλιβιζάτος, Έθνος κατά λαού μετά το 1940, σε: Δ. Τσαούση (επιμ.), Ελληνισμός και Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής κοινωνίας, Εστία, 4η εκδ., 2001, σελ. 82-85. Βλ. επίσης Π. Παπαδάκη, Η συνταγματική και διεθνής προστασία της ιθαγένειας, Σάκκουλας, 2020.

⁶¹⁴ Σε αντίθεση με την κρατούσα άποψη της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, βλ. Δ. Δημούλη, Το Δίκαιο της πολιτικής, Μελέτες συνταγματικής θεωρίας και ερμηνείας, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σελ. 367 επ., και Χ. Παπαστυλιανό, Τα συνταγματικά όρια του νομοθέτη ως προς την κτήση της ιθαγένειας και τα πολιτικά δικαιώματα των αλλοδαπών, Σχόλιο στην ΣτΕ 350/2011 Τμ. Δ', ΕφημΔΔ 1/2011, σελ. 71. Πρβλ. την απόφαση, σκέψη 10 και Σ. Koutsoubinas, Le peuple dans la Constitution hellénique, Presses Universitaires de Nancy, 1989, σελ. 156-157, που βλέπει και αντικειμενικά στοιχεία. Βλ. Α. Μάνεση, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, τομ. ΙΙ, Αντ. Ν. Σάκκουλας (ανατύπωση), 1991, σελ. 34-35 και 78 επ., και Σ. Koutsoubinas, ό.π., σελ. 158-159, με την επισήμανση ότι η χρήση του όρου Έθνος στα προηγούμενα Συντάγματα αντιστοιχούσε σε διαφορετικές πολιτικές ανάγκες ανά εποχή.

το Έθνος αναφέρεται τόσο στις παρελθούσες όσο και στις μέλλουσες γενεές, τα συμφέροντα των οποίων πρέπει να υπηρετεί η κρατική πολιτική (αρχή βιωσιμότητας άρθρο 24 Συντάγματος), απαρτίζεται δε και από τους Έλληνες της διασποράς (“...δυνάμεις του απανταχού ελληνισμού...”, άρθρο 108 του Συντάγματος), για τους οποίους πρέπει να είναι ενεργή η κρατική φροντίδα (...). Στην απόφαση της Ολομέλειας, την 460/2013, το Δικαστήριο υπογράμμισε «ότι ελάχιστος όρος και όριο των σχετικών νομοθετικών ρυθμίσεων για την απονομή της ελληνικής ιθαγένειας είναι η ύπαρξη *γνησίου δεσμού* του αλλοδαπού προς το ελληνικό κράτος και την ελληνική κοινωνία, τα οποία δεν είναι οργανισμοί ασπόνδυλοι και δημιουργήματα εφήμερα αλλά παριστούν διαχρονική ενότητα με ορισμένο πολιτιστικό υπόβαθρο, κοινότητα με σχετικώς σταθερά ήθη και έθιμα, κοινή γλώσσα με μακρά παράδοση, στοιχεία τα οποία μεταβιβάζονται από γενεά σε γενεά με τη βοήθεια μικρότερων κοινωνικών μονάδων (οικογένεια) και οργανωμένων κρατικών μονάδων (εκπαίδευση)». Υπ’ αυτό το πρίσμα, στους παραπάνω ορισμούς του έθνους εντοπίζεται και ο μείζων συνταγματικός σκοπός που ανακύπτει ως ερμηνευτικό όριο του άρθρου 1 παρ. 3 Σ., δηλαδή η διασφάλιση της *συνέχειας* (καθώς περιλαμβάνει και τις μελλοντικές γενεές) και της *συνοχής* του (τα πολιτισμικά, ταυτοτικά στοιχεία όπως η γλώσσα, θρησκεία).

Περαιτέρω, στο νομολογιακό σκεπτικό, η διατήρηση των συστατικών στοιχείων του έθνους και της σύνθεσης του λαού ανάγεται, μάλλον απροσδόκητα, αλλά απολύτως ενδεικτικά ως προς τη σημασία της, (και) σε ζήτημα *δημόσιας τάξης και κοινωνικής ειρήνης*, επιστρέφει δηλαδή στην *αρχετυπική έννοια των σκοπών και τη μήτρα του κεφαλαίου μας*, καθώς «εάν παρεγνωρίζετο η προϋπόθεση του ουσιαστικού δεσμού και ο νομοθέτης –εναλλασσόμενος κατά θεμελιώδη αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος– μπορούσε να τον αγνοήσει και να ελαχιστοποιήσει τα προσόντα κτήσεως της ιθαγενείας, τότε πρακτικώς θα μπορούσε και να προσδιορίσει αυθαίρετως τη σύνθεση του λαού, με την προσθήκη απροσδιορίστου αριθμού προσώπων ποικίλης προελεύσεως, με χαλαρή ή ανυπαρκτή ενσωμάτωση, με ό,τι τούτο *θα συνεπήγετο για την συνταγματική τάξη και τη λειτουργία του πολιτεύματος, καθώς και την ομαλή, ειρηνική εξέλιξη της κοινωνικής ζωής*, λαμβανομένου σοβαρά υπόψη και του γεγονότος ότι το status της

ιθαγένειας είναι αμετάκλητο, αφού η σχετική συνταγματική ρύθμιση (άρθρο 4 παρ. 3) απαγορεύει την αφαίρεση της ιθαγένειας πλην δύο περιοριστικά καθοριζομένων περιπτώσεων (εκούσια απόκτηση άλλης ιθαγένειας, ανάληψη σε ξένη χώρα υπηρεσίας αντίθετης προς τα εθνικά συμφέροντα)». Με άλλα λόγια, ακόμη και αυτή η ιδεολογική αναφορά του Συμβουλίου κλείνει με μια λειτουργική δέσμευση του κανόνα απονομής της ιθαγένειας, δηλαδή την *πυρηνική και παραδοσιακή αντίληψη της τάξης*, η οποία προεκτείνεται και στην *πολιτειακή της εκδοχή*, με την έννοια της «ορθής» λειτουργίας της λαϊκής κυριαρχίας.

Η ιδεολογική ανάγνωση των διατάξεων της ιθαγένειας αφορά κατεξοχήν, όπως έχει επισημανθεί, την επένδυση της έννοιας του έθνους με τη *ρομαντική* και όχι την *πολιτική* της διάσταση⁶¹⁵. Η λειτουργία των ταυτοτικών στοιχείων, ως στοιχείων αποκλεισμού της ετερότητας, και η επίκληση της συνέχειας και της συνοχής του έθνους, ως στοιχείο της τάξης και της κοινωνικής ειρήνης, είναι αυτή που «περιορίζει» το περιθώριο της διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη και βασιζεται, θέλοντας και μη, σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για τη φυσιογνωμία, την αποστολή και τα όρια της πολιτικής κοινότητας. Όπως σημειώνει ο Χ. Παπαστυλιανός, «η αποδιδόμενη στο Σύνταγμα μέριμνα διατήρησης της συνέχειας του Έθνους *υπερισχύει κάθε άλλου στόχου*, υπονομεύοντας την ανάγκη σεβασμού της ενότητας του Συντάγματος, η οποία πρέπει να διέπει την ερμηνευτική προσέγγιση του δικαστή». Για τον Ι. Κουτσούκο, αυτή η *δικαστική και αυθεντική ερμηνεία* του έθνους, ώστε να εξυπηρετηθεί ο συνταγματικός στόχος μέσα από την ακύρωση τελικά των επίμαχων συνταγματικών διατάξεων –γιατί από αυτές δεν μπορεί να συναχθεί ο γνήσιος, ουσιαστικός δεσμός του αλλοδαπού με την εθνική κοινότητα– συνιστά μια πράξη *δικαστικού ακτιβισμού* που θέτει τον δικαστή στη θέση ενός δικαιοκρατικού αντιπροσώπου του έθνους⁶¹⁶. Κοντολογίς, μια συγκε-

⁶¹⁵ Χ. Παπαστυλιανός, Τα συνταγματικά όρια του νομοθέτη ως προς την κτήση της ιθαγένειας και τα πολιτικά δικαιώματα των αλλοδαπών, ό.π., σελ. 74.

⁶¹⁶ Ι. Κουτσούκος, Η ιθαγένεια, το Έθνος και το Κράτος Δικαίου, ό.π., σελ. 81 επ., Π. Μαντζούφας, Η απονομή της ιθαγένειας σε μετανάστες δεύτερης γενιάς με το ν. 3838/2010 στην νομολογία του ΣτΕ. Ο δικαστικός ακτιβισμός στην υπηρεσία του έθνους σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, σε: Ν. Ζάικο (επιμ.) – *Ίδρυμα Καλλιόπης Κούφα*, Μετανάστευση και Δίκαιο, Εθνικές και διεθνείς διαστά-

κριμένη ιδέα του έθνους, ως *ουσίας*, που έρχεται να υπονομεύσει τη συμβασιοκρατική και πολιτική/νεωτερική του εκδοχή, είναι αυτή που αφενός δεσμεύει τον νομοθέτη να την υλοποιήσει. Έτσι, ο συνταγματικός σκοπός της συνέχειας και της συνοχής, υπερτερεί έναντι π.χ. του άρθρου 5 παρ. 1 Σ. για τη δυνατότητα της συμμετοχής στην πολιτική ζωή της χώρας και *δεσμεύει* την ελευθερία του νομοθέτη. Διόλου τυχαία δε, στις παραπάνω αποφάσεις, ως κρίσιμη παράμετρος για την τεκμηρίωση αυτού του δεσμού του αλλοδαπού με την ελληνική ταυτότητα συνιστά η επαρκής, τουλάχιστον χρονικά, *φοίτηση* στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα⁶¹⁷. Με άλλα λόγια, υποδηλώνεται ανοικτά στην απόφαση για την ιθαγένεια και μια συγκεκριμένη ιδεολογική ανάγνωση, ερμηνεία και εν τέλει *λειτουργία* των συνταγματικών σκοπών της εκπαίδευσης (άρθρο 16 παρ. 2 Σ.). Ο άρρηκτος δεσμός ανάμεσα στην εκπαίδευση και την ιθαγένεια, με την έννοια της αυθεντικής ένταξης στο ελληνικό έθνος, αναδεικνύεται στη νομολογιακή ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 2 Σ. με όρους ταυτοτικούς, αυτή τη φορά αναγόμενος στην

σεις, εκδ. Ανίκουλα, 2017, σελ. 27 επ. Βλ. επίσης την κριτική του *A. Καϊδατζή*, Πολιτικός συνταγματισμός: δικαστικός έλεγχος του νόμου και ο φόβος της δημοκρατίας, ΕφημΔΔ 5/2019, σελ. 627.

⁶¹⁷ Σύμφωνα με τη ΣτΕ Ολ. 460/2013, «μόνη η φοίτηση σε ελληνικό σχολείο, και μάλιστα μόνον επί μία εξαετία, δεν εγγυάται την επιζητούμενη ένταξη, δεδομένου ότι ο νόμος δεν αξιώνει και μία ουσιαστική σχέση των γονέων με τη χώρα, οι οποίοι γονείς είναι αρμόδιοι να αποφασίσουν για την απόκτηση ή μη της ιθαγένειας από το ανήλικο τέκνο τους. Εξ άλλου, η *χρονική διάρκεια της εκπαίδευσως υπολείπεται και της εννεαετούς φοιτήσεως που απαιτεί υποχρεωτικώς το Σύνταγμα* (άρθρο 16 παρ. 3) για τα παιδιά των Ελλήνων, τα οποία μάλιστα πλεονεκτούν ήδη λόγω της βαθμιαίας γνώσεως της γλώσσας και της εξοικειώσεως με το δεδομένο κοινωνικό περιβάλλον από της γεννήσεώς τους και πολύ πριν αρχίσει η εκπαίδευσή τους. Εξομάλυνση των διαφορών αυτών και άρα εγγυημένο βαθμό εντάξεως θα πιστοποιούσε, κατ' αρχήν, η *επιτυχής φοίτηση των αλλοδαπών σε όλο το φάσμα της δευτεροβαθμίου εκπαίδευσως με λήψη του αντιστοίχου τίτλου σπουδών*. Τέλος, στην τρίτη περίπτωση ο νομοθέτης αρκείται επίσης στο ίδιο κριτήριο της εξαετούς φοιτήσεως, επιπλέον δε δεν απαιτεί την συνεχή παραμονή του αλλοδαπού υπηκόου στη χώρα από το χρονικό σημείο της αποφοιτήσεώς του μέχρι το χρονικό σημείο υποβολής της δηλώσεως περί αποκτήσεως της ιθαγενείας (μεταξύ 18^{ου} και 21^{ου} έτους), με συνέπεια να είναι δυνατή η υπαγωγή στην περίπτωση αυτή και αλλοδαπών ενηλίκων, που έχουν, εν τω μεταξύ, μετά το πέρας της φοιτήσεώς τους, απομακρυνθεί από τη χώρα, και μάλιστα χωρίς να υποχρεώνονται από το νόμο σε δήλωση αποβολής της μέχρι τότε ιθαγενείας τους».

ορθόδοξη θρησκευτική συνείδηση των μαθητών. Η νομολογία εμφανίζει εδώ μια τελολογική ενότητα και συνέχεια ως προς την προκατανόηση, όχι μόνο της σύνθεσης, αλλά και της *διαπαιδαγώγησης* του λαού και του έθνους.

4.2. Η ανάπτυξη της ορθόδοξης θρησκευτικής συνείδησης

Το άρθρο 16 παρ. 2 Σ. και το ζήτημα της «ανάπτυξης της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης» ως συνταγματικού σκοπού έχει δώσει τροφή στη μεταπολίτευση σε πλούσια, θεωρητική και νομολογιακή, επεξεργασία. Από τη μία, η ερμηνευτική συσχέτιση του άρθρου 3 παρ. 1 Σ. και των άρθρων 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 Συντάγματος εκβάλλει στην αναγωγή της θρησκευτικής ταυτότητας και της σχέσης Εκκλησίας-Κράτους σε έρεισμα της προνομιακής μεταχείρισης του ορθόδοξου δόγματος στην εκπαίδευση. Αντιθέτως, η αποσύνδεση των παραπάνω συνταγματικών διατάξεων επιβάλλει τη θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους –και όχι των πολιτών– και την προστασία των μειοψηφιών και κάθε ατόμου από αθέμιτες προσβολές του θρησκευτικού του αυτοπροσδιορισμού⁶¹⁸. Ο συνταγματικός σκοπός του άρθρου 16 παρ. 2 Σ. λειτουργεί ως κανόνας αναγνώρισης μιας ιδεολογικής θέσης για το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, στον βαθμό που η τελευταία, όπως το έχει θέσει η νομολογία, επανειλημμένα υπολαμβάνει το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας του (κανονιστικού) νομοθέτη στην κατάρτιση για προ-

⁶¹⁸ Στην ελληνική βιβλιογραφία του συνταγματικού δικαίου, την έννοια του πολιτικού φιλελευθερισμού, καθώς και την πρακτική σημασία στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων, έχει αναδείξει με ενάργεια ο Στ. Τσακυράκης, *Οι καταβολές του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο έργο των Hobbes και Locke*, Π. Ν. Σάκκουλας, 1992, και του *ιδίου*, *Θρησκεία κατά τέχνης*, Πόλις, 2011. Βλ. ακόμη το αφιέρωμα Εκκλησία, Θρησκεία και Σύνταγμα του περιοδικού *Το Σύνταγμα* (επιμ. Α. Παπαδοπούλου), 1-2/2020 και τη συμβολή του Αντ. Μανιτάκη, *Η θρησκευτική ουδετερότητα του Συντάγματος και του κράτους σε μια πλουραλιστική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία*, σελ. 289 επ., και του Χ. Ράμμου, *Το πρόβλημα της θρησκευτικής ετερότητας στην Ευρώπη – Η λησμονημένη καθολικότητα του πολίτη*, σελ. 1 επ. Συνοπτικά τα παραπάνω σε Γ. Καραβοκύρη, *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τη θρησκευτική ελευθερία*, ό.π. Το κείμενό μας αυτό αποτελεί τη βάση και των αναλύσεων του παρόντος κεφαλαίου.

γράμματα σπουδών, υπό την προϋπόθεση ότι ακολουθούνται επιστημονικά και παιδαγωγικά κριτήρια⁶¹⁹.

Στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας, ο βαθμός προστασίας του δικαιώματος εξαρτάται κατά κανόνα από το πώς αντιλαμβάνεται ο νομοθέτης και ο δικαστής τη σχέση μεταξύ της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας, καθώς και την αόριστη ερμηνευτικά ρήτρα του σκοπού του δημοσίου συμφέροντος. Αυτή η στάθμιση διαμεσολαβείται συχνά από το πολιτισμικό βάρος της επικρατούσας θρησκείας, το οποίο αναπτύσσει, όπως γνωρίζουμε από σειρά αποφάσεων του ΣτΕ, τη δική του *κανονιστικότητα*⁶²⁰. Πάνω από όλα, όμως, η πρόσληψη των

⁶¹⁹ Στην απόφαση ΣτΕ 2573/2021 το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι «από τον συνδυασμό των παραπάνω διατάξεων των παρ. 1 και 2 του άρθρου 16 του Συντάγματος συνάγεται ότι το Κράτος υποχρεούται να λαμβάνει τα κατάλληλα νομοθετικά και διοικητικά μέτρα αφενός για την προαγωγή των επιστημών, αφετέρου για την οργάνωση και παροχή της εκπαίδευσης των Ελλήνων. Δεν μπορεί ωστόσο με βάση τις συνταγματικές αυτές διατάξεις, να θεμελιωθεί υποχρέωση του Κράτους για την αναγωγή συγκεκριμένης επιστήμης σε αντικείμενο διδασκαλίας στο πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης ή συγκεκριμένης βαθμίδας της εκπαίδευσης αυτής. Στον νομοθέτη και την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση εναπόκειται αφενός η επιλογή, από το ευρύ πεδίο των επιστημών και των επιστημονικών γνώσεων, εκείνων οι οποίες θα καταστούν αντικείμενο διδασκαλίας στο πλαίσιο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αφετέρου η ρύθμιση του τρόπου διδασκαλίας και αξιολόγησης των μαθημάτων που διδάσκονται, ώστε να επιτυγχάνονται οι στόχοι που αναφέρονται στην παρ. 2 του άρθρου 16 του Συντάγματος, δηλαδή η ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων πολιτών (ΣτΕ 614/2004 7μ.). Η επιλογή πάντως των αντικειμένων διδασκαλίας στα ωρολόγια προγράμματα, όπως και η συνολική οργάνωση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης *πρέπει να γίνεται με επιστημονικά και παιδαγωγικά κριτήρια και με ρυθμίσεις ορθολογικές και όχι περιστασιακές, αποσπασματικές και εξυπηρετικές άλλων σκοπών, μη σχετιζόμενων με τις απορρέουσες από το Σύνταγμα για την ορθολογική οργάνωση της Δημόσιας Διοίκησης αρχές* (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 1834/2021, Ολ. 1486/2020, βλ. σχετικά Π.Ε. 44/2000, 229/2016, 229/2020, Πρακτικό ΣτΕ Ολ. 290/2013)».

⁶²⁰ Αναλυτικά στη βιβλιογραφία για θρησκευτική ελευθερία και εκπαίδευση βλ. *Γ. Σωτηρέλη*, *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση*, Αθήνα, Αντ. Σάκκουλας, 1993, *Π. Μαντζούφα*, *Θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση στην Μεσογειακή Ευρώπη*, *The Books' Journal* 86/2018, σελ. 30 επ., *Κ. Χρυσόγονο*, *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία*, *ENOBE*, 2000, σελ. 89 επ.

συνταγματικών σκοπών της εκπαίδευσης συναρτάται με τις ερμηνευτικές προτιμήσεις του νομοθέτη και του δικαστή και την προφανή στο ελληνικό παράδειγμα ένταση ανάμεσα στον (ορθόδοξο) κοινοτισμό και τον (νεωτερικό) πολιτικό φιλελευθερισμό⁶²¹. Ο διάλογος του Κράτους με το θρησκευτικό φαινόμενο είναι συνεχής και δυναμικός: Όπως επισημαίνει η Κ. Σακελλαροπούλου, «οι σταθμίσεις και οι εκτιμήσεις των δικαστών αποδεικνύουν ότι η κανονιστικότητα του θρησκευτικού φαινομένου έχει πολλαπλά επίπεδα. Άλλοτε ο δικαστής αξιολογεί ως πρωταρχική συνταγματική εντολή τη διαφύλαξη της θρησκευτικής συνείδησης και άλλοτε μετράει το ιστορικό και κοινωνικό βάρος της πλειοψηφικής πεποίθησης. Έτσι, μοιάζει η θρησκευτική ελευθερία ως αρνητική ελευθερία να ενισχύεται (π.χ. στις ταυτότητες και τα απολυτήρια ή στον προσηλυτισμό και την απαλλαγή από τα θρησκευτικά), αλλά, ταυτόχρονα, και να υποχωρεί, όταν η θρησκεία τέμνεται με την κρατική παρέμβαση σε κοινωνικά (όπως η εκπαίδευση) ή συμβολικά (π.χ. οι αργίες ή τα σύμβολα στον δημόσιο χώρο) πεδία»⁶²².

4.2.1. Η θρησκευτική εκπαίδευση

Στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» εκλαμβάνεται, κατά κανόνα, ως ανάπτυξη της *ορθόδοξης συνείδησης*, αποκλειστικά ή κυρίως, καθώς στον δικανικό του συλλογισμό, τουλάχιστον στις σχετικές με τη διδασκαλία των θρησκευτικών αποφάσεις, το κανονιστικό

⁶²¹ Αυτές τις προκατανοήσεις έχει δείξει με αφορμή την υπόθεση των ταυτοτήτων η Λ. Παπαδοπούλου, ως μια σύγκρουση ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον κοινοτισμό. Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, *Περί του θρησκευάτος των ταυτοτήτων*, Το Σύνταγμα 4-5/2000, σελ. 719 επ. Βλ. επίσης για το ζήτημα των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας, Λ. Παπαδοπούλου, *Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας*, 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σελ. 617 επ. Π. Φουντεδάκη, *Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης των σχέσεων κράτους-εκκλησίας στην Ελλάδα*, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σελ. 581 επ., Φ. Σπυρόπουλος, *Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας*, σε: Χ. Ακριβοπούλου/Ν. Παπαχρ στος (επιμ.), *Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος*, ΙΣΤΑΜΕ, 2013, σελ. 195 επ.

⁶²² Κ. Σακελλαροπούλου, Προλογικό σημείωμα, *Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα*, ΤοΣ 1-2/2020, σελ. VII.

βάρος του άρθρου 3 παρ. 1 Σ. επιδρά καθοριστικά στο άρθρο 16 παρ. 2 Σ. Η ερμηνευτική συσχέτιση των δύο άρθρων προδίδει την «πλειοψηφική» πρόσληψη των δικαιωμάτων, με βάση το ταυτοτικό χαρακτηριστικό της θρησκείας έναντι μιας καθολικής και φιλελεύθερης θεμελίωσής τους. Σε αυτήν ανατρέχει διαχρονικά το Συμβούλιο στις «κοινοτιστικές στιγμές» του, π.χ. στο θέμα της μείωσης των ωρών της διδασκαλίας των θρησκευτικών⁶²³ και στον χαρακτήρα του μαθήματος, όπως στις πρόσφατες 660/2018 και 1749-50/2019 (Ολ.). Στη ΣτΕ 660/2018, ο ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος ανάγεται στο μόνο συνταγματικά θεμιτό μοντέλο, επειδή σέβεται κανονιστικά το κοινωνικό και πολιτισμικό μέγεθος της ορθόδοξης πίστης και παράδοσης στην Ελλάδα, αλλά, επιπλέον, και το δικαίωμα, κατά την ΕΣΔΑ, των γονέων να παρέχεται η εκπαίδευση που επιθυμούν στα παιδιά τους. Όπως υπογραμμίζει το Δικαστήριο, «με το πρόγραμμα σπουδών που εισάγει φαλκιδεύεται ο επιβεβλημένος από τη συνταγματική αυτή διάταξη σκοπός της ανάπτυξης ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των μαθητών που ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, β) προς τη διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει ως απαραβίαστη την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, διότι με τη σύγχυση που προκαλείται από το πρόγραμμα σπουδών και με τον επιδιωκόμενο δι' αυτού "αναστοχασμό" των μαθητών (ηλικίας 8-15 ετών), η εν λόγω απόφαση κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση, την οποία, ήδη πριν από την έναρξη του σχολικού βίου διαμορφώνουν οι μαθητές αυτοί στο πλαίσιο του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, συνιστά δε προσηλυτισμό, καθώς είναι ικανή να τους εκτρέψει από την ορθόδοξη χριστιανική συνείδησή τους»⁶²⁴. Επιγραμματικά,

⁶²³ Βλ. 3354/1995 και η 2176/1998, Γ. Ν. Πινακίδης, Μονομερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο όνομα της «επικρατούσας» θρησκείας – Με αφορμή την 2176/98 απόφαση του ΣτΕ, Στ' τμήμα, ΤοΣ 1999, σελ. 1103-1113.

⁶²⁴ Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 660/2018, το Δικαστήριο (σκέψη 14) υπογραμμίζει ότι, «η περιεχόμενη στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος αναφορά ως "επικρατούσης" στην Ελλάδα, της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού αποτελούσε την εναρκτήρια διάταξη όλων των προΐσχυσάντων Συνταγμάτων (1844, 1864, 1911, 1927, 1952) και συνιστά μέχρι σήμερα βασικό στοιχείο της συνταγματικής παραδόσεως της Χώρας». Βλ. Γ. Σταυρόπουλο, Το μάθημα των θρη-

σύμφωνα με τη ΣτΕ Ολ. 660/2018, ο συνταγματικός σκοπός της εκπαίδευσης παραβιάζεται, καθόσον συνιστά προσηλυτισμό και παραβίαση της αρχής της ισότητας και του δικαιώματος των γονέων η κατοχύρωση –όπως στα επίμαχα σχολικά εγχειρίδια– του θρησκευολογικού προτύπου. Αυτό, μπορεί να αφορά μόνο τη διδασκαλία έτερων, εναλλακτικών, μαθημάτων.

Στη ΣτΕ Ολ. 1749-50/2019, οι πιο ήπιες διατυπώσεις του Δικαστηρίου στην ουσία αποτυπώνουν την ίδια λογική, δηλαδή ότι «το κυριότερο μέσο, με το οποίο υπηρετείται ο ανωτέρω συνταγματικός σκοπός είναι η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, το οποίο πρέπει να περιλαμβάνει οπωσδήποτε, με σαφήνεια και πληρότητα, τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού, χωρίς να προκαλεί σύγχυση με τη διδασκαλία άλλων δογμάτων και θρησκειών. Πρέπει δηλαδή το μάθημα να διατηρεί ως προέχουσα και κύρια μέριμνα όχι την παροχή πληροφοριών ή την επεξεργασία γνώσεων ή την ανάπτυξη προβληματισμών ιστορικής, θρησκευτικής ή κοινωνιολογικής φύσεως (αντικείμενο άλλωστε και άλλων μαθημάτων), αλλά την καλλιέργεια των κατάλληλων προϋποθέσεων, ώστε να μπορεί να μεταδοθεί το προεκτεθέν κατά το Σύνταγμα περιεχόμενό του. Η διδασκαλία αυτή είναι συμβατή με την απαραβίαστη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος), διότι δεν συνιστά επιβολή πίστεως, αφού το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα»⁶²⁵. Ο συνταγμα-

σκευτικών υπό το φως της πρόσφατης 660/2018 απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΘΠΔΔ 4-5/2018, σελ. 358-360, Γ. Σωτηρέλη, Θεοκρατικός Κατηχητισμός ή Δημοκρατική Πολυφωνία; Το «όπισθεν ολοταχώς» της πρόσφατης απόφασης της «Ολομέλειας» του ΣτΕ, constitutionalism.gr 27.05.2018, Κ. Τσιτσελίκη, Η θρησκεία στα σχολεία: Τα συνταγματικά και διεθνή όρια, constitutionalism.gr 07.12.2019, Μ. Πικραμένο, Το μάθημα των θρησκευτικών σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία, ΤοΣ 1-2/2020, σελ. 439 επ.

⁶²⁵ ΣτΕ Ολ. 1749-52/2019. Ομολογιακό μάθημα, προαιρετικό και με δυνατότητα επιλογής εναλλακτικού μαθήματος ανθρωπιστικής επιστήμης προβλέπεται στην Ισπανία και την Πορτογαλία. Στην Ιταλία και στην Μάλτα το μάθημα είναι ομολογιακό και προαιρετικό χωρίς να υπάρχει εναλλακτικό μάθημα, ενώ στην Κύπρο και την Ελλάδα το μάθημα είναι ομολογιακό και ταυτόχρονα υποχρεωτικό με δυνατότητα απαλλαγής. Βλ. αναλυτικά για τα συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης Π. Μαντζούφα, Θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση στην Μεσογειακή Ευρώπη, ό.π., σελ. 31.

τικός σκοπός της ανάπτυξης της συνείδησης *αποκλείει εκ των προτέρων, παρότι επικαλείται την «ανάπτυξη» της συνείδησης, τον προβληματισμό ή τον αναστοχασμό, και επιτάσσει την επιβεβαιωτική γνώση/κατήχηση των δογμάτων και των αξιών της ορθόδοξης παράδοσης, υποκρύπτοντας παιδαγωγικά και λογικά τον αποκλειστικό, για τον νομοθέτη, σκοπό της προστασίας και αναπαραγωγής της ορθόδοξης πίστης.*

Στην ίδια *κοινοτιστική και ρομαντική, όπως και στην ιθαγένεια, οπτική, δηλαδή την ανάδειξη της σημασίας της εγγραφής του υποκειμένου σε μια κοινότητα με συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, εντάσσεται και η απόφαση ΣΤΕ Ολ. 942/2020 για την προσευχή και τον υποχρεωτικό εκκλησιασμό. Το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «η προσευχή και ο εκκλησιασμός στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας (που χρονολογούνται από το έτος 1836) συνιστούν, όπως και η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, αναγκαία μέσα, με τα οποία υπηρετείται ο συνταγματικός σκοπός της αναπτύξεως της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων, δηλαδή της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης. Ως εκ τούτου απευθύνονται αποκλειστικά στους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και όχι στους ετερόδοξους, αλλόθρησκους ή άθεους μαθητές».*

Στις παραπάνω αποφάσεις, η ανάπτυξη της ορθόδοξης συνείδησης παρίσταται ως προϋπόθεση εκπλήρωσης του συνταγματικού σκοπού της εκπαίδευσης,

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας, μετά την επισκόπηση των εκπαιδευτικών συστημάτων, «στην κατάταξη των ευρωπαϊκών χωρών ως προς την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών διαπιστώνεται πως οι 22 από τις 29 ευρωπαϊκές χώρες, σύμφωνα με μια έρευνα που έχει γίνει, προσφέρουν ομολογιακό ΜΘ, ενώ μόνον 7 μη ομολογιακό. Ωστόσο, στις περισσότερες απ' αυτές, το ομολογιακό μάθημα θρησκευτικών προσφέρεται όχι αποκλειστικά σε μία θρησκεία/ομολογία, αλλά στις περισσότερες από τις επίσημα αναγνωρισμένες θρησκευτικές κοινότητες και, συνήθως, την ευθύνη του μαθήματος την έχουν οι ίδιες οι θρησκευτικές κοινότητες. Συνολικά λοιπόν, οι 14 από τις 22 χώρες προσφέρουν περισσότερα του ενός ομολογιακά μαθήματα, όπως η Γερμανία που προσφέρει πέντε ομολογιακά μαθήματα διαφορετικών θρησκειών/δογμάτων». Εντούτοις, πρέπει να σημειωθεί ότι «σε κανένα από τα 22 ομολογιακά μαθήματα δεν αναγνωρίζεται απόλυτη υποχρεωτικότητα, καθώς προτείνονται διάφορες μορφές προαιρετικότητας, όπως είναι η εξαίρεση από το μάθημα, η απαλλαγή από αυτό και η δυνατότητα παρακολούθησης ενός εναλλακτικού μαθήματος» (σελ. 31-32).

ενώ την ίδια στιγμή τελεί σε προφανή ένταση με το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία του άρθρου 13 παρ.1 Σ. Αυτή «διευθετείται» στη νομολογία με την υποχρέωση του Κράτους να διασφαλίσει την απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών, αλλά και την πρόβλεψη ενός εναλλακτικού μαθήματος ηθικής. Όμως, στο ζήτημα της απαλλαγής και ειδικότερα της αιτιολογίας της διαφαίνεται πάλι η επίδραση της κοινοτιστικής παράδοσης στη νομολογία του ΣτΕ. Με τις 1534-6/2023 αποφάσεις της η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας απέρριψε αιτήσεις ακυρώσεως κατά της ΥΑ 106646/ΓΔ4/2.9.2022, η οποία ορίζει ότι για την απαλλαγή των μη ορθόδοξων χριστιανών μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών υποβάλλεται αίτηση στον διευθυντή του σχολείου που αναφέρει: «*Λόγοι θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή (μου ή του παιδιού μου) στο μάθημα των θρησκευτικών*». Το Δικαστήριο έκρινε ότι η αναφορά σε λόγους θρησκευτικής συνείδησης δεν συνιστά αιτιολογία, ούτε από την άλλη παραβιάζει το *forum internum* των μαθητών, καθώς έγκειται στην απαραίτητη νομική βάση για την έκδοση της πράξης απαλλαγής, δεδομένου του υποχρεωτικού για όλους τους χριστιανούς ορθόδοξους χαρακτήρα του μαθήματος, όπως και της ανάγκης να διαφυλαχθεί η *ενσυνείδητη* και *όχι επιπόλαιη* άσκηση του δικαιώματος στην απαλλαγή⁶²⁶. Αποκλίνοντας από τη γνωμοδότηση 2/2022 της ΑΠΔΠΧ για τη θεμελίωση της απαλλαγής σε απλούς λόγους συνείδησης, το Δικαστήριο εντάσσει ευθέως την υποχρεωτικότητα του μαθήματος στον

⁶²⁶ «Το Δικαστήριο έκρινε ότι η ρύθμιση αυτή του κανονιστικού νομοθέτη κείται εντός της εξουσιοδοτικής διατάξεως του άρθρου 37 του ν. 4772/2021 και δεν αντίκειται στις διατάξεις του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ για τη θρησκευτική ελευθερία, δεδομένου ότι η εν λόγω αίτηση γίνεται χάριν απαλλαγής από την επιβαλλόμενη από το Σύνταγμα και τον νόμο υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των θρησκευτικών. Η δε θεσπιζόμενη διαδικασία απαλλαγής κρίθηκε ότι διαφέρει ουσιωδώς από τα προβλεπόμενα σε προγενέστερη εγκύκλιο που είχε κριθεί από το ΕΔΔΑ ότι παραβίαζε διατάξεις της ΕΣΔΑ. Και τούτο καθόσον η αίτηση απαλλαγής με το προεκτεθέν περιεχόμενο δεν υπόκειται σε οποιαδήποτε άδεια, έγκριση, εξακρίβωση θρησκευματος, έλεγχο αξιοπιστίας, η δε αναφορά σε λόγους θρησκευτικής συνείδησης δεν συνιστά αιτιολόγηση, ούτε αποκαλύπτει συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά συνιστά επίκληση της νομικής βάσης στην οποία στηρίζεται η αξίωση απαλλαγής (διατάξεις του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ για την θρησκευτική ελευθερία), προκειμένου το δικαίωμα να ασκείται ενσυνείδητα και όχι επιπόλαια».

συνταγματικό σκοπό της εκπαίδευσης του άρθρου 16 παρ. 2 Σ. (συνεπώς δεν νοείται η «έμμεση» μετατροπή του σε προαιρετικό, μέσω ενός ανεπιφύλακτου δικαιώματος απαλλαγής των χριστιανών ορθόδοξων μαθητών)⁶²⁷.

4.2.2. Θρησκευτικά σύμβολα και δημόσια υπηρεσία

Στην παρεμπόμπουσα απόφαση 71/2019, το Συμβούλιο της Επικρατείας εξέτασε το αίτημα των αιτούντων να αφαιρεθεί από την αίθουσα του Δικαστηρίου η θρησκευτική εικόνα, διότι, όπως υποστήριξαν οι τελευταίοι, «η δίκαιη δίκη προϋποθέτει την αμεροληψία και ανεξαρτησία του Δικαστηρίου όχι μόνον ως προς το ενδιάθετο φρόνημα των Δικαστών, αλλά και ως προς τα εξωτερικά στοιχεία της επιβαλλόμενης θρησκευτικής ουδετερότητας της αίθουσας, εντός της οποίας θα εκδικαστεί η υπόθεσή τους». Το Δικαστήριο έκρινε ότι «δεν συντρέχει περίπτωση παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ από μόνη την διατήρηση, κατά την επίμαχη συνεδρίαση, της παραπάνω μακροχρόνιας πρακτικής, η οποία εμπίπτει κατ' αρχήν στο περιθώριο εκτίμησης του ελληνικού κράτους (...) ενόψει και της συνταγματικής πρόβλεψης περί επικρατούσας θρησκείας, στον νομοθέτη δε εναπόκειται να αποφασίσει εάν θα διακόψει, κατά τρόπο γενικό και ενιαίο, τη

⁶²⁷ «Περαιτέρω, απορρίφθηκε ως αλυσιτελής η επίκληση της 2/2022 Γνωμοδότησης της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, η οποία είχε προτείνει ως σύμφωνη με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ μια δήλωση των ενδιαφερομένων γονέων ή μαθητών, συμπεριλαμβανομένων και των Χριστιανών Ορθοδόξων που τυχόν το επιθυμούν, στην οποία θα αναφέρονται απλώς “λόγοι συνείδησης”. Και τούτο, ενόψει του ότι οι αιτούντες επεδίωκαν με την αίτηση ακυρώσεως την απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών χωρίς οποιαδήποτε αναφορά είτε απλώς σε λόγους συνείδησης, όπως είχε προτείνει η Αρχή, είτε σε λόγους θρησκευτικής συνείδησης (μάάλιστα δε και χωρίς οποιαδήποτε αίτηση, με μόνη την επιλογή του εναλλακτικού μαθήματος που πρόκειται να θεσπιστεί για τους απαλασσομένους). Κρίθηκε, τέλος, ότι δεν συνιστά, εν πάση περιπτώσει, μομφή για τη Διοίκηση η υιοθέτηση της ερμηνείας του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ που έχει διατυπώσει το Δικαστήριο σε προηγούμενες αποφάσεις του ούτε η διατήρηση του υποχρεωτικού χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών για τους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές αντί για τη μετατροπή του σε προαιρετικό μάθημα, δεδομένου ότι το μάθημα των θρησκευτικών είναι υποχρεωτικό κατά το Σύνταγμα, δεν αντίκειται δε ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του μαθήματος στην ΕΣΔΑ».

μακροχρόνια αυτή πρακτική που ακολουθείται εθιμικά». Ο δικαστής εκτίμησε εν προκειμένω την πολιτισμική σημασία της (κοινωνικής) πρακτικής και ταυτόχρονα τη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη να αποφανθεί στο συγκεκριμένο ζήτημα, σεβόμενος, όπως κατ' αναλογία πράττει και το ΕΔΔΑ, το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών⁶²⁸. Εξάλλου, όπως τόνισε το Δικαστήριο, δεν αποδεικνύεται κάποια βλάβη για τους αιτούντες ή κάποια διακινδύνευση για την αμερόληπτη κρίση του δικαστηρίου ή κάποια εν γένει επιρροή στο φρόνημα των δικαστών από την παρουσία του θρησκευτικού συμβόλου⁶²⁹. Κοινώς, το Δικαστήριο ερμηνευτικά αποσυνδέει ή σχετικοποιεί τη συμβολική παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου από την πραγματική παραβίαση του *forum internum* και τη διακινδύνευση στην παροχή της δημόσιας υπηρεσίας, εν προκειμένω την (ορθή και αντικειμενική) απονομή της δικαιοσύνης.

⁶²⁸ Σε αντίθεση με προηγούμενη απόφασή του (ΣτΕ 2980/2013), με την οποία είχε απορρίψει ως απαράδεκτη συναφή αίτηση ακύρωσης με αντικείμενο την ανάρτηση θρησκευτικών εικόνων στα διοικητικά δικαστήρια της Θεσσαλονίκης, το Δικαστήριο εξέτασε την ουσία του ζητήματος. Βλ. τα σχόλια στη ΣτΕ 71/2019 των Α. Καϊδατζή, Αρμενόπουλος 4/2020, σελ. 708-709, Ι. Καστανά, Νομοκανονικά 1/2020, σελ. 144-149, Χ. Καυκά, Θρησκευτικά σύμβολα στις δικαστικές και τις σχολικές αίθουσες με αφορμή την απόφαση 71/2019 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΤοΣ 1-2/2020, σελ. 559 επ. Επίσης, Ιφ. Καμτσίδου, Τα θρησκευτικά σύμβολα στον δημόσιο χώρο: η σκοπιά του Συνταγματικού Δικαίου, 2013, διαθέσιμο στο academia.edu, Ε. Καλαμπάκου, σελ. 231 επ.

⁶²⁹ «Οι αιτούντες, με την υποβολή του κρινόμενου αιτήματος απομάκρυνσης της θρησκευτικής εικόνας από την αίθουσα συνεδριάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας, δεν επικαλούνται, ούτε αποδεικνύουν οποιαδήποτε βλάβη που τυχόν υφίστανται από την τήρηση της παραπάνω πρακτικής, όπως, λόγου χάριν, επιρροή του θρησκευτικού συμβόλου στο φρόνημα των μελών της συνθέσεως που θα εκδικάσει την υπόθεσή τους, ή στην άσκηση των δικαιωμάτων τους στο ακροατήριο ή στον τρόπο διεξαγωγής της διαδικασίας, ούτε, άλλωστε, επικαλούνται ότι η διενέργεια διαδικαστικών πράξεων σε δικαστικές αίθουσες με αναρτημένα θρησκευτικά σύμβολα έχει επιδράσει, κατά τρόπο αντίθετο προς τη δικαστική αμεροληψία, στο περιεχόμενο απόφασης τούτου είτε και άλλου δικαστηρίου, η οποία αφορά σε αντικείμενο ίδιο ή παρεμφερές με αυτό των προαναφερόμενων αιτήσεων ακυρώσεως» (σκ. 5).

Την ίδια στιγμή, αναδεικνύεται στη νομολογία του Δικαστηρίου και η τάση για την *κοσμική και πλουραλιστική* αποστολή της δημόσιας υπηρεσίας. Στην απόφαση 210/2020, το ΣτΕ Ολ. απέρριψε την αίτηση της Εκκλησίας της Ελλάδος να ακυρωθεί το ΠΔ 18/2018 για τον οργανισμό του υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, κρίνοντας ότι είναι συνταγματική η αφαίρεση από τον εν λόγω Οργανισμό της αναφοράς στην «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», δηλαδή στη θρησκευτική αγωγή των νέων⁶³⁰. Παράλληλα, η *συγκλίνουσα γνώμη* αναφέρει ότι «από τις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος συνάγεται ότι η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει ως σκοπό τη *διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών*, καθώς και, μεταξύ άλλων, την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων, όπως η τελευταία νοηματοδοτείται και από τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13, με την οποία καθιερώνεται το απαραβίαστο της ελευθερίας της». Συνεπώς, το άρθρο 1 του επίμαχου Οργανισμού, στο οποίο αναφέρει ότι το υπουργείο Εθνικής Παιδείας, έχει ως αποστολή, μεταξύ των άλλων σκοπών του, «την προστασία της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, όχι μόνον δεν αντίκειται στο Σύνταγμα και τον εξουσιοδοτικό νόμο, αλλ' αντιθέτως, αποδίδει με τον πληρέστερο τρόπο το περιεχόμενο των παραπάνω διατάξεων των άρθρων 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος και 54 του ν. 4178/2013»⁶³¹. Στην ως άνω απόφαση ο συνταγματικός σκοπός της παιδείας υπάγεται στο *πλουραλιστικό και φιλελεύθερο* πρότυπο της ανάπτυξης της συνείδησης, με αναφορά στο άρθρο 13

⁶³⁰ Ειδικότερα, η Ολομέλεια επισήμανε ότι «το γεγονός ότι καθορίζεται ως αποστολή του υπουργείου η ανάπτυξη και συνεχής αναβάθμιση της παιδείας με σκοπό την ηθική, πνευματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης, την προστασία της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και της λατρείας, τη διαμόρφωση ελεύθερων, ενεργών και κριτικά σκεπτόμενων πολιτών κ.λπ., χωρίς να αναφέρεται ρητώς η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά η προστασία της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, όπως άλλωστε δεν αναφέρεται κατά γράμμα ούτε η επαγγελματική αγωγή των Ελλήνων ή η διάπλασή τους σε υπεύθυνους πολίτες, δεν έχει την έννοια ότι οι σκοποί αυτοί παύουν να αποτελούν σκοπούς της παιδείας κατά παράβαση του Συντάγματος».

⁶³¹ Σκ. 11.

παρ. 1 Σ. και όχι στο άρθρο 3 παρ. 1 Σ. και την ιδεολογική του εμβέλεια. Αυτές οι δύο τάσεις συνυπάρχουν και συγκρούονται στη νομολογία του ΣτΕ και προδίδουν δυο εκ διαμέτρου αντίθετες προσλήψεις των συνταγματικών σκοπών της εκπαίδευσης. Καθίσταται έτσι σαφές πώς το γράμμα του Συντάγματος, ειδικά όταν πρόκειται για διατάξεις δικαιωμάτων που έχουν εξ ορισμού πιο αόριστη διατύπωση, μπορεί να καταλήξει ερμηνευτικά στο «ίδιο» και το «αντίθετό» του (βλ. παραπάνω για την ερμηνεία), με βάση τις προκατανοήσεις των ερμηνευτών του.

4.2.3. Η νομολογία ως ιδεολογία

Δεδομένης της διακριτικής ευχέρειας που το Σύνταγμα αναγνωρίζει στον νομοθέτη για την εκπλήρωση του συνταγματικού σκοπού της εκπαίδευσης, ο δικαστικός έλεγχος των σχολικών εγχειριδίων των θρησκευτικών, ο οποίος αποδεικνύεται ιδιαίτερα εντατικός, αναδεικνύει, σαν μια μορφή ακτιβισμού ανάλογη με την υπόθεση της ιθαγένειας, μία, για τους δικαστές, «σωστή απάντηση» στο ζήτημα της διδασκαλίας των θρησκευτικών. Όπως υποστηρίζει ο Γ. Δρόσος, η απάντηση αυτή συνιστά δείγμα της ιδεολογικής τοποθέτησης των δικαστών και του ολοένα και πιο ισχυρού κοινωνικού και πολιτικού τους λόγου, υπό τον μανδύα της νομικής κρίσης και απόφασης. Το ίδιο, σύμφωνα με τον συγγραφέα, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς και για τις μεγάλες αποφάσεις της «μνημονιακής» περιόδου και της επίδρασής τους σε μεγάλα ζητήματα πολιτικής⁶³². Για τον Ευ. Βενιζέλο, η στάση του δικαστή στα ζητήματα της θρησκευτικής ελευθερίας προδίδει έναν *εσωτερικό διάλογο*, ανάμεσα στη φιλελεύθερη και την κοινοτιστική θέση, καθώς και την απόκλιση από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ιδίως ως προς το μείζον, για τον σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας ως αρνητικού δικαιώματος, ζήτημα της

⁶³² Γ. Δρόσος, Η ιδεολογία ως νομολογία στο παράδειγμα της απόφασης ΣτΕ 660/2018, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σελ. 579. Επίσης, *Ιδίον*, Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή, ΕφημΔΔ 1/2015, σελ. 15 επ.

απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών (βλ. ΕΔΔΑ, Παπαγεωργίου κατά Ελλάδα, 31.01.2020)⁶³³.

Από την επισκόπηση της νομολογίας του ΣτΕ στο πεδίο ευρύτερα της θρησκευτικής ελευθερίας –και όχι μόνο της εκπλήρωσης των συνταγματικών σκοπών της εκπαίδευσης ή της δημόσιας υπηρεσίας– προκύπτει μια προφανής αντίφαση που είναι *εξηγητικά* χρήσιμη για τη μελέτη μας (παρότι σε αυτήν δεν μας απασχολεί το ατομικό δικαίωμα του άρθρου 13 παρ. 1 Σ.): Όταν τίθεται ζήτημα προσβολής της θρησκευτικής ελευθερίας με την έννοια του αμυντικού ατομικού δικαιώματος, και ιδίως όταν πρόκειται για προσωπικά δεδομένα, όπως στην περίπτωση της αναγραφής του θρησκευόμενου στις ταυτότητες (βλ. ΣτΕ Ολ. 2281/2001) και στα απολυτήρια σπουδών (ΣτΕ Ολ. 759/2019), το Δικαστήριο προκρίνει την «κοσμική» ή «φιλελεύθερη θεώρηση», προς αποφυγή των διακρίσεων βάσει της θρησκευτικής ταυτότητας, όπως και για τη διαφύλαξη της διάκρισης αρμοδιοτήτων ανάμεσα στο Κράτος και την Εκκλησία. Η νομολογία π.χ. για τη μη αναγραφή του θρησκευόμενου σε δημόσια έγγραφα φανερώνει τη σημασία και την προνομιακή θέση που φαίνεται να αποκτά η *προστασία των δεδομένων* έναντι των άλλων ατομικών δικαιωμάτων. Ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας συναρτάται με τον χαρακτηρισμό του θρησκευόμενου ως ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου και την υπαγωγή του στις αυστηρές διατάξεις του ΓΚΠΔ για την ελευθερία της συγκατάθεσης. Τα στοιχεία του αυτοκαθορισμού μας, αυτά που συγκροτούν τελικά έναν πληροφοριακό εαυτό, μοιάζουν να προηγούνται στις σταθμίσεις των πνευματικών ελευθεριών και της ανάπτυξης της προσωπικότητάς μας. Σε αυτό το σημείο, φαίνεται να εντοπίζεται η πιο ισχυρή εγγύηση,

⁶³³ Κοντολογίς, διαφορετικές προερμηνευτικές αντιλήψεις διατρέχουν τις αποφάσεις 1749-52/2019 (για τη διδασκαλία των θρησκευτικών) από την 1759/2019 (για την αναγραφή του θρησκευόμενου στους τίτλους σπουδών). Περαιτέρω, στην υπόθεση Παπαγεωργίου κατά Ελλάδα (31.01.2020), το ΕΔΔΑ επισημαίνει ότι «το κράτος απαγορεύεται να επιδιώκει τον στόχο της κατήχησης που μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων» (σκέψη 75). Βλ. αναλυτικά *Eu. Βενιζέλο*, Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος στο Σ.τ.Ε. και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α., ό.π., σελ. 26-30.

στη δεδομένη συγκυρία, της (θρησκευτικής) ισότητας και ελευθερίας μας, ώστε η τελευταία να μην εκπίπτει, όπως συχνά έχει συμβεί στο παρελθόν στην έννομη τάξη μας, στο ακριβώς αντίθετό της, δηλαδή σε έναν κανόνα διαφοροποίησης και αποκλεισμού⁶³⁴. Κοινώς, η «αρνητική» θρησκευτική ελευθερία διατηρεί τη μείζονα κανονιστική της εμβέλεια ως θεμελιώδης για το άτομο αξίωση της αποχής του Κράτους.

Αντιθέτως, όταν η κρίση του Δικαστηρίου μεταφέρεται στη γκρίζα ζώνη της εκπλήρωσης των σκοπών της Παιδείας, εκεί δηλαδή που η Διοίκηση λειτουργεί με την ευρεία έννοια «παροχικά», η στάθμιση γέρνει αποφασιστικά προς τη μεριά της διαφύλαξης και αναπαραγωγής της ορθόδοξης παράδοσης. Εξάλλου, όταν έχουμε την άσκηση νομοθετικής πολιτικής και τον πιο παρεμβατικό ρόλο του Κράτους, ο δικαστικός έλεγχος δίνει μεγαλύτερη βάση στην τεκμηρίωση, όπως και στην περίπτωση των «υπερ-σκοπών» του Συντάγματος (βλ. παραπάνω). Για παράδειγμα, στην απόφαση 1972/2022, το Δικαστήριο έκρινε μεν συνταγματική την επαναφορά των Λατινικών αντί της Κοινωνιολογίας στις Πανελλήνιες Εξετάσεις, όχι όμως και ως νόμιμο, ελλείψει ειδικής, επαρκούς και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας, τον περιορισμό στη διδασκαλία των μαθημάτων πολιτικής παιδείας⁶³⁵. Κοντολογίς, παρότι οι σκοποί διαστέλλουν την ερμηνευτική ευχέρεια του

⁶³⁴ Γ. Καραβοκύρης, ό.π., σελ. 838, Δ. Δημούλης, Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διάκρισης και έννοια αποκλεισμού, σε: Δ. Χριστόπουλο (επιμ.), Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας, Αθήνα, Κριτική, 2002, σελ. 77 επ.

⁶³⁵ Ειδικότερα, το ΣτΕ σημείωσε ότι «οι ρυθμίσεις αυτές του νόμου, με τις οποίες αντικαταστάθηκε το μάθημα της Κοινωνιολογίας από το μάθημα των Λατινικών ως πανελληνίως εξεταζόμενο μάθημα για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, δεν υπερβαίνουν τα όρια ευχέρειας που έχει ο νομοθέτης προς καθορισμό του τρόπου αξιολόγησης των υποψηφίων σπουδαστών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ούτε αποτελεί ρύθμιση απρόσφορη για την επιλογή, ειδικότερα, των καταλληλότερων υποψηφίων προς εισαγωγή στις σχολές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του 1ου Επιστημονικού Πεδίου του άρθρου 4Α του Ν. 4186/2013 (Ανθρωπιστικές, Νομικές και Κοινωνικές Επιστήμες), και τούτο διότι κατά τον νομοθέτη εκτιμάται ότι το μάθημα των Λατινικών συμβάλλει στην καλλιέργεια των ανθρωπιστικών σπουδών. Ωστόσο, η επιλογή του κανονιστικού νομοθέτη να περιορίσει στις τάξεις του Γενικού Λυκείου, Ημερήσιου και Εσπερινού, τη διδασκαλία μαθημάτων πολιτικής παιδείας, σε πρόδηλη αντίθεση προς τις επιλογές και αξιολογήσεις του νομοθέτη του 2013, και

νομοθέτη, η παρέμβαση του δικαστή υποδηλώνει ότι *αυτή πρέπει να συστέλλεται, ενόψει της τεκμηρίωσης*, ενώ με αφορμή τις νομοθετικές παρεμβάσεις στο πλαίσιο του 16 παρ. 2 Σ. ξεδιπλώνεται όλη η παλέτα των ιδεολογικών και ηθικοπολιτικών προτιμήσεων (και) της δικαστικής εξουσίας, αυτό που ο Γ. Δρόσος αποκαλεί «η νομολογία ως ιδεολογία»⁶³⁶. Στο μεταβλητό και ρευστό ερμηνευτικό πεδίο της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 16 παρ. 2 Σ., ο συνταγματικός σκοπός υπερβαίνει στις αποφάσεις του ΣτΕ τον ατομικό προσδιορισμό, καθώς το υποκείμενο (οι μαθητές) υπόκεινται σε μια *εκπαιδευτική και παιδαγωγική «τάξη»*, που εκλαμβάνει ιδεολογικά ως *καθήκον* τους την καλλιέργεια του ορθόδοξου δόγματος. Οι μαθητές είναι, σύμφωνα με το Δικαστήριο, *υποχρεωμένοι* να μετάσχουν στο ομολογιακό μάθημα, δίχως δικαίωμα απαλλαγής, εφόσον έχουν ασπαστεί το ορθόδοξο δόγμα. Και πάλι, συνεπώς, εδώ, η υποκειμενική και φιλελεύθερη πρόσληψη της ελευθερίας δοκιμάζεται από μια *αντικειμενική λειτουργία* της κρατικής αποστολής.

4.3. Το «αγορακεντρικό» Σύνταγμα

Στο πεδίο της οικονομικής ελευθερίας και της σχέσης της με το γενικό συμφέρον, που συναρτάται με την εκπλήρωση ποικίλων συνταγματικών σκοπών (όπως π.χ. η ελευθερία του ανταγωνισμού, η τουριστική ανάπτυξη κ.ά.), ο ερμηνευτής του Συντάγματος καλείται συχνά να απαντήσει εάν το κείμενο διαπνέεται από φιλελεύθερο ή κρατικιστικό χαρακτήρα και περαιτέρω αν ο ίδιος ενστερνίζεται μια ωφελιμιστική ή δεοντοκρατική αντίληψη του δημοσίου δικαίου.

Ο Γ. Δελλής, στη μονογραφία του «*Δήμος και αγορά*», με την οποία μεταγράφει στην ελληνική θεωρία του δημοσίου δικαίου την οικονομική ανάλυση του δικαίου, διατυπώνει την προβληματική αυτή με όρους οντολογικούς, ως μια

να προσδώσει μεγαλύτερη βαρύτητα στη διδασκαλία άλλων μαθημάτων δεν προκύπτει ότι στηρίχθηκε σε επιστημονικά και παιδαγωγικά κριτήρια που θα πρέπει να διέπουν τη διαμόρφωση των ωρολογίων προγραμμάτων, ώστε να επιτυγχάνονται οι στόχοι της §2 του άρθρου 16 του Συντάγματος».

⁶³⁶ Γ. Δρόσος, Η ιδεολογία ως νομολογία στο παράδειγμα της απόφασης ΣτΕ 660/2018, ό.π., σελ. 565.

επιλογή του δημοσίου δικαίου ανάμεσα στο «δέον» και το «ον», που, όμως, δεν πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μια ασύμβατη σχέση δύο διαφορετικών κόσμων⁶³⁷. Κοινώς, στο δημόσιο δίκαιο χωρεί τόσο η αποτελεσματικότητα και ορθολογικότητα της ρύθμισης, με όρους συνεπειών, όσο και η αναφορά στο δέον και την αξία. Η θέση του Δελλή αποδίδει, με άλλες λέξεις, τη θέση της περιπλοκής γεγονότων και αξιών. Εξάλλου το ίδιο το κείμενο του Συντάγματος το επιτρέπει: Όπως επισημαίνει ο Σπ. Βλαχόπουλος, «το Σύνταγμα του 1975 επιχειρεί να συνδυάσει την οικονομική ελευθερία και την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία με την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το εγχείρημα αυτό συμπυκνώνεται ως ακολούθως από τον εισηγητή της πλειοψηφίας, Δ. Παπασπύρου: “Άνευ της συνυπάρξεως μετά της ατομικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης οδηγούμεθα εις το άκρατον κεφαλαιοκρατικόν σύστημα του 19^{ου} αιώνας, ότε αι λέξεις ελευθερία και ισότης δεν είχαν το αυτό ειδικόν βάρος δι’ όλους, απετέλουν προνόμιον των οικονομικώς ισχυρών. Η δημοκρατία της σήμερον είναι κοινωνική δημοκρατία, είναι δημοκρατία δι’ όλους, τόσον από απόψεως συμμετοχής εις την παραγωγική προσπάθειαν και την εν γένει οικονομικήν ζωήν, όσον και από της απόψεως της δικαιωματικής απολαύσεως παροχών τας οποίας το κράτος εξασφαλίζει κατά λόγον των επί μέρους αναγκών”»⁶³⁸. Εξάλλου, αυτή η γενική και επί της αρχής ανάγνωση του Συντάγματος του 1975 υπόκειται στη δυναμική νομολογιακή του ερμηνεία στη μεταπολίτευση.

Το Σύνταγμα δεν υιοθετεί μια σαφή κατεύθυνση στο πεδίο του «οικονομικού Συντάγματος», όμως, παράλληλα, δεν είναι αυστηρά ουδέτερο, καθώς προκρίνει ευκρινώς την *οικονομία της αγοράς*, εντός των συνταγματικών ορίων⁶³⁹. Ούτε, με αφορμή την ερμηνεία του άρθρου 106 παρ. 2 ή την πρόσληψη της

⁶³⁷ Γ. Δελλής, *Δήμος και αγορά. Το δημόσιο δίκαιο «αλλιώς»*, με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης, Ευρασία, 2018, σελ. 11.

⁶³⁸ Σπ. Βλαχόπουλος, *Το «οικονομικό Σύνταγμα» του 1975*, Η Καθημερινή 03.11.2020.

⁶³⁹ Π. Παραράς, *Οικονομική Ελευθερία*, Σάκκουλας, 2019, σελ. 185. Βλ. επίσης για το οικονομικό Σύνταγμα, G. Dellis, *La Constitution économique grecque- Bref aperçu d'une évolution de 40 ans*, σε: J.-B. Auby/P. Idou (επιμ.), *Le gouvernement économique européen*, Bruylant/Groupe Larcier 2017, σελ. 156 επ.

δημόσιας υπηρεσίας, μπορεί να θεωρηθεί ως έγκυρη, από την άποψη της περιγραφής ή της εξήγησης του θετικού δικαίου, οποιαδήποτε προ-ερμηνευτική επιλογή με γνώμονα, είτε τον άκρατο κρατικό παρεμβατισμό, είτε τον ανεπιφύλακτο νέο-φιλελευθερισμό⁶⁴⁰. Εύλογα, λοιπόν, η Β. Νικήτα και ο Γ. Νικολού αναδεικνύουν τη νομολογιακή διάσταση του θέματος και τη μετακύλιση, σε άλλο ένα κρίσιμο πεδίο για την απόλαυση των δικαιωμάτων μας, της *ερμηνευτικής ευθύνης* στον δικαστή και ιδίως στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Η νομολογία του τελευταίου καταδεικνύει τη σταδιακή μετάβαση από τον κρατικό παρεμβατισμό της δεκαετίας του '90 στην «απελευθέρωση» της αγοράς, με αφορμή και τη δημοσιονομική κρίση⁶⁴¹. Στην πραγματικότητα, αυτή η τάση φανερώνει την επιρροή του

⁶⁴⁰ Βλ. αναλυτικά για το πρότυπο λειτουργίας της δημόσιας επιχείρησης και το σταδιακό άνοιγμα των τομέων κοινής ωφέλειας στον ανταγωνισμό, καθώς και σε ένα καθεστώς λειτουργίας περισσότερο ιδιωτικό, παρά δημόσιο, τις σχετικές παρατηρήσεις του Α. Καϊδατζή, ό.π., σελ. 149 επ. Επίσης, για τον έντονα πολιτικό χαρακτήρα των ιδιωτικοποιήσεων βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, *Ιδιωτικοποίηση: το συνταγματικό πλαίσιο μιας πολιτικής απόφασης*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999. Ακόμη, για την πρόσληψη των ιδιωτικοποιήσεων και των κρατικοποιήσεων στη γαλλική νομολογία, όπου, παρά τις ρητές συνταγματικές επιφυλάξεις, επίσης αναγνωρίζεται ευρύ πεδίο διακριτικής ευχέρειας στο νομοθέτη, με γνώμονα πάντα τη δημόσια ωφέλεια βλ. Β. Genevois, *Les nationalisations et privatisations, L'entreprise et le droit constitutionnel*, Colloque du CREDA du 26 mai 2010, διαθέσιμο στο: <http://www.creda.cci.fr>.

⁶⁴¹ Β. Νικήτα/Γ. Νικολού, *Οικονομική ελευθερία. Οικονομικό Σύνταγμα, ιδιωτική πρωτοβουλία και κρατική παρέμβαση*, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), *Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ό.π., σελ. 183 επ. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, «η περίοδος μέχρι το 1990 χαρακτηρίζεται από έντονη παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Συνήθη τρόπο εισαγωγής περιορισμών από το κράτος αποτελεί η θέσπιση καθεστώτος κλειστού αριθμού (*numerus clausus*) στην άσκηση ελεύθερων επαγγελμάτων. Συχνά το κράτος αναλαμβάνει απευθείας την παροχή κοινωφελών αγαθών και την αξιοποίηση του εθνικού πλούτου εξαιρώντας από την ελεύθερη αγορά συγκεκριμένες κοινωφελείς οικονομικές δραστηριότητες. Σε περίπτωση μάλιστα μη ικανοποιητικής λειτουργίας ή και συνολικότερης αποτυχίας της ελεύθερης αγοράς, το κράτος επεμβαίνει στις ιδιωτικές οικονομικές σχέσεις αφαιρώντας από τον έλεγχο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας τις θεωρούμενες ως προβληματικές κοινωφελείς επιχειρήσεις. Το ΣτΕ φαίνεται να δίνει προβάδισμα στην κρατική παρέμβαση έναντι της ιδιωτικής πρωτοβουλίας όταν καλείται να ελέγξει ζητήματα οικονομικής πολιτικής. Ενδεικτικό νομολογιακό παράδειγμα της εποχής αποτελεί η απόφαση ΣτΕ Ολ. 1094/1987 περί

Συντάγματος από τους ενωσιακούς σκοπούς, ως προς την οικονομία της αγοράς, και υπάγει την επαγγελματική και επιχειρηματική ελευθερία στο πλαίσιο ανάγνωσης και εφαρμογής της που επιτάσσει ένας υπέρτερος συνταγματικός σκοπός (στο εθνικό και το ενωσιακό δίκαιο): *η ελευθερία του ανταγωνισμού*. Όπως επισημαίνει ο Αντ. Μανιτάκης, «το Σύνταγμα δεν κατοχυρώνει απλώς την ελευθερία του ανταγωνισμού ως (υποκειμενικό) δικαίωμα, αλλά ταυτόχρονα και τον *ελεύθερο ανταγωνισμό* ως αντικειμενική κατάσταση, ως θεσμό ή καλύτερα ως *συνταγματική αρχή*. Με την έννοια αυτή, το Σύνταγμα *προστατεύει την ύπαρξη και λειτουργία μιας ανταγωνιστικής οικονομίας της αγοράς, που προϋποθέτει την πολλαπλότητα και των ανταγωνιζομένων σε συνθήκες ισότητας για όλους των όρων του ανταγωνισμού* (η υπογράμμιση του συγγραφέα)»⁶⁴². Για την ακρίβεια, ο ανταγωνισμός είναι ένας ακόμη συνταγματικός σκοπός που καθορίζει ευρύτατα, πέρα από την υποκειμενική βούληση, την άσκηση των δικαιωμάτων μας.

υπαγωγής προβληματικών επιχειρήσεων υπό κρατικό έλεγχο, με την οποία το δικαστήριο δέχθηκε ότι η επιβίωση και η συνέχιση της λειτουργίας ορισμένων επιχειρήσεων με ιδιαίτερη σημασία για την εθνική οικονομία συνιστά σκοπό δημοσίου συμφέροντος, ενόψει του οποίου ο νομοθέτης δύναται επιτρεπτός να περιορίσει την οικονομική ελευθερία. Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των περιορισμών της οικονομικής ελευθερίας περιορίζεται στον έλεγχο των διαδικαστικών προϋποθέσεων, ιδίως ως προς την νομοθετική εξουσιοδότηση, και της τυπικής συνδρομής του δημοσίου συμφέροντος καθώς μόνο η υπέρβαση των ακραίων λογικών ορίων της εννοίας εμπίπτει στο πεδίο του ελέγχου νομιμότητας τον οποίον ασκεί ο ακυρωτικός δικαστής. Η δημιουργία της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς το 1992 αναδιαμόρφωσε τον τρόπο και την ποιότητα της κρατικής παρέμβασης στο πεδίο της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας. Η οικονομική πολιτική της Ένωσης ασκείται σύμφωνα με την αρχή της οικονομίας της ανοιχτής αγοράς με ελεύθερο ανταγωνισμό (άρθρο 119 ΣΛΕΕ) και προϋποθέτει την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίων. Μορφές εθνικού κρατικού παρεμβατισμού, τίθενται έτσι υπό δικαστική αμφισβήτηση από τα εθνικά και ευρωπαϊκά δικαστήρια. Η ελληνική δημοσιονομική κρίση που εκκινεί το 2009, σε συνδυασμό με την πίεση της Ε.Ε., ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, να δοθεί προτεραιότητα στην ελεύθερη αγορά, οδήγησε σταδιακά στην απελευθέρωση επαγγελματών και την άρση περιορισμών στον ελεύθερο ανταγωνισμό», (σελ. 184).

⁶⁴² Αντ. Μανιτάκης, Η οικονομική ελευθερία ως ελευθερία του ανταγωνισμού. Οι ενωσιακές μεταλλάξεις της σε αντιπαράθεση με την εξαρτημένη κανονιστική δεσμευτικότητα του κοινωνικού κράτους, ΔτΑ 86/2020, σελ. 917.

4.3.1. Το «άνοιγμα» των επαγγελματιών

Στην πληθώρα σχετικών και σημαντικών αποφάσεων του ΣτΕ διαγράφεται η ένταση του δικαστικού ελέγχου ως προς τον έλεγχο της πραγματικής συνδρομής και όχι της προσηματικής επίκλησης των λόγων δημοσίου συμφέροντος και των δημόσιων σκοπών που καλούνται να εκπληρώσουν επίμαχες ως προς την οικονομική ελευθερία ρυθμίσεις, ιδίως στο πεδίο της επαγγελματικής ελευθερίας, στην πρόσβαση και την άσκηση στο επάγγελμα, αλλά και στην επιχειρηματική ελευθερία⁶⁴³. Έτσι, όταν οι σκοποί που επικαλείται ο νομοθέτης στην ουσία εξυπηρετούν το *συντεχνιακό* και όχι το γενικό συμφέρον, όπως στην περίπτωση του επαγγέλματος των οδηγών φορτηγών και βυτιοφόρων (ΣτΕ 1664-66/2011), η οποία αποτέλεσε και τη βασική απόφαση για το άνοιγμα των «κλειστών επαγγελματιών» το 2011, δεν παρίστανται σύμφωνα με το Σύνταγμα. Στην εν λόγω απόφαση, το Δικαστήριο υπογραμμίζει τη *φιλελεύθερη θέση του επί της αρχής*: «στην επαγγελματική ελευθερία μπορεί ο νόμος να επιβάλλει περιορισμούς μόνον για λόγους δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος, οι οποίοι σε κάθε περίπτωση πρέπει να τελούν σε συνάφεια προς το αντικείμενο και τον χαρακτήρα της ρυθμιζόμενης επαγγελματικής δραστηριότητας (βλ. ΣτΕ. Ολ. 3665/2005, 2204-2224/2010). Τέτοιο λόγο δεν συνιστά, πάντως, η προστασία του οικονομικού συμφέροντος των ήδη δραστηριοποιημένων σε συγκεκριμένο επαγγελματικό κλάδο (πρβλ. ΣτΕ. Ολ. 474, 475/1989, 3665/2005) με την αποτροπή της εισόδου στον κλάδο αυτό νέων επαγγελματιών και της εκ του λόγου τούτου μειώσεως των προσόδων από την άσκηση της επαγγελματικής αυτής δραστηριότητας»⁶⁴⁴. Εν προκειμένω, ο επιδιωκόμενος σκοπός του νόμου, δηλαδή η προστασία του επαγγελματικού κλάδου, λόγω «δυσπραγίας», δεν αποτελεί συνταγματικά θεμιτό σκοπό δημοσίου συμφέροντος. Το ίδιο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, και στην περίπτωση των ασκούμενων δικηγόρων, δεν συνιστά λόγο δημοσίου συμφέρο-

⁶⁴³ Βλ. τη σχετική νομολογία σε Δ. Πατσίκια, Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 210-215. Επίσης Β. Κόκοτα, Επαγγελματική ελευθερία, ό.π., σελ. 87-120.

⁶⁴⁴ Βλ. Δ. Πατσίκια, ό.π., σελ. 211-212.

ντος ο αποπληθωρισμός του επαγγέλματος, ενώ παράλληλα ο θεμιτός σκοπός που επιδιώκει ο Κώδικας Δικηγόρων, δηλαδή οι σκοποί της «διασφάλισης εισόδου στη δικηγορία προσώπων με επιστημονική κατάρτιση και ικανότητα» κα η «μη αποξένωση του πτυχιούχου υποψηφίου δικηγόρου από τις ειδικές επιστημονικές γνώσεις του πανεπιστημίου» μπορούν να επιτευχθούν με *ηπιότερα εναλλακτικά μέσα* (δεκαοκτάμηνη άσκηση και εξετάσεις για την άδεια των δικηγορικών συλλόγων) από αυτά των επίμαχων –αντισυνταγματικών– ρυθμίσεων⁶⁴⁵.

Στην ίδια κατεύθυνση κρίθηκε συνταγματική η ρύθμιση του Κώδικα Δικηγόρων, με την οποία θεσπίζεται η δυνατότητα αποφοίτων νομικής πανεπιστημίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης να συμμετάσχουν έως τρεις φορές στο ίδιο μάθημα κατά τις εξετάσεις που διενεργούνται από την Επιτροπή Δοκιμασίας Επάρκειας για τη διαπίστωση των γνώσεών τους στο ελληνικό δίκαιο προκειμένου να εγγραφούν στα μητρώα ασκουμένων των δικηγορικών συλλόγων. Η τελευταία υπαγορεύεται από *συνταγματικούς θεμιτούς σκοπούς (εξυπηρέτηση της λειτουργίας της δικαιοσύνης από πρόσωπα με επαρκή και διαπιστωμένη επιστημονική ικανότητα)* και δεν συνιστά απόλυτο περιορισμό στην πρόσβαση στο δικηγορικό επάγγελμα, καθώς, ερμηνευόμενη υπό το φως των υπερνομοθετικών αυτών αρχών και διατάξεων, δεν αποκλείει τη δυνατότητα των ενδιαφερομένων να υποβάλουν νέα αίτηση, κατ' επίκληση νέων στοιχείων, από τα οποία αποδεικνύεται η μεταγενέστερη της ανεπιτυχούς εξέτασης, επαρκής ενασχόλησή τους με το γνωστικό αντικείμενο του μαθήματος στο οποίο είχαν αρχικά αποτύχει (ΣτΕ Γ' Τμήμα 727/2022).

Στις αποφάσεις που αφορούν την πρόσβαση στο επάγγελμα, όπως επίσης στην υπόθεση των συμβολαιογράφων και των δικαστικών επιμελητών (ΣτΕ Ολ. 1621/2012, ΣτΕ 1943/2018), καθώς και των φαρμακοποιών (ΣτΕ Ολ. 203/2020, η οποία αφορά και την επιχειρηματική ελευθερία), το Δικαστήριο προκρίνει το «άνοιγμα» και μια «αγορακεντρική», υπό το φως και του ενωσιακού δικαίου και των σκοπών του (βλ. παραπάνω), προσέγγιση της επαγγελματικής ελευθερίας⁶⁴⁶, εξετάζοντας, αφενός αν ο επιδιωκόμενος σκοπός του νομοθέτη όντως υπηρετεί

⁶⁴⁵ Βλ. ΣτΕ 3340/2013 και 3516/2013.

⁶⁴⁶ Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγουν οι Β. Νικήτα και Γ. Νικολού, ό.π., σελ. 185-186, 191.

το δημόσιο συμφέρον (όπως στην περίπτωση της «δυσπραγίας» ή του «πληθωρισμού» των επαγγελματιών), αφετέρου αν πραγματικά τα μέσα εκπλήρωσης ενός θεμιτού σκοπού (όπως η διασφάλιση της ποιότητας στην απονομή της δικαιοσύνης για τους δικηγόρους ή η δημόσια υγεία και ο εξορθολογισμός της φαρμακευτικής δαπάνης στη περίπτωση των φαρμακοποιών) είναι σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας. Στην ουσία, το Δικαστήριο θέτει ως ερμηνευτικό ορίζοντα για την εξέταση των περιορισμών στην επαγγελματική ελευθερία *τους σκοπούς που πρέπει πρωτίστως να υπηρετούν οι νομοθετικές ρυθμίσεις*, δηλαδή π.χ. την απονομή της δικαιοσύνης, την προστασία της υγείας και κάτω από αυτούς τοποθετούνται και κρίνονται οι σκοποί που επικαλείται ο νομοθέτης, όπως βέβαια και τα μέσα που χρησιμοποιεί. Αυτά, κατά κανόνα πρέπει να εγγράφονται σε μια αρχή υπέρ της ελευθερίας, ως κυρίαρχο μοτίβο της οικονομίας της αγοράς, και όπου γίνονται δεκτοί περιορισμοί, κυρίως στην άσκηση των επαγγελμάτων, θα πρέπει αυτοί να αποτρέπουν τη διακινδύνευση του συνταγματικού αγαθού, την υποβάθμιση στην παροχή της υπηρεσίας, *δηλαδή την εκπλήρωση του δικαιώματος*. Σε αυτή την κατεύθυνση λειτουργούν π.χ. ως αναγκαίοι περιορισμοί τα πληθυσμιακά κριτήρια στα φαρμακεία⁶⁴⁷ ή οι γεωγραφικοί περιορισμοί στο επάγγελμα του μεσίτη⁶⁴⁸.

⁶⁴⁷ ΣτΕ Ολ. 228-229/2014, στην οποία το Δικαστήριο επισημαίνει ότι ο συγκεκριμένος περιορισμός εξυπηρετεί την προστασία της δημόσιας υγείας γιατί συνδέεται με την αποφυγή της υπερσυνταγογράφησης και την ευχερή πρόσβαση του συνόλου των πολιτών στην αγορά φαρμάκων. Επίσης, για τη μεταστροφή του αυτή από την προηγούμενη νομολογία του (βλ. απόφαση 3665/2005, στην οποία τα πληθυσμιακά κριτήρια είχαν κριθεί αντισυνταγματικά –γιατί θεωρήθηκε ότι συναρτώνταν αποκλειστικά και μόνο με την οικονομική βιωσιμότητα των φαρμακείων–, το Συμβούλιο στηρίζεται στην καλύτερη τεκμηρίωση του νομοθέτη για τους λόγους δημοσίου συμφέροντος που προωθεί η ρύθμιση, αλλά και στο ενωσιακό δίκαιο, όπου το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου έχει θεωρήσει συμβατά με το δίκαιο της ΕΕ τα σχετικά κριτήρια, στην περίπτωση της Ισπανίας. Βλ. Δ. Πατσόικα, Η συνταγματική νομολογία του ΣτΕ, ό.π., σελ. 232-233 και για το ενωσιακό ΔΕυρΕ C-570/07 και C-517/07, απόφ. της 01.06.2010, José Manuel Blanco Pérez και María del Pilar Chao Gómez κατά Consejería de Salud y Servicios Sanitarios και Principado de Asturias, ΕφημΔΔ 2010, σελ. 830 επ. (με σχόλιο Α. Τσιφτσόγλου).

⁶⁴⁸ Βλ. ΣτΕ Δ' Τμήμα 1422/1993, στην οποία το δικαστήριο υπογραμμίζει ότι «ενόψει της σημασίας των συναλλαγών επί αστικών ακινήτων για την οικονομική ζωή της χώρας και της σχέσεως προσωπικής εμπιστοσύνης που διέπει τη σύμβαση μεσιτίας, θεμιτώς, καταρχήν, οργανώνεται από το

Σε κάθε περίπτωση, όπως έχει επισημάνει η Β. Κόκοτα, στο πεδίο της επαγγελματικής ελευθερίας, «οι όροι άσκησης της επαγγελματικής ελευθερίας έχουν μεταβληθεί όχι μονάχα ως προς τα υποκείμενα αλλά και ως προς το εύρος των προϋποθέσεων (ρυθμίσεων ή περιορισμών) που επιβάλλονται σε αυτή, υπό την επίδραση του οικονομικού μοντέλου που επιτάσσει η Ευρωπαϊκή Ένωση το οποίο συνίσταται στην ελεύθερη κυκλοφορία –στην προκειμένη περίπτωση, των φυσικών και νομικών προσώπων που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα– υπό συνθή-

νόμο η άσκηση του επαγγέλματος του μεσίτη υπό καθεστώς προηγούμενης διοικητικής αδείας, και υπό την εποπτεία του οικείου επαγγελματικού επιμελητηρίου. Έτσι, *προς εξυπηρέτηση των προμνησθέντων λόγων δημοσίου συμφέροντος, είναι καταρχήν ανεκτοί περιορισμοί ως προς την άσκηση του επαγγέλματος εντός των ορίων ορισμένης πρωτοδικειακής περιφέρειας και ως προς την υποχρέωση αυτοπρόσωπης εκτέλεσης της μεσιτικής εντολής.* Περαιτέρω, όμως, η απαγόρευση της πολλαπλής επαγγελματικής εγκατάστασης εντός της ίδιας πρωτοδικειακής περιφέρειας δεν κρίνεται αναγκαία για την επίτευξη του σκοπού της προσωπικής εκτέλεσης της εντολής. Πράγματι, η αυτοπρόσωπη άσκηση του επαγγέλματος δεν συνεπάγεται υποχρέωση του μεσίτη να εκτελεί όλες τις υλικές ενέργειες που κατατείνουν στην κατάρτιση της συμβάσεως μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών, αλλά είναι επιτρεπτή η χρησιμοποίηση υπαλληλικού προσωπικού, το οποίο, υπό την ιδιότητα του βοηθού εκπληρώσεως της εντολής, διενεργεί όλες τις βοηθητικές εργασίες (παροχή μη εμπιστευτικών πληροφοριών, επίσκεψη ακινήτων κ.λπ.) που απαιτούνται για την επιτυχή διενέργεια των μεσιτικών πράξεων. Με δεδομένα τα σύγχρονα μέσα μεταφοράς, επικοινωνιών, και επεξεργασίας πληροφοριών, ο μεσίτης μπορεί να διευθύνει αποτελεσματικά βοηθούς εκπληρώσεως της εντολής, που εργάζονται σε διακεκριμένα γραφεία, εντός της ίδιας πρωτοδικειακής περιφέρειας, ώστε να εξασφαλίζεται τελικά η αυτοπρόσωπη εκτέλεση της μεσιτικής εντολής. Επομένως, η απαγόρευση της πολλαπλής επαγγελματικής εγκατάστασης, που επιβάλλεται από το άρθρο 4, παρ. 6, εδ. α' του Ν. 308/1976, αντίκειται στην προμνησθείσα συνταγματική διάταξη που κατοχυρώνει την ελεύθερη άσκηση του επαγγέλματος, διότι συνιστά υπέρμετρο περιορισμό στην οικονομική δραστηριότητα του μεσίτη, ως ελεύθερου επαγγελματία, χωρίς συγχρόνως να δικαιολογείται από την ανάγκη οργάνωσης του μεσιτικού επαγγέλματος κατά τρόπο που να διαφυλάσσει την προσωπική σχέση πίστεως και εμπιστοσύνης μεταξύ μεσίτη και μεσιτικού εντολέα. Εξάλλου, ο περιορισμός αυτός είναι έτι μάλλον αντίθετος προς το Σύνταγμα, αν ήθελε θεωρηθεί, ως αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση του προϊσχύσαντος Α.Ν. 1228/1938 (Α' 38) που επέβαλε για πρώτη φορά την απαγόρευση πολλαπλής επαγγελματικής εγκατάστασης, ότι η επιβολή του αποβλέπει στην πληρέστερη κατοχύρωση του επαγγέλματος του μεσίτη. Η αντισυνταγματικότητα συνίσταται στο γεγονός ότι, κατά τα παγίως κριθέντα (ΣτΕ 449/87, 2614/89) η εξυπηρέτηση του επαγγελματικού συμφέροντος ορισμένης τάξεως δεν συνιστά λόγο δημοσίου συμφέροντος που δικαιολογεί τη θέσπιση περιορισμών της επαγγελματικής ελευθερίας».

κες ανταγωνισμού»⁶⁴⁹. Πρόκειται συμπερασματικά –και εδώ– για μια «αντικειμενική» ως προς τις συνθήκες και όχι ως προς την υποκειμενική ρύθμιση «στροφή» που επιδρά στο πεδίο της απόλαυσης του άρθρου 5 παρ.1 Σ.

4.3.2. Η επιχειρηματική ελευθερία

Η ίδια φιλελεύθερη τάση, με τις αποχρώσεις της, ισχύει και στο συγγενές πεδίο της επιχειρηματικής ελευθερίας, η οποία κατοχυρώνεται και στο άρθρο 16 ΧΘΔΕΕ και εμπεριέχει την ελεύθερη σύσταση, οργάνωση και λειτουργία κερδοσκοπικών ενώσεων, σε καθεστώς ελεύθερου ανταγωνισμού, όπως και την ελευθερία της διαφήμισης. Όπως αναφέρει η Κ. Ηλιάδου, περιορισμοί μπορεί να τεθούν, εφόσον πληρούν τις προϋποθέσεις της αρχής της αναλογικότητας και τέτοιοι είναι κατεξοχήν η υπαγωγή της επιχειρηματικής δραστηριότητας σε καθεστώς προηγούμενης διοικητικής άδειας, ειδικά όταν πρόκειται για υπηρεσίες που ενέχουν διαστάσεις δημοσίου συμφέροντος, όπως οι ηλεκτρονικές επικοινωνίες, οι επιχειρήσεις ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου, οι σιδηροδρομικές και ταχυδρομικές υπηρεσίες. Ωστόσο, η δημοσιονομική κρίση επέφερε την άρση πολλών περιορισμών για την άσκηση εμπορικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (βλ. ν. 3919/2011)⁶⁵⁰. Στην επιχειρηματική ελευθερία μπορούν να τεθούν περιορισμοί που αποβλέπουν στην εκπλήρωση άλλων σκοπών δημοσίου συμφέροντος, όπως για παράδειγμα στο αγορανομικό πεδίο, όπου η λήψη μέτρων αποσκοπεί στη διασφάλιση της επάρκειας των αγαθών, την αποτροπή κινδύνου νοθείας και τον έλεγχο των τιμών⁶⁵¹.

Χαρακτηριστικό νομολογιακό δείγμα ένταξης μεταξύ επιχειρηματικής ελευθερίας και σημασίας του γενικού συμφέροντος συνιστά η υπόθεση για την προαιρετική λειτουργία των εμπορικών καταστημάτων τις Κυριακές. Στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 100/2017, το Δικαστήριο ακύρωσε την επίμαχη διάταξη για λόγους υπέρβασης της νομοθετικής εξουσιοδότησης, θέτοντας ωστόσο το ερμηνευτικό

⁶⁴⁹ Β. Κόκοτα, Επαγγελματική ελευθερία, ό.π., σελ. 346.

⁶⁵⁰ Α. Ηλιάδου, Άρθρο 5 παρ. 1, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ό.π., σελ. 45.

⁶⁵¹ *Ibidem*, σελ. 47.

πλαίσιο, ήτοι ότι υφίσταται ένα συνταγματικό δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο, το οποίο απορρέει από το άρθρο 5 παρ. 1 Σ. και το 2 παρ. 1 Σ. και ότι «κατά την θεσμοθέτηση των εξαιρέσεων, όμως, ο κοινός νομοθέτης δεν είναι ελεύθερος στις επιλογές του, αλλά οφείλει να λαμβάνει υπ' όψιν συγκεκριμένα κριτήρια και προϋποθέσεις, ούτως ώστε αφενός να μην ανατρέπεται ο κανόνας και *αφετέρου οι εξαιρέσεις να επιβάλλονται από το δημόσιο συμφέρον*, το οποίο συνίσταται όχι στην απλή επαύξηση του κέρδους ορισμένων επιχειρήσεων ή δραστηριοτήτων ούτε στην εξυπηρέτηση αναγκών που δύνανται να ικανοποιούνται ομαλά κατά τις εργάσιμες ημέρες αλλά *στην εξυπηρέτηση βασικών αναγκών των πολιτών*, των οποίων η ικανοποίηση δεν δύναται να ανασταλεί κατά τις Κυριακές και τις αργίες»⁶⁵². Το Δικαστήριο ουσιαστικά εκτιμά ότι στο *κέρδος -και μόνο-* των επιχειρήσεων καθρεφτίζεται ένα ιδιωτικό ή μερικό ή συντεχνιακό συμφέρον, δηλαδή η ικανοποίηση μερίδας των πολιτών που δεν μπορεί να υπερτερεί του γενικού συμφέροντος.

Ωστόσο, στη ΣτΕ 18/2019 του Δ' Τμήματος, από τη στιγμή που έχει θεραπευθεί το ζήτημα της εξουσιοδότησης, το Δικαστήριο εξετάζει επί της ουσίας τη συνταγματικότητα της (νέας) ρύθμισης και αποφαινεται ότι η προαιρετική λειτουργία των εμπορικών καταστημάτων τις Κυριακές «επιδιώκει θεμιτό σκοπό γενικού συμφέροντος, *ο οποίος συνίσταται στην εξυπηρέτηση της ποσοτικής αξιολογής σε εθνικό επίπεδο, τουριστικής κινήσεως και εντεύθεν στην υποστήριξη κατά τρόπο άμεσο, του -νευραλγικού στην παρούσα συγκυρία, με βάση την σχετική τεκμηρίωση και τα διδάγματα της κοινής πείρας-* τομέα του Τουρισμού, η τό-

⁶⁵² Βλ. τις παρατηρήσεις του Α. Καϊδατζή, Η αργία της Κυριακής ως πολιτισμικό κεκτημένο και κοινωνικό αγαθό. Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣτΕ 100/2017 Ολομ., Αρμενόπουλος 2/2017, σελ. 277-280. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η υπόθεση ανήκει σε εκείνες ("hard cases" τις ονομάζουν οι Αμερικανοί) όπου η δικαστική εξουσία βρίσκεται στη δύσκολη θέση να πρέπει να τοποθετηθεί πάνω σε ένα, πολιτισμικά και ιδεολογικά, έντονα φορτισμένο ζήτημα που δίχασε την κοινωνία -ή, πάντως, ένα σημαντικό μέρος της. Ειδικότερα, «Η κυριακάτικη λειτουργία των καταστημάτων φαίνεται πως εντάσσεται σε μια ευρύτερη οικονομικο-πολιτική επιλογή: την προαγωγή της μεγάλης επιχειρηματικότητας έναντι του μοντέλου της μικρής ατομικής ή οικογενειακής επιχείρησης που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία, με στόχο τη μείωση του ποσοστού της αυτοαπασχόλησης -δηλαδή, με απλά λόγια: τη μετατροπή των μικρών επιχειρηματιών σε υπαλλήλους», βλ. σχόλιο του *Ιδίου*, Αρμενόπουλος 2/2017 σελ. 273 επ.

νωση και ενίσχυση του οποίου ως βασικού τομέα της εθνικής οικονομίας αποτελεί πρόδηλο σκοπό γενικού συμφέροντος. Θεμιτός, συντρέχων σκοπός παρίσταται και η ενίσχυση του ανταγωνισμού, όπως αναφέρεται και στην αιτιολογική έκθεση του νόμου». Κοινώς, η ιδιωτική επιχειρηματική πρωτοβουλία υπερβαίνει το status του ατομικού δικαιώματος (δηλαδή την υποκειμενική του θεμελίωση) και παρίσταται δικαιολογημένη, καθώς συναντά έναν σκοπό γενικού συμφέροντος, όπως η τουριστική ανάπτυξη και ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Περαιτέρω, σύμφωνα με το ΣτΕ «δεν παραβιάζεται δε από την επίμαχη ρύθμιση ούτε η αρχή της αναλογικότητας, διότι η εξαίρεση, όπως προκύπτει, δεν εισήχθη αδιακρίτως, αλλά μόνο στο αναγκαίο και ικανό μέτρο, δηλαδή σε Περιφέρειες και περιοχές τους, στις οποίες διαπιστωμένα υφίσταται αξιόλογη –σε εθνική κλίμακα– τουριστική κίνηση και παρίσταται κατ' αρχήν πρόσφορη για την υποστήριξή της»⁶⁵³.

Αντιθέτως, στη ΣτΕ 26/2022, το Δ' Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας, έκρινε ότι «η επαύξηση του κέρδους των επιχειρήσεων (των λιανεμπορικών και, αντανακλαστικώς, των τουριστικών)» ή «η προώθηση (όχι της ανταγωνιστικότητας της χώρας, αλλά) του ανταγωνισμού μεταξύ επιχειρήσεων στις υπόψη περιοχές», δεν αποτελούν «θεμιτούς σκοπούς μίας ρύθμισης που διασπά τον κανόνα της τακτικής, κοινής εβδομαδιαίας ανάπαυλας, διότι κατά τα ήδη κριθέντα το Σύνταγμα (αλλά και το διεθνές δίκαιο, από το οποίο παράγεται δέσμευση για τον κοινό νομοθέτη) απαιτεί λόγο δημοσίου συμφέροντος, επιτακτικό, ο οποίος να επιβάλλει και όχι να δικαιολογεί απλώς ως σκόπιμη την απομάκρυνση από τον κανόνα αυτόν»⁶⁵⁴. Εδώ, το Δικαστήριο, πίσω από τις λέξεις, μοιάζει να

⁶⁵³ Ο Σπ. Βλαχόπουλος υπογραμμίζει ότι «Τα κοινωνικά δικαιώματα αναπτύσσουν μια κανονιστική εμβέλεια, η οποία υπερβαίνει πολλές φορές τις συνήθεις χρηματικές παροχές. Το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα αποτελεί η αναγνώριση –με ρητή επίκληση της συνταγματικής επιταγής για προστασία της υγείας των πολιτών κατ' άρθρο 21 § 3 Συντ.– ενός ειδικότερου δικαιώματος σε μια καταρχήν κοινή ημέρα αργίας για όλους τους εργαζόμενους». Σ. Βλαχόπουλος, Η συνταγματική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, πέρα από τις περικοπές των μισθών και των συντάξεων, στην εποχή της οικονομικής κρίσης, ΔιΔικ 5/2019, σελ. 706.

⁶⁵⁴ Πιο αναλυτικά, το Δικαστήριο σημειώνει ότι «Περαιτέρω, η ρύθμιση του άρθρου 49 παρ. 1 του ν. 4472/2017, σε συνδυασμό με την ισχύουσα ρύθμιση της παρ. 1 του άρθρου 16 του ν. 4177/2013, καθιστά επί ετήσιας βάσης την εργασία στα καταστήματα τις Κυριακές, στις περιοχές που καταλαμβάνει η προσβαλλόμενη πράξη, κανόνα και όχι εξαίρεση, κατά παράβαση του Συντάγματος και των λοιπών υπερκείμενων κανόνων δικαίου. Τούτο δε, διότι σ' αυτές τις περιοχές για μεν το ήμισυ

υπονοεί ότι ο *βαθμός βαρύτητας/επιτακτικότητας* του δημόσιου σκοπού δεν αρκεί για να δικαιολογήσει την παρέμβαση του νομοθέτη, ήτοι την εξαίρεση από τον κανόνα της αργίας.

Ακόμη και σε αυτό το πεδίο του οικονομικού φιλελευθερισμού, στο οποίο κατοχυρώνεται συνταγματικά και νομολογιακά η ιδιωτική πρωτοβουλία παρατηρούμε ότι στην εκτίμηση του Δικαστηρίου αναπτύσσονται και καθολικοί λόγοι προσδιορισμού των ορίων της, με βάση το γενικό συμφέρον και την εκπλήρωση ευρύτερων και σημαντικών για το κοινωνικό σύνολο συνταγματικών σκοπών,

του έτους (Μάιος-Οκτώβριος), όλες τις Κυριακές –πλην μιας– τα καταστήματα δύνανται να παραμένουν ανοικτά δυνάμει της προσβαλλόμενης, ενώ και κατά το υπόλοιπο ήμισυ (Νοέμβριος-Απρίλιος) δεν μένουν όλες τις Κυριακές κλειστά, αλλά επιτρέπεται ευθέως εκ του νόμου ν’ ανοίγουν οπωσδήποτε πέντε Κυριακές [μία κατά την ενδιάμεση εκπρωτική περίοδο του πρώτου δεκαπενθήμερου του Νοεμβρίου, δύο Κυριακές προ των Χριστουγέννων, μία κατά την έναρξη της τακτικής εκπρωτικής περιόδου Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου, καθώς και την Κυριακή των Βαΐων], οι οποίες μπορούν να αυξηθούν σε έξι [αν μεσολαβήσει Κυριακή μεταξύ Χριστουγέννων και Πρωτοχρονιάς]. Τέλος, με δεδομένο ότι κατά την ανωτέρω 100/2017 απόφαση της Ολομελείας του δικαστηρίου, προκειμένου ο ως άνω κανόνας να διασπασθεί, απαιτείται πλήρης τεκμηρίωση για την συνδρομή εξαιρετικών προϋποθέσεων, αυτονοήτως απαιτείται δέουσα τεκμηρίωση και ως προς την αναγκαιότητα της ρύθμισης. Απαιτείται, συνεπώς, η ρύθμιση να διέλθει επιτυχώς και τα τρία στάδια ελέγχου τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, περίπτωση η οποία εδώ δεν συντρέχει. Τούτο δε, διότι η ρύθμιση του άρθρου 49 παρ. 1 του ν. 4472/2017 καταλαμβάνει άνευ παρεμβολής διοικητικής πράξης τον Δήμο Αθηναίων, στο σύνολο της εδαφικής του έκτασης και για όλες ανεξαίρετως τις κατηγορίες καταστημάτων, χωρίς να προκύπτει η απαιτούμενη κατά τα προεκτεθέντα τεκμηρίωση μιας τέτοιας ευρείας, γενικής και άνευ εξαιρέσεων επέμβασης. Για δε τις λοιπές περιοχές δεν καταλείπεται στον Υπουργό παρά μόνον η εξουσία καθορισμού τοπικών ορίων, χωρίς να του παρέχεται η ευχέρεια κανονιστικού καθορισμού και κατηγοριών καταστημάτων, των οποίων η λειτουργία θα συνηρτάτο *in concreto* με τη ζήτηση που προκαλεί η τουριστική κίνηση, ζήτηση μη ταυτιζόμενη απολύτως με αυτήν του γενικού πληθυσμού κατά τα κοινώς γνωστά. Από αυτήν την άποψη, περαιτέρω, δεν ασκεί επιρροή η ανειλημμένη με το “Συμπληρωματικό Μνημόνιο Κατανόησης” του έτους 2017 (Ενότητα 4.2) υποχρέωση της Ελληνικής Δημοκρατίας να άρει κάθε περιορισμό αδιακρίτως ως προς το είδος και το μέγεθος των καταστημάτων που μπορούν να λειτουργούν κατά τις Κυριακές, διότι (πρβλ. Ολ. ΣτΕ 1804/2017, σκ. 13) η ανάληψη διεθνών υποχρεώσεων από τη Χώρα δεν αναιρεί την υποχρέωση σεβασμού απαγορευτικών ορισμών του Συντάγματος. Συνεπώς, τόσο το άρθρο 49 παρ. 1 του ν. 4472/2017 όσο και η 126753/9.12.2019 προσβαλλόμενη απόφαση παραβιάζουν την αρχή της αναλογικότητας και η αίτηση ακυρώσεως θα έπρεπε να γίνει δεκτή για τον λόγο αυτόν».

υπό το πρίσμα, βέβαια, της αρχής της αναλογικότητας. Μπορεί, συνεπώς, να εντοπίζουμε μια πιο ισχυρή σε σχέση με άλλους σκοπούς επίδραση της *ατομικής βούλησης* αλλά και πάλι η *αντικειμενική διαμεσολάβηση* του κοινωνικού ή οικονομικού σκοπού είναι παρούσα, στον βαθμό που αποδεικνύεται εξαιρετικά κρίσιμη για την οριοθέτησή της.

4.3.3. Γενικό συμφέρον και αναγκαστική απαλλοτρίωση

Στην περίπτωση του άρθρου 17 του Συντάγματος, προκύπτει η σύγκρουση μεταξύ του *δικαιώματος στην ιδιοκτησία* και τη *θεραπεία του γενικού συμφέροντος*, η οποία αίρεται συνταγματικά με την *υπεροχή του δεύτερου* και την καταβολή της πλήρους αποζημίωσης στον ιδιοκτήτη, την οποία και προσδιορίζουν τα αρμόδια δικαστήρια, σύμφωνα με την παρ. 4. Το Σύνταγμα κατοχυρώνει μια μονομερή διοικητική πράξη και όχι μια σύμβαση, δηλαδή την άσκηση εν προκειμένω κρατικής κυριαρχίας για την προστασία του γενικού συμφέροντος (για λόγους «δημόσιας ωφέλειας»), προβλέποντας, όπως έχει επισημανθεί, την καταβολή αποζημίωσης και όχι τιμήματος⁶⁵⁵. Ειδικότερα, δε, όπως επισημαίνει ο Α. Γέροντας, με αντικείμενο τη σχετική νομολογία, η δημόσια ωφέλεια, ενόψει της πλήρους στέρησης του δικαιώματος στην ιδιοκτησία, πρέπει να αποδεικνύεται *ευρύτερης εμβέλειας* σε σχέση με το δημόσιο συμφέρον/γενικό συμφέρον που απλά περιορίζει την ιδιοκτησία. Αυτή η λεπτή διαφορά αναλύεται στην κανονιστική υποχρέωση, για την εκπλήρωση της δημόσιας ωφέλειας, να μην προβαίνει η κρατική εξουσία σε μια *ταυτολογική* επίκληση του δημοσίου συμφέροντος ή στην αιτιολογία με βάση (αποκλειστικά) το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου, δηλαδή στην ικανοποίηση του σκοπού της επαύξησης της ακίνητης περιουσίας του Δημοσίου ή στην επίτευξη απλών κερδοσκοπικών σκοπών. Κοντολογίς, η ωφέλεια, πρέπει να αιτιολογείται με την αναφορά στην εξυπηρέτηση συγκεκριμένης ανάγκης και τις συνθήκες που επικρατούν σε συγκεκριμένη περιοχή, σε συνδυασμό ερμηνευτικά με δεδομένα που αναφέρονται στη μέριμνα του Κράτους για την απόκτηση κα-

⁶⁵⁵ Απ. Γέροντας, Το δικαίωμα ιδιοκτησίας και η αναγκαστική απαλλοτρίωση, Σάκκουλας, 2023, σελ. 37. Κλασική εδώ η μελέτη του Γ. Δρόσου, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση. Προστασία της ιδιοκτησίας και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομική Βιβλιοθήκη, 1997.

τοικίας από τους αστέγους (άρθρο 21 παρ. 4), στην προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος (άρθρο 24 παρ. 1), στην εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και της οικονομικής ανάπτυξης (άρθρο 106 παρ. 1)⁶⁵⁶.

Το ΣτΕ αναδεικνύει σε μείζονα διαδικαστική εγγύηση και σε αυτό το πεδίο την αιτιολογία της απαλλοτριώσης, σύμφωνα με το άρθρο 17 του Συντάγματος. Καθότι η στέρηση της ιδιοκτησίας συνιστά ιδιαίτερα επαχθές μέτρο και εδώ η νομολογία θέτει πάλι ρητά την απαίτηση μιας «εμπεριστατωμένης μελέτης», ώστε να προσδιορίζεται με σαφήνεια το αντικείμενο της απαλλοτριώσης, τόσο ως προς τη θέση, όσο και ως προς την έκτασή του στο ίδιο το σώμα της απαλλοτριωτικής πράξης, να αιτιολογείται επαρκώς και να αποτελεί αν όχι τη μόνη δυνατή, πάντως ενόψει των περιστάσεων, τη σαφώς υπερέχουσα λύση από απόψεως δημοσίου συμφέροντος (ΣτΕ 2348/2010, 2500/2014)⁶⁵⁷. Η τεκμηρίωση συνιστά μια δικαιοκρατική δικλίδα για την επιβολή του περιορισμού στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, η οποία επιβεβαιώνει τη διαδικαστική ενίσχυση των δικαιωμάτων και παράλληλα την ουσιαστική και όχι καταχρηστική επίκληση, με την έννοια της απλής αναφοράς, του γενικού συμφέροντος, κίνδυνο τον οποίο είχε εντοπίσει και επισημάνει στη μονογραφία του ο Ευ. Βενιζέλος⁶⁵⁸. Κοινώς, ο ίδιος ο δικαστής, όπως και στα παροχικά δικαιώματα, «περιορίζει» και το δικό του ερμηνευτικό περιθώριο αυθαιρεσίας επιβάλλοντας στον νομοθέτη και τη Διοίκηση την τήρηση του τύπου της τεκμηρίωσης. Εν τέλει, στο δίκαιο της απαλλοτριώσης ο δικαστικός έλεγχος εστιάζει στην πραγματική, *ορθολογική δικαιολόγηση της «ωφέλειας»* που προκύπτει από την απαλλοτριώση και –*συστηματικά*– στη διαμόρφωση ενός πλαισίου φιλικού προς τις επενδύσεις⁶⁵⁹. Στην προστασία της ιδιοκτησίας, έχει

⁶⁵⁶ *Ibidem*, σελ. 41. Βλ. και τη σχετική νομολογία ΣτΕ 1948/2001, 2584/2001, 325/2019, ΑΠ 19/2002, ΕφΑρ 19/2003, ΣτΕ 325/2019.

⁶⁵⁷ *Ibidem*, σελ. 45.

⁶⁵⁸ Ευ. Βενιζέλος, Γενικό συμφέρον και περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 18-20.

⁶⁵⁹ Κ. Γεωργάκη/Ε. Γιακουμάκης, Απαλλοτριώσεις. Η ερμηνεία του δικαίου των απαλλοτριώσεων ως μοχλός προσέλκυσης επενδύσεων, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 200 επ., Οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι «Ένα σαφώς προδιαγεγραμμένο δίκαιο απαλλοτριώσεων, και η ασφάλεια δικαίου που αυτό συνεπάγεται, αποτελούν διαχρονικά μείζονα εργαλεία για την προσέλκυση επενδύσεων. Αντιθέτως, ο κίνδυνος κρατικής επέμβασης

ιδιαίτερα, όπως γνωρίζουμε, συμβάλλει η νομολογία του ΕΔΔΑ και η ερμηνεία του άρθρου 1 του 1^{ου} ΠΠ, που, εκτός από τον τριπλό κανόνα για την προστασία της περιουσίας, ενοχικής και εμπράγματης, συνεπάγεται, επίσης, σημαντικές *διαδικαστικές* εγγυήσεις για τον ιδιοκτήτη⁶⁶⁰.

4.3.4. *Ιδιωτικοποιήσεις και δημόσιο συμφέρον*

Χαρακτηριστική υπόθεση εργασίας, για την αξιολόγηση του (οικονομικού) Συντάγματος ως παρεμβατικού ή φιλελεύθερου αποτέλεσε στη θεωρία και την πράξη το πεδίο των ιδιωτικοποιήσεων των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Σύμφωνα με τον Σπ. Βλαχόπουλο, από το Σύνταγμα δεν προκύπτει μια σαφής δικαιολογική θέση για τη λειτουργία των εν λόγω επιχειρήσεων η οποία να τείνει στο (νέο)φιλελεύθερο παράδειγμα ή στον κρατικό πατερναλισμό. Ερμηνεύοντας το Σύνταγμα, τελολογικά ή συστηματικά, θα διαπιστώσουμε ότι οι συνταγματικές υποχρεώσεις του Κράτους δεν λειτουργούν δεσμευτικά, στις περισσότερες εξ αυτών, ως προς το νομικό καθεστώς του αποδέκτη, το κατά πόσο δηλαδή πρέπει να διασφαλίζονται από ΝΠΔΔ ή ΝΠΙΔ, καθώς κατά κανόνα οι σχετικές συνταγματικές διατάξεις κλείνουν με την *επιφύλαξη υπέρ του νόμου*, ενώ ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες τίθεται ρητά φραγμός στην ιδιωτική πρωτοβουλία (όπως π.χ. στην τριτοβάθμια εκπαίδευση)⁶⁶¹. Στην πραγματικότητα, η ως άνω

στην υλοποίηση μιας επένδυσης με την υιοθέτηση –και δή μη αποζημιώσιμων– περιορισμών της ιδιοκτησίας, καλλιεργεί κλίμα δυσπιστίας, και τελικά εκτρέπει κεφαλαιακές ροές προς έννομες τάξεις περισσότερο φιλικές στις επενδύσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η νομολογική διαμόρφωση από το ΣτΕ του θεσμού της έμμεσης απαλλοτρίωσης, σε συνδυασμό με την τελεολογική ερμηνεία των διαδικαστικών προϋποθέσεων για την σύννομη επιβολή απαλλοτρίωσης, εξυπηρετούν την ασφάλεια δικαίου και, κατ' επέκταση, στην προσέλκυση διασυνοριακών επενδύσεων» (σελ. 208).

⁶⁶⁰ Βλ. *Ε. Παυλίδου*, Αναγκαστική απαλλοτρίωση και διαδικαστικές εγγυήσεις του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, διαθέσιμο στο: https://www.esdi.gr/wp-content/uploads/2022/seminars/05/anagkastiki-apallotr/pavlidou_2022.pdf.

⁶⁶¹ Αυτή είναι, σε γενικές γραμμές, η θέση του Σπ. Βλαχόπουλου, *Ιδιωτικοποίηση: το συνταγματικό πλαίσιο μιας πολιτικής απόφασης*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1999, κυρίως σελ. 29-62. Αντίθετα, ο Α. Καϊδατζής υποστηρίζει ότι το Σύνταγμα λειτουργεί παρεμβατικά και ρυθμιστικά και στο πεδίο των

γραμματο-λογική ευελιξία του Συντάγματος δίνει μεγάλα περιθώρια διακριτικής ευχέρειας στον νομοθέτη για να παρέμβει σε πολλά και κρίσιμα πεδία άσκησης των ελευθεριών μας. Με μια πρόταση, το στοίχημα για το επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων μας είναι πολύ περισσότερο ερμηνευτικό και δυναμικό ή συγκειμενικό, παρά κειμενικό και στατικό. Περαιτέρω, σε κρίσιμη παράμετρο της σχέσης μεταξύ φιλελευθερισμού και παρεμβατισμού στο πεδίο των ιδιωτικοποιήσεων αναδεικνύεται πάλι το γενικό/δημόσιο συμφέρον και οι συνταγματικές δεσμεύσεις που απορρέουν από αυτό⁶⁶².

Με αφορμή την οικονομική κρίση δοκιμάστηκαν ακόμη πιο έντονα τα συνταγματικά όρια στις ιδιωτικοποιήσεις⁶⁶³. Ανέκυψε συνεπώς το ερώτημα κατά πόσο η αποτελεσματική εκπλήρωση δημόσιων σκοπών εξαρτάται από το νομικό καθεστώς της υπηρεσίας. Στις επίμαχες υποθέσεις επαναπροσδιορίζεται ο πυρήνας της κρατικής/δημόσιας υπηρεσίας και οι αρχές που διέπουν τη λειτουργία της, εν μέσω μιας θολής και πραγματολογικά δυσεπίλυτης έντασης ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό συμφέρον, η οποία επιτείνεται όταν θίγει τις δημόσιες επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, όπου είναι καταστατικά δεδομένη η σύζευξη

ιδιωτικοποιήσεων, εφόσον ακολουθήσουμε μια συστηματική και σε επίπεδο αρχών ανάγνωση του. Βλ. Α. Καϊδατζή, Συνταγματικοί περιορισμοί των ιδιωτικοποιήσεων, Σάκκουλας, 2006, ιδίως σελ. 39-48.

⁶⁶² Σύμφωνα με τον συγγραφέα, «θεωρία και νομολογία αναγνωρίζουν ότι δεν υφίστανται συνταγματικές απαγορεύσεις παραχώρησης δικαιωμάτων σε ιδιώτες, αλλά ότι από το Σύνταγμα απορρέουν συγκεκριμένες δεσμεύσεις ως προς την μορφή που πρέπει να λαμβάνει σε κάθε περίπτωση η παραχώρηση. Οι δεσμεύσεις αυτές εξαρτώνται κατά βάση από τη φύση του εκάστοτε περιουσιακού στοιχείου, ώστε τελικά να νοούνται διάφορες μορφές ιδιωτικοποίησης. Κρίσιμο χαρακτηριστικό ως προς τις δεσμεύσεις αυτές φαίνεται να αποτελεί η έννοια του δημοσίου συμφέροντος: αν γίνεται δεκτό ότι με το προς παραχώρηση σε ιδιώτες ακίνητο ή την προς μεταβίβαση επιχείρηση εξυπηρετείται συγκεκριμένος σκοπός δημοσίου συμφέροντος, τίθενται ειδικότερες ουσιαστικές και διαδικαστικές δεσμεύσεις, προκειμένου η ιδιωτικοποίηση να μην παραβιάσει την εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού». Ν. Σημαντήρας, Ιδιωτικοποιήσεις και δημόσιο συμφέρον, ΘΠΔΔ 1/2019, σελ. 5. Βλ. επίσης Γ. Γεραπετρίτη, Σύνταγμα και κοινοτικό δίκαιο στην ιδιωτικοποίηση των λιμανιών – Μία αντίρροπη συνύπαρξη, ΔΕΕ 3/2009, σελ. 269 επ.

⁶⁶³ Βλ. Γ. Καραβοκύρη, Τα συνταγματικά όρια στις ιδιωτικοποιήσεις των δημοσίων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ 1906/2014 (Ολομ.), ΔτΑ 63/2015, σελ. 161-176.

δημοσίου χαρακτήρα και ιδιωτικής λειτουργίας⁶⁶⁴. Σε νομολογιακό κεκτημένο έχει, εξάλλου, αναδειχθεί η δυνατότητα λειτουργίας της επιχείρησης κοινής ωφέλειας υπό το καθεστώς του ιδιωτικού δικαίου (με τη μορφή δηλαδή μιας ιδιωτικής ανώνυμης εταιρείας), εφόσον, σε κάθε περίπτωση, *διαφυλάσσεται η εξυπηρέτηση του δημοσίου σκοπού της*, μέσω της νομικής εγγύησης και εποπτείας του Κράτους, όπως αυτός επιβάλλεται από τον χαρακτηρισμό της επιχείρησης κοινής ωφέλειας, με βάση το λειτουργικό κριτήριο, ως δημόσιας υπηρεσίας⁶⁶⁵. Στην ΣτΕ Ολ. 1906/2014 για την ιδιωτικοποίηση της ΕΥΔΑΠ, ο κρατικός έλεγχος, ο οποίος διασφαλίζει *τη συνέχεια και την ποιότητα στην παροχή της ύδρευσης και αποχέτευσης*, δεν περιορίζεται στη θέσπιση μιας ανεξάρτητης αρχής, παρόλο που εν προκειμένω τονίζεται από το Δικαστήριο η σημαντική έλλειψη μιας ρυθμιστικής αρχής υδάτων, ή στη διοικητική εποπτεία, αλλά εντοπίζεται αποκλειστικά στην κατοχή από το Δημόσιο της πλειοψηφίας των μετοχών της δημόσιας επιχείρησης.

Δεδομένου του μονοπωλιακού χαρακτήρα της επιχείρησης ύδρευσης, το Δικαστήριο ανάγει έμμεσα την ιδιωτικοποίηση, δηλαδή την αποξένωση του Δημοσίου από τον έλεγχο της επιχείρησης, σε παράγοντα *διακινδύνευσης* της

⁶⁶⁴ Βλ. για την έννοια της δημόσιας επιχείρησης *Επ. Σπηλιωτόπουλου*, Η δημόσια επιχείρησης, Σάκκουλας, 2010. Οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας εξυπηρετούν σκοπό δημοσίου συμφέροντος και για τον λόγο αυτό υπόκεινται σε καθεστώς δημοσίου ελέγχου. Συνεπώς, διακρίνονται λειτουργικά από τις επιχειρήσεις του Δημοσίου που ασκούν αμιγώς ιδιωτικοοικονομικές και κερδοσκοπικές δραστηριότητες, παρότι διέπονται από το καθεστώς του ιδιωτικού δικαίου. Βλ. αναλυτικά *Α. Καϊδατζή*, Συνταγματικοί περιορισμοί των ιδιωτικοποιήσεων, ό.π., σελ. 133. Ακόμη, *Ι. Αναστόπουλος*, Οι δημόσιες επιχειρήσεις, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σελ. 34 επ., *Σ. Κτιστάκη*, Δημόσια επιχείρηση και δημόσιο συμφέρον, ΤοΣ 1991, σελ. 297 επ., *Π. Δ. Δαγτόγλου*, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, ό.π., σελ. 632 επ.

⁶⁶⁵ Σύμφωνα με τον Π. Δαγτόγλου, οι δημόσιες επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας εγγράφονται στο πλαίσιο της παροχικής διοίκησης, όπου «σκοπός της διοικητικής δραστηριότητας δεν είναι τόσο η παροχή των αγαθών ή υπηρεσιών καθ' εαυτήν (που μπορεί να πραγματοποιηθεί και από ιδιώτες), όσο δύο άλλοι στόχοι θεμελιώδους σπουδαιότητας: πρώτον η εξασφάλιση της εν πάση περιπτώσει παροχής στοιχειωδών αγαθών ή υπηρεσιών· δεύτερον η προσφορά των αγαθών ή υπηρεσιών αυτών υπό ανεκτούς όρους, τους οποίους δεν μπορεί να εξασφαλίσει πάντοτε ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης, ούτε η νομοθεσία περί ελεύθερου ανταγωνισμού, ούτε η έμμεση κρατική επιρροή επί της οικονομίας». Βλ. *Ιδίου*, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, ό.π., σελ. 9.

παροχής και κατά συνέπεια του δικαιώματος στην υγεία, λόγω της θεμελιώδους σημασίας του αγαθού του νερού⁶⁶⁶. Ειδικότερα, το Δικαστήριο σημειώνει ότι «η δε κατ' ουσίαν μετατροπή της δημόσιας επιχείρησης σε ιδιωτική, που λειτουργεί με γνώμονα το κέρδος, καθιστά αβέβαιη τη συνέχεια της εκ μέρους της παροχής προσιτών υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, και δη υψηλής ποιότητας, η οποία δεν εξασφαλίζεται πλήρως με την κρατική εποπτεία». Η ανεπιφύλακτη *ταύτιση ιδιωτικοποίησης και διακινδύνευσης* της παροχής συγκροτεί τελικά και τη βάση του δικανικού συλλογισμού καταλήγοντας στη διαπίστωση της παραβίασης των άρθρων 5 παρ. 5 και 21 παρ. 3 Σ., καθώς εν προκειμένω τίθενται σε αβεβαιότητα υπηρεσίες «που είναι αναγκαίες για την υγιεινή διαβίωση και, ιδίως, στην παροχή του πόσιμου ύδατος, φυσικού αγαθού απαραίτητου για την επιβίωση που καθίσταται σπανιότερο συν τω χρόνω. Αβεβαιότητα ως προς τη συνέχεια της παροχής προσιτών υπηρεσιών κοινής ωφέλειας με αυτόν τον βαθμό αναγκαιότητας δεν συγχωρείται...».

Η θέση αυτή επιβεβαιώθηκε και στη ΣτΕ 190/2022, με την οποία η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας έκρινε αντισυνταγματική τη μεταβίβαση της πλειοψηφίας του μετοχικού κεφαλαίου της ΕΥΔΑΠ Α.Ε. στην Ελληνική Εταιρεία Συμμετοχών και Περιουσίας (ΕΕΣΥΠ ΑΕ) με τον ν. 4389/2016. Ειδικότερα, το Δικαστήριο, όπως σημειώνει η Ευ. Πρεβεδούρου, υιοθετεί μια *κρατικοκεντρική ή «αγοραφοβική»* προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η έλλειψη των συνταγματικών *εγγυήσεων διακινδυνεύει τελικά τη συνέχεια της δημόσιας υπηρεσίας*, ως συνταγματικό σκοπό και κατ' επέκταση τη δημόσια υγεία⁶⁶⁷. Σύμφωνα με τους Π.

⁶⁶⁶ Γ. Καραβοκύρης, Τα συνταγματικά όρια στις ιδιωτικοποιήσεις των δημοσίων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ 1906/2014(Ολομ.), ό.π., σελ. 171 επ.

⁶⁶⁷ Ευ. Πρεβεδούρου, Η συμμόρφωση στην απόφαση ΣτΕ Ολ 190/2022, prevedourou.gr 11.03.2024. Το Δικαστήριο σημειώνει ότι «υπό συνθήκες παροχής των υπηρεσιών ύδρευσης και αποχέτευσης στον πληθυσμό της Αττικής μονοπωλιακώς, από δίκτυα μοναδικά στην περιοχή και ανήκοντα, ιδιοκτησιακώς, στην ΕΥΔΑΠ ΑΕ, ήτοι στον φορέα που παρέχει τις υπηρεσίες δυνάμει σύμβασης παραχώρησης, είναι συνταγματικώς επιβεβλημένος ο έλεγχος της ΕΥΔΑΠ ΑΕ από το Ελληνικό Δημόσιο, όχι απλώς με την άσκηση εποπτείας επ' αυτής, αλλά και δια του μετοχικού της κεφαλαίου. ...μόνον εάν το Ελληνικό Δημόσιο διατηρεί κατ' ουσίαν την πλειοψηφία του μετοχικού κεφαλαίου της δημόσιας της επιχείρησης, η οποία παρέχει υπηρεσίες κοινής ωφέλειας απολύτως ζωτικής σημασίας για τον πληθυσμό της Αττικής, εξασφαλίζονται τόσο τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα του

Μαντζούφα και Ε. Λάππα, η απόφαση παρουσιάζει αντιφάσεις, καθώς «το κρίσιμο ζήτημα ήταν η μεταβίβαση του διοικητικού ελέγχου των εταιριών ΕΥΔΑΠ και ΕΥΑΘ σε μια εταιρία μητρική, κυριότητας του ελληνικού Δημοσίου, η διοίκηση της οποίας δεν ασκείται αποκλειστικά από το τελευταίο καθώς μέρος της έχει ανατεθεί (έμμεσα) σε υπερεθνικούς οργανισμούς» και όχι σε ιδιώτες, όπως στην απόφαση 1906/2014. Συνεπώς, «η παραχώρηση μέρος του διοικητικού ελέγχου της ΕΕΣΥΠ και, επομένως, εμμέσως και των θυγατρικών της ΕΥΔΑΠ και ΕΥΑΘ, σε όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (συγκεκριμένα στον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Στήριξης και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή) και ο συνακόλουθος περιορισμός του ελληνικού Δημοσίου σε από κοινού άσκηση του με αυτά (και όχι κατ' αποκλειστικότητα) δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι επιφέρει τις ίδιες συνέπειες με μια ιδιωτικοποίηση, ότι δηλαδή θέτει σε κίνδυνο τη συνέχεια και την ποιότητα της παροχής»⁶⁶⁸. Με άλλα λόγια, όπως και στην απόφαση 1906/2014, το Δικαστήριο εκφράζει μια επί της αρχής, δικαιοπολιτική ή ιδεολογική, σύνδεση της εκπλήρωσης των οικονομικών σκοπών των δημοσίων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας με τον κίνδυνο, υπαρκτό κατά την εκτίμησή του, διατάραξης της ομαλής λειτουργίας της υπηρεσίας και κατ' επέκταση προσβολής των δικαιωμάτων των διοικουμένων.

Παρά τη σημασία τους, πρακτική και συμβολική, για το καθεστώς των δημοσίων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, οι αποφάσεις του ΣτΕ τοποθετούνται

Δημοσίου επί της ΕΥΔΑΠ ΑΕ, όσο και η εκλογή της πλειοψηφίας των μελών του ΔΣ της επιχείρησης από το κατέχον την πλειοψηφία του μετοχικού κεφαλαίου της Δημόσιο. Δια της κατοχής από το Δημόσιο της πλειοψηφίας του μετοχικού κεφαλαίου της δημόσιας επιχείρησης ΕΥΔΑΠ ΑΕ τεκμαίρεται, κατ' αρχήν, ότι διασφαλίζεται η διαχείρισή της σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το Σύνταγμα ως προς την παροχή της συγκεκριμένης υπηρεσίας (πρβλ. ΣτΕ Ολ 1906/2014). Όπως συνάγεται περαιτέρω από τις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 5 και 21 παρ. 3 του Συντάγματος, ανεξαρτήτως εάν η συμμετοχή του Δημοσίου στο μετοχικό κεφάλαιο της ΕΥΔΑΠ δύναται να είναι και έμμεση, δια της παρεμβολής άλλου νομικού προσώπου, πάντως το Δημόσιο, με την κατοχή του μετοχικού κεφαλαίου της ΕΥΔΑΠ ΑΕ και τη διαχείριση της δημόσιας αυτής επιχείρησης, δεν επιτρέπεται να επιδιώκει, προεχόντως ή παραλλήλως, οικονομικούς ή άλλους σκοπούς, έστω και υπαγορευόμενους από το ευρύτερο δημόσιο συμφέρον, όταν οι σκοποί αυτοί ανταγωνίζονται ή θέτουν σε κίνδυνο την αξιόμηνη αδιάλειπτη και υψηλής ποιότητας παροχή των, ζωτικής σημασίας για το κοινωνικό σύνολο, ως άνω υπηρεσιών ύδρευσης και αποχέτευσης».

⁶⁶⁸ Βλ. ΟλΣτΕ 191/2022, σχόλιο Π. Μαντζούφας/Ε. Λάππα, ΕφημΔΔ 1/2022, σελ. 7-33.

μάλλον σε μια νησίδα εξαίρεσης, καθώς απολύτως κρίσιμη ερμηνευτική τους παραδοχή συνιστά ο μονοπωλιακός και υπαρξιακός χαρακτήρας της παροχής (του νερού). Από την άλλη, δεν μπορεί να αγνοηθεί μια μάλλον κρατικιστική και παρεμβατική ανάγνωση των συνταγματικών διατάξεων, που προδίδει την επί της αρχής δυσπιστία του δικαστή απέναντι στην ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία και την επιδίωξη του κέρδους. Για την ακρίβεια, η *κερδοσκοπία* (ή τουλάχιστον μόνον αυτή) δεν μπορεί να συνιστά λόγο γενικού συμφέροντος και αντικείμενο μιας δημόσιας επιχείρησης. Η νομολογία αυτή, παρά τις ιδιαίτερες περιστάσεις της, φαίνεται να αποκλίνει από το πνεύμα φιλελεύθερης μεσότητας που διαπνέει το ίδιο το Σύνταγμα.⁶⁶⁹ Από την άλλη πρέπει να αναγνωριστεί στο δικαστικό σκεπτικό, ιδίως στην απόφαση 190/2022, η σημασία που αποδίδει στην ικανοποίηση ενός συγκεκριμένου δημόσιου σκοπού, που δεν είναι μόνο κερδοσκοπικός ή ιδιωτικοοικονομικός, αλλά και παραγωγικός από ένα νομικό πρόσωπο καταστατικά κατάλληλο για να τον επιτελέσει. Όπως επισημαίνει στο σχόλιό του ο Ι. Κουτσούκος, «εδώ είναι που το Δικαστήριο, για δραστηριότητες ζωτικές και ως το ίδιο είχε ήδη διευκρινίσει, μονοπωλιακές, *περιορίζει το θεμιτό δημόσιο συμφέρον στη διαχείρισή τους μόνο στην παραγωγική λειτουργία*. Ορίζει δε την παραγωγική δραστηριότητα κατά τρόπο συμβατό με τις ενωσιακές οδηγίες ως αρχή της καθολικής υπηρεσίας, δηλαδή της παροχής καθορισμένης στοιχειώδους δέσμης υπηρεσιών σε όλους του τελικούς χρήστες σε προσιτή τιμή. Το πρόβλημα κατά το Δικαστήριο είναι ότι ο σκοπός της ΕΕΣΥΠ είναι κατεξοχήν ταμειακός»⁶⁷⁰.

Σύμφωνα με την Ευ. Πρεβεδούρου, η νομολογία του ΣτΕ υπογραμμίζει, στις περιπτώσεις για τις οποίες δεν πρόκειται για υπηρεσία που ανάγεται στον σκληρό πυρήνα του Κράτους, όπως π.χ. η αστυνομική αρμοδιότητα (βλ. την υπόθεση για τα παρκόμετρα και τη ΣτΕ Ολ. 1934/1998), τη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη να εκτιμήσει ότι το δημόσιο συμφέρον *δεν απαιτεί πλέον την άσκηση ορισμένης δραστηριότητας από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, αλλά εξυπηρετείται αποτελεσματικότερα όταν η εν λόγω δραστηριότητα ανατίθεται σε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου που ανήκουν στο κράτος ή και σε ιδιώτες ή ότι δεν*

⁶⁶⁹ Γ. Καραβοκύρης, Τα συνταγματικά όρια στις ιδιωτικοποιήσεις των δημοσίων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ 1906/2014 (Ολομ.), ό.π., σελ. 173.

⁶⁷⁰ Ι. Κουτσούκος, Ανάμεσα στη δημόσια υπηρεσία και τη ρύθμιση της αγοράς, syntagmawatch.gr 09.02.2022.

είναι αναγκαία (πλέον) η ρύθμιση ορισμένης δραστηριότητας των διοικουμένων. Ενδεικτικά παραδείγματα συνιστούν πολλές από τις δραστηριότητες του πρώην Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων (ΟΣΚ, ΣτΕ 2166/2002), του Οργανισμού Κεντρικής Αγοράς Αθηνών (ΟΚΑΑ, ΣτΕ 1512/2002) και των Οργανισμών Λιμένων που από ΝΠΔΔ μετατράπηκαν σε ανώνυμες εταιρείες κατ' εφαρμογή του ν. 2114/1996, όπως επίσης και η ανάθεση καθηκόντων ελέγχου προσώπων και πραγμάτων στα αεροδρόμια σε ιδιωτικές επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών ασφαλείας (ΣτΕ 3946/2002)⁶⁷¹.

Κοντολογίς, το «οικονομικό» Σύνταγμα και οι σκοποί του προδίδουν μια *φιλελεύθερη* θεώρηση, στην οποία, επανερχόμενοι στους όρους του Γ. Δελλή, η παγκοσμιοποιημένη και ανοικτή οικονομία της αγοράς συμβάλλει, δομικά και συστημικά, μια *λέξη αντικειμενικά*, ως το πλέον ισχυρό στοιχείο του πραγματικού και εμπεδώνει, υπό το πρίσμα και του ενωσιακού δικαίου, την ελευθερία του επιχειρείν και την απελευθέρωση των επαγγελματιών. Περιορισμοί, στο όνομα του γενικού συμφέροντος, ενεργοποιούνται όταν, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, απειλούνται είτε θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, είτε, η συνέχεια και η αποτελεσματική λειτουργία της δημόσιας υπηρεσίας, με την έννοια της θεσμικής εγγύησης. Ενώ στα παροχικά δικαιώματα και στην επικράτεια του πολιτικού φιλελευθερισμού, οι συνταγματικοί σκοποί οδηγούν σε μια παρεμβατική κρατική πολιτική, στην οικονομική ελευθερία είναι ο συνταγματικός σκοπός της προστασίας της ελεύθερης αγοράς που προϋποθέτει την περιορισμένη κρατική ρύθμιση και την ανάδειξη της ιδιωτικής οικονομικής και επιχειρηματικής ελευθερίας. Όχι, όμως, πάλι εδώ (μόνο) για την καταξίωση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, αλλά γιατί η προαγωγή της οικονομίας της αγοράς και του ελεύθερου ανταγωνισμού, με την αντικειμενική και θεσμική τους διάσταση, τελούν σε καίριο βαθμό σε μια σχέση *επικάλυψης* με το γενικό συμφέρον. Η *φιλελευθεροποίηση* που συντελείται στο πεδίο του οικονομικού Συντάγματος δεν συνιστά εξαίρεση από την υπόθεση εργασίας και την κεντρική ιδέα της μελέτης μας, δεν πρόκειται δηλαδή για την ανάδειξη ενός υποκειμενικού, αλλά ενός υπέρτερου, «αντικειμενικού» δικαίου που οφείλεται (και) στη μεταγραφή στο εθνικό μας δίκαιο του γράμματος και του πνεύματος των σκοπών που κατοχυρώνονται στις ενωσιακές ελευθερίες (βλ. παραπάνω).

⁶⁷¹ *Ev. Πρεβεδούρου*, Η έννοια του δημοσίου συμφέροντος, *prevedourou.gr* 30.03.2020.

Κεφάλαιο 5

Οι συνταγματικοί σκοποί ως «θεσμικές εγγυήσεις»

Σε πολλές διατάξεις του Συντάγματος, οι σκοποί, οι οποίοι είτε αναγράφονται ρητά, είτε προκύπτουν διά της ερμηνείας, νομοθετικά και νομολογιακά, αποδεικνύονται κρίσιμοι ως κανόνες που διαφυλάσσουν «θεσμικά» τις κρατικές λειτουργίες και τον σεβασμό των δικαιωμάτων μας που εξαρτώνται από αυτές. Υπ' αυτή την έννοια, οι συνταγματικοί σκοποί συνδέονται και με τη θεωρία των «θεσμικών εγγυήσεων» σε μια σειρά από πεδία, όπως ο πλουραλισμός στη ραδιοτηλεόραση, η αρχή της συνέχειας και της διαφάνειας στον δημόσιο τομέα, η ανεξαρτησία και η αμεροληψία της δικαιοσύνης, η ασφάλεια δικαίου, η εγγύηση του γάμου και της οικογένειας, το άσυλο της κατοικίας κ.ο.κ. Στη μελέτη μας, θα επιμείνουμε, για λόγους οικονομίας και ουσίας ταυτόχρονα ως προς το επιχειρήμά μας, στις θεσμικές όψεις των συνταγματικών σκοπών που έχουν σημαντικό νομολογιακό αποτύπωμα και συνδέονται άμεσα με την προβληματική του γενικού συμφέροντος και τη σχέση του με την απόλαυση των δικαιωμάτων μας.

5.1. Η ραδιοτηλεόραση ανάμεσα σε δέσμευση και ελευθερία

Η συνταγματική θεωρία έχει αναδείξει την ιδιαιτερότητα του άρθρου 15 παρ. 2 Σ. και την πυκνή κανονιστική παρουσία του σκοπού που επιτάσσει. Από τη γραμματική ερμηνεία της διάταξης, συνάγεται ότι η παρέμβαση του Κράτους, δια του «άμεσου ελέγχου του», ο οποίος «λαμβάνει και τη μορφή του καθεστώτος της προηγούμενης άδειας», αποσκοπεί στην «αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, καθώς και προϊόντων του λόγου και της τέχνης, την εξασφάλιση της ποιοτικής στάθμης των προγραμμάτων που επιβάλλει η κοινωνική αποστολή της ραδιοφωνίας και της τηλεόρασης και η πολιτιστική ανάπτυξη της Χώρας, καθώς και τον σεβασμό της αξίας του ανθρώπου και την προστασία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας». Έτσι τίθεται, σε συνδυασμό και με το άρθρο 14 παρ. 1 Σ. για την ελευθερία του τύπου, όπως υπογραμμίζουν οι Σπ. Βλαχόπουλος και Κ. Χρυσόγονος, ένα πλέγμα «θεσμικών εγγυήσεων» στο

οποίο επικρατεί, περισσότερο από τις συνήθεις διατυπώσεις του Συντάγματος, λόγω της υψηλής σημασίας και επιρροής της ραδιοτηλεόρασης στην πληροφόρηση και τη δημόσια σφαίρα, όπως και της σύνδεσής της με τη δημοκρατική αρχή, η παρουσία των σκοπών⁶⁷². Αυτή η διάσταση προσδίδει μια ισχυρή «λειτουργική δέσμευση» στον κανόνα της ίδρυσης και λειτουργίας των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, καθώς αυτός δεν υπηρετεί τόσο το συμφέρον της δημόσιας υπηρεσίας ή των ιδιωτικών φορέων, αλλά ευρύτερα τη δημόσια σφαίρα και την πλουραλιστική και αξιόπιστη πληροφόρηση του κοινού⁶⁷³.

5.1.1. Ο εξωτερικός πλουραλισμός

Έτσι, γίνεται καθολικά λόγος για μια «θεσμική εγγύηση», πολύ περισσότερο από ότι περί ενός, κανονιστικά ισχυρού τουλάχιστον, «δικαιώματος» στην ίδρυση και λειτουργία των σταθμών. Σύμφωνα με τον Π. Μαντζούφα, αλλά και τη νομολογία του ΣτΕ (βλ. ΣτΕ Ολ. 3840-41/1997, ΣτΕ 250/2009, 4248/2010), κανείς δεν μπορεί να διεκδικήσει στο όνομα της ελευθερίας ή του δικαιώματος να καταλάβει αυθαίρετα μια συχνότητα και να λειτουργήσει ραδιοφωνικό ή τηλεοπτικό σταθμό⁶⁷⁴. Ο λειτουργικός προσανατολισμός μιας *suī generis* «ραδιοτηλεοπτικής ελευθερίας», όπως την χαρακτηρίζει ο Κ. Στρατηλάτης, συνοψίζει, ως όρος, τη στενή υπαγωγή μιας συμπεριφοράς των κοινωνιών (δημοσίων και ιδιωτικών) σε μια προηγούμενη σκοπιμότητα –με συγκεκριμένο και δεσμευτικό αποτέλεσμα– που θέτει, κατ’

⁶⁷² Σπ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 356-357.

⁶⁷³ Κ. Στρατηλάτης, Άρθρο 15, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), *Σύνταγμα*. Ερμηνεία κατ’ άρθρο, ό.π., σελ. 10-11.

⁶⁷⁴ Σύμφωνα με τον Π. Μαντζούφα, «οι συχνότητες αποτελούν, υπό αυτήν την έννοια, εθνική και ευρωπαϊκή περιουσία την οποία, επί τη βάση ευρωπαϊκών ρυθμίσεων, κάθε κράτος μπορεί να εκμεταλλευτεί το ίδιο ή/και να διαθέσει στους ενδιαφερόμενους ιδιώτες σύμφωνα με εθνικούς κανόνες κατανομής. Κανένας δεν μπορεί, επομένως, να καταλάβει αυθαίρετα μια συχνότητα επικαλούμενος το δικαίωμά του στην ελεύθερη έκφραση. Π. Μαντζούφας, Ο πλουραλισμός στην ενημέρωση και το δημόσιο αγαθό των τηλεοπτικών συχνοτήτων στη διαδικασία αδειοδότησης των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, *ΕφημΔΔ* 2/2018, σελ. 203.

εντολή του Συντάγματος και έχοντας διακριτική ευχέρεια ως προς τα μέσα επίτευξης της ο νομοθέτης. Ο Χ. Ανθόπουλος έχει υπογραμμίσει –κάνοντας κριτική στην απόφαση 5040/1987 του ΣτΕ Ολ. και ειδικότερα στη θέση ότι είναι συνταγματικά θεμιτή η ύπαρξη κρατικού μονοπωλίου στο ραδιοτηλεοπτικό πεδίο και αναδεικνύοντας τη φιλελεύθερη θέση της μειοψηφίας περί της συνταγματικής αναγκαιότητας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον ραδιοτηλεοπτικό τομέα– ότι το συνταγματικό αγαθό του πλουραλισμού και εν γένει οι πολλαπλοί δημόσιοι σκοποί του άρθρου 15 παρ. 2 Σ., σε συνδυασμό με την αρχή της ελευθερίας της έκφρασης και της πληροφόρησης του άρθρου 14 παρ. 1 Σ., επιβάλλουν και την αντίστοιχη (προερμηνευτική) ανάγνωση του επίμαχου άρθρου. Κοντολογίς, η μειοψηφία στην ως άνω απόφαση υποδηλώνει ανοικτά ότι το 15 παρ. 2 Σ. πρέπει να ερμηνευθεί υπό το φως των παραπάνω *φιλελεύθερων αρχών* και ως εκ τούτου να απορριφθεί ως αντισυνταγματικό το κρατικό μονοπώλιο⁶⁷⁵. Βέβαια, το ζήτημα του κρατικού μονοπωλίου έχει πια μόνον ιστορικό ενδιαφέρον, μετά τη νομοθετική κατοχύρωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ενώ στην απόφαση για την ΕΡΤ (ΣτΕ Ολ. 1901/2014) το Δικαστήριο έκρινε ότι *δεν είναι καν συνταγματικά υποχρεωτική* η λειτουργία της δημόσιας τηλεόρασης, καθώς «ο νομοθέτης έχει την ευχέρεια, συνεκτιμώντας την οικονομική δυνατότητα του Κράτους σε κάθε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, να επιλέξει αν, με κριτήριο την αποτελεσματικότερη εφαρμογή των συνταγματικών επιταγών για τη ραδιοτηλεόραση, είναι αναγκαίο και δυνατό να ιδρυθεί δημόσιος φορέας ραδιοτηλεόρασης». Αξιοσημείωτη είναι όμως, εν προκειμένω, η αναγωγή και πάλι σε μια *κυρίαρχη δημοσιονομική σκοπιμότητα* (βλ. παραπάνω), ενόψει των δεσμεύσεων της «μνημονιακής» περιόδου, ως *συνθήκη εξαίρεσης* που επιτρέπει στον νομοθέτη να μην προβλέψει δημόσιο φορέα ραδιοτηλεόρασης.

Εν τέλει, ενώ το κρατικό μονοπώλιο είχε κριθεί σύμφωνα με το κοινοτικό δίκαιο το 1991 (ΔΕΕ)⁶⁷⁶, το ΕΔΔΑ στη συνέχεια έκρινε ότι παραβιάζει το άρθρο

⁶⁷⁵ Χ. Ανθόπουλος, Κρατικό ραδιοτηλεοπτικό μονοπώλιο, μέθοδοι ερμηνείας και θεωρίες του Συντάγματος, σε: Τόμος τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 113-131.

⁶⁷⁶ Βλ. για το κρατικό μονοπώλιο ραδιοτηλεόρασης ΔΕΚ C-260/89, ΕΡΤ, Συλλ. 1991, I – 2951.

10 της Σύμβασης για την ελευθερία της έκφρασης⁶⁷⁷. Υπ' αυτή την έννοια, οι τεχνολογικές εξελίξεις στον χώρο της ραδιοτηλεόρασης, με άλλα λόγια και εδώ *το βάρος του πραγματικού*, εμπέδωσαν και τη νομολογιακή μετακίνηση προς την αρχή της ελευθερίας της έκφρασης και πληροφόρησης και την κατοχύρωση ενός πεδίου πλουραλισμού, που δεν μπορεί να εξαντληθεί στην πρόβλεψη αποκλειστικά μιας δημόσιας ραδιοτηλεόρασης. Και αυτό γιατί συνταγματικά ανακύπτει η ανάγκη διασφάλισης τόσο του *εξωτερικού*, όσο και του *εσωτερικού* πλουραλισμού, ως ενότητας συνταγματικών σκοπών, που αφορούν αφενός την ευρύτητα του φάσματος των πηγών, αφετέρου την πολυφωνία και την ποιότητα των παρεχόμενων εκπομπών⁶⁷⁸.

Περαιτέρω, η *λειτουργική ιδιαιτερότητα* του άρθρου 15 παρ. 2 έγκειται στη ρητή συνταγματική και δεσμευτική παρέμβαση του Κράτους, μέσα από τον «άμεσο έλεγχο» και την προηγούμενη διοικητική άδεια, όπως και την κυρωτική αρμοδιότητα του ΕΣΡ. Αυτή συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για την εγγύηση της ραδιοτηλεόρασης ως θεσμού και περαιτέρω την απόλαυση του δικαιώματος της πληροφόρησης από το κοινό, με την έννοια της αρνητικής ελευθερίας, δηλαδή της προστασίας του από αθέμιτες πρακτικές που έρχονται ενάντια στους συνταγματικούς σκοπούς. Η σπάνη των συχνότητων και η πολιτική και κοινωνική σημασία της ραδιοτηλεόρασης καθιστά υποχρεωτική την παρέμβαση του Κράτους τόσο στη διαδικασία, δηλαδή στην αδειοδότηση, όσο και στον έλεγχο της εσωτερικής πολυφωνίας των προγραμμάτων. Με άλλα λόγια, η ραδιοτηλεόραση προσλαμβάνεται καταρχάς με όρους *δημόσιου και συλλογικού αγαθού*, το οποίο πρέπει να υπηρετεί τόσο ο δημόσιος όσο και ο ιδιωτικός φορέας, με αποτέλεσμα να μην υφίσταται μιας καταρχάς απεριόριστη ή εξωτερική, αλλά μια *εσωτερικά περιορισμένη* ελευθερία.

⁶⁷⁷ Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι, λόγω του περιοριστικού χαρακτήρα του, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ένα καθεστώς αδειοδότησης που παραχωρεί στον δημόσιο ραδιοτηλεοπτικό φορέα το μονοπώλιο στις διαθέσιμες συχνότητες, εκτός εάν μπορεί να αποδειχθεί ότι υπάρχει επείγουσα ανάγκη γι' αυτό (βλ. Informationsverein Lentia και άλλοι, ό.π., § 39).

⁶⁷⁸ Π. Μαντζούφας, ό.π., σελ. 349 επ.

Στη νομολογία, η κρατική παρέμβαση στη ραδιοτηλεόραση έχει πλέον εξαντλητικά εξειδικευθεί: Στην απόφαση ΣτΕ 1901/2014 σημειώνεται ότι «το κράτος (η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία, καθώς και το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης, ως ανεξάρτητη διοικητική αρχή) υποχρεούται, απέχοντας από επεμβάσεις στο περιεχόμενο των εκπομπών, να λαμβάνει όλα τα αναγκαία θετικά μέτρα (νομοθετικά, οργανωτικά, διοικητικά και ουσιαστικά), περιλαμβανομένης της επιβολής και εκτέλεσης των προβλεπομένων κυρώσεων, ώστε να διασφαλίζεται η καθολική παροχή της ραδιοτηλεοπτικής υπηρεσίας στην εθνική επικράτεια με πλήρη σεβασμό των προαναφερομένων συνταγματικών αξιών, με διαφάνεια ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς, την οικονομική κατάσταση και τη χρηματοδότηση των μέσων ενημέρωσης, καθώς και με την αποτροπή της συγκέντρωσης του ελέγχου των μέσων αυτών». Στη νομολογία του ΕΔΔΑ, ο πλουραλισμός ερείδεται στο πραγματολογικό δεδομένο της ύπαρξης περισσότερων ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, στην αποτελεσματική πρόσβαση στην αγορά και στην ποικιλομορφία του προγράμματος συνολικά. Πιο συγκεκριμένα, το ΕΔΔΑ παρατήρησε ότι «για τη διασφάλιση πραγματικής πολυφωνίας στον οπτικοακουστικό τομέα σε μια δημοκρατική κοινωνία, δεν αρκεί η πρόβλεψη ύπαρξης πολλών καναλιών ή της θεωρητικής δυνατότητας πιθανών επιχειρήσεων να εισέλθουν στην οπτικοακουστική αγορά. Επιπλέον, είναι απαραίτητο να επιτραπεί η αποτελεσματική πρόσβαση στην αγορά, προκειμένου να διασφαλιστεί η ποικιλομορφία του περιεχομένου του προγράμματος συνολικά, αντικατοπτρίζοντας όσον το δυνατόν περισσότερο την ποικιλία των απόψεων που συναντώνται στην κοινωνία προς την οποία απευθύνονται τα προγράμματα (σκ. 130)»⁶⁷⁹.

Δεδομένης της επικοινωνιακής δύναμης των ραδιοτηλεοπτικών μέσων και του αντικτύπου τους, ακόμη και ως πηγών διασκέδασης, το Δικαστήριο ερμηνεύει τον πλουραλισμό και ως την αποφυγή της συγκέντρωσης κυριαρχίας, είτε σε δημόσιο, είτε σε ιδιωτικό φορέα, ούτως ώστε να διαφυλαχθεί η ελευθερία της έκφρασης, σύμφωνα με το άρθρο 10 της Σύμβασης. Στην απόφαση για τις τηλεοπτικές άδειες, την 95/2017, το ΣτΕ ανάγει ερμηνευτικά στην πιο «βαριά» εκδοχή

⁶⁷⁹ Υπόθεση Centro Europa 7 s.r.l. και Di Stefano κατά Ιταλίας (Προσφυγή αριθ. 38433/09), 07.06.2012.

ελέγχου του Κράτους την αδειοδότηση και την εγγράφει σε μια δικαιοκρατική οπτική, σύμφωνα με την οποία το ραδιοτηλεοπτικό τοπίο δεν πρέπει να γίνει αντικείμενο πολιτικής χειραγώγησης και επηρεασμού⁶⁸⁰. Προς εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού αναγνωρίζει την κομβική και κεντρική αρμοδιότητα του ΕΣΡ ως προς τη διενέργεια της σχετικής διαγωνιστικής διαδικασίας. Κατοχυρώνει, με άλλα λόγια, μια μορφή ελέγχου που υπερβαίνει την απλή εποπτεία του Κράτους και συνιστά συστατικό στοιχείο της θεσμικής εγγύησης. Ειδικότερα, το Δικαστήριο έκρινε ότι «σκοπός της συνταγματικής κατοχυρώσεως του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης ως ανεξάρτητης αρχής ήταν, εν όψει της ιδιαίτερης δύναμης επιρροής που διαθέτουν οι ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί στη διαμόρφωση της γνώμης των πολιτών ως προς τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα και της αναγκαιότητας για την πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας ποιοτικής στάθμης των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων, η διασφάλιση αφ' ενός μεν του κρατικού ελέγχου στη λειτουργία των ραδιοτηλεοπτικών μέσων και αφ' ετέρου της πολυφωνίας και της αντικειμενικής και με ίσους όρους μεταδόσεως πληροφοριών, ειδήσεων, προϊόντων λόγου και τέχνης, ώστε να αποτρέπονται κυβερνητικές και κομματικές επιρροές και να επιτυγχάνεται η οργάνωση των ραδιοτηλεοπτικών μέσων με βάση τις αρχές της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας και της πολυφωνίας».

Ενόψει των ανωτέρω, ο συνταγματικός σκοπός του εξωτερικού πλουραλισμού δεν υπηρετείται με μόνο το κριτήριο της οικονομικής βιωσιμότητας, τουλάχιστον αυτοτελώς, ούτε μπορεί να υπαχθεί στην κρίση της εκτελεστικής εξουσίας ή σε μια ανέλεγκτη ελευθερία του νομοθέτη, παρότι ο τελευταίος διατηρεί τη διακριτική του ευχέρεια⁶⁸¹. Εν τέλει, το Σύνταγμα το ίδιο, θεωρεί το ΣτΕ ότι επιβάλλει τη διαμεσολάβηση, με τη μορφή της δικαιοκρατικής εγγύησης, του ΕΣΡ, ώστε το ραδιοτηλεοπτικό πεδίο να μην αναχθεί σε προνομιακό πεδίο άσκησης της κυβερνητικής ή κομματικής πολιτικής. Υπ' αυτή την έννοια, μπορεί η απόφαση του ΣτΕ να τοποθετείται μεταξύ δικαίου και πολιτικής, δεδομένης της υψηλής

⁶⁸⁰ Γ. Γεραπετρίτης, Η ανατομία μιας απόφασης μεταξύ δόγματος και πραγματισμού – Σχόλιο στην απόφαση 95/2017 της Ολομέλειας του ΣτΕ για την αρμοδιότητα του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, ΔτΑ 71/2017, σελ. 128.

⁶⁸¹ Π. Μαντζούφας, ό.π., σελ. 352 επ.

έντασης της υπόθεσης, όμως εν τούτοις ακολουθεί τη δικαιοκρατική και φιλελεύθερη, κοινώς *την εγγυητική παράδοση*, έναντι μιας πιο «πολιτικής» και «δημοκρατικής» θεώρησης του άρθρου 15 παρ. 2 Σ. που αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία στην πολιτική εξουσία του νομοθέτη και εμμέσως διακρίνει, μέσα από τη διατύπωση του άρθρου 15 παρ. 2 Σ., τον άμεσο κρατικό έλεγχο από εκείνον που ασκεί το ΕΣΡ, ως ανεξάρτητη αρχή⁶⁸². Παράλληλα, στη νομολογία αναδεικνύεται και εδραιώνεται ο ρόλος της ανεξάρτητης αρχής, όχι ως απλού ελεγκτή, αλλά ως *θεσμικού αντιβάρου* στην κυβερνητική πλειοψηφία⁶⁸³.

5.1.2. Ο εσωτερικός πλουραλισμός

Πέραν, όμως, του εξωτερικού πλουραλισμού, οι συνταγματικοί σκοποί του άρθρου 15 παρ. 2 Σ. εκτείνονται και στον εσωτερικό πλουραλισμό, με σημείο αιχμής την *πολιτική πολυφωνία*. Αυτή δεν εξαντλείται σύμφωνα με τη νομολογία του ΣτΕ και σε αντίθεση, εν προκειμένω, με τις κυρωτικές αποφάσεις του ΕΣΡ, όπως επισημαίνει ο Γ. Αναγνωσταράς, στην αμιγώς ποσοτική αποτίμηση της προβολής, αλλά σε *ποιοτικά κριτήρια*, τα οποία προϋποθέτουν και τη διάρκεια στον χρόνο⁶⁸⁴. Ειδικότερα, κατά το ΣτΕ, για να συναχθεί παράβαση της αρχής της πολιτικής πολυφωνίας, δεν αρκεί να διαπιστωθεί από το ΕΣΡ, βάσει των μετρήσεων που αυτό διεξάγει, ότι η ποσοστιαία χρονική έκθεση των πολιτικών κομμάτων στα δελτία ειδήσεων υπολείπεται του ποσοστού που αυτά έλαβαν στις τελευταίες εκλογές. Το ΕΣΡ «οφείλει να αιτιολογεί την κρίση του [περί παραβίασης της

⁶⁸² Σπ. Βλαχόπουλος, *Μεταξύ δικαίου και πολιτικής – Η απόφαση ΟΛΣΕ 95/2017 για τις τηλεοπτικές άδειες*, ΔτΑ 71/2017 σελ. 103 επ. Βλ. από την άλλη Α. Καϊδατζής, *Άμεσος έλεγχος του κράτους και ραδιοτηλεοπτική ρύθμιση: Μια πρόταση ερμηνείας του άρθρου 15 παρ. 2 του Συντάγματος*, σε: Συλλογικό Έργο, Τιμητικός Τόμος Νικολάου Θ. Νίκα, 2018, σελ. 1165 επ., Γ. Δρόσος, *Ο ιστός της Πηνελόπης*, ΘΠΔΔ 3/2018, σελ. 203 επ.

⁶⁸³ Βλ. Κ. Παπανικολάου, *Η ενίσχυση των ανεξάρτητων αρχών μέσα από τη δοκιμασία των τηλεοπτικών αδειών*. Σκέψεις σχετικά με την απόφαση ΣτΕ Ολ. 95/2017, ΕφημΔΔ 6/2016, σελ. 643 επ.

⁶⁸⁴ Γ. Αναγνωσταράς, *Οι προκλήσεις της νέας αδειοδότησης παρόχων περιεχομένου επίγειας ψηφιακής τηλεοπτικής ευρυεκπομπής*. Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ. 95/2017, ΕφημΔΔ 6/2016, σελ. 657 επ.

πολυφωνίας] με την τεκμηριωμένη διαπίστωση ότι, κατά τη διάρκεια της ληφθείσης υπόψη [...] χρονικής περιόδου, παρά το γεγονός ότι ένα πολιτικό κόμμα διετύπωσε απόψεις ή προέβη σε δραστηριότητες, που συνιστούν γεγονότα της πολιτικής επικαιρότητας άξια μεταδόσεως, οι απόψεις και οι δραστηριότητες αυτές δεν προβλήθηκαν στον ανάλογο βαθμό από τα δελτία ειδήσεων ή στις λοιπές εκπομπές πολιτικού περιεχομένου του εγκαλούμενου σταθμού»⁶⁸⁵. Περαιτέρω, για την προβολή των κομμάτων δεν πρέπει κανείς να σταθεί στο *αριθμητικό* κριτήριο της κοινοβουλευτικής δύναμης. Ειδικότερα, όπως έχει υπογραμμίσει το ΣτΕ στην απόφαση 3427/2010 «η διαφοροποίηση του χρονικού σημείου έναρξης της μετάδοσης των δωρεάν προεκλογικών μηνυμάτων των πολιτικών κομμάτων αντίκειται στη συνταγματική αρχή της ισότητας, η οποία όχι μόνον επιβάλλει τουλάχιστον κοινή έναρξη του χρόνου αυτού για όλα τα κόμματα, δεδομένου ότι τα νεοπαγή έχουν (...) μεγαλύτερη ανάγκη προβολής του προγράμματος και των θέσεων τους, αλλά και χορήγηση ελάχιστου αλλά πάντως επαρκούς χρόνου για τη μετάδοση των θέσεων και του προγράμματος των κομμάτων»⁶⁸⁶. Εξάλλου, κατά το ΣτΕ, «πολυμερής, αντικειμενική και ισότιμη παρουσίαση δεν είναι αυτή που γίνεται με βάση την μαθηματική κατανομή του χρόνου μεταξύ των κομμάτων, ανάλογα με την κοινοβουλευτική δύναμή τους ή με βάση απαρέγκλιτα και αδιαφοροποίητα κριτήρια ελάχιστης παρουσίας των θέσεων καθενός από αυτά ή ελάχιστης κάλυψης, εντός του πλαισίου του συνολικού χρόνου των δελτίων ειδήσεων των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, των ειδήσεων εκείνων που αφορούν το κάθε ένα από τα κόμματα αυτά. Και τούτο, εν όψει της κατοχυρωμένης από τα άρθρα 14 και 15 του Συντάγματος δημοσιογραφικής ελευθερίας, στον πυρήνα της οποίας περιλαμβάνεται κατ' αρχήν η ευχέρεια του δημοσιογράφου (ο οποίος έχει τη σχετική ευθύνη σε ένα ραδιοφωνικό ή τηλεο-

⁶⁸⁵ ΣτΕ 1962/2019, σκ. 4. Βλ. τις παρατηρήσεις του *Κ. Στρατηλάτη*, Άρθρο 15, ό.π., σελ. 51-52.

⁶⁸⁶ *Θ. Ξηρός*, Κριθέντα και ανοικτά ζητήματα στην κρατική χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων. Υπό το φως των πρόσφατων νομολογιακών εξελίξεων, σε: *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτικοί Θεσμοί*, Μνήμη Γ. Παπαδημητρίου, τόμ. II, 2013, σελ. 734 επ. Βλ. επίσης *Γ. Γεραπετρίτη*, Χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, ΕφημΔΔ 2/2013, σελ. 270 επ.

πτικό σταθμό) ν' αξιολογεί και να επιλέγει από το σύνολο της καθημερινής δραστηριότητας των πολιτικών κομμάτων, εκείνο το γεγονός της πολιτικής επικαιρότητας που είναι άξιο μετάδοσης και παρουσίασης»⁶⁸⁷.

Η παραπάνω απόκλιση του ΣτΕ από τις σχετικές θέσεις του ΕΣΡ σηματοδοτεί την εξής στάθμιση: την υπαγωγή της πολιτικής και ενημερωτικής δημοσιογραφίας στο προστατευτικό καθεστώς της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης του κοινού, ακόμη και αν αυτή μοιάζει να καθίσταται πιο ευάλωτη σε διαμεσολαβημένες και όχι ουδέτερες ή αντικειμενικές απόψεις και παρουσιάσεις των γεγονότων. Το κριτήριο της χρονικής διάρκειας και της συστηματικής αποσιώπησης γεγονότων ή θέσεων πολιτικών φορέων εν τέλει δυσχεραίνει τον κυρωτικό έλεγχο του ΕΣΡ, ενώ υποτιμά μοιραία τη δύναμη του μεμονωμένου πολιτικού γεγονότος και συναφώς του επηρεασμού της κοινής γνώμης⁶⁸⁸. Εξάλλου, υποδηλώνει ανοικτά ότι το Δικαστήριο προκρίνει στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού εντός της ραδιοτηλεοπτικής σφαίρας *την αναλογική αντί για την τυπική, αριθμητική ισότητα*. Όπως σημειώνει στο σχόλιό του στην απόφαση 3427/2010 ο Σ. Κοφίνης, «η συνταγματική αρχή της ισότητας, η οποία διέπει και το κανονιστικό πεδίο του αρ. 15 παρ. 2 Σ., επιβάλλει μία κοινή αφετηρία για τα κόμματα κατά τη ρύθμιση της ραδιοτηλεοπτικής προεκλογικής προβολής τους. Η κοινή αυτή αφετηρία συνίσταται όχι μόνο στην παροχή ενός ελάχιστου, πλην επαρκούς χρόνου προβολής, αλλά και στο κοινό σημείο έναρξης της προβολής αυτής. Αφού διασφαλιστεί αυτή η κοινή αφετηρία, επιτρέπονται οι περαιτέρω διαφοροποιήσεις βάσει πλέον της *“ειδικότερης αρχής της αναλογικής ισότητας”*. Η αναφορά στην αναλογική ισότητα ως ειδικότερης αρχής οπωσδήποτε ξενίζει. Το ΣτΕ, όμως, δείχνει να αναγνωρίζει εδώ δύο διαφορετικές μορφές ισότητας: μια τυπική-αριθμητική ισότητα που ενυπάρχει στο κανονιστικό πεδίο κάθε (ή τουλάχιστον του συγκεκριμένου) συνταγματικού δικαιώματος και διασφαλίζει ένα ελάχιστο κοινό επίπεδο προστασίας ή παροχών για τον φορέα του και μία

⁶⁸⁷ Και πάλι ΣτΕ 1962/2019, σκ. 4, *Κ. Στρατηλάτης*, Η ανεκπλήρωτη συνταγματική επιταγή για αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, constitutionalism.gr 11.12.2020.

⁶⁸⁸ *Ibidem*.

αναλογική ισότητα βάσει του αρ. 4 παρ. 1 Σ. που επιτρέπει τη διαφοροποίηση ως προς την απόλαυση των επιπλέον παροχών ή μέτρων προστασίας βάσει αντικειμενικών και πρόσφορων κριτηρίων»⁶⁸⁹.

Η ραδιοτηλεοπτική ελευθερία, ως θεσμική εγγύηση, δεν έχει το εύρος του υποκειμενικού δικαιώματος ή πολύ περισσότερο μιας απροϋπόθετης δημόσιας ελευθερίας, αλλά υπακούει λειτουργικά στις σύγχρονες αξίες μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας (με πολυφωνία, ελευθερία της έκφρασης, ισότητα στον πολιτικό ανταγωνισμό), ενώ προϋποθέτει την κρατική παρέμβαση, στο επίπεδο των εποπτικών και κυρωτικών αρμοδιοτήτων της ανεξάρτητης αρχής και όχι μόνον σε αυτό μιας κυβερνητικής/κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Κοντολογίς, αρθρώνεται κανονιστικά στη *βάση και πάλι αντικειμενικών αρχών*, εντός των οποίων αναπτύσσεται –και περιορίζεται– η δημόσια και ιδιωτική ραδιοτηλεόραση, δίχως όμως αυτές να αναιρούν την ουσιαστική ελευθερία των φορέων της, στο επίπεδο της έκφρασης, της πολυφωνίας και ακόμη και της προβολής μεροληπτικών θέσεων ή πολιτικών, ιδεολογικών και βέβαια αισθητικών αναπαραστάσεων.

5.1.3. Ο πυρήνας προστασίας του ατόμου

Αντίθετα με το πεδίο της πολιτικής πολυφωνίας, στο οποίο μοιάζει το Δικαστήριο να αναγνωρίζει ένα προβάδισμα στην ελευθερία της έκφρασης, υπό την εκδοχή της «αγοράς των ιδεών», ακόμη, ενδεχομένως, και σε βάρος της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας, όταν τίθενται πιο «πυρηνικά» ζητήματα ατομικών δικαιωμάτων, όπως η προστασία της αξιοπρέπειας του προσώπου, της ιδιωτικής ζωής και της νεότητας, παρατηρείται η *σύγκλιση του ΕΣΡ και της νομολογίας του ΣτΕ*. Με άλλα λόγια, στο επίπεδο αυτό υπερέχει σαφώς η διαφύλαξη του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού (βλ. π.χ. την απόφαση του ΣτΕ για το φιλί μεταξύ ομοφυλοφίλων σε τηλεοπτική σειρά)⁶⁹⁰ και της προσωπικής αυτονομίας, με έμφαση

⁶⁸⁹ Σ. Κοφίνης, Ραδιοτηλεοπτική προβολή νεοπαγών κομμάτων κατά την προεκλογική περίοδο, constitutionalism.gr 02.12.2010.

⁶⁹⁰ ΣτΕ Δ' Τμήμα 3490/2006, σύμφωνα με την οποία «Τούτο δε, διότι αυτή καθ' εαυτή η παρουσίαση σκηνής, με την οποία εκφράζεται απλώς και η ομοφυλόφιλη ερωτική επιθυμία, με ένα φιλί και

στην ερωτική ζωή και τις σχέσεις οικειότητας του προσώπου⁶⁹¹, καθώς και στην προστασία της ανηλικότητας, η οποία αποτελεί *αυτοτελή συνταγματικό σκοπό*⁶⁹². Πιο περιοριστικά, λειτουργεί η νομολογία σε αμφιλεγόμενες περιπτώσεις εκφοράς χυδαίων προτάσεων σε σατιρικές εκπομπές, με αποτέλεσμα να διαπιστώνεται *απόκλιση* σε σχέση με τα πιο φιλελεύθερα κριτήρια του ΕΔΔΑ και την ανοχή στην κριτική, πολύ δε περισσότερο στη σάτιρα, για πολιτικά πρόσωπα ή εν γένει πρόσωπα της επικαιρότητας⁶⁹³. Υπό μια έννοια, συνεπώς, διατηρείται στη ρύθμιση του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου μια ανθρωποκεντρική ή ατομοκεντρική προσέγγιση, δεδομένης της ευάλωτης θέσης στην οποία μπορεί να βρεθεί το πρόσωπο, ιδίως σε ό,τι αφορά την προστασία της ιδιωτικότητας.

χωρίς να υπάρχουν σκηνές πορνογραφικού περιεχομένου ή βωμολοχίες, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ότι προσδίδει στην επίμαχη τηλεοπτική ταινία την, απαγορευμένη από το Σύνταγμα, χαμηλή και υποβαθμισμένη ποιοτική στάθμη, που την καθιστά επίμεμπτη. Με την παράσταση στην επίμαχη ενδιάμεση σκηνή της εκφράσεως ομοφυλόφιλης ερωτικής επιθυμίας, γίνεται παρουσίαση μίας υπαρκτής κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία σχετίζεται με μία κοινωνική ομάδα, μεταξύ των πολλών, οι οποίες συνθέτουν μία ανοικτή και σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία, οι ερωτικές επιλογές της οποίας, όχι μόνο δεν αποδοκιμάζονται από την συνταγματική τάξη της χώρας, αλλά τουναντίον επιβάλλεται από τις διατάξεις των άρθρων 2 (σεβασμός και προστασία της αξίας του ανθρώπου) και 5 παρ. 1 (προστασία της προσωπικής ελευθερίας), ως εκδήλωση ελεύθερης επιλογής των αποτελούντων αυτή, να γίνονται απολύτως σεβαστές και μπορούν να εκφράζονται στα έργα τέχνης, όπως εξ άλλου οι ερωτικές επιλογές και ευαισθησίες και των υπολοίπων ομάδων του πληθυσμού της χώρας. Περαιτέρω, με δεδομένο ότι η επίμαχη εκπομπή μεταδόθηκε στις 22.45', σε ώρα δηλαδή που, σύμφωνα με το άρθρο 3Α και 3Δ της υπ' αριθμ. 6138/Ε/17.3.2000 (ΦΕΚ 345Β) απόφασης του Υπουργού Τύπου και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης ("Κατάταξη και σήμανση των τηλεοπτικών προγραμμάτων"), μεταδίδονται εκπομπές, οι οποίες δεν είναι κατάλληλες για ανηλικούς κάτω των 15 ετών, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η σκηνή, παρουσιάζοντας ένα φιλί, δεν είχε πορνογραφικό περιεχόμενο, δεν μπορεί να γίνει λόγος περί παραβιάσεως, μέσω της μεταδόσεως της επίμαχης σκηνής, τω ορίων που επιβάλλει η συνταγματική επιταγή της προστασίας της νεότητας».

⁶⁹¹ Βλ. και ΣτΕ 1337/2013, για τη μετάδοση τέτοιων πληροφοριών.

⁶⁹² Βλ. ΣτΕ Δ' Τμήμα 4413/2014.

⁶⁹³ Κ. Στρατηλάτης, άρθρο 15, ό.π., σελ. 60 – με εξαίρεση για τον συγγραφέα την απόφαση ΣτΕ Δ' Τμήμα 1734/2017.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για τη ρύθμιση του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου η δυνατότητα να επιβάλλονται κυρώσεις από το ΕΣΡ σε φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες μέσω διαδικτύου και οι οποίοι δεν είναι παραδοσιακοί τηλεοπτικοί σταθμοί. Στη 1349/2023 το Δ' Τμήμα του ΣτΕ σημειώνει ότι «οι τελευταίοι δεν καταλαμβάνονται από τις διατάξεις της ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας, με αποτέλεσμα η εθνική ανεξάρτητη ρυθμιστική αρχή να μην δύναται, κατά διασταλτική ερμηνεία ή κατ' ανάλογη εφαρμογή των διατάξεων αυτών του εθνικού δικαίου, να τους επιβάλει τις σχετικές κυρώσεις (...) Κατά τη μειοψηφήσασα γνώμη, ως προς την ερμηνεία του εθνικού δικαίου, νομίμως επιβάλλονται από την εθνική ρυθμιστική αρχή κυρώσεις για παροχή τηλεοπτικών υπηρεσιών μέσω διαδικτύου από φορέα ο οποίος εκπέμπει αποκλειστικά μέσω του διαδικτύου, εφόσον διαπιστωθεί ότι παραβιάζονται οι υποχρεώσεις που απορρέουν από το άρθρο 15 § 2 του Συντάγματος. Το ΔΕΕ έχει κρίνει ότι σε περίπτωση που κράτος μέλος επιλέξει να θεσπίσει, στους τομείς που υπάγονται στο ρυθμιστικό πεδίο της Οδηγίας, αυστηρότερους ή λεπτομερέστερους κανόνες για τους παρόχους οπτικοακουστικών υπηρεσιών σε σχέση με τους κανόνες που θεσπίζονται από την ίδια την Οδηγία, έχει υποχρέωση να τηρεί, μεταξύ άλλων, την αρχή της ίσης μεταχείρισης και της ασφάλειας του δικαίου». Ενόψει των ανωτέρω, το Δικαστήριο αποφάσισε την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ με αντικείμενο «το ζήτημα ένταξης στους σκοπούς της Οδηγίας και, συνεπώς, στο ρυθμιστικό πεδίο αυτής, της εξασφάλισης του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας και της αποτροπής της προβολής ποιοτικά υποβαθμισμένου περιεχομένου από τους παρόχους τηλεοπτικών υπηρεσιών και, συγκεκριμένα, περιεχομένου προβαλλόμενο από μη παραδοσιακό τηλεοπτικό σταθμό μέσω διαδικτύου»⁶⁹⁴. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι ανα-

⁶⁹⁴ Βλ. το κριτικό σχόλιο των Π. Μαντζούφα/Δ. Χαϊκάλη, Η αρμοδιότητα του ΕΣΡ για την επιβολή κυρώσεων σε φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες αποκλειστικά μέσω διαδικτύου – Σχόλιο στην υπ' αριθμ. 1349/2023 απόφαση ΣτΕ, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 10/2024, σελ. 292 επ. Ειδικότερα, σύμφωνα με τους συγγραφείς, «Ανεξάρτητα με το εάν συμφωνεί κανείς με τη γνώμη της πλειοψηφίας, είναι βέβαιο ότι το κριτήριο του φορέα μετάδοσης δεν μπορεί να αποτελέσει έγκυρο και ασφαλές κριτήριο για να κρίνει κανείς σε τι είδους έλεγχο θα υπάγεται ένα οπτικοακουστικό

κύπτει εδώ ένα κανονιστικό κενό για την εξυπηρέτηση ή για την ακρίβεια τη διασφάλιση των συνταγματικών σκοπών στο πεδίο του διαδικτύου και τους παρόχους οπτικοακουστικών υπηρεσιών. Αυτή η παραδοχή του Δικαστηρίου υποκρύπτει ευρύτερη την *αμηχανία* της ρύθμισης της σφαίρας του διαδικτύου με τους παρεμβατικούς όρους της εκπλήρωσης κρατικών πολιτικών και σκοπών, πέραν δηλαδή της κλασικής αμυντικής εφαρμογής και προστατευτικής της ελευθερίας της έκφρασης. Στη θεωρία έχει αναδειχθεί επίσης η δυσχέρεια της προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης και της ιδιωτικότητας στο διαδίκτυο με τα παραδοσιακά νομικά εργαλεία, δεδομένης της ιδιοσυστασίας του⁶⁹⁵, καθώς και των διακινδυνεύσεων, ενώ την ίδια στιγμή αναπτύσσεται και σε αυτό το πεδίο η δύναμη της ιδιωτικής κυριαρχίας και αυτορρύθμισης⁶⁹⁶, υπό τη μορφή ακόμη και της κανονιστικής «επιτήρησης» και «τιμωρίας».

περιεχόμενο. Παρόλο που η θεωρητική προσέγγιση της απόφασης παραπέμπει στη αντίστοιχη νομολογιακή μεταχείριση του διαδικτυακού τύπου σε σχέση με τον παραδοσιακό έντυπο –με την έννοια ότι το συνταγματικό καθεστώς του άρθρου 14 παρ. 2 Συντάγματος εφαρμόζεται για τις ιστοσελίδες που συνιστούν την ηλεκτρονική εκδοχή της παραδοσιακής έντυπης έκδοσης– η θέση αυτή δεν μπορεί να υιοθετηθεί και στο πεδίο της ραδιοτηλεόρασης» (σελ. 302). Σύμφωνα με τον Π. Λαζαράτο, η φυσική σπανιότητα των ραδιοηλεκτρονικών συχνοτήτων που συνιστά την κινούσα ιδέα της ραδιοηλεκτρονικής νομοθεσίας δεν υφίσταται στο διαδίκτυο, καθιστώντας κάθε αναλογία νόμου ή δικαίου μεθοδολογικώς ανεπίτρεπτη, Π. Λαζαράτος, Αρμοδιότητα ΕΣΠ στο διαδίκτυο, Διδικ 3/2021, σελ. 398.

⁶⁹⁵ Βλ. αναλυτικά για την προβληματική αυτή το σχετικό κεφάλαιο από τη μελέτη της Α. Παπαδοπούλου, Μισαλλόδοξος λόγος και θρησκεία: Μια συνταγματική αξιολόγηση, Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-308>, σελ. 468 επ.

⁶⁹⁶ Φ. Παναγοπούλου-Κουντατζή, Ιδιωτικότητα και Διαδίκτυο: Το παράδειγμα του Facebook σε: Κιβωτός Φιλίας. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Θεόδωρο Ι. Παναγόπουλο, Σάκκουλας, 2011, σελ. 543 επ., Κ. Γιαννακόπουλος, Το «Ανώτατο Δικαστήριο» του Facebook και η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού, constitutionalism.gr 28.02.2021 (Αναδημοσίευση από την ιστοσελίδα του συγγραφέα <https://cyannakopoulos.gr/to-anotato-dikastirio-tou-facebook-kai-i-kryfi-goiteia-tou-idiotikou-psifiakou-syntagmatismou-26-2-2021/>). Βλ. επίσης για την έννοια αυτή εν γένει στο πεδίο της δημόσιας επικοινωνίας Ιφ. Καμτσίδου, Αυτορρύθμιση και συνταγματικές αρχές στο πεδίο της δημόσιας επικοινωνίας, σε: Συλλογικό Έργο, Αυτορρύθμιση, 2005, σελ. 35 επ.

5.2. «Κανείς δεν μπορεί να αγνοεί τον νόμο»: Η ασφάλεια του δικαίου

Στη γαλλική έννομη τάξη, στην ιδιαίτερη κατηγορία των συνταγματικών σκοπών, σύμφωνα με τη νομολογία του Συνταγματικού Συμβουλίου, που αναπτύσσει στη διατριβή του ο Montalivet, ανήκει και η *προβλεψιμότητα* και η *σαφήνεια* των κανονιστικών ρυθμίσεων⁶⁹⁷. Παρομοίως, στην ελληνική έννομη τάξη, σύμφωνα με το ΣτΕ (βλ. 1738/2017), η *αρχή της ασφάλειας του δικαίου*, «η οποία απορρέει από την αρχή του Κράτους Δικαίου και ιδίως από τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 25 παρ. 1 εδ. α' του Συντάγματος και ειδικότερη εκδήλωση της οποίας αποτελεί η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης του διοικουμένου (πρβλ. ΑΕΔ 11/2003, ΣτΕ 2034/2011 Ολ., ΣτΕ 3777/2008, ΣτΕ 4731/2014, ΣτΕ 640/2015 κ.ά.), επιβάλλει, ιδίως, τη σαφήνεια και την προβλέψιμη εφαρμογή των εκάστοτε θεσπιζομένων κανονιστικών ρυθμίσεων (πρβλ. ΣτΕ 2811/2012 7μ., 144, 1976/2015) και πρέπει να τηρείται με ιδιαίτερη αυστηρότητα, όταν πρόκειται για διατάξεις που μπορούν να έχουν σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις στους ενδιαφερόμενους, όπως είναι οι διατάξεις που προβλέπουν την επιβολή επιβαρύνσεων υπό την μορφή φόρων, τελών, εισφορών και οποιασδήποτε φύσεως κυρώσεων για παράβαση των σχετικών διατάξεων». Περαιτέρω, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι «η ως άνω θεμελιώδης αρχή, η οποία εξυπηρετεί σκοπούς δημοσίου συμφέροντος, επιτάσσει η κατάσταση του διοικουμένου, όσον αφορά την εκ μέρους του τήρηση των κανόνων της σχετικής με τις ανωτέρω επιβαρύνσεις νομοθεσίας, να μη μπορεί να τίθεται επ' αόριστον εν αμφιβόλω»⁶⁹⁸. Η αρχή της ασφάλειας δικαίου στο ενωσιακό δίκαιο, όπως έχει προσδιοριστεί από το ΔΕΕ,

⁶⁹⁷ P. de Montalivet, Les objectifs de valeur constitutionnelle, ό.π., σελ. 284 επ.

⁶⁹⁸ ΣτΕ Ολ. 1738/2017 για την 5ετή παραγραφή των φορολογικών αξιώσεων. Όπως επισημαίνει ο Α. Καϊδατζής, το Δικαστήριο δεν έμεινε μόνο στο επιχείρημα της ασφάλειας δικαίου αλλά περαιτέρω σημείωσε ότι «Ο χρόνος παραγραφής της αξίωσης του Δημοσίου για βεβαίωση και επιβολή φόρου συνιστά ουσιαστικό στοιχείο της φορολογικής ενοχής κατά το άρθρο 78 παρ. 1 Συντ. και, επομένως, δεν είναι επιτρεπτή η παράτασή του παρά μόνο με νόμο που εκδίδεται το αργότερο μέχρι το επόμενο έτος από αυτό της γέννησης της αξίωσης (ΣτΕ 1738/2017 Ολομ., σκέψη 6)», προχώρησε δηλαδή στην αναγνώριση ενός μάλλον δύσκαμπτου κανόνα. Βλ. το σχόλιο του Ιδίου σε Αρμενόπουλο 7/2017, σελ. 1232-1239.

έχει πεδίο εφαρμογής στις προθεσμίες και εν γένει στην καθιέρωση χρονικών περιορισμών, όπως και στην αναδρομικότητα των πράξεων ή των νόμων και τον σεβασμό κεκτημένων δικαιωμάτων και επιβάλλει η ενωσιακή νομοθεσία να παρουσιάζεται ως βέβαια και να είναι διαγνώσιμη εκ των προτέρων⁶⁹⁹. Υπ' αυτό το πρίσμα, η ασφάλεια δικαίου συνδέεται με την ίδια τη συνοχή και την αποτελεσματική λειτουργία της έννομης τάξης, κοινώς προδίδει ένα σκοπό με υπαρξιακή σημασία, τόσο για την άσκηση της κρατικής αρμοδιότητας, όσο και για τη διασφάλιση και την εκπλήρωση των δικαιωμάτων. Είναι δηλαδή ακόμη ένας συνταγματικός σκοπός με *διπλή όψη και εφαρμογή*.

5.2.1. Η εγγύηση των δικαιωμάτων των διοικουμένων

Όπως επισημαίνει ο Ι. Συμεωνίδης, η αρχή της ασφάλειας δικαίου απορρέει κυρίως από την αρχή του Κράτους Δικαίου και το άρθρο 25 παρ. 1 Σ., η οποία επίσης αναγνωρίζεται στην ενωσιακή έννομη τάξη στα άρθρα 2 και 49 ΣΕΕ, ενώ τα κριτήρια του Κράτους Δικαίου (rule of law checklist) της Επιτροπής της Βενετίας αποτελούν πλέον κομμάτι του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης⁷⁰⁰. Ειδικότερα, ο συνταγματικός σκοπός της διατήρησης της ασφάλειας δικαίου, που λειτουργεί

⁶⁹⁹ Α. Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά, Γενικές αρχές στη νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ, Σάκουλας, 2007, σελ. 81-86.

⁷⁰⁰ Ι. Συμεωνίδης, Κράτος δικαίου και ασφάλεια δικαίου. Μια δύσκολη συνάρτηση για τον διοικητικό δικαστή, σε: Το βιώσιμο Κράτος, ό.π., σελ. 134. Η αρχή της ασφάλειας του δικαίου κατοχυρώνεται ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου, βλ. ΔΕΕ απόφ. της 18ης Νοεμβρίου 2008, υπόθ. C-158/07 (Förster), σκέψη 67. Σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ, η αρχή της ασφάλειας δικαίου αποβλέπει στο να εξασφαλίζει το προβλέψιμο των καταστάσεων και των εννόμων σχέσεων που διέπονται από το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔΕΕ, απόφ. της 10ης Απριλίου 2003, υπόθ. C-305/00 (Schulin), σκέψη 58, και απόφ. της 15ης Σεπτεμβρίου 2005, υπόθ. C-199/03 (Ιρλανδία κατά Επιτροπής), σκέψη 69. Στην ΕΣΔΑ η προσβασιμότητα και προβλεψιμότητα των νομικών ρυθμίσεων αποτελούν ποιοτικά χαρακτηριστικά της ίδιας της έννοιας του δικαίου, βλ. ΕΔΔΑ, απόφ. της 25ης Ιουλίου 2013, υπόθ. Khodorikovskiy και Lebedev κατά Ρωσίας, σκέψη 779. Βλ. τα παραπάνω σε Ν. Σημαντήρα, Διοικητικές κυρώσεις, ό.π., σελ. 146 και υποσημ. 113 και 114. Βλ. για τα κριτήρια της Επιτροπής της Βενετίας, Το Κράτος Δικαίου: Κριτήρια Ελέγχου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, (μτφρ. Απ. Βλαχογιάννης), 2022, διαθέσιμο στο: <https://foundation.parliament.gr/flipbook/192>.

ως μια εγγύηση, μέσα από το Κράτος Δικαίου, και σχετίζεται και με την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, επιδρά αφενός στη μορφή και το περιεχόμενο του κανόνα δικαίου (που πρέπει να είναι σαφής, προβλέψιμος, κατανοητός), αφετέρου στα δικαιώματα των διοικουμένων. Οι τελευταίοι πρέπει να είναι σε θέση να τα γνωρίζουν με ακρίβεια, όπως βέβαια και τις υποχρεώσεις τους. Περαιτέρω, ο σκοπός δεσμεύει τον νομοθέτη (ως προς την υιοθέτηση επαρκώς ακριβών διατάξεων και διατυπώσεων) και τη δημόσια διοίκηση (στην τήρηση του τύπου της δημοσιότητας και της αρχής της φανεράς δράσης, της χρήσης σταθερών κριτηρίων στις σταθμίσεις της, την ομοιόμορφη εφαρμογή και ερμηνεία του νόμου, τη σταθερότητα των καταστάσεων κ.λπ.)⁷⁰¹. Υπ' αυτή την έννοια, η ασφάλεια δικαίου έχει μια λειτουργική διάσταση που αφορά στην ίδια τη θετικότητα του δικαίου, αλλά και πέρα από αυτή με την (κοινωνική) πραγματικότητα της ισχύος του. Εν ολίγοις, διασφαλίζει εκτός από τη συνοχή και την ενότητα των κανόνων, την ασφάλεια προσανατολισμού της έννομης συμπεριφοράς με βάση το ισχύον νομικό καθεστώς⁷⁰².

Στη ΣτΕ 1976/2015 το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η ασφάλεια του δικαίου συνιστά θεμελιώδη αρχή του Συντάγματος, όσο και του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, και επιτάσσει η προθεσμία της παραγραφής (εδώ των παραβάσεων στον ανταγωνισμό) να ορίζεται εκ των προτέρων, να είναι επαρκώς προβλέψιμη για τον ενδιαφερόμενο και να έχει εύλογη διάρκεια. Σε αυτό το πλαίσιο, σε κρίσιμη προβληματική ανάγεται η κανονιστική εμβέλεια της ασφάλειας δικαίου και των σταθμίσεών της με άλλους συνταγματικούς σκοπούς, όπως το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου, οι εισπρακτικοί σκοποί του κράτους και, ιδίως, η καταπολέμηση της φοροδιαφυγής. Κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης, στην οποία τα δικονομικά προνόμια του Δημοσίου και οι χρόνοι παραγραφής των αξιώσεών του θεωρήθηκαν από τα εθνικά και τα ευρωπαϊκά δικαστήρια ότι εξυπηρετούν θεμιτούς λόγους δημοσίου συμφέροντος, ανέκυψε με ένταση στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας το ζήτημα της διαδοχικής παράτασης

⁷⁰¹ Ι. Συμεωνίδης, ό.π., σελ. 135-136.

⁷⁰² Ε. Ποδηματά, Δεδικασμένο, Ι, Σάκκουλας, 2002, σελ. 9.

της παραγραφής φορολογικών αξιώσεων. Με τη ΣτΕ Ολ. 1738/2017 κρίθηκε ομόφωνα το ζήτημα της παραγραφής του δικαιώματος του Δημοσίου προς έλεγχο για την επιβολή φόρων και το πότε μπορεί να παραταθεί νομοθετικά το δικαίωμά του αυτό και να είναι συνταγματικά επιτρεπτό. Το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι «η πρόβλεψη στον νόμο ότι με την πάροδο ορισμένου χρονικού διαστήματος παραγράφεται η αξίωση του Δημοσίου για τη βεβαίωση και επιβολή συγκεκριμένου φόρου *συνιστά ουσιαστικό στοιχείο της οικείας φορολογικής ενοχής* κατά την παράγραφο 1 του ως άνω άρθρου 78 (ΣτΕ Ολ. 3174/2014). Ως ουσιαστικό δε στοιχείο της φορολογικής ενοχής η διάρκεια της παραγραφής πρέπει να καθορίζεται εκ των προτέρων, ενώ μεταβολή της με την πρόβλεψη επιμηκύνσεως είναι δυνατή μόνον υπό τις προϋποθέσεις της παραγράφου 2 του ανωτέρω άρθρου 78 του Συντάγματος, δηλαδή με διάταξη θεσπιζόμενη το αργότερο το έτος, που έπεται εκείνου, στο οποίο ανάγεται η φορολογική υποχρέωση».

Σε σχέση συνεπώς με την προηγούμενη νομολογία του (ΣτΕ 1508/2002), η οποία έθετε ως μοναδική προϋπόθεση να μην έχει συμπληρωθεί ο χρόνος παραγραφής κατά την έναρξη ισχύος του νόμου της παράτασης και με δεδομένο ότι η παραγραφή συνιστά πια ουσιαστικό στοιχείο της φορολογικής ενοχής (ΣτΕ Ολ. 3174/2014), το Δικαστήριο έκρινε ότι *η προστασία της αρχής της ασφάλειας δικαίου υπερσχύει κανονιστικά έναντι άλλων σκοπών επιτακτικού δημοσίου συμφέροντος, όπως η καταπολέμηση της φοροδιαφυγής*, υπό το ερμηνευτικό πρίσμα της αρχής της αναλογικότητας⁷⁰³. Στην ίδια οπτική εντάσσεται και η ΣτΕ Ολ. 1833/2021, σύμφωνα με την οποία κρίθηκε αντισυνταγματική η παρ. 1 του άρθρου 95 του ν. 4387/2016 για την εικοσαετή παραγραφή των αξιώσεων για την καταβολή εισφορών στον ΕΦΚΑ, ως αντίθετη στην αρχή της αναλογικότητας και την ασφάλεια δικαίου, δεδομένου ότι αυτή ισχύει και αναδρομικά, δηλαδή και για απαιτήσεις που είχαν γεννηθεί έως την έναρξη ισχύος της νέας διάταξης και υπάγονταν, όταν γεννήθηκαν, σε δεκαετή παραγραφή⁷⁰⁴. Στη ΣτΕ 732/2019, το Δικαστήριο κάνει λόγο για την εύλογη διάρκεια της παραγραφής του δικαιώμα-

⁷⁰³ Βλ. *Ε. Σαρπ*, Εισαγωγικό Σημείωμα, σε: *Σ. Τσεβά* (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 13-14.

⁷⁰⁴ *Ibidem*, σελ. 14.

τος του Δημοσίου να επιβάλλει φόρους, η οποία πρέπει να ορίζεται εκ των προτέρων και να συνάδει προς την αρχή της αναλογικότητας, ώστε να εναρμονιστεί ή να συμβιβαστεί με τον σκοπό της αποτελεσματικότητας των φορολογικών ελέγχων και με την εισπραξιμότητα των καταλογιζόμενων ποσών.⁷⁰⁵

Συμπερασματικά, στην περίπτωση των φορολογικών διαφορών/αξιώσεων, η νομολογία του ΣτΕ μοιάζει να δημιουργεί μια νησίδα (θεσμικής) ασφάλειας για τα δικαιώματα των διοικουμένων, σε προφανή αντίστιξη με τη νομολογία του για το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου, το PSI και εν γένει τα δημοσιονομικού χαρακτήρα μέτρα του Κράτους, κατά τη σχηματικά αποκαλούμενη «μνημονιακή» εποχή. Στη στάθμιση μεταξύ των συνταγματικών αγαθών, η ασφάλεια του δικαίου υπερिशύει και εμπεδώνεται ως μια αρχή που τελικά συγκροτεί και αυτή την έννοια της τάξης, τη μήτρα των συνταγματικών σκοπών, και δεν μπορεί να τεθεί σε διακινδύνευση διότι έχει ακριβώς, ως σκοπός, θεμελιακό χαρακτήρα έναντι κάθε συγκυρίας και έτερης σκοπιμότητας. Κοινώς, συμβολίζει και εγγυάται κάτι πολύ πιο ισχυρό από το περιεχόμενο των επιμέρους κανόνων, δηλαδή την ίδια την πραγματική και κοινωνική ισχύ του θετικού δικαίου, όπως αυτή αποτυπώνεται στο γνωστό ρητό «κανείς δεν μπορεί να αγνοεί τον νόμο».

Η ασφάλεια δικαίου εκτείνεται επίσης, ως αρχή και σκοπός της συνταγματικής μας τάξης, σε μια σειρά δικονομικών ρυθμίσεων, που έχουν ως επίκεντρο την εμπιστοσύνη του διοικουμένου και την προσδοκία στη διατήρηση και όχι στην ανατροπή της ρύθμισης (από τη μεριά του νομοθέτη και της Διοίκησης), την υπό προϋποθέσεις σύμφωνες με την αρχή ανάκλησης των διοικητικών πράξεων, την αποφυγή έκδοσης (από τον δικαστή) αντιφατικών αποφάσεων κ.ά. Παράλληλα, σε νομοθετικό επίπεδο, η κατοχύρωση της πιλοτικής δίκης και εν γένει τα δικονομικά μέτρα για τη μείωση των καθυστερήσεων στην απονομή της δικαιοσύνης έρχονται να ενισχύσουν τις δυνατότητες για τον διοικητικό δικαστή και τη Διοίκηση να σεβαστούν την αρχή⁷⁰⁶. Σε αυτή την κατεύθυνση ο Κ. Γώγος εντάσ-

⁷⁰⁵ Δ. Πατσίκας, Η δεκαπενταετής φορολογική παραγραφή και μια κριτική προσέγγιση της συναφούς νομολογίας – Σχόλιο στην ΣτΕ 732/2019 (Τμ. Β'), ΔτΑ 83/2020, σελ. 177-183.

⁷⁰⁶ Βλ. αναλυτικά τις παρατηρήσεις του Ι. Συμεωνίδη, Κράτος Δικαίου και ασφάλεια δικαίου. Μια δύσκολη συνάρτηση για τον διοικητικό δικαστή, ό.π., σελ. 138 επ.

σει, με αφορμή τη ΣτΕ Ολ. 87/2011, και την ακύρωση των ανυπόστατων κανονιστικών διοικητικών πράξεων⁷⁰⁷. Ειδικότερα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «ναι μεν οι κανονιστικές πράξεις που δεν έχουν δημοσιευθεί είναι ανυπόστατες και, επομένως, δεν παράγουν έννομες συνέπειες, όμως, ως εκ της φύσεώς τους και του περιεχομένου τους, αλλά και για λόγους ασφαλείας του δικαίου είναι εν πάση περιπτώσει ακυρωτέες προς αποφυγή του ενδεχομένου της εφαρμογής τους στο μέλλον».

5.2.2. Η συνοχή της νομολογίας

Στην ασφάλεια δικαίου, με την έννοια της συνοχής της νομολογίας και της άρσης όχι των ερμηνευτικών αμφιβολιών –που πάντα μπορεί να προκύψουν στην εφαρμογή του κανόνα– αλλά των αντιφατικών και αντίθετων μεταξύ τους αποφάσεων, αναφέρθηκε με έμφαση και το ΕΔΔΑ στην απόφαση Σινέ Τσαγκαράκης κατά Ελλάδα⁷⁰⁸. Το ΕΔΔΑ έχει διαμορφώσει μια σειρά από κριτήρια, όπως η ύπαρξη στη νομολογία των εγχώριων δικαστηρίων έντονων και διαρκών σε βάθος χρόνου αποκλίσεων, η μη πρόβλεψη ικανού και αποτελεσματικού μηχανισμού για την εξάλειψη των αντιφατικών αποφάσεων και η πρακτική εφαρμογή του μηχανισμού αυτού και οι συνέπειες της εφαρμογής αυτής στην εκάστοτε εξεταζόμενη υπόθεση. Κατά το ΕΔΔΑ, ο ρόλος ενός ανωτάτου εθνικού δικαστηρίου είναι να άρει: α) τις νομολογιακές συγκρούσεις μεταξύ των δικαστηρίων της ουσίας και β) τις νομολογιακές συγκρούσεις μεταξύ των τμημάτων του ίδιου δικαστηρίου, έτσι ώστε να σταθεροποιήσει και να παγιώσει την ερμηνεία μίας νομοθετικής διάταξης, καταργώντας, μ' αυτό τον τρόπο τη νομική αβεβαιό-

⁷⁰⁷ Κ. Γώγος, Η ανυπόστατη διοικητική πράξη, Σάκκουλας, 2012, σελ. 231-233.

⁷⁰⁸ Χ. Αθανασοπούλου, Η συμμόρφωση της διοίκησης στις δικαστικές αποφάσεις, Σάκκουλας, 2021, σελ. 114, Ν. Φραγκάκης/Γ. Παγανίτσας, Ασφάλεια δικαίου και νομολογιακές αποκλίσεις εντός του αυτού δικαστηρίου. Η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Σινέ Τσαγκαράκης Α.Ε.Ε. κατά Ελλάδος, 23.5.2019 και οι αποφάσεις 2208/2020 και 2210/2020 του ΣτΕ (επανάληψη της διαδικασίας), ΔτΑ 88/2021, σελ. 365.

τητα που θα μπορούσε να υπάρξει σε ένα θέμα⁷⁰⁹. Στην υπόθεση Σινέ Τσαγκαράκης, το Δικαστήριο διαπίστωσε μια «βαθιά και συνεχιζόμενη» διαφοροποίηση μεταξύ της νομολογίας δύο Τμημάτων του Συμβουλίου της Επικρατείας σχετικά με το ζήτημα του κατά πόσον ήταν δυνατός ή ακόμη και επιβάλλετο ο έλεγχος του επιτρεπτού της εγκατάστασης κινηματογράφου σε ορισμένη περιοχή από την άποψη των ισχυουσών στην περιοχή αυτή χρήσεων τόσο κατά το στάδιο της χορήγησης άδειας ίδρυσης, όσο και κατά το στάδιο της χορήγησης άδειας λειτουργίας. Η απόκλιση αυτή ήταν μακροχρόνια. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου διαπίστωσε επίσης την ύπαρξη μηχανισμού επιφορτισμένου με τον ρόλο της άρσης των νομολογιακών συγκρούσεων μεταξύ των διοικητικών δικαστηρίων ή ακόμη και μεταξύ των τμημάτων του ΣτΕ, ρόλος που έχει ανατεθεί στην Ολομέλεια του Ανωτάτου Δικαστηρίου. Στην απόφαση αυτό που βαρύνει αξιακά είναι, όπως και στη νομολογία του ΣτΕ, η σχέση που διατηρεί η ασφάλεια του δικαίου με την εμπιστοσύνη του κοινού στο δικαστικό σύστημα, η οποία δεν μπορεί να τεθεί σε αμφιβολία, γιατί τότε διαρρηγνύεται ο ιστός του Κράτους Δικαίου. Από αυτή την άποψη, *το προστατευόμενο συνταγματικό αγαθό και ο συνταγματικός σκοπός που το υπηρετεί αποδεικνύεται υπέρτερο των επιμέρους δικαιωμάτων και σκοπών, όπως, εν προκειμένω, η προστασία του περιβάλλοντος.*

Περαιτέρω, ωστόσο, η ασφάλεια δικαίου συνιστά όψη μιας καινοφανούς αρχής που αναδεικνύεται, σύμφωνα με τη Β. Καψάλη, *σε σκοπό και επιταγή συνταγματικής περιωπής στο πεδίο της απονομής της δικαιοσύνης, καθώς και σε ευρύτερα σε αυτό της δημόσιας διοίκησης και της οργάνωσης του Κράτους: Πρόκειται για την αρχή της αποτελεσματικότητας.* Αυτή εξ αντικειμένου τοποθετείται, τόσο στη θεωρία, όσο και στη νομολογία, εγγύτερα στη σκοπιμότητα και την τελολογική πρόσληψη του Συντάγματος παρά στην τυπική νομιμότητα⁷¹⁰.

⁷⁰⁹ Η νομολογιακή διαφοροποίηση μεταξύ Τμημάτων του ΣτΕ για το ίδιο θέμα παραβιάζει την αρχή της ασφάλειας δικαίου και τη δίκαιη δίκη, διαθέσιμο στο: <https://www.echrcaselaw.com/apofaseis-edda/i-nomologiaki-diaforopoiisi-metaksu-tmimaton-tou-ste-gia-to-idio-thema-paraviazeti-tin-arxitis-asfaleias-dikaiou-kai-ti-dikaii-diki/>.

⁷¹⁰ Β. Καψάλη, Η αποτελεσματικότητα της διοικητικής δικαιοσύνης ως επιταγή του Συντάγματος, ΔιΔικ 6/2019, σελ. 941 επ.

Αποδίδει δε η παραπάνω αρχή, μεταξύ άλλων, την ισχυρή σύνδεση του κανόνα που θεσπίζει η Διοίκηση με τα πραγματολογικά στοιχεία, όπως η επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Μοιάζει έτσι να επικυρώνει μια λειτουργική στροφή στη θεωρία και την πράξη και του *διοικητικού δικαίου*, η οποία εγγράφεται στην ευρύτερη προβληματική της μελέτης μας. Τη λειτουργική αυτή διάσταση για το διοικητικό δίκαιο και την επιστήμη του υπογραμμίζει ο Ν. Σημαντήρας: «στο πλαίσιο της Νέας Επιστήμης του Διοικητικού Δικαίου, το δημόσιο δίκαιο δεν γίνεται αντιληπτό μόνον ως δίκαιο προστασίας του ατόμου από τις πράξεις των διοικητικών οργάνων αλλά ως *εργαλείο διαμόρφωσης της δραστηριότητας και των αποφάσεων της διοίκησης για την αποτελεσματική επίτευξη συγκεκριμένων στόχων*»⁷¹¹.

5.3. Η αρχή της αποτελεσματικότητας στη δικαιοσύνη

Η δυναμική διάσταση των συνταγματικών σκοπών και η συνάρτησή τους με την ικανοποίηση πραγματικών αναγκών και βέβαια τη διασφάλιση θεμελιωδών αξιών, μέσα από τη θεραπεία του γενικού συμφέροντος, έχει ως αποτέλεσμα η

⁷¹¹ Ν. Σημαντήρας, Διοικητικές κυρώσεις, ό.π., σελ. 11. Αναλυτικότερα, ο συγγραφέας εντάσσει στη λειτουργική αυτή θεώρηση: «η λειτουργική προσέγγιση στο πεδίο του δημοσίου δικαίου δύναται να είναι χρήσιμη σε τέσσερα τουλάχιστον επίπεδα. Πρώτον, σε αναλυτικό επίπεδο, καθίστανται δυνατές παρατηρήσεις σχετικά με τη λειτουργική σχέση κανόνων δικαίου μεταξύ τους (...) Δεύτερον, στο επίπεδο της ερμηνείας του δικαίου, μια λειτουργικά προσανατολισμένη εξέταση των νομικών ζητημάτων καθιστά δυνατή την ανεύρεση λειτουργικών ισοδυνάμων. (...) Τρίτον, επίσης στο επίπεδο της ερμηνείας του δικαίου, η λειτουργική προσέγγιση των ερμηνευόμενων κανόνων δικαίου επιτρέπει τον συνδυασμό ερμηνευτικών μεθόδων ενόψει των συνεπειών που έχει κάθε μια εξ αυτών (...) Τέταρτον, η εκτίμηση των συνεπειών στο πλαίσιο της λειτουργικής προσέγγισης ενός ζητήματος δημοσίου δικαίου δεν αναφορά μόνον το επίπεδο της ερμηνείας των εφαρμοζόμενων κανόνων αλλά και το επίπεδο της νομικής αξιολόγησης των ενεργειών των διοικητικών οργάνων: Ανεξάρτητα από τον σκοπό δημοσίου συμφέροντος που εξυπηρετεί η δράση τους, ενδέχεται σε πραγματικό επίπεδο να προκαλούνται ανταντακλαστικά δυσμενείς συνέπειες σε βάρος ιδιωτικών συμφερόντων και να τίθεται ζήτημα περιορισμού ατομικών δικαιωμάτων. Σε τέτοια περίπτωση η δράση τους λειτουργεί τελικά ως έμμεσος περιορισμός του ατομικού δικαιώματος, ακόμη και αν δεν αποσκοπεί σε αυτό» (σελ. 13).

κανονιστική τους ισχύς να μεταβάλλεται ανάλογα με τις τάσεις της νομολογίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η απονομή της δικαιοσύνης και ειδικότερα η αρχή της αποτελεσματικότητας⁷¹² που αναδύεται ως ένας υπερέχων δημόσιος σκοπός που από τη μία πραγματώνει και από την άλλη οριοθετεί το δικαίωμα της δικαστικής προστασίας (άρθρο 20 παρ. 1 Σ.), υπό το φως των δικαιοκρατικών επιταγών του δικαίωματος στη δίκαιη δίκη της ΕΣΔΑ (άρθρο 6 παρ. 1 Σ.).

Στη μονογραφία του για το γενικό συμφέρον ο Ευ. Βενιζέλος κατέδειξε τη σημασία της νομολογιακής επίκλησης της έννοιας για την περιστολή του δικαιώματος στην προηγούμενη ακρόαση (άρθρο 20 παρ. 2 Σ.)⁷¹³. Στο άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος κατοχυρώνεται μια αντικειμενικού χαρακτήρα θεσμική εγγύηση, το δικαίωμα στη δικαστική προστασία, που εμπλουτίζεται καίρια, ιδίως στην πτυχή της αποτελεσματικότητας, με την έννοια της ταχύτητας στην απονομή της δικαιοσύνης, από το άρθρο 6 παρ. 1 Σ. της ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ για τη «δίκαιη δίκη»⁷¹⁴. Ο συνταγματικός σκοπός της απονομής της δικαιοσύνης αναλύεται σε μια σειρά από επιμέρους εκφάνσεις του, που έχουν δώσει λαβή σε σημαντικές νομοθετικές πρωτοβουλίες, καθώς και σε δικαστικές αποφάσεις, με γνώμονα όχι απλώς τον «εύλογο» αλλά τον «βέλτιστο» χρόνο εκδίκασης, δίχως βέβαια να αναιρείται ο θεμελιώδης σκοπός της πληρότητας⁷¹⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζεται ότι, υπό το φως του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ και το άρθρο 20 παρ.

⁷¹² Α. Σακελλαροπούλου, Σκέψεις για μια σύγχρονη και αποτελεσματική δικαιοσύνη, διαΝΕΟσις 2018, και Ι. Συμεωνίδης, Η βελτίωση της λειτουργικότητας του συστήματος, το νέο πρόταγμα για τη διοικητική δικαιοσύνη, ΕφημΔΔ 2/2018, σελ. 193 επ., Μ. Πικραμένος, (επιμ.), Οργάνωση και αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης. Η ευρωπαϊκή εμπειρία, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015. Επίσης, για μια περιοδολόγηση και αξιολόγηση της πορείας της διοικητικής δικαιοσύνης βλ. Γ. Δελλή, Το αβέβαιο μέλλον της Ελληνικής Διοικητικής Δικαιοσύνης, λίγο πριν κλείσει έναν αιώνα ζωής, σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Ενενήντα έτη Εταιρείας Διοικητικών Μελετών, 2022, σελ. 43 επ.

⁷¹³ Ευ. Βενιζέλος, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 141 επ.

⁷¹⁴ Η. Κουβαράς, Άρθρο 20 παρ. 1, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα, ό.π., σελ. 32 επ.

⁷¹⁵ *Ibidem*, σελ. 33.

1 Σ., θεμελιώνεται τελικά (και) το δικαίωμα σε μια «ταχεία δίκη»⁷¹⁶. Εξάλλου, η αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης, ιδωμένη ως η δυνατότητά της να ανταποκρίνεται στον σκοπό της⁷¹⁷, δηλαδή ως μια καθαρά λειτουργικού χαρακτήρα δέσμευση, συνδέεται και με άλλες θεσμικές εγγυήσεις, ιδίως με την προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία του δικαστή⁷¹⁸, που του επιτρέπει να ασκήσει με αμεροληψία τον ελεγκτικό του ρόλο, όπως αυτός επιτάσσεται από τη συνταγματική του αποστολή⁷¹⁹. Ωστόσο, εν προκειμένω, θα σταθούμε στην αρχή της αποτελεσματικότητας, ως μια ιδιαίτερη επιταγή που αξιώνει αυτοτελώς την κανονιστικότητά της και διακρίνεται από τους άλλους σκοπούς, που συνδέονται με την απονομή της δικαιοσύνης ή, για την ακρίβεια, λειτουργεί, όπως επισημαίνει η Β. Καψάλη, ως μια νέα «υπέρ-έννοια» που αποτελεί το σύστοιχο του δημοσίου συμφέροντος στο δικονομικό πεδίο⁷²⁰. Αυτή την τάση και τη στροφή στην ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα, ως μια πτυχή συνταγματικού σκοπού, υπό το ερμηνευτικό βάρος της ΕΣΔΑ, έχει αναδείξει από τα μέσα της δεκαετίας του 2010 ο Γ. Δελλής⁷²¹.

⁷¹⁶ Χ. Μουκίου, Περί της ταχύτητας στην απονομή της δικαιοσύνης. Η «ταχεία» δίκη ως «δίκαιη» δίκη υπό το φως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΕφημΔΔ 5/2011, σελ. 716 επ.

⁷¹⁷ Η. Κουβαράς, ό.π., σελ. 32.

⁷¹⁸ Για την έννοια, τις διακρίσεις και τις διακινδυνεύσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας βλ. Μ. Πικραμένο, Η λογοδοσία των δικαστών στη δημοκρατία, Ευρασία, 2022, σελ. 50-103. Χ. Ράμμος, Σύντομες σκέψεις για την ανεξαρτησία και την αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης με αφορμή το Συνέδριο της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ κ.λπ. της 7^{ης} και 8^{ης} Δεκεμβρίου 2018, Διδικ 6/2019, σελ. 976-977.

⁷¹⁹ Κ. Κεραμεύς, Ανεξαρτησία και αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης, ΕλλΔνη 7/1999, σελ. 1217 επ.

⁷²⁰ Β. Καψάλη, ό.π., σελ. 946.

⁷²¹ Γ. Δελλής, Η διοικητική δικαιοσύνη σε αναζήτηση ταχύτητας. Ανατρέποντας το μύθο της «ωραίας κοιωμένης», Νομική Βιβλιοθήκη, 2013.

5.3.1. Ταχύτητα και αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης

Τούτων λεχθέντων, διαπιστώνεται μια ροπή του θετικού δικαίου, όπως αυτή περιγράφεται επίσης στις μελέτες του Ι. Συμεωνίδη⁷²² και του Μ. Πικραμένου⁷²³, προς τη γρήγορη και αποτελεσματική εκδίκαση των διαφορών. Αυτή εξηγεί, κατ' αρχάς, την εισαγωγή μιας σειράς νομοθετικών ρυθμίσεων στην έννομη τάξη, που αποβλέπουν διαδικαστικά στην επιτάχυνση των διαδικασιών, όπως και ιδίως η πρότυπη δίκη του ν. 3900/2010 και οι διατάξεις του ν. 4055/2012 για τη δίκαιη ικανοποίηση λόγω της υπέρβασης του εύλογου χρόνου της δίκης και την αίτηση οποιουδήποτε διαδίκου για την επιτάχυνση της εκδίκασης της υπόθεσης⁷²⁴. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου 4055/2012, οι διατάξεις αυτές θεσπίσθηκαν για την ευθυγράμμιση της χώρας μας στις απαιτήσεις του διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων και σε συμμόρφωση των άρθρων 6 παρ. 1 και 13 της ΕΣΔΑ, όπως αυτά ερμηνεύθηκαν με την απόφαση του ΕΔΔΑ, Αθανασίου κ.λπ. κατά Ελλάδος (21.12.2010). Εξάλλου, σε προηγούμενη απόφασή του, το Δικαστήριο έκρινε ότι η ελληνική έννομη τάξη δεν προσφέρει στους ενδιαφερομένους μια πραγματική προσφυγή για το παράπονο του εύλογου χρόνου (βλ. απόφαση της 10.04.2003, no. 53401/99, Κόντη-Αρβανίτη κατά Ελλάδος, παρ. 29-30). Παράλληλα, η αρχή της αποτελεσματικότητας αναγράφεται ως αρχή της διοικητικής δράσης, της χρηστής διοίκησης και της καλής διακυβέρνησης στον ν. 4622/2019 για το «Επιτελικό Κράτος»⁷²⁵. Στο συνταγματικό επίπεδο, η αποτελε-

⁷²² Ι. Συμεωνίδης, Η διοικητική δικαιοσύνη υπό το Σύνταγμα του 1975 και υπό το φως των νεότερων εξελίξεων: προτάσεις για ένα μελλοντικό σχεδιασμό, ΕφημΔΔ 2/2022, σελ. 183-184.

⁷²³ Μ. Πικραμένος, Η Δικαιοσύνη στην Ελλάδα, Προτάσεις για ένα σύγχρονο δικαστικό σύστημα, ΔιαΝΕΟσις, Αθήνα, 2019, *Ιδίου*, Φίλτρα κατά την εισαγωγή υποθέσεων στη διοικητική δικαιοσύνη και η προοπτική της συνταγματικής αναθεώρησης, ΘΠΔΔ 3-4/2013, σελ. 214-217.

⁷²⁴ Ι. Συμεωνίδης, Η ταχύτητα στην απονομή της διοικητικής δικαιοσύνης, σε: Ουσιαστική και δικονομική δικαιοσύνη, Τιμητικός Τόμος Νικολάου Θ. Νίκα, Σάκκουλας, 2018, σελ. 1276-1277.

⁷²⁵ Μ. Χατζηπαναγιώτου, Το επιτελικό κράτος, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, σελ. 57 επ. Η συγγραφέας υπογραμμίζει ότι «στην παρ. 4 του άρθρου 19 του νόμου για το επιτελικό κράτος ορίζεται η αρχή της αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας, η οποία έχει την έννοια “ότι η λειτουργία της Κεντρικής Δημόσιας Διοίκησης οφείλει να κατατείνει στην εκπλήρωση της αποστολής της, με τη

σματικότητα κατοχυρώνεται στο άρθρο 25 παρ. 1 Σ. Περαιτέρω, ως προς τη δικαιοσύνη, η αναγωγή γίνεται στα άρθρα 93-100 του Συντάγματος⁷²⁶, καθώς και σε μια σειρά από σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, που εντοπίζουν στην αποτελεσματική άσκηση της δικαιοσύνης συνταγματικά θεμέλια και την κατοχυρώνουν, από την άποψη του σκοπού, ως μέσο πραγμάτωσης και οριοθέτησης του δικαιώματος στη δικαστική προστασία.

Σε αυτό το πλαίσιο, η πιο σημαντική έκφανση της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας είναι η συναφής *αρχή της οικονομίας της δίκης*. Σύμφωνα με το άρθρο 33 ΚΔΔικ, το δικαστήριο μεριμνά για την πρόοδο της δίκης. Προς τον σκοπό αυτό, διατάσσει τη διενέργεια οποιασδήποτε απαραίτητης διαδικαστικής πράξης και λαμβάνει όλα τα κατά την κρίση του πρόσφορα μέτρα για τη διακρίβωση της αλήθειας και την ταχύτερη έκδοση της απόφασης. Το άρθρο αυτό «θεσπίζει τη δικονομική αρχή της *μέριμνας* του δικαστηρίου για την *πρόοδο* της δίκης και για τη διακρίβωση της *αλήθειας*» (ΣτΕ 1055/2016)⁷²⁷. Στη νομολογία, η ταχύτητα της δίκης εξασφαλίζεται, μεταξύ άλλων, με τη δυνατότητα του ΣτΕ να κρατήσει και να δικάσει την υπόθεση στο σύνολό της, όταν προσβάλλονται συναφείς πράξεις, που ανήκουν στην αρμοδιότητα πολλών δικαστηρίων, ενώ στην ίδια κατεύθυνση λειτουργούν ρυθμίσεις για τη θεραπεία των τυπικών πλημμελειών των δικογράφων, όπως την έλλειψη αναφοράς πρωτοκόλλου ή της παροχής πληρεξουσιότητας (ΣτΕ Ολ. 209/2020). Στην απόφαση 1829/2023, το ΣτΕ έκρινε ως συνταγματική διάταξη του άρθρου 70 Παρ. 1 ΚΔΔ για άσκηση δεύτερης προ-

χρήση των λιγότερων, κατά το δυνατόν, πόρων», με άλλα λόγια “να δρα με ευθύτητα, ταχύτητα, οικονομία και ποιότητα μέσων, αλλά και με τρόπο συνεπή προς την ενότητα και τη συνοχή του Κράτους (με οργάνωση και συντονισμό)”».

⁷²⁶ Σύμφωνα και με το Πρακτικό 2/2014 του ΣτΕ βλ. Ι. Συμεωνίδη, ο οποίος υπογραμμίζει ότι «Αξιοσημείωτο είναι ότι το Δικαστήριο, παράλληλα με την αρχή της οικονομίας της δίκης, αναφέρεται πλέον και στην ορθή οργάνωση και λειτουργία της δικαιοσύνης, η οποία, κατά το πρακτικό 2/2014 του ΣτΕ σε Ολομέλεια και Συμβούλιο, αποτελεί συνταγματική αρχή που απορρέει από τις διατάξεις του Δευτέρου Κεφαλαίου του Συντάγματος “Οργάνωση και δικαιοδοσία των δικαστηρίων” (άρθρα 93-100)», Ι. Συμεωνίδη, Η ταχύτητα στην απονομή της διοικητικής δικαιοσύνης, ό.π., σελ. 1269.

⁷²⁷ *Εν. Πρεβεδούρου*, Σκοποί και γενικές αρχές διοικητικής δίκης, prevedourou.gr 20.10.2023.

σφυγής όταν η πρώτη έχει απορριφθεί για τυπικό λόγο, όπως η αοριστία του δικογράφου.

Εξάλλου, η ταχεία και αποτελεσματική περάτωση της δίκης συνιστά σκοπό που ανάγεται στη διαφύλαξη του Κράτους Δικαίου και λειτουργεί δεσμευτικά για όσους συμβάλλουν στην απονομή της. Έτσι, στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 1466/2016, με αντικείμενο την αποχή των δικηγόρων, το Συμβούλιο υπογράμμισε ότι «οι αποφάσεις των δικηγορικών συλλόγων που κηρύσσουν αποχή των μελών τους από την άσκηση των καθηκόντων τους, ερειδόμενες κυρίως στις διατάξεις των άρθρων 1, 2, 89 παρ. 1, 90 περ. γ' και δ' του Κώδικα Δικηγόρων, συνιστούν νόμιμο μέσο δράσης των συλλόγων και δεν αντίκεινται στο Σύνταγμα ή σε άλλες υπερνομοθετικές διατάξεις. Υπόκεινται όμως σε περιορισμούς που επιβάλλονται από τη φύση της δικαιοδοτικής λειτουργίας ως μιας από τις τρεις κρατικές λειτουργίες (άρθρο 26 του Συντάγματος), που δεν νοείται να παραλύει ένα Κράτος Δικαίου από πράξεις ή παραλείψεις των δικηγόρων, οι οποίοι συμβάλλουν στην απονομή της Δικαιοσύνης ως συλλειτουργοί της. Ο χρόνος διάρκειας της αποχής ελέγχεται ακυρωτικά από το Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο, ασκώντας έλεγχο ορίων, σταθμίζει αφενός τους λόγους που οδήγησαν στην κήρυξη της αποχής, αφετέρου την έκταση (με κριτήριο το εύρος και τη σημασία των κατηγοριών υποθέσεων τις οποίες αφορά η αποχή) και το είδος των πράξεων που επιτρέπεται να διενεργούνται από τους δικηγόρους κατά τη διάρκεια της αποχής, καθώς και τα δικαιώματα και συμφέροντα των θιγομένων (συμπεριλαμβανομένων του Δημοσίου και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου) από την απόφαση περί αποχής» (βλ. και 2512/1997). Συνεπώς, *ο χρόνος επιδρά κανονιστικά στην εκπλήρωση του συνταγματικού σκοπού, ο οποίος οριοθετεί εν προκειμένω την άσκηση του δικαιώματος στην απεργία. Στη στάθμιση, το Δικαστήριο αναδεικνύει την υπεροχή της απονομής της δικαιοσύνης, ως συνταγματικού σκοπού και αγαθού, την οποία συνδέει άμεσα με το Κράτος Δικαίου. Στην ίδια κατεύθυνση, της αποτελεσματικότητας της προστασίας εντάσσεται και η διεύρυνση των ακυρωτικών εξουσιών του δικαστή και εν γένει του παραδεκτού, όπως στις αιτήσεις ακύρωσης κατά των αποφάσεων των πειθαρχικών συμβουλίων των Δικηγορικών Συλλόγων (ΣΤΕ*

189/2007)⁷²⁸, και η διασταλτική ερμηνεία των διοικητικών πράξεων (ΣτΕ 3053/2009)⁷²⁹. Ενώ, από μια άποψη, στην καλύτερη οικονομία της δίκης, συμβάλλει και η πρόσφατη νομολογία για το *ne bis in idem* και την ευθυγράμμιση της νομολογίας του ΣτΕ, μετά την απόφαση Καπετάνος κατά Ελλάδας του ΕΔΔΑ, με τη νομολογία του ΕΔΔΑ⁷³⁰.

Όπως παγίως σημειώνει το Δικαστήριο, «τα άρθρα 20 παρ. 1 του Συντάγματος και 6 της κυρωθείσης με το ν.δ. 53/1974 (Α' 256) Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (ΕΣΔΑ) δεν αποκλείουν στον κοινό νομοθέτη να θεσπίζει δικονομικές προϋποθέσεις και γενικότερα διατυπώσεις για την πρόοδο της δίκης, αρκεί αυτές να συνάπτονται προς τη λειτουργία των δικαστηρίων και την ανάγκη αποτελεσματικής απονομής της δικαιοσύνης και, περαιτέρω, να μην υπερβαίνουν τα όρια εκείνα, πέραν των οποίων επάγονται την άμεση ή έμμεση κατάλυση του προστατευομένου από τις ανωτέρω διατάξεις ατομικού δικαιώματος παροχής έννομης δικαστικής προστασίας». Σε αυτή την κατεύθυνση, το στοίχημα έγκειται στην «εύλογη» ισορροπία μεταξύ του συνταγματικού σκοπού της αποτελεσματικότητας της δικαιοσύνης με το δικαίωμα στη δικαστική προστασία, καθώς αυτή, όπως το συνοψίζει η Β. Καψάλη, *λειτουργεί κυκλικά ή για την ακρίβεια σε μια διαλεκτική*

⁷²⁸ Βλ. *Ι. Κοιμτζόγλου*, ΣτΕ Ολ. 189/2007, σχόλιο, ΕφημΔΔ 1/2007, σελ. 8-13. Εν προκειμένω, υπήρξε μεταστροφή της νομολογίας και κρίθηκε ότι τα Πειθαρχικά Συμβούλια Δικηγόρων δεν συνιστούν Δικαστήρια και δεν αποτελούν όργανα, ενταγμένα στη δικαστική οργάνωση του Κράτους, ανεξάρτητα από τη συμμετοχή σε αυτά και δικαστών, αλλά αποτελούν πειθαρχικά όργανα της διοίκησης, οι αποφάσεις των οποίων, υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο.

⁷²⁹ Βλ. για τη διεύρυνση της έννοιας της εκτελεστής διοικητικής πράξης *Ευ. Πρεβεδούρου*, Η κατάργηση της διοικητικής δίκης, Σάκκουλας, 2012, σελ. 345-347, *Ν. Νικολάκη*, Η προσέγγιση των δικονομικών ζητημάτων στις περιβαλλοντικές διαφορές: η συμβολή του Κωνσταντίνου Μενουδάκου στη διαμόρφωση της νομολογίας του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Ο Δικαστής, ο Νόμος και το Περιβάλλον, ό.π., σελ. 283.

⁷³⁰ Βλ. αναλυτικά για τις θέσεις της θεωρίας σχετικά με την απόφαση αυτή *Μ. Μουστάκα*, Η αρχή *ne bis in idem* και το ελληνικό διοικητικό δίκαιο, Σάκκουλας, 2018, σελ. 275-284. Επίσης, *Ν. Σημαντήρα*, Ισχύς, στάθμιση και όρια της αρχής *ne bis in idem* στο πλαίσιο του ελληνικού συστήματος δυαδικών κυρώσεων μετά την ΣτΕ Ολ. 359/2020, ΘΠΔΔ 6/2020, σελ. 495 επ.

σχέση. Για να εκπληρωθεί το δικαίωμα στη δικαστική προστασία πρέπει να διασφαλίζεται η εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης και για να επιτευχθεί αυτή προϋποτίθεται, από την άποψη των διαθέσιμων πόρων και των πραγματολογικών δυνατοτήτων των οργάνων, ο περιορισμός του δικαιώματος⁷³¹. Στη διατύπωση της Καψάλη συμπυκνώνεται η προβληματική της κανονιστικότητας των σκοπών, ως μέσων εκπλήρωσης και ταυτόχρονα οριοθέτησης των δικαιωμάτων, όταν αυτά προϋποθέτουν τις θετικές ενέργειες του Κράτους.

5.3.2. Τα δικαστικά δαπανήματα και το δικαίωμα δικαστικής προστασίας

Διδακτική υπόθεση εργασίας, στο πεδίο της απονομής της δικαιοσύνης και της δυναμικής σχέσης του δικαιώματος δικαστικής προστασίας με το γενικό συμφέρον, συνιστούν τα παράβολα, των οποίων η συνταγματικότητα (ως προς το ύψος τους και συνεπώς τον περιορισμό της δικαστικής προστασίας) υπόκειται στην αρχή της αναλογικότητας και την εκτίμηση των πραγματικών δεδομένων. Εξάλλου, σύμφωνα με το ΣτΕ, «η υποχρέωση καταβολής παραβόλου, ως προϋπόθεση του παραδεκτού ενδίκου βοηθήματος ή μέσου ιδιώτου, αποβλέπει στην αποτροπή της ασκήσεως απερισκέπτων και αστηρίκτων ενδίκων βοηθημάτων και μέσων, χάριν της εύρυθμης λειτουργίας των δικαστηρίων και της αποτελεσματικής απονομής της δικαιοσύνης, γι' αυτό και η τύχη του (κατάπτωση, διπλασιασμός ή απόδοση στον καταβαλόντα) συναρτάται με την έκβαση και τις εν γένει περιστάσεις της δίκης (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 1583/2010, Ολ. 3470/2009, Ολ. 1852/2009, Ολ. 647/2004)». Για παράδειγμα, στη ΣτΕ Ολ. 3470/2007, το Δικαστήριο έκρινε ότι «η, κατά τις διατάξεις του άρθρου 277 (παρ. 3 κ.λπ.), θέσπιση, προκειμένου περί χρηματικών φορολογικών διαφορών, της, επί ποινή απαραδέκτου, υποχρεώσεως καταβολής αναλογικού παραβόλου εφέσεως, ανερχομένου σε ποσοστό δύο τοις εκατό (2%) του αντικειμένου της διαφοράς, χωρίς, παραλλήλως, να καθορίζεται στον νόμο σχετικό ανώτατο όριο (οροφή) για το ποσό του καταβλητέου παραβόλου, αντιβαίνει στη διάταξη του άρθρου 20 παρ. 1 του Συντάγματος, διότι δύνα-

⁷³¹ Β. Καψάλη, Η αποτελεσματικότητα της διοικητικής δικαιοσύνης ως επιταγή του Συντάγματος, ό.π., σελ. 944.

ται, αναλόγως του μεγέθους του αντικειμένου της διαφοράς, όπως το μέγεθος αυτό καθορίζεται από τον νόμο, να οδηγήσει σε ύψος παραβόλου τέτοιο που να υπερακοντίζει τον σκοπό της επιβολής του και να καθιστά υπερμέτρως δυσχερή την άσκηση του ενδίκου μέσου».

Ειδικότερα, στη νομολογία για τα δικαστικά δαπανήματα, όπως την έχει αναλύσει ο Σ.-Ι. Κουτνατζής, αναδεικνύεται η στενή σχέση που αυτά διατηρούν, αφενός με τη *σοβαρότητα* των προθέσεων των αιτούντων, αφετέρου με τις *ει-σπρακτικές ανάγκες* της δικαιοσύνης⁷³². Επί της μεθόδου, η συνταγματικότητα του παράβολου συναρτάται μάλλον με τα *δεδομένα της κοινής πείρας*, ήτοι με μια πραγματολογική εκτίμηση αόριστη και συχνά *ταυτολογική*, όπως επίσης από τις «διευκολύνσεις» στην καταβολή του τιμήματος (π.χ. αν αυτή μπορεί να ανασταλεί μέχρι την περάτωση της δίκης, για λόγους ανεπανόρθωτης οικονομικής βλάβης του διαδίκου) ή αν παράλληλα με την αποτελεσματική απονομή της δικαιοσύνης εξυπηρετούνται άλλοι σκοποί δημοσίου συμφέροντος, π.χ. η *καταπολέμηση της φοροδιαφυγής*⁷³³ (ΣτΕ 1681/2018), ή βέβαια αν συμβάλλουν στην *αποσυμφόρηση των δικαστηρίων* (ΣτΕ 2456/2012)⁷³⁴. Συμπερασματικά, ο περιορισμός στο δικαίωμα στη δικαστική προστασία μέσω των παράβολων παραπέμπει περισσότερο σε *σκοπούς θεσμικούς και αντικειμενικούς*, πέρα από τα υποκείμενα του δικαίου, που διασφαλίζουν την αποτελεσματικότητα στη δικαστική προστασία, παρά σε κάποια προσωποκεντρικού χαρακτήρα ενίσχυση στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τους διαδίκους.

⁷³² Σ.-Ι. Κουτνατζής, Η συνταγματοποίηση του δικονομικού δικαίου, Σάκκουλας, 2019, σελ. 137 επ.

⁷³³ *Ibidem*, σελ. 145 επ.

⁷³⁴ Σύμφωνα με τον Π. Παυλόπουλο, «από τις αποφάσεις αυτές προκύπτει, ευθέως, πως ο σκοπός της θέσπισης των διατάξεων του άρθρου 12 παρ. 1 και 2 του ν. 3900/2010 ουδόλως σχετίζεται με πρόθεση του νομοθέτη να θωρακίσει περαιτέρω, κατά την συνταγματική του θεμελίωση, το δικαίωμα αίτησης και παροχής δικαστικής προστασίας. Αλλά κατατείνει, αποκλειστικώς, στην “αποσυμφόρηση” του Συμβουλίου της Επικρατείας –επέκεινα δε και των Διοικητικών Εφετειών– από τον μεγάλο όγκο του δικαιοδοτικού τους έργου και στην εντεύθεν ταχύτερη έκδοση των δικαστικών αποφάσεων». Βλ. *Ιδίου*, Κανονιστικές διαστάσεις της συνταγματικής κατοχύρωσης του θεσμού της αστικής ευθύνης του δημοσίου. Οι διακυμάνσεις του «διαλόγου» μεταξύ Θεωρίας και Νομολογίας, constitutionalism.gr 21.12.2020.

Για την ακρίβεια εδώ –και σε συνέχεια της κεντρικής θέσης που διατρέχει το τρίτο μέρος της μελέτης μας– η ικανοποίηση των συνταγματικών σκοπών συνδέεται πάλι με την εγγύηση της λειτουργίας και της συνοχής μιας αντικειμενικής «τάξης», με την ευρεία έννοια του όρου, εν προκειμένω της *δικαιοδοτικής*. Έτσι «δεσμεύεται λειτουργικά», στο όνομα της εξυπηρέτησης ενός υπέρτερου συνταγματικού σκοπού γενικού συμφέροντος, που είναι η απονομή της δικαιοσύνης, η άσκηση του δικαιώματος στη δικαστική προστασία, πολύ περισσότερο από τη θεμελίωσή του σε ένα υποκειμενικό δικαίωμα.

5.4. Η «λειτουργική» δημόσια υπηρεσία

Στην ελληνική έννομη τάξη, σύμφωνα με την Ευ. Πρεβεδούρου, υιοθετείται μια *λειτουργική* θεώρηση της δημόσιας διοίκησης, που συναρτά την αποστολή της με την ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών των πολιτών και του κοινωνικού συνόλου, ήτοι τη θεραπεία του δημοσίου συμφέροντος. Σε αυτό το πλαίσιο, «η διοίκηση υπό λειτουργική έννοια καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα πεδίων, από την παραδοσιακή τήρηση της τάξης, την ικανοποίηση ζωτικών αναγκών και την αντιμετώπιση οξυτάτων και πρωτόγνωρων κρίσεων μέχρι τη ρύθμιση των πιο περίπλοκων και τεχνικών δραστηριοτήτων»⁷³⁵. Με δυο λόγια, η Διοίκηση είναι προσανατολισμένη στην επίτευξη των δημοσίων σκοπών. Η αρχή της αποτελεσματικότητας, ως μια έκφραση της σκοπιμότητας, που έχει συνταγματικό έρεισμα και αναγνωρίζεται νομολογιακά, *αφορά το σύνολο της διοικητικής δράσης*. Σύμφωνα με τον Κ. Γώγο, «ειδικότερα, η έννοια της αποτελεσματικότητας (Effektivität) αναφέρεται στον βαθμό εκπλήρωσης από τη δημόσια διοίκηση των σκοπών ή καθηκόντων που της ανατίθενται από τον νομοθέτη και το Σύνταγμα. Συναφής με την αποτελεσματικότητα, και στην παλαιότερη βιβλιογραφία αδιάκριτη από αυτήν, είναι η επιταγή της αποδοτικότητας (Effizienz) της δημόσιας διοίκησης. Η αρχή της αποδοτικότητας προχωρά πέρα από την αποτελεσματικότητα και συσχετίζει την εκπλήρωση των στόχων της διοίκησης με την ανάλωση χρόνου,

⁷³⁵ Ευ. Πρεβεδούρου, Η διοίκηση υπό λειτουργική έννοια: ένα παλιό ζήτημα, με νέες εκφάνσεις, nomarchia.gr 28.03.2024, §37 και 38.

οικονομικών, ανθρώπινων και άλλων πόρων για την επίτευξη των κρατικών σκοπών, απαιτεί δε την επίτευξη μεγαλύτερου βαθμού απόδοσης των χρησιμοποιούμενων μέσων»⁷³⁶. Για τον Π. Λαζαράτο, η αρχή της αποτελεσματικότητας της διοίκησης βρίσκει συνταγματικό έρεισμα στην αρχή της νομιμότητας, της αναλογικότητας και της ισότητας ενώπιον του νόμου⁷³⁷. Όπως υπογραμμίζει ο Β. Σκουρής, «η διοίκηση εξακολουθεί μεν να είναι αφοσιωμένη στην εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος, αλλά απαλλάσσεται από τα στενά δεσμά του δημοσίου δικαίου, παύει να είναι αποκλειστικά οργανική και αποκτά με τη χρήση μηχανισμών του ιδιωτικού δικαίου όλο και περισσότερες λειτουργικές προεκτάσεις»⁷³⁸.

5.4.1. Η αρχή της οικονομικότητας της δημόσιας υπηρεσίας

Η αρχή της αποτελεσματικότητας, ως «έγκυρη εκδήλωση της διοικητικής δράσης, με ποιοτικό περιεχόμενο»⁷³⁹, συνδέεται στενά με μια σειρά από άλλες γενικές και θεμελιώδεις αρχές του διοικητικού δικαίου, όπως και ιδίως η αρχή της συνέχειας των δημοσίων υπηρεσιών, η οποία, σύμφωνα με τη νομολογία, έγκειται στη διασφάλιση «της συνεχούς και ομαλής λειτουργίας των υπό ουσιαστικές έννοιαν δημοσίων υπηρεσιών, αίτινες εμφανίζουν ηξημένον κοινωνικόν ενδιαφέρον και είναι απολύτως ουσιώδους σημασίας δια την ζωήν της ολότητας και απαραίτητοι δια την θεραπείαν των αναγκών του κοινού» (ΟλΣτΕ 957/1978)⁷⁴⁰. Παρά ταύτα,

⁷³⁶ Κ. Γώγος, Διαδικαστικά σφάλματα και ακύρωση των διοικητικών πράξεων, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 274.

⁷³⁷ Π. Λαζαράτος, Αποτελεσματικότητα της διοίκησης: ένα νομικό επιχείρημα με συνταγματική θεμελίωση, ΤοΣ 4/1991, σελ. 522-524.

⁷³⁸ Β. Σκουρής, Σταθμοί στη διαμόρφωση του σύγχρονου διοικητικού δικαίου, ΕφημΔΔ 1/2021, σελ. 2. Βλ. επίσης για την έννοια της «καλής» διοίκησης και ως μια επιταγή αποτελεσματικότητας, εκτός από την τήρηση της δίκαιης διαδικασίας, Β. Χρήστου, Η αρχή της καλής διοίκησης στο ευρωπαϊκό διοικητικό δίκαιο, ΕφημΔΔ 2/2008, σελ. 277 επ.

⁷³⁹ Μ. Πικραμένος, Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων, Σάκκουλας, 2012, σελ. 12.

⁷⁴⁰ Βλ. Π. Παυλόπουλο, Η δημόσια υπηρεσία. Μια ενδοσκόπηση του δημοσίου δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 89 επ., Ευ. Πρεβεδούρου, Διευκρινίσεις ως προς τις πτυχές της αρχής της συνέχειας της δημόσιας διοίκησης (ΣτΕ 4643/2015 και 4646/2015), prevedourou.gr 31.01.2016.

η αρχή της αποτελεσματικότητας πρέπει να υπογραμμιστεί ότι διατηρεί την *αυτοτέλειά* της, καθώς, υπό ορισμένες συνθήκες, η αποτελεσματικότητα της διοίκησης προϋποθέτει τη διακοπή της λειτουργίας ή την κατάργηση υπηρεσιών και δομών. Για την ακρίβεια, όπως έχει υποστηρίξει η Π. Μουζουράκη, η διοικητική δράση συναρτάται πια, ειδικά στην εποχή των κρίσεων με την *αρχή της οικονομικότητας*, ήτοι τη συσχέτιση της κρατικής δράσης με τη χρηστή δημοσιονομική διαχείριση, με συνταγματικό θεμέλιο το άρθρο 24 παρ. 1 Σ. και το άρθρο 25 παρ. 1 Σ. για το Κοινωνικό Κράτος Δικαίου, όπως βέβαια και στο άρθρο 126 ΣΛΕΕ για τη δημοσιονομική πειθαρχία, ενώ διαθέτει ερείσματα και στη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου⁷⁴¹.

Ειδικότερα, η *αρχή της οικονομικότητας*, σημαίνει, δίχως να μειώνεται η ποιότητα της παροχής, τη συνετή χρήση των διαθέσιμων πόρων και του σκοπού που επιδιώκεται με τη χρησιμοποίησή τους. Υπ' αυτή την έννοια και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας ερμηνεύει το Κοινωνικό Κράτος Δικαίου ως μια *εντολή* σεβασμού και προστασίας των δημοσίων αγαθών, ενώ η οικονομικότητα συνδέεται και με την αναγκαιότητα, ως προκείμενη της αρχής της αναλογικότητας, γεγονός που στο τέλος προσδιορίζει τη στάθμιση ή την πρακτική εναρμόνιση ανάμεσα στην εκπλήρωση του συνταγματικού σκοπού της αποτελεσματικότητας και του συνταγματικού αγαθού του δημοσίου χρήματος. Προέκταση ή για την ακρίβεια μετωνυμία της αρχής της αποτελεσματικότητας συνιστά η *αρχή της προσαρμογής ή της μεταβλητότητας ή της προσαρμοστικότητας της Διοίκησης*: αυτή εξασφαλίζει την προσαρμογή της δράσης της διοίκησης στις απαιτήσεις του δημοσίου συμφέροντος, στους μεταβαλλόμενους και δυναμικούς κανόνες δικαίου, όπως και στις οικονομικές και τεχνικές μεθόδους λειτουργίας⁷⁴². Η Ευ. Πρεβεδούρου σημειώνει ότι η αρχή αυτή «εξυπηρετεί και την αρχή της *ορθολογικής* λειτουργίας της δημόσιας υπηρεσίας. Η ουσία της τελευταίας έγκειται στην

⁷⁴¹ Π. Μουζουράκη, Η αρχή της οικονομικότητας της κρατικής δράσης: μία νέα –ή καινοφανής– συνταγματική αρχή, ΕφημΔΔ 1/2013, σελ. 105 επ.

⁷⁴² Π. Μουζουράκη, Η άσκηση διοικητικού έργου μέσω ιδιωτών, Σάκκουλας, 2021, σελ. 462 επ.

επίτευξη του συνδυασμού των στόχων: αφενός, αποτελεσματική εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος, υπό την έννοια της εξυπηρέτησής του κατά τρόπο που οδηγεί στην πραγμάτωση των επιλογών του βασικού πυρήνα και, αφετέρου, αποδοτική εξυπηρέτηση, κατά τρόπο που να επιτυγχάνει ποιοτική επάρκεια και το βέλτιστο αποτέλεσμα με το μικρότερο δυνατό κόστος»⁷⁴³.

5.4.2. Η αρχή της διαφάνειας της διοικητικής δράσης

Νομολογιακά η αρχή της αποτελεσματικότητας βρήκε συνταγματικά ερείσματα και τον δικαιοκρατικό της χαρακτήρα στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 3014/2014 και ΣτΕ 1941/2013⁷⁴⁴. Στην πρώτη αναδεικνύεται η ουσιαστική ένταση ανάμεσα στην αποτελεσματικότητα και τη *διαφάνεια της διοικητικής δράσης*, με αφορμή την ανάκληση λειτουργίας και τη θέση σε καθεστώς ειδικής εκκαθάρισης της ΑΤΕ. Ειδικότερα, κρίθηκε, μεταξύ άλλων η συνταγματικότητα της διάταξης 63Δ του ν. 3601/2007 σύμφωνα με την οποία, «η Τράπεζα της Ελλάδος καλεί πιστωτικά ιδρύματα ή άλλα πρόσωπα, που κατά την κρίση της και σύμφωνα με τις διαθέσιμες σε αυτήν κατά τον χρόνο αυτόν πληροφορίες είναι κατάλληλα για την κτήση των υπό μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων, σε άτυπη και εμπιστευτική διαδικασία υποβολής προσφορών για την απόκτησή τους». *Η μυστικότητα της διαδικασίας*, έναντι της φανερής δράσης της Διοίκησης και της αρχής της διαφάνειας, θεωρήθηκε από το Δικαστήριο ότι αναφέρεται στην αναγκαιότητα να εξυπηρετηθεί ένας λόγος «γενικότερου δημοσίου συμφέροντος»: Σύμφωνα με το ΣτΕ, «ο νομοθέτης προέβη, πάντως, με το επίμαχο άρθρο 63Δ του ν. 3601/2007, σε στάθμιση των αντιτιθέμενων εννόμων αγαθών της διαφάνειας και της αποτελεσματικότητας της διοικητικής δράσης, προς τον σκοπό διασφάλισης της σταθερό-

⁷⁴³ *Εν. Πρεβεδούρου*, Η διοίκηση υπό λειτουργική έννοια: ένα παλιό ζήτημα, με νέες εκφάνσεις, ό.π, § 28. Από την άλλη σημειώνει ότι η εν λόγω αρχή δεν αναφέρεται ρητά στην ελληνική νομολογία.

⁷⁴⁴ Σύμφωνα με τη Μουζουράκη, «καθώς η αρχή της προσαρμογής αποσκοπεί στο να εξασφαλίσει την αποτελεσματική λειτουργία της Διοίκησης, βρίσκει ένα τελευταίο συνταγματικό θεμέλιο στην αρχή της αποτελεσματικότητας της Διοίκησης, στην οποία το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει αναγνωρίσει συνταγματική ισχύ», *Π. Μουζουράκη*, Η άσκηση διοικητικού έργου μέσω ιδιωτών, ό.π., σελ. 464.

τητας του χρηματοπιστωτικού συστήματος και εμπέδωσης της εμπιστοσύνης των συναλλασσομένων προς αυτό. Ενόψει τούτων, και ενόψει της, σύμφυτης με την ασφάλεια των συναλλαγών, υποχρέωσης εμπιστευτικότητας κατά τη λήψη αποφάσεων που μπορεί να την επηρεάσουν πέραν του αναμενομένου ή και να υπονομεύσουν την αποτελεσματικότητα του υπό λήψη μέτρου, κρίθηκε επιβεβλημένη η υποχώρηση της πρώτης έναντι της δεύτερης (...). Η επιβολή δε του ανωτέρω περιορισμού (της μυστικότητας) στην οικονομική ελευθερία, γίνεται χάριν γενικότερου συμφέροντος που αφορά την Εθνική Οικονομία (κατά άρθρο 106 παρ. 1 του Συντάγματος η προαγωγή της είναι έργο του Κράτους το οποίο λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα για τον προγραμματισμό της οικονομικής δραστηριότητας στη Χώρα και την εξασφάλιση της οικονομικής ανάπτυξης όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας). Η στάθμιση και επιδίωξη αυτή του νομοθέτη καθίσταται σαφής από την αιτιολογική έκθεση του ν. 4021/2011 και ανάγεται στο γεγονός ότι η ανάκληση της άδειας λειτουργούντος πιστωτικού ιδρύματος και η επακόλουθη θέση αυτού υπό ειδική εκκαθάριση είναι εύλογο να προξενεί σημαντική αναστάτωση στο ημεδαπό χρηματοπιστωτικό σύστημα, πολλώ δε μάλλον υπό το πρίσμα της σοβούσας χρηματοπιστωτικής κρίσης. Σταθμίζοντας τα ανωτέρω, καθώς επίσης τις τρέχουσες περιστάσεις, ο νομοθέτης προέκρινε την ανάγκη μυστικής και ταχύτατης ολοκλήρωσης της συγκεκριμένης μορφής εξυγίανσης, προκειμένου να αντιμετωπιστούν ανησυχίες των καταθετών ότι δεν πρόκειται να υποστούν ζημίες, ούτως ώστε να περιορισθεί το ενδεχόμενο της μαζικής απόσυρσης καταθέσεων και αδικαιολόγητων δευτερογενών αρνητικών επιπτώσεων σε υγιείς τράπεζες». Εν προκειμένω, εν μέσω της οικονομικής κρίσης, το Δικαστήριο προτάσσει ακόμη μια φορά μια δημοσιονομική εκδοχή του δημοσίου συμφέροντος, τη διασφάλιση της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας και του ελληνικού τραπεζικού συστήματος, η οποία συναρτάται άμεσα με την αποτελεσματική δράση της Διοίκησης⁷⁴⁵.

⁷⁴⁵ Βλ. αναλυτικά *Εν. Πρεβεδούρου*, Απόρριψη της αίτησης ακύρωσης των αποφάσεων περί ανάκλησης της άδειας λειτουργίας της Αγροτικής Τράπεζας και μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων της στην Τράπεζα Πειραιώς (ΣτΕ Ολ 3014/2014), *prevedourou.gr* 24.10.2014. Βλ. επίσης *Δ. Πατσίκας*, Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, 2022, σελ. 236-237, υποσ. 109.

Παρά ταύτα, η εν λόγω υποχώρηση της αρχής της διαφάνειας συνιστά μάλλον μεμονωμένη ή εξαιρετική περίπτωση σε ένα νομικό πλαίσιο που, όπως έχει σημειώσει ο Κ. Γιαννακόπουλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 υποδηλώνει τη μετατροπή της αρχής αυτής από όριο σε σκοπό του νομοθέτη. Σε αυτή την κατεύθυνση συνηγορούν οι συνταγματικές διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 9 Σ (για τον «βασικό μέτοχο»), 103 παρ. 7 (επιλογή προσωπικού στο δημόσιο), 29 παρ. 2 Σ. (χρηματοδότηση κομμάτων) και 102 παρ. 5 Σ. (διαχείριση των ΟΤΑ). Έτσι, η διαφάνεια ανάγεται σε συνταγματικό σκοπό που αναφέρεται ιδίως στην καταπολέμηση της «διαπλοκής», δίχως να αποφύγει ένα πληθωρικό χαρακτήρα, όπως στην υπόθεση του βασικού μετόχου, που δημιούργησε έντονες τριβές στην υπόθεση της «Μηχανικής», ανάμεσα στο ενωσιακό και το εθνικό δίκαιο⁷⁴⁶.

Στις πιο ήπιες εκφάνσεις της, όπως στις διαδικασίες επιλογής του προσωπικού στον δημόσιο τομέα, η αρχή της διαφάνειας έρχεται να συμπληρώσει εκείνη της αξιοκρατίας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.), σύμφωνα δε με τη νομολογία του ΣτΕ, η εν λόγω διάταξη «καταλαμβάνει, κατά την έννοιά της, όχι μόνο τη διαδικασία εισόδου στο υπαλληλικό σώμα αλλά και περαιτέρω τις εν γένει διαδικασίες εξέλιξης των δημοσίων υπαλλήλων» (βλ. ΣτΕ 2788/2009, σκ. 5)⁷⁴⁷. Η διαφάνεια στη διαδικασία λειτουργεί και ενισχυτικά ως προς την αποτελεσματικότητα της Διοίκησης, δεδομένου ότι η στελέχωση της τελευταίας όπως επισημαίνει ο Απ. Παπατόλιας, «ως διακριτή λειτουργία της διοικητικής οργάνωσης, έγκειται στην επιλογή του κατάλληλου και επαρκούς ανθρώπινου δυναμικού και αφορά στην πρόσληψη, τοποθέτηση, υπηρεσιακή εξέλιξη, εκπαίδευση, αξιοποίηση και αξιολόγηση της απόδοσης των υπαλλήλων, καθώς και στην εν γένει βελτίωση και ανανέωση του δυναμικού της διοικητικής δράσης (...) Εάν το ανθρώπινο δυναμικό θεωρείται ο βασικότερος συντελεστής για την επιτυχία ενός οργανισμού και την αποτελε-

⁷⁴⁶ Κ. Γιαννακόπουλος, Προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού και διαφάνεια: όρια ή σκοποί του κρατικού παρεμβατισμού;, ΕφημΔΔ 6/2006, σελ. 758-763. Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 733-752.

⁷⁴⁷ Απ. Παπακωνσταντίνου, Άρθρο 103, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ό.π., σελ. 7.

σματική επίτευξη των στόχων του, τότε η λειτουργία της στελέχωσης κρίνεται κομβική για τη συνολική αποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης»⁷⁴⁸. Σε αυτή την κατεύθυνση συνταγματικά προφανώς συμβάλλει η κατοχύρωση, ως κανόνα, της αρμοδιότητας του ΑΣΕΠ στις προσλήψεις και ο ελεγκτικός του ρόλος, με όλες τις εξαιρέσεις που γνωρίζει⁷⁴⁹.

Σύμφωνα με τις ΣτΕ 3237/2015 και 3671/2014, η θεσμοθέτηση του ΑΣΕΠ επιβάλλεται ως εγγύηση τήρησης, όχι μόνον «των συνταγματικών αρχών της ισότητας και της αξιοκρατίας, και, ειδικότερα, της ελεύθερης πρόσβασης και σταδιοδρομίας κάθε Έλληνα πολίτη στις δημόσιες θέσεις κατά τον λόγο της προσωπικής τους αξίας και ικανότητας», όπως επιτάσσουν οι διατάξεις των άρθρων 4 παρ. 1 Σ. και 4 Σ. και 5 παρ. 1 Σ., αλλά και της διαφάνειας (άρθρο 103 παρ. 7 Σ.), καθώς και του Κράτους Δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1). Η εμβληματική λοιπόν στιγμή του 2001 και η συνταγματική κατοχύρωση του ΑΣΕΠ έρχεται να συμπληρώσει, 90 χρόνια μετά, την άλλη όψη της αρχής της αξιοκρατίας, δηλαδή την αρχή της μονιμότητας στο Σύνταγμα του 1911⁷⁵⁰. Στη ΣτΕ Ολ. 527/2015, το Δικαστήριο έκρινε ότι η μεταβατική διάταξη του άρθρου 9 παρ. 1 του ν. 3848/2010, κατά το μέρος που προβλέπει ότι οι διορισμοί μόνιμων εκπαιδευτικών γίνονται σε ποσοστό 40% από ενιαίους πίνακες αναπληρωτών με πραγματική προϋπηρεσία, με αποτέλεσμα τον περιορισμό των διορισμών από τους πίνακες διοριστέων του διαγωνισμού του ΑΣΕΠ, αντίκειται στις αρχές της ισότητας και της αξιοκρατίας. Ναι μεν λοιπόν ο διορισμός μόνιμων εκπαιδευτικών από πίνακες αναπληρωτών αποτελεί επιλογή σύμφωνα με προκαθορισμένα και αντικειμενικά κριτήρια, όπως η προϋπηρεσία και η εμπειρία· η απόκτηση όμως της προϋπηρεσίας αυτής ανάγεται σε προσλήψεις αναπληρωτών ή ωρομισθίων, οι οποίες δεν είχαν υπαχθεί στον έλεγχο ανεξάρτητης αρχής και, ενόψει και των

⁷⁴⁸ Απ. Παπατόλιας, Η αξιοκρατία ως αρχή και ως δικαίωμα, Παπαζήσης, 2018, σελ. 138.

⁷⁴⁹ Απ. Παπατόλιας, Μεταρρυθμιστικές πολιτικές στη Δημόσια Διοίκηση με τις εγγυήσεις του ΑΣΕΠ. Ο στόχος της «απο-πολιτικοποίησης» και η θέσπιση Μητρώου Επιτελικών Στελεχών, ΕφημΔΔ 6/2017, σελ. 748.

⁷⁵⁰ Βλ. για αυτή τη γενεαλογία της αξιοκρατίας Απ. Παπατόλιας, Η αξιοκρατία ως αρχή και ως δικαίωμα, ό.π., σελ. 114.

σχετικών διάσπαρτων στη νομοθεσία διατάξεων δεν προκύπτει ότι έχουν γίνει με αξιοκρατικές εγγυήσεις. *Με δυο λόγια, τα αντικειμενικά και αξιοκρατικά κριτήρια δεν αρκούν για να προσδώσουν αντικειμενικό και αδιαφανή χαρακτήρα στη διαδικασία*⁷⁵¹. Στην απόφαση 711/2017, η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας έκρινε ότι κατά παράβαση των άρθρων 4, 5 παρ. 1, 103 παρ. 7 και 25 παρ. 1 του Συντάγματος θεσπίζεται η επιλογή διευθυντών σχολικών μονάδων βάσει της αποτιμήσεως του κριτηρίου της συμβολής στο εκπαιδευτικό έργο, της προσωπικότητας και της γενικής συγκροτήσεως του κρινόμενου από τον σύλλογο διδασκόντων του σχολείου, με τη διαδικασία της μυστικής ψηφοφορίας και χωρίς τη σύνταξη πρακτικού⁷⁵².

5.4.3. Δικονομικές όψεις της αρχής της αποτελεσματικότητας

Από την άλλη, στην απόφαση ΣτΕ 1941/2013, αντιλαμβανόμαστε τις δικονομικές «εφαρμογές» της αρχής της αποτελεσματικότητας και τη δυνητικά συγκρουσιακή σχέση που διατηρούν με το δικαίωμα της δικαστικής προστασίας και το άρθρο 20 παρ. 1 Σ.⁷⁵³. Στην επίμαχη υπόθεση, το Δικαστήριο αναγνώρισε τη δυνατότητα της Διοίκησης να θεραπεύει τυπικές πλημμέλειες της διοικητικής πράξης⁷⁵⁴. Στο

⁷⁵¹ Βλ. για τη ΣτΕ 527/2014 σχόλιο *Α. Καϊδατζή*, Αρμενόπουλος 6/2015, σελ. 1029-1035 και *Α. Αρχοντάκη*, Η αντισυνταγματικότητα των ρυθμίσεων του Ν 3848/2010 σχετικά με τον διορισμό αναπληρωτών καθηγητών στην α' βάρδια και στη β' βάρδια εκπαίδευση - Η απόφαση ΣτΕ Ολ 527/2015, Συνήγορος 107/2015, σελ. 30-32.

⁷⁵² Βλ. *Δ. Πατσόικα*, Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 192.

⁷⁵³ *Γ. Πινακίδης*, Η συνταγματική οργάνωση της διοικητικής διαδικασίας και οι συνέπειές της στη διοικητική δίκη, Σάκκουλας, 2020, σελ. 197-203.

⁷⁵⁴ Ειδικότερα, «οι παραπάνω διατάξεις του άρθρου 20 παρ. 1 και 95 παρ. 1 του Συντάγματος και η αρχή της νομιμότητας, ερμηνευόμενες και εφαρμοζόμενες σε πρακτική αρμονία προς τις επίσης συνταγματικά κατοχυρωμένες αρχές της ασφαλείας του δικαίου και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και προς την αρχή της αποτελεσματικής δράσης της Διοικήσεως, η οποία είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση της αποστολής που της έχει αναθέσει ο συνταγματικός νομοθέτης και συνδέεται με τη λειτουργία του Κράτους δικαίου, δεν επιβάλλουν την εξαρχής ακύρωση διοικητικής πράξης που έχει προσβληθεί στο Συμβούλιο της Επικρατείας ή σε διοικητικό δικαστήριο για νομική πλημμέλεια, η οποία μπορεί να αποκατασταθεί από τη Διοίκηση, αλλά στην περίπτωση αυτή,

ίδιο πνεύμα, η αποτελεσματική δράση της Διοίκησης συνδέεται επίσης με τον περιορισμό των *αναδρομικών* συνεπειών της αντισυνταγματικότητας του νόμου⁷⁵⁵, ιδίως όταν αυτές έχουν δημοσιονομικό αντίκτυπο (όπως για παράδειγμα στη ΣτΕ Ολ. 2287/2015)⁷⁵⁶. Εξάλλου, μορφή της αποτελεσματικότητας συνιστά και η δυνατότητα της *ανάκλησης* διοικητικών πράξεων, όπως και ο σεβασμός της αρχής της *δικαιολογημένης εμπιστοσύνης* του διοικουμένου⁷⁵⁷. Η αποτελεσματι-

προκειμένου να τηρηθεί η υποχρέωση τήρησης της νομιμότητας χωρίς να διαταραχθεί η αποτελεσματική δράση της Διοικήσεως και η σταθερότητα των διοικητικών καταστάσεων, το δικαστήριο έχει την εξουσία να αναβάλει την οριστική κρίση και να χορηγήσει προθεσμία στη Διοίκηση προκειμένου να άρει την πλημμέλεια με την έκδοση νέας πράξης, με την οποία συμπληρώνεται ή τροποποιείται η προσβαλλομένη, με την προϋπόθεση ότι με τη συμπλήρωση ή την τροποποίηση της προσβαλλομένης αποκαθίσταται η επιδιωκόμενη από τον αιτούντα νομιμότητα και δεν θίγεται με οποιοδήποτε τρόπο το δικαίωμα δικαστικής προστασίας του ιδίου και των λοιπών διαδίκων (πρβλ. τις ΣτΕ 4357 και 4358/2011, επταμ. συνθ., σκέψη 20)».

⁷⁵⁵ Βλ. *Α. Σακελλαροπούλου*, Βήματα εξέλιξης του ακυρωτικού ελέγχου, ΕφημΔΔ 2/2017, σελ. 152 επ.

⁷⁵⁶ Βλ. *Ευ. Πρεβεδούρου*, Αναλογική εφαρμογή του άρθρου 22 του Ν. 4274/2014, περί περιορισμού των αναδρομικών αποτελεσμάτων ακυρωτικής απόφασης, στη διάγνωση της αντισυνταγματικότητας διάταξης στο πλαίσιο αγωγής αποζημίωσης (ΣτΕ Ολ 2287, 2288, 2289 και 2290/2015), *prevedouros.gr* 12.07.2015, *Κ. Γώγο*, Ο κατά χρόνο περιορισμός των ακυρωτικών αποτελεσμάτων της δικαστικής απόφασης την πρόσφατη νομολογία ΣτΕ, ό.π., *Π. Μουζουράκη*, Τα ειδικά μισθολόγια στο Συμβούλιο της Επικρατείας: μία νέα φάση ή –περισσότερες από μία– αντιφάσεις στη σχετική με την οικονομική κρίση του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου; Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις (Ολ.) 2192/2014 και 4741/2014, ΕφημΔΔ 3/2015, σελ. 275-295, *Η. Κουβαρά*, Ν. 4274/2014 Οι νέες διατάξεις για την ακυρωτική δίκη. Η θετικοποίηση σε δικονομικό επίπεδο της αρχής της ασφάλειας δικαίου, ΘΠΔΔ 8-9/2014, σελ. 718. Σύμφωνα με τον Συμεωνίδη εισάγεται έτσι έμμεσα, εκ του πλαγίου, μια παραγραφή της αξίωσης του τρίτου. Βλ. *Ιδίου*, Η διοικητική δικαιοσύνη υπό το Σύνταγμα του 1975 και υπό το φως των νεότερων εξελίξεων: προτάσεις για ένα μελλοντικό σχεδιασμό, ό.π., σελ. 185.

⁷⁵⁷ Όπως σημειώνει ο Ι. Συμεωνίδης, «η δημόσια διοίκηση οφείλει να τηρεί τον τύπο της δημοσιότητας και την αρχή της φανεράς δράσης, να διασφαλίζει την ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του νόμου, να ασκεί τη διακριτική της εξουσία και να προβαίνει στις αναγκαίες σταθμίσεις και αξιολογήσεις υιοθετώντας σταθερά κριτήρια και αιτιολογώντας τις επιλογές της, να αποφαίνεται κατά περίπτωση, καίτοι ο νόμος δεν της τάσσει προθεσμία, εντός ευλόγου χρόνου, λόγω ασφάλειας δικαίου και δημιουργίας σταθερών διοικητικών καταστάσεων και να επιδιώκει τη σταθερότητα

κότητα εκλαμβάνεται, επίσης, στο πεδίο της διοίκησης, όπως και στη δικαιοσύνη, *σαν μια εντολή επιτάχυνσης*, η οποία εξυπηρετείται από τον γρήγορο και αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο των διοικητικών πράξεων ή και τη δυνατότητα του δικαστή να υποκαταστήσει την εσφαλμένη αιτιολογία της διοικητικής πράξης⁷⁵⁸.

των καταστάσεων αυτών, η οποία εξυπηρετείται και με το τεκμήριο νομιμότητας των εκτελεστών διοικητικών πράξεων, δικαιολογώντας τη σύντομη προθεσμία για τη δικαστική αμφισβήτηση μιας εκτελεστής διοικητικής πράξης. Στην περίπτωση εξάλλου που η διοικητική πράξη εκδόθηκε κατ' εφαρμογή ανίσχυρης διάταξης, η επανεξέταση της υπόθεσης και η τυχόν ανάκληση της πράξης από τη διοίκηση δεν αντιστρατεύεται την ανάγκη ασφάλειας δικαίου και σταθερότητας των διοικητικών καταστάσεων, αλλά αντιθέτως είναι σύμφωνη προς τις αρχές του κράτους δικαίου, της νομιμότητας και της και της χρηστής διοίκησης, οι οποίες δεν ανέχονται τη διατήρηση σε ισχύ νομικών ή πραγματικών καταστάσεων που δημιουργήθηκαν κατά κατάφωρη παραβίαση του δικαίου. Ως προς την ειδικότερη εκδήλωση της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του πολίτη στις ατομικές ρυθμίσεις που εισάγονται με την έκδοση εκτελεστών διοικητικών πράξεων, τόσο ο νομοθέτης με τον α.ν. 261/1968, όσο και η νομολογία, έχουν διαπλάσει ένα πλαίσιο γενικών αρχών ανάκλησης των πράξεων αυτών μετά από συνεκτίμηση και στάθμιση «μη βαινουσών παραλλήλως αλλά αγουσών σε αντίθετες κατευθύνσεις συνταγματικών αξιών». Βλ. *Ι. Συμεωνίδη*, Κράτος δικαίου και ασφάλεια δικαίου. Μια δύσκολη συνάρτηση για τον διοικητικό δικαστή, σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Το βιώσιμο Κράτος, ό.π., σελ. 138-139.

⁷⁵⁸ *Β. Τσιγαρίδας*, Η αρχή *iura novit curia* στη Διοικητική Δίκη, Σάκκουλας, 2021, σελ. 209. Επίσης αναλυτικά *Η. Κουβαράς*, Η διοικητική δικαιοσύνη ως δικαιοτελεστική λειτουργία, Συμβολή στην αποτελεσματικότητα της Διοικητικής Δικαιοσύνης, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 455 επ. Σύμφωνα με τον Κουβαρά, «χορήγηση μιας τέτοιας εξουσίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προσκρούει στην αρχή της αναλογικότητας. Από την άλλη όμως πλευρά, ο δικαστής θα έπρεπε να διαθέτει νομοθετικά την σχετική εξουσία ως έσχατη επιλογή σε φαινόμενα διοικητικής δυστροπίας. Η εξουσία αυτή θα αποτελούσε εγγύηση αποκατάστασης της διασαλευθείσας θεσμικής ισορροπίας, δεδομένης και της ιδιάζουσας απαξίας κάθε μεμονωμένης περίπτωσης μη συμμόρφωσης για το συνολικό οικοδόμημα της έννομης τάξης. Πριν την άσκηση εξουσίας υποκατάστασης, είναι γεγονός ότι υφίστανται ηπιότερα μέτρα, όπως αυτά εκτέθηκαν ανωτέρω, τα οποία όμως πρέπει να λαμβάνονται με γνώμονα την μη ανοχή στην καθυστέρηση εφαρμογής των αποφάσεων, υποβαθμίζοντας με τον τρόπο αυτό την ποιότητα του μηχανισμού συμμόρφωσης. Οι όροι πάντως άσκησης μιας τέτοιας εξουσίας, διαφοροποιούνται ανάλογα με το είδος της προς υποκατάσταση πράξης. Ακόμα και οι πλέον ένθερμοι υποστηρικτές της θεσμοθέτησης της δικαστικής υποκατάστασης, αναγνωρίζουν ότι στην περίπτωση των κανονιστικών πράξεων η έκδοσή τους από εντεταλμένο δικαστή μπορεί από πρώτη

Όπως σημειώνει ο Κ. Ρέμελης, για τη διοικητική δράση στην εποχή μας, «ο χρόνος μετατρέπεται σε νομική έννοια, που κανονιστικά σχετίζεται άμεσα με το χρονικώς επείγον και τις πολλαπλές εκφάνσεις και διαβαθμίσεις του. Ο βαθμός δε τελικά του επείγοντος, αλλά και η φύση του που καθορίζονται από τις συνολικές πτυχές και ιδιαιτερότητες της κάθε πραγματικής κατάστασης είναι τα στοιχεία εκείνα που επηρεάζουν καθοριστικά όχι μόνο τον χρόνο ενεργοποίησης μιας κρατικής αρμοδιότητας, αλλά και το περιεχόμενο και τις συνέπειες των αποφάσεων, οι οποίες λαμβάνονται στο πλαίσιο της αρμοδιότητας αυτής. Με άλλα λόγια η αμεσότητα και η ταχύτητα της κρατικής δράσης για την αντιμετώπιση τέτοιου είδους πραγματικών καταστάσεων συναρτάται άμεσα με την αποτελεσματικότητά της, δηλαδή τον πυρήνα της αποστολής της»⁷⁵⁹.

5.4.4. Η αρχή της συνέχειας της δημόσιας υπηρεσίας

Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η πιο σημαντική, μάλλον υπαρξιακή προϋπόθεση, για την αποτελεσματικότητα της διοίκησης είναι η αρχή της συνέχειας. Αυτή εκβάλλει, ως συνταγματικός σκοπός, στο θετικό δίκαιο και τη νομολογία, έχοντας ως έρεισμα το άρθρο 23 παρ. 2 Σ.⁷⁶⁰ και το 25 παρ. 1 Σ., με δύο κυρίως τρόπους:

άποψη να δημιουργεί πρόσθετες δυσκολίες. Αντίθετα, στις διοικητικές διαφορές ουσίας η υποκατάσταση παρίσταται εφικτή με τα αποδεικτικά μέσα που διαθέτει ο διοικητικός δικαστής όπως η πραγματογνωμοσύνη» (σελ. 474).

⁷⁵⁹ Κ. Ρέμελης, Το επείγον στην διοικητική λειτουργία και το δίκαιο της ανάγκης, σε: Οι αρχές του ίσου και του δικαίου, Liber Amicorum Κωνσταντίνου Φ. Καλαβρού, Σάκκουλας, 2023, σελ. 1134.

⁷⁶⁰ Όπως σημειώνει η Ευ. Πρεβεδούρου, «ειδικά για τις δημόσιες υπηρεσίες υπό λειτουργική έννοια, κατοχυρώνεται στο άρθρο 23, παρ. 2 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο επιτρέπεται, για να διασφαλιστεί η εξυπηρέτηση ζωτικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου, να επιβληθούν με νόμο περιορισμοί στο δικαίωμα απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων και του προσωπικού επιχειρήσεων δημόσιου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας. Η αρχή αυτή έχει αξιοποιηθεί προς δικαιολόγηση της επίταξης μεταφορικών μέσων κατόπιν εξαγγελίας ακινητοποίησής τους, δεδομένου ότι “η αστική συγκοινωνία είναι ζωτικής σημασίας δημόσια υπηρεσία και η ακώλυτη διεξαγωγή της αποτελεί βασική ανάγκη για σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της χώρας”. Στο ίδιο πνεύμα, έστω και χωρίς ρητή αναφορά στην αρχή της συνέχειας, εντάσσονται οι αποφάσεις περί γενικής πολιτικής επιστράτευσης του προσωπικού των πληρωμάτων σε όλες τις κατηγορίες πλοίων κατόπιν εξαγγελίας

α) στους κανόνες συγκρότησης και λειτουργίας των διοικητικών οργάνων⁷⁶¹, όπου σημαντικός αριθμός διατάξεων του ΚΔΔ (π.χ. άρθρα 8, 9, 13, 14) υπηρετεί την εύρυθμη λειτουργία των συλλογικών οργάνων και την οργανωτική τους συνέχεια. Σε αυτό το πνεύμα κινείται η νομολογία του «εύλογου χρόνου» για την παράταση της θητείας των μελών των ανεξαρτήτων αρχών και του Γενικού Επιθεωρητή Δημόσιας Διοίκησης, η οποία καταδεικνύει πώς η νομολογία επιχειρεί να συμβιβάσει την αρχή της νομιμότητας με την αρχή της συνέχειας. Η κατασκευή αυτή, κατεξοχήν πραγματολογική και αόριστη, είναι μια μορφή εμπλουτισμού της νομιμότητας με την εκπλήρωση του συνταγματικού σκοπού της συνέχειας δια της κατασκευής μιας έννοιας που ανάγεται εν τέλει στη σκοπιμότητα β) σε στοιχεία του κανονιστικού πλαισίου δράσης των φορέων παροχής δημοσίων υπηρεσιών, όπως το τεκμήριο νομιμότητας και η άμεση εκτελεστότητα των διοικητικών πράξεων, καθώς και το καθεστώς των κανόνων στις συμβάσεις της Διοίκησης (π.χ. η δυνατότητα μονομερούς τροποποίησης των συμβατικών όρων ή η δικαστική αναπροσαρμογή ή λύση της σύμβασης), ενώ τα τελευταία χρόνια επίσης έχει καταστεί κυρίαρχη η προβληματική των ιδιωτικοποιήσεων και της σχέσης που διατηρεί το νομικό καθεστώς των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας με την αρχή της συνέχειας (βλ. παραπάνω)⁷⁶².

Στη ΣτΕ Ολ. 1901/2014, η διακοπή της λειτουργίας της ΕΡΤ θεωρήθηκε σύμφωνη με το Σύνταγμα, καθώς «δεν προκύπτει ότι επιβάλλεται η λειτουργία δημόσιου φορέα ραδιοτηλεόρασης. Ο νομοθέτης έχει την ευχέρεια, συνεκτιμώντας την οικονομική δυνατότητα του Κράτους σε κάθε συγκεκριμένη χρονική περίοδο,

της κήρυξης σαρανταοκτάωρης επαναλαμβανόμενης πανελλαδικής απεργίας με προοπτική κλιμάκωσής της, ή των χειριστών και ιπτάμενων μηχανικών της πρώην Ολυμπιακής Αεροπορίας ή των ιδιοκτητών και οδηγών φορτηγών αυτοκινήτων και βυτιοφόρων δημόσιας χρήσης». Βλ. *Ευ. Πρεβεδούρου*, Η διοίκηση υπό λειτουργική έννοια: ένα παλιό ζήτημα, με νέες εκφάνσεις, ό.π., § 27.

⁷⁶¹ Γ. Διέλλας, Η αρχή της συνέχειας του Κράτους: ένα σύγχρονο *scrinium memoriae* ή προϋπόθεση αποτελεσματικότητας της διοικητικής δράσης; ΕφημΔΔ 1/2020, σελ. 123 επ.

⁷⁶² Β. Καψάλη, Εκφάνσεις της συνέχειας ως θεμελιώδους αρχής της διοικητικής δράσης, σε: Δημόσια Διακυβέρνηση, Τομέας Διοικητικής Επιστήμης, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Σάκκουλας, 2019, σελ. 493-504.

να επιλέξει αν, με κριτήριο την αποτελεσματικότερη εφαρμογή των συνταγματικών επιταγών για τη ραδιοτηλεόραση, είναι αναγκαίο και δυνατό να ιδρυθεί δημόσιος φορέας ραδιοτηλεόρασης. Σε περίπτωση, κατά την οποία επιλεγεί η ίδρυση δημόσιου φορέα ραδιοτηλεόρασης, σύμφωνα με το Σύνταγμα αυτός επιβάλλεται να έχει πλουραλιστική δομή, να οργανώνεται κατά τρόπο που αποτρέπει κυβερνητικές και κομματικές επιρροές και να λειτουργεί αυστηρά με βάση τις αρχές της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας και της πολυφωνίας. Οίκοθεν νοείται ότι η εκάστοτε νομοθετική επιλογή υπόκειται στον δικαστικό έλεγχο ως προς τη συμφωνία της με τις προμνημονευόμενες συνταγματικές επιταγές». Εξάλλου, όπως επισημαίνει το Δικαστήριο, «μέχρι να τεθεί σε λειτουργία ο νέος φορέας, άρχισε να λειτουργεί μεταβατικός φορέας δημόσιας ραδιοτηλεόρασης με στελέχωση και οργάνωση, οι οποίες υπερβαίνουν την απλή συμμόρφωση προς την απόφαση της Επιτροπής Αναστολών του Συμβουλίου της Επικρατείας (βλ. αναλυτικά σκέψεις 9 και 11), με αποτέλεσμα η λειτουργία του μεταβατικού αυτού φορέα (“Ελληνική Δημόσια Ραδιοφωνία και Τηλεόραση”) να έχει τακτικό χαρακτήρα, ενώ συνεχίσθηκε, απρόσκοπτα, υπό τον έλεγχο του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, και η λειτουργία των ιδιωτικών ραδιοτηλεοπτικών σταθμών εθνικής και τοπικής εμβέλειας». Αντιθέτως, όπως αναφέραμε παραπάνω, στην περίπτωση της μεταβίβασης του μετοχικού κεφαλαίου της ΕΥΔΑΠ στο ΤΑΙΠΕΔ και στη συνέχεια στο Υπερταμείο, ο μονοπωλιακός χαρακτήρας της παροχής της ύδρευσης, σε συνδυασμό με την ουσιαστική αποξένωση του Δημοσίου από τον έλεγχο της εταιρείας, και η υπαγωγή του σε καθεστώς που είναι ξένο ως προς την εκπλήρωση των ιδρυτικών της σκοπών, είχε ως αποτέλεσμα να αναχθεί η αρχή της συνέχειας σε κανονιστικό όριο των εν λόγω νομοθετικών πρωτοβουλιών.

5.5. Οι «συμπεριληπτικοί» συνταγματικοί σκοποί

Στο άρθρο 21 του Συντάγματος, όπως επισημαίνει ο Β. Σκουρής, «όχι μόνο ανάγεται ο γάμος σε συνταγματικό θεσμό, αλλά και η οικογένεια προστατεύεται κυρίως, διότι εξυπηρετεί συγκεκριμένους “εθνικούς” σκοπούς και τελικά το ίδιο το έθνος και όχι επειδή απλώς αποτελεί το πλέον διαδεδομένο και κυρίαρχο είδος

κοινωνικής συμβίωσης ή επειδή συνεχίζει και σήμερα να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ζωτικές ανάγκες των ατόμων-μελών της»⁷⁶³. Κοινώς, η αναγνώριση και η επιδίωξη της ικανοποίησης των εν λόγω «θεσμικών εγγυήσεων», υπερβαίνει τα ατομικά συμφέροντα και δικαιώματα των κοινωνιών και εγγράφεται με τη σειρά της σε μια *λειτουργία*, ήτοι στην προστασία συγκεκριμένων συνταγματικών αγαθών. Διαμεσολαβούνται δε οι θεσμοί του γάμου και της οικογένειας, κανονιστικά και πραγματολογικά, από την εξέλιξη των κοινωνικών συνθηκών και αντιλήψεων, ήτοι της κοινωνικής ηθικής που καθίσταται και μια μορφή συνταγματικής ηθικής, πέρα από την υποκειμενική. Η προαγωγή, λοιπόν, των παραπάνω σκοπών έρχεται, σε αυτό το δυναμικό αξιακό πλαίσιο, να συναντήσει τη συμπερίληψη και την ισότητα και να λειτουργήσει αντικειμενικά ως πεδίο άρσης των ταυτοτικών διαφορών και καθολίκευσης του θεσμού.

5.5.1. Γάμος και οικογένεια: η δύναμη της εξελικτικής ερμηνείας

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΣτΕ, οι διατάξεις του άρθρου 21 Σ., με τις οποίες ο γάμος και η οικογένεια έχουν αναχθεί σε *συνταγματικώς προστατευόμενους θεσμούς* (ΣτΕ 550/1999 Ολομ., ΣτΕ 3178/2010), έχουν προεχόντως κατευθυντήριο χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι απευθύνουν στον νομοθέτη έντονη υπόδειξη προς *λήψη θετικών μέτρων* για την προστασία του γάμου και της οικογένειας (ΣτΕ 2738/2010, ΣτΕ 3998/2012), καθώς και της μητρότητας, της παιδικής ηλικίας και των πολυτέκνων. Η προστασία αυτή δεν έχει συγκεκριμένο πάντοτε περιεχόμενο, αλλά οι ειδικότερες μορφές και η έκτασή της καθορίζονται από τον κοινό νομοθέτη και, κατ' εξουσιοδότησή του, από την κανονιστικώς δρώσα Διοίκηση, μέσα στα όρια που διαγράφουν οι λοιπές συνταγματικές διατάξεις και αρχές (ΣτΕ 4237/2005 7μ., ΣτΕ 4091/2012 7μ., ΣτΕ 3413/2013 7μ., ΣτΕ 988/2014 Ολομ. κ.ά.)⁷⁶⁴.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σχέση της ισότητας με την εκπλήρωση του συνταγματικού σκοπού *της προστασίας της οικογένειας* στην απόφαση ΣτΕ

⁷⁶³ Β. Σκουρής, Σύνταγμα και Ηθική, ό.π., σελ. 84.

⁷⁶⁴ Βλ. ΣτΕ 2003/2018 επταμ.

2944/2000, όπου το Δικαστήριο έκρινε αναιρετικά σε διαφορά που εισήχθη ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, ύστερα από αγωγή δικαστικού υπαλλήλου για να καταβληθεί σε αυτόν το επίδομα οικογενειακών βαρών του ν. 1505/1984. Σκοπός του επιδόματος για τους υπαλλήλους του Δημοσίου και των ΝΠΔΔ ήταν η αντιμετώπιση των πρόσθετων οικονομικών βαρών από τη δημιουργία οικογένειας. Παρά ταύτα, ο νόμος απαγόρευε τη διπλή καταβολή του επιδόματος στην περίπτωση που και οι δύο σύζυγοι ήταν υπάλληλοι του Δημοσίου και των ΝΠΔΔ ή ΟΤΑ ή ο ένας σύζυγος ήταν υπάλληλος κατά τα ανωτέρω και ο έτερος σύζυγος υπάλληλος του ευρύτερου δημοσίου τομέα ή ΝΠΙΔ που με μορφή οργανισμού κοινής ωφέλειας ή κρατικής επιχείρησης ή ιδιωτικής τράπεζας. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η ευμενέστερη μισθολογική μεταχείριση των έγγαμων υπαλλήλων με τη διάθεση σε αυτούς του ως άνω επιδόματος ήταν συνταγματική, ενόψει του άρθρου 21 Σ. Αντιθέτως, η διάταξη του αρ. 11 παρ. 6 του ν. 1505 παραβίαζε την αρχή της ισότητας, διότι δεν καταβαλλόταν το επίδομα και στους δύο συζύγους, παρά το γεγονός ότι και οι δύο σύζυγοι βρίσκονταν σε όμοια οικογενειακή κατάσταση⁷⁶⁵.

Στη ΣτΕ 433/2011, το Δικαστήριο έκρινε την αγωγή υπαλλήλου του Υπουργείου Εξωτερικών με αίτημα την καταβολή σε αυτόν της προσαύξησης του επιδόματος αλλοδαπής του αρ. 135 ν. 2594/1998, για την κάλυψη οικογενειακών αναγκών. Ο νόμος απέκλειε την καταβολή της προσαύξησης του επιδόματος αλλοδαπής και στους δύο συζύγους-υπαλλήλους του Υπουργείου Εξωτερικών, στην περίπτωση που αυτοί συνυπηρετούσαν στην ίδια πόλη του εξωτερικού, ενώ προέβλεπε την καταβολή της στον ιεραρχικά ανώτερο υπάλληλο εκ των συζύγων. Η διάταξη κρίθηκε ως αντίθετη στο αρ. 4 παρ. 1 Σ., καθώς το Δικαστήριο συνέκρινε τη θέση στην οποία ετίθεντο με την ως άνω διάταξη οι υπάλληλοι που υπηρετούν στην ίδια πόλη σε σχέση με τους άγαμους υπαλλήλους και τους έγγαμους που υπηρετούν σε διαφορετικές πόλεις του εξωτερικού και απεφάνθη ότι η

⁷⁶⁵ Βλ. *Μ. Κοτσώνη*, Η αρχή της ισότητας και οι δημόσιοι σκοποί του άρθρου 21 του Συντάγματος, διπλωματική εργασία, διαθέσιμο στο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2893960/file.pdf>

μεταχείριση της πρώτης κατηγορίας (έγγαμοι υπάλληλοι του Υπουργείου Εξωτερικών υπηρετούντες στην ίδια πόλη) ήταν άνιση εκ μέρους του νομοθέτη⁷⁶⁶.

Ειδικότερα, ο γάμος συνιστά μια ιδιόρρυθμη συμβατική σχέση, δηλαδή μια κοινωνία βίου, που έχει κατά κύριο λόγο ιδιωτικό χαρακτήρα, αλλά ενδιαφέρει παράλληλα και το Κράτος, του οποίου, όμως, η παρέμβαση εξαντλείται στην προστασία της⁷⁶⁷. Στο άρθρο 21 παρ. 1 του Συντάγματος κατοχυρώνεται ένα κλασικό ατομικό δικαίωμα του πολίτη για την προστασία της ιδιωτικής του ζωής μέσα στον γάμο και στην οικογένεια, και παράλληλα προβλέπεται η κρατική προστασία του γάμου ως θεσμού, («εγγύηση θεσμού»), όπως αυτός εκάστοτε γίνεται αντιληπτός στο πεδίο των ιδιωτικών σχέσεων, που ρυθμίζονται από το οικογενειακό δίκαιο⁷⁶⁸.

Περαιτέρω, όπως αναφέρει ο D. Borillo, η μοντέρνα μορφή της οικογένειας είναι βασισμένη στη βούληση και όχι στη φύση⁷⁶⁹. Πιο συγκεκριμένα, ο νεωτερικός κονστρουκτιβισμός ή ο νομιναλισμός, σύμφωνα με τον οποίο η σχέση αποτελεί μια συμφωνία, προϊόν συναίνεσης και επιλογής που η κοινωνία ή για την ακρίβεια ο νομοθέτης ονομάζει «συγγένεια» ή «οικογένεια», λαμβάνει πρωτίστως υπόψη τις βουλήσεις των ενδιαφερομένων και το συμφέρον που αξιώνει ο καθένας⁷⁷⁰. Στο πεδίο αυτό, με αφορμή το σύμφωνο συμβίωσης των ομόφυλων ζευγαριών αναπτύσσεται και εμπεδώνεται στη νομολογία του ΕΔΔΑ μια κοινωνικο-

⁷⁶⁶ *Ibidem*.

⁷⁶⁷ Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Οικογενειακό Δίκαιο, τομ. 1, 2021, σελ. 56.

⁷⁶⁸ Αθ. Κοτζάμπαση, σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (επιμ.), Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, ό.π., σελ. 528, Κ. Χρυσόγονος, Το Ελληνικό Σύνταγμα και η Οικογένεια, ΕλλΔνη 4/1997, σελ. 729-740.

⁷⁶⁹ Βλ. αντί πολλών D. Borillo, Bioéthique, Dalloz, 2011, σελ. 71.

⁷⁷⁰ Ο συγγραφέας παρουσιάζει τις κύριες φιλοσοφικές αντιλήψεις που διατρέχουν (και) το πεδίο της βιοηθικής. Ο κονστρουκτιβισμός ανάγει τον κανόνα δικαίου στη βούληση, όπως αυτή διαμορφώνεται ιστορικά και κοινωνικά. Οι φιλελεύθερες θεωρίες διακρίνουν ανάμεσα στην προσωπική ηθική και την πολιτική σφαίρα. Η θεμελιώδης διάκριση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία είναι τελικά αυτή που προσδίδει αξία στις προσωπικές επιλογές και στον αυτοπροσδιορισμό. *Ibidem*, σελ. 42. Βλ. επίσης πιο αναλυτικά Ε. Hirsch, *Traité de bioéthique. I-Fondements, principes, repères*, ERES, 2010.

συναισθηματική αντίληψη της συμβίωσης. Στην απόφαση Schalk και Korf κατά Αυστρίας (24.06.2010), το ΕΔΔΑ, παρότι δεν δέχτηκε την ύπαρξη δικαιώματος στον γάμο για τα ομόφυλα ζευγάρια, αφενός επανέλαβε ότι το φύλο και κατ' επέκταση το δικαίωμα στον γάμο δεν μπορεί να προσδιορίζεται πλέον αποκλειστικά με βάση το βιολογικό στοιχείο, αφετέρου ενέταξε για πρώτη φορά την ομόφυλη συμβίωση στο πλαίσιο της προστασίας όχι μόνον της ιδιωτικότητας αλλά και της οικογενειακής ζωής⁷⁷¹. Το Συμβούλιο της Επικρατείας, στην απόφαση 23/2018 υπογραμμίζει την εξέλιξη του θεσμού της οικογένειας με βάση τις κοινωνικές αντιλήψεις, όπως αυτές διαμορφώνονται και αναπροσδιορίζονται στη «διαδρομή» του χρόνου, κοινώς προβαίνει σε μια *δυναμική* ερμηνεία τους στο συνταγματικό κείμενο⁷⁷². Η Λ. Παπαδοπούλου σημειώνει ότι η προστασία του

⁷⁷¹ Βλ. ειδικότερα παρ. 52, 94. Βλ. Β. Μάλλιο, Συμβίωση ομοφύλων και οικογενειακή ζωή: τρία νέα μικρά βήματα. Σχόλιο στην απόφαση ΕΔΔΑ, Schalk και Korf κατά Αυστρίας, constitutionalism.gr 03.06.2010, Επίσης, Χ. Παπαστυλιανό, Οι συμβιωτικοί και συγγενικοί δεσμοί στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε: Αντ. Μανιτάκη/Β. Κούρτη (επιμ.), Αφιέρωμα Μνήμης στη Γιώτα Κραβαρίτου, Σάκκουλας, 2011, σελ. 175 επ.

⁷⁷² Πιο συγκεκριμένα, «Ο νομοθέτης δεν κωλύεται, όμως, από την ως άνω συνταγματική διάταξη, να τροποποιεί τις ρυθμίσεις περί των τρόπων σύστασης της οικογένειας (βλ. ΑΠ 9/2016) ή να αναγνωρίζει, στα πλαίσια των επίσης συνταγματικώς κατοχυρωμένων αρχών της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας, της ισότητας και της προστασίας της ιδιωτικής ζωής, άλλες, εναλλακτικές προς τον γάμο, μορφές συμβίωσης και την δι' αυτών ίδρυση οικογενειακών δεσμών [πρβλ. απόφαση της 17-7-2002 του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (BVerfG, Urteil des Ersten Senats, BvF 1/01)], δεδομένου ότι η συνταγματική προστασία της οικογένειας δεν αφορά αποκλειστικά στην δια του γάμου ιδρυόμενη, εν πάση δε περιπτώσει ο θεσμός της οικογένειας "από τη φύση του υφίσταται κατ' ανάγκη τις επιδράσεις από τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις κατά τη διαδρομή του χρόνου" (ΑΠ 1735/2006, ΑΠ 775/2011), υποκείμενος σε εξέλιξη και αναπροσδιορισμούς. Το οικογενειακό δίκαιο έχει, πράγματι, υποστεί τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες τροποποιήσεις και αναμορφώσεις, που αντανακλούν τις μεταβολές των κοινωνικών αντιλήψεων, όπως η θέσπιση, με τον ν. 1250/1982, του πολιτικού γάμου, η μεταρρύθμιση του ν. 1329/1983 (θέσπιση ισότητας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ των συζύγων, κατάργηση της προίκας, αντικατάσταση της πατρικής εξουσίας από τη γονική μέριμνα, ενίσχυση της θέσης των παιδιών που γεννώνται εκτός γάμου, θέσπιση του συναινετικού διαζυγίου κ.λπ.), η πρόβλεψη και ρύθμιση, με τον ν. 3089/2002, της ιατρικής υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, καθώς και η θέσπιση και ρύθμιση,

γάμου και της οικογένειας ως «θεσμικής εγγύησης» δεν μπορεί να εξαντληθεί στη βιολογική της αναγωγή και διάσταση και να αγνοεί ή πολύ περισσότερο να αντιστρατεύεται την κοινωνικοσυναισθηματική της και τους δεσμούς που προκύπτουν από αυτή, σε πείσμα μάλιστα της εξέλιξής της στον χρόνο. Η νομική αναγνώριση της οικογένειας ως *κοινότητας συναισθήματος και οικειότητας*, είτε με τη μορφή του συμφώνου, είτε με του γάμου, αποσυνδέεται καταρχάς από τη γονεϊκότητα (μητρότητα ή πατρότητα) –όπως επίσης ο γάμος δεν συνιστά ούτε αναγκαία, ούτε επαρκή συνθήκη για τη δημιουργία και τη νομική προστασία της οικογένειας–, και κατά τούτο αφορά, σύμφωνα και με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, και τα ομόφυλα ζευγάρια, υπό το φως της προστασίας της οικογενειακής ζωής του άρθρου 8, αλλά και της απαγόρευσης της διακριτικής μεταχείρισης του άρθρου 14. Κοντολογίς, ο *μεθοδολογικός εμπειρισμός*, ήτοι η κοινωνική μεταβολή και η παρατήρησή της, είναι αυτός που υπαγορεύει την προσαρμογή του νομοθέτη και του δικαστή⁷⁷³. Αυτή την εξέλιξη, μάλιστα, το Δικαστήριο τη διαπιστώνει και για την ακρίβεια την *τεκμηριώνει* με αναφορά σε συγκεκριμένα στοιχεία, ακόμη και στις έρευνες της κοινής γνώμης, ώστε να προσδώσει στη συνταγματικότητα της ρύθμισης τον χαρακτήρα της *κοινωνικής συναίνεσης*⁷⁷⁴. Στον νόμο

αρχικώς με τον ν. 3719/2008, του συμφώνου συμβίωσης ετεροφύλων, στη συνέχεια δε, με τον ν. 4356/2015, του συμφώνου συμβίωσης ανεξαρτήτως φύλου των μερών».

⁷⁷³ Βλ. *Α. Παπαδοπούλου*, Η νομική έννοια της «Οικογένειας» και τα Ομόφυλα Ζευγάρια: Μαθήματα από το ΕΔΔΑ, σε: Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Σάκκουλας, 2016, σελ. 359 επ., 366 επ., 369 επ.

⁷⁷⁴ «Επειδή, από τα αναλυτικά στοιχεία τεσσάρων δημοσκοπήσεων ετών 2015-2016, που προσκομίσθηκαν στο Δικαστήριο με το υπ' αριθμ./14-2-2017 έγγραφο της Γενικής Γραμματείας Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Υπουργείου Δικαιοσύνης, προκύπτει ότι (α) σε τρεις πανελλαδικές έρευνες, που διενεργήθηκαν (1) από την εταιρεία “.....” για την εφημερίδα “.....”, (2) από τη Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης και Αγοράς του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου Μακεδονίας για τον τηλεοπτικό σταθμό “.....” και (3) από την εταιρεία “.....” με πρωτοβουλία της ίδιας, οι συμμετασχόντες τάχθηκαν υπέρ της θέσπισης συμφώνου συμβίωσης ομοφύλων σε ποσοστά 50%, 55,5% και 70%, (β) σε έρευνα σχετικού περιεχομένου, που διενεργήθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο από την για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και άλλων φορέων, 62% των ερωτηθέντων Ελλήνων πολιτών εκφράστηκαν υπέρ της εξασφάλισης σε

5089/2024 για τον γάμο των ομόφυλων ζευγαριών ο νομοθέτης εγγράφει τη νομική έννοια του γάμου και στην αρχή της ισότητας και της μη διάκρισης, μετά το σύμφωνο συμβίωσης για ομόφυλα ζευγάρια, ακριβώς όπως προβλεπόταν και για τα ετερόφυλα ζευγάρια, (ν. 4356/2015), τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου (ν. 4491/2017) και το δικαίωμα αναδοχής τέκνων από ομόφυλα

ομοφυλόφιλους και αμφιφυλόφιλους των αυτών δικαιωμάτων με τα αναγνωριζόμενα στους ετεροφυλόφιλους πολίτες, ενώ ούτε από την προηγηθείσα της ψήφισης του ν. 4356/2015 δημόσια διαδικτυακή διαβούλευση προκύπτει, όπως αορίστως υποστηρίζεται με την υπό κρίση αίτηση, αντίθεση της συντριπτικής πλειοψηφίας των συμμετασχόντων στις περί συμφώνου συμβίωσης ομοφύλων ρυθμίσεις του ανωτέρω νόμου [ενδεικτικώς αναφέρεται ότι επί των διακοσίων πρώτων, επί συνόλου 2.500 περίπου, σχολίων, τα αρνητικά δεν υπερβαίνουν το 39,5%], τούτο δε ανεξαρτήτως του αν παρέχονται από την εν λόγω καταγραφή σχολίων (χωρίς τήρηση των διαδικαστικών κανόνων, βάσει των οποίων διεξάγονται οι στατιστικές έρευνες και δημοσκοπήσεις) ασφαλείς ενδείξεις ως προς τις απόψεις του μέσου Έλληνα πολίτη. Κατά τη συζήτηση, εξάλλου, επί του νομοσχεδίου ενώπιον της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, η πλειοψηφία όσων έλαβαν μέρος (μεταξύ των οποίων ο Πρόεδρος του Δ.Σ.Α., ο Βοηθός Συνήγορος του Πολίτη, ο Πρόεδρος του Δ.Σ. της Ένωσης Εισαγγελέων Ελλάδος, ο Πρόεδρος της Συντονιστικής Επιτροπής Συμβολαιογραφικών Συλλόγων Ελλάδος, ο Πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, η εκπρόσωπος του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας κ.ά.) τοποθετήθηκαν κατ' αρχήν υπέρ της θέσπισης συμφώνου συμβίωσης ομοφύλων. Ουδόλως, επιβεβαιώνεται, κατά συνέπεια, ο ισχυρισμός των αιτούντων ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού αντιτίθεται στην αναγνώριση των σχέσεων συμβίωσης ομοφύλων και ότι, ως εκ τούτου, οι επίμαχες ρυθμίσεις του ν. 4356/2015 [ο οποίος, σημειωτέον, ψηφίσθηκε με ηυξημένη διακομματική πλειοψηφία 193 θετικών ψήφων επί 249 ψηφισάντων, εκ των 300, βουλευτών] προσβάλλουν τα κρατούντα στην ελληνική κοινωνία χρηστά ήθη. Τούτο δε, ανεξαρτήτως του εάν θα ήταν, και υπό την αντίθετη εκδοχή, επιτρεπτό η άσκηση συνταγματικών δικαιωμάτων της μειοψηφικής αυτής ομάδας να εξαρτάται από την αποδοχή της πλειοψηφίας (πρβλ. ανωτ. αποφάσεις του Ε.Δ.Δ.Α. Bayen κ.ά. κατά Ρωσίας της 20-6-2017 και Sekmadienis Ltd. κατά Λιθουανίας της 30-1-2018, καθώς και την προγενέστερη αυτών Alekseyev κατά Ρωσίας της 21-10-2010), να περιορίζεται δε, κατ' επίκληση των θεωρουμένων ως κρατουσών αντιλήψεων περί κοινωνικής ηθικής, η πρωτοβουλία του νομοθέτη (ο οποίος έχει, άλλωστε, και παιδαγωγικό ρόλο υπέρ της άμβλυνσης των κοινωνικών προκαταλήψεων) προς εξασφάλιση της επί ίσοις όροις απόλαυσης δικαιωμάτων, που ανάγονται στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και, κατ' εξοχήν, στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής των πολιτών».

ζευγάρια (ν. 4538/2018). Στην αιτιολογική έκθεση του νόμου υπογραμμίζεται ότι η προστασία του θεσμού δεν μπορεί να ανάγεται στη «φύση του πράγματος» του γάμου, δηλαδή σε μια αντι-νομιναλιστική και αντισυμβασιοκρατική και εν τέλει ουσιοκρατική του θεώρηση, που δεν γίνεται ανεκτή σε μια φιλελεύθερη κοινωνία. Εξάλλου, «σε κάθε περίπτωση, η “φύση του πράγματος” σε σχέση με τις ιδιωτικές σχέσεις σήμερα, μεταξύ αυτών και σε σχέση με τον γάμο, έχει αλλάξει και δεν συνίσταται στην ύπαρξη διαφορετικού φύλου, αλλά υπό τη σύγχρονη, εξελιγμένη θεώρηση συνίσταται στην ελεύθερη, συναινετική δημιουργία μιας κοινότητας αγάπης και αλληλεγγύης μεταξύ των προσώπων, η οποία βιώνεται, ανεξάρτητα από το φύλο ή τα χαρακτηριστικά φύλου αυτών. Εξ ου και κοινωνικά πληθαίνει η εμφάνιση σχέσεων ελεύθερης συμβίωσης, ενώ θεσμικά υφίστανται ήδη θεσμοί με λειτουργία αντίστοιχη με αυτή του γάμου (όπως το σύμφωνο συμβίωσης, ν. 4356/2015), που υποδέχονται τη δυναμική των νεότερων αντιλήψεων, σύμφωνα με τις οποίες η ετερότητα φύλου των μερών δεν πρέπει να θεωρείται ως αυτονόητη προϋπόθεση στις διαπροσωπικές και οικογενειακές βιοτικές σχέσεις». Σε αυτό το πλαίσιο, η σύνδεση ισότητας ή μη διάκρισης και γάμου αποκτά μια *συμπεριληπτική λειτουργία*, ενσωματώνοντας σε αυτόν την κοινότητα των ομόφυλων ζευγαριών και υπηρετώντας εν τέλει τον καθολικό χαρακτήρα του θεσμού.

Στην αρχή της ισότητας των φύλων και της μη διάκρισης υπόκειται και η ρύθμιση περί απαγόρευσης καταχώρισης σε ληξιαρχικά βιβλία του γάμου των μουσουλμάνων δια αντιπροσώπου, ο οποίος σε παλαιότερη γνωμοδότηση του ΝΣΚ (686/1993) είχε κριθεί έγκυρος⁷⁷⁵. Στην υπόθεση Molla Salli κατά Ελλάδας (19.12.2018), τέθηκε ενώπιον του ΕΔΔΑ το ζήτημα της εφαρμογής της σαρία στην ελληνική έννομη τάξη και ειδικότερα στις κληρονομικές διαφορές Ελλήνων μουσουλμάνων. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η υποχρεωτική εφαρμογή του ιερού νόμου κατά την κληρονομική διαδοχή του Έλληνα μουσουλμάνου επιφέρει δυσμενή διάκριση σε σχέση με τον μη μουσουλμάνο Έλληνα πολίτη, και η αναλογικότητα του περιορισμού του δικαιώματος δεν παρίσταται αντικειμενικά αιτιολογημένη, διαπιστώνοντας εν τέλει την παραβίαση του άρθρου 14 της Σύμβασης σε

⁷⁷⁵ Α. Κοτζάμπαση, ό.π, σελ. 529.

συνδυασμό με το αρ. 1 του 1^{ου} ΠΠ. Ενόψει τούτου, με τον ν. 4511/2018, ο οποίος ψηφίστηκε μετά την ακροαματική διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου και πριν την έκδοση της σχολιαζόμενης απόφασης, η οποία και τον έλαβε υπόψη, καταργήθηκε η υποχρεωτική –κατά τη νομολογία του ΑΠ– εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου ακόμα και ενάντια στην εκπεφρασμένη βούληση του διαθέτη για την εφαρμογή του ΑΚ, μέσω της σύνταξης δημόσιας διαθήκης ενώπιον συμβολαιογράφου. Οι κληρονομικές σχέσεις των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης ρυθμίζονται εφεξής από τον ΑΚ, εκτός εάν ο διαθέτης συντάξει ενώπιον συμβολαιογράφου δήλωση τελευταίας βούλησης, κατά τον τύπο της δημόσιας διαθήκης, με αποκλειστικό περιεχόμενό της τη ρητή επιθυμία του να υπαχθεί η κληρονομική του διαδοχή στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, με τη δήλωση αυτή να είναι ελεύθερα ανακλητή μέσω συμβολαιογραφικής πράξης⁷⁷⁶.

5.5.2. Μητρότητα και παιδική ηλικία: Pro-life θέση και συμφέρον του παιδιού

Την *εξελικτική* και *τελλολογική* σημασία στην ερμηνεία του θεσμού του γάμου και της οικογένειας, ακολουθεί η νομοθεσία και η νομολογία σε ζητήματα προστασίας της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας, που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα αυτοτελώς. Σε κομβικό παράγοντα αναδεικνύεται εδώ το *συμφέρον του παιδιού*⁷⁷⁷: Αυτό αποτυπώνεται, για παράδειγμα, στο δικαίωμα γνώσης της καταγωγής, στο πλαίσιο μιας εναρμόνισης του δικαιώματός του στην προσωπικότητα (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.), με την ιδιωτικότητα του τρίτου δότη γενετικού υλικού (άρ-

⁷⁷⁶ Βλ. αναλυτικά σε *A. Ασκητή*, Molla Sali (ΕΔΔΑ): Η «βελούδινη καταδίκη» της Ελλάδας για την εφαρμογή της σαρία στις κληρονομικές διαφορές Ελλήνων μουσουλμάνων, constitutionalism.gr 13.03.2019. Βλ. αναλυτικά για την προστασία των θρησκευτικών μειονοτήτων στην Ελλάδα *L. Papadopoulou*, Constitutional protection of religious minorities in Greece, σε: *M. Ventura* (επιμ.), The Legal Status of Old and New Religious Minorities in the European Union. Le statut juridique des minorités religieuses anciennes et nouvelles dans l'Union européenne, European Consortium for Church and State Research Editorial Comares, 2021, σελ. 119 επ.

⁷⁷⁷ Βλ. *Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή*, Το συμφέρον του τέκνου στην ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή: μια ηθικο-συνταγματική θεώρηση, ΕφημΔΔ 2/2016, σελ. 202 επ.

θρο 9 παρ. 1 Σ.). Η αρχή της ανωνυμίας κάμπτεται εφόσον το επιθυμεί ο δότης ή σε περίπτωση διακινδύνευσης της υγείας του παιδιού, ώστε από τη μια να εξασφαλισθεί η μεγαλύτερη προσφορά γενετικού υλικού, μέσα από την «ανευθυνότητα» του δότη, και από την άλλη να διαφυλαχθεί η φυσική ακεραιότητα του παιδιού, ενώ δεν ιδρύεται δεσμός πατρότητας/μητρότητας. Πρόκειται με άλλα λόγια για μια *pro-life* επιλογή, δηλαδή για τη βούληση του νομοθέτη να ενισχύσει τον θεσμό αυτό και να εμπεδώσει μια αντι-βιολογική αντίληψη για τις σχέσεις οικειότητας⁷⁷⁸. Αντιθέτως, στον θεσμό της υιοθεσίας, η δυνατότητα της γνώσης της καταγωγής με την ενηλικίωση μοιάζει να υποδηλώνει μια θέση που δεν συμπίπτει με αυτήν της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και της κοινωνικο-συναισθηματικής πρόσληψης της συγγένειας⁷⁷⁹. Η Κ. Φουντεδάκη υποστηρίζει ότι η υιοθεσία βρίσκεται στον αντίποδα της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και της αρχής της κοινωνικο-συναισθηματικής συγγένειας καθώς ο «φυσικός γονέας του θετού παιδιού, σε αντίθεση με τον τρίτο δότη γεννητικού υλικού, δεν έχει τον

⁷⁷⁸ Σύμφωνα με το 1460 ΑΚ, «Η ταυτότητα των τρίτων προσώπων που έχουν προσφέρει τους γαμέτες ή τα γονιμοποιημένα ωάρια δύναται, κατ' επιλογή των προσώπων αυτών, να είναι ανώνυμη ή να είναι επώνυμη, ή να γνωστοποιείται στο τέκνο μετά από την ενηλικίωσή του, αν το τελευταίο αιτηθεί. Αν το τρίτο πρόσωπο επιλέξει η ταυτότητά του να είναι ανώνυμη, οι ιατρικές πληροφορίες που το αφορούν τηρούνται σε απόρρητο αρχείο χωρίς ένδειξη της ταυτότητάς του. Πρόσβαση στο αρχείο αυτό επιτρέπεται μόνο στο τέκνο και για λόγους σχετικούς με την υγεία του. Δεν είναι δυνατή η ίδρυση πατρότητας ή μητρότητας με τον τρίτο δότη ή την τρίτη δότρια, ούτε η γένεση στο πρόσωπό τους των σχετικών υποχρεώσεων. Η επιλογή ανώνυμου ή επώνυμου τρίτου δότη ή τρίτης δότριας γίνεται από το υποβοηθούμενο πρόσωπο και σε περίπτωση γάμου, συμφώνου συμβίωσης ή ελεύθερης ένωσης από αμφοτέρους τους συζύγους ή συντρόφους. Η ταυτότητα του τέκνου, καθώς και των γονέων του δε γνωστοποιείται στους τρίτους δότες ή στις τρίτες δότριες γαμετών ή γονιμοποιημένων ωαρίων». Βλ. αναλυτικά Γ. Καραβοκύρη, Το δικαίωμα γνώσης της καταγωγής, ΔτΑ 57/2013, σελ. 72 επ. και Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Δικαίωμα γνώσεως δότη γενετικού υλικού, ΕφημΔΔ 4/2014, σελ. 511 επ.

⁷⁷⁹ Σύμφωνα με το άρθρο 1559 ΑΚ, «Η υιοθεσία ανηλίκων τηρείται μυστική. Στις περιπτώσεις της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 1550, καθώς και του άρθρου 1552, η μυστικότητα ισχύει και έναντι των φυσικών γονέων. Το θετό τέκνο έχει, μετά την ενηλικίωσή του, το δικαίωμα να πληροφορείται πλήρως από τους θετούς γονείς και από κάθε αρμόδια αρχή τα στοιχεία των φυσικών γονέων του».

σκοπό εξαρχής να συμβάλει στην αναπαραγωγή άλλου προσώπου», ενώ ταυτόχρονα ο ίδιος γνωρίζει την ταυτότητα της μητέρας, αν όχι και του ίδιου του παιδιού. Η άρση της μυστικότητας στην περίπτωση της υιοθεσίας ανάγεται στην *προσωπική αυτονομία του παιδιού και στην ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητάς του*. Διόλου τυχαία, αν εξετάσουμε την υιοθεσία συγκριτικά με την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, η επιλογή του νομοθέτη δεν σχετίζεται –άμεσα τουλάχιστον– με την ιερότητα της ζωής, τη θέση δηλαδή pro-life που φαίνεται –μεταξύ άλλων– να υπαγορεύει την ανωνυμία του δότη γενετικού υλικού, ο οποίος, πρέπει να το σημειώσουμε, επιθυμεί ξεκάθαρα να γεννηθεί μια ζωή, αλλά με την *ιερότητα* της ίδιας τελικά της βιολογικής σχέσης ανάμεσα στους φυσικούς γονείς και το τέκνο.

Με άλλα λόγια, όταν υποχωρεί η ratio της ζωής, γιατί το παιδί προς υιοθεσία έχει ήδη γεννηθεί, το δίκαιο αναφέρεται, έστω και με το πέρας της ανηλικότητας, στη σχέση του με τον ανιόντα του. Παρόλο, λοιπόν, που ο νομοθέτης καθιστά εξ ορισμού νομικά αδύνατη τη σύναψη συγγένειας μεταξύ του παιδιού και των φυσικών γονέων του, ενισχύει την πραγματολογική δυνατότητα επικοινωνίας και κατά συνέπεια σχέσης ανάμεσα στα δύο μέρη ή έστω και την απλή πληροφόρηση του παιδιού ως προς την ταυτότητα των φυσικών του γονέων. Η πλήρης, ωστόσο, παράκαμψη της βούλησης των τελευταίων, οι οποίοι υποχρεούνται νομικά στην αποκάλυψή τους, επικυρώνει την έλξη που ασκεί στον νομικό κανόνα ο *φυσικός νόμος* της συγγένειας. Και σε αυτή την περίπτωση, η συμβατική θεώρηση του κόσμου και κυρίως του ίδιου του βίου υποχωρεί μπροστά στη δύναμη του πραγματικού γεγονότος. Έτσι, καταδεικνύεται ότι ακόμη και τα περίφημα πλάσματα που παράγουν τις αλήθειες του δικαίου, όπως η παραδοχή ότι το θετό παιδί κατοχυρώνεται στον νόμο σαν να ήταν το φυσικό παιδί των θετών γονέων του, συνομιλούν με τις ανθρωπολογικές και βιολογικές σταθερές της κοινωνίας των ανθρώπων⁷⁸⁰.

⁷⁸⁰ Βλ. *Κ. Φουντεδάκη*, Η πληροφόρηση του παιδιού που γεννήθηκε με ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση για την καταγωγή του, σε: *Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη-Κ. Φουντεδάκη* (επιμ.), *Τεχνητή γονιμοποίηση και γενετική τεχνολογία: η ηθικονομική διάσταση*, Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλά-

5.5.3. Πολυτεκνία και δημογραφικό πρόβλημα

Το άρθρο 21 του Συντάγματος έχει δώσει επίσης τροφή σε μια πολύ ενδιαφέρουσα νομολογία για την τήρηση της αρχής της ισότητας ως προς τις πολιτικές που αφορούν την προστασία των πολυτέκνων, της οικογένειας, των ατόμων με αναπηρία κ.λπ. Μέσα από τη *θέσπιση των θετικών μέτρων* (π.χ. με τα οικογενειακά επιδόματα) εκπληρώνεται μια σειρά συνταγματικών σκοπών, όπως η προστασία του γάμου, της οικογένειας, της μητρότητας, της παιδικής ηλικίας, σύμφωνα με τη γραμματική και μόνο ανάγνωση του άρθρου 21 Σ., με αναγωγή σε μια ουσιαστική μορφή της ισότητας⁷⁸¹. Όπως επισημαίνει ο Α. Στεργίου για την πολυτεκνία, αυτή έχει αναχθεί σε «*ιδιαίτερο κρατικό σκοπό*» και διεκδικεί κατά προτεραιότητα την ικανοποίησή της από τους διαθέσιμους κρατικούς πόρους έναντι άλλων⁷⁸². Σύμφωνα με τη ΣτΕ 719/2018 «για τη διατήρηση ενός επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, μετά τη διακοπή καταβολής του πολυτεκνικού επιδόματος, για όσες πολυτεκνες μητέρες δεν εργάζονται ούτε συνταξιοδοτούνται από το Δημόσιο ή φορέα κοινωνικής ασφάλισης ούτε έχουν άλλους πόρους ή περιουσιακά στοιχεία (κινητά ή ακίνητα) και το οικογενειακό εισόδημα είναι πολύ χαμηλό, είναι δυνατή, εφόσον πληρούνται τα σχετικά κριτήρια, η ένταξη στο προνοιακό πρόγραμμα ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος-εγγυημένου κοινωνικού εισοδήματος»⁷⁸³. Περαιτέρω, ο συνταγματικός αυτός σκοπός συνδέεται με τον έτερο συνταγματικό σκοπό της αντιμετώπισης του *δημογραφικού προβλήματος* και τον σχεδιασμό εν γένει της δημογραφικής πολιτικής, κατά το άρθρο 21 παρ. 5 Σ.

Σε αυτό το πλαίσιο, η νομολογία εγείρει το ζήτημα της δέσμευσης του νομοθέτη για τη λήψη μέτρων ως προς την εκπλήρωση του συνταγματικού σκοπού

δος, τομ. 48, Σάκκουλας, 2003, σελ. 138. Βλ. σε Γ. Καραβοκύρη, Το δικαίωμα γνώσης της καταγωγής, ό.π., σελ. 80.

⁷⁸¹ Γ. Γεραπετρίτης, Ισότητα και θετικά μέτρα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2007, σελ. 378.

⁷⁸² Α. Στεργίου, Άρθρο 21 παρ. 2 & 5, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ε. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ό.π.

⁷⁸³ Α. Στεργίου, Η συνταγματική προστασία των πολύτεκνων οικογενειών (Με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ 575/2023, Α2124/2022), ΔτΚΑ 2/2023, σελ. 241.

στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων⁷⁸⁴. Για παράδειγμα, στην απόφαση 2124/2022 σημειώνει το ΣτΕ ότι «όσον αφορά ειδικότερα την κατηγορία των πολυτέκνων, με τη διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 21 του Συντάγματος απευθύνεται έντονη υπόδειξη στον κοινό νομοθέτη για τη λήψη θετικών κατάλληλων μέτρων φροντίδας υπέρ των πολύτεκνων οικογενειών, χωρίς να επιβάλλεται η λήψη συγκεκριμένων μέτρων». Ωστόσο, οι συνταγματικοί σκοποί δεν αποτελούν απλές ή έντονες υποδείξεις προς το Κράτος, αλλά παράγουν δεσμεύσεις, με τη διαφορά ότι αφήνουν στον νομοθέτη μεγαλύτερο περιθώριο εκτίμησης ως προς τα μέσα που χρησιμοποιεί για την επίτευξή τους. Όπως έχει υπογραμμίσει το ΣτΕ στην απόφαση 196/2021, «εντός του πλαισίου του οριακού αυτού ελέγχου, έχει κριθεί ότι από τις διατάξεις του άρθρου 21 του Συντάγματος απορρέει, πάντως, στοιχειώδης απαγορευτικός κανόνας, δεσμευτικός για τον νομοθέτη, σύμφωνα με τον οποίο δεν είναι συνταγματικώς ανεκτός ο περιορισμός ή η υποβάθμιση της παρεχόμενης στους πολύτεκνους ειδικής φροντίδας χωρίς αποχρώντα λόγο (ΣτΕ 719/2018 7μ., 1095/2001)»⁷⁸⁵.

Υπό το φως της διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη, που εκκινεί από τον ορισμό της έννοιας του πολυτέκνου⁷⁸⁶, το Συμβούλιο χαράσσει μέσα από τον

⁷⁸⁴ Ε. Κοντιάδης, Το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων κατά την νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2004, σελ. 267-286.

⁷⁸⁵ Α. Στεργίου, ό.π., σελ. 246-247.

⁷⁸⁶ Το ΣτΕ στην 464/2023 υπογράμμισε ότι «ενόψει του ότι η έννοια του “πολυτέκνου” δεν δίδεται στο Σύνταγμα, αλλά καθορίζεται από τον κοινό νομοθέτη και δηλώνει όσους έχουν τέσσερα τέκνα και άνω (άρθρο πρώτο του ν. 1910/1944, όπως ισχύει), ο νομοθέτης, στο πλαίσιο της παραπάνω ευχέρειάς του και σταθμίζοντας τις εκάστοτε ισχύουσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, έχει τη δυνατότητα, με νεότερη διάταξη, ίσης τυπικής ισχύος με την ως άνω, να θεσπίζει, γενικώς ή για ορισμένες μόνο έννομες σχέσεις, την ίδια μεταχείριση των τριτέκνων με εκείνους που έχουν περισσότερα τέκνα, εφόσον υπάρχει αποχρών λόγος, ο οποίος τελεί σε συνάφεια με τον σκοπό της συνταγματικής διάταξης. Τέτοιον αποχρώντα λόγο συνιστά η αντιμετώπιση του οξυμένου δημογραφικού προβλήματος της Χώρας, στην επίλυση του οποίου συμβάλλουν ιδιαιτέρως οι τρίτεκνες οικογένειες, οι οποίες, κατά τα δεδομένα της κοινής πείρας, είναι περισσότερες από τις πολύτεκνες».

δικαστικό έλεγχο τα όρια της προστασίας, σε μια κατεύθυνση που επιβεβαιώνει τον *πραγματιστικό και δυναμικό*, εντός της συγκυρίας, χαρακτήρα της εκπλήρωσης των συνταγματικών σκοπών. Έτσι, ο νομοθέτης μπορεί να επιλέγει διαφορετικά συστήματα κοινωνικής φροντίδας για τους πολύτεκνους, υπό το βάρος των πραγματικών δεδομένων και της ικανοποίησης της απαίτησης για την τεκμηρίωσή τους. Για παράδειγμα, πάλι στην 719/2018 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας κρίθηκε ότι η κατάργηση της σύνταξης της πολύτεκνης μητέρας και του πολυτεκνικού επιδόματος με τις διατάξεις του ν. 4093/2012 και η αντικατάστασή τους από ένα ενιαίο οικογενειακό επίδομα, καταβαλλόμενο από το πρώτο παιδί, ενισχύει τις οικογένειες με περισσότερα τέκνα, ενώ με τις διατάξεις του ν. 4141/2013, χορηγείται επιπλέον ειδικό επίδομα τριτέκνων και πολυτέκνων. Κοντολογίς, ο νομοθέτης επέλεξε ένα έτερο σύστημα παροχής φροντίδας στις πολύτεκνες οικογένειες, δεδομένων και των συνθηκών της οικονομικής κρίσης, δίχως να πλήξει τη συνταγματική προστασία της πολύτεκνης οικογένειας. Αντιθέτως, στην 1095/2001 απόφαση του ΣτΕ είχε κριθεί ότι είναι αντισυνταγματική η θέσπιση εισοδηματικών κριτηρίων για τη λήψη του επιδόματος της πολύτεκνης μητέρας, αφού με τον τρόπο αυτό αναιρείται η επιβαλλόμενη ειδική φροντίδα του κράτους υπέρ των πολύτεκνων οικογενειών. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην απόφαση ΣτΕ 196/2021, η μείωση της παρεχόμενης προστασίας για την ικανοποίηση *άλλων σκοπών δημοσίου συμφέροντος που δεν έχουν σχέση με αυτήν*, κρίθηκε αντισυνταγματική. Έτσι, η κατάργηση του ειδικού τιμολογίου κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας οικιακής χρήσης και η μη αντικατάστασή του με ένα άλλο που να προβλέπει την ειδική φροντίδα υπέρ των πολύτεκνων οικογενειών, καθώς και η εξομοίωση αυτών με τις οικονομικά και κοινωνικά ευπαθείς ομάδες καταναλωτών, οδηγεί σε ανáιρεση της υποχρέωσης που υπέχει το κράτος να παράσχει ειδική φροντίδα στις πολύτεκνες οικογένειες ως μέτρο δημογραφικής πολιτικής. Το δικαστήριο επίσης επεσήμανε ότι ο σκοπός του νομοθέτη μέσω της επίμαχης ρύθμισης να αντιμετωπίσει τη «στρέβλωση» στην αγορά ηλεκτρικής ενέργειας δεν *συνιστά αποχρώντα λόγο* που μπορεί να δικαιολογήσει την κατάρ-

γηση της παρεχόμενης ειδικής προστασίας, αλλά ενδεχομένως λόγο για την αναμόρφωση του σχετικού καθεστώτος, ακόμη και με τη μείωση της σχετικής παροχής⁷⁸⁷.

Αντιλαμβάνεται κανείς, όσο εμβαθύνει στην προβληματική του άρθρου 21 Σ., ότι οι συνταγματικοί του σκοποί συγκροτούν ένα ακόμη παράδειγμα *δυναμικής ερμηνείας*. Σε αυτό μάλιστα περιπλέκονται αξίες και πραγματικά δεδομένα, όπως και τα συμφέροντα των υποκειμένων, ιδίως των παιδιών. Οι συνταγματικές διατάξεις έχουν μια λειτουργική δέσμευση: Στον θεσμό του γάμου και τη συμπεριληπτική του πορεία, μέσα από την αναγνώρισή του για τα ομόφυλα ζευγάρια, υπηρετείται, σύμφωνα και με την αιτιολογία του νομοθέτη, το συμφέρον των παιδιών, ενώ στην ίδια κατεύθυνση, υπό το πρίσμα της αντιμετώπισης του δημογραφικού προβλήματος, ως συνταγματικού σκοπού, εγγράφεται και η προστασία των πολύτεκνων οικογενειών. Μπορεί λοιπόν από τη μια να προβάλλει ολοένα και περισσότερο η συμβατική και βουλευσιαρχική αντίληψη της οικογένειας, ως κοινωνικοσυναισθηματικού και όχι βιολογικού δεσμού, αλλά από την άλλη στον λόγο των αυθεντικών ερμηνευτών του δικαίου μοιάζει να επικρατεί η *ικανοποίηση δημόσιων σκοπών*. Με δυο λόγια, η οικογένεια δεν προστατεύεται μόνον ως μια αυταξία, αλλά και ως ένα μέσο για την πραγμάτωση συμφερόντων και αγαθών, που απορρέουν από τους συνταγματικούς σκοπούς που συναρτώνται άμεσα με αυτήν.

⁷⁸⁷ Βλ. αναλυτικά σε Β. Μπουκουβάλα, Σχόλιο στην ΣτΕ (Δ' Τμήμα) 196/2021: Ειδική κρατική φροντίδα των πολύτεκνων οικογενειών και κατάργηση της παρεχόμενης προστασίας: Η περίπτωση της κατάργησης του ειδικού οικιακού τιμολογίου κατανάλωσης ηλεκτρονικής ενέργειας, διαθέσιμο στο: <https://ddikastes.gr/wp-content/uploads/2023/04/Στην-196.pdf>. Βλ. επίσης ΣτΕ 575/2023 για τη συνταγματικότητα της κατάργησης του επιδόματος γέννησης πολυτέκνων.

Επίλογος: Το «τέλος» του συνταγματισμού

Η μελέτη των συνταγματικών σκοπών στηρίζεται, σαν αλυσιδωτή αφήγηση, σε μια σειρά αλληλένδετων παραδοχών, που εκκινούν από τη μεθοδολογία και την επιστημολογία του (δημοσίου) δικαίου για να φτάσουν στην αποτίμηση του θετικού συνταγματικού δικαίου. Αφενός, λοιπόν, η ίδια η έννοια του σκοπού μάς επιτρέπει στο πεδίο της θεωρίας του δικαίου να διατυπώσουμε μια *συγκεκριμένη μεθοδολογική πρόταση*, η οποία βασίζεται στη *ρεαλιστική* και την *πραγματολογική* θεωρία, ώστε να μπορέσουμε κριτικά να «δούμε» τον κανόνα, εντός του ευρύτερου θετικιστικού παραδείγματος, αφετέρου η κατανόηση της κανονιστικής λειτουργίας των συνταγματικών σκοπών μας οδηγεί σε συμπεράσματα ως προς τον λειτουργικό χαρακτήρα των κανόνων, όπως αυτοί ερμηνεύονται από τα δικαστήρια, και συναφώς ως προς το επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων μας. Η ερευνητική μας πορεία από τη θέση που έχει ο σκοπός στο *δίκαιο/Σύνταγμα* μέχρι τους *σκοπούς του δικαίου/Συντάγματος*, υπό το φως της νομολογίας, είχε ως σκοπό να διερευνήσει κατά πόσο στο πεδίο των συνταγματικών ελευθεριών υφίσταται, σε σχέση με τις αρχικές παρατηρήσεις της μεταπολιτευτικής συνταγματικής θεωρίας, μια «λειτουργική» στροφή και μια ισχυρή δέσμευση της ερμηνείας των κανόνων του Συντάγματος από μια τελολογική πρόσληψή τους, ιδίως την τελευταία εικοσαετία και με αιχμή σε μια περίοδο, που κάποιοι εύλογα χαρακτηρίζουν ως την εποχή της «μόνιμης κρίσης» (permacrisis)⁷⁸⁸.

Επιγραμματικά, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε ότι, στο πλαίσιο αυτής της «στροφής» στην ύστερη μεταπολίτευση έχουν συντελεστεί μια σειρά από κρίσιμες για το δημόσιο δίκαιο μεταλλάξεις: α) η δυσπιστία της θεωρίας στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος και γενικά στις αόριστες έννοιες της έννομης τάξης μεταβλήθηκε σε μια αναγκαία εμπιστοσύνη, αν όχι στη θετική παραδοχή της ευελιξίας τους β) η υποκειμενική θεμελίωση των δικαιωμάτων μοιάζει να υποχωρεί στη νομολογία για χάρη της λειτουργικής τους δέσμευσης, των καθηκόντων

⁷⁸⁸ Λέξη της χρονιάς για το 2022, σύμφωνα με το Collins Dictionary, η οποία σημαίνει “an extended period of instability and insecurity, esp. one resulting from a series of catastrophic events”.

του μέλους του κοινωνικού συνόλου και του γενικού συμφέροντος, στο πλαίσιο μιας «αντικειμενικής τάξης» γ) η κλασική φιλελεύθερη αντίληψη του δικαίου –και της κοινωνίας– διαλέγεται, ενίοτε συγκρουσιακά, με μια ρεπουμπλικανική και πιο παρεμβατική αντίληψη για το Κράτος, ακόμη και στο πεδίο της προσωπικής αυτονομίας δ) το ίδιο το Σύνταγμα, υπό την επίδραση του ενωσιακού δικαίου, αλλά και αυτοτελώς, αναπαράγεται ερμηνευτικά ως ένα κείμενο σκοπών, παρά ορίων, όπως επίσης η έννοια της τυπικής νομιμότητας/συνταγματικότητας διαμεσολαβείται ακόμη πιο πολύ από αυτήν της ουσιαστικής σκοπιμότητας ε) η δράση της Διοίκησης προσαρμόζεται στην αρχή της αποτελεσματικότητας και της επίτευξης των σκοπών στ) στη νομολογία αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο η διαδικαστική πλην εξαιρετικά ουσιαστική για τον δικαστικό έλεγχο προϋπόθεση της τεκμηρίωσης και της αιτιολογίας, με όρους ορθολογικότητας και εύλογης σκοπιμότητας, που βρίσκονται εγγύτερα στην τεχνοκρατική απ' ό,τι στην πολιτική διάσταση του δικαίου. Σε μια πρόταση, φαίνεται ότι το «υποκειμενικό» δίκαιο των δικαιωμάτων και των ελευθεριών μας μοιάζει να υποχωρεί απέναντι στο «αντικειμενικό» δίκαιο των σκοπών.

Με βάση αυτά τα πορίσματα της έρευνάς μας, στον επίλογο θα επεκταθούμε σε δύο βασικές θεωρητικές και αλληλοσυνδεόμενες αναγνώσεις με επίκεντρο από τη μία τα δικαιώματα και από την άλλη το Κράτος (Δικαίου). Περισσότερο με κίνητρα απορητικά και προαναγγέλλοντας διαβάσματα και μελέτες που θα ακολουθήσουν, παρά κλείνοντας οριστικά το ούτως ή άλλως δυναμικό και μεταβαλλόμενο, αν όχι ανεξάντλητο, ζήτημα των συνταγματικών σκοπών. Θα επιχειρήσουμε, συνεπώς, με βάση μια *επαγωγική μέθοδο* να καταλήξουμε, από τα συγκεκριμένα παραδείγματα της μελέτης μας, σε κάποιες σκέψεις με αφηρημένο και γενικό χαρακτήρα για τη (θεσμική/λειτουργική) θεωρία των δικαιωμάτων και τον (ρεπουμπλικανικό) ρόλο του Κράτους, ώστε να σκιαγραφήσουμε μια διακριτή «στιγμή» του σύγχρονου συνταγματισμού, που αποκαλούμε «λειτουργικό». Αυτή η στιγμή είναι που μπορεί να συλλάβει και το «τέλος» (εδώ με τη διπλή σημασία του σκοπού και του τέλους) του συνταγματισμού, δηλαδή, με αφορμή τη λειτουργική και τελολογική του όψη, μια δυναμική εντός του τάση που επιδρά στις θεμελιώδεις κατηγορίες του δημοσίου δικαίου.

A. Μια «θεσμική» θεωρία για τα δικαιώματα

Στο πεδίο των περιορισμών των δικαιωμάτων και της νοηματοδότησης του γενικού συμφέροντος, η ερμηνεία του Συντάγματος εμφανίζει ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία, λόγω του ελλειπτικού χαρακτήρα των συνταγματικών διατάξεων. Υπ' αυτή την έννοια, η αναγωγή της νομολογίας των ανωτάτων δικαστηρίων σε μια συγκεκριμένη θεωρία των δικαιωμάτων συνιστά την πρόκληση για να αντιληφθούμε τις βασικές ερμηνευτικές προκατανοήσεις των δικαστών. Για να γίνει αυτό θα πρέπει, όμως, να διαθέτουμε πρώτα μια βασική και συνεκτική *τυπολογία* των θεωριών των συνταγματικών δικαιωμάτων.

Σύμφωνα με τον E. Böckenförde, μπορούμε να διακρίνουμε πέντε βασικές θεωρίες των δικαιωμάτων και εκεί να υπαγάγουμε τόσο τη νομική θεωρία, όσο και τη στάση της νομολογίας. Πρόκειται, καταρχάς, για τη *φιλελεύθερη θεωρία*, η οποία υπακούει στο κλασικό σχήμα της *προ-κρατικής* θέσης της ελευθερίας έναντι του Κράτους, των περιορισμών της και του γενικού συμφέροντος. Έτσι μεταφράζεται η άποψη για την αρνητική ελευθερία, ήτοι τη διάκριση Κράτους-ιδιωτικής κοινωνίας και την περιχαράκωση της ελευθερίας σε μια βουλητική σφαίρα του υποκειμένου, κατά το πρότυπο του άρθρου 5 παρ. 1 Σ. Σε αυτή την ισχυρή νεωτερική παράδοση, η «liberté libérale» είναι καθαρή και απλή, δίχως κανέναν απολύτως σκοπό, *απαλλαγμένη από την «τελολογία»* και νομιμοποιημένη λόγω της (φυσικής) αξίας, που το δίκαιο οφείλει να αναγνωρίσει στην ίδια την ανθρώπινη ιδιότητα, σύμφωνα με την αντικειμενική αρχή του άρθρου 2 παρ. 1 Σ. Κοντολογίς, η ελευθερία είναι καταρχήν απεριόριστη, ενώ περιορισμένος πρέπει να είναι ο ρόλος του νομοθέτη και της κρατικής εξουσίας που παρεμβαίνει.

Το πλεονέκτημα της φιλελεύθερης θεωρίας είναι ότι προστατεύει την ιδιωτική σφαίρα του ατόμου έναντι του κρατικού πατερναλισμού⁷⁸⁹, ειδικά σε ό,τι

⁷⁸⁹ Όπως παρατηρεί ο Σταύρος Τσακυράκης «ο πατερναλισμός όχι μόνον υπονομεύει κάθε θεμέλιο των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά στο βαθμό που αντιμετωπίζει τον πολίτη ως ανήλικο, ανίκανο να επιλέγει το δικό του σχέδιο ζωής, αποτελεί μια βαρύτερη προσβολή στην αξία του ανθρώπου». Βλ. *Ιδίου*, Πατερναλισμός και ατομικά δικαιώματα, σε: *Μ. Τσαπόγα/Δ. Χριστόπουλο* (επιμ.), Τα δι-

έχει να κάνει με την κλασική αμυντική διάσταση των ατομικών δικαιωμάτων (π.χ. στην ελευθερία της έκφρασης ή τον ιδιωτικό βίο), ενώ προσφέρει την ίδια στιγμή μια ισχυρή ηθική δικαιολόγηση, εντός πάντα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Από την άλλη, όμως, *υποτιμά*, στο πλάσμα που εισάγει για την αυστηρή διάκριση μεταξύ ιδιωτικού-δημοσίου, την κοινωνική και δημόσια επίδραση της ελευθερίας, όπως και τον αρνητικό χαρακτηρισμό που ενέχει η απεριόριστη εκδοχή της στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, μέσα από την επιστημολογική υπόθεση φυσικού πλαισίου και κοινωνικού συμβολαίου⁷⁹⁰. Και τούτο γιατί στη σκέψη των μοντέρνων, όπως του Hobbes⁷⁹¹ και του Kant⁷⁹², ακόμη και του Rousseau⁷⁹³, σε μια εναλλακτική του ανάγνωση, η απεριόριστη ελευθερία έχει

καιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης, Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Καστανιώτης, Αθήνα, 2004, σελ. 313.

⁷⁹⁰ Βλ. την κλασική μελέτη του *E.-W. Böckenförde*, *Le droit, l'Etat et la constitution démocratique*, Bruylant-LGDJ, 2000, ιδίως το τρίτο κεφάλαιο (*Théorie et interprétation des droits fondamentaux*, σελ. 256 επ.

⁷⁹¹ Η ελευθερία του φυσικού πλαισίου επιφέρει τον γενικευμένο πόλεμο. Η ανθρωπολογική απαισιοδοξία του Hobbes έχει ως αφετηρία τη δική του θεωρία της γνώσης και αδυνατεί να συλλάβει την αυτονομία του ατόμου σε ένα καθεστώς απόλυτης βουλευσιαρχίας ή διυποκειμενικής συμφωνίας. Δύο είναι λοιπόν οι βασικές επιλογές που απομένουν στο άτομο: η υποταγή του στο Κράτος ή η αυτοκαταστροφή του. Βλ. *T. Hobbes*, *Léviathan*, ό.π.

⁷⁹² Βλ. Αντί πολλών, *L. Ferry-A. Renaut*, *Système et critique: essais sur la critique de la raison dans la philosophie contemporaine*, Ousia, 1984 και, ιδίως *S. Goyard-Fabre*, *La signification du contrat dans la «Doctrine du Droit» de Kant*, *Revue de Métaphysique et de Morale* 2/1973, σελ. 189 επ.

⁷⁹³ Μια υποψιασμένη ερμηνεία του «*Contrat Social*» και του «*Essai sur l'origine des langues*» φανερώνει ότι η αυτονομία-ανεξαρτησία του φυσικού πλαισίου, όπου το άτομο «ρίχνεται» σε ένα κόσμο απόλυτης μοναξιάς, δίχως γλώσσα και επικοινωνία με τους όμοιούς του, ταιριάζει σε όντα βάρβαρα, σε μονάδες που δεν έχουν συνείδηση της ζωής, ούτε του θανάτου. Από την άλλη, η μετάβαση στο κοινωνικό πλαίσιο σημαίνει την υποταγή του ατόμου στην αλλότρια βούληση και την πιο απάνθρωπη ετερονομία. Ιδεατός στόχος, σύμφωνα με τον Rousseau, θα ήταν να είναι ο κοινωνικός άνθρωπος το ίδιο ελεύθερος με πριν, όταν δηλαδή βρισκόταν στην μάταιη αυτονομία του φυσικού πλαισίου. Βλ. *J.-J. Rousseau*, *Du Contrat social*, Gallimard, 1964 και *Essai sur l'origine des langues*, Gallimard, 1990. Η δυσκολία του εγχειρήματος προδίδει, εν τέλει, τη δυστυχία της ανθρώπινης

αρνητικό πρόσημο και η (μεγαλύτερη ή μικρότερη) παρέμβαση του Κράτους καθίσταται *οντολογική προϋπόθεση* για να υπάρξει η ελευθερία⁷⁹⁴.

Ο Böckenförde, αναφέρεται επίσης στην «κοινωνική» θεωρία των δικαιωμάτων, η οποία έρχεται να γεφυρώσει την απόσταση μεταξύ «τυπικής» και «πραγματικής» ελευθερίας, δηλαδή να συνδέσει το δικαίωμα με τις υλικές προϋποθέσεις εκπλήρωσής του, στον απόηχο της κλασικής κριτικής στις νεωτερικές αστικές ελευθερίες. Η θεωρία αυτή αποτυπώνεται στη νομολογία, ιδίως στα παροχικά και κοινωνικά δικαιώματα, και βρίσκεται κοντά στην προβληματική των συνταγματικών σκοπών, όμως *διακρίνεται δογματικά από το τελολογικό πρόσημο των δικαιωμάτων*. Υποκρύπτει, επίσης, σε ορισμένες πιο ριζοσπαστικές εκδοχές της, την υποβάθμιση του τύπου προς όφελος της ουσίας και την κριτική στον πυρήνα των αστικών δικαιωμάτων, ως μονολογικών και ατομιστικών, παραβλέποντας με τη σειρά της τη διαλογική και κοινωνική δυναμική που αυτά αναπτύσσουν, από μόνη την κατοχύρωσή τους στη νεωτερικότητα⁷⁹⁵.

Από την άλλη, ξεχωρίζει η *αξιακή* θεωρία των δικαιωμάτων, που εστιάζει στην πολιτισμική τους διάσταση και στη σύνδεσή τους με την αξία που φέρουν τα συνταγματικώς προστατευόμενα αγαθά. Σε αυτή την οπτική, τα δικαιώματα απορρέουν από θεμελιώδεις αξίες και ανάλογα με τη συγκυρία οι σταθμίσεις βαίνουν υπέρ των αξιών, που μια κοινωνία θεωρεί ότι επικρατούν έναντι των άλλων. Συνεπώς, η *ιεράρχηση των αξιών* είναι αυτή που «σπάει» την ισοτιμία των συνταγματικών διατάξεων και καθορίζει και την ιεράρχηση των δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, στην περίοδο της πανδημίας, η προστασία της δημόσιας υγείας ή της ανθρώπινης ζωής και της αξίας της υπερισχύει έναντι των άλλων δικαιωμάτων. Ωστόσο, η αξιακή θεώρηση, πέρα από τον κίνδυνο της διολίσθησης σε μια ευρύτερη και ατέρμονη συζήτηση περί αντικειμενικότητας και καθολικότητας

κατάστασης, σύμφωνα με τον A. Philonenko, Jean-Jacques Rousseau et la pensée du malheur, Tome III, L'apothéose du désespoir, Vrin, 1984.

⁷⁹⁴ G. Karavokyris, L'autonomie de la personne en droit public français, ό.π., σελ. 147 επ.

⁷⁹⁵ E.-W. Böckenförde, ό.π., σελ. 270.

των αξιών, παρουσιάζει το μεθοδολογικό κενό της περιθωριοποίησης του πραγματικού και της θεμελίωσης της κανονιστικότητας, είτε σε αφηρημένες προσλήψεις της, με βάση την ιδεολογία του ερμηνευτή, είτε σε συγκεκριμένες και ταυτοτικές παραλλαγές της, που απομειώνουν εν τέλει την καθολικότητα των δικαιωμάτων, αλλά και την ικανότητα της προσαρμογής τους στην πραγματικότητα, με την έννοια της τυπικής ή εργαλειακής ορθολογικότητας⁷⁹⁶.

Στην πολιτική θεμελίωση των δικαιωμάτων κατευθύνεται η δημοκρατική και λειτουργική θεωρία, που ανάγει τα δικαιώματα στη διαφύλαξη της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος και στην προαγωγή της ιδιότητας του πολίτη. Τα δικαιώματα υπάγονται εδώ σε έναν *ανώτερο* όλων συνταγματικό σκοπό, αυτόν της δημοκρατικής τάξης και της προστασίας μιας πολιτικής κοινότητας. Υπ' αυτή την έννοια, η λειτουργική τους διάσταση αναγνωρίζεται, ιδίως σε ό,τι αφορά δικαιώματα με πολιτικό χαρακτήρα, όπως η ελευθερία του τύπου και ευρύτερα η ελευθερία του λόγου, η ελευθερία της συνάθροισης και της συνένωσης ή τα συμμετοχικά πολιτικά δικαιώματα. Όμως, στη γενικότητά της και την έμφαση που αποδίδει στον πολιτικό χαρακτήρα, η θεωρία αυτή υποβαθμίζει τις ειδικότερες δεσμεύσεις και λειτουργίες των δικαιωμάτων, που παρότι προφανώς ερείδονται στη δημοκρατική αρχή και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, έχουν έναν εγγυητικό χαρακτήρα και μια τελολογία πέρα από το πολιτικό.

Τούτων λεχθέντων, η θεωρία που, σύμφωνα με τις αναλύσεις του Böckenförde, συλλαμβάνει ή σε κάθε περίπτωση πλησιάζει περισσότερο το πνεύμα της νομολογίας στο σύγχρονο πλαίσιο των διακινδυνεύσεων και εξηγεί την ανάδυση τόσο των υπερ-σκοπών, όσο και εν γένει τη λειτουργική στροφή των συνταγματικών διατάξεων, μοιάζει να είναι η «*θεσμική*» θεωρία. Σε αυτή, το νόημα των κανόνων προκύπτει μέσα από τους σκοπούς που υπηρετούν, ανεξαρτήτως αν πρόκειται για ατομικά, κοινωνικά ή πολιτικά δικαιώματα. Η ύπαρξη των συνταγματικών σκοπών και η διαμεσολάβηση της κρατικής παρέμβασης

⁷⁹⁶ *Ibidem*, σελ. 265.

είναι απαραίτητες για την εκπλήρωση της ελευθερίας, όχι ή τουλάχιστον όχι μόνον ή κυρίως για να καταστεί αυτή πραγματική («κοινωνική» θεωρία) αντί για ονομαστική ή για να διαφυλαχθεί αφηρημένα το πολιτικό παίγνιο («δημοκρατική» θεωρία) ή μια πολιτισμική αξία («αξιακή» θεωρία), ή, τέλος μια «καθαρή» και «απλή» μορφή ελευθερίας, η οποία βρίσκεται τόσο θεωρητικά, όσο και νομολογικά περιορισμένη εξαρχής (ήδη με τους περιορισμούς που θέτουν για παράδειγμα οι ρήτρες του άρθρου 5 παρ. 1 Σ., όπως και οι αντικειμενικοί περιορισμοί του 2 παρ. 1 Σ.). Η θεσμική θεωρία ξεχωρίζει ως εξήγηση γιατί αντιλαμβάνεται ότι τα όργανα του δικαίου προσδίδουν συνολικά στην έννοια της ελευθερίας *μια αντικειμενική σημασία* που παραπέμπει στη συνεχή και έντονη οριοθέτησή της, για να υπάρξει, από την έννοια του *γενικού συμφέροντος*.

Στη μονογραφία μας επιχειρήσαμε να αναδείξουμε ότι πίσω από τους περιορισμούς των δικαιωμάτων και τους συνταγματικούς σκοπούς που κατοχυρώνει το Σύνταγμα βρίσκεται μια κοινή συνισταμένη με εξαιρετικά ισχυρή κανονιστική εμβέλεια: η έννοια της «τάξης» υπό διάφορες εκδοχές, αλλά με τον ίδιο πάντα υπαρξιακό για την έννομη τάξη χαρακτήρα, τον υλικό και βιοτικό. Το δίκαιο κρύβει ανάμεσα στις γραμμές των αποφάσεων των δικαστών μια σκληρή παραδοχή, αυτή της αναγκαιότητας να *μη διασαλευθεί η (δημόσια) τάξη και η κοινωνική ειρήνη και συνοχή*. Αυτό το υπέρτερο συνταγματικό αγαθό αναδύεται μέσα από την ιεράρχηση των συνταγματικών δικαιωμάτων και τις σταθμίσεις που κάνουν οι δικαστές: Η προστασία των δημοσίων ταμείων, του ΕΣΥ, της περιβαλλοντικής ισορροπίας, της ηθικής και βιοτικής πρόσληψης της αξιοπρέπειας, της δημόσιας ασφάλειας, των ιδεολογικών αναφορών της εκπαίδευσης, εκκινεί από τον πρωταρχικό λόγο του δικαίου, ήτοι τη *νομική μετάφραση* ενός ενστίκτου αυτοσυντήρησης του Κράτους και, κατ' επέκταση, της κοινωνίας⁷⁹⁷. Αυτό το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, όμως, δεν έχει απλά επιβιωτικό πρόσημο σε μια μοντέρνα συνταγματική δημοκρατία, διότι αυτή είναι μαζί με την «τάξη» προσα-

⁷⁹⁷ *Ibidem*, σελ. 260.

νατολισμένη άρρηκτα και αδιαπραγμάτευτα, όπως επισημαίνει η S. Perera, και στην αρχή της ελευθερίας⁷⁹⁸. Κοντολογίς, στο πεδίο των συνταγματικών σκοπών, των κανόνων που υπαγορεύουν στο Κράτος την αποστολή του και λειτουργούν διττά, ως προϋποθέσεις και όρια των δικαιωμάτων, οι δυο αυτές αρχές (τάξη και ελευθερία) τελούν σε μια αμοιβαία εξάρτηση και δεν μπορούν να διαχωριστούν⁷⁹⁹. Αυτή η θέση της αμοιβαίας εξάρτησης στην οποία η τάξη προηγείται λογικά και κανονιστικά της ελευθερίας, αλλά δεν μπορεί και να υπάρξει δίχως αυτήν, υπό τη δημοκρατική και φιλελεύθερη εκδοχή της, προκύπτει όχι μόνον ως μια μοντέρνα και νεωτερική θεωρία, αλλά από την ανάλυση του θετικού δικαίου, πέραν της αξιολόγησης ή της υποκειμενικής προτίμησης για το βάρος που μπορεί ή πρέπει να αποδοθεί σε μία από τις δύο αρχές. Ενεργοποιεί δε, απορρίπτοντας τόσο την προ-πολιτική θεμελίωση του δικαίου, όσο και τη φυσικοδικαιική μεταγραφή των αξιών στην έννομη τάξη, τον κριτικό συνταγματικό προβληματισμό για τον ρόλο του Κράτους και των οργάνων του στην υλοποίηση των συνταγματικών σκοπών.

B. Μια νεο-ρεπουμπλικανική θεωρία για το Κράτος

Στην οικονομική κρίση, η δημοσιονομική ισορροπία και η αποτροπή του εκτροχιασμού, αυτής της «ασύντακτης» χρεοκοπίας, προσέλαβε τις διαστάσεις μιας σύγχρονης *raison d'État* για τη σχέση μεταξύ Κράτους και δικαιωμάτων, γενικού συμφέροντος και ελευθεριών. Στην περίοδο της πανδημίας, πολλοί είναι αυτοί που μίλησαν για την «επιστροφή» του Κράτους και της δημόσιας υπηρεσίας, καθώς το ΕΣΥ διαδραμάτισε τον πλέον κομβικό ρόλο στην αντιμετώπιση του

⁷⁹⁸ Σε αυτή τη θέση είναι προσανατολισμένη η διατριβή της S. Perera, σύμφωνα με την οποία η αρχή της ελευθερίας συνιστά μια γενική αρχή του δικαίου, με αναφορά στη γαλλική διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, και η οποία λειτουργεί ως μήτρα των επιμέρους όψεων των ελευθεριών. Βλ. *Ιδίως*, *Le principe de liberté*, ό.π, σελ. 55 επ.

⁷⁹⁹ Ωστόσο, η Perera επισημαίνει ότι η σύγχρονη διόγκωση της δημόσιας τάξης, υπό τις διάφορες εκδοχές της, έχει ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της αρχής της ελευθερίας, βλ. *ιδίως* σελ. 213 επ.

κορονοϊού⁸⁰⁰. Η κλιματική κρίση ήδη καλεί επείγοντως τα Κράτη να λάβουν μέτρα, ιδίως στη λεκάνη της Μεσογείου που υφίσταται δραματικές συνέπειες (πυρκαγιές, πλημμύρες) από την υπερθέρμανση των θαλασσών. Στο μεταναστευτικό και προσφυγικό, ανθρώπινες τραγωδίες, όπως στην Πύλο, μας δείχνουν με τον πιο σκληρό τρόπο τις ευθύνες πάλι των Κρατών και της διεθνούς κοινότητας, τόσο σε επίπεδο υλοποίησης πολιτικών, όσο και σε εκείνο της τήρησης του διεθνούς και ανθρωπιστικού δικαίου. Η πληθωριστική κρίση έφερε εσχάτως στο προσκήνιο και το ζήτημα του ελέγχου των τιμών και της παρέμβασης του Κράτους στην αγορά, εντός του φιλελεύθερου και καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσής της. Η επανάσταση της τεχνητής νοημοσύνης και ο ψηφιακός μετασχηματισμός κρίσιμων κοινωνικών πεδίων, όπως η εργασία, η εκπαίδευση, η υγεία κ.λπ. δοκιμάζει οριζόντια και αναπροσδιορίζει τις κοινωνικές και επαγγελματικές σχέσεις και τα κοινωνικά/παροχικά δικαιώματα, με αποτέλεσμα να τίθεται και για αυτήν ως κεντρικό ζήτημα αυτό της *κρατικής ρύθμισης*.

Αρκεί η παραπάνω, έστω τηλεγραφική και σχηματική, παράθεση της επικαιρότητας, για να αντιληφθούμε τη σημασία της εκπλήρωσης των συνταγματικών σκοπών και ευρύτερα της κρατικής παρέμβασης στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων. Αυτή η προβληματική αφορά αφενός το δίκαιο, αφετέρου την πολιτική φιλοσοφία, με την έννοια της θεωρητικής κατανόησης της κρατικής δράσης. Οι συνταγματικοί σκοποί συναρτώνται άμεσα και εξ ορισμού με μια πιο

⁸⁰⁰ Γράφει σχετικά ο Γ. Δρόσος, «Με την έλευση της πανδημίας επέστρεψε το κράτος. Διπλά: ως δημόσιο σε αντιπαραβολή με το αόρατο χέρι της αγοράς, αλλά και ως εθνική, νομικά κυρίαρχη πολιτειακή οντότητα την οποία για πολλά φερόταν να είχε καταπιεί η παγκοσμιοποίηση. Το κράτος επέστρεψε ως δημόσιο. Τη στιγμή της αλήθειας του ιού καταφάνηκε σε όλους, και χωρίς πολλά-πολλά, ότι μόνη αποτελεσματική καταφυγή, μόνος αποτελεσματικός θεσμός είναι το δημόσιο σύστημα Υγείας –και στην Ελλάδα, και παντού». Βλ. Γ. Δρόσο, Η διπλή επιστροφή του κράτους, Η Αυγή, διαθέσιμο στο: <https://www.avgi.gr/politiki/346448-giannis-drosos-i-dipli-epistroti-toy-kratoys?amp>. Για τη θέση του Κράτους πρόληψης στην πανδημία βλ. *Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, Πανδημία, Κράτος Πρόληψης και ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Κράτος και Σύνταγμα μπροστά στην υγειονομική κρίση, ό.π., σελ. 20 επ.*

ισχυρή αντίληψη για τον ρόλο της δημόσιας υπηρεσίας και τη δυνατότητα του Κράτους να ρυθμίζει κρίσιμα πεδία της κοινωνικής συμβίωσης. Εξάλλου, η ίδια η έννοια της αρνητικής ελευθερίας, ως αποχής του Κράτους, ακόμη και στα κλασικά αμυντικά δικαιώματα, παραπέμπει σε μια μάλλον σχηματική και ξεπερασμένη διάκριση των δικαιωμάτων, με βάση την τυπολογία του Jellinek. Τα δικαιώματα είναι παραπληρωματικά και αλληλοσυνδεόμενα και συνιστούν ένα πλέγμα και σύστημα που προϋποθέτει πάντοτε την παρουσία του Κράτους για την εγγύησή τους, με την ανάληψη των σχετικών με την εκπλήρωση των δικαιωμάτων *καθηκόντων*⁸⁰¹.

Στις μέρες μας οι μεγαλύτεροι κίνδυνοι για τα δικαιώματα φαίνεται ότι προέρχονται περισσότερο από την ιδιωτική κυριαρχία⁸⁰², παρά από το ίδιο το

⁸⁰¹ Σύμφωνα με τη Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, «η προσέγγιση αυτή, που αντανάκλα τη φορμαλιστική-θετικιστική αντίληψη, δεν επαληθεύεται πλέον στη σύγχρονη πολιτεία, όπου οι λειτουργίες του κράτους και οι κοινωνικές ανάγκες είναι πολύ πιο σύνθετες. Σήμερα, τα κλασικά ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, όπως π.χ. το δικαίωμα ιδιοκτησίας ή το δικαίωμα της ψήφου, δεν ολοκληρώνονται μόνον με την αποχή του κράτους αλλά προϋποθέτουν και τη θετική παρέμβαση του κράτους, που υποχρεούται να οργανώσει το νομικό πλαίσιο π.χ. για την κτήση, τη μεταβίβαση ή την προστασία της κυριότητας, ή να οργανώσει με τον εκλογικό νόμο την εκλογική διαδικασία. Επίσης, τα κοινωνικά δικαιώματα, όπως π.χ. το δικαίωμα στην εργασία, δεν ολοκληρώνονται μόνον με την θετική παρέμβαση του κράτους αλλά εμπεριέχουν και την έννομη αξίωση για αποχή, στον βαθμό που η εργατική νομοθεσία ρυθμίζει τις προϋποθέσεις εργασίας και απόλυσης. Έτσι, γίνεται σήμερα λόγος για τον "πολυφυή" ή "φασματικό" χαρακτήρα των δικαιωμάτων, για τη "γόνιμη διασταύρωση των συνταγματικών ρυθμίσεων διαφορετικής γενιάς", με άλλα λόγια για τη σχετικοποίηση της κλασικής διάκρισης του Jellinek. Ένα δικαίωμα μπορεί να εμπεριέχει αξίωση αποχής, συμμετοχής ή θετικής παρέμβασης, χωρίς να πρόκειται αναγκαστικά για ατομικό, πολιτικό ή κοινωνικό δικαίωμα αντίστοιχα». Βλ. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, *Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Πατάκης, 2021, σελ. 312-313. Βλ. για την έννοια των κρατικών καθηκόντων και τη θεμελίωση της υποχρέωσης του κράτους σε θετικές ενέργειες προστασίας των δικαιωμάτων Χ. Τσιλιώτη, *Η επίλυση της σύγκρουσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω του κρατικού καθήκοντος προστασίας τους*, ΔτΑ 67/2016, σελ. 55 επ.

⁸⁰² Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις για το ζήτημα της επίδρασης των ιδιωτικών συμφερόντων στις θεμελιώδεις κατηγορίες του δημοσίου δικαίου σε Κ. Γιαννακόπουλο, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγμα-*

Κράτος. Το φιλελεύθερο παράδειγμα και το ιδανικό της αρνητικής ελευθερίας ή του Κράτους που εν γένει απέχει, ειδικά σε μια νεοφιλελεύθερη εκδοχή ενός «δικαίου χωρίς Κράτος»⁸⁰³, μοιάζει να χάνει σε δυναμική ενώπιον μιας διαρκούς αναγκαιότητας για τον ρυθμιστικό, τουλάχιστον, ρόλο της κρατικής εξουσίας. Ο φιλελευθερισμός επικοινωνεί ή και συγκρούεται με μια νέα ρεπουμπλικανική σκέψη στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας, η οποία επικεντρώνεται σε μια σύγχρονη νοηματοδότηση της ελευθερίας, απέναντι στην αυθαίρετη και ανέλεγκτη άσκηση της εξουσίας, όπως στο έργο του Pettit και την ιδέα της ελευθερίας ως «μη εξουσίασης/κυριαρχίας», η οποία συναρτάται και με άλλες θεωρίες, με πιο θετικό και κοινωνικό πρόσημο, όπως του Spitz, ή ακόμη και πιο ριζοσπαστικές και κινηματικές, όπως του Audier, που εισάγουν στη συζήτηση τον όρο –και τον σκοπό– του οικο-ρεπουμπλικανισμού⁸⁰⁴. Σε αυτή την κατεύθυνση, ο όρος του γενικού συμφέροντος, ο οποίος ας μην παραγνωρίζουμε ότι δεν είναι μόνον αρχαϊκός (κοινό αγαθό) αλλά και καταστατικά νεωτερικός (μέσα από τη λειτουργία του νόμου), αξιώνει, για μια μερίδα της θεωρίας, μια «ανατρεπτική» σημασία και λειτουργία: τη διόρθωση των ανισοτήτων και της –συχνά ανέλεγκτης– κυριαρχίας των ιδιωτικών συμφερόντων⁸⁰⁵. Παράλληλα, στο ρεπουμπλικανικό πλαίσιο, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η αξία της αλληλεγγύης, ως η άλλη όψη της «ευαλωτό-

τισμός, Σάκκουλας, 2023, σελ. 98 επ. (Η ιδιωτικοποίηση των συνταγματικών προτύπων). Ο Γ. Σωτηρέλης αναφέρεται στην ανάγκη της ανασυγκρότησης του «δημοσίου χώρου», με την έννοια μια σημαντικής προτεραιότητας για το Κράτος: της αντιμετώπισης της εσωτερικής υπονόμευσής του από εγχώρια και εν πολλοίς διαπλεκόμενα ιδιωτικά κέντρα οικονομικής ισχύος. Βλ. Γ. Χ Σωτηρέλης, Σύνταγμα και δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, Παπαζήσης, 2^η έκδ., 2022, σελ. 141 επ.

⁸⁰³ Σύμφωνα με τη διατύπωση του L. Tanugi, *Le droit sans l'Etat*, Quadrige, PUF, 1989. Βλ. επίσης V. Valentin, *Les conceptions néolibérales du droit*, Economica, 2005.

⁸⁰⁴ Βλ. αντί πολλών για μια συνθετική παρουσίαση –και θέση– ως προς τη σύγχρονη συζήτηση για τον ρεπουμπλικανισμό σε Ν. Σεβαστάκη, Πολιτική χειραφέτηση και κοινωνική κριτική, Πόλις, 2023, σελ. 123 επ.

⁸⁰⁵ Ν. Σεβαστάκης, ό.π., σελ. 168.

τητας», μιας σύγχρονης νομικής κατηγορίας που εστιάζει στην προστασία των κοινωνικών ομάδων που τελούν σε καθεστώς ανισότητας ή περιθωριοποίησης εντός της φιλελεύθερης δημοκρατίας⁸⁰⁶.

Η «επιστροφή» στον ρεπουμπλικανισμό δεν αφορά, όμως, μόνο την πολιτική φιλοσοφία, αλλά και τη θεωρία του δικαίου, ως παράδειγμα τελικά εξήγησης της (εφαρμοσμένης) πολιτικής και των θεσμών. Είναι ένα πρόγραμμα επιστημολογικό και θεωρητικό που ανασυστήνει μέσα από μια συγκεκριμένη και πραγματολογική⁸⁰⁷ προσέγγιση το νόημα κλασικών κειμένων της νεωτερικότητας από ιστορικούς ερευνητές όπως ο Skinner που ιχνηλατούν (και) τη ρεπουμπλικανική ρίζα της εποχής μας⁸⁰⁸. Σε αυτό το εγχείρημα, όπως και στη θεωρία του δικαίου, στην οποία αναφερθήκαμε στην εισαγωγή μας, εξαιρετικά κρίσιμη μεθοδολογικά και επιστημολογικά αποδεικνύεται η «γλωσσική στροφή» και η μελέτη των προτάσεων, με την έμφαση στην ελευθερία του ερμηνευτή να ανασυστήσει το ιστορικό νόημα της εποχής. Για παράδειγμα, η έμφαση σε έννοιες όπως η πολιτική αρετή και το γενικό συμφέρον/καλό σε κλασικούς (Μακιαβέλι και Χομπς), καθώς και η μελέτη των Συνταγμάτων και της ιστορίας τους, φέρνει στο φως τη ρεπουμπλικανική φλέβα του μοντέρνου συνταγματισμού και τη συνεχή διάδρασή της με τον φιλελευθερισμό⁸⁰⁹. Πρόκειται για ένα δίπολο που επιδρά στο περιεχόμενο της ελευθερίας και τελεί σε μια συνεχή ένταση στη συνταγματική πραγματικότητα.

⁸⁰⁶ Για την ευαλωτότητα και τις νομικές εφαρμογές της βλ. *F. Roux-Demare*, La notion de vulnérabilité, approche juridique d'un concept polymorphe. *Les Cahiers de la Justice* 4, 2019, σελ. 619-630.

⁸⁰⁷ Βλ. αντί πολλών το έργο του *N. Tenzer*, *Pour une nouvelle philosophie politique*, PUF, 2007.

⁸⁰⁸ *J.-F. Spitz*, Quentin Skinner et l'histoire du concept de liberté, *Critique, Juristes et philosophes*, novembre 2000, σελ. 642 επ., *Q. Skinner*, *Les fondements de la pensée politique moderne*, Bibliothèque de l'évolution de l'humanité, Albin Michel, 2001.

⁸⁰⁹ *L. B. Solum*, Republican Constitutionalism, *Constitutional Commentary*, 8, 2017, διαθέσιμο στο: <https://scholarship.law.umn.edu/concomm/8>, *C. Vergara*, Republican Constitutionalism, Plebeian Institutions and Anti-Oligarchic Rules, *Theoria, A Journal of Social and Political Theory*, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.3167/th.2022.6917103>.

Η έννοια της συνταγματικής Πολιτείας (République) είναι αυτή που ενσωματώνει, ως «όνομα», τα διαφορετικά αυτά «πράγματα», όψεις των οποίων ανευρίσκονται στο συνταγματικό δίκαιο, τόσο σε ό,τι αφορά τις καταβολές και τις θεμελιώδεις αρχές του (π.χ. στη δημοκρατική αρχή και τη λαϊκή κυριαρχία, την αντιπροσώπευση, τα «υποκειμενικά» δικαιώματα και το «δημόσιο συμφέρον», κ.ά.), όσο, όπως είναι εμφανές και στη νομολογία, στην αυθεντική του ερμηνεία. Το ρεπουμπλικανικό λεξιλόγιο εμφιλοχωρεί σε σημαντικές αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων, ενίοτε σε αντιδιαστολή με το φιλελεύθερο, όπως για παράδειγμα στην πανδημία με την επίκληση των «καθηκόντων» μας έναντι του κοινωνικού συνόλου και το χρέος της αλληλεγγύης ή ακόμη και στην περίπτωση της απαγόρευσης της καθόδου κομμάτων στις εκλογές ή στον περιορισμό των περιουσιακών δικαιωμάτων για λόγους δημοσιονομικής πειθαρχίας στο ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Οι δημόσιες ελευθερίες δεν συρρικνώνονται σε μια «υποκειμενική» τους δικαιολόγηση ή στην «ατομική» θεμελίωση, αλλά ολοένα και περισσότερο υπάγονται στα αντικειμενικά όριά τους, εντός της συγκυρίας. Μια μετάλλαξη, άλλοτε εμφανής και άλλοτε αφανής, συντελείται στο σύγχρονο συνταγματισμό, καθώς η ερμηνεία του Συντάγματος και η εφαρμογή του μοιάζει να μετακινείται από την αντίληψή του ως *κείμενο ορίων σε αυτή του κειμένου των σκοπών*⁸¹⁰. Πρόκειται για μια εξέλιξη που ίσως προαναγγέλλει και την έλευση, αν όχι την εμπέδωση, ενός λειτουργικού συνταγματισμού με συγκεκριμένα δομικά χαρακτηριστικά, εγγύτερα στις αρχές της αποτελεσματικότητας, της σκοπιμότητας και της αναλογικότητας παρά σε αυτές της τυπικής ή αξιακής συνταγματικότητας και νομιμότητας.

⁸¹⁰ Κ. Γιαννακόπουλος, Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 748.

Γ. Προς έναν «λειτουργικό» συνταγματισμό;

Το εύρος, δικαιοπολιτικό και κανονιστικό, των συνταγματικών σκοπών εμπεριέχει μια θεωρία των δικαιωμάτων και του Κράτους, που αναλύεται τελικά με τους σύνθετους και δυναμικούς όρους της σχέσης μεταξύ φιλελευθερισμού και ρεπουμπλικανισμού. Αυτή παραπέμπει στην ίδια την έννοια της (γενικής) ελευθερίας και τη διάκρισή της από τη νομική κατασκευή του (υποκειμενικού) δικαιώματος⁸¹¹ και απολήγει αφενός στη νοηματοδότηση του γενικού συμφέροντος, αφετέρου σε μια συγκεκριμένη εφαρμογή της αρχής της διάκρισης των εξουσιών. Υπ' αυτή την οπτική, μέσα από την αναλυτική μελέτη των σκοπών και των αποστολών του Κράτους είναι δυνατόν να συναγάγουμε και τις υποδόριες μεταμορφώ-

⁸¹¹ Σύμφωνα με τον *A. Viala*, ο όρος «ελευθερίες» παραπέμπει στη μεταφυσική του φυσικού δικαίου, ενώ ο όρος δικαιώματα στην αυστηρή κατοχύρωσή τους στο θετικό δίκαιο, μετά τις μεγάλες επαναστάσεις του 18^{ου} αιώνα. Βλ. *Ιδίου*, *Droits et libertés (distinction)*, σε: *J. Andriantsimbazovina/H. Gaudin/J.-P. Margénaud/S. Rials/F. Sudre* (επιμ.), *Dictionnaire des Droits de l'Homme*, PUF, 2008, σελ. 329. Βλ. επίσης *V. Champeil-Desplats*, *Des «libertés publiques» aux «droits fondamentaux»: effets et enjeux d'un changement de dénomination*, *Mutation ou crépuscule des libertés publiques?*, *Jus politicum*, RDP 5/2010, διαθέσιμο στο:

<https://juspoliticum.com/article/Des-libertes-publiques-aux-droits-fondamentaux-effets-et-enjeux-d-un-changement-de-denomination-290.html>. Η Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου σημειώνει ότι «στον

καθημερινό λόγο, όταν μιλάμε για ελευθερία εννοούμε συνήθως την εξουσία αυτοπροσδιορισμού του ανθρώπου, χωρίς ξένους ηθικούς ή υλικούς καταναγκασμούς. Ο άνθρωπος όμως ζει σε κοινωνία και, κατά την κλασσική λατινική ρήση: *Ubi homo, ibi societas. Ubi societas, ibi ius. Ergo: ubi homo, ibi ius*. Το δίκαιο, ως σύστημα κανόνων που ρυθμίζουν την συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνίας, προσλαμβάνει την έννοια της ελευθερίας όπως επικρατεί σε μια συγκεκριμένη κοινωνία και της δίνει νομική υπόσταση, δηλαδή την καθορίζει νομικά, “μετατρέποντάς” τη σε δικαίωμα. Σε αυτό το πλαίσιο, η ελευθερία είναι έννοια προ-νομική, υπάρχει δηλαδή “πριν” ή “πέρα” από το δίκαιο. Αντίθετα, ο όρος δικαίωμα είναι νομική έννοια, “κατασκευάζεται” από το δίκαιο και αποκτά το νόημά της στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης. Έτσι, ενώ η ελευθερία έχει μία διάσταση γενική και αφηρημένη, το δικαίωμα έχει τη συγκεκριμένη διάσταση που του αποδίδει το δίκαιο και η συγκεκριμένη έννομη τάξη. Μπορεί κανείς να πει πως το δικαίωμα είναι το (νομικό) “εργαλείο” για την κτήση και προστασία της ελευθερίας στη συγκεκριμένη κοινωνία». *Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου*, *Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, ό.π., σελ. 25-26.

σεις του σύγχρονου συνταγματισμού. Αυτές απασχολούν κυρίως τους θεωρητικούς, αλλά έχουν αναλυτική αξία για την κατανόηση των συσχετισμών μεταξύ των ερμηνευτών στην έννομη τάξη και το πώς αντιλαμβάνονται το ίδιο το Σύνταγμα στην -κυρίαρχη- πράξη της ανάγνωσής του. Έτσι μετασχηματίζεται, άλλωστε, η ίδια η ιδέα του Συντάγματος.

Σε μια σειρά βιβλίων με αντικείμενο τη σύγχρονη συνταγματική δημοκρατία, υπό τη διεύθυνση των O. Cayla και J.-L. Halpégin, οι συγγραφείς αναζητούν έναν ορισμό που να συνοψίζει τον συνταγματισμό ή για την ακρίβεια ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που να μας επιτρέπει, με βάση κάποια αποδεκτά κριτήρια, να καταγράψουμε τις μείζονες φάσεις της εξέλιξής του. Στον πρόλογο του τόμου «néo ou retro constitutionnalismes?» οι δύο επιμελητές εκθέτουν τις -κατά γενική ομολογία- δύο μεγάλες «στιγμές» του: πρόκειται, καταρχάς, για τη «γαλλοαμερικανική» γέννηση του συνταγματισμού, κάπου ανάμεσα στην αμερικανική και τη γαλλική επανάσταση, με επίκεντρο τα δικαιώματα του ανθρώπου και τη δημοκρατική-νομοκεντρική μετάβαση στα δικαιώματα του πολίτη. Αυτό το «μοντέρνο» μοντέλο ανάγεται στις θεμελιώδεις αξίες του Διαφωτισμού και τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας μέσα από το Σύνταγμα, που συν-τάσσει την (μοναχική ή αυτοκαταστροφική, στο φυσικό πλαίσιο) ανθρώπινη φύση. Η αναγνώριση των δικαιωμάτων, εντός του Κράτους, αποτελεί ακριβώς τη μετάφραση της ανθρώπινης αυτονομίας και μόνον έτσι, *δια του δημοκρατικού νόμου*, ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει στο γενικό συμφέρον και δια της ιδιότητας του πολίτη να «εξανθρωπιστεί».

Η δεύτερη μεγάλη «στιγμή» του συνταγματισμού είναι η «γερμανική», με την κελσενική πρόσληψη του Συντάγματος και την κανονιστική του εμπέδωση διά της συνταγματικής δικαιοσύνης, όπως και με την ανάδυση της αξίας του ανθρώπου και την αναγνώριση της καθολικότητας και της ιερότητας της ανθρώπινης ιδιότητας, μετά τη φρίκη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται, κοντολογίς, για τη μεταπολεμική επικράτηση του Κράτους Δικαίου έναντι του Κράτους του Νόμου και τη νέα εποχή ενός συνταγματισμού που στην εξέλιξή του, μέχρι τα

τέλη του περασμένου αιώνα, θα αναγνωριστεί ως *συνταγματισμός των (αντικειμενικών) αξιών*. Αυτός μας επιβάλλει, σε ένα μετα-θετικιστικό παράδειγμα, να πάρουμε επιτέλους «στα σοβαρά» τα δικαιώματά μας, να αναθέσουμε στον δικαστή τον ρόλο του «οιονεί» νομοθέτη και «φύλακα του Συντάγματος», να «συλλάβουμε» μέσα από το δίκαιο την (κακόβουλη και αυθαίρετη) άσκηση της πολιτικής εξουσίας και να αναγνωρίσουμε νέες μορφές ευθύνης απέναντι όχι μόνο στους άλλους, αλλά στον ίδιο μας τον εαυτό και στις μελλοντικές γενιές⁸¹². Σε αυτή τη φάση του συνταγματισμού η ιδέα του δεσμευτικού Συντάγματος συναρτάται αφενός με τη *συνταγματική του κύρωση* (έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων), αφετέρου με την *ηθικοπολιτική του ισχύ*, ως μοντέλο που έχει μια συγκεκριμένη –πολιτισμική– αναφορά, αλλά πάντα με αξιώσεις οικουμενικότητας.

Τη μάλλον γραμμική αυτή εξέλιξη του συνταγματισμού, από τη γαλλοαμερικανική στη γερμανική παραλλαγή του, διαδέχεται μετά το 2000, ιδίως μετά το 2008, μια *τρίτη* και πιο ρευστή και ανατρεπτική φάση, που παραπέμπει πολύ περισσότερο σε μια «πολυδιάσπασή» του. Αυτή καταρχάς εκλαμβάνεται με αφετηρία το φαινόμενο του *συνταγματικού πλουραλισμού*⁸¹³, την ανάδειξη των επάλληλων εννόμων τάξεων και των (πολλών) «*συνταγματισμών*», που τελούν σε μια μορφή άλλοτε επάλληλης συναίνεσης, με τη ρωσισιανή έννοια, αλλά διόλου σπάνια και έντασης, αν όχι ανταγωνισμού, μεταξύ των νομικών οργάνων, όπως αυτός διαφαίνεται κυρίως στην όψιμη επίκληση της συνταγματικής ταυτότητας των Κρατών μελών της ΕΕ⁸¹⁴. Στο ίδιο πλαίσιο, εγγράφεται και η *απομείωση της*

⁸¹² Βλ. Avant propos général σε Néo ou rétro constitutionnalismes? (R)évolution des démocraties constitutionnelles (1989-2015), Mare & Martin, 2018, σελ. 13-16.

⁸¹³ N. Walker, The Idea of Constitutional Pluralism, The Modern Law Review, vol. 65, 3/2002, σελ. 317 επ., M. Ovádek, Constitutional Pluralism between Normative Theory and Empirical Fact, VerfBlog, διαθέσιμο στο: <https://verfassungsblog.de/constitutional-pluralism-between-normative-theory-and-empirical-fact/>.

⁸¹⁴ Στον διάλογο αυτό αποδίδει κριτικά ο Κ. Γιαννακόπουλος το χαρακτήρα της «απορρυθμισμού». Κ. Γιαννακόπουλος, Οι μεταλλάξεις του απορρυθμισμένου ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Σκέψεις με

κανονιστικότητας του Συντάγματος ενόψει των υπερεθνικών δεσμεύσεων των ερμηνευτών του, ειδικά από τη στιγμή που οι τελευταίες προκαλούν άτυπες ή και τυπικές συνταγματικές μεταβολές⁸¹⁵. Στον πολυεπίπεδο και πλουραλιστικό συνταγματισμό, η έννοια του Συντάγματος αναπροσδιορίζεται και υπόκειται στην πολλαπλότητα των πηγών, με αποτέλεσμα την ευελιξία και συνεχή επικαιροποίηση του νοήματός του, ενώ την ίδια στιγμή έρχεται στο προσκήνιο η δύναμη του «συγκειμένου», καθώς και του «συγκριτικού» επιχειρήματος⁸¹⁶. Έτσι, η πολυεπίπεδη «σχετικοποίηση» του Συντάγματος⁸¹⁷ καθίσταται την ίδια στιγμή και μια «απομάγευσή» του, που πολλαπλασιάζει τους ερμηνευτές του και αποδυναμώνει στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου το «εθνικό» του νόημα, για να το «επαυξήσει» ή να καταλήξει στην «ανακατανομή» των εθνικών και των υπερεθνικών αρμοδιοτήτων. Ο συνταγματισμός εμπεριέχει, αλλά υπερβαίνει κατά πολύ το Σύνταγμα, καθώς από τη μια αυτό διεθνοποιείται και από την άλλη η διεθνής και ευρωπαϊκή έννομη τάξη συνταγματοποιούνται. Σε

αφορμή την απόφαση PSPP του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας της 5ης Μαΐου 2020, διαθέσιμο στο: https://cyannakopoulos.gr/wp-content/uploads/2020/12/CY_1.pdf. Επίσης, C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas, 2019. Από την άλλη, το ίδιο ακριβώς φαινόμενο, αυτό του συνταγματικού πλουραλισμού, λειτουργεί για τον Ε. Βενιζέλο ως «επαύξηση» του Συντάγματος και άρα ως το όχημα ώστε ο εθνικός συνταγματισμός να εμπλουτιστεί και να διατηρήσει τη δύναμή του, μέσα από την ενωσιακή έννομη τάξη ή την ΕΣΔΑ.

⁸¹⁵ Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό.π., σελ. 101. Για τις συνταγματικές μεταβολές βλ. Χ. Contiades (επιμ.), *Engineering Constitutional Change. A Comparative Perspective on Europe, Canada and the USA*, Routledge 2013, και Μ. Altwegg-Boussac, *Les changements constitutionnels informels*, Institut Universitaire Varenne, 2013, Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 3^η έκδ., Σάκκουλας, 2022, σελ. 61 επ.

⁸¹⁶ Βλ. π.χ. για την περίοδο της πανδημίας, Γ. Καραβοκύρη, *Πανδημία και μεθοδολογία*, ό.π., σελ. 112 επ.

⁸¹⁷ Ευ. Βενιζέλος, *Η αντοχή του συνταγματικού φαινομένου στη μετανεωτερική εποχή*, ΤοΣ 2002, σελ. 859 επ. και Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009-2019, ΕφημΔΔ 6/2019, σελ. 682-684.

αυτό το δυναμικό περιβάλλον της συμφωνίας, σύγκρουσης και (επανα)προσδιορισμού της αρμοδιότητας –δηλαδή της αξίωσης ισχύος και εξουσίας, η οποία υπακούει σε λειτουργικά κριτήρια– διαμορφώνεται και δοκιμάζεται η κανονιστικότητα και η ιδέα του Συντάγματος, με όρους διαφορετικούς από τις δύο προηγούμενες φάσεις του συνταγματισμού. Εν τέλει πρόκειται –πάλι– για μια μάχη της κυριαρχίας και της αναγνώρισης του συσχετισμού ανάμεσα στα νομικά όργανα των πολλαπλών εννόμων τάξεων, ειδικά όταν αυτά επικαλούνται «μετα-κανόνες» και αόριστες έννοιες, όπως οι συνταγματικοί σκοποί. Ο «διάλογος» για παράδειγμα των δικαστών μπορεί να υποκρύπτει την επικράτηση, τη συναίνεση ή την αντίθεση, την «υποκατάσταση» ή την «αντικατάσταση» νοηματικά ή την «επικαιροποίηση» μιας ρύθμισης του Συντάγματος (π.χ. ενώπιον του δικαίου της ΕΕ), την αποτελεσματικότερη προστασία ενός δικαιώματος (π.χ. λόγω, ιδίως, της ΕΣΔΑ ή του ΧΘΔΔ) ή τη χάραξη των ταυτοτικών ορίων της εθνικής κυριαρχίας και των εξαιρετισμών της (στις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων).

Η παραδοσιακή αυστηρότητα του Συντάγματος χάνει λοιπόν το έδαφός της προς όφελος της σύγχρονης γρήγορης και αποτελεσματικής εκπλήρωσης των συνταγματικών –και των ενωσιακών ή διεθνών– σκοπών, είτε πρόκειται για περιόδους κρίσης, είτε για κανονικότητας. Αυτή η μεταμόρφωση του συνταγματικού κειμένου, ιδίως μέσα από την τεολογική μέθοδο και τη δυναμική ερμηνεία, καθώς και την επιρροή της ανάγνωσής του από το ενωσιακό και το διεθνές δίκαιο, με έμφαση στην ΕΣΔΑ, είναι που προσδιορίζει ένα νέο επιστημολογικό παράδειγμα για το συνταγματικό δίκαιο, τους εφαρμοστές και τους θεωρητικούς, στο οποίο ξεχωρίζει μια λειτουργική διάσταση των συνταγματικών κανόνων. Ο συνταγματισμός μετακινείται από τον «αμυντικό» εγγυητισμό και τη στατική οριοθέτηση της εξουσίας προς τον λειτουργισμό και την εξυπηρέτηση των σκοπών της, καθώς οι τελευταίοι ανάγονται σε υπαρξιακές συνθήκες εκπλήρωσης και οριοθέτησης των δικαιωμάτων μας. Πρόκειται για μια εξέλιξη που διατρέχει την ενωσιακή και την εθνική έννομη τάξη, σε ένα νομικό και συνταγματικό

continuum και δημιουργεί ένα συνταγματικό habitus, μια προκατανόηση της εποχής.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί στη βιβλιογραφία, ο συνταγματισμός λειτουργεί σε αυτό το παγκόσμιο πλαίσιο, μέσα και πέρα από την κρατική ρύθμιση, σε υπερεθνικούς οργανισμούς των οποίων οι κανόνες, όπως του ενωσιακού δικαίου, αλλά –το σημαντικότερο– και οι σκοποί εμφανίζονται να υπερέχουν, όχι μόνο κανονιστικά, αλλά και πολιτικά, ως προγράμματα που κατευθύνουν την κρατική ρύθμιση. Αυτό το φαινόμενο της «δέσμευσης» του εθνικού Συντάγματος, που απαλλάσσεται ερμηνευτικά από τα βάρη της εθνικής έννομης τάξης, για να συντονιστεί είτε με το ενωσιακό δίκαιο, είτε ευρύτερα με ιδιωτικές μορφές άσκησης κυριαρχίας, μπορεί να συνοψιστεί στον όρο του «λειτουργικού» συνταγματισμού (functional constitutionalism). Ο τελευταίος δίνει έμφαση, όπως δείχνει το πρότυπο της ΕΕ, στην πραγμάτωση των σκοπών της αποτελεσματικής και ρεαλιστικής ή πραγματιστικής διακυβέρνησης, πολύ περισσότερο από την προσήλωση στην ατομική ελευθερία (ή ακόμη και την ίδια τη δημοκρατική αρχή, στο πεδίο της Ένωσης)⁸¹⁸. Θέτει και επιδιώκει σκοπούς, ώστε να ανταποκριθεί σε πολύπλοκες και συχνά απρόβλεπτες πολιτικές και συστημικές προκλήσεις.

Από την άλλη, η «λειτουργικότητα» του Συντάγματος δεν συνίσταται σε ένα απλά εξωγενές φαινόμενο ή μόνο στη διάδραση με την ενωσιακή έννομη τάξη και την αναγνώριση της υπεροχής της από τους αυθεντικούς ερμηνευτές στην εθνική έννομη τάξη. Ο «λειτουργικός» συνταγματισμός –και εκεί επικεντρώθηκε η μελέτη μας– αναπαράγεται διαρκώς (και) στην εσωτερική έννομη τάξη, ως ένα μάλλον εγγενές στην ανοικτή κανονιστικότητα του Συντάγματος χαρακτηριστικό, καθώς το δίκαιο προσαρμόζεται αδιάλειπτα ώστε να ανταποκριθεί στο κυρίαρχο αίτημα της ταχύτητας και της αποτελεσματικότητας, της γρήγορης και «έξυπνης» (smart) ρύθμισης, της ικανοποίησης και σύνθεσης συμφερόντων και της υποδο-

⁸¹⁸ Όπως υπογραμμίζει ο T. Isiksel, Functional constitutionalism in the European Union, διαθέσιμο στο: <https://aei.pitt.edu/79343/1/Isiksel.pdf>, και Europe's Functional Constitution: A Theory of Constitutionalism Beyond the State, Oxford University Press, 2019.

χής και εξομάλυνσης πραγματικών γεγονότων που επηρεάζουν –σε καθοριστικό βαθμό– και την πρόσληψη των θεμελιωδών μας αξιών. Η σκοπιμότητα επενεργεί δραστικά και με μεγάλη ένταση στις βάσεις του σύγχρονου Κράτους Δικαίου: Οδηγεί στην ενίσχυση του γενικού συμφέροντος και της εκτελεστικής εξουσίας, διευρύνει την ερμηνευτική ελευθερία του δικαστή και «δεσμεύει» την άσκηση των δικαιωμάτων μας στην υπηρεσία νέων –στην πραγματικότητα μάλλον παραδοσιακών– υπέρτερων αγαθών. Έτσι, το Σύνταγμα μετατοπίζεται καθημερινά, άλλοτε εμφανικά και άλλοτε σιωπηλά, εγγύτερα στους πολιτικούς, οικονομικούς και τεχνολογικούς σκοπούς της συγκυρίας, αφήνοντας στο φόντο τα όρια της ιστορίας⁸¹⁹.

⁸¹⁹ Σε αυτή τη δυναμική σχέση συγκυρίας και ιστορίας εγγράφεται η φιλελεύθερη δημοκρατία, σύμφωνα με τον *En. Βενιζέλο*, *Η δημοκρατία μεταξύ ιστορίας και συγκυρίας*, Πατάκης, 2018.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αθανασοπούλου Χ., Η συμμόρφωση της διοίκησης στις δικαστικές αποφάσεις, Σάκκουλας, 2021.
- Ακριβοπούλου Χ., Τα δικαιώματα στην εθνική και υπερεθνική έννομη τάξη: Ο πλουραλισμός των σύγχρονων δικαιωμάτων και η πολλαπλή τους λειτουργία, ΤοΣ 3/2017, σελ. 663 επ.
- Αλιβιζάτος Ν., Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων, Ι, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1987.
- Αλιβιζάτος Ν., Το «τεκμήριο συνταγματικότητας» των νόμων. Ερμηνευτική «ένδειξη» ή πολιτική προτροπή;, σε: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, Κράτος, Σύνταγμα και Δημοκρατία στο έργο του, τόμ. Ι, Σάκκουλας, 1994, σελ. 63 επ.
- Αλιβιζάτος Ν., Έθνος κατά λαού μετά το 1940, σε: Δ. Τσαούση (επιμ.), Ελληνισμός και Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής κοινωνίας, Εστία, δ' εκδ., 2001, σελ. 81 επ.
- Αλιβιζάτος Ν., Μεταξύ ακτιβισμού και αυτοσυγκράτησης. Ο πολιτικός ρόλος των δικαστών στη Δυτική Ευρώπη, ΔτΑ 19/2003, σελ. 697 επ.
- Αλιβιζάτος Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, Πόλις, 2012.
- Αναγνωσταράς Γ., Οι προκλήσεις της νέας αδειοδότησης παρόχων περιεχομένου επίγειας ψηφιακής τηλεοπτικής ευρυεκπομπής. Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ. 95/2017, ΕφημΔΔ 6/2016, σελ. 651 επ.
- Αναστασιάδου Ε., Τα ατομικά δικαιώματα και ο νέος εγγυητισμός στη σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση, constitutionalism.gr 28.06.2019.
- Αναστόπουλος Ι., Οι δημόσιες επιχειρήσεις, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1987.
- Ανθόπουλος Χ., Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Εν όψει του άρθρου 25§§ 2, 3 και 4 του Συντάγματος, Σάκκουλας, 1993.
- Ανθόπουλος Χ., Η συνταγματική διδασκαλία του Αριστόβουλου Μάνεση, ΕφημΔΔ 5/2023, σελ. 474 επ.

- Ανθόπουλος Χ., Κρατικό ραδιοτηλεοπτικό μονοπώλιο, μέθοδοι ερμηνείας και θεωρίες του Συντάγματος, σε: Τιμητικός Τόμος του Συμβουλίου της Επικρατείας, Σάκκουλας, 2004, σελ. 113 επ.
- Ανθόπουλος Χ., Άρθρο 29, σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (επιμ.), Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, 2017, σελ. 773 επ.
- Ανθόπουλος Χ., Το Σύνταγμα πίσω από το Σύνταγμα. Ιστορία και κριτική της έννοιας του πραγματικού Συντάγματος, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει. Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, 2019, σελ. 175 επ.
- Ανθόπουλος Χ., Πανδημία και δικαίωμα στην υγεία, constitutionalism.gr 26.04.2020.
- Ανθόπουλος Χ., Πανδημία, δικαίωμα στην υγεία και καθήκον αλληλεγγύης, ΕφημΔΔ 1/2020, σελ. 28 επ.
- Ανθόπουλος Χ., Τα θεμελιώδη δικαιώματα στη μεταπολιτευτική συνταγματική εμπειρία. Το Σύνταγμα του 1975, η αναθεώρηση του 2001 και οι μεγάλες κρίσεις, ΕφημΔΔ 6/2021, σελ. 735 επ.
- Ανθόπουλος Χ., Ανεξάρτητοι συνδυασμοί και de facto πολιτικά κόμματα, constitutionalism.gr 27.05.2023.
- Ανθόπουλος Χ., Εκλογική απαγόρευση κομμάτων. Το άρθρο 102 του ν. 5019/2023 και η αντιμετώπιση της καταστρατήγησής του, constitutionalism.gr 28.03.2023.
- Αντωνίου Θ., Η ισότητα εντός και διά του νόμου. Μια συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1998.
- Αντωνίου Θ., Η έννοια των εκτελεστικών του Συντάγματος νόμων για την άσκηση και προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, σε: Το Δημόσιο Δίκαιο σε εξέλιξη. Σύμμεικτα προς τιμήν του καθηγητού Π. Παραρά, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2012, σελ. 75 επ.
- Αντωνίου Θ./Γεραπετρίτης Γ., Ευρωπαϊκή Συνταγματική Ιστορία. Από τον 18^ο στον 20^ο αιώνα – Η Αγγλοσαξονική επίδραση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2024.

- Αποστολέλλη Ε./Πάτρα Σ./Παναγιωτοπούλου Α., Περιβαλλοντικοί περιορισμοί και βιώσιμη ανάπτυξη. Έκταση, προϋποθέσεις εφαρμογής και συνταγματικά όρια, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 251 επ.
- Αρχοντάκη Α., Η αντισυνταγματικότητα των ρυθμίσεων του Ν 3848/2010 σχετικά με τον διορισμό αναπληρωτών καθηγητών στην α' β' και β' β' βαθμια εκπαίδευση – Η απόφαση ΣτΕ Ολ 527/2015, Συνήγορος 107/2015, σελ. 30 επ.
- Αυγερινός Χ., Δημόσιο συμφέρον. Θέσεις του Ελληνικού Δημοσίου σε πρόσφατες μεγάλες δίκες στην Ολομέλεια του ΣτΕ και στο ΑΕΔ, σε: ΔΣΑ, Μελέτες επί του Μνημονίου, 2013, σελ. 275 επ.
- Βασιλόγιαννης Φ., Michel Troper, Το σύνταγμα και ο νομικός ρεαλισμός, ΔτΑ 79/2019, σελ. 47 επ.
- Βασιλόγιαννης Φ., Φιλοσοφία μετά John Rawls, Ευρασία, 2021.
- Βαφειάδου Α./Δημητριάδη Ε., Βιώσιμος Χωρικός Σχεδιασμός. Είναι –άραγε– εφικτός; σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 259 επ.
- Βεγλερής Φ., Το Σύνταγμα του 1975 και οι τύχες του, σε: Ιδίου, Άρθρα, 1974-1981, 1982.
- Βενιζέλος Ευ., Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, Παρατηρητής, 1990.
- Βενιζέλος Ευ., Η αντοχή του συνταγματικού φαινομένου στη μετανεωτερική εποχή, ΤοΣ 6/2002, σελ. 845 επ.
- Βενιζέλος Ευ., Η σχέση δημοκρατίας, κράτους δικαίου και ασφάλειας ως πρόβλημα κυριαρχίας και άρα πολιτικής – Το παράδειγμα της Ολυμπιακής ασφάλειας, σε: Χ. Ανθόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005, σελ. 37 επ.

Βενιζέλος Ευ., Μύθοι και αλήθειες για το δημόσιο χρέος. 2012-2017, Επίκεντρο, 2017.

Βενιζέλος Ευ., Η Δημοκρατία μεταξύ Συγκυρίας και Ιστορίας. Προσδοκίες και κίνδυνοι από την αναθεώρηση του Συντάγματος, Πατάκης, 2018.

Βενιζέλος Ευ., Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009-2019, ΕφημΔΔ 6/2019, σελ. 682 επ.

Βενιζέλος Ευ., Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση. Η καμπύλη του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, 2019, σελ. 67 επ.

Βενιζέλος Ευ., Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος στο Σ.τ.Ε. και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α, Νομοκανονικά 1/2020, σελ. 19 επ.

Βενιζέλος Ευ., Οι επιπτώσεις της απόφασης για τη «Χρυσή Αυγή» στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου, ΘΠΔΔ 12/2020, σελ. 1057 επ.

Βενιζέλος Ευ., Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση. Η καμπύλη του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων, Σάκκουλας, 2020.

Βενιζέλος Ευ., Η Ντοβίλ του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου – Η επαγγελία μιας παθητικής και άνισης Ευρωζώνης, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 150 επ.

Βενιζέλος Ευ., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2021.

Βενιζέλος Ευ., Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία, ΔΤΑ 84/2020, Σάκκουλας, σελ. 275 επ.

Βενιζέλος Ευ., Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και ερμηνεία του Συντάγματος. Μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο, Σάκκουλας, 2022.

Βενιζέλος Ευ., Η σχέση δικαίου και πολιτικής από τη νεωτερική στη μετανεωτερική εποχή, διαθέσιμο στο:

<https://www.evenizelos.gr/mme/articlesinthepress/452-articles2022/6630-ev-venizelos-i-sxesi-dikaiou-kai-politikis-apo-ti-neoteriki-sti-metaneoteriki-epoxi.html>.

Βενιζέλος Ευ., Τα συνταγματικά όρια στην άρση του τηλεφωνικού απορρήτου των πολιτών και των πολιτικών προσώπων για λόγους εθνικής ασφάλειας – Η υπόθεση Ανδρουλάκη, ΔτΑ 94/2022, σελ. 849 επ.

Βιδάλης Τ., Σχόλιο στην ΣτΕ 2086/1995, Νόμος και Φύση 1996, σελ. 139 επ.

Βιόπουλος Π., Κατάχρηση εξουσίας – διαδικασίας στο διοικητικό δίκαιο, Pro Justitia 2/2019, σελ. 312 επ., διαθέσιμο στο:
<https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia/article/view/7471/7962>.

Βλαχογιάννης Απ., Για ένα ζωντανό Σύνταγμα, ΕφημΔΔ 2/2013, σελ. 286 επ.

Βλαχογιάννης Απ., Η απόφαση Weiss του Bundesverfassungsgericht της 5ης Μαΐου 2020: μια δήλωση πίστης στην εθνική κυριαρχία και τη νομισματική ορθοδοξία, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 218 επ.

Βλαχογιάννης Απ., Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Τάσεις και αλλοιώσεις του εθνικού συνταγματισμού, Σάκκουλας, 2018.

Βλαχογιάννης Απ., Υποχρεωτικός εμβολιασμός και COVID-19: η προστασία της δημόσιας υγείας ως λόγος περιορισμού θεμελιωδών δικαιωμάτων εν μέσω πανδημίας, constitutionalism.gr 14.01.2021.

Βλαχογιάννης Απ., Οι αμερικανικές επιρροές στην καθιέρωση του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Το βιώσιμο Κράτος, Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, Σάκκουλας, 2022, σελ. 9 επ.

Βλαχόπουλος Σπ., Ιδιωτικοποίηση: το συνταγματικό πλαίσιο μιας πολιτικής απόφασης, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1999.

Βλαχόπουλος Σπ., Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ 4171/2012, Τμ. Δ' [Συνταγματικότητα απόλυτης απαγόρευσης καπνίσματος στα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος], ΘΠΔΔ 1/2012, σελ. 984 επ.

Βλαχόπουλος Σπ., Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος. Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, Ευρασία, 2014.

Βλαχόπουλος Σπ., Μεταξύ δικαίου και πολιτικής – Η απόφαση ΟΛΣΕ 95/2017 για τις τηλεοπτικές άδειες, ΔτΑ 71/2017, σελ. 103 επ.

Βλαχόπουλος Σπ./Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.

Βλαχόπουλος Σπ., Η συνταγματική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, πέρα από τις περικοπές των μισθών και των συντάξεων, στην εποχή της οικονομικής κρίσης, ΔιΔικ 5/2019, σελ. 705 επ.

Βλαχόπουλος Σπ., Το «οικονομικό Σύνταγμα» του 1975, Η Καθημερινή 03.11.2020.

Βλαχόπουλος Σπ., Το απόρρητο εθνικής ασφάλειας στη διοικητική δικονομία, Εισήγηση στην ημερίδα της Εθνικής Σχολής Δικαστικών Λειτουργών, 02.12.2021, διαθέσιμο στο:

<https://www.esdi.gr/wpcontent/uploads/images/stories/pdf/epimorfosi/2021/vlachopoulosdikpdf>.

Βλαχόπουλος Σπ., Η υποχρέωση τεκμηρίωσης των κανόνων δικαίου στην πρόσφατη νομολογία, εισήγηση στο συνέδριο του Ομίλου Μάνεση, 18.12.2022 και υπό έκδοση στα πρακτικά του Συνεδρίου.

Βλαχόπουλος Σπ., Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης, Ευρασία, 2023.

Βλαχόπουλος Σπ., Από τις προκλήσεις στις κρίσεις: Τρεις δεκαετίες θεμελιωδών στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, εισαγωγικό σημείωμα, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 147 επ.

Βλάχος Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδας, 1979.

Βουκελάτος Δ., Παρατηρήσεις επί της ΣτΕ 1500/2022 Α' Τμήμα – Αστική ευθύνη του Δημοσίου (άρ. 105 ΕισΝΑΚ), constitutionalism.gr 22.09.2022.

- Βουτσάκης Β. , Η αρχή της αναλογικότητας: Από την ερμηνεία στη διάπλαση του δικαίου, σε: Κ. Σταμάτη (επιμ.), Όψεις του Κράτους Δικαίου. Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις, Σάκκουλας, 1990, σελ. 205 επ.
- Γαλάνης Π., Εγκατάσταση ΑΠΕ σε δάση, δασικές και αναδασωτέες εκτάσεις: το χρονικό ενός ακανθώδους νομικού προβλήματος, διαθέσιμο στο: <https://dasarxeio.com/2021/02/03/93092/> 03.02.2021.
- Γαλάνης Π., Δίκαιο για την κλιματική αλλαγή. Αναζητώντας την κλιματική δικαιοσύνη, Νομική Βιβλιοθήκη, 2023.
- Γαλανού Μ., Male captus bene judicatus. Οι απαγωγές υπόπτων τρομοκρατίας, Σάκκουλας, 2017.
- Γεραπετρίτης Γ., Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων. Θεσμική και δικαιοπολιτική αντιμετώπιση στην Ελλάδα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1998.
- Γεραπετρίτης Γ., Ισορροπία εξουσιών και δικαστικός παρεμβατισμός, Συγκριτικές σκέψεις για τη λειτουργία του ελληνικού Συμβουλίου Επικρατείας και του Ανωτάτου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου των ΗΠΑ, Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 2004, σελ. 197 επ.
- Γεραπετρίτης Γ., Οι πολιτικές απαρχές του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων: Η «άγνωστη» Marbury κατά Madison, σε: Το δημόσιο δίκαιο σε εξέλιξη. Σύμμεικτα προς τιμήν του καθηγητού Πέτρου Ι. Παραρά, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2012, σελ. 141 επ.
- Γεραπετρίτης Γ., Η ανατομία μιας απόφασης μεταξύ δόγματος και πραγματισμού – Σχόλιο στην απόφαση 95/2017 της Ολομέλειας του ΣτΕ για την αρμοδιότητα του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, ΔτΑ 71/2017, σελ. 125 επ.
- Γεραπετρίτης Γ., Χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, ΕφημΔΔ 2/2013, σελ. 270 επ.
- Γεραπετρίτης Γ., Σύνταγμα και κοινοτικό δίκαιο στην ιδιωτικοποίηση των λιμανιών – Μία αντίρροπη συνύπαρξη, ΔΕΕ 3/2009, σελ. 269 επ.
- Γεραπετρίτης Γ., Δυσμενής μεταβολή των χρήσεων γης μεταξύ δόγματος και ρεαλισμού. Με αφορμή τις αποφάσεις 3720/2005 και 123/2007 (ολομ.) του Συμβουλίου της Επικρατείας, Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος

λοντος, Ο Δικαστής, ο Νόμος και το Περιβάλλον, Τιμητικός Τόμος για τον επ. Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Κωνσταντίνο Μενουδάκο, Σάκκουλας, 2016, σελ. 137 επ.

Γέροντας Απ., Το δικαίωμα ιδιοκτησίας και η αναγκαστική απαλλοτρίωση, Σάκκουλας, 2023.

Γέροντας Απ./Παυλόπουλος Π./Σιούτη Γ./Φλογαΐτης Σπ., Διοικητικό Δίκαιο, 5^η έκδοση, Σάκκουλας, 2022.

Γεωργάκη Κ./Γιακουμάκης Ε., Απαλλοτριώσεις. Η ερμηνεία του δικαίου των απαλλοτριώσεων ως μοχλός προσέλκυσης επενδύσεων, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 200 επ.

Γεωργιάδης Γ.-Α., Κατάχρηση δικαιώματος στο κληρονομικό δίκαιο, Σάκκουλας, 2022.

Γεωργίου Σ., Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου, Σάκκουλας, 2017.

Γεωργόπουλος Γ., Η επαναφορά (;) της επεκτατικής μορφής της ισότητας επί ευνοϊκών ρυθμίσεων στη νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας – Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2252/2017 (ΣΤ' τμήμα), constitutionalism.gr 21.11.2017.

Γεωργούτσου Ε., Η νομολογιακή προσέγγιση του δημόσιου συμφέροντος στο πλαίσιο της αστικής ευθύνης του κράτους, ΔιΔικ 1/2008, σελ. 13 επ.

Γιαννακόπουλος Κ., Προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού και διαφάνεια: όρια ή σκοποί του κρατικού παρεμβατισμού;, ΕφημΔΔ 6/2006, σελ. 758 επ.

Γιαννακόπουλος Κ., Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και την κοινοτική έννομη τάξη, ΕφημΔΔ 5/2008, σελ. 733 επ.

Γιαννακόπουλος Κ., Ο διάχυτος και παρεμπίπτων δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα υπό το πρίσμα του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου, ΕφημΔΔ 6/2009, σελ. 825 επ.

- Γιαννακόπουλος Κ., Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β' 693/2011, ΣτΕ ΣΤ' 1620/2011 και ΣτΕ Α' 2094/2011, ΕφημΔΔ 1/2012, σελ. 100 επ.
- Γιαννακόπουλος Κ., Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο», ΕφημΔΔ 4/2015, σελ. 417 επ.
- Γιαννακόπουλος Κ., Η μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων, ΕφημΔΔ 2/2012, σελ. 146 επ.
- Γιαννακόπουλος Κ., Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός, Σάκκουλας, 2023.
- Γιαννακόπουλος Κ., Το «Ανώτατο Δικαστήριο» του Facebook και η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού, constitutionalism.gr 28.02.2021, αναδημοσίευση από:
<https://cyannakopoulos.gr/to-anotato-dikastirio-tou-facebook-kai-i-kryphi-goiteia-tou-idiotikou-psi-fi-akou-syntagmatismou-26-2-2021/>.
- Γώγος Κ., «Εγκλημα και τιμωρία», η διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος στην ΟΝΕ μεταξύ δικαίου και πολιτικής, ΕφημΔΔ 4/2010, σελ. 426 επ.
- Γώγος Κ., Η ανυπόστατη διοικητική πράξη, Σάκκουλας, 2012.
- Γώγος Κ., Ο κατά χρόνο περιορισμός των ακυρωτικών αποτελεσμάτων της δικαστικής απόφασης την πρόσφατη νομολογία ΣτΕ, ΘΠΔΔ 8-9/2015, σελ. 726 επ.
- Γώγος Κ., Διαδικαστικά σφάλματα και ακύρωση των διοικητικών πράξεων, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.
- Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Σάκκουλας, 2012.
- Δαγτόγλου Π., Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, 7^η έκδοση, Σάκκουλας, 2014.
- Δελλής Γ., Το ατομικό δικαίωμα αντιμετώπιση στο οικονομικό και οικολογικό έννομο συμφέρον. 1953-2003, Η συρρίκνωση της ατομικότητας, διαθέσιμο στο:
<https://nomika-nea.gr/δελλής-γ-το-ατομικό-δικαίωμα-αντιμέτωπο/>
11.09.2004.

- Δελλής Γ., Η διοικητική δικαιοσύνη σε αναζήτηση ταχύτητας. Ανατρέποντας το μύθο της «ωραίας κοιμωμένης», Νομική Βιβλιοθήκη, 2013.
- Δελλής Γ., Δήμος και αγορά. Το δημόσιο δίκαιο «αλλιώς», με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης, Ευρασία, 2018.
- Δελλής Γ./Παπασπύρου Ν., Η ατελής προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ελλάδα και η ανάγκη υπαγωγής της δημόσιας παρέμβασης σε μία «δοκιμασία ελευθερίας» σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Το βιώσιμο Κράτος, Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, 2022, σελ. 475 επ.
- Δελλής Γ., Το αβέβαιο μέλλον της Ελληνικής Διοικητικής Δικαιοσύνης, λίγο πριν κλείσει έναν αιώνα ζωής, σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Ενενήντα έτη Εταιρείας Διοικητικών Μελετών, Σάκκουλας, 2022, σελ. 43 επ.
- Δερβιτσιώτης Α., Οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι του άρθρου 12 του Συντάγματος, Προβλήματα και προοπτικές – με αφορμή την απόφαση 4/2005 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου, Κάκτος, 2008.
- Δερβιτσιώτης Α., Η αρχή της καλής διαβίωσης και μεταχείρισης των ζώων και η σφαγή τους στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, σε: Οι αρχές του ίσου και του δικαίου, Liber Amicorum Κωνσταντίνου Φ. Καραβρού, Σάκκουλας, 2023, σελ. 301 επ.
- Δετσαρίδης Χ., Η έννομη προστασία του αλλοδαπού από τη διοικητική απέλαση, Σάκκουλας, 2011.
- Δημούλης Δ., Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διάκρισης και έννοια αποκλεισμού, σε: Δ. Χριστόπουλο (επιμ.), Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας, Κριτική, 2002, σελ. 77 επ.
- Δημούλης Δ., Το Δίκαιο της πολιτικής, Μελέτες συνταγματικής θεωρίας και ερμηνείας, Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- Διέλλας Γ., Η αρχή της συνέχειας του Κράτους: ένα σύγχρονο *scripium memoriae* ή προϋπόθεση αποτελεσματικότητας της διοικητικής δράσης; ΕφημΔΔ 1/2020, σελ. 123 επ.

- Dilthey W., Η γένεση της ερμηνευτικής, Ροές, 2010.
- Διχάλα Δ., Παρατηρήσεις σε ΣτΕ Ολ. 2499/2012, ΘΠΔΔ 12/2012, σελ. 1132 επ.
- Δρόσος Γ., Συνταγματικός λόγος και οικονομική κρίση, ΕφημΔΔ 6/2011, σελ. 764 επ.
- Δρόσος Γ., Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή, ΕφημΔΔ 1/2015, σελ. 15 επ.
- Δρόσος Γ., Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1996.
- Δρόσος Γ., Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση. Προστασία της ιδιοκτησίας και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομική Βιβλιοθήκη, 1997.
- Δρόσος Γ., Η ιδεολογία ως νομολογία στο παράδειγμα της απόφασης ΣτΕ 660/2018, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, 2019, σελ. 565 επ.
- Δρόσος Γ., Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα – Οι συνταγματικές περιπέτειες μιας ποινικής υπόθεσης, ΘΠΔΔ 12/2020, σελ. 1062 επ.
- Δρόσος Γ., Η διπλή επιστροφή του κράτους, Η Αυγή, διαθέσιμο στο: https://www.avgi.gr/politiki/346448_giannis-drosos-i-dipli-epistrofi-toy-kratoys?amp.
- Δρόσος Γ., Κορονοϊός και συνταγματική τάξη (ηλεκτρονική έκδοση του εντύπου Με το Δικηγόρο) Απρίλιος 2020, διαθέσιμο στο academia.edu.
- Δρόσος Γ., Το Σύνταγμα στο σώμα μας: Ένα σχόλιο πάνω στο ζήτημα της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού, syntagmawatch.gr 03.01.2022.
- Δρόσος Γ., Αριστόβουλος Μάνεσης: Παρακαταθήκες ενός μεγάλου Καθηγητή, ΘΠΔΔ 3/2023, σελ. 245 επ.
- Δρόσος Γ., Ο ιστός της Πηνελόπης, ΘΠΔΔ 3/2018, σελ. 203 επ.
- Δωρής Φ., Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο, Εγχειρίδιο Α΄, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1991.
- Ελευθεριάδης Π., Παραδοξότητες της συνταγματικής απομόνωσης, ΤοΣ 4/2019, σελ. 1205 επ.
- Εμμανουηλίδης Δ./Σκανδάλη Μ., Το δημοσιονομικό συμφέρον και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: ΔΣΑ, Μελέτες επί του Μνημονίου, 2013, σελ. 245 επ.

- Ζολώτας Τ., Η προστατευτική λειτουργία των ατομικών δικαιωμάτων κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, Σάκκουλας, 2018.
- Ζώης Γ., Το «γενικό συμφέρον» και το «δημόσιο συμφέρον»: Ιστορική διαδρομή και σημερινή λειτουργία της έννοιας, ΤοΣ 1/2017, σελ. 109 επ.
- Ηλιάδου Α., Άρθρο 5 παρ. 1, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ηλεκτρονική έκδοση, syntagmawatch.gr 2023.
- Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ., Γενική Θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο, Σάκκουλας, 2018.
- Καζάκος Γ., Η συμμόρφωση της διοίκησης στις αποφάσεις περί αντισυνταγματικότητας, Νομική Βιβλιοθήκη, 2024.
- Καϊδατζής Α., Συνταγματικοί περιορισμοί των ιδιωτικοποιήσεων, Σάκκουλας, 2006.
- Καϊδατζής Α., Το δικαίωμα δωρεάν παιδείας μεταξύ (συνταγματικού) δικαίου και (νομοθετικής) πολιτικής. Με αφορμή την απόφαση για τα δίδακτρα στις μεταπτυχιακές σπουδές, constitutionalism.gr 09.04.2014.
- Καϊδατζής Α., Ο δικαστικός έλεγχος των νόμων στην Ελλάδα (1844-1935), Σάκκουλας, 2016.
- Καϊδατζής Α., Η αργία της Κυριακής ως πολιτισμικό κεκτημένο και κοινωνικό αγαθό. Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣτΕ 100/2017 Ολομ., Αρμενόπουλος 2/2017, σελ. 277 επ.
- Καϊδατζής Α., Άμεσος έλεγχος του κράτους και ραδιοτηλεοπτική ρύθμιση: Μια πρόταση ερμηνείας του άρθρου 15 παρ. 2 του Συντάγματος, σε: Ουσιαστική και Δικονομική Δικαιοσύνη, Τιμητικός Τόμος Νικολάου Θ. Νίκα, 2018, σελ. 1165 επ.
- Καϊδατζής Α., Πολιτικός συνταγματισμός: δικαστικός έλεγχος του νόμου και ο φόβος της δημοκρατίας, ΕφημΔΔ 5/2019, σελ. 610 επ.
- Καϊδατζής Α., Πανδημία, δημοκρατία, δικαιώματα. Το τέλος του συνταγματικού δικαίου;, ΔτΑ 84/2020, σελ. 381 επ.

- Καϊδατζής Α., Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, ενόψει της διάκρισης σε συστήματα ισχυρού και ασθενούς τύπου, σε: Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, 2016, σελ. 627 επ.
- Καλαμπάκου Ε., Τα σύμβολα στη νομολογία του ΕΔΔΑ. Σχόλιο στην απόφαση Lautsi et Autres c. Italie, ΔτΑ 49/2011, σελ. 231 επ.
- Καμτσίδου Ιφ., Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, Σάκκουλας, 2001.
- Καμτσίδου Ιφ., Τα θρησκευτικά σύμβολα στον δημόσιο χώρο: η σκοπιά του Συνταγματικού Δικαίου, διαθέσιμο στο academia.edu, 2013.
- Καμτσίδου Ιφ., Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου I, constitutionalism.gr 04.04.2020.
- Καμτσίδου Ιφ., Οι ποσοτώσεις φύλου στους συνδυασμούς των υποψηφίων, σε: Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Σάκκουλας, 2016, σελ. 685 επ.
- Καμτσίδου Ιφ., Πανδημία και Σύνταγμα Β'. Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου, ΙΙ, ΔτΑ 85/2020, σελ. 601 επ.
- Καμτσίδου Ιφ., Οι αόριστες νομικές έννοιες ως όχημα πραγμάτωσης των θεμελιωδών αρχών και αξιών του πολιτεύματος, ΔιΔικ 5/2021, σελ. 705 επ.
- Καμτσίδου Ιφ., Η συνταγματική προστασία της ιδιωτικότητας στον δημόσιο χώρο, σε: Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Παραβίαση της ιδιωτικότητας – Οι κάμερες, 2009, σελ. 50 επ.
- Καμτσίδου Ιφ., Επιστήμη και Δημοκρατία. Μια απολογία του νομικού ρεαλισμού του Μ. Troper, ΔτΑ 79/2019, σελ. 19 επ.
- Καμτσίδου Ιφ., Αυτορρύθμιση και συνταγματικές αρχές στο πεδίο της δημόσιας επικοινωνίας, σε: Συλλογικό Έργο, Αυτορρύθμιση, 2005, σελ. 35 επ.
- Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., Το υποκείμενο των δικαιωμάτων, υποκείμενο καθηκόντων; Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Σάκκουλας, 2019, σελ. 359 επ.

- Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., Η έννοια του κοινού συμφέροντος στη σύγχρονη Πολιτεία, σε: Λ. Παπαδοπούλου/Κ. Γώγο/Μ. Πικραμένο (επιμ.), Η Ελλάδα στην Ευρώπη, Ευρασία, 2019, σελ. 47 επ.
- Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., Συνταγματική Θεωρία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Θεμέλια για τον μετασχηματισμό του δικαίου, Πατάκης, 2021.
- Καραβοκύρης Γ., Συναίνεση και Αυτονομία: με αφορμή τα όρια της σεξουαλικής αυτοδιάθεσης στη νομολογία του ΕΔΔΑ, ΤοΣ 4/2009, σελ. 873 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Περί του «δικαιώματος» στο θάνατο, ΕφημΔΔ 1/2010, σελ. 114 επ.
- Καραβοκύρης Γ., «No smoking». Η προσωπική ελευθερία ως ελευθερία της αυτοκαταστροφής, ΕφημΔΔ 2/2013, σελ. 182 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Το Σύνταγμα και η κρίση, Κριτική, 2014.
- Καραβοκύρης Γ., Τα συνταγματικά όρια στις ιδιωτικοποιήσεις των δημοσίων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ 1906/2014 (Ολομ.), ΔτΑ 63/2015, σελ. 161 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Σκέψεις με αφορμή τις ΟλΣτΕ 2287-90/2015, ΔτΑ 68/2016, σελ. 335 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Το πρόσωπο και ο νόμος, ΤοΣ 4/2017, σελ. 745 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Άρθρο 5 παρ.1 Σ., σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπετρίτη (επιμ.): Το Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, 2017, σελ. 82 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Πανδημία και Δίκαιο: Τα ηθικοπολιτικά μαθήματα της κρίσης, syntagmawatch.gr 18.03.2020.
- Καραβοκύρης Γ., Άρθρο 3, σε: Ι. Σαρμά/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο (επιμ.), ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, 2021, σελ. 125 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Πανδημία και μεθοδολογία: μια πραγματολογική ανάγνωση των συνταγματικών δικαιωμάτων, ΕφημΔΔ 1/2021, σελ. 100 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Δάση και ανεμογεννήτριες: θεωρία συνωμοσίας και συνταγματική θεωρία, Η Καθημερινή 13.08.2021.

Καραβοκύρης Γ., Η εθνική συνταγματική ταυτότητα ανάμεσα στην ομοιότητα και τη διαφορά, σε: Σύμμεικτα προς Τιμήν Κώστα Γ. Μαυριά – Τόμοι Ι-ΙΙ, Π.Ν. Σάκκουλας, 2022, σελ. 631 επ.

Καραβοκύρης Γ., Ο πολιτικός φιλελευθερισμός στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τη θρησκευτική ελευθερία, σε: Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος, Το Βιώσιμο Κράτος, Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, Σάκκουλας, 2022, σελ. 505 επ.

Καραβοκύρης Γ., Το πρόσωπο της δημοκρατίας, Το Βήμα της Κυριακής 14.08.2022.

Καραβοκύρης Γ., Η μετάβαση από την «ανεκτική» στη «μαχόμενη» δημοκρατία, ΔΤΑ 96/2023, σελ. 389 επ.

Καραβοκύρης Γ., Άρθρο 12, σε: Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.

Καραβοκύρης Γ., Άρθρο 29. Πολιτικά Κόμματα, σε: Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.

Καραβοκύρης Γ., Κυριαρχία και ερμηνεία. Αναζητώντας τον «κυρίαρχο λαό», σε: Χ. Παπαχαράλαμπος/Χ. Παπαστυλιανό (επιμ.), Κυριαρχία, Ετερότητα, Δικαιώματα, Ευρασία, 2013 σελ. 21 επ.

Καραμπατζός Αντ./Κυριαζής Δ., Το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο τελικός κριτής των πάντων;, διαθέσιμο στο:
<https://www.kathimerini.gr/world/1077084/amesi-analysi-to-germaniko-syntagmatiko-dikastirio-telikos-kritis-ton-panton/>.

Κασιμάτης Γ., Μορφές ερμηνείας ιεραρχικής εναρμόνισης του δικαίου. Οι νέες διαστάσεις της συστηματικής ερμηνείας του δικαίου, ΤοΣ 1/2006, σελ. 1 επ.

Κατρούγκαλος Γ., Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, Αντ. Σάκκουλας, 1994.

Κατρούγκαλος Γ., Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής: θεσμική παροχική διοίκηση και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, Αντ. Σάκκουλας, 1998.

- Καυκά Χ., Θρησκευτικά σύμβολα στις δικαστικές και τις σχολικές αίθουσες με αφορμή την απόφαση 71/2019 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΤοΣ 1-2/2020, σελ. 559 επ.
- Καψάλη Β., Η αιτιολογία ως ουσιώδης τύπος των ατομικών διοικητικών πράξεων: μία υποβαθμισμένη διαδικαστική εγγύηση, ΕφημΔΔ 4/2010, σελ. 568 επ.
- Καψάλη Β., Εκφάνσεις της συνέχειας ως θεμελιώδους αρχής της διοικητικής δράσης, σε: Δημόσια Διακυβέρνηση, Τομέας Διοικητικής Επιστήμης, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Σάκκουλας, 2019, σελ. 493 επ.
- Καψάλη Β., Η αποτελεσματικότητα της διοικητικής δικαιοσύνης ως επιταγή του Συντάγματος, ΔιΔικ 6/2019, σελ. 941 επ.
- Κεραμεύς Κ., Ανεξαρτησία και αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης, ΕλλΔνη 7/1999, σελ. 1217 επ.
- Κεσσόπουλος Α., Η τόλμη της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της, constitutionalism.gr 09.02.2023.
- Κιουπτσίδης Θ., Κρατική ευθύνη από παράλειψη, Σάκκουλας, 1989.
- Κιουσοπούλου Λ., Εισαγωγικό Σημείωμα. Νομολογική εξέλιξη της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης τις τρεις τελευταίες δεκαετίες: αφορμή για ένα σταθερό βήμα προς το αύριο, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 247 επ.
- Κόκκαλης Π./Κοντιάδης Ξ., Ο κόσμος καίγεται. Αλλάξτε το σύστημα, όχι το κλίμα!, Τόπος, 2024.
- Κόκοτα Β., Η επαγγελματική ελευθερία, Σάκκουλας, 2014.
- Κοϊμτζόγλου Ι., ΣτΕ Ολ. 189/2007, σχόλιο, ΕφημΔΔ 1/2007, σελ. 8-13.
- Κοντιάδης Ξ., Δώδεκα μαθήματα συνταγματικού Δικαίου, Παπαζήσης, 2023.
- Κοντιάδης Ξ., Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα, Συμβολή στην ερμηνεία των μορφών συνταματοποίησης της κοινωνικής προστασίας, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1997.
- Κοντιάδης Ξ., Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα, Παπαζήσης, 2006.

- Κοντιάδης Ξ., Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001, Αντ. Σάκκουλας, 2002.
- Κοντιάδης Ξ./Φωτιάδου Α., Άρθρο 25, σε: Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.
- Κοντιάδης Ξ., Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα – Ο κόσμος μετά τον Covid-19, Καστανιώτης, 2020.
- Κοντιάδης Ξ./Φωτιάδου Α., Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος, Σάκκουλας, 2016.
- Κοντιάδης Ξ./Φωτιάδου Α., Η αναθεώρηση του 2001 και η συμβολή της στη συνταγματική ανθεκτικότητα. Μία αποτίμηση 20 χρόνια μετά, ΕφημΔΔ 6/2021, σελ. 723 επ.
- Κοντιάδης Ξ./Φωτιάδου Α., Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων. Κρίση ασφάλειας, οικονομική κρίση, πανδημία και Σύνταγμα, 2022, διαθέσιμο στο:
<https://www.epoliteia.gr/e-books/2022/04/14/h-syntagmatikh-anthektikothta-sth-dokimasia-twn-krisewn-krish-asfaleias-oikonomikh-krish-pandhmia-kai-syntagma-xenofon-contiades-alkmini-fwtiadou/>).
- Κοντιάδης Ξ., Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές: Συνταγματικά και πολιτικά διλήμματα, syntagmawatch.gr 01.02.2023.
- Κοντιάδης Ξ., Το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων κατά την νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2004, σελ. 267 επ.
- Κοντιάδης Ξ., Όψεις αναδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη, Σύγχρονες τάσεις και προσαρμογή της ελληνικής διοίκησης, Αντ. Σάκκουλας, 1997.
- Κοντιάδης Ξ., Το κοινωνικό κράτος πρόληψης ως απάντηση στην κρίση του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους, σε: Χ. Ανθόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005, σελ. 69 επ.
- Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου Δ., Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο, Σάκκουλας, 1989.

Κοτσώνη Μ., Η αρχή της ισότητας και οι δημόσιοι σκοποί του άρθρου 21 του Συντάγματος, διπλωματική εργασία, διαθέσιμο στο:
<https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2893960/file.pdf>.

Κουβαράς Η., Ν. 4274/2014. Οι νέες διατάξεις για την ακυρωτική δίκη. Η θετικοποίηση σε δικονομικό επίπεδο της αρχής της ασφάλειας δικαίου, ΘΠΔΔ 8-9/2014, σελ. 718 επ.

Κουβαράς Η., Η διοικητική δικαιοσύνη ως δικαιότελεστική λειτουργία. Συμβολή στην αποτελεσματικότητα της Διοικητικής Δικαιοσύνης, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015.

Κουβαράς Η., Άρθρο 20 παρ. 1, σε: Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.

Κουλουμπίνη Ε., Η αρχή της αναλογικότητας ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2023.

Κουρουνδής Χ., Το νέο δίκαιο των συναθροίσεων και το Σύνταγμα: περιορισμοί και απαγορεύσεις στη σκιά της πανδημίας, ΕφημΔΔ 2/2021, σελ. 281 επ.

Κουτνατζής Σ.-Ι., Η συνταγματοποίηση του δικονομικού δικαίου, Σάκκουλας, 2019.

Κουτούπα-Ρεγκάκου Ευ., Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο, Σάκκουλας, 1997.

Κουτσούκος Ι., Αναγκαστική σίτιση κρατουμένου απεργού πείνας, syntagmawatch.gr 16.02.2021.

Κουτσούκος Ι., Η ιθαγένεια, το Έθνος και το κράτος δικαίου, ΕφημΔΔ 1/2011, σελ. 77 επ.

Κουτσούκος Ι., Ανάμεσα στη δημόσια υπηρεσία και τη ρύθμιση της αγοράς, syntagmawatch.gr 09.02.2022.

Κοφίνης Σ., Ραδιοτηλεοπτική προβολή νεοπαγών κομμάτων κατά την προεκλογική περίοδο, constitutionalism.gr 02.12.2010.

Κτενάς Γ., Το πρόβλημα της θεμελίωσης των αξιών, Πόλις, 2022.

- Κτενίδης Ι., Θρησκευτική ελευθερία και ίση μεταχείριση υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ, σε: Το αλλοδαπό στοιχείο στις εθνικές έννομες τάξεις, Τιμητικός Τόμος στην Ομότιμη Καθηγήτρια Νομικής ΑΠΘ Ζώη Παπασιώπη-Πασιά, Σάκκουλας, 2020, σελ. 203 επ.
- Κτιστάκη Σ., Δημόσια επιχείρηση και δημόσιο συμφέρον, ΤοΣ 1991, σελ. 297 επ.
- Λαζαράτος Π., Αποτελεσματικότητα της διοίκησης: ένα νομικό επιχείρημα με συνταγματική θεμελίωση, ΤοΣ 4/1991, σελ. 509 επ.
- Λαζαράτος Π., Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης, ΘΠΔΔ 8-9/2013, σελ. 686 επ.
- Λαζαράτος Π., Αρμοδιότητα ΕΣΡ στο Διαδίκτυο, ΔιΔικ 3/2021, σελ. 397 επ.
- Λαζαράτος Π., Σπουδή για τη σκεπτική νομική ερμηνεία, ΕφημΔΔ 5/2023 σελ. 570 επ.
- Λέντζης Δ., Ελεύθερη κυκλοφορία ευρωπαίων πολιτών και εθνικά συμφέροντα κρατών μελών, Σάκκουλας, 2017.
- Μαγκλάρα Α.-Γκούμα Β., Προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Η διαμόρφωση των εγγυήσεων της πολιτιστικής κληρονομιάς, σε: Σ. Τσεβά (επιμ), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, Σχολιασμένη νομολογία των 30 τελευταίων ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 278 επ.
- Μαθιουδάκης Ι., Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης. Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ.) του ΣΤ' Τμ. του ΣτΕ, ΕφημΔΔ 4/2011, σελ. 478 επ.
- Μαθιουδάκης Ι., Η αστική ευθύνη του Κράτους από υλικές ενέργειες των οργάνων του κατά τα άρθρα 105-6 ΕισΝΑΚ, Ανιόν, 2006.
- Μαθιουδάκης Ι., Σχόλιο στην ΣτΕ 2034/2015 (Τμ. Ε'), Αρμενόπουλος 5/2016, σελ. 899 επ.
- Μάνεσης Α., Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος ΙΙ, Αφοί Π. Σάκκουλα 1961-1965, Αντ. Ν. Σάκκουλας (ανατύπωση), 1991.
- Μάνεσης Α., Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986. Μια κριτική αποτίμηση της νομικοπολιτικής σημασίας της, Παρατηρητής, 1986.

- Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (α' ατομικές ελευθερίες), Σάκκουλας, 1982.
- Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α, Ατομικές Ελευθερίες, Σάκκουλας, 1978.
- Μάνεσης Α., Συνταγματική θεωρία και πράξη, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1980.
- Μανιτάκης Αντ., Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του Πολιτεύματος, 1996.
- Μανιτάκης Αντ., Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές σχέσεις, Χαριστήρια Ι. Δεληγιάννη, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 247 επ.
- Μανιτάκης Αντ., Η θρησκευτική ουδετερότητα του Συντάγματος και του κράτους σε μια πλουραλιστική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία, constitutionalism.gr 28.02.2019.
- Μανιτάκης Αντ., Ιστορικά γνωρίσματα και λογικά προαπαιτούμενα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, ΤοΣ 1/2003, σελ. 13 επ.
- Μανιτάκης Αντ., Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1981.
- Μανιτάκης Αντ., Η προτεραιότητα εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος και η τεχνική της αναλογικότητας (με αφορμή το τέλος του «Βασικού Μετόχου»), ΕφημΔΔ 3/2015, σελ. 317 επ.
- Μανιτάκης Αντ., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Ι, Σάκκουλας, 1994.
- Μανιτάκης Αντ., Η οικονομική ελευθερία ως ελευθερία του ανταγωνισμού. Οι ενωσιακές μεταλλάξεις της σε αντιπαράθεση με την εξαρτημένη κανονιστική δεσμευτικότητα του κοινωνικού κράτους, ΔτΑ 86/2020, σελ. 905 επ.
- Μανιτάκης Αντ., Η αδύναμη κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων: εξαρτημένη από τη βούληση του νομοθέτη και δέσμια της σταθ-

μιστικής δικανικής πρακτικής του δικαστή, σε: Οικονομία – τεχνολογία – δίκαιο και εργασία, Τιμητικός Τόμος Δημήτρη Α. Τραυλού-Τζανετάτου, 2020, σελ. 811 επ.

Μανιτάκης Αντ., Η προστασία της ζωής ως συνταγματικής αξίας (και ολίγα τινά περί των συνταγματικών αξιών και των αβέβαιων σχέσεων Δικαίου και Ηθικής), ΕφημΔΔ 3/2020, σελ. 250 επ.

Μαντζούφας Π./Παυλόπουλος Α., Κορωνοϊός και ελευθερία της κίνησης: Διατηρώντας το Σύνταγμα «ζωντανό» εν μέσω πανδημίας, constitutionalism.gr 02.05.2020, (αναδημοσίευση από Books' Journal Μάιος 2020).

Μαντζούφας Π., Ασφάλεια και πρόληψη στην εποχή της διακινδύνευσης: Εισαγωγικά ερωτήματα και προβληματισμοί για το συνταγματικό κράτος, σε: Τιμητικός Τόμος ΣτΕ-75 χρόνια, Σάκκουλας, 2004, σελ. 55 επ.

Μαντζούφας Π./Χαϊκάλη Δ., Η αρμοδιότητα του ΕΣΡ για την επιβολή κυρώσεων σε φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες αποκλειστικά μέσω διαδικτύου – Σχόλιο στην υπ' αριθμ. 1349/2023 απόφαση ΣτΕ, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 10/2024, σελ. 392 επ.

Μαντζούφας Π., Θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση στην Μεσογειακή Ευρώπη, The Books' Journal 86/2018, σελ. 30 επ.

Μαντζούφας Π., Ο πλουραλισμός στην ενημέρωση και το δημόσιο αγαθό των τηλεοπτικών συχνοτήτων στη διαδικασία αδειοδότησης των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, ΕφημΔΔ 2/2018, σελ. 202 επ.

Μαντζούφας Π., Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Σάκκουλας, 2006.

Μαντζούφας Π., Οικονομική κρίση και Σύνταγμα. Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στην ελληνική περίπτωση. Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014.

Μαντζούφας Π., Ο συνταγματικός λόγος την περίοδο των κρίσεων, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 8/2023, σελ. 493 επ.

- Μαντζούφας Π., Το Κράτος ως εγγυητής της ασφάλειας και το δικαίωμα στην ασφάλεια, σε: Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, Τ. 3, Σάκκουλας, 2007, σελ. 289 επ.
- Μαντζούφας Π./Λάππα Ε., ΟλΣτΕ 191/2022, ΕφημΔΔ 1/2022, σελ. 7 επ.
- Μαντζούφας Π., Η απονομή της ιθαγένειας σε μετανάστες δεύτερης γενιάς με το ν. 3838/2010 στην νομολογία του ΣτΕ. Ο δικαστικός ακτιβισμός στην υπηρεσία του έθνους σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, σε: Ν. Ζάικο (επιμ.) – Ίδρυμα Καλλιόπης Κούφα, Μετανάστευση και Δίκαιο, Εθνικές και διεθνείς διαστάσεις, εκδ. Ανίκουλα, 2017, σελ. 27 επ.
- Μαντζούφας Π., Ο «χρυσός» δημοσιονομικός κανόνας στο Σύνταγμα. Λύση του προβλήματος ή ένα ακόμα εμπόδιο στην οικονομική προσαρμογή και στην προστασία των δικαιωμάτων, σε: Η πρόκληση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, «ΙΣΤΑΜΕ Ανδρέας Παπανδρέου», Σάκκουλας, 2013, σελ. 123 επ.
- Μανωλάκογλου Κ., Η αρχή της αναλογικότητας ως τεχνική του δικαστικού ελέγχου πράξεων διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης, constitutionalism.gr 22.04.2001.
- Μανωλεδάκης Ι., Ασφάλεια του κράτους ή ελευθερία, σε: Α. Μανιτάκη/Α. Τάκη (επιμ.), Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από την ασφάλεια του Κράτους στην ανασφάλεια δικαίου, 2004, σελ. 23 επ.
- Μανωλεδάκης Ι., Ασφάλεια και ελευθερία, Σάκκουλας, 2002.
- Μαρκάκης Μ., Η απόφαση Weiss II του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου: Η ερμηνευτική προσέγγιση του δικαστηρίου και το μέλλον της Ευρωζώνης, constitutionalism.gr 13.10.2020.
- Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά Α., Γενικές αρχές στη νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ, Σάκκουλας, 2007.
- Μαυριάς Κ., Το δικαίωμα συλλογικής εκφράσεως πολιτικών ιδεών και το απαράβιαστο της μορφής του πολιτεύματος, Το Σύνταγμα 1976, σελ. 631 επ.
- Μαυριάς Κ., Η ερμηνεία του Συντάγματος μεταξύ πολιτικής αξιολόγησης και νομικού δόγματος, ΤοΣ 1989, σελ. 31 επ.

- Μαυρομούστακου Η., Σύγχρονες Μορφές Διοίκησης. Μία Συγκριτική & Ευρωπαϊκή Προσέγγιση των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2013.
- Μεταξάς Αντ., Ευρωπαϊκό δίκαιο και το Πολιτικό: η απόφαση Weiss του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 186 επ.
- Μήτας Σ., Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, 2013.
- Μητσέλου Α./Ξεφτέρη Σ., Η προστασία των δασών. Η εξελικτική πορεία της νομολογίας, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 268 επ.
- Μιμηκοπούλου Δ., Η έννοια της δημόσιας τάξης στο πεδίο της διοικητικής απέλασης: οριοθετήσεις θεωρίας και πρακτικής, ΕΜΕΔ 2/2009, σελ. 19 επ.
- Μουζουράκη Π., Η αρχή της οικονομικότητας της κρατικής δράσης: μία νέα –ή καινοφανής– συνταγματική αρχή;, ΕφημΔΔ 1/2013, σελ. 105 επ.
- Μουζουράκη Π., Η άσκηση διοικητικού έργου μέσω ιδιωτών, Σάκκουλας, 2021.
- Μουζουράκη Π., Τα ειδικά μισθολόγια στο Συμβούλιο της Επικρατείας: μία νέα φάση ή –περισσότερες από μία– αντιφάσεις στη σχετική με την οικονομική κρίση νομολογία του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου; Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις (Ολ.) 2192/2014 και 4741/2014, ΕφημΔΔ 3/2015, σελ. 275 επ.
- Μουκίου Χ., Περί της ταχύτητας στην απονομή της δικαιοσύνης. Η «ταχεία» δίκη ως «δίκαιη» δίκη υπό το φως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΕφημΔΔ 5/2011, σελ. 716 επ.
- Μουστάκας Μ., Η αρχή ne bis in idem και το ελληνικό διοικητικό δίκαιο, Σάκκουλας, 2018.
- Μπακλαβάς Ν., Το μέτρο του Claw back και του Rebate στα νοσήλια στις ιδιωτικές κλινικές, ΔτΚΑ 3/2021, σελ. 571 επ.

Νικήτα Β./Νικολού Γ., Οικονομική ελευθερία. Οικονομικό Σύνταγμα, ιδιωτική πρωτοβουλία και κρατική παρέμβαση, σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 183 επ.

Νικολάκης Ν., Η προσέγγιση των δικονομικών ζητημάτων στις περιβαλλοντικές διαφορές: η συμβολή του Κωνσταντίνου Μενουδάκου στη διαμόρφωση της νομολογίας του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Ο Δικαστής, ο Νόμος και το Περιβάλλον, Τιμητικός Τόμος για τον επ. Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Κωνσταντίνο Μενουδάκο, Σάκκουλας, 2016, σελ. 277 επ.

Εηροπαΐδης Γ., Η διαμάχη των ερμηνειών. Gadamer-Habermas, Πόλις, 2008.

Εηρός Θ., Κριθέντα και ανοικτά ζητήματα στην κρατική χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων. Υπό το φως των πρόσφατων νομολογιακών εξελίξεων, σε: Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γ. Παπαδημητρίου, ΙΙ, 2013, σελ. 727 επ.

Ορφανουδάκης Σ., Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη, Σάκκουλας, 2003.

Ορφανουδάκης Σ./Κόκοτα Β., Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας στην ελληνική και την κοινοτική έννομη τάξη: συγκλίσεις και αποκλίσεις, ΕΕΕυρΔ 2007, σελ. 691 επ.

Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Περί της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού σε περίοδο πανδημίας: Μια ηθικο-συνταγματική θεώρηση, 2021, διαθέσιμο στο <https://www.epoliteia.gr/e-books/2021/11/02/peri-ths-yproxrewtikothtas-tou-emvoliasmou-se-periodo-pandhmias-mia-hthiko-syntagmatiki-thewrhsh/>.

Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Σκέψεις αναφορικά με το δικαίωμα διακοπής της ανθρώπινης ζωής, ΕφημΔΔ 1/2010, σελ. 122 επ.

Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Το συμφέρον του τέκνου στην ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή: μια ηθικο-συνταγματική θεώρηση, ΕφημΔΔ 2/2016, σελ. 202 επ.

- Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Δικαίωμα γνώσεως δότη γενετικού υλικού, ΕφημΔΔ 4/2014, σελ. 511 επ.
- Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Περί της αξίας της ανθρώπινης αξίας, ΕφημΔΔ 5/2010, σελ. 736 επ.
- Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Ιδιωτικότητα και Διαδίκτυο: Το παράδειγμα του Facebook σε: Κιβωτός Φιλίας. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Θεόδωρο Ι. Παναγόπουλο, Σάκκουλας, 2011, σελ. 543 επ.
- Παντελής Α., Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 5η έκδοση, Λιβάνης, 2020.
- Παντελής Α., Το τέχνασμα Κασιδιάρη με τους συνδυασμούς ανεξαρτήτων και το όριο του 3%, Η Καθημερινή 28.05.2023.
- Παπαγεωργίου Μ., Η Προστασία του Περιβάλλοντος και η Οικονομική Ελευθερία: Από τη σύγκρουση συμφερόντων στη Βιώσιμη Ανάπτυξη, Σάκκουλας, 2022.
- Παπαγεωργίου Κ., Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης. Συμβόλαιο και συναίνεση στον Τζων Ρωλς, Νήσος, 1994.
- Παπαδοπούλου Λ., Η κανονιστικότητα και εκδικασιμότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, και ταυτόχρονα μία συνηγορία υπέρ του status mixtus των δικαιωμάτων, ΤοΣ 3/2020, σελ. 929 επ.
- Παπαδοπούλου Λ., Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας. 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει. Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, 2019, σελ. 617 επ.
- Παπαδοπούλου Λ., Η νομική έννοια της «οικογένειας» και τα ομόφυλα ζευγάρια: μαθήματα από το ΕΔΔΑ, σε: Τιμητικός Τόμος για την καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Σάκκουλας, 2016, σελ. 355 επ.
- Παπαδοπούλου Λ., Γυναικεία συμμετοχή και δημοκρατία: Οι ποσοτώσεις υπό το φως της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας, σε: Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, Σάκκουλας, 2007, σελ. 395 επ.
- Παπαδοπούλου Λ., Θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία – μία συνολική αποτίμηση, Το Σύνταγμα 1-2/2020, σελ. 866 επ.

- Παπαδοπούλου Λ., Μισαλλόδοξος Λόγος και Θρησκεία. Μια συνταγματική αξιολόγηση, Κάλλιππος, 2022.
- Παπαδοπούλου Λ., Ο «χρυσός κανόνας» στο Σύνταγμα και το Δικαστήριο της Ένωσης, σε: Λ. Παπαδοπούλου/Κ. Γώγο/Ευ. Πρεβεδούρου (επιμ.), Το Δικαστήριο της ΕΕ, Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών, Σάκκουλας, 2016, σελ. 307 επ.
- Παπαδοπούλου Λ., Περί του θρησκευματος των ταυτοτήτων, Το Σύνταγμα 4-5/2000, σελ. 675 επ.
- Παπαδοπούλου Λ., Σύνταγμα, κόμματα και απαγορεύσεις, Το Βήμα 22.02.2023.
- Παπαδοπούλου Λ., Πέρα από την «υπεροχή»: ο έλεγχος «ultra vires» και συνταγματικής ταυτότητας των πράξεων ενωσιακών οργάνων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων, ΤοΣ 4/2019, σελ. 1216 επ
- Παπαδοπούλου Λ., Μπορεί μια εγκληματική οργάνωση να είναι κόμμα; Έθνος 10.10.2013.
- Παπακωνσταντίνου Α., Άρθρο 103, σε: Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.
- Παπακωνσταντίνου Α., Τα θεμελιώδη δικαιώματα στο σύγχρονο πεδίο έντασης ανάμεσα στην ελευθερία και την ασφάλεια, ΕφημΔΔ 2/2010, σελ. 230 επ.
- Παπανικολάου Α., Επικοινωνιακό απόρρητο: προβληματισμοί για τη διασφάλιση ενός κλασικού δικαιώματος στο πεδίο των σύγχρονων κατασκοπευτικών λογισμικών, syntagmawatch.gr 31.08.2022.
- Παπανικολάου Α., Περιορισμοί στο δικαίωμα της ελεύθερης, απόρρητης επικοινωνίας: επίκαιρες σκέψεις για ένα διαχρονικό δίλημμα, constitutionalism.gr 22.07.2020.
- Παπανικολάου Κ., Η εξουσία των ανεξαρτήτων αρχών, Σάκκουλας, 2018.
- Παπανικολάου Κ., Η ενίσχυση των ανεξάρτητων αρχών μέσα από τη δοκιμασία των τηλεοπτικών αδειών. Σκέψεις σχετικά με την απόφαση ΣτΕ Ολ. 95/2017, ΕφημΔΔ 6/2016, σελ. 643 επ.

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη Π., Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ. 2287/2015 για τις περικοπές των επικουρικών συντάξεων, διαθέσιμο στο: http://scholar.uoa.gr/sites/default/files/paparigo/files/skepseis_me_afor_mi_ti_ste_ol_2287_2015.pdf.

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη Π., Προστασία της δημόσιας υγείας και ατομικά δικαιώματα, ΘΠΔΔ 1/2022, σελ. 7 επ.

Παπασπύρου Ν., Το ζήτημα της έντασης του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας, σε: Τιμ. Τόμο Συμβουλίου της Επικρατείας – 75 χρόνια, Σάκκουλας, 2004, σελ. 399 επ.

Παπασπύρου Ν., Μέσα και σκοποί στο δίκαιο των συνταγματικών δικαιωμάτων: Η προσβολή της ανθρώπινης ζωής, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει. Τιμητικός τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, 2019, σελ. 407 επ.

Παπασπύρου Ν., Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί, Σάκκουλας, 2019.

Παπασπύρου Ν., Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, Αλεξάνδρεια, 2016.

Παπαστυλιανός Χ., Τα συνταγματικά όρια του νομοθέτη ως προς την κτήση της ιθαγένειας και τα πολιτικά δικαιώματα των αλλοδαπών, ΕφημΔΔ 1/2011, σελ. 71 επ.

Παπαστυλιανός Χ., Η ερμηνεία του όρου «Δημόσια Τάξη» ως περιορισμός των ατομικών ελευθεριών στην ΕΣΔΑ και το Σύνταγμα. Τα όρια της δικαιοδοτικής κρίσης του δικαστή κατά την εφαρμογή των περιορισμών των ατομικών ελευθεριών, διαθέσιμο στο:

<http://metanastefsi.weebly.com/uploads/7/6/8/3/7683554/dtaxi.pdf>, και ΤοΣ 3/2003, σελ. 444 επ.

Παπατόλιας Απ., Η αξιοκρατία ως αρχή και ως δικαίωμα, Παπαζήσης, 2019.

Παπατόλιας Απ., Κοινωνικά δικαιώματα και χρέος αλληλεγγύης σε εποχές πανδημίας. Μια κριτική προσέγγιση της κρατούσας ερμηνείας, constitutionalism.gr 01.07.2020.

- Παπατόλιας Απ., Μεταρρυθμιστικές πολιτικές στη Δημόσια Διοίκηση με τις εγγυήσεις του ΑΣΕΠ. Ο στόχος της «από-πολιτικοποίησης» και η θέσπιση Μητρώου Επιτελικών Στελεχών, ΕφημΔΔ 6/2017, σελ. 748 επ.
- Παπατόλιας Απ., Τεχνοκρατία και δημοκρατία στη σύγχρονη διακυβέρνηση, Παπαζήσης, 2023.
- Παραράς Π., Οικονομική Ελευθερία, Σάκκουλας 2019.
- Πατσίκας Δ., Η δεκαπενταετής φορολογική παραγραφή και μια κριτική προσέγγιση της συναφούς νομολογίας – Σχόλιο στην ΣτΕ 732/2019 (Τμ. Β'), ΔΤΑ 83/2020, σελ. 173 επ.
- Πατσίκας Δ., Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι διαβαθμίσεις της έντασης του ελέγχου συνταγματικότητας στις αποφάσεις της Ολομέλειας (2011-2020), Σάκκουλας, 2022.
- Παυλίδου Ε., Αναγκαστική απαλλοτρίωση και διαδικαστικές εγγυήσεις του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, διαθέσιμο στο: https://www.esdi.gr/wp-content/uploads/2022/seminars/05/anagkastiki-apallotr/pavlidou_2022.pdf.
- Παυλόπουλος Π., Η δημόσια υπηρεσία. Μια ενδοσκόπηση του δημοσίου δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.
- Παυλόπουλος Π., Η εξέλιξη της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας ως προς το νομικό καθεστώς της αστικής ευθύνης του Δημοσίου Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ (Α') 1500/2022, constitutionalism.gr 06.08.2022.
- Παυλόπουλος Π., Κανονιστικές διαστάσεις της συνταγματικής κατοχύρωσης του θεσμού της αστικής ευθύνης του δημοσίου. Οι διακυμάνσεις του «διαλόγου» μεταξύ Θεωρίας και Νομολογίας, constitutionalism.gr 21.12.2022.
- Παυλόπουλος Π., Μια έμμεση πλην σαφής αμφισβήτηση της υπεροχής του ευρωπαϊκού έναντι του εθνικού δικαίου από τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 130 επ.
- Παυλόπουλος Π., Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης, 2η έκδοση, Λιβάνης, 2014.

- Παυλόπουλος Π., Επισημάνσεις για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων στην σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση, σε: Π. Παυλόπουλος, Νομικές Μελέτες, Σάκκουλας, 2023, σελ. 523 επ.
- Pernice I., Πολυεπίπεδος συνταγματισμός και η κρίση της δημοκρατίας στην Ευρώπη, constitutionalism.gr 06.03.2015.
- Πικραμένος Μ., (επιμ.), Οργάνωση και αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης. Η ευρωπαϊκή εμπειρία, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015.
- Πικραμένος Μ., Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων και ο ακυρωτικός δικαστικός έλεγχος, Σάκκουλας, 2012.
- Πικραμένος Μ., Η διαμόρφωση της δικανικής κρίσης και το κοινό περί δικαίου αίσθημα, ΔιΔικ 6/2019, σελ. 925 επ.
- Πικραμένος Μ., Η Δικαιοσύνη στην Ελλάδα, Προτάσεις για ένα σύγχρονο δικαστικό σύστημα, ΔιαΝΕΟσις, 2019.
- Πικραμένος Μ., Φίλτρα κατά την εισαγωγή υποθέσεων στη διοικητική δικαιοσύνη και η προοπτική της συνταγματικής αναθεώρησης, ΘΠΔΔ 3-4/2013, σελ. 214 επ.
- Πικραμένος Μ., Το μάθημα των θρησκευτικών σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία, ΤοΣ 1-2/2020, σελ. 439 επ.
- Πικραμένος Μ., Η λογοδοσία των δικαστών στη δημοκρατία, Ευρασία, 2022.
- Πικραμένος Π., Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας, ΘΠΔΔ 2/2012, σελ. 97 επ.
- Πινακίδης Γ., Μονομερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο όνομα της «επικρατούσας» θρησκείας – Με αφορμή την 2176/98 απόφαση του ΣτΕ, Στ' τμήμα, ΤοΣ 1999, σελ. 1103 επ.
- Πινακίδης Γ., Η συνταγματική οργάνωση της διοικητικής διαδικασίας και οι συνέπειές της στη διοικητική δίκη, Σάκκουλας, 2020.
- Ποδηματά Ε., Δεδικασμένο, Ι, Σάκκουλας, 2002.
- Πούλου Α., Η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, σε: Ι. Σαρμά/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο (επιμ.), ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, 2021, σελ. 640 επ.

- Πρεβεδούρου Ευ., Η έννοια της δημόσιας υπηρεσίας, prevedourou.gr 20.03.2022
- Πρεβεδούρου Ευ., Κανόνες soft law στο Διοικητικό Δίκαιο, Σάκκουλας, 2017.
- Πρεβεδούρου Ευ., Αντισυνταγματικότητα των περικοπών των αποδοχών των μελών ΔΕΠ. Περιορισμός της χρονικής έκτασης των αποτελεσμάτων της αντισυνταγματικότητας (ΣτΕ Ολ 4741/2014, prevedourou.gr 16.01.2015.
- Πρεβεδούρου Ευ., Απόρριψη της αίτησης ακύρωσης των αποφάσεων περί ανάκλησης της άδειας λειτουργίας της Αγροτικής Τράπεζας και μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων της στην Τράπεζα Πειραιώς (ΣτΕ Ολ 3014/2014), prevedourou.gr 24.10.2014.
- Πρεβεδούρου Ευ., Αυτοσυγκράτηση και νομολογιακή συνοχή ή περιπτωσιολογική προσέγγιση; Συμβούλιο της Επικρατείας ν. Conseil d'Etat, prevedourou.gr 15.01.2021.
- Πρεβεδούρου Ευ., Διευκρινίσεις ως προς τις πτυχές της αρχής της συνέχειας της δημόσιας διοίκησης (ΣτΕ 4643/2015 και 4646/2015), prevedourou.gr 31.01.2016.
- Πρεβεδούρου Ευ., Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων, prevedourou.gr 08.01.2014.
- Πρεβεδούρου Ευ., Η κατάργηση της διοικητικής δίκης, Σάκκουλας, 2012.
- Πρεβεδούρου Ευ., Άρθρο 3 (πρώην άρθρο 2 της ΣΕΕ). [Οι στόχοι της Ένωσης], σε: Β. Σκουρή (επιμ.), Συνθήκη της Λισσαβώνας, 2020, σελ. 33 επ.
- Πρεβεδούρου Ευ., Η υποχρέωση συμμόρφωσης στην απόφαση ΣτΕ Ολ 190/2022, τα άρθρα 114 και 115 του Ν. 4964/2022, το Πρακτικό ΤριμΣυμβΣτΕ 7/2023 και το άρθρο 64 του Ν. 5045/2023, prevedourou.gr 11.03.2024.
- Πρεβεδούρου Ευ., Μαξιμαλισμός στον δικαστικό έλεγχο των κανονιστικών πράξεων (με αφορμή την απόφαση ΣτΕ 1992/2020), syntagmawatch.gr 24.12.2020.
- Πρεβεδούρου Ευ., Σκοποί και γενικές αρχές διοικητικής δίκης, prevedourou.gr 20.10.2023.

- Πρεβεδούρου Ευ., Δέσμια αρμοδιότητα και διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης, prevedourou.gr 20.03.2020.
- Πρεβεδούρου Ευ., Περιορισμός των αναδρομικών αποτελεσμάτων δικαστικής ακύρωσης – Έλεγχος αιτιολογίας κανονιστικής πράξης (ΣτΕ 805/2018), prevedourou.gr 11.08.2018.
- Πρεβεδούρου Ευ., ΣτΕ Ολ 376/2014: προσβολή ατομικής ρύθμισης περιβεβλημένης το ένδυμα τυπικού νόμου, prevedourou.gr 09.02.2014.
- Πρεβεδούρου Ευ., Η έννοια του δημοσίου συμφέροντος, prevedourou.gr 30.03.2020.
- Πρεβεδούρου Ευ., Η διοίκηση υπό λειτουργική έννοια: ένα παλιό ζήτημα, με νέες εκφάνσεις, nomarchia.gr 28.03.2024.
- Ράμμος Χ., Σύντομες σκέψεις για την ανεξαρτησία και την αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης με αφορμή το Συνέδριο της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ κλπ της 7^{ης} και 8^{ης} Δεκεμβρίου 2018, ΔιΔικ 6/2019, σελ. 976 επ.
- Ράμμος Χ., Το πρόβλημα της θρησκευτικής ετερότητας στην Ευρώπη – Η λησμονημένη καθολικότητα του πολίτη, constitutionalism.gr 31.03.2019.
- Ρέμελης Κ., Το επείγον στην διοικητική λειτουργία και το δίκαιο της ανάγκης, σε: Οι αρχές του ίσου και του δικαίου, Liber Amicorum Κωνσταντίνου Φ. Καλαβρού, Σάκκουλας, 2023, σελ. 1134.
- Ρέμελης Κ., Η κρατική αστική ευθύνη από δικαστικές αποφάσεις, σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Τόμος εις μνήμην Καθηγήτριας Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Σάκκουλας, 2020, σελ. 25 επ.
- Ρίζος Σ., Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος», ΘΠΔΔ 4/2015, σελ. 289 επ.
- Ρίζος Σ., Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών, Η Καθημερινή 24.04.2023.
- Ρίζος Σ., Απαγορεύσεις Κομμάτων: Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών (Άποψη Ι), syntagmawatch.gr 28.04.2023.
- Rosanvallon P., Η κοινωνία των ίσων, Πόλις, 2014.

Ρουσουδάκη Γ./Τζανάτου Γ., Δημόσια υγεία. Πτυχές της μέριμνας του Κράτους σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 228 επ.

Σαββαΐδου Α., Δημοσιονομική διαφάνεια. Πρωτοβουλίες, πρότυπα και κώδικες, εργαλεία αξιολόγησης της δημοσιονομικής διαχείρισης, δημοσιονομικοί κανόνες και θεσμοί, ελληνική δημοσιονομική μεταρρύθμιση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.

Σακελλαροπούλου Α., Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τον σχεδιασμό και τη διαχείριση του θαλάσσιου και του παράκτιου χώρου, σε: Κ. Σερράο/Δ. Μέλισσα (επιμ.), Θαλάσσιος χωροταξικός σχεδιασμός, Σάκκουλας, 2018, σελ. 39 επ.

Σακελλαροπούλου Κ., Σκέψεις για μια σύγχρονη και αποτελεσματική δικαιοσύνη, διαΝΕΟσις, 2018.

Σακελλαροπούλου Κ., Προλογικό σημείωμα, Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα, ΤοΣ 1-2/2020, σελ. V επ.

Σακελλαροπούλου Α., Ενέργεια και επενδύσεις στη Νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Ενέργεια & Δίκαιο 27/2018, σελ. 17 επ.

Σακελλαροπούλου Α., Η αυθαίρετη δόμηση: Μια περιπέτεια για τον νομοθέτη, τον δικαστή και την κοινωνία, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει. Τιμητικός τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, 2019, σελ. 309 επ.

Σακελλαροπούλου Α., Βήματα εξέλιξης του ακυρωτικού ελέγχου, ΕφημΔΔ 2/2017, σελ. 149 επ.

Σακελλαροπούλου Κ., Η κλιματική κρίση και ο ρόλος του δικαστή, σε: Ένωση Διοικητικών Δικαστών/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο/Πολυτεχνείο Κρήτης/Δικηγορικός Σύλλογος Χανίων, Περιβαλλοντικές Προκλήσεις στον 21ο Αιώνα, Σάκκουλας, 2020, σελ. 1 επ.

Σαραντοπούλου Φ., Άρθρο 116, σε: Σπ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.

- Σαρμάς Ι., Η δίκαιη ισορροπία. Η Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Σάκκουλας – Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, 2018.
- Σαρμάς Ι., Η λήψη υπόψη εμπειρικών δεδομένων κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας διατάξεων με τις οποίες επιβάλλεται περικοπή αποδοχών (το ζήτημα της «αιτιολογίας» του νόμου), διαθέσιμο στο: https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2019/04/2019_Sarmas_nomologia-krisisharistirio-Manitaki.pdf, Το Σύνταγμα εν εξελίξει. Τιμητικός τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, 2019, σελ. 447 επ.
- Σαρμάς Ι., Τα αναξιοποίητα κοιτάσματα της αναθεώρησης του 2001, ΕφημΔΔ 6/2021, σελ. 716 επ.
- Σαρπ Ε., Ο ρόλος του Συμβουλίου της Επικρατείας στο πλαίσιο της οργανώσεως και λειτουργίας του Κράτους, Εισαγωγικό σημείωμα σε: Σ. Τσεβά (επιμ.), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 3 επ.
- Σβώλος Α., Το νέον σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος, Αθήναι, 1928, επανέκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2008.
- Σεβαστάκης Ν., Πολιτική χειραφέτηση και κοινωνική κριτική, Πόλις, 2023.
- Σημαντήρας Ν., Το συνταγματικό δίκαιο ενώπιον των προκλήσεων της κλιματικής αλλαγής. Από την κλασική δογματική των συγκρούσεων στις ερμηνευτικές υπερβάσεις, Ενέργεια & Δίκαιο 37/2023, σελ. 15 επ.
- Σημαντήρας Ν., Ιδιωτικοποιήσεις και δημόσιο συμφέρον, ΘΠΔΔ 1/2019, σελ. 813 επ.
- Σημαντήρας Ν., Διοικητικές κυρώσεις. Δικαιοκρατικές Εγγυήσεις και όρια επιβολής, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021.
- Σημαντήρας Ν., Οι βασικές σκέψεις της απόφασης της 5ης Μαΐου 2020 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας στην υπόθεση Weiß σχετικά με το πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων (PSPP) της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ΕφημΔΔ 2/2020, σελ. 239 επ.

- Σημαντήρας Ν., Ισχύς, στάθμιση και όρια της αρχής *ne bis in idem* στο πλαίσιο του ελληνικού συστήματος δυαδικών κυρώσεων μετά την ΣτΕ Ολ 359/2020, ΘΠΔΔ 6/2020, σελ. 495 επ.
- Σκουρής Β./Βενιζέλος Ευ., Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, Ειδικά θέματα δημοσίου δικαίου, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1985.
- Σκουρής Β., Σύνταγμα και Ηθική, Σάκκουλας, 2024.
- Σκουρής Β., Μορφές έννομης προστασίας κατά της κλιματικής αλλαγής, ΕφημΔΔ 5/2022, σελ. 589 επ.
- Σκουρής Β., Σταθμοί στη διαμόρφωση του σύγχρονου διοικητικού δικαίου, ΕφημΔΔ 1/2021, σελ. 2 επ.
- Σούρλας Π., Δίκαιο και δικανική κρίση. Μία φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Σούρλας Π., Η ηθική βάση του δημοκρατικού κράτους δικαίου: οι θεωρίες των J. Rawls και J. Habermas, Κριτική Επιθεώρηση 2/1994, σελ. 39 επ.
- Σούρλας Π., *Justi atque injusti scientia*. Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2015 (ανατύπωση, πρώτη έκδ. 1995).
- Σπηλιωτόπουλος Επ., Η δημόσια επιχείρησης, Σάκκουλας, 2010.
- Σπυρόπουλος Φ., Η Ερμηνεία του Συντάγματος – Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου; Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1999.
- Σπυρόπουλος Φ., Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού, ΤοΣ 2/1983, σελ. 105 επ.
- Σπυρόπουλος Φ., Υπάρχουν ορθές και εσφαλμένες αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις;, ΔτΑ 74/2017, σελ. 765 επ.
- Σπυρόπουλος Φ., Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας, σε: Χ. Ακριβοπούλου/Ν. Παπαχρήστο (επιμ.), Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος, ΙΣΤΑΜΕ, 2013, σελ. 195 επ.
- Σταμάτης Κ., «Κοινό περί δικαίου αίσθημα»; Ανασκευή και εποικοδομητική αντιπρόταση, Pro Justitia 2/2019, διαθέσιμο στο: <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia/article/view/6781/7371>.

- Σταμάτης Κ., Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Σάκκουλας, 8η έκδοση, 2009.
- Σταυρόπουλος Γ., Το μάθημα των θρησκευτικών υπό το φως της πρόσφατης 660/2018 απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΘΠΔΔ 4-5/2018, σελ. 358 επ.
- Strauss L., Φυσικό δίκαιο και ιστορία, Γνώση, (μτφρ. Στ. Ροζάνης και Γ. Λυκιαρδόπουλος), 1988.
- Στεργίου Α., Άρθρο 22 παρ. 5, σε: Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.
- Στρατηλάτης Κ., Η ανεκπλήρωτη συνταγματική επιταγή για αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, constitutionalism.gr 11.12.2020.
- Στρατηλάτης Κ., Άρθρο 15, σε: Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο (επιμ.) Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, syntagmawatch.gr 2023.
- Στρατηλάτης Κ., Συντάσσοντας το δικαίωμα στην ηλεκτρονική επικοινωνία, Σάκκουλας, 2006.
- Συμεωνίδης Ι., Η βελτίωση της λειτουργικότητας του συστήματος, το νέο πρόταγμα για τη διοικητική δικαιοσύνη, ΕφημΔΔ 2/2018, σελ. 193 επ.
- Συμεωνίδης Ι., Η διοικητική απέλαση, Σάκκουλας, 2008.
- Συμεωνίδης Ι., Η διοικητική δικαιοσύνη υπό το Σύνταγμα του 1975 και υπό το φως των νεότερων εξελίξεων: προτάσεις για ένα μελλοντικό σχεδιασμό, ΕφημΔΔ 2/2022, σελ. 182 επ.
- Συμεωνίδης Ι., Η ταχύτητα στην απονομή της διοικητικής δικαιοσύνης, σε: Ουσιαστική και δικονομική δικαιοσύνη, Τιμητικός Τόμος για τον Νικόλαο Θ. Νίκα, Σάκκουλας, 2018, σελ. 1261 επ.
- Συμεωνίδης Ι., Κράτος δικαίου και ασφάλεια δικαίου. Μια δύσκολη συνάρτηση για τον διοικητικό δικαστή, σε: Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος, Το βιώσιμο Κράτος, Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, Σάκκουλας, 2022, σελ. 131 επ.
- Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Το σχέδιο νόμου σχετικά με την άρση του απορρήτου των επικοινωνιών: κρίσιμες για τις θεμελιώδεις ελευθερίες «αστοχίες», constitutionalism.gr 29.11.2022.

Σωτηρέλης, Τα κοινωνικά δικαιώματα στη δίνη της οικονομικής κρίσης, ΕφημΔΔ 3/2013, σελ. 298 επ.

Σωτηρέλης Γ., Αριστόβουλος Μάνεσης, ο ασυμβίβαστος υπερασπιστής του Δημοκρατικού Συνταγματισμού, constitutionalism.gr 21.12.2022.

Σωτηρέλης Γ., Θεοκρατικός Κατηχητισμός ή Δημοκρατική Πολυφωνία; Το «όπισθεν ολοταχώς» της πρόσφατης απόφασης της «Ολομέλειας» του ΣτΕ, constitutionalism.gr 27.05.2018.

Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1993.

Σωτηρέλης Γ., Ο αντιεξουσιαστικός λόγος στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση, σε: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση Ι, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1994, σελ. 187 επ.

Σωτηρέλης Γ., Αναζητώντας τις άμυνες της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της, constitutionalism.gr 22.12.2013.

Σωτηρέλης Γ., Σύνταγμα και δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, Παπαζήσης, 2022.

Σωτηρέλης Γ., Τρομοκρατία, πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης. Οι υποθέσεις της 17 Ν και του ΕΛΑ υπό το πρίσμα της δημοκρατικής αρχής, σε: Δημοκρατία-Ασφάλεια-Ελευθερία, Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, τόμ. 1, 2005, σελ. 223 επ.

Τάκης Α., Η ηθική αδιαφορία του νόμου, Πόλις, Αθήνα, 2006.

Τασόπουλος Γ., Οι τεχνικές κρίσεις της Διοίκησης και ο έλεγχός τους, σε: Α. Μακρυδημήτρη/Μ.-Ηλ. Πραβίτα, Διοικητική Θεωρία και Πράξη - Διοίκηση και Κοινωνία, Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Διοικητικών Επιστημόνων, 2007, σελ. 752 επ.

Τασόπουλος Γ., Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2001.

Τασόπουλος Γ., Η λαϊκή κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας, Κριτική, 2014.

- Τασόπουλος Γ., Ο κούφιος πυρήνας του δικαιώματος για το απόρρητο της επικοινωνίας και η εθνική ασφάλεια, ΔΤΑ 94/2022, σελ. 893 επ.
- Τασόπουλος Γ., Η απόφαση ΑΠ 8/2023 και η πάγια ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος απέναντι στον νεοναζισμό, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 7/2023, σελ. 411 επ.
- Τάχος Α., Η «κατάχρηση» ή εκτροπή της διοικητικής διαδικασίας, ΔιΔικ 3/1992, σελ. 481 επ.
- Troper M., Το Σύνταγμα και ο νομικός ρεαλισμός, Παπαζήσης, 2018.
- Τζέμος Β., Η «ώριμη» αναλογικότητα. Η αναλογικότητα των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως κανόνας του Συνταγματικού Δικαίου και του Δικαίου της ΕΕ που δεν περιλαμβάνει την αναλογικότητα σε στενή έννοια, ΔιΔικ 2/2019, σελ. 200 επ.
- Τζέμος Β., Η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ), ΦΔΔ, ΙΙΙ/2015, σελ. 260 επ.
- Τσακουράκης Σ., Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ, Π.Ν. Σάκκουλας, 1997.
- Τσακουράκης Σ., Θρησκεία κατά τέχνης, Πόλις, 2011.
- Τσακουράκης Σ., Κοινό δικαίου και περί δικαίου αίσθημα, ΔιΔικ 2/2018, σελ. 182 επ.
- Τσακουράκης Σ., Οι καταβολές του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο έργο των Hobbes και Locke, Π.Ν. Σάκκουλας, 1992.
- Τσακουράκης Σ., Πατερναλισμός και ατομικά δικαιώματα, σε: Μ. Τσαπόγα/ Δ. Χριστόπουλο (επιμ.), Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης, Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Καστανιώτης, 2004, σελ. 312 επ.
- Τσαραπατσάνης Δ., Η γαλλική επιρροή στο έργο του Σβώλου: η περίπτωση του Λεόν Ντυγκύ, constitutionalism.gr 18.07.2011.
- Τσαραπατσάνης Δ., Υποκλοπές και απόρρητο: θεσμικό πλαίσιο και προτάσεις πολιτικής. Μια συγκριτική νομική μελέτη της άρσης απορρήτου των επικοινωνιών για λόγους εθνικής ασφάλειας, διαθέσιμο στο:

<https://eteron.org/wp-content/uploads/2022/11/Aporrito-tsarapatsanis-2.pdf>.

Τσάτσος Δ., Ασφάλεια versus ελευθερία: Η ευρωπαϊκή διάσταση, σε: Χ. Ανθόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005, σελ. 19 επ.

Τσάτσος Δ., Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος, σε: Δ. Τσάτσο (επιμ.), Η ερμηνεία του Συντάγματος, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1995, σελ. 19 επ.

Τσιγαρίδας Β., Η αρχή *iura novit curia* στη Διοικητική Δίκη, Σάκκουλας, 2021.

Τσιλιώτης Χ., Η ΣτΕ Ολ. 1681/2022 και η συνταγματικότητα της απαγόρευσης των υπαίθριων συναθροίσεων τις ημέρες της επετείου του Πολυτεχνείου: Ένας ακόμα κρίκος στην αναδυόμενη «νομολογία της πανδημίας», syntagmawatch.gr 06.09.2022.

Τσιλιώτης Χ., Σχόλιο στην ΑΠ 8/2023 (Α1 Τμήμα) σχετικά με τον αποκλεισμό του κόμματος «Εθνικό Κόμμα-ΕΛΛΗΝΕΣ» από τις εκλογές της 21.05.2023, syntagmawatch.gr 08.05.2023.

Τσιτσελίκης Κ., Η θρησκεία στα σχολεία: Τα συνταγματικά και διεθνή όρια, constitutionalism.gr 07.12.2019.

Τσολάκου Θ., Σχόλιο στην απόφαση ΕΔΔΑ της 11.10.2007, Bekir Ousta και λοιποί κατά Ελλάδος, constitutionalism.gr 10.06.2010.

Τσιφτσόγλου Α., Δημόσια ασφάλεια και ιδιωτικότητα, Σάκκουλας, 2015.

Φιλίππου Δ., Τελεολογία και δίκαιο, Εισηγήσεις στο Διεπιστημονικό Φροντιστήριο 2006/2007, Ι. Στράγγα/Χ. Παπαχαραλάμπους (επιμ.), Πεπραγμένα της Ελληνικής Εταιρείας Δικαιοφιλοσοφικής και Δικαιοιστορικής Ερεύννης, τομ. 4, Σάκκουλας-Nomos-L'Harmattan, 2010, σελ. 653 επ.

Φουντεδάκη Κ., Η πληροφόρηση του παιδιού που γεννήθηκε με ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση για την καταγωγή του, σε: Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη/Κ. Φουντεδάκη (επιμ.), Τεχνητή γονιμοποίηση και γενετική

τεχνολογία: η ηθικονομική διάσταση, Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, τομ. 48, Σάκκουλας, 2003, σελ. 131 επ.

Φουντεδάκη Π., Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης των σχέσεων κράτους-εκκλησίας στην Ελλάδα, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, 2019, σελ. 581 επ.

Φουντεδάκη Π., Η ασφάλεια στη μετανεωτερικότητα: Η παράδοση προϋπόθεση της ελευθερίας, σε: Π. Φουντεδάκη (επιμ.), Ελευθερίες – Δικαιώματα & Ασφάλεια στην ΕΕ, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, σελ. 13 επ.

Φουντεδάκη Π., Οι ανατροπές της κανονικότητας και το καθεστώς έκτακτης ανάγκης, ΤοΣ 4/2007, σελ. 1149 επ.

Φραγκάκης Ν./Παγανίτσας Γ., Ασφάλεια δικαίου και νομολογιακές αποκλίσεις εντός του αυτού δικαστηρίου. Η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Σινέ Τσαγκαράκης Α.Ε.Ε. κατά Ελλάδος, 23.05.2019 και οι αποφάσεις 2208/2020 και 2210/2020 του ΣτΕ (επανάληψη της διαδικασίας), ΔτΑ 88/2021, σελ. 365 επ.

Χαρχαλάκη Ι., Οι λέξεις και τα πράγματα. Ο νομικός χαρακτηρισμός της ταμειακής επάρκειας του Δημοσίου (ΑΕΔ 25/2012, ΣτΕ 1620/2011, ΕλΣυν ΟΛ. 2812/2011, ΑΠ ΟΛ.1127, 1128/2010), ΕφημΔΔ 5/2013, σελ. 649 επ.

Χατζηπαναγιώτου Μ., Συνοπτική παρουσίαση και σχολιασμός σημείων της Απόφασης του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της Γερμανίας για την κλιματική αλλαγή και την προστασία του περιβάλλοντος (24.3.2021), σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Κλιματική κρίση και Δίκαιο, Σάκκουλας, 2022, σελ. 85 επ.

Χατζηπαναγιώτου Μ., Το επιτελικό κράτος, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021.

Χίου Χ., Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας του νόμου ως ενδιάμεσος μεθοδολογικός τύπος της Νομικής Επιστήμης, constitutionalism.gr 21.12.2020.

Χιώλος Κ., Η κατάχρηση εξουσίας ως λόγος ακυρώσεως των εκτελεστών διοικητικών πράξεων στο Συμβούλιο Επικρατείας, διδ. Διατριβή, ΑΠΘ, 1985.

- Χρήστου Β., Παρατηρήσεις στην από 9.2.2010 απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Προσδιορισμός ελαχίστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης), ΤοΣ 1/2010, σελ. 198 επ.
- Χρήστου Β., Άρθρο 12, σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτη (επιμ.), Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, 2017, σελ. 275 επ.
- Χρήστου Β., Οι ατομικές ελευθερίες και η μεταβολή της ανθρώπινης συνθήκης, ΔτΑ 85/2020, σελ. 615 επ.
- Χρήστου Β., Από την κύρωση στη θέσπιση διοικητικών πράξεων δια τυπικού νόμου, Σάκκουλας, 2010.
- Χρήστου Β., Περιοχές Natura. Εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων (ΟλΣτΕ 786/2014), ΔτΑ 65/2015, σελ. 666 επ.
- Χρήστου Β., Το τέλος της εκτός σχεδίου δόμησης; Αναζητώντας το οδικό δίκτυο της χώρας, ΕφημΔΔ 5/2015, σελ. 612 επ.
- Χρήστου Β., Η αρχή της καλής διοίκησης στο ευρωπαϊκό διοικητικό δίκαιο, ΕφημΔΔ 2/2008, σελ. 277 επ.
- Χριστόπουλος Δ., Η πλήρης ενσωμάτωση των μειονοτικών στα ανθρώπινα δικαιώματα. Σχόλιο στην απόφαση Σιδηρόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα, ΤοΣ 2/1999, σελ. 307 επ.
- Χριστόπουλος Δ., Ταξίδι στο Κράτος. Κυριαρχία, δίκαιο, δικαιώματα, Πόλις, 2022.
- Χριστοφορίδου Σ., Η αξιοπρεπής διαβίωση εντός του διαλόγου για τη συνταγματική αναθεώρηση, constitutionalism.gr 30.12.2018.
- Χριστοφορίδου Σ., Ο λειτουργικός προορισμός του εισοδήματος – Σκέψεις με αφορμή τη νομολογία της αξιοπρεπούς διαβίωσης, constitutionalism.gr 06.02.2018.
- Χριστοφορίδου Σ., Η συνταγματική προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ως εγγύηση ελευθερίας και ως υποχρέωση του κράτους πέρα από τη φιλανθρωπία, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021.

- Χρυσόγονος Κ., Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, ΕΝΟΒΕ, 2000, σελ. 89 επ.
- Χρυσόγονος Κ., Το άρθρο 19 του Συντάγματος υπό τη σκιά του «Μεγάλου Αδερφού». Ο ν. 5002/2022 και η 1/2023 γνωμοδότηση του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ΔτΑ 95/2023, σελ. 9 επ.
- Χρυσόγονος Κ., Το θεμελιώδες δικαίωμα στην ασφάλεια, σε: Χ. Ανθόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005, σελ. 137 επ.
- Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., Σάκκουλας, 2023.
- Χρυσόγονος Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, 3η έκδ., Σάκκουλας, 2022,
- Χρυσόγονος Κ., Πολιτειολογία, Το κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών, Σάκκουλας, 2020.
- Χρυσόγονος Κ., Η Αναθεώρηση του 2001 Είκοσι Χρόνια και Δύο Αναθεωρήσεις μετά – μια παρέμβαση στη συζήτηση, ΕφημΔΔ 6/2021, σελ. 757 επ.
- Χρυσόγονος Κ., Η ενσωμάτωση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη, Αντ. Σάκκουλας, 2001.
- Χρυσόγονος Κ., Το όραμα της συντακτικής εξουσίας – Σκέψεις για τον γαλλικό επαναστατικό συνταγματισμό 1789-1799, ΔτΑ 85/2020, σελ. 569 επ.
- Χρυσόγονος Κ., Το Ελληνικό Σύνταγμα και η Οικογένεια, ΕλλΔνη 4/1997, σελ. 729 επ.
- Χρυσόγονος Κ., Η νομοθεσία για το δικαίωμα της συνάθροισης και το άρθρο 11 του Συντάγματος στην εποχή της πανδημίας, ΕφημΔΔ 5/2021, σελ. 605 επ.
- Jhering R., Ο σκοπός εν τω δικαίω, (μτφρ. Γ. Σαραντάκη), Αθήναι, 1955.
- Ψήμματος Θ., Τα θεμέλια της κοινωνικής ασφάλισης: Διαμενητική Δικαιοσύνη, Ισότητα, Δημοκρατία, Σάκκουλας, 2020.

Ξενόγλωσση

Alexy R., On the Structure of Legal Principles, Ratio Juris, Vol. 13, No. 3 September 2000, σελ. 294 επ., διαθέσιμο στο:

<https://irjs.pantheonsorbonne.fr/sites/default/files/inline-files/2000%2C%20Alexy%2C%20On%20the%20structures%20of%20legal%20principles.pdf>.

Alexy R., A Theory of Constitutional Rights, Oxford University Press, 2002 και 2010.

Alferi P., Guillaume d'Ockham, le singulier, Ed. Du Minuit, 1989.

Altwegg-Boussac M., Les changements constitutionnels informels, Institut Universitaire Varenne, 2013.

Amselek P., Norme et loi, APD 25/1980, σελ. 80 επ.

Amselek P., Kelsen et les contradictions du positivisme juridique, APD 1983, σελ. 271 επ.

Amselek P., Réflexions critiques autour de la conception kelsenienne de l'ordre juridique, RDP, 1978, σελ. 5 επ.

Appel K.-O., Transformation de la philosophie, I, Cerf, 2007.

Aubenque P., La prudence chez Aristote, Quadrige, PUF, 4^η έκδ. Paris, 2004.

Ayer J.-A., Wittgenstein ou le génie face à la métaphysique, Seghers, 1986.

Barak A., Proportionality. Constitutional Rights and their Limitations, Cambridge University Press, 2012.

Bobbio N., Essais de théorie du droit, Bruylant-LGDJ, 1998.

Beaud O./L'État, σε: P. Gonod/F.Melleray/P. Yolka (επιμ.), Traité de droit administratif, Dalloz, 2011, σελ. 207 επ.

Beaud O., Hauriou et le droit naturel, Revue d'histoire des facultés de droit et de la culture juridique, du monde des juristes et du livre juridique, 1988, σελ. 123 επ.

- Beaud O., *La puissance de l'Etat*, PUF, 1994.
- Bentham J., *Fragment sur le gouvernement*, trad. Jean-Pierre CLÉRO, LGDJ-Bruylant, 1996.
- Benveniste E., *La forme et le sens dans le langage, Le langage II. Actes du XIIIe congrès des sociétés de philosophie de langue française*, La Baconnière, 1967.
- Birden E., *La limitation des droits de l'homme au nom de la morale. Étude de la jurisprudence de la cour européenne des droits de l'homme*, Fondation Varenne, 2015.
- Bloud-Rey C., *Standard*, σε: D. Alland/S. Rials (επιμ.), *Dictionnaire de la culture juridique*, Lamy, PUF, 2003, σελ. 1439 επ.
- Böckenförde E.-W., *Le droit, l'État et la constitution démocratique*, Bruylant-LGDJ, 2000.
- Bonnet S., *Droit et raison d'État*, Garnier, 2012.
- Bottini E., *La sanction constitutionnelle. Étude d'un argument doctrinal*, Dalloz, 2016.
- Bousta, R., *Contrôle constitutionnel de proportionnalité. La spécificité française à l'épreuve des évolutions récentes*, RFDC 88/2011, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.3917/rfdc.088.0913>.
- Bouveresse J., *Frege, Wittgenstein, Dummett et la nouvelle «querelle du réalisme»*, *Critique* 399-400/1980, σελ. 881 επ.
- Brenner A., *Le positivisme logique: le cas du Cercle de Vienne*, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, vol. 67, 2/2011, σελ. 119 επ.
- Brunet P., *Michel Troper et la «théorie» générale de l'État. État général d'une théorie*, *Droits* 37/2003, σελ. 87 επ.
- Brunet P., *Norberto Bobbio et le positivisme juridique. Analisi e Diritto*, 2005.
- Buckle S., *Hume on the Passions*, *Philosophy*, vol. 87, 340/2012, σελ. 189 επ.

- Caillé A., De l'utilitarisme diffus à l'utilitarisme dominant, Critique de la raison utilitaire. Manifeste du Mauss, sous la direction de Caillé Alain. La Découverte, 2003.
- Canivet G./Molfessis N., La politique jurisprudentielle, Mélanges en l'honneur de Jacques Boré, la création du droit jurisprudentiel, Dalloz, 2007, σελ. 79 επ.
- Cassin B., L'effet sophistique, Gallimard, 1995.
- Cayla O., La théorie de la signification de l'acte dans la pensée normativiste, Droits 7/1988, σελ. 59 επ.
- Cayla O., La souveraineté de l'artiste du second temps, Droits 12/1990, σελ. 129 επ.
- Cayla O., La notion de signification en droit: contribution à une théorie du droit naturel de la communication, διδ. διατριβή, Université Paris II, 1992.
- Cayla O., Langage, σε: P. Raynaud/S. Rials (επιμ.), Dictionnaire de philosophie politique, PUF, 1996, σελ. 331 επ.
- Cayla O., Le coup d'État de droit, Le Débat 1998/3 (n° 100), σελ. 108 επ.
- Cayla O., La chose et son contraire (et son contraire, etc.), Les études philosophiques 3/1999, σελ. 291 επ.
- Cayla O., L'obscur théorie du pouvoir constituant originaire, ou l'illusion d'une identité souveraine inaltérable, σε: L'architecture du droit. Mélanges en l'honneur du Professeur Michel Troper, Economica, 2006, σελ. 249 επ.
- Cayla O., Les juristes à l'épreuve du tournant pragmatique σε: D. Rousseau (επιμ.), Le droit dérobé, Montchrestien, Grands colloques, Paris, 2007, σελ. 37 επ.
- Cayla O./Halpérin J. L. (επιμ.), Néo ou rétro constitutionnalismes ? (R)évolution des démocraties constitutionnelles (1989-2015), 6 vol., Mare & Martin, 2018.
- Champeil-Desplats V., Des «libertés publiques» aux «droits fondamentaux»: effets et enjeux d'un changement de dénomination, Mutation ou crépuscule

des libertés publiques ? Jus politicum, Revue de droit politique 5/2010, δια-
θέσιμο στο:

<https://juspoliticum.com/article/Des-libertes-publiques-aux-droits-fundamentaux-effets-et-enjeux-d-un-changement-de-denomination-290.html>.

Chrysogonos K., Issues of freedom of association in the case law of the European Court of Human Rights and of national courts, AIDH 9/2017, σελ. 107 επ.

Chrysogonos K./Tsiftoglou A. (επιμ.), Democracy after Covid. Challenges in Europe and Beyond, Springer, 2022.

Chrysogonos K./Viopoulos P., The Pandemic as an Idiosyncratic Case of a State of Exception, σε: K. Chrysogonos/A. Tsiftoglou (επιμ.), Democracy after Covid. Challenges in Europe and Beyond, Springer, 2022, σελ. 3-21.

Coleman J., Beyond inclusive legal positivism. Ratio Juris 22 (3), 2009, σελ. 359 επ.

Contiades X. (επιμ.), Engineering Constitutional Change. A Comparative Perspective on Europe, Canada and the USA, Routledge, 2013.

Contiades X./Fotiadou A., On Resilience of Constitutions. What Makes Constitutions Resilient to The External Shocks?, International Constitutional Law Journal 1/ 2015, σελ. 3 επ.

Dabin J., Le droit subjectif, Dalloz, επανέκδ, 2007.

De Béchillon D., Qu'est-ce qu'une règle de Droit ? Odile Jacob, 1997.

Dellis G., La Constitution économique grecque- Bref aperçu d'une évolution de 40 ans, σε: J.-B. Auby/P. Idoux (επιμ.), Le gouvernement économique européen, Bruylant/Groupe Larcier 2017, σελ. 156 επ.

Delvolvé P., Le contrôle de l'opportunité existe -t-il ?, Conseil constitutionnel et Conseil d'État, Colloque des 21 et 22 janvier 1988, LGDJ-Montchrestien, σελ. 269 επ.

Denquin J.-M., *Les Concepts juridiques. Comment le droit rencontre le monde*, coll. Bibliothèque de la pensée juridique, Classiques Garnier, 2021.

Derrida J., *L'écriture et la différence*, Point Essais, Seuil, 1979.

Drago G., *L'ordre public et la Constitution*, APD, vol. 58, 1/2015, σελ. 199 επ.

Driver J., *The History of Utilitarianism*, διαθέσιμο στο:

<https://plato.stanford.edu/entries/utilitarianism-history/>.

Drossos Y., *Loves' Labour's Lost: fighting austerity and crisis with obiter dicta. A gloss on the expediency of constitutional justice in times of crisis*, constitutionalism.gr 11.11.2013.

Drossos Y., *The Flight of Icarus: European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis*, Hart, 2020,

Drouiller C., *Ordre public et droits fondamentaux*, Institut Francophone pour la Justice et la Démocratie, LGDJ, 2021.

Duguit L., *L'État, le droit objectif et la loi positive*, Dalloz, 2003.

Dworkin G., *The Theory and Practice of autonomy*, Cambridge University Press, 1988.

Dworkin R., *No right answer*, σε: *Law, morality and society: essays in honour of H.L.A. Hart*, Clarendon Press, 1977.

Dworkin R., *Law's Empire*, Harvard University Press, 1986.

Dworkin R., *Prendre les droits au sérieux*, Léviathan, 1995.

Eleftheriadis P., *Legal rights*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

Eleftheriadis P., *Hart on Sovereignty* (September 6, 2013). Forthcoming in A. Dolcetti/L. Duarte d'Almeida/J. Edwards (επιμ.), *Reading HLA Hart's 'The Concept of Law'*, Hart Publishing, 2013, Oxford Legal Studies Research Paper No. 85/2013, διαθέσιμο στο:

<https://ssrn.com/abstract=2321612> or
<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2321612>.

- Fabre-Magnon M./Levinet M.-J./Marguénaud J.-P./Tulkens F., Controverse sur l'autonomie personnelle et la liberté du consentement, *Droits* 48/2009 (La liberté du consentement, le sujet, les droits de l'homme et la fin des «bonnes mœurs»), τ. 1, PUF, σελ. 3 επ.
- Farjat G., *L'ordre public économique*, LGDJ, Paris, 1963.
- Feinberg J., *Harm to others: the moral limits of the criminal law*, Oxford University Press, 1984.
- Feinberg J., *Harm to self: the moral limits of the criminal law*, Oxford University Press, New York, 1986.
- Ferry J.-M., *Philosophie de la communication, tome 1, De l'antinomie de la vérité à la fondation ultime de la raison*, Cerf, 1994.
- Ferry L./Renaut A., *Système et critique: essais sur la critique de la raison dans la philosophie contemporaine*, Ousia, 1984.
- Flipo F., *La proposition d'égaliberté*, Étienne Balibar, *Mouvements* 2010/4 (n° 64), σελ. 145 επ.
- Frege G., *Écrits logiques et philosophiques*, Seuil, 1994.
- Gadamer H.-G., *Verité et méthode*, Seuil, 1996.
- Gardner J., *Legal Positivism: 5½ Myths*, *The American Journal of Jurisprudence*, Volume 46, Issue 1, 2001, διαθέσιμο στο:
<https://doi.org/10.1093/ajj/46.1.199>.
- Genevois B., *Les nationalisations et privatisations*, *L'entreprise et le droit constitutionnel*, Colloque du CREDA du 26. mai 2010, διαθέσιμο στο:
<http://www.creda.ccip.fr>.

- Gény F., *Judicial Freedom of Decision: Its Necessity and Method*, σε: *In Science of Legal Method: Selected Essays by Various Authors* (μτφρ. E. Bruncken/L. B. Register), Boston Book Co, 1917, σελ. 1 επ.
- Gerapetritis G., *Proportionality in Administrative law*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1997.
- Gerapetritis G., *New Economic Constitutionalism in Europe*, Hart Publishing, *Studies of the Oxford Institute of European and Comparative Law*, 2019.
- Gervier P., *La limitation des droits fondamentaux constitutionnels par l'ordre public*, LGDJ, 2014.
- Ghestin J., *L'ordre public, notion à contenu variable en droit privé français*, σε: C. Perelman/R. Vander Elst (επιμ.), *Les notions à contenu variable en droit*, Bruxelles, 1984, σελ. 77 επ.
- Giboïn A., *La vertu de Machiavel*, *Cahiers philosophiques*, vol. 139, 4/2014, σελ. 74 επ.
- Goyard-Fabre S., *La signification du contrat dans la «Doctrine du Droit» de Kant*, *Revue de Métaphysique et de Morale* 2/1973, σελ. 189 επ.
- Goyard-Fabre S., *Hume et la critique du contrat social: esquisse d'une théorie de l'institution*, *Revue de Métaphysique et Morale* 3/1988, σελ. 337 επ.
- Guastini R., *L'interprétation de la Constitution*, σε: M. Troper/D. Chagnollaud (επιμ.), *Traité international de droit constitutionnel*, τ. 1, Dalloz, Paris, 2012, σελ. 465 επ.
- Habermas J., *Théorie de l'agir communicationnel: rationalité de l'agir et rationalisation de la société*, tome 1, Fayard, 1987.
- Habermas J., *Morale et communication: conscience morale et activité communicationnelle*, Champs-Flammarion, 1999.
- Hadari S.-A., «Persuader Sans Convaincre»: A Rousseauan Approach to the Insoluble Problem of the Social Contract, *The Western Political Quarterly*, Vol. 39, 3/1986, σελ. 504 επ.

- Hadorn S./Sager F./Mavrot C. et al., Evidence-Based Policymaking in Times of Acute Crisis: Comparing the Use of Scientific Knowledge in Germany, Switzerland, and Italy. *Polit Vierteljahresschr* 63, 359-382 (2022). <https://doi.org/10.1007/s11615-022-00382-x>.
- Hadot P., *Le voile d'Isis: Essai sur l'histoire de l'idée de Nature*, Gallimard, NRF essais, 2004.
- Hamilton A.-Jay J./Madison J., *Le Fédéraliste*, *Economica*, Coll. Etudes juridiques comparatives, 1988.
- Hart H. L. A., *The concept of law*, Clarendon press, Oxford, 1961.
- Hart H. L. A., *Positivism and the separation of law and morals*, *Harvard Law Review* 593/1958, αναπαράγωγή σε: R. Dworkin (επιμ.), *The Philosophy of law*, Oxford University Press, 1977, σελ. 17 επ.
- Hirschman A., *Les passions et les intérêts. Justifications politiques du capitalisme avant son apogée*, PUF, 1980.
- Hobbes T., *Léviathan*, επανέκδ. Dalloz, 1999.
- Hochmann T., *Efficacité et validité de l'ordre juridique*, σε: T. Hochmann/X. Magnon/R. Ponsard (επιμ.), *Un classique méconnu: Hans Kelsen, Mare et Martin*, 2019, hal-03252773, σελ. 285 επ.
- Honorat E., *La notion d'intérêt général dans la jurisprudence de la Cour de justice des Communautés européennes*, *Rapport CE 1999*, EDCE n° 50, σελ. 387 επ.
- Hummel J., *La volonté dans la pensée juridique de Jhering*, *Droits* 28/1999, σελ. 71 επ.
- Ioannidou A., *L'intérêt général en économie de marché. Perspective de droit de l'Union européenne*, LGDJ, 2023.
- Isiksel T., *Europe's Functional Constitution: A Theory of Constitutionalism Beyond the State*, Oxford University Press, 2019.
- Isiksel T., *Functional constitutionalism in the European Union*, διαθέσιμο στο: <https://aei.pitt.edu/79343/1/Isiksel.pdf>.
- Jacob J.-B., *La valeur en droit. Étude de jurisprudence constitutionnelle sur les nouvelles représentations de la norme*, L'Harmattan, 2021.
- Jaume L., *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*, Fayard, 1997.

- Jeuneau A., *L'ordre public en droit national et en droit de l'Union européenne: essai de systématisation*, Université Panthéon-Sorbonne – Paris I, 2015.
- Jonas H., *Le fardeau et la grâce d'être mortel*, σε: G. Hottois (επιμ.), *Aux fondements d'une éthique contemporaine*: H. Jonas-H.T. Engelhardt, Vrin, 1993, σελ. 39 επ.
- Jouanjan O., *Les aventures du sujet dans la narration villeyenne de l'histoire de la pensée juridique*, *Droit et société*, vol. 71, 1/2009, σελ. 27 επ.
- Kant E., *Métaphysique des mœurs*, Première partie, *Doctrine du Droit*, *Métaphysique des mœurs*, *Doctrine de la vertu*, GFFlammarion, 1994.
- Karavokyris G., *L'autonomie de la personne en droit public français*, Bruylant, 2013.
- Karavokyris G., *The Role of Judges and Legislators in the Greek Financial Crisis: A Matter of Competence*, σε: L. Papadopoulou/I. Pernice/J. H. H. Weiler (επιμ.), *Legitimacy Issues of the European Union. Lessons from the financial crisis*, Dimitris Tsatsos in memoriam, Nomos-Hart, 2016, σελ. 149 επ.
- Karavokyris G., *Constitutionalism and COVID-19 in Greece: The Normality of Emergency*, διαθέσιμο στο: <https://verfassungsblog.de/constitutionalism-and-covid-19-in-greece-the-normality-of-emergency/> 25.02.2021.
- Kantorowicz E., *Œuvres*, Gallimard, Quarto, 2000.
- Kaufman W., *The Truth about Originalism*, *The Pluralist*, Vol. 9, 1/2014, σελ. 39 επ.
- Kelsen H., *La démocratie: sa nature – sa valeur*, επανέκδ, Dalloz, 2004.
- Kelsen H., *La méthode et la notion fondamentale de la théorie pure du droit*, *Revue de métaphysique et de morale* 41/1934, σελ. 183 επ.
- Kelsen H., *Théorie générale des normes*, Léviathan, 1996.
- Kelsen H., *Théorie pure du droit*, 2η έκδ., επανέκδ., Bruylant–LGDJ, Paris, 1999.

- Koutsoubinas S., *Le peuple dans la Constitution hellénique*, Presses Universitaires de Nancy, 1989.
- Kriegel U., *Normativity and Rationality: Bernard Williams on Reasons for Action*, Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly 48/1999, σελ. 281 επ.
- Kyritsis D., *Shared Authority. Courts and Legislators in Legal Theory*, Oxford, Hart Publishing, 2014.
- Kyritsis D., *Where Our Protection Lies. Separation of Powers and Constitutional Review*, Oxford University Press, 2017.
- Kyritsis D., *The transcendental, the existential and the ethical: Alexy and Dworkin on the foundation of rights*, The Northern Ireland Legal Quarterly, Vol. 59 No. 1, 2008, σελ. 91 επ.
- Laville B., *L'ordre public écologique. Des troubles de voisinage à l'aventure de l'anthropocène*, Archives de philosophie du droit, vol. 58, 1/2015, σελ. 317 επ.
- Lavaud-Legendre B., *Où sont passées les bonnes moeurs ?* PUF, 2005.
- Le Coustumer J.-C., *Troper*, σε: O. Cayla/J.L. Halpérin (επιμ.), *Dictionnaire des grands oeuvres juridiques*, Dalloz, 2010, σελ. 580 επ.
- Lebreton G., *Des ambiguïtés du droit français à l'égard du dignité de la personne humaine*, σε: Mélanges Gilard, Montchrestien, 1999, σελ. 53 επ.
- Lécrivain A., *Hegel et l'éthicité, commentaire de la troisième partie des Principes de la philosophie du droit*, Vrin, Histoire de la Philosophie, 2001.
- Lenoir N., *L'intérêt général, norme constitutionnelle ?*, διαθέσιμο στο: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-membres/l-interet-general-norme-constitutionnelle>.
- Lenoir R., *Moeurs, morale et droit chez Durkheim*, Droits 19/1994, σελ. 23 επ.
- Lepoutre J., *Nationalité et souveraineté*, Dalloz, 2020.

- Leturq S., Standards et droits fondamentaux devant le Conseil constitutionnel français et la Cour européenne des droits de l'Homme, LGDJ, 2005.
- Lind D., Fact/Value Complexes in Law and Judicial Decision, σε: G. Marchetti/S. Marchetti (επιμ.), Facts and Values. The Ethics and Metaphysics of Normativity, Routledge, 2017, σελ. 264 επ.
- Lochak D., Le contrôle de l'opportunité par le Conseil constitutionnel, σε: Dominique Rousseau et Frédéric Sudre (επιμ.). Conseil constitutionnel et Cour européenne des droits de l'homme–Droits et libertés en Europe, Editions STH, 1990, σελ. 71 επ.
- Loschak D., Le rôle politique du juge administratif français, LGDJ, 1972, επανέκδ., 2015.
- Magnon X., En quoi le positivisme – normativisme – est-il diabolique?, RTDCiv. Revue trimestrielle de droit civil, 2009, 02, διαθέσιμο στο: [https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/13840/1/En quoi le positivisme-normativisme-est-il diabolique.pdf](https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/13840/1/En_quoi_le_positivisme-normativisme-est-il_diabolique.pdf).
- Malaurie P., L'ordre public et le contrat (Les contrats contraires à l'ordre public). Étude de droit civil comparé: France, Angleterre, URSS, Martot-Braine, 1953.
- Manitakis A., Fondement et légitimité du contrôle juridictionnel des lois en Grèce, RIDC 1/1988, σελ. 39 επ.
- Mathieu B., Pour une reconnaissance de «principes matriciels» en matière de protection constitutionnelles des droits de l'homme, Dalloz, 1995, Chronique, σελ. 211 επ.
- Mathieu B./Verpeaux M., Contentieux constitutionnel des droits fondamentaux, LGDJ, 2002.
- Mathieu B., La validation par le Conseil Constitutionnel de la loi sur le «voile intégral». La reconnaissance implicite d'un ordre public «immatériel», La Semaine Juridique, Édition Générale, n. 42, 18.10.2010, σελ. 1930 επ.

- Maury M., *Le but en droit, Étude de droit public français*, Mare & Martin, 2023.
- Melleray F., *Essai sur la structure du contentieux administratif français*, LGDJ, 2001.
- Mill J.-S., *On liberty and other essays*, Oxford University Press, 1991.
- Millard E., *Alf Ross and Realist Conceptions of Legislation*, P. Brunet/E. Millard/P. Mindus, *The Theory and Practice of Legislation*, Hart Publishing, 2013, διαθέσιμο στο: <https://shs.hal.science/halshs-00935700/document>.
- Millard E., *Positivisme logique et réalisme juridique: La dichotomie faits/valeurs en question*, J.-Y. Chérot/E. Millard, *Analisi e Diritto* 2008, Marcial Pons, 2009, διαθέσιμο στο: https://shs.hal.science/halshs-00572571/file/Millard_rA_alisme_positivisme_logique_aix.pdf.
- Millard E., *Qu'est-ce qu'une norme juridique ?* διαθέσιμο στο: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/qu-est-ce-qu-une-norme-juridique>.
- Montalivet P., *Les objectifs de valeur constitutionnelle*, Cahiers du conseil constitutionnel 20/2006, διαθέσιμο στο: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/les-objectifs-de-valeur-constitutionnelle>.
- Montalivet P., *Les objectifs de valeur constitutionnelle*, Dalloz, 2006.
- Ochoa N., *La régulation, ersatz de police administrative spéciale*, διαθέσιμο στο: <https://shs.hal.science/halshs-01534838/document>.
- Orobon F., *Santé publique et libertés individuelles. L'exemple des conduites par lesquelles on peut se nuire à soi-même*, Institut Universitaire Varenne, 2013.
- Ovádek M., *Constitutional Pluralism between Normative Theory and Empirical Fact*, *VerfBlog*, 2018/10/23, διαθέσιμο στο:

<https://verfassungsblog.de/constitutional-pluralism-between-normative-theory-and-empirical-fact/>.

Papadopoulou L., "Political" or "Legal" Constitution? Beyond the Dichotomy, σε: J. Cremades/C. Hermida (επιμ.), Encyclopedia of Contemporary Constitutionalism. Springer, Cham. 2021, https://doi.org/10.1007/978-3-319-31739-7_137-1.

Papadopoulou L., The justiciability of 'social rights': evidence from crisis-ridden Greece, σε: M. González Pascual/A. Torres Pérez (επιμ.), Social Rights and the European Monetary Union, 2022, Edward Elgar Publishing, σελ. 162 επ.

Papadopoulou L., Greece: Implicit changes of the Hellenic Constitution Resulting from EU Integration, σε: St. Griller/L. Papadopoulou/R. Puff (επιμ.), National Constitutions and EU Integration, Hart 2022, σελ. 247 επ.

Papadopoulou L., Constitutional protection of religious minorities in Greece, σε: M. Ventura (επιμ.), The Legal Status of Old and New Religious Minorities in the European Union. Le statut juridique des minorités religieuses anciennes et nouvelles dans l'Union européenne, European Consortium for Church and State Research Editorial Comares, 2021, σελ. 119 επ.

Pardini, J.-J., La jurisprudence constitutionnelle et les «faits», Cahiers du Conseil Constitutionnel 8/2000, διαθέσιμο στο:
<http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/nouveaux-cahiers-du-conseil/cahier-n-8/la-jurisprudence-constitutionnelle-et-les-faits.52553.html>.

Paulson S., Towards a Periodization of the Pure Theory of Law, σε: L. Gianformaggio (επιμ.), Hans Kelsen's legal theory: a diachronic point of view, Giappichelli, 1990, σελ. 10 επ.

Perera S., Le principe de liberté en droit public français, LGDJ, 2021.

Perrin F., L'intérêt général et le libéralisme politique. Entre droits et intérêts particuliers (XVIIe-XIXe siècles), Fondation Varenne, 2012.

- Perrin F., La formulation contractuelle de l'intérêt général entre droits et intérêts particuliers, Astéris, 17, 2017.
- Petrov R., Response to COVID-19 in Ukraine: Legal Pragmatism or Constitutional Outbreak? διαθέσιμο στο: <https://verfassungsblog.de/response-to-covid-19-in-ukraine-legal-pragmatism-or-constitutional-outbreak/>.
- Pettit P., Republicanisme. Une théorie de la liberté et du gouvernement, Gallimard, 2004.
- Peyroux-Sissoko M.-O., L'ordre public immatériel en droit public français, LGDJ, 2018.
- Pez T., L'ordre public économique, Les nouveaux cahiers du Conseil constitutionnel, 2015/4 n. 49, σελ. 43 επ.
- Pfersmann O., Pour une typologie modale de classes de validité normative, Cahiers de philosophie politique et juridique de l'Université de Caen 27/1995, σελ. 69 επ.
- Pfersmann O., Le statut de la volonté dans la définition positiviste de la norme juridique, Droits 28/1999, σελ. 83 επ.
- Pfersmann O./Timsit G., Raisonement juridique et interprétation, Publications de la Sorbonne, De Republica-3, 2001, σελ. 11 επ.
- Pfersmann O., Contre le néo-réalisme juridique. Pour un débat sur l'interprétation, Revue française de droit constitutionnel, vol. 52, 4/2002, σελ. 789 επ., διαθέσιμο στο: <https://www.cairn.info/revue-francaise-de-droit-constitutionnel-2002-4-page-789.html>.
- Pfersmann O., De l'impossibilité du changement de sens de la constitution, Mélanges Pierre Pactet, Dalloz, 2003, σελ. 353 επ.
- Pfersmann O., Une théorie sans objet – une dogmatique sans théorie. En réponse à Michel Troper, σε: Analisi e diritto, 2004, σελ. 153 επ.

- Philonenko A., Jean-Jacques Rousseau et la pensée du malheur, τόμος III, L'apothéose du désespoir, Vrin, 1984.
- Picard E., Introduction générale. La fonction de l'ordre public dans l'ordre juridique, σε: M.-J. Redor (επιμ.), L'ordre public: Ordre public ou ordres publics ?, Ordre public et droits fondamentaux, Bruylant, Droit et Justice 29/2001, σελ. 17 επ.
- Picard E., L'émergence des droits fondamentaux en France, AJDA, 1998, σελ. 6 επ.
- Picard E., La notion de police administrative, LGDJ, 1984.
- Pontier J.-M., Le droit administratif et l'utopie, AJDA 19/2004, σελ. 1001 επ.
- Putnam H., Raison, vérité et histoire, Minuit, 1984.
- Raptopoulos T., Le positivisme analytique, Annuaire Michel Villey, 2014, σελ. 199 επ.
- Rawls J., Political Liberalism, Columbia University Press, 1993.
- Raynaud P., Faire et connaître, σε: P. Amssek, Théorie du droit et science, PUF, Léviathan, 1994, σελ. 27 επ.
- Raynaud P., Nature et histoire, σε P. Raynaud/S. Rials (επιμ.), Dictionnaire de philosophie politique, PUF, 2001, σελ. 421 επ.
- Raynaud P., No smoking?, Le Débat 5/1990, σελ. 179 επ.
- Raynaud P., Révolution française et révolution américaine, σε: F. Furet (επιμ.), L'héritage de la Révolution française, Hachette, Paris, 1989, σελ. 43 επ.
- Raz J., Practical Reason and Norms, Hutchinson, 1975, 2η έκδοση, Princeton, 1990.
- Raz J., The Authority of law: Essays on Law and Morality, Clarendon Press, Oxford University Press, 1979.
- Renaut A., L'ère de l'individu, Gallimard, Nerf, Paris, 1989.
- Renucci J.-Fr., Droit européen des droits de l'homme, LGDJ, 2002.
- Rials S., Le juge administratif et la technique du standard, LGDJ, 1980.

- Rials S., La déclaration des droits de l'homme et du citoyen, Hachette, Plurier, 1988.
- Rials S., Entre artificialisme et idolâtrie. Sur l'hésitation du constitutionnalisme, Le Débat 64/1991, σελ. 163 επ.
- Rials S., Sieyès ou la délibération sans la prudence: Eléments pour une interprétation de la philosophie de la Révolution et de l'esprit du légicentrisme, Droits 13/1991, σελ. 124 επ.
- Ricoeur P., Soi-même comme un autre, Seuil, 1966.
- Ricoeur P., Le conflit des interprétations. Essais d'herméneutique, Seuil, 1969.
- Rolland P., L'arrêt S.A.S. c/ France de la Cour européenne des droits de l'homme, Revue du droit des religions, διαθέσιμο στο: <http://journals.openedition.org/rdr/912>.
- Rorty R., Pragmatism as Anti-Authoritarianism, Harvard University Press, 2021.
- Rousseau J.-J., Du Contrat social, Gallimard, 1964.
- Rousseau J.-J., Essai sur l'origine des langues, Gallimard, 1990.
- Roux-Demare F., La notion de vulnérabilité, approche juridique d'un concept polymorphe. Les Cahiers de la Justice 4/2019, σελ. 619 επ. διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.3917/cdlj.1904.0619>.
- Saint-Bonnet F., L'État d'exception, PUF, 2001.
- Seagle W., Rudolf von Jhering: Or Law as a Means to an End, The University of Chicago Law Review, Vol. 13, No. 1/1945, σελ. 71 επ.
- Sen A., Equality of What?, The Tanner Lecture On Human Values, διαθέσιμο στο: https://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Sen-1979_Equality-of-What.pdf.
- Sériaux A., Le droit naturel de Michel Villey, RHF, 1988.
- Skinner Q., Les fondements de la pensée politique moderne, Albin Michel, 2001.

- Solum L.-B., Republican Constitutionalism, Constitutional Commentary, 8, 2017.
- Somek A., The legal relation: legal theory after legal positivism, Cambridge University Press, 2017.
- Somek A., Legality and the Legal Relation, 2020, U Iowa Legal Studies Research Paper No. 2020-10, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3561959>.
- Somek A., The Relational Approach to Law, διαθέσιμο στο: https://rechtsphilosophie.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_rechtsphilosophie/The_relational_approach_to_law.pdf.
- Spitz J.-F., Quentin Skinner et l'histoire du concept de liberté, Critique, Juristes et philosophes, 2000, σελ. 909 επ.
- Spitz J.-F., Essais, Gallimard, 2004.
- Spitz J.-F., Le moment républicain en France, Gallimard, 2005.
- Stone J., Roscoe Pound and Sociological Jurisprudence, Harvard Law Review, Vol. 78, 8/1965, σελ. 1578 επ.
- Sudre F., Droit européen et international des droits de l'homme, Presses universitaires de France, 2008.
- Szymczak A., La Convention européenne des droits de l'homme et le juge constitutionnel national, Bruxelles, Bruylant, 2006.
- Tanugi L., Le droit sans l'Etat, PUF, 1989.
- Tassopoulos I., On the Jacobin Dimension of the Greek Constitutional Tradition, σε: A. Triandafyllidou/R. Gropas/ H. Kouki (επιμ.), The Greek Crisis and European Modernity, Palgrave Macmillan, 2013, σελ. 59 επ.
- Tenzer N., Pour une nouvelle philosophie politique, PUF, 2007.
- Tourkochoriti I., Freedom of Expression: The Revolutionary Roots of American and French Legal Thought, Cambridge University Press, 2021.

- Troper M., Une théorie réaliste de l'interprétation, σε: Ιδίου, La théorie du droit, le droit, l'Etat, Léviathan, PUF, 2001, σελ. 69 επ.
- Troper M./Champeil-Desplats V./Grzegorzczuk C., Théorie des contraintes juridiques, LGDJ, 2005.
- Truchet D., Les fonctions de la notion d'intérêt général dans la jurisprudence du Conseil d'État, thèse, LGDJ, 1977.
- Tsakyrakis S., Proportionality: An Assault on Human Rights? International Journal of Constitutional Law, Vol. 7, 3/2009, σελ. 468 επ.
- Tusseau G., Jeremy Bentham et les droits de l'homme: un réexamen, Revue trimestrielle des droits de l'homme 13/2002, σελ. 407 επ.
- Tusseau G., Les normes d'habilitation, Dalloz, 2006.
- Ubushieva B., L'intérêt général dans le système de la Convention européenne des droits de l'Homme. Droit. Université de Bordeaux, 2018.
- Valentin V., Les conceptions néolibérales du droit, Economica, 2005.
- Van Gehuchten P.-P., Droit et intérêt, Revue Interdisciplinaire d'études juridiques 1/1991, σελ. 143 επ.
- Venizelos Ev., From the Relativization of the Constitution to the "Augmented Constitution", ERPL/REDP 3/2020, σελ. 973 επ.
- Vergara C., Republican Constitutionalism, Plebeian Institutions and Anti-Oligarchic Rules, Theoria, A Journal of Social and Political Theory, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.3167/th.2022.6917103>.
- Viala A., Droits et libertés (distinction), σε: J. Andriantsimbazovina/H. Gaudin/J. P. Margénaud/S. Rials/F. Sudre (επιμ.), Dictionnaire des Droits de l'Homme, PUF, 2008, σελ. 329 επ.
- Viala A., Le positivisme juridique: Kelsen et l'héritage kantien, Revue interdisciplinaire d'études juridiques 2/2011, σελ. 95 επ.
- Villey M., Seize essais de philosophie du droit, Dalloz, 1969.

- Vlachogiannis A., *La Living Constitution. Les juges de la Cour suprême des États – Unis et la Constitution*, Garnier, 2014.
- Waldron J., *The Harm in Hate Speech*, Harvard University Press, 2014.
- Walker N., *The Idea of Constitutional Pluralism*, *The Modern Law Review* Vol. 65, 3/2002, σελ. 317 επ.
- Weber M., *Le savant et le politique*, UGE, 1963.
- Yannakopoulos C., *L'apport de la notion de fait administratif institutionnel à la théorie du droit administratif*, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, vol. 38, 1/1997, σελ. 17 επ.
- Yannakopoulos C., *L'état d'exception, nouveau régime de droit commun des droits et libertés? Du terrorisme à l'urgence sanitaire (texte provisoire)*, Rapport national (Grèce) à la XXXVIe Table ronde internationale de justice constitutionnelle comparée, διαθέσιμο στο:
https://dice.univ-amu.fr/sites/dice.univ-amu.fr/files/article/rapport_tr_2020.pdf 11.09.2020.
- Yannakopoulos C., *La Cour de justice de l'Union européenne et la crise de la zone Euro : «La Trahison des images»*, διαθέσιμο στο:
https://www.constitutionalism.gr/yannakopoulos_la-cour-de-justice-de-lunion-europeenne-et-la-crise-de-la-zone-euro/ 02.04.2017.
- Yannakopoulos C., *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas, 2019.
- Zarka Y.-C., *La décision métaphysique de Hobbes*, Bibliothèque d'histoire de la Philosophie, Vrin, 2000.

Γιώργος Ν. Καραβοκύρης

Ο Γιώργος Ν. Καραβοκύρης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1977. Σπούδασε στη Νομική Σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι, στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Paris II (Panthéon-Assas), όπου και εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή με θέμα «L'autonomie de la personne en droit public français» (εκδ. Bruylant, 2013). Η δεύτερη μονογραφία του, με τίτλο «Το Σύνταγμα και η κρίση. Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου» (εκδ. Κριτική, 2014, στη σειρά Πολιτεία-Σύνταγμα-Ευρώπη του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου), τιμήθηκε το 2017 με βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών. Ο Γ. Καραβοκύρης είναι (άμισθος) ειδικός σύμβουλος στην Πρόεδρο της Δημοκρατίας για θέματα Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτικών Θεσμών και μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής στο Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στο συνταγματικό δίκαιο, το δημόσιο δίκαιο και τη θεωρία του δικαίου. Είναι Επίκουρος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΓΡΑΦΕΙΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΑΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ